

স্মৃতিশাস্ত্রম্ ।
শ্রী দ্বাবিবেকঃ ।

শ্রীমহোপাধ্যায়শূলপাণিভট্টাচার্য্য-
বিরচিতম্

শ্রীকৃষ্ণতর্কালঙ্কারকৃতটীকয়া সমেতম্ ।

শ্রীযুক্তদণ্ডীচরণস্মৃতিভূষণেন
সংস্কৃতং প্রকাশিতঞ্চ

কলিকাতা, গরান্হাটাস্ট্রীট্, ১১১১ নং ।

দ্বিতীয়সংস্করণম্ ।

কলিকাতানগরে

সরস্বতীষন্ত্রে

শ্রীকেশবমোহনসুখোপাধ্যায়েন

মুদ্রিতম্ ।

বর্ষ ১৯৯৯ ।

শ্রীকবিবেকসূচীপত্রম্ ।

	পৃষ্ঠা	পঙ্ক্তি:		পৃষ্ঠা	
শ্রীকলক্ষণং	২	...	১	মাতামহুত্রাক্ষণো-	
দেবতাধিকরণং	৩৬	...	৪	পবেশনং	২৬১
শ্রীকভেদাঃ	৭০	...	৬	দর্ভাঃ	২৬৫
শ্রীকদেশাঃ	৮০	...	৯	উপবীতং	২৭৪
নিন্দিতদেশাঃ	৮৪	...	৭	অর্থ্যঃ	২৮০
শ্রীককালঃ	৮৬	...	৭	অধৌকরণং	২৮৫
আবশ্যককালঃ	৯১	...	১	হৃতশেষদানং	২৯০
মষাত্রয়োদশী	১০৩	...	১	অন্নাদিসংকল্প-	
কন্যাগতাপরপক্ষঃ	১২৩	...	৩	বাক্যং	২৯১
শস্ত্রহতচতুর্দশী	১৪০	...	৪	ব্রাহ্মণভোজনপিত্ত-	
অষ্টকাঃ	১৪৬	...	৪	দানয়োঃ প্রাধান্য-	
যুগাদ্যাঃ	১৫২	...	১	বিচারঃ	২৯৮
সংক্রান্ত্যাদি	১৫৪	...	৪	শ্রীকশেষভোজনং	৩০২
কাম্যতিথিশ্রীক-				জীবৎপিতৃকশ্রীকং	৩১৬
কালঃ	১৫৬	...	১	দ্বিপিতৃকশ্রীকং	৩২৭
শ্রীকবেলাঃ	১৫৭	...	৫	পুত্রিকাপুত্রশ্রীকং	৩৩২
শ্রীকনিবেধঃ	১৬৬	...	১	একোদ্ভিষ্টং	৩৩৪
পর্য্যদাসঃ	১৭১	...	৬	অনুষ্টশ্রীকং	৩৬৩
মলমাসঃ	১৮৩	...	৪	সপিণ্ডীকরণং	৩৭২
অমাবাস্যা	২১৯	...	১	সপিণ্ডনোত্তর-	
প্রতিমাসপার্বণা-				শ্রীকং	৪১৭
শক্ত্য কর্তব্যং	২৩৪	...	৯	শ্রীকাদিকারিণঃ	৪৩৭
পঙ্ক্তিপাবনাঃ	২৩৮	...	১	বুদ্ধিশ্রীকং	৪৫৯
ব্রাহ্মণসংখ্যা	২৫৬	...	৫	নিত্যশ্রীকং	৪৯৮

শ্রীকৃষ্ণবিবেকঃ ।

বিলোক্য ধর্মশাস্ত্রাণি কামধেয়াদিসংগ্রহান্ ।

বিবেকঃ পার্শ্বগাদীনাং ক্রিয়তে শূলপাণিনা ॥ ১ ॥

পাদান্বজে হে ভুবনাবগম্বে প্রণম্য ভূয়ো জগদাম্বকায়াঃ । শ্রীকৃষ্ণ-
বিপ্রো বিরতিং বিতেনে বুধাদৃতে শ্রীকৃষ্ণবিবেকসংগ্রহে ॥ প্রারম্ভে
বিঘ্নবিষাতায় দেবতানামকীর্তনরূপং মঙ্গলমাচরন্ শিষ্যপ্ররুত্বার্থং
গ্রন্থস্যাভিধেয়প্রয়োজনসম্বন্ধাংশ্চ প্রদর্শয়ন্ শিষ্যাবধানায় প্রতিজানীতে
বিলোক্যেতি । শূলপাণিনা ধর্মশাস্ত্রাণি বিলোক্য কামধেয়াদিসংগ্র-
হাংশ্চ বিলোক্য বিশেষণালোচ্য পার্শ্বগাদীনাং শ্রীকৃষ্ণানাং বিবেকঃ
ক্রিয়তে ইত্যম্বয়ঃ । ধর্মশাস্ত্রাণি ধর্মপ্রধানানি শাস্ত্রাণি মন্বাদি-
কৃতসংহিতারূপাণি চত্বারো যে বর্ণা ব্রাহ্মণাদয়ঃ যে চ আশ্রমিণ-
শ্চত্বারো ব্রহ্মচারিপ্রভৃতয়ঃ তেষাং যে ধর্ম্মাঃ শৌচাচারাদয়ঃ তৎ প্রতি-
পাদনসম্যেব তেষাং মুখ্যত্বাৎ অন্তরান্তরেতরার্থপ্রতিপাদকত্বেহপি প্রাস-
ঙ্গিকত্বে তদভিধানস্যামুখ্যত্বাৎ । পুরাণাদিষু তু ইতরার্থপ্রতিপাদনমেব
মুখ্যং কাচিৎকং বর্ণাশ্রমধর্ম্মাভিধানঞ্চ প্রাসঙ্গিকমতস্তে পৃথক্ ।
অতএব—পুরাণন্যায়মীমাংসাধর্ম্মশাস্ত্রাঙ্গমিশ্রিতাঃ । বেদাঃ স্থানানি
বিদ্যানাং ধর্ম্মশ্চ চ চতুর্দশেতি । যাজ্ঞবল্ক্যেন ধর্ম্মশাস্ত্রপুরাণয়োঃ পৃথ-
গভিধানং কৃতমিতি । এতেন সংগ্রহকরণে সংহিতাজ্ঞানস্যাপেক্ষিত-
ত্বেন আত্মনস্তদ্বৎ প্রতিপাদিতমিতি । ননু পূর্বপূর্বসংগ্রহেভ্য এব
প্রকৃতার্থশ্চ সিদ্ধত্বাৎ তদর্থং গ্রন্থান্তরকরণমনর্থকমেবেতি শঙ্কামপনেতু-
মাহ কামধেয়াদীতি । ভোজরাজকৃতঃ কামধেনুঃ সংগ্রহঃ তস্যান্তি-

अथ श्राद्धलक्षणम् ॥ २ ॥

प्रामाणिकत्वात् प्राधान्येन निर्देशः संग्रहान् नानाग्रहसम्बन्धा नानार्थाः संगृह्यन्ते एकस्थानस्थाः क्रियन्ते इति संग्रहाः तान् संग्रहान् ग्रह-विशेषान् तथाच तान् विलोक्याधुना निर्णयः क्रियते इत्यनेन तेषां कुत्रचिं कुत्रचिं तात्पर्याभ्रममूलकान्यथार्थबोधमूलकत्वेन तेभ्यः प्रकृतार्थसिद्धिर्जातेवेति तदर्थं ग्रहान्तरकरणं सार्थकमेवेति भावः । पार्श्वणादीनामिति पार्श्वणस्य प्राधान्यार्थं स्ववाचकपदेनोपादानं तेन तस्य प्रकृतित्वं श्राद्धान्तराणां तद्विकृतित्वमिति सूचितम् । विवेकः विविच्यन्ते लक्षणस्वरूपतद्दङ्गादिभिर्विशेषरूपैर्ज्ञाप्यन्ते श्राद्धान्येनेति करणव्युत्पत्त्या ग्रह इत्यर्थः । अतएव ग्रहशेषे मनोहरः श्राद्धविवेकसंग्रह इत्यनेन यौगिकबलमालम्ब्य श्राद्धविवेकनामकज्ञानस्य वक्ष्यति । विवेकपदस्य भावसाधने कर्मसाधने तदनुपपत्तेरिति बोध्यम् । केचिं तु श्राद्धानां विवेको विवेचनं क्रियते इत्यनेन ग्रहेनेति शेष इति व्याचक्रुः । तदस्य अध्याहारकज्ञानागौरवात् । अत्र शूलपाणिधर्मपदयोर्देवतानामतया तदुच्चारणेन मङ्गलम् । अति-धेरानि च श्राद्धानि एते तः सह ग्रहस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावः सम्बन्धः । प्रयोजनं परम्परया विशिष्टश्राद्धज्ञानमूलकश्राद्धनिष्पत्त्या तज्जन्यफलमेव । तद्वथा - आयुः प्रजाः धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रवृत्ति-तथा राज्यां प्रीत्या नृणां ~~विद्वेद~~ इत्यादि । एवं श्राद्धज्ञानद्वारा श्राद्धकृतं तुल्यफलमपि । यथा ब्रह्मपतिः—य एव वेत्ति मतिमान् तस्य श्राद्धफलं भवेदिति । फलेन सह सम्बन्धश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः सर्व-मेतत् प्रतिपन्नं वेदितव्यम् । एवमत्र शूलपाणिपदस्याभिधामूलव्यञ्जनया ईश्वरस्योपस्थितिः तदनन्तरं तेन सह ग्रहकर्तृरूपमानोपमेयभावः प्रतीयते । तथाच शूलपाणिना इव शूलपाणिनेत्युपमाध्वनिः पद-प्रकाशः ॥ १ ॥

तत्र श्राद्धानां निरूपणे कर्तव्ये तेषां श्राद्धानां पार्श्वणादीना-मित्यनेनोद्दिष्टत्वाद्देशेन लक्षणं परीक्षा चेति शास्त्रप्राप्तक्रमानु-

তত্র কল্পতরুঃ । অথৈতন্নম্নুঃ শ্রাদ্ধশব্দং কৰ্ম্ম প্রোবাচ
প্রজানিঃশ্রেয়সার্থং তত্র পিতরো দেবতাঃ ব্রাহ্মণাশ্চা-

রোধাদনন্তরং লক্ষণমাহ অথেতি । কেচিৎ তু শ্রাদ্ধপদার্থাपरिचये तद्वि-
वेचनस्य कर्तुमशक्यत्वात् प्रथमं लक्षणमাহ अथेति ग्रन्थमवतारयति
तदसৎ प्रथमं लक्षणकरणे शास्त्रप्राप्तक्रमविरोधात् । अथ प्रतिज्ञानन्तर-
मिति सम्प्रदायः । तदसৎ অভিधानक्रमेणैव तदानन्तर्यस्य प्राप्तत्वात्
वैयर्थ्यापातात् । वस्तुतः शास्त्रीयक्रमप्राप्त्यर्थमुद्देशानन्तरमित्येवाथ-
शकार्थः । लक्षणमसाधारणो धर्मः निरूप्यते इति शेषः ॥ २ ॥

তত্র পরোক্তলক্ষণম্যাদুষ্টত্বে লক্ষণান্তরকরণমকিঞ্চিৎকরমতস্তদাদৌ
দৃষয়িতুমুখাপয়তি তত্র কল্পতরুরিতি । তত্র শ্রাদ্ধলক্ষণপ্রসঙ্গে কল্পতরুঃ
অথৈতদিত্যাदि ब्राह्मणस्याहवनीयतुल्यातेत्यन्तः कल्पतरुनामा ग्रन्थः ।
कल्पतरुपदस्य ग्रन्थकारपरत्वे आहवनीयतुल्यातेत्यनन्तरमाहेति क्रिया-
ध्याहारेणान्वयः । अथैतदित्यादि अपराहः श्रेयानित्यन्तं आपस्तम्ब-
सूत्रपञ्चकम् । तेषामयमर्थः वेदार्थमननान्नम্নुः पितृभ्यो दद्यात् पूर्वे-
द्व्यर्ब्राह्मणान् सन्निपातेत्यनेन मयापस्तम्बेनोक्तमेतत् कर्म । अथ
ब्राह्मणपरीक्षानन्तरं गृहस्यग्न्याधानादिकर्माभिधानानन्तरं वा । पूर्वे-
द्व्यरपरेद्व्यर्ब्राह्मणकर्मण्युपस्थिते । निमज्जयीत त्र्यवरान् सम्यग्निप्रान्
यथोदितानित्यनेन श्रাদ्धशब्दं श्रাদ्धार्थं प्रोवाच श्रাদ्धकर्मण्युपस्थित
इत्यनेन तत्कर्मणः श्रद्धेति नाम प्रतिपादितवानित्यर्थः । कर्मणः
फलाकाङ्क्षायां द्वितीयसूत्रम् । प्रजेति प्रजासन्ततिः निःश्रेयसो
मोक्षः तावर्थो प्रयोजने यस्य तद्वधा मोक्षसन्ततिफलकमित्यर्थः ।
नम্নु पितृभ्यो दद्यादिति ऋतेः श्रद्धं किं पितृद्देश्यकं ब्राह्मणनिम-
ज्जणऋतेः ब्राह्मणोद्देश्यकं वा इत्याशङ्कायां तृतीयसूत्रं पितर
इति देवता हविस्त्यागजन्यफलभागित्वेनोद्देश्याः न तु त्याज्यमान-
हविःस्वामित्वेनोद्देश्या इति देवताशब्दस्यार्थः । तथात्र लक्ष-
णेऽपि तादृशोद्देश्यताया निवेश्यत्वात् वक्ष्यमाणस्य पितृगतफलाभि-

হবনীয়ার্থে মাসি মাস্যপরপক্ষস্যাপরাহুঃ শ্রেয়ানিত্যা-

সক্কানেন কৃতে হিরণ্যাদিদানে ইতি দূষণস্যালগ্নকত্বাপত্তেঃ । ননু তর্হি
 ব্রাহ্মণনিমন্ত্রণং কিমর্থং অত আহ চতুর্থসূত্রং ব্রাহ্মণাশ্চেতি চোহ-
 ধারণেহস্যশাস্ত্র ভিন্নক্রমেণ আহবনীয়োহগ্নিস্ত্রার্থে তস্ম স্থানে
 তৎতুল্যা এব ব্রাহ্মণা ইত্যর্থঃ । অবধারণবচনাচ্চ ব্রাহ্মণানাং
 শ্রাদ্ধদেবতাত্ত্বনিরাসঃ । তথাচ যথা যাগে দেবতা ইন্দ্রাদয়ঃ । আহ-
 বনীয়স্ত ত্যক্তস্য হবিষঃ প্রতিপত্তিস্থানং তথা শ্রাদ্ধেহপি দেবতাঃ পিতরঃ
 ব্রাহ্মণাঃ ত্যক্তদ্রব্যস্য প্রতিপত্তিভাগিন ইতি তৎপ্রতিপত্ত্যর্থমেব ব্রাহ্মণ-
 নিমন্ত্রণমিতি ভাবঃ । কদা কর্তব্যমিতি কালাকাঙ্ক্ষায়ামাহ পঞ্চমসূত্রং
 মাসি মাসীতি প্রতিমাসীয়াপরপক্ষস্য কৃষ্ণপক্ষস্যাপরাহুঃ শ্রেয়ান
 প্রশস্ত ইত্যর্থঃ । অপরাহুস্ত পঞ্চধাবিত্ত্বদিনস্য চতুর্থো ভাগঃ । যথা-
 প্রাতঃকালো মুহূর্তাংশ্ত্রীন্ সঙ্গবস্তাবদেব তু । মধ্যাহ্নস্ত্রিমুহূর্তঃ স্যাদ-
 পরাহুস্ততঃ পরম্ । সায়াহ্নস্ত্রিমুহূর্তঃ স্যাৎ শ্রাদ্ধং তত্র ন কারয়েদिति ।
 অপরাহুস্য প্রশস্ত্যাভিধানাৎ পর্য্যদস্তুরাত্রিসন্ধ্যাদীতরকালেহপি শ্রাদ্ধং
 সূচিতম্ । স্বরসাদिति তত্র পিতরো দেবতা ইত্যনেন পিত্রদেশুকত্বং
 বেদমেয়ত্যাগোদেশস্য দেবতাত্বাৎ । ব্রাহ্মণাশ্চাহবনীয়ার্থে ইত্যনেন
 ব্রাহ্মণস্বীকারপর্য্যন্ততা চ শ্রাদ্ধস্য লক্কেতি ভাবঃ । অত্র সূত্রান্তরকথনং
 ন লক্ষণস্বরসায় কিন্তু প্রসঙ্গাত্ত্বমিতি প্রাকঃ একেমেব সূত্রমিত্যেকৈ ।
 পিতৃনুদ্বেশ্যতি নন্বত্র পিতৃপদস্য জনকপরত্বে ভ্রাতাদিশ্রাদ্ধেহব্যাপ্তিঃ
 প্রাপ্তপিতৃলোকপরত্বে চ প্রেতশ্রাদ্ধেহব্যাপ্তিরिति চেন্ন পিতৃপদস্য মৃত-
 মাত্রপরত্বাৎ তত্রাপি পিতৃপদস্য নিরূঢ়ত্বাৎ । অতএব—প্রাচীনাৰীতিনা
 কার্যমপসব্যমতন্ত্রিণা । পিত্র্যমানিধনাং কার্যং বিধিবদর্ভপাণিনে-
 ত্যত্র নিধনাবধীত্যনেন প্রেতকর্মাপি পিত্র্যমিত্যুক্তম্ । অত্রাপসব্য-
 পদং পিতৃতীর্থপরং তর্জ্জগ্নস্তু ষ্ঠয়োরত্ত্বরাপশলবি অপসব্যং বেতু্যক্তেঃ ।
 এবং পিত্রে তু দ্বিগুণা দর্ভা ইত্যাদাবপি দ্রষ্টব্যম্ । উদ্दिशु हविस्त्याग-
 ज्ञन्यफलभागित्वेनोद्दिश्य तथाच मृतोद्देशुकत्वे सति ब्रह्मणस्वीकार-

পশুশবচনস্বরসাং পিতৃনুদ্दिश्य द्रव्यत्यागो ब्राह्मण-
स्वीकारपर्यন্তः श्राद्धम् ॥ ३ ॥

ফলকত্যাগত্বং লক্ষণম্ । অত্র সত্যস্তাদানে ব্রাহ্মণসম্প্রদানকদানে-
হতিব্যাপ্তিরতস্তদুপাদানম্ । তর্পণেহতিব্যাপ্তিবারণায় বিশেষ্যদলম্ ।
অত্র ক্রমঃ তৃতীয়শ্লোকে পিতৃদেবতাকত্বমুক্তং পঞ্চমশ্লোকে চ কৃষ্ণপক্ষ-
কর্তব্যতাভিহিতা । তেন কৃষ্ণপক্ষকর্তব্যপিতৃদেবতাকহবিস্ত্যাগো লক্ষঃ
প্রথমশ্লোকে চ তস্যৈব শ্রাদ্ধনামকত্বমুক্তম্ । তথাচ কৃষ্ণপক্ষক্রিয়মাণ-
পার্কণস্যৈব শ্রাদ্ধসংজ্ঞা কৃতেতি । তত্রৈব শ্রাদ্ধপদং মুখ্যং শ্রাদ্ধান্তরে
সর্বত্র গৌণমিতি সিকম্ । অতএবাপশুশব্দেনাপি অমাবাস্যায়াং পিতৃভ্যো
দদ্যাং পূর্বেহ্যব্রাহ্মণান্ সন্নিপাত্যেতি শ্লোকে কৃষ্ণপক্ষপার্কণমভি-
ধায়ানন্তরমথৈতন্নুরিতি শ্লোকে তস্যৈব পার্কণস্যেতৎ শব্দো-
পস্থাপ্যস্য শ্রাদ্ধনামকত্বং মন্বনোক্তমিত্যভিহিতম্ । ইথঞ্চ তস্যৈব
পার্কণস্য লক্ষতয়া লক্ষণে পিতৃপদমপি প্রাপ্তগিতলোকপরমেব ন তু
মৃতমাত্রপরং তথাহে প্রেতশ্রাদ্ধেহতিব্যাপ্তেঃ । ন চ তথাপি প্রাপ্ত-
পিতৃলোকীয়সাংবৎসরিকশ্রাদ্ধেহতিব্যাপ্তিরিতি বাচ্যং পিতৃনিতি বহু-
বচনেনানেকপিতৃদেশ্যকত্বস্য লক্ষণঘটকত্বাৎ । নহেবমপি অশ্বঘুকৃষ্ণ-
পক্ষমৃতস্যামাবাস্যামৃতস্য বা বিকৃতপার্কণেহতিব্যাপ্তিঃ । তস্যাপ্যনেক-
পিতৃদেশ্যকত্বাদিতি চেন্ন । অমাবস্যাং ক্ষয়ো বস্য প্রেতপক্ষেহথবা পুনঃ ।
সপিণ্ডীকরণাদৃষ্টং তস্যোক্তঃ পার্কণো বিধিরিতি বচনে বিধিপদস্বরসাং ।
পার্কণেতিকর্তব্যতাকৈকোদ্दिष्टश्राद्धस्यैव विकृतिपार্কणरूपतया श्राद्ध-
प्रदीपकारादिसम्मततया तन्नते नैतल्लक्षणकरणात् । অতএব সাগ্নিকা-
রসক্ষেত্রাজক্রিয়মাণে বিকৃতপার্কণরূপসাংবৎসরিকেহপি নাতিব্যাপ্তিঃ ।
তত্রাপি তুল্যযুক্ত্যা পার্কণেন বিধানেন দেয়মগ্নিমতা সদেতি বচনে বিধান-
পদবলেন পার্কণেতিকর্তব্যতাকৈকোদ্दिष्टस्यैव प्रदीपकारादिमतान्नु-
सारिव्यवस्थাসिद्धत्वात् । যদি চৈতরোঃ শ্রাদ্ধয়োস্তিপিওকত্বস্য বহুবাदि-
सम्मततया नात्र सन्तोषः तदा कृष्णपक्षनिमित्तकत्वमपि लक्षणे निवेश-
नीयं तेन कुत्रापि सांभवंसरिके नातिप्रसङ्गः तेषां मृताहनिमित्तक-

দেবশ্রাদ্ধাদৌ তু শ্রাদ্ধশব্দো গোণঃ তদ্ব্যর্থপ্রাপ্তার্থঃ ।
কৌণ্ডপায়িনাময়ন ইবাগ্নিহোত্রশব্দঃ ॥ ৪ ॥

ত্বাং । ইখকানেকপিক্রদেদ্যকত্বমপি লক্ষণেন নিবেশনীয়ং কিন্তু
পিক্রদেদ্যকত্বমাত্রং নিরগ্নিক্রিয়মাণসাংবৎসরিকশ্রাদ্ধস্যাপ্যুক্তবিশেষ-
ণেনৈব বারণাং । এবং স্থিতে দেবশ্রাদ্ধাদৌ শ্রাদ্ধশব্দো গোণ ইত্যত্রা-
দিপদাং কৃষ্ণপক্ষপার্বণেতরদেবশ্রাদ্ধেতরশ্রাদ্ধসামান্যস্যৈব পরিগ্রহঃ ।
দৃশ্যগ্রহেহপি একোদ্দিষ্টাদিসংগ্রহার্থং দেবশ্রাদ্ধস্য ইত্যস্য দেবশ্রাদ্ধা-
দেবিত্যর্থঃ ইতি নানুপপত্তিঃ কুত্রাপীতি এতং স্বধীভির্বিভাবনীয়ম্ ॥৩॥

দেবশ্রাদ্ধাদৌ মৃতোদ্দেশ্যকত্বাভাবাদব্যাপ্তিমাশঙ্ক্যাহ দেবশ্রাদ্ধা-
দাবিতি । গোণ ইতি তথাচ তল্লক্ষ্যামেন নেতি নাব্যাপ্তিরিতি ভাবঃ ।
লাক্ষণিকপ্রয়োগস্য প্রয়োজনমাহ তদ্ব্যর্থ্যেতি । তদ্ব্যর্থস্য দক্ষিণাদানাদেঃ
প্রাপ্ত্যর্থ ইত্যর্থঃ । তচ্ছব্দলক্ষণীরার্থে তদীয়মুখ্যস্য ধর্মপ্রাপ্তৌ
দৃষ্টান্তমাহ কৌণ্ডপায়িনাময়ন ইবেতি । কৌণ্ডপায়িত্যাঃ ক্রতুবিশেষঃ
তদ্ব্যাজিনো যে ব্রাহ্মণাস্তে কৌণ্ডপায়িনস্তেষাং করণীরেহয়নেহয়নাখ্য-
নাসসাধ্যবাগবিশেষেহগ্নিহোত্রশব্দো যথা যাবজ্জীবমগ্নিহোত্রস্য মুখ্য-
সৌতিকর্তব্যতারূপধর্মপ্রাপ্ত্যর্থো গোণস্তথেষাপীত্যর্থঃ । অত্রায়-
মর্থঃ যাবজ্জীবমগ্নিহোত্রং জুহোতীতি শ্রুতিরস্তি । অত্রাগ্নিহোত্র-
পদং জ্যোতিষ্টোমেণ যজেতেতিবৎ কৰ্মণো নামধেয়মেবান্যথা তদ্ব-
পাদানবৈয়র্থ্যাং । ন চাগ্নৌ হোত্রমগ্নিহোত্রমিতি ব্যুৎপত্ত্যাগ্নৌ হোম-
প্রাপ্ত্যর্থমেব তদ্বপাদানং সার্থকমিতি বাচ্যং জুহোতীত্যনেনৈব তৎ-
সিদ্ধং । অগ্নিপ্রক্ষেপাবচ্ছিন্নত্যাগস্যৈব জুহোত্যর্থত্বাং অগ্নৌ তদ্বাধে-
নৈব পদে জুহোতীত্যাদৌ বিশিষ্টদেশপ্রক্ষেপাবচ্ছিন্নত্যাগবোধনাস্তত্র
তস্য লাক্ষণিকত্বাং তবত্ব বা বিশিষ্টদেশপ্রক্ষেপাবচ্ছিন্নত্যাগে শক্তি-
স্তথাপি হোত্রপদবৈয়র্থ্যাং অগ্নৌ জুহোতীত্যনেনৈব প্রকৃতার্থলাভাং ।
ন চাগ্নরে হোত্রমগ্নিহোত্রং ইত্যর্থকতরা হোমস্যাগ্নিদেবতাকত্ব-
প্রাপ্ত্যর্থমেবাগ্নিহোত্রপদমর্থবদস্ত ইতি বাচ্যং যদগ্নয়ে চ প্রজাপত্যে চ

॥यं प्रातर्जुहोतीत्यङ्गविधिनैव तत्सिद्धेः । तस्यां अग्निहोत्र-
पदं कर्म्मणो नामधेयमेव तेनाग्निहोत्रपदस्य यावज्जीवाग्निहोत्रे शक्तिः
सिद्धा । तथा ऋत्यन्तरमपि श्रयते उपसन्निश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं
जुहोतीति । अस्यार्थः—उपसदाथ्या यागविशेषो द्वादशाहसाध्यः ।
उपसन्निश्चरिति बहवचनं कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वपर्यवसितं तथाचोप-
सन्नयं कृत्वा मासं व्याप्याग्निहोत्रपदनिर्देश्यां यागविशेषं कुर्या-
दिति । अत्राप्याग्निहोत्रपदं प्रयुक्तं तच्च न मुखां यावज्जीवाग्निहोत्र-
शक्त्यासा यागास्तरेहपि शक्तिकल्पनेहन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन
नानाशक्तिकल्पनागौरवात् शक्यप्रयोगस्य लक्षणरूप्यपपन्नत्वात् । अतो-
हत्र गौण एवाग्निहोत्रपदप्रयोगः तत्प्रयोजनकं यावज्जीवाग्नि-
होत्रधर्मसा तदितिकर्तव्यत्वरूपस्य प्राप्तिरिति । नन्वेवं द्वयोरेव
ऋतित्वात् माससाध्यायागे एवाग्निहोत्रपदं मुखां यावज्जीवाग्निहोत्र
एव गौणमिति वैपरीत्यामेव किं न स्यादिति चेन्न यावज्जीवाग्निहोत्रे
तत्पदस्य गौणप्रयोगे प्रयोगः कर्त्तव्यः तदितिकर्तव्यतायाः तदीयाङ्ग-
विधिभिरेव प्रतिपादितत्वात् माससाध्यायागेतिकर्तव्यतानभिधानात्
तत्प्राप्तिरूपप्रयोजनसत्त्वात् तन्नैव गौणत्वादिति । अथैवं उप-
सन्निश्चरित्वेतिश्रुतिर्वादि उपसन्नयानन्तर्यामासैकसाध्यत्वरूपगुणद्वयवि-
शिष्टयागास्तरेविधिः स्यात्तदेव यागास्तरे गौणाग्निहोत्रपदस्य दृष्टान्तत्व-
सम्भवः तदेव न तथा सति कर्म्मन्तरकल्पनागौरवात् प्रधानविधित्वकल्पना-
गौरवात् किन्तु ऋत्यन्तरप्राप्त्यावज्जीवाग्निहोत्रमन्द्य मासैकसाध्यत्वं
उपसन्नयानन्तर्यरूपगुणद्वयविधिः । कर्म्मन्तरकल्पने लाघवात् अङ्गवि-
धित्वलाघवाच्च तथाचाग्निहोत्रपदं यावज्जीवाग्निहोत्र एव प्रयुक्तमिति
मुख्यामेव तत् कथमत्र यागास्तरे गौणतत्प्रयोगमभ्युपेत्य दृष्टान्तौ-
करोसीति चेत् नैवं यदि ऋत्यन्तरप्राप्त्याग्निहोत्रमन्द्य गुणद्वय-
विधिः स्यात्तदाग्निहोत्रं मासं व्याप्य कुर्यात् उपसन्नयानन्तरं
कुर्यादिति विधिभेदाद्वाक्याभेदः स्यात् विधेययोः परस्परान्वित-
त्वेनैकवाक्यासम्भवात् । तथाचोक्तं त्रुट्टपादैः । प्राप्ते कर्म्मणि
नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोह-

श्राद्धमितिशब्दो वाचको यस्य तत्रथा त्यक्तद्रव्य-
प्रतिपत्तिस्थानत्वेन ब्राह्मणस्याहवनौयतुल्यतेति तद्विस्तृत्यम्
॥ ५ ॥

प्येकवद्वत् इति । अस्यार्थः—प्रमाणान्तरात् प्राप्ते कर्म्मणि अनेको गुणः
न विधातुं न विधेयककर्तुं शक्यते एकवद्वत् एकेन वाक्येन इत्यर्थः
प्रमाणान्तराप्राप्ते तु कर्म्मणि बहवोऽपि गुणा एकेन वाक्येन विधीयन्ते
विधातुं शक्यन्ते तत्र तावद्गुणविशिष्टस्य कर्म्मण एकस्यैव विधेयत्वेन
वाक्यभेदाप्रसङ्गेति । न च मासैकसाध्यत्वविशिष्टोपसद्व्यागान-
न्तर्यामेकमेव विधेयमस्तु अतो न वाक्यभेद इति वाच्यं उपसदो द्वाद-
शाहसाध्यत्वेन माससाध्यत्ववाधात् अग्निहोत्रस्य उपसदनन्तरमेव कर्त-
व्यत्वे षावज्जीवकर्तव्यत्वविधिविरोधात् अतएव नोपसदानन्तर्याविशि-
ष्टमासैकसाध्यत्वविधिरपीति । तस्मादुपसद्विचरित्वेति श्रुतिगुणद्वय-
विशिष्टकर्म्मन्तरविधिरिवेति स्थिते तत्र गौणाग्निहोत्रपदस्य दृष्टान्ती-
करणमव्याहृतमेवेति दिक् ॥ ४ ॥

श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाचेति सूत्रे कर्म्मणः श्राद्धशब्दाभिन्नत्वं लभ्यते ।
तच्च बाधितम् अतः कलत्ररुरेव व्याचष्टे श्राद्धमितीति । अत्रेतिशब्दो
दशरथ इत्युदाहृत इत्यत्रेव श्राद्धेति स्वरूपमात्राविर्भावको न तु
विभक्त्यन्ताविर्भावकः विभक्त्यन्तस्य वाक्यत्वेनावचकत्वादितिशक्तस्य वाचक-
शक्तस्य समासे न प्रवेशः समासवाक्ये तयोरश्रवणात् । तेन श्राद्धे-
त्यानुपूर्व्यावच्छिन्नः शब्दो यस्य इति समासेनार्थः । वाचक इति शक्त-
विशेषणोपादानकवर्णार्थसम्बन्धस्य वाच्यवाचकभावरूपस्य लाभाय । तथाच
श्राद्धशब्दवाच्यं कर्म्म प्रोवाचेति सूत्रार्थस्य पर्यवसितत्वात् बाध इति
भावः । केचित् तु श्राद्धमितीति । श्राद्धानां मितिर्ज्ञानं यस्यादिति
रूपस्य श्राद्धविषयकबोधजनकशब्दोऽवगम्यते स एव वाचकः स्वनिष्ठ-
वाचकतानिरूपितवाच्यतासम्बन्धेन प्रतिपादको यस्य कर्म्मणः तथा च
श्राद्धविषयकबोधजनकशब्दप्रतिपाद्यकर्म्मैत्येवेति एतेन निवापादि-

देवश्राद्धस्य श्राद्धशब्दानभिधेयत्वे दैविकं दशमं
श्रुतमिति श्राद्धभेदानुपपत्तेः ॥ ७ ॥

किञ्च प्रामेयदग्नेौ तदन्नं दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे
इति वशिष्ठवचनात् ब्राह्मणसम्पत्तावग्न्यप्रतिपत्तिपक्षे-
हव्याप्लेः । किञ्च पिण्डपितृयज्ञस्य ब्राह्मणप्रतिपत्ति-

शकानामपि तत्प्रतिपादकत्वमित्याहः । ब्राह्मणस्य यदाहवनीयतुल्यत्वमुक्तं
तत् साधर्म्यप्रदर्शनेन स्पष्टयति त्यक्तद्रव्येति । लक्षणं दूषयति तच्छिस्त्य-
मिति ॥ ५ ॥

श्राद्धभेदानुपपत्तेरिति श्राद्धविभागानुपपत्तेरित्यर्थः । सामान्यधर्मा-
वच्छिन्नानामेव वस्तूनां परस्परविरुद्धतद्व्याप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं
विभागः प्रकृते च देवश्राद्धस्य श्राद्धसामान्यधर्मानाक्रान्तत्वेन देव-
श्राद्धस्य श्राद्धव्याप्यधर्मत्वाभावेन च तद्विभागोऽनुपपन्न इति भावः ।
ननु यथा गौडी पौष्टी च माक्षी च विज्ञेया त्रिविधा सुरेत्यत्र सुराशकस्य
मदहेतुभूतान्नविकारविशेषणकत्वेन तादृशसुरात्तमादाय न गौडीमा-
क्षीविभागः तयोस्तदसम्भवात् किञ्च तिसृष्वेव सुराशकस्य भूरिप्रयोगात्
त्रितयसाधारणेन पातित्यहेतुभूतपानकर्तृद्रव्यत्वरूपेण निरूढत्वं गौडी-
माक्षीपानस्यापि पातित्यहेतुत्वात् अतस्तदृशनिरूढलक्षतावच्छेदक-
सामान्यधर्ममादाय तिसृणां विभागः । तथा प्रकृतेऽपि श्राद्धशकस्य
श्राद्धसामान्ये भूरिप्रयोगात् देवश्राद्धादिसकलश्राद्धसाधारणेन साम्नां-
परम्परौदासीनग्रतोपकारविशेषजनकत्यागत्वरूपसामान्यधर्म्येण निरू-
ढत्वं वाच्यम् ॥ ७ ॥

तथाच तेनैव रूपेण सामान्येन सकलश्राद्धानुपादाय तेषां विशेष-
रूपेण विभागसम्भवान्न विभागानुपपत्तिरत आह किञ्चेति । अव्याप्लेरिति
तत्र त्यागे ब्राह्मणस्वीकारफलकत्वाभावादिति भावः । ननु ब्राह्मणस्वीकार-
फलकत्वमित्यनेन तद्व्योग्यत्वं वाच्यं नतु फलोपधायकत्वं येनाव्याप्लिः

পর্যন্তত্বাভাবাৎ শ্রীকৃষ্ণরূপতা ন স্যাৎ ন স্যাংদেবেতি চে
 পিণ্ডপিতৃষজ্জমভিধায় তৎ শ্রীকৃষ্ণমিতরদম্বাহার্যামমাবস্য
 যামিতি গোভিলবিরোধাৎ ॥ ৭ ॥

স্যাৎ । যোগ্যতা চ ব্রাহ্মণপ্রতিপাদ্যত্বেন বেদবোধিতদ্রব্যত্যাগত্বমেব তচ্চ
 ব্রাহ্মণাসম্পত্তিপক্ষেহপি তদ্রব্যস্য ব্রাহ্মণপ্রতিপাদ্যত্বেন সামান্যবিধি-
 বোধিতত্বসত্ত্বাৎ তন্ত্যাগেহপ্যবিকলমেবেতি নাব্যাপ্তিরত আহ কিঞ্চিতি
 পিণ্ডপিতৃষজ্জস্যেতি সাগ্নিকত্বস্য কৃষ্ণপক্ষবিহিতশ্রীকৃষ্ণবিশেষস্যেত্যা-
 দিন স্যাংদেবেতি । তথাচ তস্যালক্ষণত্বাব্যাপ্তিরিতি ভাবঃ । গোভিল-
 বিরোধাদিতি তচ্ছ্রীকৃষ্ণমিতরদম্বাহার্যং ইতি গোভিলসূত্রম্ । অস্যার্থঃ—
 তৎপিণ্ডপিতৃষজ্জরূপং শ্রীকৃষ্ণং ইতরচ্চাহার্যপদাভিধেয়ং পার্শ্ব-
 শ্রীকৃষ্ণং তদুভয়মমাবাস্যায়াং কার্যং সাগ্নিনেতি শেষ ইতি । তথাচ পিণ্ড-
 পিতৃষজ্জস্যাপি তেন শ্রীকৃষ্ণত্বকথনাৎ তস্য শ্রীকৃষ্ণত্বানঙ্গীকারে তদ্বিরো-
 ধাদিত্যর্থঃ । ন চ সূত্রে তৎ শ্রীকৃষ্ণমিতি নাম্বয়ঃ কিন্তু তৎপিণ্ডপিতৃষজ্জ-
 রূপং ইতরচ্চ শ্রীকৃষ্ণং অম্বাহার্যপদাভিধেয়ং ইত্যেবাম্বয়ঃ । তথাচ
 পিণ্ডপিতৃষজ্জস্য তেন শ্রীকৃষ্ণত্বাকীৰ্ত্তনাৎ ন তদ্বিরোধ ইতি বাচ্যম্ ।
 ইতরাপিপদানাং স্বার্থাংশে যদ্বিধেয়তাবচ্ছেদকং তদবচ্ছিন্নসৈব যস্য
 কস্যচিৎ ভেদবোধকত্বস্য ব্যুৎপত্তিসিদ্ধত্বাৎ । অয়মেকো ঘটঃ অয়মপর
 ইত্যত্রাপরপদার্থবিধেয়তাবচ্ছেদকঘটত্বাক্রান্তস্য ঘটাস্তরসৈব ভেদ-
 বোধাৎ । অনাথা অয়মেকঃ ঘটঃ অয়মপরো ঘট ইত্যপি স্যাৎ
 পটভেদস্যপি ঘটে বিদ্যমানত্বাৎ তদ্বোধসম্ভবাৎ । নচেদেবং তত্রাপি
 ইতরাপিপদনৈবরগ্যাপাতাৎ । তেষামেতদেব প্রয়োজনং যৎ স্বপ্রতি-
 পাদ্যভেদপ্রতিযোগিনি স্বার্থবিধেয়ীভূতস্য সাজাত্যপ্রতিপাদনমিতি ।
 এবঞ্চ প্রকৃতেহপি তৎ পিণ্ডপিতৃষজ্জমিতরং শ্রীকৃষ্ণমিত্যত্র ইতরপদার্থ-
 বিধেয়তাবচ্ছেদকং যৎ শ্রীকৃষ্ণত্বং তদবচ্ছিন্নযংকিক্কিদ্ৰপস্য পিণ্ডপিতৃ-
 যজ্জস্য ভেদ এবেতরপদার্থেন সূত্রে প্রতিপাদিতস্তথাচ পিণ্ডপিতৃ-
 যজ্জস্য শ্রীকৃষ্ণত্বপ্রাপ্ত্যা তদ্বিরোধস্য বজ্রলেপত্বাৎ । কেচিৎ তু বিশেষণী-

পিণ্ডাংস্তু গোহজ্জবিপ্রেভ্যো দদ্যাদগ্নৌ জলেহপি বা
 তি যাজ্ঞবল্ক্যবচনাতস্যাপি ব্রাহ্মণপ্রতিপত্তিপৰ্য্যান্তেতি
 চেন্ন পিত্র্যবলিদানস্যাপি শ্রাদ্ধত্বাপত্তেঃ পিণ্ডবচ্চ পশ্চিমা
 প্রতিপত্তিরিতি ছন্দোগপরিশিষ্টকৃত্য তস্যাপি ব্রাহ্মণে
 প্রতিপত্ত্যতিদেশাৎ । কিঞ্চ পিতৃগতফলাভিসন্ধানেন
 কৃতে হিরণ্যদানাদাবতিব্যাপ্তিঃ । কিঞ্চ বক্ষ্যমাণৈক-
 রূপেণ দেবশ্রাদ্ধাদৌ মুখ্যত্বসম্ভবে গোণত্বমন্যায়াম্ ॥ ৮ ॥

ভূতানামিতরাপিপদানাং বিশেষাসজাতীয়প্রতিষো গ্যপস্থাপকত্বনিয়মাদ-
 ত্রাপীতরনিষ্ঠভেদপ্রতিষোগিনঃ পিণ্ডপিতৃযজ্ঞস্য শ্রাদ্ধজাত্যাবগমাদন্যো
 ঘট ইত্যাদিবদিত্যাহঃ । তদসৎ অন্যো ঘট ইত্যাদৌ অন্ত্যাদিপদার্থ এব
 ঘটাদেবি ধৈয়তয়া ভানাদন্যাদিপদানামবিশেষণত্বাৎ ॥ ৭ ॥

নমু সাক্ষাদব্রাহ্মণপ্রতিপত্তিলক্ষণে ন নিবেশনীয়া কিন্তু সাক্ষাৎ-
 পরম্পরোদাসীনব্রাহ্মণপ্রতিপত্তিমাত্রং তচ্চ ইহাপ্যস্তি উত্তরকালং
 পিণ্ডানাং ব্রাহ্মণপ্রতিপত্ত্যাভিধানাদিত্যাশঙ্কতে পিণ্ডাংস্ত্বিতি । পিত্র্য-
 বলিদানস্যাপীতি পিত্র্যবলীনামপ্যুত্তরকালং ব্রাহ্মণপ্রতিপত্তেঃ শাস্ত্রবো-
 ধিত্বাদিতি ভাবঃ । তচ্ছাস্ত্রমাহ পিণ্ডবদিতি অতিদেশাদিতি পিণ্ডানাং
 প্রতিপত্তিহয়ং তত্র পূৰ্ব্বা প্রতিপত্তিঃ কুশোপরি পিণ্ডদানরূপা । পশ্চিমা
 তু গোহজ্জাদিভ্যঃ প্রতিপাদনরূপা । তত্র পিত্র্যবলীমামপি পশ্চিমা প্রতি-
 পত্তিঃ পিণ্ডবদিত্যতিদেশাদিত্যর্থঃ । এবমত্র সাম্প্রদায়িকমতে দাশা-
 হিকপিণ্ডদানেহপ্যতিব্যাপ্তিবৈধব্য অতিদেশস্য পিণ্ডসামান্যসাধা-
 রণত্বাৎ । নমু বিধির্বিধিঃ উপদেশোহতিদেশশ্চ । তত্র কৰ্ম্মণাং সাক্ষাৎ-
 কৰ্ত্তব্যতাবোধকো বিধিরূপদেশঃ । অহরহঃ সঙ্ক্যামুপাসীত পিতৃভ্যো
 দদ্যাদিত্যাदिঃ । কৰ্ম্মাস্তরপ্রাপ্তধৰ্ম্মাণাং কৰ্ম্মাস্তরে তৎকৰ্ম্মতুল্যত্বপ্রতি-
 পাদনমুখেন প্রতিপাদকো বিধিরতিদেশঃ । যথাহনি তথা প্রাতর্নিতাং
 স্নায়াদনাতুর ইত্যাদিঃ । এবঞ্চ বেদবোধিতত্বমিত্যত্র উপদেশবিধিবোধি-

उच्यते । संशोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्था-
स्तुपदेनोदिश्य हविस्त्यागः श्राद्धम् ॥ ७ ॥

तद्वत् वाच्यं तेन पितृवल्यादिव्याप्तिः तत्प्रतिपत्तेरुक्तातिदेश-
लभ्यत्वात् ब्राह्मणप्रतिपाद्यत्वेन उपदेशविधिवोधितत्वाभावः । अत आह
किञ्चेति हिरण्यादिदाने इति एतस्यापि निरुक्तपितृदेश्यकत्वात्
देयस्य हिरण्यादेः साक्षाद्ब्राह्मणप्रतिपत्तुपदेशाच्चेति भावः । इद-
मुपलक्षणं उक्तविवक्षायां साम्प्रदायिकमते युगाद्यादिश्राद्धानामपि
लक्षणतया तेषु पार्ष्णवर्णातिदेशादव्याप्तिरपि बोद्धव्या । ननुदेश्यत्वं
न हविस्त्यागजन्यफलभागित्वेन ईच्छाविषयत्वं किञ्च तद्वत्स्य हविषः
स्वामित्वेन ईच्छाविषयत्वमेव तेन नोक्तातिव्याप्तिः दाने ब्राह्मणस्यैव
स्वामित्वेन ईच्छाविषयत्वात् पितृणां त्यागजन्यफलभागित्वेनैव उद्दे-
श्यत्वादिभ्यत आह किञ्चेति मुख्यसम्बन्धे इति तथाच पितृन् श्राद्धेन
नूनन्नैरित्यत्र सर्वश्राद्धानामेव पितृणामानुषाहेतुत्वंप्रतिपादनानुमते
तत्र श्राद्धपदं मुख्यायैव वृत्तात् सर्वश्राद्धोपस्थापकं भवन्मते तु मुख्या-
गौणवृत्तिभावं सकलश्राद्धोपस्थापकता वाच्या । तथाच वृत्तिद्वयकल्पना-
गौरवात् युगपद्वृत्तिद्वयविरोधाच्च साहज्याद्योति भावः ॥ ८ ॥

सर्केषां श्राद्धानां मुख्यात्वमभ्यापेता तेषां सामान्यलक्षणमाह
संशोधनेति । अत्र त्यागमात्रसा श्राद्धत्वे सुवर्णदानादावतिव्याप्तिरतो
हविरिति हविःपदकात्र ह्यते यत्तद्विरिति व्युत्पत्त्याहग्निप्रक्षेप-
योगापत्तं योग्याता च अग्निप्रतिपाद्यत्वेन उपदिष्टत्वं तेन दाने नाति-
व्याप्तिः दीयमानद्रव्यास्याग्निप्रतिपाद्यतायाः शास्त्रानुपदिष्टत्वात् श्राद्धीय-
द्रव्यास्य च प्राण्येदग्ने तदन्नं दद्यात् ब्रह्मचारिणे इत्याद्यापदेशात्
योग्यातास्त्येवेति नाव्याप्तिः । अतएव पितृवलिदानेनातिव्याप्तिः तेषा-
मग्निप्रतिपाद्यताया अतिदिष्टत्वेन उपदिष्टत्वाभावात् । नन्वेवं कृष्णपक्ष-
पार्ष्णातिरिक्तश्राद्ध एवाव्याप्तिसुदीयद्रव्याणामग्निप्रक्षेपस्य पार्ष्णा-
तिदेशेनैव लक्षणादिति चेत् त्रास्तोहसि । ब्राह्मणानामलाभे तु श्राद्ध-

কর্মণ্যুপস্থিতে । তদনং প্রক্ষিপেদগৌ জলে বিপ্রেহথবার্ণয়েদিত্যা-
 দিনা শ্রাদ্ধীয়দ্রব্যসামান্যস্যেবাগ্নিপ্রক্ষেপোপদেশাৎ । এবং পিণ্ড-
 পিতৃষজ্জেহপি নাব্যাপ্তিঃ । পিণ্ডাংস্ত গোহজবিপ্রেভ্য ইত্যনেন তৎপিণ্ড-
 স্যাপি অগ্নিপ্রক্ষেপোপদেশাৎ । এবমপি হোমাত্যব্যাপ্তেরাহ পিত্রাদীহু-
 দ্বিশ্যেতি আদিনা দেবপরিগ্রহঃ । এতেন পিত্রাদীনামপি মন্ত্ররূপতয়া-
 হচেতনত্বং প্রতিপাদিতম্ । উদ্দেশ্যশ্চাভিসন্ধানং তচ্চ ভাগজন্যফল-
 ভাগিহেন স্ত্ৰাবলেন চ তৎপূর্বকত্বলাভঃ । তথাচ অচেতননিষ্ঠত্যাগজন্য-
 ফলভাগিত্বাবচ্ছিন্নবিষয়তাশাল্যভিসন্ধানপূর্বকত্বে সতি হবিস্ত্যাগঃ শ্রাদ্ধং
 হোমে তু ত্যাগজন্যফলভাগিহেনোদ্দেশ্যতা ন দেবগতা কিন্তু স্বগতৈব
 ইতি নাতিব্যাপ্তিঃ । কাম্যতিথিশ্রাদ্ধাদৌ স্বগতফলভাগিহেনোদ্দেশ্যতা-
 সত্ত্বেহপি পিতৃগততৎফলভাগিহেনোদ্দেশ্যতয়া অব্যাহতত্বান্নাব্যাপ্তিঃ ।
 নশ্বেবং হবিরিতি বার্থং নিরুক্তসত্যন্তেনৈব দানবারণাৎ তত্র ব্রাহ্মণশ্চা-
 চেতনত্বাভাবাৎ ফলভাগিহেনোদ্দেশ্যত্বাভাবাচ্চ আত্মনঃ ফলভাগিহেনো-
 নোদ্দেশ্যত্বেহপি অচেতনত্বাভাবাদিতি চেন্ন পিতৃগতফলকামকৃতদানে-
 হতিব্যাপ্তিবারকত্বেনার্থবদ্বাৎ তত্রাচেতনপিতৃগতফলভাগিহেনোদ্দেশ্য-
 তাসত্ত্বাৎ তর্পণাত্যব্যাপ্তিবারকত্বাচ্চ তর্পণজলাদেবগ্নিপ্রতিপত্ত্যনুপ-
 দেশাৎ অন্যথা তদবারণাৎ নচৈবমপি শ্রাদ্ধক্ষে পিণ্ডদানাদাবতিব্যাপ্তি-
 প্তিঃ তেষাং শ্রাদ্ধত্বস্য ইষ্টত্বাৎ নোচে প্রধানবিধিবিষয়ত্বেন ফলজনক-
 ত্বেন বা ত্যাগস্য বিশেষণীয়ত্বাৎ অঙ্গানাঞ্চ অঙ্গবিধিবিধেয়ত্বেন প্রধান-
 বিধিবিধেয়ত্বাভাবাৎ নিষ্ফলত্বাচ্চ নাতিব্যাপ্তিঃ । গয়াপিণ্ডদানাদেশ্চ
 প্রধানীভূতস্য শ্রাদ্ধত্বমিষ্টমেব পিণ্ডপিতৃষজ্জবৎ ন চ তথাপি দাশাহিক-
 পিণ্ডদানেহতিব্যাপ্তিঃ তৎপিণ্ডস্য জলপ্রতিপত্তেবিশেষবিধিপ্রাপ্তত্বেন
 পিণ্ডাংস্ত গোহজবিপ্রেভ্য ইতি সামান্ত্যবিধিপ্রাপ্ত্যাগ্নিপ্রতিপত্ত্যবিষয়-
 ত্বাৎ । তথাচাদিপুুরাণে । পুরকপিণ্ডদানবিষয়কং বচনং—প্রযাতি যাবদা-
 কাশং পিণ্ডাহাম্পময়ী শিখা । তাবৎ তু সংমুখস্তিষ্ঠেৎ সর্বং তোয়ে ততঃ
 ক্ষিপেদिति । ন চ শ্রাদ্ধবিধিসিদ্ধান্তিলাপপূর্বকং তাদৃশদ্রব্যত্যাগেহতি-
 ব্যাপ্তিঃ তাদৃশাভিলাপপূর্বকং ত্যক্তদ্রব্যস্যেবাগ্নিপ্রতিপত্তেরনভিধা-

अतो न हिरण्यदानादावतिव्याप्तिः नापि देवश्राद्धे-
पि षुपितृवज्जादावव्याप्तिः । एवमृषिमनुजादिश्राद्धेषु

नेन तदीयद्रव्यस्याग्निप्रतिपत्तेरनुपदिष्टत्वात् । अतएव ईच्छया कृते
ईच्छासंशोधनपदोपनीतान् चतुर्थ्यस्तपदेनेति न लक्षणवटकं वैयर्थ्यात्
किञ्च तादृशाभिलापपूर्वकद्रव्यत्यागस्यैव श्राद्धत्वमित्येदर्थं श्राद्ध-
शरीरपठितमेवेति बोध्यम् । देवमुद्दिश्य द्रव्यत्यागेऽपि नातिव्याप्ति-
रिति एवकाचेतननिष्ठफलभागित्वावच्छिन्नाभिसक्कानपूर्वकत्वे सति प्रधा-
नफलजनकत्वे च सति अग्निप्रतिपाद्यत्वेन उपदिष्टद्रव्यत्यागः श्राद्ध-
मिति लक्षणवाक्यार्थनिर्णयः । एवममृष्याख्यानेनैव सामञ्जस्ये लक्षण-
मन्यथा व्याख्याय तत्रानुपपत्तिशतनिराकरणाय कस्यचिद्द्वयाकुलभावो
मोहविजृम्भित एवेति सूधीतिविभावनीयम् । केचिन्तु पित्रादीनि
न लक्षणास्तनिर्विष्टं अननुगमाद्वैयर्थ्याच्च चतुर्थ्यस्तपदेन उद्देश्येत्यनेन
देवतात्वमुक्तम् । तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चैव हि । देवतासङ्ग-
तिसुत्रं दुर्बलं परस्परमिति । वचनाच्चतुर्थीबलेन देवतात्वावगमोक्तेः
तेन संशोधितदेवताको हविस्र्यागः श्राद्धमिति लक्षणमाहः तदसं
यजूर्केदीयप्रेततर्पणेऽतिव्याप्येः अन्वे अन्गालिके इत्यादिमन्त्रकरण-
कान्तिकाहोमातिव्याप्येऽति । मैथिलान् वेदबोधितपात्रालसुन-
पूर्वको हविस्र्यागः श्राद्धमित्याहः तदसं एकोद्दिष्टे छतशेषदाना-
त्वात्वेन पात्रालसुनबाधस्य ग्रहकृतेवाग्रे वक्ष्यमाणतया तत्राव्याप्तिः ।
नवीनास्तु वां काकिं श्राद्धव्याक्तिमुपादाय तद्व्याक्तिसमवेत ईच्छात्वात्
ईच्छान्यासमवेतधर्मसमवारिद्धं लक्षणम् । अत्र उपेक्षात्त्वमादायोपे-
क्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्व्याक्तिसमवेतेति ईच्छात्त्वमादाय वागादावति-
व्याप्तिवारणाय ईच्छात्वात्तेति सत्तागुणत्वात्वात् द्रव्याद्यतिव्याप्तिवारणाय
ईच्छान्यासमवेतेति वदन्ति ॥ ९ ॥

कल्लतरुलक्षणदोषासङ्गं स्वलक्षणे दर्शयति अत इति षष्ठ्यन्तात्
तस्य अस्य लक्षणस्येत्यर्थः । एवं एवंलक्षणकरणे मुखाः स्यादिति

শ্রীকশকো মুখ্যঃ স্যাৎ । যথা সন্ন্যাসং প্রকৃত্য নর-
সিংহপুরাণম্—দিব্যপিতৃভ্যো দেবেভ্যঃ স্বপিতৃভ্যশ্চ
যত্নতঃ । দত্ত্বা শ্রীকৃষ্ণভ্যশ্চ মনুজেভ্যস্তথাঅনে ॥ ননু
শ্রীকৃষ্ণং যাগো বা দানং বা হোমো বা ত্যাগস্য চৈতৎ-

তথাচ তন্মতে ঋষিমনুজাদিশ্রীকৃষ্ণকশকস্য গোণত্বদোষোহপ্যমূলক্ষণ-
পক্ষে নাস্তীতি ভাবঃ । ঋষিমনুজাদিশ্রীকৃষ্ণে প্রমাণমাহ যথেনি সন্ন্যাসং
প্রকৃত্যেতি প্রব্রজেদিত্যেনেনোক্তং সন্ন্যাসং প্রকৃত্যেত্যর্থঃ । দিব্যপিতৃভ্যঃ
কব্যবাহনাদিভ্যো দেবেভ্যো বিশ্বাদিদেবতাভ্যঃ স্বপিতৃভ্যঃ জনকা-
দিভ্যঃ ঋষিভ্যো মরীচ্যাদিভ্যঃ মনুজেভ্যঃ সনকাদিভ্যঃ আঅনে স্বশ্চৈ
শ্রীকৃষ্ণং দত্ত্বা প্রব্রজেদিতি প্রক্রান্তেনাশয়ঃ । অত্র দিব্যপিতৃদেবাদ্যাকারতয়া
ধ্যাতানাং তত্ত্বমন্ত্রাণাং দেবতাত্বেনাম্বুতুলক্ষণশ্রীকৃষ্ণস্য সর্বত্র সত্ত্বেন
শ্রীকৃষ্ণকো মুখ্য এবেনি ভাবঃ । লক্ষণেন নিরূপ্য যাগত্বাদিনাপি তন্নিরূপ-
ণার্থং বিচারমবতারয়তি নশ্চিতি । ত্যাগস্য শ্রীকৃষ্ণেনোক্তত্বাৎ যাগদানা-
দিবিকল্পাপ্রসক্তেরাহ ত্যাগস্য চেতি স্বত্বধ্বংসফলকস্য ন মমেদমিত্যা-
কারকেচ্ছারূপস্যেত্যর্থঃ । তেন পরকীয়দ্রব্যেণ মমেদমিতীচ্ছা ন ত্যাগঃ
তস্যাঃ পরকীয়ে স্বত্বধ্বংসাজনকত্বাৎ । যাগদানহোমস্বরূপং যত্র নিরূ-
পিতং তদ্ব্যাগদানহোমাধিকরণং তত্র ত্যাগস্য যাগদানহোমত্রিতয়ান্যত-
মরূপতা দর্শিতেত্যর্থঃ । তথা চ ত্যাগত্বস্য এতল্লিতয়ান্যতমত্বব্যাপ্য-
ত্বাৎ যাগাদিবিকল্পো যুক্ত এবেনি ভাবঃ । ননু ব্রাহ্মণাসন্নিধৌ ত্যাগে
ব্যভিচারঃ স হি ন দানং পরস্বত্বাজনকত্বাৎ স্বস্বত্বধ্বংসপরস্বত্বোৎপত্তিফল-
কত্যাগস্যেব দানত্বাৎ । ন চ তত্র ত্যাগাদেবোদ্দেশ্যাগতস্বামিত্বং জায়ত
ইতি বাচ্যং ত্যাগানস্তরং সম্প্রদানস্বীকারাদেব তৎস্বত্বোৎপত্তেঃ অন্যথা
যাজনাধ্যাপনপ্রতিগ্রহেব্রাহ্মণো ধনমর্জ্জয়েদিত্যাদিবচনবিরোধাৎ
অনেন স্বত্বহেতুভূতব্যাপাররূপধাত্বার্থাচ্চেনে প্রতিগ্রহাভেদবোধনাৎ
অস্বং স্বং করোতীতি স্বীকারপদব্যুৎপত্তেঃ । ন চাত্র স্বপদস্ত যথেষ্ট-

বিনিযোজ্যত্বরূপেণ লক্ষণা প্রমাণাভাবাৎ । নাপি ষাগঃ দেবতোদ্দেশ্য-
 কত্বাভাবাৎ । অতএব ন হোমোহপি বিশিষ্টদেশপ্রক্ষেপাবচ্ছিন্নষাগ-
 শ্চৈব হোমত্বাদিতি চেন্ন অস্ত্রাপি উদ্দেশ্যগতস্বামিত্বজনকত্বেন দানরূপ-
 তয়া ব্যভিচারাত্ চেতনোদ্দেশ্যকত্যাগমাত্রশ্চৈব তৎস্বত্বজনকত্বনিয়মাৎ ।
 মনসা পাত্রমুদ্दिष्ट ভূমৌ তোয়ং বিনিঃক্ষিপেৎ । বিদ্যতে সাগরস্যাস্তো-
 দানস্যাস্তো ন বিদ্যতে ইত্যনেনাসন্নিধিপাত্রকত্যাগস্যাপি দানত্বাভিধা-
 নাৎ মনুনা চ প্রদানং স্বাম্যকারণমিত্যনেন দানস্য স্বত্বকারণত্বপ্রতিপাদ-
 নাৎ । অন্তথা স্বীকারস্য স্বত্বহেতুত্বাভ্যুপগমে ত্যক্তদ্রব্যস্য স্বীকারাৎ
 পূর্বমস্বামিকতয়া তদানীং তদপহর্তুর্শৌর্য্যদোষানুপপত্তেঃ । নচৈবং
 প্রতিগ্রহস্যার্জনত্বোক্তিবিরোধস্তত্রার্জনপদস্য স্বত্বপ্রযোজকে লাক্ষণি-
 কত্বাৎ অন্যথা যাজনাদৌ দক্ষিণাদানাদেব স্বত্বোৎপত্তের্থাজনাধ্যাপনয়ো-
 র্জ্ঞানরূপতা ন স্যাৎ প্রয়োজকতা তু যাজনাধ্যাপনয়োর্দক্ষিণাদানদ্বারে-
 নৈব প্রতিগ্রহস্যাপি প্রযোজকীভূতজ্ঞানবিষয়ত্বেন দত্তে সতি অয়ং প্রতি-
 গৃহ্ণাতীত্যেবং জ্ঞানে সত্যেব তমুদ্दिश्य दानात् अयं प्रतिग्रहविमुखः
 ইতি জ্ঞানে তমুদ্दिश्चानात् मनुविरोधेन च स्वीकारपदस्य यथेष्ट-
 বিনিযোজ্যত্বরূপেণৈব লাক্ষণিকত্বাৎ অত্র দ্রব্যত্যাগেন স্বত্বজননে সম্প্র-
 দানস্বীকার প্রাগ্ভাবোহপি সহকারী কল্প্যতে । তেন যত্র ব্রাহ্মণমুদ্दिश्य
 द्रव्यत्यागः कृतः पश्चादमुष्णे प्रतिपादितं तस्यैव स्वत্বं त्यागाज्जायते
 नाश्रयामिति नातिप्रसङ्गः । অন্তথা অন্যেষামপি তত্র সত্ত্বে তেষামনু-
 মতিমন্তরেণ তৎদ্রব্যস্য তদ্যবহার্য্যতানুপপত্তেঃ প্রতিপত্তেরন্যেষাং
 তাবৎ স্বত্বনাশকত্বকল্পনে চ মহাগৌরবাপত্তেঃ অতএব মৃতভ্রাতৃত্বা মৃতমু-
 दिश्य त्यक्ते त्यागविस्मरणात् स्वयं भुङ्क्ते वा न दातुः स्वत्वानिरतो न तत्र
 दानं सहकारिविरहादिति । অতএব উদ্দেশ্যপাত্রবিশেষো যদি পশ্চান্ন-
 স্বীকরোতি তদা সোপাধিত্যাগবিশেষস্যানির্বাছান্ন দাতুঃ স্বত্বং নিব-
 र्त्तते इति रत्नाकरप्रभृतयोहपि वदन्तीति । যাগোপেক্ষাদয়স্ত কিঞ্চিদ-
 नपेक्षमेव स्वामिनः स्वत्वध्वंसं जनयन्ति न तु परस्य स्वत्वमपि जनयन्तीति
 बोध्यम् । ন চ যদি ত্যাগাদেব স্বত্বং তদা যত্র দূরস্থপাত্রমুद्दिश्य
 गोस्त्यक्ता तस्याः सम्प्रदानप्रतिपत्तेः प्रागपालनवधे सम्प्रदानस्य प्राय-

প্রকারত্রিতয়ান্যতমরূপতা যাগদানহোমাধিকরণে দর্শিতা

॥ ১০ ॥

শিষ্টাপত্তিঃ স্বামিত্বাদিতি বাচ্যং দানোত্তরমুত্তরপ্রতিপত্তেঃ শাস্ত্র-
বিহিতত্বেন ভাবৎপর্যন্তং পালকত্বেন ত্যক্তুরেব প্রায়শ্চিত্তত্বাৎ ।
অথৈবমপি পাত্ৰাসম্বিত্যাগস্য ন দানত্বসম্ভবঃ সম্প্রদানরূপসহকারি-
বিরহাৎ অন্যথা সম্প্রদানস্য কারকতাপি ন স্যাৎ দদশ্বেতি অনুমতিদ্বারা
দানক্রিয়ানিস্পাদনকত্বেনৈব তস্য ক্রিয়ানিমিত্তরূপকারকত্বসম্ভবাৎ ।
অতএব দ্বৈতনির্ণয়েহপি যত্র দানোদ্দেশ্যো ন থাক্ স্বীকরোতি তত্র ন
দাননিত্যভিহিতমিতি চেন্ন ন হি ক্রিয়ানিমিত্তত্বং কারকত্বং ইত্যত্র ক্রিয়া-
জনকত্বমর্থঃ প্রামং গচ্ছতীত্যাদৌ গমনাদিক্রিয়াদ্যজনকত্বেন গ্রামাদেঃ
কর্মণঃ কারকত্বানুপপত্তেঃ কিন্তু বিভক্ত্যর্থদ্বারা সাক্ষাৎ ক্রিয়াস্বয়িত্বমেব
ক্রিয়ানিমিত্তত্বম্ । তেন চৈত্রস্য পুত্রো গচ্ছতীত্যাদৌ চৈত্রাদের্ন কারকত্বং
তস্য ষষ্ঠ্যর্থদ্বারা নামার্থে পুত্র ঐয়াস্বয়িত্বেন ক্রিয়াস্বয়িত্বাভাবাৎ । সাক্ষা-
দিতিকরণাচ্চ ষষ্ঠ্যর্থাবিতপুত্রদ্বারা ক্রিয়াস্বয়সম্ভবেহপি ন ক্ষতিঃ । নস্ব-
বমপি বিপ্রানথ তপস্বিহুর্গতানাং প্রতিকূর্কীত ভিষক্ স্বভেষজৈরিত্যত্র
ধাত্বর্থপ্রতিকাররূপায়াং ক্রিয়ায়াং ষষ্ঠ্যর্থদ্বারা সাক্ষাদেব বিপ্রাদীনা-
মস্বয়ান্তেষাং কারকত্বাপত্তিঃ । মৈবং প্রতিকারো হি রোগনাশনঃ তস্য
চাত্মনো রোগাভাবেন বাধিতত্বাদবশ্যমধ্যাহর্তব্যার্থে শরীর এব ষষ্ঠ্যর্থ-
দ্বারা তেষামস্বয়্যাং তেন ভিষক্ স্বকীরৌষধেবিপ্রাদীনাং শরীরবৃত্তি-
রোগং নাশয়েদিতি তদ্ব্যাক্যার্থতয়া সম্বন্ধার্থকষষ্ঠীভিন্নবিভক্ত্যর্থদ্বারা
ক্রিয়াস্বয়িত্বং কারকত্বমিতি বিবক্ষয়া বোক্তাতিপ্রসঙ্গাভাবাৎ । সম্বন্ধার্থকেতি
বিশেষণাচ্চ মাতুঃ স্মরতীত্যাদৌ ন মাতুঃ কর্ম কারকত্বানুপপত্তিঃ ।
তত্র ষষ্ঠ্যাঃ কর্মত্বপরতয়া সম্বন্ধার্থকত্বাভাবাৎ । ইঞ্চক্ নিরুক্তকারকত্বং
দূরস্থপাত্ৰস্যাপি অক্ষুণ্ণমেবেতি নানুপপত্তিঃ । সম্প্রদানস্যানুমতিদ্বারাপে-
ক্ষণীয়তা চ । ন দানসামান্যোৎপত্তৌ । কিন্তু প্রশস্তদান এব তত্রৈব
তস্যাক্ত্বেনাভিধানাৎ । তথাহি দাতা প্রতিগ্রহীতা চ প্রদাদেয়ক্ ধর্মযুক্ ।

দেশকালৌ চ দানানামঙ্গান্যেতানি ষড়্ভূবিচুরিত্তি দেবলবচনম্ । অসত্যার্থঃ
দাতা শ্রদ্ধাবান্ অনিন্যপুরুষঃ । প্রতিগ্রহীতা বিদ্যাযুক্তো ধর্মশীলঃ
প্রশান্তঃ ক্ষান্তো দান্তঃ সত্যবাদী কৃতজ্ঞঃ । বৃত্তিগ্নানো গোহিতো গৌশ-
রণো দাতা যজ্ঞা ব্রাহ্মণঃ পাত্রমাহুঃ ॥ ইত্যুক্তরূপো ব্রাহ্মণঃ । শ্রদ্ধাশাস্ত্রার্থে
দৃঢ়প্রত্যয়ঃ । দেয়ং দেব্যং ন্যায়ার্জিতম্ । দেশো গঙ্গাতীরকুরুক্ষেত্রাদিঃ ।
কামো গ্রহণসংক্রান্তাদিঃ । এতৎ সর্বং প্রশস্তদানং ন কন্যায়ার্জিত-
দ্রবস্য শ্রদ্ধাং বিনা বা তন্তুদেশাদিকং বিনা বা নিন্দিতদাত্রা বা কৃতং
দানমেব ন ভবতীতি । অতএব—সর্বত্র গুণবদানং শ্বপাকাদিকপি স্মৃতম্ ।
দেশকালবিধানেন পাত্রৈ দত্তং বিশেষতঃ ॥ ইত্যনেন শ্বপাকাদিকপি দানং
গুণবৎ ফলবদিত্যুক্তং ইতি ভাব্যম্ । নবেবমপি বৃষোৎসর্গাদৌ উপে-
ক্ষায়ামুক্তনিরমস্য ব্যভিচারঃ । এতস্যাঃ স্বামিত্বাজনকত্বেন দানত্বা-
ভাবাৎ । দেবতোদেশ্যকত্বাভাবেন যাগত্বাভাবাৎ । অতএব হোমত্বাভা-
বাচ্ছেতি চেন্ন কিকির্নিষ্ঠস্বামিত্বাভিসন্ধানপূর্বকত্বেন স্বামিত্বাবচ্ছিন্ন-
বিষয়তাশালিত্বেন বা ত্যাগস্য বিশেষণীয়ত্বাৎ । উপেক্ষায়াম্ চ তথাত্বা-
ভাবান্ন ব্যভিচারঃ । এবমদৃষ্টার্থকত্বেনাপি ত্যাগো বিশেষণীয়ঃ । তেন
বিক্রয়েহপি ন ব্যভিচার ইতি । অন্যে তু বৃষোৎসর্গো ন ত্যাগঃ কিন্তু
হলশকটবহননিবৃত্তিফলকব্যাপারবিশেষ এব । অথ বৃত্তে বৃষোৎসর্গে
দাতা বক্রোক্তিভিঃ পদৈঃ । ব্রাহ্মণানাং যৎকিকিৎ ময়োৎসৃষ্টক
নির্জ্জনে ॥ তৎ কশ্চিদন্যো ন নয়েদবিভাজ্যং যথাক্রমমিত্যনেন হল-
শকটবহননিবৃত্ত্যা দেবেরেব তৎফলত্বপ্রতিপাদনাৎ বৃষে তু স্বত্বমশ্বেষ ।
অতএব মহোক্ষোৎসৃষ্টপশবঃ স্মৃতিকাগন্ধকাদয়ঃ । পালো যেষাম্ তে
মোচ্যা দৈবরাজপরিপ্লুতাঃ ॥ ইতি যাজ্ঞবল্ক্যবচনেন মহোক্ষাদীনাং
मध्ये যেষাং পালোহস্তি তে মোচ্যাঃ অর্থাৎ পালাভাবে বন্ধনীয়াঃ
স্বামিনো দণ্ডার্থমিত্যুক্তমুপপদ্যতে ইতি ন ব্যভিচার ইত্যাহুঃ । তদসৎ ।
যন্ন সর্কায় চোৎসৃষ্টং যচ্চাভোজ্যনিপানজম্ । তদ্বর্জ্যং সলিলং তাত সদৈব
পিতৃকশ্মণি ॥ ইতি কৃত্রিমজলবর্জ্জনবচনে জলাশয়োৎসর্গাদৌ বিধিবাক্যে
চ ত্যাগ এবোৎসর্গপদপ্রয়োগাত্ত্রৈবাস্য উৎসৃজতেঃ শক্তবাৎ । এমং
শুবাং পতিং বো দদানি ইত্যুৎসর্গমন্তে দাধাতোস্তুগার্থত্বাচ্চ হল-

শকটবহননিবৃত্তিফলকব্যাপারপক্ষে লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ । সতি স্বতে
দানবিক্রয়াদ্যাপত্তেঃ । কিঞ্চ হ্রলশকটবহননিবৃত্তিফলমিতি যদুক্তং
তত্র হ্রলশকটবহননিবৃত্তিঃ প্রাণসংসং প্রাপ্তাবঃ অত্যস্তাভাবো বা । নাদ্যঃ
ধ্বংসস্য প্রতিষেধ্যধীনত্বেন বৃষস্য হ্রলশকটবহনাপত্তেঃ । ন দ্বিতীয়ঃ
প্রাপ্তাবস্যানাদিত্বেন ফলভাসম্ভবাৎ তস্য প্রতিষেধ্যাব্যাপ্যতয়া প্রতি-
ষেধ্যাপত্তেঃ । নাপি তৃতীয়ঃ অত্যস্তাভাবস্য নিত্যত্বাৎ । ন চ তদধীন-
সম্বন্ধবন্ধরূপং যোগক্ষেমসাধারণতৎফলত্বং বাচ্যং তচ্চাত্যস্তাভাবে-
হ্যপ্যক্ষতমিতি বাচ্যং অত্যস্তাভাবীয়সম্বন্ধে নিত্যান্তরসাধারণস্য
সদাতনত্বস্যৈব প্রযোজকত্বেন উৎসর্গস্য তদপ্রযোজকত্বাৎ । যচ্চ বাঙ্ক-
বন্ধাবচনং উৎসৃষ্টবৃষে স্বামিত্তে প্রমাণমুক্তং তদ্বচনার্থানভিজ্ঞত্বেন ।
বচনস্যায়মর্থঃ— মহক্ষোহনিবার্যাবলীবর্দঃ দেবতোদ্যেশেন পিত্রদ্যেশেন
বা উৎসৃষ্টাঃ পশবঃ স্তিতিকা অনির্গতপ্রসবাবধিদশাহা আগক্তকা ভিন্নপ্রা-
মাৎ প্রপলাষ্যাগতা এতে পশবো মোচনীয়া ন তু বন্ধনীয়াঃ । এতদন্তেষাং
যেষাং বা পশুনাং পালোহস্তি তেষুপি মোচনীয়াঃ । অর্থাস্তত্র দণ্ডার্থং
পাল এব বন্ধনীয় ইতি ন তু এষাং পশুনাং মধ্যে যেষাং পালোহস্তি তে
মোচ্যা ইতি ভবদুক্তো বচনার্থঃ । তথাত্তে পশুসামান্তস্যৈব পালসত্তে
মোচনীয়তয়া মহোক্ষাদীনাং বিশেষোপাদানবৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । উৎসৃষ্ট-
পশুনাং গবাদীনাং অপালনবধে তদুৎসৃষ্টঃ স্বামিত্তেন প্রায়শ্চিত্ত-
প্রসক্তো ব্যবহারবিরোধাপত্তেঃ । এবমপি প্রব্রজ্যাস্থলীয়সর্বশোপে-
ক্ষাদৌ ব্যভিচারাবারণাচ্চ ন কিঞ্চিদেতৎ । নবীনাস্ত বৃষোৎসর্গো যাগ
এব বৎসতরীকুদ্দেশ্য বৃষত্যাগরূপত্বাৎ বৎসতরীণাক বেদমেয়ত্যানোদে-
শ্যত্বেন দেবতাত্বাৎ দেবতোদ্যেশ্যকজ্বাত্যাগস্য চ যাগত্বাৎ । এনং যুবানং
পতিং বো দদানি তেন ক্রীড়ন্ত্যশ্চরথ প্রিয়েণ মা নঃ সাপ্তজন্মবা স্তভগা
রায়শ্শোষণ সমিষামদেম ইতি ত্যাগমন্ত্ৰেণ বৎসতরীকুদ্দেশ্য বৃষত্যাগস্য
প্রতিপাদনাৎ । এবং বৎসতরীণাং ত্যাগোহপি যাগঃ তন্মন্ত্ৰে মান ইত্য-
নেন হে বৎসতর্যো যুরমপি নোহস্মাকং মা নঃ স্ব ত্বাস্পদীভূতাইত্যর্থ-
কেন তাসামপি বৃষমুদ্দেশ্যত্যাগপ্রতিপাদনাৎ । অত উক্তনিয়মে ন ব্যভি-
চার ইতি সমাদধিরে তদপ্যসৎ মন্ত্ৰলিঙ্গেন হি বৎসতরীষু বৃষস্য পত্নীত্বেন

অত্র কশ্চিদ্ যাগোহয়ং দেবতোদ্দেশেন দ্রব্যত্যাগো

বৃষে চ তাসাং পতিত্বেমোদ্দেশ্যতা প্রতিপাদিতা। তেন কিং নহেতাদৃশ্য-
 দ্দেশ্যতা যাগলক্ষণে প্রবিষ্টা। তথা সতি ইন্দ্রাদিযাগ এবাব্যাপ্তেঃ কিন্তু
 স্বামিত্বেন উদ্দেশ্যতৈব যাগলক্ষণযটিকেতি কথমস্য যাগত্বেন সমাধানম্।
 মনু দেবস্যেদং ভবত্বিত্যাকারিকা ইচ্ছৈব যাগঃ। তথাচ সামান্যত এব
 সম্বন্ধবিষয়তাং নিবেশ্য দেবনিষ্ঠবিষয়তা নিরূপিতসম্বন্ধনিষ্ঠবিষয়তা
 নিরূপিতদ্রব্যনিষ্ঠবিশেষ্যতাশালীচ্ছাত্বমেব যাগলক্ষণং বাচ্যম্। এবঞ্চ
 বৃষোৎসর্গস্যাপি বৎসতরীণাং বৃষো ভবত্বিত্যাকারিকেচ্ছাত্বকতয়া বৎ-
 সতরীনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিতপতিপত্নীভাবসম্বন্ধনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিতবৃষনি-
 ঠ্ঠবিশেষ্যতাশালিত্বাৎ যাগত্বমক্ষুণ্ণমেবেতি চেন্ন। এবং সতি দেব-
 দ্রব্যয়োজ্ঞান্যজনকভাবরূপসম্বন্ধাবগাহিন্যাং দেবদ্রব্যমিদং ন মমেতু-
 পেক্ষায়ামতিব্যাপ্তেস্তুস্যা অপি দেবনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিতজন্যজনক-
 ভাবরূপসম্বন্ধনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিতদ্রব্যনিষ্ঠবিশেষ্যতাশালীচ্ছারূপত্বাৎ।
 তস্মাৎ বিশিষ্যস্বত্বনিষ্ঠবিষয়তা তেনৈব সম্বন্ধবিষয়তাং নিবেশ্য
 দেবনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিতস্বত্বনিষ্ঠবিষয়তানিরূপিত-দ্রব্যনিষ্ঠবিষয়তাশালী-
 চ্ছাত্বং যাগলক্ষণং ভবতাপি বাচ্যং তৎ কথং বৃষোৎসর্গসাধারণ্যং
 ন চাত্র স্বত্ববিষয়তাপি তাদৃশী বর্তত ইতি বাচ্যং উক্তমন্ত্রলিঙ্গাৎ স্বত্বা-
 নবগমাৎ কিন্তু পতিপত্নীভাবসম্বন্ধস্যেবাবগমাদিতি সুধীভির্ভাব্যম্॥১০॥

এবং প্রশ্নে কশ্চিদুত্তরয়তীতি শেষঃ উত্তরমাহ যাগোহয়মিতি দূষয়তি
 তন্নেতি অন্তোন্তাশ্রয়পত্তেরিতি দেবতাত্বস্য যাগত্বযটিতত্ত্বেন যাগত্ব-
 স্যাপি দেবতাত্বযটিতত্ত্বেনান্তোন্তাশ্রয়পত্তেরিত্যর্থঃ। অন্তোন্তাশ্রয়-
 নিরাসায়াত্তথা দেবতালক্ষণমাশঙ্কতে নচ হবিরিতি হবিস্ত্যাগোদ্দেশ্যত্ব-
 মিত্যর্থঃ। অত্র হবিঃপদং যুতাদিত্যাজ্যদ্রব্যমাত্রপরং হবনকর্ষদ্রব্যপরং
 বা। আদ্যে দূষণমাহ যুতাদিদানে ইতি তথাত্তাপত্তেঃ দেবতাত্তাপত্তেঃ।
 তথা চ দানমপি যাগঃ স্যাদিতি ভাবঃ। দ্বিতীয়মাশঙ্ক্য দূষয়তি নচে-
 ত্যাদি। অগ্নিপ্রক্ষেপেতি অগ্নিপ্রতিপাদ্যত্বেন বিধিবোধিত্বমিত্যর্থঃ।
 তেন দানবারণং দীর্ঘমানদ্রব্যস্যাগ্নিপ্রক্ষেপানভিধানাৎ। শ্রাদ্ধীয়দ্র-

यागः इति यागलक्षणव्यापनात् तत्र यागोद्देश्या देवता
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इत्यन्योन्याश्रया-
पत्तेः । न च हविः प्रत्युद्देश्यत्वं देवतात्वं घृतादि-
दाने ब्राह्मणस्य तथात्वापत्तेः । न च ह्यत इति हवि-

व्यस्य तु ब्राह्मणसम्पत्तावग्निप्रतिपत्तेरतिहितत्वेन हविष्त्वमेवेति
तत्संग्रहः । यथाश्रुतस्तु न संगच्छते साक्षाद्ब्राह्मणस्थानीयश्राद्धस्याग्नि-
प्रक्षेपोपहितत्यागत्वाभावेन तदीयद्रव्यस्य निरुक्तहविष्त्वात्वात् तद-
संग्रहापत्तेः । न चाग्निप्रक्षेपोपहितेति न त्यागविशेषणं किञ्च कर्म-
विशेषणम् । तथा च अग्निप्रक्षेपरूपो य उपाधिसुदान् तत्सम्बन्धी । सम्ब-
न्धश्च तद्बोधकविधिवोध्यत्वम् । तेनाग्निप्रक्षेपबोधकविधिवोध्यत्वे सति
त्यागकर्मत्वं हविष्त्वम् । साक्षाद्ब्राह्मणकश्राद्धीयद्रव्याणामपि तथात्वात् । न
तदसंग्रह इति वाच्यं तथा सति घृतादिदानस्यैवावधारणापत्तेः घृता-
दीनां आज्यां जुह्यादिति विधिवोध्यत्वात् त्यागकर्मत्वाच्च पदे जुहो-
तीत्यादिना वञ्चनि जुहोतीत्यस्य परिग्रहः । अव्याप्येति तत्र जुहो-
तीति श्रुतेर्थागत्यस्य बोधितव्यं विशिष्टदेशप्रक्षेपावच्छिन्नयागस्यैव
जुहोतीत्यर्थत्वात् हवनीयस्यैव चात्र पदवञ्चप्रक्षेपस्यैव विधेय-
त्वेनाग्निप्रतिपत्तेरनभिधानात् निरुक्तहविष्त्वाभावेन तदुद्देश्यस्य
देवतात्वात्वात् यागलक्षणाव्याप्येतित्यर्थः । एवं देवेभ्यो नैवे-
द्यादिदानेहप्यव्याप्यिद्रष्टव्या । ननु चेतननिष्ठस्वामित्वाभिसक्कानपूर्वक-
त्यागकर्मत्वं हविष्त्वं वाच्यं तेन दीयमानद्रव्यस्य न हविष्त्वम् । तस्य
चेतनसम्प्रदानस्वामित्वाभिसक्कानपूर्वकदानकर्मत्वात् । यागादौ च सर्वत्र
त्याज्यद्रव्यस्य अचेतननिष्ठस्वामित्वाभिसक्कानपूर्वकत्यागकर्मत्वं हविष्त्व-
मङ्गुलमेवेति नाव्याप्यिः । अतो द्वितीयदलं विकल्प्य दूषयति अपिचेति ।
निरुक्तहविष्यत्यागोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति लक्षणं पर्यवसितम् । तत्र तदु-
द्देश्यत्वं किमिति विकल्पयति उद्देश्यत्वमिति । प्रयोजनत्वं प्रयुज्यतेह-
नेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजकत्वमित्यर्थः । देवतानां फलदातृत्वज्ञानस्यैव

রিত্তি ব্যুৎপত্ত্যাগ্নিপ্রক্ষেপোপহিতত্যাগকর্মত্বং হবিষ্ত্বং
 স্নতাदीनां दानविषये नास्तीति वाच्यं पदे जुहोति
 वन्न नि जुहोतीत्यादावव्याप्तेः । अपिच उद्देश्यत्वं यदि
 प्रयोजनत्वं त्यागोत्पत्तेः प्राश्नुक्त्वित्त्वं वा उभयथा
 पूर्वेणातिव्याप्तेः ॥ ११ ॥

न च त्यागं प्रति चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वं
 श्रुतौद्देशेन कृते द्रव्यत्यागे तस्य देवतात्वापत्तेः ।

प्रयोजकत्वं न तु देवतानामित্যभिप्रायेण विकल्पावतारमाह त्यागोत्-
 पत्तेरिति । त्यागोत्पत्तिप्रयोजकबुद्धिविषयत्वमित्यर्थः । उभयथेति
 उभयपक्षेऽपीत्यर्थः । त्यागस्यापूर्वज्ञानसापेक्षतया देवतानामिवापूर्-
 वस्यापि प्रयोजकत्वात् प्रयोजकीभूतज्ञानविषयत्वाच्चेति भावः । अपू-
 र्वेणेति স্থাল্যা পচতীতিবৎ সপ্তম্যাথে তৃতীয়া । ইদমুপলক্ষণং উক্ত-
 ক্রমেণ স্বর্গাদিফলেহপ্যতিব্যাপ্তিজ'ষ্টব্য। । ন চ স্বামিত্বেনারোপবিষয়ত্বমেব
 উদ্দেশ্যত্বং অতো নোক্ত দোষ ইতি চেত্তদা ত্যাজ্যদ্রব্যস্বামিত্বেনারোপ-
 বিষয়ত্বমিতি লক্ষণসৈব সম্যক্বেন নিরুক্তহবিষ্ত্বনিবেশস্য লক্ষণে
 বৈয়র্থ্যাপত্তেঃ ব্রাহ্মণস্য স্বামিত্বেন তদারোপবিষয়ত্বাভাবান্তাবতৈব দান-
 বারণাৎ । তৎপরিত্যাগে চ বক্ষ্যমাণাস্মন্নতানুবাদ এব ন পৃথগিতি
 ভাবঃ ॥ ১১ ॥

লক্ষণান্তরমাশঙ্ক্য দুষয়তি নচেতি ত্যাগং প্রতীতি । ত্যাগে ভবিষ্যতি
 সতীত্যর্থস্তেন ত্যাগোৎপত্তেঃ প্রাক্ চতুর্থ্যস্তপদনির্দেশ্যত্বমিত্যর্থঃ ।
 অথবা ত্যাগং প্রতি ত্যাগেচ্ছয়া তথাচ ত্যাগেচ্ছাধীনচতুর্থ্যস্তপদ-
 নির্দেশ্যত্বমিত্যর্থঃ । অশ্বখং বন্দয়েন্নিত্যং পূর্ন্বাহ্নে প্রহরদ্বয়ে ইত্যু-
 ক্তাহশ্বখবন্দনাদৌ অশ্বখায় নম ইত্যাদিবাচনিকনমস্কাররূপচতুর্থ্যস্ত-
 পদনির্দেশ্যানাং দেবতাত্ববারণায় ত্যাগং প্রতীতি অপূর্ন্বাদৌ চ
 অত্র মতেনাতিপ্রসঙ্গশঙ্কা তেষাং চতুর্থ্যস্তপদনির্দেশ্যত্বাভাবাৎ । ন চ
 চতুর্থ্যস্তপদনির্দেশ্যত্বং তৎপ্রতিপাদ্যত্বম্ । তথাচ ইন্দ্রায় স্বাহেত্যত্র

ন চ বেদমেয়চতুর্থ্যন্তপদনির্দেশ্যত্বং দেবতাত্বং ধৃতি-
হোমে ধৃত্যাদীনামদেবতাত্বপ্রসঙ্গাৎ তত্র চতুর্থীনিষেধাৎ
যথা ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । ধৃতিহোমে ন প্রযুক্ত্যাৎ গোনা-
মস্তু তথাষ্টম্ । চতুর্থীমস্তু ইত্যেতৎ গোনামস্তু হি
হুয়তে ॥ ১২ ॥

চতুর্থ্যন্তপদপ্রতিপাদ্যা ইন্দ্রে বা উদ্দেশ্যতা তস্য এষ দেবতাত্বং
স্যাৎবাচ্যং চতুর্থী অস্তো যস্য ইত্যতদগুণসংবিজ্ঞানবহুব্রীহিণা
চতুর্থী প্রকৃতিপ্রতিপাদ্যত্বস্যোক্তত্বাৎ । নচ তথাপি চতুর্থীপ্রকৃতেরিন্দ্র-
পদস্য প্রতিপাদ্যঃ সহস্রাক্ষরূপবিগ্রহবান্ এষ তস্য দেবতাত্ব মন্ত্রময়
দেবতাসিদ্ধান্তবিরোধ ইতি বাচ্যং সর্বত্র মন্ত্রে ঐন্দ্রাদিপদানাং ইন্দ্রায়
স্বাহেত্যাদিমন্ত্রে লাক্ষণিকত্বেন তন্তমন্ত্রাণামেব তন্তংপ্রতিপাদ্যত্বাৎ ।
যস্য যস্য তু মন্ত্রস্য উদ্দিষ্টা বা চ দেবতা । তদাকারং ভবেত্তস্য দেবত্বং
দেবতোচ্যতে ॥ ইত্যনেন তদেবতাকারাবচ্ছিন্নমন্ত্রাণামেব বেদমেয়-
ত্যাগোদ্দেশ্যত্বরূপদেবত্বপ্রতিপাদনাৎ । লক্ষণা চেয়ং নিরুঢ়া অনাদি-
প্রয়োগবোগিত্বাৎ ইতি ন দোষঃ । সুগতেতি সুগতো বুদ্ধঃ তস্য চাপাত্র-
তরা তদুদ্দেশেন দ্রব্যত্যাগস্য বেদমেয়ত্বাভাবাৎ তস্য দেবতাত্বাভাবস্য
বাস্তবিকত্বাদিত্যি ভাবঃ । বেদমেয়েতি বেদমেয়ত্যাগোৎপত্তেঃ প্রাক্
চতুর্থ্যন্তপদনির্দেশ্যত্বমিত্যর্থঃ । যথাক্রমতস্ত ন সঙ্গচ্ছতে জলাশয়োৎ-
সর্গাদৌ সর্বভূতাত্ত্বঃপাতিনঃ সুগতস্যাপি বেদমেয়চতুর্থ্যন্তপদনি-
র্দেশ্যত্বাৎ । ধৃতিহোম ইতি তত্র গোনামাষ্টকহোমে চেত্যর্থঃ । তেন
ধৃতিহোমে দেবতাত্ত্ববিরহে ন ধৃত্যাদীনামিত্যাদিপদানুপপত্তিঃ ।
ধৃতিহোমেনেতি ধৃতিহোমে তথা অগ্ন্যাং গোনামকহোমে চ চতুর্থীং
ন প্রযুক্ত্যাদিত্যর্থঃ । তদা কথং হোমস্তত্রাহ অগ্ন্য ইত্যেতদিত্যি । অগ্ন্যাং
পদং গোনাম তথাচার্জ্জগ্ন্যাং রোহিণী শ্বাদিত্যমরঃ । অগ্ন্যা ইতি গবাং
নাম ইতি মহাভারতঞ্চ । তস্মৈ সন্মোধনে অগ্ন্যে ইতি রূপং ইত্যেতৎ
ইত্যনেন ক্রমেণ সন্মোধনাস্তেন অগ্ন্যাংগোনামাষ্টকেন । . গোনামস্তু

किञ्च दाने चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यत्वस्य वेदमेवत्वादति-
 व्याप्तेः । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । अहमस्मै ददानीति
 एवमाभाष्य दीयते । तस्मादेबलोक्तो नियतोदगात्रा-
 दिसाध्या नियतपश्वादिद्रव्यको नियतदक्षिणस्त्यागो
 यागः । यथा देवलः । पशुक्नी राज्यपुरोडाश सोमोष-
 धिचक्रप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपन्नाशाश्वथन्यग्रोधोदुम्बर-
 प्रभृतिभिः समिद्धिः शुकुक्त्रवोदुखलमूषलकुठारथनि-
 त्रयूपदारुदर्भचर्मभाण्डपवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरु-
 दगात्रहोत्रध्वर्युत्रकादिभिश्च त्रिगुभिः काम्यनैमित्ति-
 कानां पक्कादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्जानां

गोनान्माष्टकहोमेषु हूयते इत्यर्थः । साहचर्याच्च धृतिहोमेषुपि समु-
 द्युत्तता प्रतीयते ॥ १२ ॥

ननु चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यत्वमित्यनेन चतुर्थ्यर्थकविभक्त्यस्तपदनिर्दे-
 श्यत्वं वाच्यं धृतिहोमादौ च सम्बोधनविभक्तेरेव चतुर्थ्यर्थकत्वान्ना-
 व्याप्तिरत आह किञ्चेति । दाने सम्प्रदाने । चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यत्वस्य
 चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यस्य वेदमेवत्त्यागोत्पत्तेः प्राक् सत्त्वात् अतिव्याप्तेः
 सम्प्रदाने देवतालक्षणस्य तथैव दाने याग लक्षणस्य चातिव्याप्तेः ।
 दानात् पूर्वम् सम्प्रदानस्य चतुर्थ्यस्तपदनिर्देश्यत्वे प्रमाणमाह यथेति ।
 अहमस्मै इति अत्रैवमाभाष्य दीयते इत्यनेन दानपूर्वम् चतुर्थ्यस्तपदेन
 सम्प्रदानाभाषणस्य अतिहितत्वादिति भावः । यद्यपि अहमस्मै ददानीति
 एवमाभाष्य दीयते । नैतारपृष्ट्वा ददतः पात्रेहपि फलमस्ति हीति
 छन्दोगपरिशिष्टवचनं न दानवाक्यविधायकं किञ्च गुरुकुलत्रिजोरशोचे
 तात्यां दानासम्प्रदात् तयोः सन्निधावन्तस्मै दाने तयोरनुमतिग्रहण-
 विधायकम् । तथापि अनुमतिग्रहणवाक्ये चतुर्थ्यस्ततादर्शनात् दानवा-
 क्येहपि तथा कल्प्यते इत्याशयः । वस्तुतो नामगोत्रे समुच्चार्य्यप्रदद्यात्

समापनं यजनम् । एतेन याजनं व्याख्यातम् । अतोऽहं
न यागरूपता । अतएव न होमरूपता च यागावास्तुरप्रका-
रत्वात्तस्य याग एव त्यागे विशिष्टदेशप्रक्षेपोपहितो
होम इत्युक्तत्वात् ॥ १७ ॥

न च दानरूपता उद्देश्यपित्रादिगतस्वामित्वाजन-

श्रद्धयावितः । परिभूष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति । व्यासवचनमेव
दाने चतुर्थ्यस्तदानमन्ननिर्देशपूर्वकत्वे प्रमाणं बोध्यम् । तस्मादिति ।
यस्मादीदृक् यागलक्षणं दृष्टं तस्मादित्यर्थः । देवलोक्यो देवलोक्याग
एव इत्यर्थः । तथाच नियतोद्गात्रादिसाध्यानियतपश्चादिद्रव्यकनियत-
दक्षिणकत्यागतमेव यागलक्षणमिति भावः । हविर्भिर्हवनीयद्रव्यैः । द्रव्यो-
पकरणैर्द्रव्यविनियोगसाधनैः । उद्गाता सामगः । होता ऋग्वेदी ।
अध्वर्युर्यजूर्वेदी । ब्रह्मा यजुर्भद्रात्तद्विवेचनार्थं वृत्तो ब्राह्मणः । काम्य-
नैमित्तिकानामिति । स्वर्गादितत्तत्फलकामनया क्रियमाणानां काम्यानां
प्रायश्चित्तविधया क्रियमाणानां नैमित्तिकानां दर्शपूर्णमासादीनामि-
त्यर्थः । पश्चादिः प्रतिपत्तत्पूर्वकाणां तदारभ्य क्रियमाणानाम् । एतेन
एतादृशयागलक्षणकरणेन । याजनमिति एतादृशयागकारकत्वं । याजन-
मिति याजनलक्षणमपि व्याख्यातमुक्तमित्यर्थः । अत इति उक्तलक्षणाक्रा-
न्तस्यैव यागत्वान्नास्य श्राद्धस्य यागरूपतेत्यर्थः । अतएव यागत्वाभावादेव
न होमरूपता न होमत्वस्य इति पूर्वैर्णारयः । यागावास्तुरप्रकारत्वात्
यागत्वव्याप्यावास्तुरधर्मत्वात् । तस्य होमत्वस्य व्याप्यत्वमेव दर्शयति याग
एवेति विशिष्टदेशेति वैशिष्ट्यं पक्षधातूसंस्काराः । अतएव पक्षधा-
तूसंस्कारमभिधाय एष एव विधिर्ब्रह्म कुत्रचिद्धोम इति पारस्करेणोक्तम् ।
इत्याहुत्वादिति । विशिष्टदेशप्रक्षेपावच्छिन्नयागत्वस्यैव होमत्वरूपतया
यागत्वव्याप्यत्वं होमत्वस्य सूत्रमिति भावः ॥ १७ ॥

पित्रादीनामिति आदिना देवपरिग्रहः । स्वीकाराभावादिति तेषां
मन्त्रमयत्वेन अचेतनतया स्वीकाराभावादित्यर्थः । 'इदं' स्वीकारस्य

कदां । अस्वामिद्वयं पित्रादीनां ममेदमिति स्वीकारा-
 भावात् । आदित्यादिदेवतासम्प्रदानकदाने तु दान-
 शक्यो गौणः तद्वर्त्मदक्षिणादानाद्यतिदेशार्थः । देव-
 ग्रामो हस्तुग्राम इत्यादिप्रयोगस्तु गौण एवेत्युक्तं
 तिर्यगधिकरणे ॥ १४ ॥

स्वहेतुत्वमतेनातिहितं पूर्वोक्तान्स्वहेतुस्वीकारप्राग्भावसहकृतस्यैव
 स्वहेतुतया सहकारिविरहान्न त्यागात् पित्रादीनां स्वहेतुपत्ति-
 रिति भाव्यम् । ननु तर्हि—शालितुलप्रशस्य कुर्यादन्नं सुसं-
 स्कृतम् । सूर्याय चरुकं दत्त्वा यत् फलं लभते शूनु ॥ तथा—विष्णोः-
 शशप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयादित्यादौ कथं दानपदप्रयोग
 इत्यत आह आदित्यादीति । आदित्यादिसम्प्रदानकदाने तदुद्देश्यक-
 त्यागे गौणप्रयोग फलमाह तद्वर्त्तेति । ननु देवादीनां स्वत्वाभावात्
 तेषां स्वहेतुत्वे एयोगानुपपत्तिरत्राह देवग्राम इति गौण इति ।
 तथाचात्र स्वस्वामिभारूपसम्बन्धवाधात् मुख्यप्रयोगो न भवत्येव । किञ्च
 तदुद्देश्यकत्यागे षष्ठी लक्षणिकी तेन देवोद्देश्यकत्यागविषयो ग्राम
 इत्यर्थे गौण इत्यर्थः । लुप्तवित्त्यनुसन्धानं विनापि बोधाभ्युप-
 गमे तु देवपदस्यैव देवोद्देश्यकत्यागविषये लक्षणेति बोध्यम् ।
 तिर्यगधिकरण इति । तथाह तिर्यक्पञ्च त्र्यार्षेयदेवानां नात्राधिकारः ।
 इति सूत्रम् । अस्यार्थः—अत्र षागे तिर्यक्प्रभृतीनां नाधिकारः ।
 तिरश्चात् पश्वादीनां ममेदमिति स्वीकाराभावेन द्रव्यस्वाम्याभावात् ।
 पक्षेः प्रचरणविरहात् षागे च षजमानः प्रचरतीत्यनेन षजमानस्य
 तद्विधानात् । त्र्यार्षेयाणां अन्नवधिरमूकानां त्रीणि चक्रुःकर्णमुधानि
 आर्षेयाणि ऋषिषोण्यानि षेषामिति व्युत्पत्तेः । ऋषीणां हि तद्विज्ञान-
 शीलतया तदीयचक्रादीनां स्वस्वकार्याक्रमत्वेन अन्नादेरपि चक्रादे-
 ल्यत्वात् । तत्राकस्य हविर्वीक्षणभावात् वधिरस्य श्रवणसामर्थ्यात्

উচ্যতে । য এবং বিদ্যান্ পিতৃন্ যজ্ঞেত পিতৃভ্যো
দদ্যাদিত্যভয়পদপ্রয়োগদর্শনাত্তুভয়লক্ষণব্যাপনাত্ত যাগ-
দানরূপতাস্ম । পিতরো দেবতা ইত্যাপস্ত্বেন দেবতো-
দ্দেশেন দ্রব্যত্যাগো যাগ ইতি যাগলক্ষণং সূচিতম্ । দেব-

মুকস্য পাঠবিরহাৎ । এতেষাঞ্চ যজ্ঞমানেক্ষিতং হবিজু হোতি যজ্ঞমানঃ
শৃণোতি যজ্ঞমানঃ পঠতীতি এভির্ধাক্ষমানিকত্বপ্রতিপাদনাৎ দেবানাঞ্চ
ইন্দ্রাদীনাং অচেতনতয়া দ্রব্যস্বাম্যাভাবাৎ । তর্হি কথং দেবগ্রাম ইতি
প্রয়োগঃ গোণ ইত্যুক্তং তির্ঘ্যগধিকরণে ইত্যর্থঃ ॥ ১৪ ॥

সিদ্ধান্তমাহ উচ্যত ইতি । উভয়প্রয়োগদর্শনাৎ যাগদানার্থকষজ্জতি-
দদাত্যভয়প্রয়োগদর্শনাৎ । ননু পিতৃভ্যো দদ্যাদিত্যত্র তদুদ্দেশ্যক-
ত্যাগমাতে দদাতির্গোণ এব পিতৃণাং স্বাম্যাভাবেন তেভ্যো দানস্য বাধি-
ত্বাৎ । অত আহ উভয়লক্ষণ ইতি । অত্র উভয়লক্ষণব্যাপনাদিত্যনেন
হেতুনা যত্র সাক্ষাদব্রাহ্মণস্থলে এব শ্রাদ্ধস্য উভয়লক্ষণব্যাপনাত্তুভয়-
রূপতা । ব্রাহ্মণাসম্প্রদায়াদিপ্রতিপত্তিপক্ষে তু দানলক্ষণব্যাপনাত্ত
তস্য যাগরূপতেতি প্রতিপাদিতম্ । অত্র কেচিৎ অগ্নিপ্রতিপত্তিপক্ষে
তু শ্রাদ্ধস্য হোমরূপতাপীতি প্রলপন্তি । তদসৎ বিশিষ্টদেশপ্রক্ষেপাব-
চ্ছিন্নযাগস্যেব হোমত্বাৎ বৈশিষ্ট্যস্য পঞ্চধাতুসংস্কারস্যোক্তত্বাৎ । ইহ তু
সংস্কারানপেক্ষ্যৈবান্নিমাতে তৎপতিপত্তের্ভিত্বাৎ । ন চ যাগার্থ-
সংস্কৃতান্নিপ্রক্ষেপক্ষে এব হোমত্বমাস্তামিতি বাচ্যং প্রতিপত্তেকৃত্ব-
কালকর্তব্যত্বেন শ্রাদ্ধস্য তদজনকত্বাৎ । উভয়রূপতাং নিরূপয়িষ্যন্
প্রথমং যাগরূপতয়াং আপস্তম্বস্বরসং দর্শয়তি পিতরো দেবতা ইতি ।
দেবতোদ্দেশেনেতি দানবারণার্থমিদং ত্যাগবিশেষণম্ । নস্বেবং দেব-
পূজাপি যাগঃ স্যাৎ । অত্র ইষ্টাপত্তিমাহ দেবপূজাপীতি । পূর্কোক্তা-
ন্যোন্যাশ্রয়পরীহারায় দেবতাত্বং অন্যথা নিবর্ত্তি দেবতাত্বকেতি । অত্র
সুগতোদ্দেশেন দ্রব্যত্যাগেহতিব্যাপ্তিবারণায় বেদমেয়েতি ত্যাগ-
বিশেষণমিতি কেচিৎ । তদসৎ তস্য যাগত্বেন ইষ্টত্বাৎ অন্যথা ত্যাগ-

তাপূজাপি যাগ এব । অতএব পূজামাত্রে শচীয়াগঃ মাতৃ-
 যাগ ইতি যাগপদপ্রয়োগো দৃশ্যতে । দেবতাত্বঞ্চ বেদমে-
 যত্যাগোদেশ্যত্বম্ । উদ্দেশ্যত্বঞ্চ তস্মৈদমিত্যারোপজ্ঞান-
 বিষয়ত্বম্ ॥ ১৫ ॥

ব্রাহ্মণাশ্চাহবনীয়ার্থ ইত্যেনেন স্বামিত্বজনকস্ত্যাগো

রূপস্য তস্য ত্রিতয়ভিন্নত্বে যাগদানহোমাধিকরণবিরোধাপত্তেঃ । ন চ
 দানরূপতৈবাস্য ভবেৎ উদ্দেশ্যস্বীকারবিরহেণ স্বামিত্বাজনকত্বাৎ ।
 তস্মাৎবেদমেয়েতি ন লক্ষণান্তর্গতমুক্তদোষাত্বেয়র্থ্যাচ্ছেতি প্রতীমঃ ।
 দানাতিব্যাপ্তিমাশঙ্ক্যাহ উদ্দেশ্যত্বঞ্চৈতি তস্যেদমিতীতি । স্বত্বাংশে
 নিরূপকত্বসম্বন্ধেন ভ্রমত্বঘটকীভূত প্রকারতাশ্রয়ত্বমিত্যর্থঃ । তেন দ্রব্য-
 দীনাং তাদৃশারোপবিষয়ত্বেহপি ন দেবতাত্বপ্রসঙ্গঃ । দানবিষয়ে তু সম্প্র-
 দানস্য নৈতাদৃশী প্রকারতা । তত্র তন্নিরূপিতস্বত্বস্যৈব দ্রব্যো জায়-
 মানত্বাদিতি তদ্বারণম্ । যাগস্থলে তু দেবতাগতোক্তপ্রকারতা ভ্রমত্ব-
 ঘটতৈব তন্নিরূপিতস্বত্বস্যালীকত্বাৎ । ননু যত্র মনসা পাত্রমুদ্दिश्य त्यागः
 कृतः पश्चात् तेन स्वीकारो न कृतः । तत्र यत्र वा जीवद्भ्रमेण मृतमुद्दिश्य
 त्याग कृतः तत्राप्युक्तारোपविषयतासम्प्रदानस्य इत्यतिप्रसङ्ग इति चेन्न
 आरोपे आहार्यत्वस्य निवेशनीयত্বাৎ আহার্যঞ্চ বাধকালীনত্বম্ । উক্ত-
 স্থলে তু তদানীমস্বীকারমরণয়োঃ সঙ্গাতত্বেন বাধবুদ্ধিবিরহাৎ নাহার্য্যা-
 রোপবিষয়ত্বমিতি নাতিপ্রসঙ্গঃ । তথাচ স্বত্ব বিশেষ্যকাহার্য্যভ্রমপ্রকারী-
 ভূতোদ্দেশ্যকদ্রব্যত্যাগত্বং যাগলক্ষণং পর্য্যবসিতম্ । বস্ত্ততস্ত এতস্মা গুরু-
 তয়া স্বামিত্বাজনকত্বে সতি স্বত্বাবচ্ছিন্নবিষয়তাশালিত্যাগত্বং অচেতনো-
 দ্দেশ্যকদ্রব্যত্যাগত্বং বা লঘুযাগলক্ষণমাদরণীয়ম্ । প্রথমলক্ষণে সত্যস্তে ন
 দাননিরাসঃ বিশেষ্যদলাচ্ছোপেক্ষানিরাস ইতি বোধ্যম্ ॥ ১৫ ॥

উক্তলক্ষণব্যাপনাৎ শ্রাদ্ধস্য যাগরূপতাং প্রতিপাদ্য দানরূপতাং
 ব্যুৎপাদয়িত্ব তত্রাপ্যাপস্তম্বস্বরসমাহ ব্রাহ্মণাশ্চৈতি স্বামিত্বজনক
 ইতি । তত্র দায়ে স্বামিত্বজনকে পিতৃনিধনাদাবতিব্যাপ্তিবারণায় ত্যাগপদং

দানমিতি দানলক্ষণমত্রাস্তীতি সূচিতং ব্রাহ্মণগতস্বামিত্ব-
জনকত্বাৎ । ন তু উদ্দেশ্যগতত্বমপি তত্র বিশেষণমব্যাব-
র্তকত্বাৎ । দ্বিতীয়ায়াঃ ক্রিয়াফলবোধকত্বে ঐঙ্গিত্বমিব
॥ ১৬ ॥

৬

অত্রাদৃষ্টজনকত্বেনাপি ত্যাগো বিশেষণীয়ঃ । তেন ন ঋণদানাতিব্যাপ্তিঃ ।
যদ্যপি আহবনীয়স্যাস্বামিত্বাৎ তত্ত্বলভেন ব্রাহ্মণস্যামিত্বমেব আয়াতি
তৎকথং দানত্বসূচনং তথাপি আহবনীয়স্যাচেতনতয়া ন স্বামিত্বং ব্রাহ্ম-
ণস্য তু প্রকৃষ্টচেতনস্য প্রক্ষেপে সতি স্বীকারাবশ্যস্তাভাৎ স্বামিত্বমেবেতি
তথাসূচনম্ । অতএবাতিহিতং ব্রাহ্মণগতস্বামিত্বজনকত্বাদিতি । অত্র
কেচিং উক্তলক্ষণস্য পঞ্চাদিকামনয়া ক্রিয়মাণে যাগেহতিব্যাপ্তিঃ ।
তস্যাপি পঞ্চাদিস্বামিত্বজনকত্বাদিতি পূর্বপক্ষয়ন্তি । তদসৎ সাক্ষা-
জ্ঞানকত্বমৈব লক্ষণে নিবেশনীয়ত্বেনাদৃষ্টদ্বারা তজ্জনকবাগাতিব্যাপ্তোর-
প্রসক্তত্বাৎ । যচ্চাপরৈরুক্তং দূরস্থপাত্রমুদ্दिश্য কৃতে দ্রব্যত্যাগে পাত্র-
স্বীকারাৎ পূর্বং স্বামিত্বজনকত্বাভাভাৎ কথং দানত্বমিতি তদপি ন
স্বীকারাৎ পূর্বমেব তৎপ্রাগ্ভাবসহকৃতেন ত্যাগেন দূরস্থপাত্রস্যাপি
স্বামিত্বজননাৎ । এতচ্চ প্রাগেব বিবেচিতম্ । নহু উদ্দেশ্যগত-
স্বামিত্বজনকত্যাগ এব দানং উদ্দেশ্যত্বক স্বামিত্বেনাতিসঙ্কীয়মানত্বম্ ।
তথাচ প্রকৃতে উদ্দেশ্যানাৎ পিত্রাদীনাং স্বামিত্বাজনকত্বাৎ কথমস্য
দানত্বমত আহ ন ত্বিতি । বিশেষণং দানলক্ষণঘটকস্বামিত্ববিশেষণম্ ।
অব্যাবর্তকত্বাদিতি উদ্দেশ্যতাপ্রত্যাসন্নৈব ত্যাগস্য স্বামিত্বং প্রতি-
হেতুতয়াহনুদ্দেশ্যগতস্বামিত্বজনকত্যাগাপ্রসিদ্ধ্যা ব্যাবৃত্ত্যভাবেনাব্যাব-
র্তকত্বাদিত্যর্থঃ । অত্র দৃষ্টান্তমাহ দ্বিতীয়ায়া ইতি । ঐঙ্গিতে
ক্রিয়াফলে দ্বিতীয়েত্যনুশাসনবলেন দ্বিতীয়ায়া ঐঙ্গিতক্রিয়াজন্যফল-
বোধকত্বমবগম্যতে । তত্র চ ক্রিয়াজন্যফলমাত্রে তস্যাঃ শক্তিঃ কল্প্যতে ।
ন তু ফলবিশেষণতয়া ঐঙ্গিতত্বমপি নিবিশ্যতে । ক্রিয়াজন্যফলস্যে-
ঙ্গিতত্বাব্যতিচারিত্বেনাব্যাবর্তকত্বাৎ তদ্বাদিত্যর্থঃ ॥ ১৬ ॥

अस्ति चोद्देश्यतापि ब्राह्मणस्य । तदगतस्वामित्वाभिसम्का-
मेन द्रव्यत्यागात् । पित्रापेक्षया नागतं ब्राह्मणापेक्षया
दानत्वं प्रतियोगिभेदान्न विकल्पम् ॥ ११ ॥

दाने उद्देश्यगतत्वविशेषणघटकत्वमङ्गीकृत्याप्यस्य दानत्वं सम्पा-
दयति अस्ति चेति । अन्ये तु ननु यत्र विषयवैराग्येण क्रोधादिना
वा द्रव्यमुपेक्षितं तदुपेक्षाकावधार्यानेन तं स्वीकृतं तत्रोपेक्षया
अपि स्वीकृतं स्वामित्वजनकत्वात् तद्वारणायवश्यमुद्देश्यगतत्वविशेषणं
निवेशनीयम् । तथाच उद्देश्यस्य पित्रादेः स्वामित्वजनकत्वात् कथमस्य
दानत्वं इत्यत आह अस्ति चेतीति ग्रन्थमवतारयति । तदस्य उपे-
क्षयाः स्वामित्वजनकत्वात् तस्या उपेक्षितुः स्वत्वध्वंसजननमात्रोपेक्षी-
णत्वात् । न च स्वत्वध्वंसद्वारा ऋपादानिकस्त्वहेहपि तस्या हेतुत्वं प्रमाणा-
त्वात् । भवतु वा तथापि दाने साक्षाज्जनकत्वस्यैव घटकत्वात् । अन्यथा
जलाशयोत्सर्गस्यापि ऋपादानिकस्त्वहेतुत्वापत्त्या दानत्वापत्तेः । अतः
सर्वभूतान्तःपतित्वेन दातुरप्युद्देश्यतया उद्देश्यगतत्वं विशेषेणापि
तद्वारणासम्भवात् । सर्वभूतानां तत्र स्वामित्वेन उद्देश्यता नास्तीति चेत्
उक्तोपेक्षायामपि तद्विरहस्य हूल्यत्वात् इयान् परं विशेषः । जला-
शयोत्सर्गे उत्सर्गानास्तुरमोपादानिकस्वामित्वाभिसम्कानपूर्वकत्यागतत्वं
उत्सर्गत्वमिति फलितम् । उद्देश्यत्वमपीति । तथाचोद्देश्यगतस्वामित्व-
जनकस्त्यागो दानमिति दानलक्षणेहपि श्राद्धस्य दानत्वमव्याहृतमेव ।
ब्राह्मणस्यापि स्वामित्वेन उद्देश्यत्वादिति भावः । एतेन इदं पितृ-
ब्राह्मणस्य इति श्राद्धशरीरं प्रतिपादितम् । ननु श्राद्धस्य दानत्वे दाना-
भिलापप्रसङ्गः स चाभिलापः—नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्यात् श्रद्धया-
वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्पाददे इति ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तेः ।
तस्मात् श्राद्धं न दानमिति चेन्नैवं नह्यभिलापप्रसङ्गिदानीत्वं बाधि-
त्वमिति तस्य बाधविकत्वात् । तदुक्तं न हि प्रयोजनभिया सामग्री
कार्यं नार्जयति इति प्रयोजनभियाहतिप्रसङ्गिभिया इत्यर्थः ।

.. ভ্রান্তিজ্ঞানস্যৈব পরমতে প্রমাণতাহপ্রমাণতা । অনু-
মানস্যেব গুরুমতে আত্মস্বত্বাংশে প্রত্যক্ষরূপতা ॥ ১৮ ॥

দানাভিলাপ প্রসক্তি স্ত অমুকামুকগোত্রৈতত্ত্ব ভ্যমন্নং স্বধা নম ইতি
শ্রাদ্ধরূপদানে ব্রহ্মপুরাণোক্তবিশেষবিধিনৈব বাধ্যতে । তথাহি দানং
দ্বিবিধং—শ্রাদ্ধরূপমশ্রাদ্ধরূপঞ্চ । তত্র শ্রাদ্ধরূপদানে বিশেষবিধিমহিমা
সামান্যদানবাক্যবিধিঃ অশ্রাদ্ধরূপে দানে প্রবর্ততে । অপবাদবিষয়-
পরিত্যাগেনোৎসর্গপ্রবৃত্তেরিতি । একস্যোভয়রূপতা বিরুদ্ধা ইত্যা-
শঙ্কামপনয়তি পিত্রপেক্ষয়েতি । প্রতিযোগিভেদাদিতি নিরূপকভেদাদি-
তার্থঃ । তথাচ একস্যেব শ্রাদ্ধস্য পিত্রদেশ্যকত্বাংশে বাগত্বং ব্রাহ্ম-
ণোদেশ্যকত্বাংশে দানরূপত্বং ইত্যবচ্ছেদকভেদান্ন বিরোধ ইতি
ভাবঃ ॥ ১৭ ॥

অত্র দৃষ্টান্তমাহ ভ্রান্তিজ্ঞানস্যেবেতি ভ্রান্তিপদেনাভিলপ্যমান-
জ্ঞানস্যেত্যর্থঃ । অন্যথৈতন্মতে বস্তুতো ভ্রমাপ্রসিদ্ধ্যা সিদ্ধবন্নির্দেশা-
নুপপত্তেঃ । পরমতে নৈয়ায়িকমতে তন্মতে হি ইদং রজতমিতি ভ্রমে
ইদমংশে প্রমাণতা বাধিতরজতাত্ম্যেহপ্রমাণতা যথা তদ্বৎ । ধর্ম্মিণি
সর্ব্বমভ্রান্তং প্রকারে তু বিপর্যয় ইতি তৎসিদ্ধান্তাৎ । স্বমতেহপি দৃষ্টান্ত-
মাহ অনুমানস্যেতি । গুরুমতে ইতি তদেব স্বমতম্ । অত্র মতে
মতির্ন্বাতা মেয়ঞ্চ ত্রয়ং জ্ঞানমাত্রস্য বিষয়ঃ । তথাচানুমিতয়োহপি
পর্কতো বহিমান্ পর্কতে বহিমনুমিনোমীত্যাদ্যাকাশাঃ । তত্রাত্মাংশে
মাত্রাংশে স্বাত্মাংশে স্বং জ্ঞানং তদ্রূপাংশে প্রত্যক্ষরূপতা মেয়বহ্যৎ-
শে ত্বনুমিতিরূপতা যথা তদ্বৎ । ন চ তদুভয়াংশেহপ্যানুমিতিরূপতেতি
বাচ্যং তয়োন্নুমিতিসামগ্রীবিহাৎ । কিন্তু আত্মমনঃসংযোগাদিষট্টিত-
প্রত্যক্ষসামগ্র্যাৎ প্রত্যক্ষরূপতৈব । এতেন মিশ্রৈরেকত্র শ্রাদ্ধে বাগত্ব-
দানত্বাভ্যুপগমে জাতিসাক্ষর্যমুদ্ভাবিতং তদপাস্তং প্রত্যক্ষত্বানুমিতিত্ববৎ
বাগত্বদানত্বয়োরাপি জাতিত্বানভ্যুপগমাৎ । কিন্তু তেষামখণ্ডোপাধিত্বস্যেব
তৈরূপগমাৎ ॥ ১৮ ॥

ଅବିରୁଦ୍ଧମନ୍ତ୍ରୋତ୍ତରସ୍ୟେବ ମିଥ୍ୟୋତ୍ତରସ୍ୟାପି କାରଣୋ-
ତ୍ତରତାହଂଶଭେଦାଂ ॥ ୧୧ ॥

ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ତୁ ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ତ୍ୱେ କଥଂ ପିତୃଭ୍ୟା ଦଦ୍ୟାଦିତି
ଚତୁର୍ଥୀତି ଚେନ୍ନହୀୟଂ ମୁଖ୍ୟସମ୍ପ୍ରଦାନେ ଚତୁର୍ଥୀ କିନ୍ତୁନିରାକର୍ତ୍ତୃକ-

ଉତ୍ତରମତସାଧାରଣଂ ଦୃଷ୍ଟାନ୍ତମପ୍ୟାହ ଅବିରୁଦ୍ଧେତି । ଅତ୍ରାୟମର୍ଗଃ ବ୍ୟବହାର-
ସ୍ତାବନ୍ତାଷୋତ୍ତରକ୍ରିୟାନିର୍ଣ୍ଣୟାତ୍ମା ଚତୁଷ୍ପାଦଃ । ଅତ୍ର ଶତଂ ଧାରୟମୀତ୍ୟାଭି-
ଯୋଗୋ ଭାଷାପାଦଃ । ସତ୍ୟଂ ମିଥ୍ୟାକାରଣକ୍ ପ୍ରାଞ୍ଜ୍ଞାୟଶ୍ଚୋତ୍ତରାଃ ସ୍ମୃତା
ଇତ୍ୟୁକ୍ତଚତୁର୍ବିଧମୁତ୍ତରଂ ଉତ୍ତରପାଦଃ । ସାଙ୍କ୍ଷିଲେଖ୍ୟାଦିରୂପକ୍ କ୍ରିୟାପାଦଃ ।
ଏକକୋଟିନିଃସରୂପଂଚ ନିର୍ଣ୍ଣୟପାଦଃ । ଧାରୟମୀତ୍ୟାଭିଯୋଗେ ଧାରୟାମୀତ୍ୟୁତ୍ତରଂ
ସତ୍ୟୋତ୍ତରମ୍ । ମିଥ୍ୟୋତ୍ତରକ୍ ଦ୍ୱିବିଧଂ—ସାଙ୍କ୍ଷାମିଥ୍ୟୋତ୍ତରଂ ସୋପଦେଶ-
ମିଥ୍ୟୋତ୍ତରକ୍ । ମିଥ୍ୟୋତି ନ ଧାରୟାମୀତ୍ୟାଦିରୂପଂ ବା ସାଙ୍କ୍ଷାମିଥ୍ୟୋତ୍ତରମ୍ ।
ଅମୁକଦେଶେ ମନ୍ତ୍ରୋ ଗୃହୀତଂ ଅମୁକସମୟେ ବା ମନ୍ତ୍ରୋ ଗୃହୀତମିତି ଦେଶଗର୍ଭେ
ବାହିଭିଷୋଗେ ତସ୍ମିନ୍ ଦେଶେ ମୟା ନ ଗତଂ ତସ୍ମିନ୍ ସମୟେ ନାହିଂ ଜାତ
ଇତ୍ୟାଦି ସୋପଦେଶମିଥ୍ୟୋତ୍ତରଂ ଅର୍ଥବଳେନାଭିଯୋଗମିଥ୍ୟାତୁଳାତାଂ ।
ପରିଶୋଧିତମିତି କାରଣୋତ୍ତରମ୍ । ଅସ୍ମିନ୍ନଭିଷୋଗେ ତ୍ୱଂ ମୟା ଜିତ ଇତି
କାରଣୋତ୍ତରମ୍ । ଏବଂ ସ୍ଥିତେ ସତ୍ର ତ୍ୱଂ ମହତ୍ ସୁବର୍ଣ୍ଣାନାଂ ଶତଂ ଧାରୟ-
ମୀତି ବାଦିନୋ ଭାଷାୟାଂ ପ୍ରତିବାଦିନାଂ ଶତଂ ମିଥ୍ୟା ପଞ୍ଚାଶଂ ଧାରୟାମି
ପଞ୍ଚବିଂଶତିଃ ପରିଶୋଧିତା ଇତ୍ୟୁତ୍ତରୀତଂ ତତ୍ତୁତ୍ତରସ୍ୟ ସତ୍ୟା ଶତାଂଶେ ମିଥ୍ୟୋ-
ତ୍ତରତ୍ୱଂ ପଞ୍ଚାଶଦଂଶେ ସତ୍ୟୋତ୍ତରତ୍ୱଂ ପଞ୍ଚବିଂଶତ୍ୟଂଶେ ଚ କାରଣୋତ୍ତରତ୍ୱଂ
ତଦ୍ୱଂ । ତଦ୍ୱାଚ୍ଚେତେନ୍ନୁ ସର୍ବେଷୁ ବିରୁଦ୍ଧଧର୍ମାଣାଂ ଯଥା ଏକତ୍ରାବସ୍ଥାନମବଚ୍ଛେଦକ
ଭେଦାଦବିରୁଦ୍ଧଂ ତଥା ଶ୍ରୀକ୍ଷେତ୍ରପି ଅବଚ୍ଛେଦକଭେଦାଂ ସାଗତ୍ୱଦାନତ୍ୱ-
ମବିରୁଦ୍ଧମିତି ଭାବଃ ॥ ୧୧ ॥

ଆଶଙ୍କତେ ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟେତି । ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ତ୍ୱେନ ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟେବ ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ତ୍ୱେନ
ସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ତ୍ୱଂ ହି ତ୍ୟାଜ୍ୟାଦ୍ରବ୍ୟସ୍ତାମିତ୍ୱବତ୍ତ୍ୱଂ ତଚ୍ଚ ବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟେବ । ତତ୍ତ୍ୱେବ
ଚତୁର୍ଥ୍ୟା ମୁଖ୍ୟତ୍ତ୍ୱଂ ପିତୃଣାଂ ସ୍ୱାମ୍ୟାଭାବେନାସମ୍ପ୍ରଦାନତ୍ତ୍ୱାଂ ତତ୍ତୁତ୍ତରଂ ଚତୁର୍ଥୀ କଥଂ
ଇତ୍ୟର୍ଥଃ । ସମାଧିକ୍ଷେ ନହୀତି । ଇୟଂ ପିତୃପଦୋତ୍ତରଂ ଶ୍ରୀୟମାଣା ଚତୁର୍ଥୀ ନ

সংপ্রদানে তচ্চ গোণযেবেতি ন বিরোধঃ । দেবলবচনস্তু
প্রত্যেকসমুদায়াভ্যাং দর্শপৌর্ণমাসাদাবব্যাপকত্বান্ন লক্ষ-
ণপরম্ ॥ ২০ ॥

কিন্তু—যাজনং যোনিসম্বন্ধং স্বাধ্যায়ং সহ ভোজনম্ ।
কৃত্বা সদ্যঃ পততোব পতিতেন ন সংশয়ঃ ॥ ইতি স্বয়মুক্ত-

মুখ্যসম্প্রদানে ন মুখ্যসম্প্রদানত্ববোধিকা যেন বাধঃ স্যাদिति ভাবঃ ।
অনিরাকর্তৃকত্বে ত্যাজ্যদ্রব্যস্বামিত্বাবোপবিষয়ত্বরূপে । তচ্চ অনিরাকর্তৃ-
কত্বঞ্চ গোণং ন তু মুখ্যং অবিরোধ ইতি তথাচ উক্তার্থে চতুর্থী লক্ষ-
ণিকী লক্ষার্থস্য চ পিতৃগতত্বান্ন বাধ ইত্যর্থঃ । অত্র চ দদ্যাদिति দদাতি-
মুখ্য এব ব্রাহ্মণস্যাপ্যুদ্দেশ্যতয়া তদর্থত্যাগস্য দানরূপত্বাৎ । অতএষাত্র
দদাতিরপি ত্যাগমাত্রে গোণ ইতি যৎ কেনচিত্তুক্তং তদসৎ অস্য ত্যাগ-
মাত্রপরত্বে এতৎপ্রয়োগস্য ত্যাগত্বমাত্রবোধকত্বেন । দদ্যাদिति প্রয়ো-
গদর্শনাৎ শ্রাদ্ধস্য দানরূপতয়া গ্রন্থকৃত্ত্বায়া অসঙ্গত্যাপত্তেঃ । শ্রোক্ত-
যাগলক্ষণস্য দেবলোক্তযাগলক্ষণেন সহ বিরোধং পরিহরতি দেবল-
বচনস্তিতি । প্রত্যেকসমুদায়াভ্যামিতি । প্রত্যেকপক্ষে হি পশুদ্রব্য-
কস্ত্যাগো যাগঃ । এবং ক্ষীরদ্রব্যকস্ত্যাগো যাগ ইত্যাদি লক্ষণং
ভবিষ্যতি । সমুদায়পক্ষে চ পশ্বাদিতাবৎদ্রব্যকস্ত্যাগো যাগ ইতি
লক্ষণং ভবিষ্যতি । তথাচ দর্শপৌর্ণমাসে পশোরভাবাৎ এবমপরাপর-
যাগে কুত্রচিৎ ক্ষীরাভাবাৎ কুত্রচিৎ পুরোডাশাদ্যভাবাৎ প্রত্যেক-
লক্ষণানামব্যাপ্তিঃ । অতএব সমুদায়ঘটিতলক্ষণস্যাপ্যব্যাপ্তিঃ প্রত্যেক-
ঘটিতস্যাব্যাপনেন সমুদায়ঘটিতাব্যাপনস্য ক্ষুটত্বাৎ । অতো ন লক্ষণ-
পরমিত্যর্থঃ । তথাচ তস্য লক্ষণপরত্বাভাবাৎ নাস্মদুক্তলক্ষণবিরোধ
ইতি ভাবঃ ॥ ২০ ॥

ননু তর্হি লক্ষণপরত্বাভাবাৎ দেবলবচনং কিমর্থমত আহ
কিন্তিতি । যাজনবিশেষেতি । যজ্ঞকারয়িত্বরূপং যাজনং পাতহেতুরিতি
স্বয়মুক্তং তন্ন যাজনসামান্যপরং কিন্ত্বীদৃশ মহাযজ্ঞযাজনপরং ইত্যুক্ত-

সদ্যঃপতনহেতুতয়া যাজনপদস্য গুরুতরযাজনবিশেষো-
 পসংগ্রহার্থং ন ত্বন্যদ্ যজনমেব ন ভবতীতি তস্যার্থঃ ।
 ইতরথা প্রাগ্‌যজ্ঞপদার্থাপরিজ্ঞানে আত্মাশ্রয়াপ-
 ত্তেঃ । অতএবাচার্য্যাদব্রতনিয়মশুশ্রূষাদিভিত্তয়ীবিদ্যো-
 পাদানমধ্যয়নমিত্যত্র সদ্যঃপাতহেতুধায়নাতিপ্রায়মেব
 দেবলেনোক্তং ন তু ব্যাকরণাদীনামধ্যয়নমেব ন ভব-
 তীতি । যৎ তু জিকেনেনোক্তং সাক্ষাৎপরম্পরোদাসীনো-
 দেশ্যগতভোগজনকস্ত্যাগো দানমিতি দানলক্ষণং ভোগশ্চ
 ত্যক্তদ্রব্যস্য পরম্পরয়া পিত্রাদীনাং শ্রয়তে । যথা
 বিষ্ণুপুরাণে । শ্রদ্ধাসমষ্টিতৈর্দত্তং পিতৃণাং নামগোত্রতঃ ।
 যদাহারাস্তু তে জাতাস্তুদাহারত্বমেতি তৎ ॥ তথা

যজনসৈব্য বিশেষনিষ্ঠতয়া উপসংহারার্থং প্রতিপাদনার্থমিত্যর্থঃ । তস্য
 দেবলবচনস্যার্থঃ তাৎপর্য্যার্থঃ যেন লক্ষণপরতা স্যাৎসিতি ভাবঃ । লক্ষণ-
 পরত্বে দৃশ্যাস্তরমাহ ইতরথেতি । আত্মাশ্রয়াপত্তেরিতি । যজ্ঞানাং
 সমাপনমিত্যনেন উক্তপশ্বাদীতিকর্তব্যতাক্ষয়জ্ঞং ভবন্মতে যাগলক্ষণং
 ভবিষ্যতি । যজ্ঞত্বঞ্চ যাগাঙ্গকযাগত্বং যাগাঙ্গকযাগো যজ্ঞ ইতি তল্ল-
 ক্ষণাং । তথাচ যাগত্বস্য যাগত্বঘটিতত্বাং আত্মাশ্রয়াপত্তেরিত্যর্থঃ ।
 এতস্য দৃষকতাবীজং জ্ঞানাস্তবরূপং প্রদর্শয়িতুমুক্তং প্রাগ্‌যজ্ঞেতি ।
 যজ্ঞত্বস্য যাগঘটিতত্বেন বিশেষণতয়া যাগত্বজ্ঞানং প্রাগপেক্ষিতম্ তস্য
 চ স্বরূপতয়া স্বজ্ঞানাং পূর্কং তজ্জ্ঞানাস্তবে ইত্যর্থঃ । যদ্যপ্যত্র
 যজ্ঞপদস্য ন বিরুদ্ধযজ্ঞপরত্বং কিন্তু ত্যাগমাত্রপরত্বং তেনোক্তেতি-
 কর্তব্যতাকত্যাগত্বং যাগলক্ষণং ইত্যুক্তৌ নাত্মাশ্রয়দোষঃ । তথাপি
 পূর্কোক্তপ্রত্যেকসমুদায়াভ্যামিত্যনেনাব্যাপ্তিদোষ এব দুরুদ্ধর ইতি
 বোধ্যম্ । অতএব উক্তযজনসাহচর্য্যাদেব আচার্য্যাদ্বুতনিয়মেত্যাদি
 যত্নক্ৰং তদপি নাধ্যয়নলক্ষণাতিপ্রায়কং কিন্তু স্হোক্তসদ্যঃপাতহেতু-

মৎস্যপুরাণম্ । দেবো যদি পিতা জাতঃ শুভকর্মানুবো-
গতঃ । তস্মান্নমমৃতং ভূত্বা দেবত্বেহপ্যনুগচ্ছতি ॥ দৈত্যত্বে
ভোগরূপেণ পশুত্বে চ তৃণং ভবেৎ । শ্রাদ্ধন্তু বায়ুরূপেণ
নাগত্বেহপ্যপতিষ্ঠতে ॥ দনুজত্বে তথা মদ্যং প্রেতত্বে
রুধিরোদকম্ । মনুষ্যত্বেহন্নপানাদি নানাভোগরসং-
ভবেৎ ॥ ২১ ॥

তচ্ছিন্ত্যম্ । প্রতিগৃহীতাভুক্তনক্টধনে লক্ষণাব্যাপ্তেঃ ।

কিঞ্চ এবমিন্দ্রাদীনাং বহুশো ভোগশ্রুতেঃ যাগোহপি

ভূতাদ্যয়নপরমিত্যর্থঃ । ব্রতমামিষাদিভক্ষণনিবৃত্তিঃ নিয়মো নৈধুন-
নিবৃত্তিঃ শুশ্রূষা গুরুসেবা আদিনা তৎকালীনার্জিতধনস্য গুরবে
প্রতিপত্তেঃ পরিগ্রহঃ । ত্রয়ী ঋগ্‌যজুঃসামলক্ষণবেদত্রয়ং ইতি বেদাস্ত্রয়-
স্ত্রয়ীত্যমরকোষাৎ ব্যাকরণাদীনামিত্যনন্তরমুপাদানমিতি পূরণীয়ম্ । তেন
ব্যাকরণাদীনামুপাদানমধ্যয়নমেবেতি তদাভিপ্রায়কমিত্যর্থঃ । স্বাভি-
মতদানলক্ষণাক্রান্ততয়া শ্রাদ্ধস্য দানরূপতা জিকনোক্তা । তদ্ দৃষয়িতু
মুপন্যস্যতি যত্ত্বিতি । তন্মতমাহ সাক্ষাদিত্যাदि । সাক্ষাৎ পরম্পরাভ্যা-
মুদাসীনং তদ্রহিতমিত্যর্থঃ তেন সাক্ষাৎপরম্পরাজনকত্বং ন নিবিষ্টং
কিন্তু উদ্দেশ্যগতভোগজনকত্বমাত্রমিত্যর্থঃ । যদ্যপি ভোগঃ সুখ-
সাক্ষাৎকারঃ তজ্জনকতা তু ত্যাগে নাস্তি তথাপি প্রয়োজকত্বমেবাত্র
জনকত্বং বোধ্যম্ । তেন উদ্দেশ্যগতভোগপ্রয়োজকস্ত্যাগো দানমিতি
লক্ষণং অত্র যত্র কেনচিৎ কিঞ্চিৎ দ্রব্যমুপেক্ষিতং তদুপেক্ষামবধারণ্য বেন
তদ্‌দ্রব্যং স্বীকৃত্য ভুক্তং তত্র তদভোগপ্রয়োজকে তদুপেক্ষারূপত্যাগেহ-
তিব্যাপ্তিধারণায় উদ্দেশ্যগতত্বং ভোগাবশেষণম্ । উদ্দেশ্যত্বক ভোগাশ্র-
য়ত্বেনাভিসংহিতত্বং শুভকর্মানুবোগতঃ শুভকর্মসম্বন্ধতঃ ভোগরূপেণ
দৈত্যভোগ্যদ্রব্যরূপেণ নানাভোগরসং ভবেদিতি নানাজাত্যাপন্নানাং
পিতৃণাং তত্তম্নানাভোগ্যরসং ভবেদিত্যর্থঃ ॥ ২১ ॥

প্রতিগৃহীতা ভুক্তেতি প্রতিগৃহীতং যন্ন ভুক্তং কিন্তু নষ্টং তত্র ধনে-

दानं श्राद्धं स्तुतिमात्रं तदिति चेन्न प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्
 बाधकाभावान्नेह स्तुतिलक्षणेति चेन्न यागेऽपि तुल्यत्वात्
 विग्रहवद्वक्त्रेन्द्रादीनामपि तिर्यगधिकरणे दर्शितम् ।
 देवतात्वं तथाविधानां नेष्टमिति ॥ २२ ॥

तन्नदाने इत्यर्थः । ननु भोगः सुखानुभवः । स च प्रतिग्रहानन्तरमवश-
 स्तावी एतत् प्रवृत्तं मदीयं जातमिति ज्ञानेन हर्षोदयात् । अतो ना-
 न्याप्तिरत आह किञ्चेति इति केचिन् । तदस्य प्रतिग्रहविमुखेन
 बलात् प्रतिग्रहीताहं तु क्लृप्तधनस्थले लक्षणाव्याप्येणानुकारात् प्रतिग्रह-
 विमुखस्य प्रतिग्रहानन्तरं दुःखस्यैव उदयात् । वस्तुतो भोगजनकत्वं
 तज्जननयोग्यत्वं वाच्यं योग्यता च चेतनोद्देश्यकत्यागतम् । एतच्च
 उक्तश्लोकीयत्यागेऽप्यस्ति एवं श्राद्धेऽप्येतदविकलं उद्देश्यपितृणां
 तन्मते चेतनत्वादतो नाव्याप्तिरित्यत आह किञ्चैवमिति एवं परम्प-
 रया भोगश्रवणात् । स्तुतिमात्रमिति वक्ष्यतामभुजः सर्वे इति तृप्ता
 भवति चण्डिका वद्याप्यदन्तकः पूषा पौष्टमन्त्रि सदा चरुमित्यादि सर्वेऽपि याग-
 प्रशंसामात्रमित्यर्थः । प्रकृतेऽप्येति श्राद्धे पितृणां भोगश्रवणस्य
 श्राद्धप्रशंसामात्रसम्भवेन तुल्यत्वादित्यर्थः । बाधकाभावादिति । देवानां
 मन्त्रमयत्वेन भोगबाधां स्तुतिलक्षणा पितृणां स्वस्वकर्म्मभोगार्थं शरीर-
 परिग्रहस्य पूर्वोक्तविष्णुपुराणादिभिरेव प्रतिपादितत्वात् भोगे बाध-
 विरहात् नेह स्तुतिलक्षणेत्यर्थः । तुल्यत्वादिति बाधकाभावस्य तुल्य-
 त्वादित्यर्थः । ननु देवानां विग्रहाभाव एव बाधकोऽस्ति तत् कथं
 बाधकाभाव इत्यत आह विग्रहवद्वक्त्रेति तिर्यगधिकरण इति । तत्र
 हि देवानां यागे अनधिकार इत्युक्तम् । तथाच देवानां शरीरविर-
 हात् कुतश्च प्रसक्तिसन्त्यादेवानां शरीरमस्तीति तत्र सिद्धास्तितमि-
 त्यर्थः । तथाच बाधकाभावस्तुल्य एवेत्यर्थः । एवञ्च यागे तदनुदान-
 लक्षणातिव्याप्तिदुष्परिहारैरेव इति । ननु विग्रहवतां देवतात्वेऽपि-
 सिद्धास्त इत्यत आह देवतात्वेति त्यागोद्देश्यमित्यर्थः । तथाच
 त्यागोद्देश्यः न विग्रहवन्मिति तत्सिद्धास्तार्थ इति भावः ॥ २२ ॥

नश्विन्द्रादीनां विग्रहवद्वे किं प्रमाणं अर्थवाद इति
चेन्न तस्य सिद्धेहर्थेह प्रामाण्यात् कथं वा विग्रहवताम-
देवतात्वम् । ईन्द्रं हविरित्यादौ तद्विज्ञादिभिः प्रकृ-
त्यर्थस्य देवतात्वबोधनात् ईन्द्रादिपदानि च सहस्रचक्रुरा-

देवानां त्रिगुणधिकरणोक्त्यागानधिकारस्य मङ्गमयत्त्वपक्षेहपि यथा-
कथंकिदूपपन्नत्वात् प्रमाणास्तरेण तत् साधयितुं विग्रहवतां अदेवतात्व-
बीजकं प्रदर्शयितुं क्रमेणाशङ्कते नश्विति कथं वेति च । अर्थवाद इति ।
ईन्द्रः सुरपतिश्चैव ब्रह्महस्तो महाबल इत्याद्यर्थवाद इति । अर्थवादश्च
विध्यसमभिव्याहृत वाकारूपः । सोऽपि त्रिविधः गुणवादानुवादभूतार्थ-
वादभेदात् । यथा—विरोधे गुणवादः सादानुवादोऽवधारिते । भूतार्थ-
वादस्तद्वानो अर्थवादिद्विधा मतः ॥ इति । अयमर्थः । विरोधे विशेष्य-
विशेषणयोः सामानाधिकरणेनावयवविरोधे गुणवादः अङ्गकथनरूपत्वात् ।
यथा यजमानः प्रसुर इत्यत्र हि प्रसुरः कुशमुष्टिः तस्य यजमानेहभेदा-
वयववाधात् यजमानस्य कुशमुष्टिधारणरूपानुवादरूपत्वात् गुणवादः । अवधा-
रिते प्रमाणास्तुरसिद्धेहर्थे यो वादः सोऽनुवादः । यथा नास्तुरीक्षे-
हग्निश्चेतव्यः अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादि च अग्निचयनस्यासत्त्वेन तद-
भावस्याग्नेर्हिमनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वादानुवादः । तद्वानो
तयोर्किरौधावधारणयोरभावे भूतार्थवादः । ईन्द्रो बृहमहन्नित्यादि ।
सोऽपि द्विविधः स्वतर्थादो निन्दार्थवादश्च । सक्र्यामुपासते ये तु
सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्तु यास्तु ब्रह्मलोकमनामयम् ॥
इत्यादिः स्वतर्थादः । तैलस्त्रीमांससन्तोषी पर्वस्वतेम् वै पुमान् ।
विष्णुं त्रैलोक्यं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥ इत्यादिः निन्दार्थवाद इति ।
अर्थवादस्य सिद्धेहर्थे सिद्धार्थमात्रबोधकतया अप्रमाणादिति प्रवर्तक-
वाक्य एव व्यवहाराद्युत्पत्तिग्रहेणास्याप्रवर्तकतया व्यापत्यग्रहेणा-
बोधकत्वात्तदर्थः । तथाच जैमिनिस्मृतम् । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानथक्य-
मतदर्शानामिति । आम्नायस्य वेदस्य क्रियार्थत्वात् प्रवृत्तिफलकत्वेन कार्य-

দিমতীষু ব্যক্তিষু মুখ্যানি । মন্ত্রপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ
 ॥ ২৩ ॥

উচ্যতে । ঐন্দ্রাদিপদকামাধিকারিকবিধিবাক্যস্ব-
 কামিশ্রুতিরত্র প্রমাণম্ । অন্যথা স্বর্গশরীরেহপ্যনাশ্বাসঃ
 স্যাৎ । বত্রাপ্যর্থবাদাদৈন্দ্রাদিপদপ্রাপ্ত্যবগতিস্তত্রাপি তৎ-
 ফলত্বে রাত্রিসত্রন্যায় এব প্রমাণম্ । বিগ্রহবতামিন্দ্রা-
 প্রতিপাদকত্বাৎ অতদর্থানাং কার্ষ্যাপ্রতিপাদকানাং আনর্থক্যমপ্রামা-
 ণ্যমিত্যর্থঃ । ননু প্রমাণাভাবাদেব বিগ্রহবতাং ন দেবতাত্বং অতঃ
 প্রমাণমাহ ঐন্দ্রমিতি । তদ্ধিতাদিভিঃ সাম্যদেবতেত্যাদিনা বিহিতান্
 প্রত্যয়াদিভঃ । আদিনা যদগ্নয়ে চ প্রজাপতয়ে চ সায়ং প্রাতর্জু-
 হোতীত্যাদৌ চতুর্থীপরিগ্রহঃ । প্রকৃত্যর্থস্য ইন্দ্রাদিরূপস্যা । ননু প্রকৃ-
 ত্যর্থ ইন্দ্রাদির্শ্রময় এব তসৈব চ দেবতাত্বং তদ্ধিতাদিভিঃ প্রতিপা-
 দিতং ন তু বিগ্রহবতামিত্যত আহ ইন্দ্রাদিপদানি চেতি । সহস্রচক্ষু-
 রাদিমতীষু মূর্ত্তিমদিন্দ্রাদিষু লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিতি মূর্ত্তিমদৃভীন্দ্রত্বাদে-
 শ্চৈত্রত্বাদিবজ্জাতিরূপতয়া লঘুতয়া তদ্রূপেণৈব ইন্দ্রাদিপদানাং শক্তি-
 কল্পনাৎ তত্তদানুপূর্ক্বা বিশেষরূপেণ মন্ত্রপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিত্যর্থঃ ॥২৩॥

ইন্দ্রাদীনাং বিগ্রহবত্বং সাধয়তি উচতে ইতি ইন্দ্রাদিপদেতি । ঐন্দ্রা-
 দিপদকামোহধিকারী যস্য যৎপ্রতিপাদ্যঃ তদ্রূপং বিধিবাক্যং তৎস্বকা-
 মিশ্রুতিরৈবৈক্যকাম ইত্যাদিশকোহত্র বিগ্রহবত্বে প্রমাণমিত্যর্থঃ । অয়ং
 ভাবঃ । ইন্দ্রপদকামঃ শতাশ্বমেধেন যজেত ইত্যত্র পদমধিকারঃ স্বামিত্ব-
 লক্ষণঃ তস্য চাচেতনে বাধাদিন্দ্রপদং বিগ্রহবৎপরমেব । স চ বিগ্রহ-
 বান্ ইন্দ্রঃ সহস্রাক্ষঃ শচীভর্ত্তা পুরন্দর ইত্যর্থবাদোপস্থিতঃ । এতস্যার্থ-
 বাদত্বেহপি উক্তবিধিশেষত্বাৎ প্রামাণ্যং এবমন্যত্রাপি বিগ্রহবত্বসিদ্ধিঃ ।
 অন্যথা শরীরং বিনাপি ইন্দ্রপদস্য স্বামিত্বলক্ষণস্যাত্যুপগমে । স্বর্গেতি ।
 স্বর্গঃ সুখম্ তচ্চ শরীরজন্মং অতঃ স্বর্গকামো যজেতেতি বিধ্যাত্তথানু-
 পপত্ত্যা স্বর্গিশরীরসিদ্ধিঃ । কিন্তুত্র হস্তপাদাদৌ প্রমাণাভাবাৎ কুশ্বা-

দীনাং সন্নিধানস্য প্রত্যক্ষবাধিত্বেন তথাবিধানাং পূজ্য-
ত্বাসম্ভবাৎ । অগত্যা তদাকারতয়া ধ্যাতস্য মন্ত্রস্য
লক্ষিতস্য দেবতাত্বমিতি রহস্যম্ ॥ ২৪ ॥

প্ৰাকারমেব শরীরমিতি সিদ্ধান্তঃ । তত্রাপ্যনাশ্বাসঃ স্যাৎসিদ্ধি ভবনতে
স্বানিত্বসোব তুল্যাত্ম্যেন স্বর্গসুখস্যপি শরীরং বিনাত্যুপগমসম্ভবাদিতি
ভাবঃ । সাক্ষাৎ শ্রুত্যা বিগ্রহবতাং প্রসাধ্যার্থবাদাধীনকল্পনীয়শ্রুত্যাপি
তাং সাধয়তি যত্রাপীতি অর্থবাদাদিতি । যো রাজা রাজস্বয়েন যজতে
স ইন্দ্রপদমাপ্নোতীত্যর্থবাদ এতস্মাদিন্দ্রপদপ্রাপ্ত্যবগতিঃ । তৎফলত্বে-
হর্থবাদোপস্থিতরাজস্বয়স্য ইন্দ্রপদরূপফলজনকত্বে রাত্রিসত্রন্যায় এত
রাত্রিসত্রন্যায়কল্পনীয়ো বিধিঃ প্রমাণমেবেত্যর্থঃ । স চ ন্যায়ো যথা
প্রতিষ্ঠিত্তি হ বৈ য এতা রাত্রীরূপযজন্তীত্যর্থবাদঃ তেন চ প্রতিষ্ঠাকামো
রাত্র্যাখ্যসত্রেন যজেত ইতি বিধিঃ কল্প্যতে । যতোহস্য কাম্যতয়া
ফলকামস্যাধিকারিণোহবশ্যমপেক্ষিতত্বং ফলান্তরকামস্যাধিকারিত্বে-
শ্রুতফলকল্পনে গৌরবং অর্থবাদোপস্থিতপ্রতিষ্ঠারূপফলকল্পনে লাবণ্যং
অতঃ প্রতিষ্ঠাকাম এবাধিকারী কল্পনীয়বিধ্যয়ী ন তু ফলান্তরকাম
ইতি তথেহাপি উক্তার্থবাদেন বিধৌ কল্পনীয়ে ফলকামস্যাধিকারি-
ণোহবশ্যমপেক্ষণীয়ত্বেনাশ্রুতফলান্তরকল্পনায়াং গৌরবাদর্থবাদোপস্থিত-
ইন্দ্রকামরূপফলকাম এবাধিকারিত্বেনাধীয়তে । তথাচ ইন্দ্রপদকামো
রাজস্বয়েন যজেতেতি বিধিঃ কল্পনীয়ঃ স এব পূর্বেুক্তক্রমেণ ইন্দ্রস্য
বিগ্রহত্বে প্রমাণমিত্যর্থঃ । ইদানীং বিগ্রহবতামদেবতাত্ববীজং প্রদর্শ-
য়তি বিগ্রহবতামিতি । বিগ্রহবতাং সন্নিধানাভাবস্য প্রত্যক্ষসিদ্ধত্বেন
আবাহিতান্ পূজয়েদিত্যনেন আবাহনপূজনরোঃ সমানবিষয়ত্বা-
বগমেন চ তেষাং পূজ্যত্বাসম্ভবাৎ গত্যন্তরাভাবেন তত্তদেবা-
কারতয়া ধ্যাতস্য মন্ত্রস্য স্বপরলক্ষণয়া স্বেনৈব উপস্থিতস্য দেবতাত্বং
ত্যাগোদ্দেশ্যত্বমিত্যর্থঃ । ন চ তেষাং অতীন্দ্রিয়তয়া তৎসন্নিধানা-

ইন্দ্রাকারতয়া ধ্যানাদিন্দ্রপ্রীতিরপ্যপপন্ন। তথা যোগি-
 যাজ্জবল্ক্যঃ । যস্য যস্য তু মন্ত্রস্য উদ্দিষ্টা যা চ দেবতা ।
 তদাকারং ভবেত্তস্য দেবত্বং দেবতোচ্যতে ॥ ইতি । ননু
 দেবানাং বিগ্রহবদে তেষামেবারাধিতানাং ফলদাতৃত্বং
 কুতো ন ভবেৎ অলমপূর্বকল্পনয়া । তথা ভবিস্যপুরাণে ।
 যদৃষদ্রব্যং নরো মুক্তমাদিত্যায় প্রযচ্ছতি । তত্তস্য শত-
 সাহস্রহুংপাদয়তি ভাস্করঃ ॥ যাজ্জবল্ক্যঃ । আয়ুঃ প্রজাং

ভাবো ন প্রত্যক্ষসিদ্ধ ইতি বাচ্যং তেষাং অতীন্দ্রিয়ত্বস্যেবাতাভাং
 বশিষ্ঠাদিমহর্ষীণাং দশরথাদিরাজর্ষীণাঞ্চ চক্ষুর্গ্রাহ্যত্বেন শতশঃ পুরাণ-
 ভাবতেষু শ্রবণাং তৈরপি বশিষ্ঠাদিভিঃ পূজার্থমাবাহনকালে বিগ্রহ-
 বতাং সন্নিধীভাবস্য প্রত্যক্ষীকৃতত্বাং । এতেন যৎ কৈশ্চিৎকৃতং
 বিগ্রহবতাং তেষামনতীন্দ্রিয়তয়া যদ্যপি ন প্রত্যক্ষবাধঃ তথাপি নানা-
 যোগেষেকদাবাহনে সর্করৈকদা সন্নিধানস্যাসম্ভবাৎ মন্ত্রসৈব দেবতাত্ব-
 মिति তদপি প্রত্যুক্তং বেদিবত্যং সৌভরিমুন্যাদিবৎ তপোমহিম্না
 শক্তি বিশেষেণ বা কাষবৃহক্রমেণ একদা সর্করাধিষ্ঠানসম্ভবাচ্চ ।
 অত্রৈদমুচ্যতে । আবাহনং তাবদ্যাগাক্ততয়া শাস্ত্রবোধিতং ন ত্বাবাহি-
 তানাং তত্র সন্নিধানমপি । তথাৎ মন্ত্রপক্ষেহ্যসংগতেঃ সন্নিধানস্যা-
 যন্ত্রণরূপস্যাচেতনানাং সুদূরপরাহতত্বাং । পরন্তু পূজয়েদিত্যনুর্ত্তৌ
 প্রজ্ঞেশং মন্ত্রবিগ্রহমিত্যাদিনা মন্ত্রাণাং পূজ্যত্বাভিধানাং তেষামেব
 দেবতাত্বং ন বিগ্রহবতাং শ্রীক্রে তু তাদৃশমন্ত্রাভাবাদভিলাপসৈব
 দেবতাত্বমिति সুধীভির্ভাব্যং ॥ ২৪ ॥

নস্বেবং চেৎ তদা যোগে তদুক্তদানলক্ষণাতিব্যাপ্তিন' স্বটতে উদ্দে-
 শ্যানাং মন্ত্রাণামচেতনত্বেন ভোগবাধাৎ বিগ্রহবতাং ভোগসম্ভবেহপি
 তেষামনুদ্দেশ্যত্বাদত আহ ইন্দ্রাকারতয়েতি প্রীতিরপ্যপপন্নৈতি ।
 তথাচ ত্যাগজন্যপ্রীতিভাগিত্বেনোদ্দেশ্যতা । তেন লক্ষণে নিবেশিতা

ধনং বিদ্যাং স্বর্গং মোক্ষং সুখানি চ । প্রযচ্ছন্তি তথা
 রাজ্যং প্রীতা নৃণাং পিতামহাঃ ॥ তদাচ দেবতাধিকরণ-
 সিদ্ধান্তবিরোধঃ স্যাৎ । উচ্যতে । দেবানামিন্দ্রাদীনাং
 পিতৃণাং বস্বাদীনাং যুগম্বন্তুরাদিভেদেন নানাত্বাবগমাৎ
 ফলোদয়কালে পূর্বস্য চ্যুতাধিকারত্বেন ফলদাতৃত্বাশক্তেঃ ।
 অন্যস্য চানারাধিতত্বেন ফলদাতৃত্বাযোগাৎ তত্রাপূর্ব
 শব্দশক্তৌ বাচকশব্দমস্তাবাৎ সর্বত্রৈব তদভিধানম্ ।

সা চ বিগ্রহবতামপ্যস্তীতি অতিব্যাপ্তেহুর্কারৈব ইত্যশয়ঃ । যদ্যপি
 স্বামিত্বেনোদ্দেশ্যতানিবেশে নৈষ দোষস্তথাপি তত্র গৌরবমেব দোষ
 ইতি বোধ্যম্ । মন্ত্রাণাং ইন্দ্রাকারতয়া ধ্যানে প্রমাণমাহ তথ্যেতি যস্যোতি ।
 যস্য মন্ত্রস্য শাস্ত্রে বা দেবতা সহস্রাক্ষাদিব্যক্তিরূপা উদ্दिष्टা কথিতা
 তস্য মন্ত্রস্য দেবত্বং ত্যাগোদ্দেশ্যত্বম্ । তদাকারং তদাকারাবচ্ছিন্নম্ ।
 তদাকারতয়া ধ্যাতস্য তস্য দেবত্বং ভবেদিত্যর্থঃ । অতএব সা ব্যক্তি-
 দেবতোচ্যতে ত্যাগোৎপত্তেঃ প্রাগ্‌বুদ্ধিবিষয়ত্বেন লক্ষণয়া দেবতাপদেন
 নির্দেশ্যতে ইত্যর্থঃ ন তু স্বামিত্বেনাভিসন্ধীরমানত্বলক্ষণং বাস্তবদেবতাত্বং
 ব্যক্তিরিতি ভাবঃ । নস্বিতি দেবানাং বিগ্রহবত্তে বিগ্রহবদ্দেবাত্ত্যপগমে ।
 তেষামেব ইতোবকারেণ যোগোহপি ন ফলজনকঃ কিন্তু দেবতাপ্রীত্যপ-
 ক্ষীণ ইতি প্রতিপাদিতম্ । আরাধিতানাং উক্তক্রমেণ যোগেঃ প্রীতা-
 নাম্ । অলং ব্যর্থম্ । অপূর্বকল্পনয়েতি বিধিবাচ্যাপূর্বসীকাবেগে-
 তার্থঃ । তন্মতে কাম্যাপূর্বস্য বাচ্যতয়া কল্পনীয়ত্বাভাবাৎ যথাশ্রুতা
 সঙ্গতেঃ । দেবানাং পিতৃণাক্ষ ফলদাতৃত্বং বচনেনাপি সাধয়তি তথা-
 চেতি । মৃষ্টং শুক্রম্ সংস্কারেণ পুতমিতি যাবৎ । দেবতাধিকরণেতি তত্র-
 পূর্বসৈব স্বর্গাদিফলজনকতা ন ত্বিন্দ্রাদীনামিতি সিদ্ধান্তাৎ তদ্বিরোধ
 ইত্যর্থঃ । ইন্দ্রাদীনাং সহস্রাক্ষাদিবিগ্রহবতাং বস্বাদীনাং বস্বাদি-
 বিগ্রহবতাম্ । নানাত্বাবগমাৎ বিভিন্নত্বাৎ । পূর্বস্যারাধিতস্য ফল-

অতএব কাশ্যে কৃষ্ণশক্তিলিঙাদিনিত্যে নিষেধে চাপূ-
র্কমাহেত্যুক্তম্ ॥ ২৫ ॥

এবঞ্চাপূর্বানুপ্রবেশাৎ সহকারিতয়া যদি দেব-
তাপি ফলদাত্রী কচিৎ তদা কো বিরোধঃ । কিঞ্চ ব্রাহ্মণ-

দাতৃত্বশক্তেবিত্যধিকারচ্যুতো ফলদানশক্তেরপি নাশ আবশ্যকঃ ।
অনাথা ইন্দ্রাদীনাং মনুষ্যাদিশরীরপরিগ্রহণে ফলদাতৃত্বপ্তেরিতি
ভাবঃ । তত্র ফলোদয়কালে আরাধিতদেবতাধিকারচ্যবনবিষয়ে শব্দ-
শক্তাবিতি শকস্য লিঙ্তব্যাদিবিধিরূপস্য শক্তৌ কৃষ্ণায়ামিত্যর্থঃ ।
সর্ষট্ৰৈব যথাকালে আরাধিতদেবতাধিকারস্তত্রবিষয়ে তদনাথাবিষয়ে
চ তদভিধানমপূর্ববোধঃ । অত্রায়মর্থঃ তত্রোক্তবিষয়ে দেবানাং ফলদাতৃ-
তাসম্ভবাদগত্যা য'গ এব ফলজনকো বাচ্যঃ এবং সতি যজতেত্যাদি-
বিধিনাপি য'গ এব স্বর্গাদিফলজনকতা প্রতিপাদনীয়। তথাচাস্ত্রবিনা-
শিনো য'গস্য চিরতরকালান্তরভাবি ফলজনকত্বান্বয়বোধে তৎকাল-
পর্যন্তস্থায়িব্যাপারবত্ত্বং যোগ্যতা চিরাতীতানুভবস্মৃতিজনকত্বান্বয়বোধে
সংস্কারবদ্বমিব । যোগ্যতাজ্ঞানক প্রাগপেক্ষিতং উপস্থাপকান্তরাভাবাচ্চ
তদুপস্থিত্যর্থং বিধেরেব তত্র শক্তিঃ কল্প্যতে । যদ্যপি অপূর্বে শক্তি-
গ্রহো দুর্ঘটঃ প্রমাণান্তরাবেদ্যত্বেন তস্য প্রাগনুপস্থিতেঃ । তথাপি কার্যা-
ত্বেন ঘটাদিবিষয়কশক্তিগ্রহাদনন্তরং তদ্ব্যবহরেনাপূর্বং কার্য্যমাদায়
য'গজনাং কার্য্যমিতি কার্য্যান্বয়বোধঃ পর্য্যবস্যাতি । ই'গং যোগ্যতাজ্ঞান-
সম্প্রভাবনন্তরং য'গে স্বর্গসাধনত্বান্বয়বোধ ইতি অতএবোক্তরীত্যা
কাশ্যশ্চলে লিঙাদেবপূর্বশক্তেঃ কৃষ্ণত্বাদেব নিত্যে অহরহঃ সন্ধ্যামুপা-
সীত ইত্যাদিনিত্যবিধৌ নিষেধে ন কলঙ্কং ভঙ্কয়েদিত্যাदिनिষেধবিধৌ
আহ বোধরতীতুক্তং দেবতাধিকরণে ইতি বিশেষঃ । ইদমেব চ
নিত্যনিষেধাপূর্বয়োঃ ফলাজনকয়োরাপি স্বীকারে বীজমিতি ॥ ২৫ ॥

নন্যেবমপূর্বসৈব ফলজনকত্বে দেবতায়োঃ প্রাণুক্তফলদাতৃত্ববচন-
বিরোধ ইত্যত আহ এবকেতি । উক্তযুক্ত্যাপূর্বস্য ফলজনকত্বাবশ্যকত্বে

সংপ্রদানকহিরণ্যদানাদৌ ব্রাহ্মণস্য কালান্তরে ফল-
দাতৃত্বাসম্ভবাদবশ্যমদৃষ্টং বাচ্যং তদা চ পূর্বোক্তরীত্যা
সর্বত্রৈব তৎসিদ্ধিঃ দেবতাপ্রীতিসহকৃতকর্ম্মজনিতা-
পূর্বস্য ফলজনকত্বাৎ দেবতাপি ফলদাত্রীত্বাচ্যতে ॥২৬॥

ননু পিত্রাদীনাং নিরপেক্ষাণাং ন দেবতাত্বম্ । অথ
শ্রীকবিরবেকস্য পিতৃভ্যো দদ্যাদিতি গোতমবচনে

চেত্যর্থঃ । কচিৎ আরাধিতদেবতায়ঃ ফলোদয়কালবিদ্যমানাধিকার-
বিষয়ে কো বিরোধ ইতি । তথাচ কচিৎকশ্চলেৎপূর্বস্য সহকারিতয়া
দেবতায়ঃ ফলদাতৃত্ববোধকং তদ্বচনং ন ত্বপূর্বনৈরপেক্ষেণেতি ন তদ্বি-
রোধ ইতি ভাবঃ । ন চান্যত্র ক্লৃপ্তনয়তপূর্ববর্ত্তিন এব তৎসম্ভবে তৎ-
সহভূতত্বমিতি অন্যথাসিদ্ধিদেবতানাং তৎ ফলং প্রতীতি বাচ্যং তস্যা
কারণতাগ্রাহকপ্রমাণাভাবে সতীতি বিশেষণীরত্বাৎ ইহ কারণতাগ্রাহক-
শাস্ত্রপ্রমাণসা সত্ত্বাৎ । অতএব জনকজনকত্বান্যথাসিদ্ধিতেহপি বিশেষণ-
মেব তন্নিবেশনীয়ং অন্যথা ঘটজনকভ্রম্যাদিজনকত্বেন দণ্ডাদেবপি
ঘটং প্রতি অন্যথাসিদ্ধিপাত্তেঃ বিশেষণসয়োক্তস্য নিবেশে তু দণ্ডাদেঃ
অতশ্চাস্বব্যতিরেকস্য প্রত্যক্ষপ্রমাণসৈব সত্ত্বাৎ নানুপপত্তিরিতি ।
প্রকারান্তরেণাপ্যপূর্বং সাধয়তি কিলেতি । হিরণ্যদানাদাবিত্যাदिना
তীর্থস্নানপরিগ্রহঃ । কালান্তর ইত্যত্যস্তাসম্ভবপ্রতিপাদনায় ন হি
প্রীতো বটুস্তদানীং ফলদানসমর্থ ইতি । পূর্বোক্তরীত্যা বাচকশব্দ-
সম্ভবেন তৎসিদ্ধিরপূর্বসিদ্ধিঃ । দেবতা ফলদাত্রীতি ব্যপদেশং
সমর্থয়তি দেবতাপ্রীতিরিতি । প্রীতদেবতাসহকৃতেত্যর্থঃ প্রীতেরাশু-
দিনাশিত্বাৎ । উচ্যতে ব্যপদিশ্যতে । তথাচায়ং ব্যপদেশো নাপূর্বনির-
পেক্ষফলদাতৃত্ববোধকঃ কিন্তু তৎসহকারিত্বেনৈব ইতি ভাবঃ ॥ ২৬ ॥

ইদানীং পিত্রাদীনাং সহিতদেবতাত্বং দৃষয়িত্বা প্রত্যেকং দেবতাত্বং
বাবস্থাপয়িতুমুপন্যস্যাতি নষিত্যাदि । প্রত্যেকদেবতাত্ত্বে পিত্রে পিতা-
মহায় প্রপিতামহায়েতি বাক্যং স্যাৎ । সহিতদেবতাত্ত্বে পিতৃপিতামহ-

पितृभ्यां दद्यात्पूर्वेद्युर्ब्रह्मणान् समिपातेत्यति वशिष्ठ-
वचने च बह्वचनात् साहित्यप्रतीतेः । साहित्ये हि द्विव-

प्रपितामहेभ्यः स्वधेति वाक्यं स्यात् एकपुरुषिकपार्श्वविघातश्चेति
विचारफलं बोध्यम् । पितृादीनामिति पितृाद्याकारतया ध्यातमङ्गाणा-
मित्यर्थः । निरपेक्षाणां साहित्यनिरपेक्षाणां प्रत्येकरूपाणामित्यर्थः ।
देवतात्वमुद्देश्यत्वं । बह्वचनात् साहित्यप्रतीतेौ प्रमाणमाह साहित्ये
इति । दर्शितत्वात् जैमिनिनेति शेषः । साहित्यमेव किमित्यत्राह
साहित्यकेति । परस्परसापेक्षाणामिति । एकक्रियासम्बन्धाह त्वमेकक्रि-
याव्ययित्वं अत्राव्ययित्वमात्रोक्तौ राजपुरुष इत्यत्रातिव्याप्तिरत उक्तं
क्रियेति कश्चिद् तदस्य राजपुरुषयोर्किञ्चिद्विशेषणविशेष्यभावान्नयेन तुल्य-
रूपत्वाभावादेव तद्वारणात् किञ्चिद् घटपटवद्दुतलमित्यादौ घटपटादेः
साहित्यवारणात् क्रियेति तत्रापि चैत्रमैत्रावागच्छत इत्यत्र क्रियाव्य-
यित्वात् चैत्रमैत्रयोः साहित्यापत्तिरत एकेति क्रियाविशेषणम् । तथाच
एकाव्ययिनी वा क्रियाव्यक्तिस्तदव्ययिनः अपरस्य तत्साहित्यमित्यर्थः । उक्त-
श्ले च गमनक्रियायाः प्रत्येकपरिसमाप्तत्वेन एकस्यात् क्रियायामुभयान-
व्ययित्वात्प्रातिप्रसङ्गः । एवमपि सपत्नीको धर्ममाचरेदित्यत्र तद्व्यय्याचर-
णक्रियायामेकस्यात् पत्नीपत्योरव्ययित्वात् । तथा दामोदवाय नभसि तुलायात्
लोलया सह प्रदीपेण प्रवच्छार्मात्र्यादावेकस्यात् प्रदीपदानक्रियाव्यक्तौ
लोलामोदरयोरव्ययित्वात् च साहित्यापत्तिरत उक्तं तुल्यरूपाणामिति
परस्परविशेष्यविशेषणभावानापन्नानामित्यर्थः । उक्तश्ले च पत्याः
पतिविशेषणत्वात्पन्नत्वात् लोलादौ दामोदरादिविशेषणतापन्नत्वात् न
दोषः परस्परैतिकरणात् नीलपौतघटपटौ देहि इत्यादौ नीलादिभि-
र्विशेषणविशेष्यभावान्नपि घटपटयोरन साहित्यानुपपत्तिः । इत्थ-
मपि चैत्रो ग्रामं गच्छति काष्ठैः शालामोदनं पचति इत्यादौ कर्तृ-
कर्म्मकारकयोः करणादिकारकाणां विशेषणविशेष्यभावानापन्नानामे-
कस्यात् गमनपाकादिक्रियायामव्ययित्वादतिव्याप्तिः । अतः परस्परसापे-
क्षाणामिति तत्क्रियाव्ययित्वात्केककरोपपत्तिविषयाणामित्यर्थः ।

চনবহুবচনে স্বন্দসমাসো বেতি দশিত্বাৎ । সাহিত্যঞ্চ
পরস্পরসাপেক্ষাণাং তুল্যরূপাণামেকক্রিয়াসম্বন্ধাইত্ব-
মিত্যুক্তং সহ সাহিত্যবিবেকে ॥ ২৭ ॥

চৈত্রো গ্রামং গচ্ছতীত্যত্র চ ক্রিয়াস্বয়িতাবচ্ছেদকং চৈত্রত্বং তেন রূপেণ
চ ন গ্রামোপস্থিতিঃ । এবং তাদৃশমপরং গ্রামত্বং তেন রূপেণ ন চৈত্রোপ-
স্থিতিঃ । এবং কাঠৈঃ স্থাল্যামিত্যাদাবপীতি নাতিপ্রসঙ্গঃ । অতএব ষটং
পটঞ্চ পশ্যতীত্যাদাবেকস্যাং সমূহালক্ষনাত্মিকায়্যাং দর্শনক্রিয়ায়াং ষট-
পটয়োরন্থয়েহপি ন সাহিত্যং অস্বয়িতাবচ্ছেদকষটত্বাদ্যেকৈকরূপেণ
দ্বয়োরন্থপস্থিতিঃ । অতএব প্রধানীভূতায়ামেকস্যাং যাগাদিক্রিয়ায়াং তত্ত-
দঙ্গসজ্জানামস্বয়িত্বেহপি নাতিপ্রসঙ্গঃ তেষাং নিরুক্তপরস্পরসাপেক্ষত্বা-
ভাবাৎ । অতএব সপত্নীকো ধর্ম্মমাচরেদিত্যাদ্যুক্তেঃ পত্নীবিশিষ্টপত্নিত্বং
লোলাবিশিষ্টদামোদরত্বরূপা স্বয়িতাবচ্ছেদকৈকরূপোপস্থিতিবিষয়ত্বাৎ ।
তদুভয়োস্তদ্বারণায় তুল্যরূপাণামিতি । চৈত্রমৈত্রৌ গচ্ছত ইত্যত্র
ক্রিয়াস্বয়িতাবচ্ছেদকদ্বিত্বেনৈকরূপেণৈব তয়োরন্থপস্থিতত্বাৎ তদ্বারণায় চ
ক্রিয়ৈকত্ববিবক্ষণমপি সার্থকং বোধ্যম্ । ধবখদিরপালাশাংশিন্দীত্যাদৌ
চ ধবাদীনাং ক্রিয়াস্বয়িতাবচ্ছেদকত্রিত্বেনৈকরূপেণ উপস্থিতত্বাৎ পরস্পর-
বিশেষণবিশেষ্যভাবানাপন্নত্বাদেকচ্ছদিক্রিয়াব্যক্ত্যস্বয়িত্বাচ্চ সাহিত্য-
সঙ্গতিঃ । এবং ধবং খদিরঞ্চ ছিন্দীত্যাদৌ ন সাহিত্যং তাদৃশৈক-
রূপেণ তয়োরন্থপস্থিত্যভাবাৎ । ষটপটৌ পশ্যতীত্যত্র চ তদস্তি তাদৃশ-
দ্বিত্বেন দ্বয়োরন্থপস্থিতত্বাদিতি বোধ্যম্ । সহত্বমপি তদেব কিন্তু তুল্যরূ-
পাণামিতি বিশেষঃ । তথাচ তৎক্রিয়াস্বয়িতাবচ্ছেদকৈকরূপোপস্থিতি-
বিষয়াণাং বিশেষ্যবিশেষণভাবাপন্নানামেকক্রিয়াস্বয়িত্বং সহত্বং সপ-
ত্নীকো ধর্ম্মমাচরেদিত্যাদৌ বোদ্ধব্যম্ । অত্রৈদং বিচার্যতে ধবখদিরৌ
ছিন্দীত্যত্র ধবাস্বয়িক্রিয়াস্বয়িত্বাৎ খদিরাস্বয়িক্রিয়াস্বয়িত্বাৎ
সাহিত্যং প্রত্যেকবিশ্রান্তং এবং ক্রিয়াস্তরাস্বয়িপদার্থান্তরেহপি সাহিত্য-
মেব প্রাতিস্বিকরূপং তেষু চ দ্বিবচনাৎ কে নরূপেণ শক্তিঃ সাহিত্যত্বেন

নাপি সহিতানাং পিতরো দেবতা ইত্যাপস্তম্ববচনে
দেবতা ইতি বহুবচনাৎ প্রত্যেকং দেবতাত্বাবগমাৎ
পৃথঙ্ নিবেশিতত্বাদ্ভূতস্য তথার্থাদানাম্নোৎসর্গপিণ্ডা-
নাদিষু শ্রেতৌ স্মৃতৌ চ বহুশঃ প্রত্যেকমেব দেবতাত্ব-

তত্ত্বদ্ব্যক্তিভেদেন বা নাদ্যঃ সাহিত্যত্বস্য সর্বানুগতস্যৈকস্যাভাবাৎ । ন
দ্বিতীয়ঃ অনন্তশক্তিকল্পনায়াং মহার্গোরবাপত্তেঃ তেষাঞ্চ প্রাতিস্বিকরু-
পেণ উপস্থিতে যুগসহশ্রেণাপি অশক্যতয়া তত্র শক্তিগ্রাহকাসম্ভবাচ্চ ।
কিঞ্চৈবং পিতৃত্বো দদ্যাদিত্যত্রাপি সাহিত্যস্য পিত্রাদিপ্রত্যেকপরি-
সমাপ্ততয়া ত্রিতয়সাধারণ্যাভাবেন প্রত্যেকদেবতাত্বপর্যবসানেনাপি
সহিতানামিতি কল্পান্তরোপন্যাসাসম্ভবতিশ্চ । কিঞ্চ উক্তস্থলে তথাবিধধবা-
স্বয়িচ্ছিদাশ্বিতখদিরং ছিন্দি এবং তাদৃশখদিরাস্বয়িচ্ছিদাশ্বিতধবং
চিন্দীত্যস্বয়বোধোহভ্যপেয়ঃ । তথাচানুভববিরোধঃ ক্রিয়াকারকাস্বয়স্য
প্রাগেব সিদ্ধতয়া বাক্যস্যানুবাদাপত্তিশ্চেতি । তস্মান্নোক্তরূপং সাহিত্যং
ন বাত্র দ্বিবচনবহুবচনয়োঃ শক্তিঃ কিন্তু সাহিত্যমতিরিক্ত এব পদার্থো
ব্যাসজ্যবৃত্তিস্তত্রৈব দ্বিবচনবহুবচনয়োঃ শক্তিরিতি তৌতাতিকমতমেব
সমীচীনমিতি সূধীভির্ভাবনীয়ম্ । কেচিং তু সাহিত্যমুক্তরূপমেব তচ্চ
ন দ্বিবচনাদিবাচ্যং উক্তানুশাসনস্য তু ষত্ৰৈব সাহিত্যং তত্রৈব দ্বিবচ-
নাদিরিত্যর্থঃ ন তু সাহিত্যে দ্বিবচনাদেঃ শক্তিরিতি তদর্থঃ । ইখঞ্চ সাহি-
ত্যস্য উত্তরকালিক এব মানসো বোধ ইত্যাহঃ । তদসৎ অগ্নিসো-
মীয়ং পশুমালাভেত ইত্যত্র পশুবাগেহগ্নীষোময়োঃ সাহিত্যেনৈকদেব-
তাত্বসিদ্ধান্তানুপপত্তেঃ । নিরুক্তসাহিত্যস্য প্রত্যেকপরিসমাপ্ততয়া
উভয়সাধারণৈকরূপত্বাসম্ভবাদিতি । সহসাহিত্যবিবেক ইতি সহ-
সাহিত্যরোর্বিবেকো যত্র তদ্রূপাধিকরণে ইত্যর্থঃ ॥ ২৭ ॥

নাপি সহিতানামিতি দেবতাত্বমিত্যনুষঙ্গঃ । বহুবচনাদিতি । ন চাত্র
পিতরো দেবতা ব্রাহ্মণাশ্চাহবনীয়ার্থে ইতি সূত্রয়োঃ ক্রমেণ নির্দিষ্টত্বাৎ
ষোষবতি পরে বিসর্গলোপমঙ্গীকৃত্য বহুবচনং ক্রমে তথাচ তৎকল্পনায়াং

মবর্গম্যতে । তথা শ্রুতিঃ । অসাবেতন্তে যজমানস্য
 পিত্রে অসাবেতন্তে যজমানস্য পিতামহায় অসাবেতন্তে
 যজমানস্য প্রপিতামহায় ইতি বৈজ্বাপঃ পিতরেত-
 ত্তেহর্ষ্যং পিতামহৈতত্তেহর্ষ্যং প্রপিতামহৈতত্তেহর্ষ্যমিত্য-
 নুদিশতি । যথা বিষ্ণুঃ । নমো বিশ্বেভ্যো দেবেভ্যো ইত্য-
 ন্নমাদৌ প্রাঙ্খু খলোনিবেদ্য পিত্রে পিতামহায় প্রপিতাম-
 হায় চ নামগোত্রাভ্যামুদঙ্খু খেষু ব্রাহ্মণেষু । ব্রহ্মপুরাণে ।
 পিতৃভ্যশ্চ ততো দদ্যাদন্নমামন্ত্রণে ন তু । অমুকামুক-
 গোত্রৈতৎ তুভ্যমন্নং স্বধা নমঃ ॥ বিষ্ণুঃ । উচ্ছিষ্টসন্নিধৌ
 দক্ষিণাগ্রেষু কুশেষু পৃথিবী দর্বিরক্ষিতামত্যেকং পিণ্ডং
 পিত্রে নিদধ্যাৎ । অন্তরীক্ষং দর্বিরক্ষিতামিতি দ্বিতীয়ং
 পিণ্ডং পিতামহায় দ্যৌর্দর্বিরক্ষিতামিতি তৃতীয়ং
 পিণ্ডং প্রপিতামহায়েত্যাदि । কাত্যায়নঃ । পিতৃভ্যঃ
 পিতামহেভ্যঃ প্রপিতামহেভ্যঃ স্বধোচ্যতামিতি । অত্রো-
 ভয়োরেব প্রামাণিকত্বাৎ বিকল্প ইতি কেচিৎ ॥ ২৮ ॥

প্রমাণাভাবাৎ দেবতা ইত্যেকবচনান্তমেব বক্তব্যং তৎ কথং বহুবচনং
 প্রত্যেকদেবতাতে প্রমাণয়তীতি বাচ্যং সূত্রয়োঃ সন্নির্ঘাভাবাৎ লোপা-
 ভাবেন বিসর্গস্যেব বিদ্যমানত্বেম তৎ কল্পনাবিরহাৎ । অতএব শ্লোকান্ত-
 বিসর্গস্য তদুত্তরশ্লোকস্যাদৌ ঘোষবর্গসত্ত্বেহপি ন লোপ ইতি । পৃথ-
 গিতি পিতর ইত্যতঃ পৃথগ্ভবচনস্য দেবতাপদোত্তরং নিবেশিতত্বাৎ
 দেবতানানাত্বাবগমাদিত্যর্থঃ । অত্র বিসর্গলোপে বিবাদাৎ প্রত্যেকমেব
 দেবতাতে শ্রুতিং স্মৃত্যন্তরাণি চ প্রমাণয়তি তথেতি অসাবিতি সম্বো-
 ধনাস্তনামোপলক্ষণং এতদिति ত্যাজ্যদ্রব্যপরং তে ইতি চতুর্থ্যন্তং
 তথাচ বচনান্তরসংবাদিতয়া অমুকগোত্রপিতরমমুকদেবশর্ম্মনেতত্তেহন্নং

वस्तुतस्तु सहितानां देवतात्वे प्रमाणं नास्ति । नहि पितृभ्या दद्यादित्यादि चतुर्थी देवतात्वं बोधयति तत्राननुशामनां । किन्तु यदग्रे च प्रजापतये च मायं प्रातर्जुहोतीतिवत् चतुर्थ्यवगताह्निराकर्तृक-संप्रदानानुपपत्त्या कल्पनीयं । न च तत्सहितानां कल्प-यितुं शक्यते पूर्वोपदिशितवचनैर्निरूपेण देवतात्वाव-गमात् साहित्यत्वाभिधानक्रियापेक्षया लोके दृष्टं गर्गा

स्वधेत्युच्चार्य यजमानस्य पित्रे यजमानो दद्यादित्यर्थः । एवं पितामह-प्रपितामहाभ्यामपि । तथा चात्र पित्रे पितामहाय इत्यादि पृथक् पृथक् चतुर्थीभ्यः प्रत्येकदेवतात्वावगम इति । अनुदिशति वदति उदङ्-मुखेषु निवेदयेदिति शेषः । पितृभ्यश्च इति अभिधानक्रियापेक्षया बहवचनं उक्तदानवाक्यविधौ अमुकामुक्तगोत्रेत्येकवचननिर्देशात् प्रत्येकदेवतात्वावगमात् । उच्छिष्टसन्निधाविति ऋग्वेदिनां पिण्डदान-परिपाटीयम् । तथाच ऋग्वेदी दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु गोत्रनामाद्याभिलाप-पूर्वकं पृथिवी दर्वि रक्षितामित्युच्चार्य एकपिण्डं पित्रे एवं अक्षरीक्षं दर्वि रक्षितामिति द्वितीयं पिण्डं पितामहाय तथा द्यौर्दर्वि रक्षितामिति तृतीयं पिण्डं प्रपितामहाय दद्यादित्यर्थः । पितृभ्य इति बहवचनत्रयं मन्त्रघटकमात्रं प्रत्येकं बहवचनस्यासमवेतत्वेनाविवक्षितत्वात् । एतच्चः पितरो वास इत्यादिवत् उभयोः प्रत्येकदेवतात्त्वसमुदितदेवतात्त्वयो-र्द्विकल्पः इच्छाविकल्पः ॥ २८ ॥

केचिदित्यस्वरसं प्रकाशयन्नेव सिद्धास्तुमाह वस्तुतस्तुति । ननु पितृभ्या दद्यादिति चतुर्थी सहितदेवतात्वे प्रमाणमस्तीत्यत आह न हीति । देवतात्वं वेदमेयत्यागोदेश्यत्वं तस्या उद्देश्यतामात्रबोधक-त्वादिति भावः । चतुर्थ्यवगतेति स्वामित्वे सति त्यागोदेश्यत्वं संप्र-दानत्वं तत्रैव चतुर्थ्याः शक्तेः तच्चेह बाधितं देवतानामचैतन्येन

ভোজ্যস্তামিত্যাদৌ শ্রুতৌ চ দম্পতী ক্ষৌমে বসান-
বগ্নিমানধীয়াতামিতি । অত্র ভোজনবসনয়োঃ প্রত্যেক-
পরিসমাপ্তত্বেন তদপেক্ষয়া সাহিত্যাসম্ভবাৎ । অতএব
পরিষদধিকরণে সপ্তদশাবরা ঋদ্ধিকামা সত্রয়ুপাসীরমিতি

স্বামিত্বাত্বাৎ অস্বামিত্বে সতি ত্যাগোদ্দেশ্যত্বমনিরাকর্তৃ সম্প্রদানত্বং
গুরুতয়া চাত্র চতুর্থী নিরুচলাক্ষণিকী তস্মিংশ্চ দেবতাসু চতুর্থ্যা প্রতি-
পাদিতে তদন্যথানুপপত্ত্যা দেবতাত্বং কল্পনীয়মিত্যর্থঃ । সহিতানাং
তৎ কল্প্যতাং অত্রাহন চেতি ন হীত্যর্থঃ । পূর্বোপদর্শিতেতি অসারেতস্তে
ইত্যাহুজ্জশ্রুতিস্মৃতিবচনৈরিত্যর্থঃ । তথাচ কল্পনীয়স্য ক্লৃপ্তাবাধে-
নৈব কল্পনার্হত্বাৎ ক্লৃপ্তপ্রত্যেকদেবতাত্ববিরোধেন সহিতানাং ন দেব-
তাত্বকল্পনমিতি ভাবঃ । তর্হি কিমত্র চতুর্থী সাহিত্যং ন বোধয়তোষ
ইত্যত্রাহ সাহিত্যস্তিতি । গর্গা ভোজ্যস্তামিত্যাদৌ অভিধানক্রিয়াপেক্ষয়া
সাহিত্যং লোকে দৃষ্টমিত্যর্থঃ । অভিধানক্রিয়া উক্তিঃ তদপেক্ষয়া তদৈ-
ক্যাপেক্ষয়া । তথাচ একোক্তিপ্রতিপাদ্যত্বরূপং সাহিত্যং লোকে দৃষ্ট-
মিত্যর্থঃ । শ্রুতাবপি তদ্বর্ণনমাহ ক্ষৌমে ইতি । ক্ষৌমে বসনে বসানাবি-
ত্যর্থঃ । উক্তবিষয়ে মুখ্যসাহিত্যবাধমাহ অত্রৈতি । তথাচাত্র ইব পিতৃভ্যো
দদ্যাদিত্যত্রাপি চতুর্থী বহুবচনমেকাভিধানপ্রতিপাদ্যত্বরূপং সাহিত্যং
লক্ষণয়া বোধয়তি ন তু মুখ্যসাহিত্যমিতি ভাবঃ । যচ্চাত্র মিশ্রেণাভি-
হিতং পিতৃভ্য ইতি চতুর্থী নাভিধানক্রিয়াপেক্ষয়া সাহিত্যে লাক্ষণিকী
কিন্তু মুখ্যসাহিত্যপটৈব কিন্ত্বু তস্য একত্র দ্বয়মিতি ন্যায়েন পিতৃষু ভানং
ন তুদ্দেশ্যতাবচ্ছেদকত্বেনেতি । তদসং মুখ্যসাহিত্যস্য বাধিতত্বেন তদ্বো-
ধাসম্ভবাৎ । অতএবাভিধানক্রিয়াপেক্ষয়া সাহিত্যমাদায়াপি বহুবচনস্য
চরিতার্থত্বাদেব । ফলস্য সত্রোপাসনারূপক্রিয়ায়াঃ প্রত্যেকপরিসমাপ্তত্বাৎ
প্রতিব্যক্তিভিন্নত্বাৎ পরিষদঃ সহিতস্যাদিকারোহধিকারিত্বেন সত্রাবয়ঃ ।
তথাচৈকস্যাং উপাসনাক্রিয়ায়াং সপ্তদশাবরাণামবয়িত্বাত্বাভাবেন সাহি-
ত্যস্য বাধিতত্বেন তদবচ্ছিন্নানাং তেষাং ন সত্রৈহধিকারিত্বেনাবয়ঃ কিন্তু

প্রত্যেকপরিসমাপ্তত্বাৎ ফলস্য ন পরিষদোহধিকার
ইত্যুক্তম্ ॥ ২৯ ॥

অতঃ সাহিত্যমন্যথাপ্যুপপদ্যমানং ন প্রমাণসিদ্ধং
দেবতানৈরপেক্ষ্যং বাধিতুমীক্ষে । ননু বিধিবাক্যস্বত্বাত্ত্বৎ-
পত্তিশিষ্টত্বাচ্চ সাহিত্যমেব বলবৎ । অর্ঘ্যাম্নোৎসর্গপিণ্ড-

স্বস্বক্কিকামনাবত্ত্বরূপপ্রত্যেকরূপেণৈব তথেনি ভাবঃ । ইত্যুক্তং
পরিষদধিকরণে ইতি পূর্বেণাশয়ঃ । ফলপদস্য নিরূপসত্রফলতয়া ব্যাখ্যা-
নত্ত্বসৎ ক্রিয়াফলস্য প্রত্যেকপরিসমাপ্তত্বেহপি সাহিত্যাস্বয়বাধকাভাবে
অন্যথা ধবধদিরৌ ছিন্দীত্যত্রাপি ছিদাক্রিয়াফলয়োরবয়ববিভাগয়োর্ধবে
ধদিরে চ প্রত্যেকং পরিসমাপ্তত্বেন সাহিত্যাস্বয়ো ন স্যাদিতি ॥ ২৯ ॥

উপসংহরতি অত ইতি । সাহিত্যং সাহিত্যপ্রতিপাদনযোগ্যবহু-
বচনরূপং অন্যথাপ্যুপপদ্যমানং অভিধানক্রিয়াপেক্ষয়া সাহিত্যমাদা-
য়াপি চরিতার্থম্ । দেবতানৈরপেক্ষ্যং নিরপেক্ষ্যদেবতাত্ত্বং প্রত্যেকরূপেণ
দেবতাত্ত্বমিতি যাবৎ । অত্র বিধিচতুর্কিধঃ—উৎপত্তিবিধিঃ নিয়োগবিধিঃ
প্রয়োগবিধিঃ অধিকারবিধিঃ । তন্ত্বে কৰ্ম্মস্বরূপজ্ঞাপকবিধিরুৎপত্তিবিধিঃ ।
অহরহঃ সঙ্ক্যামুপাসীত ইত্যাদিঃ । কার্য্যাপূর্ব্ববোধকো বিধিনিয়োগ-
বিধিঃ । যথা স্বর্গকামোহশ্বমেধেন যজেতেত্যাদিঃ । ইতিকর্তব্যতাবোধ-
কবিধিঃ প্রয়োগবিধিঃ । যথা দর্শপৌর্ণমাসযাগেতিকর্তব্যতাবোধক ইডো
যজতি সমিধো যজতি বর্হির্ধজতীত্যাদিঃ প্রযাজাদিবিধিঃ । অধিকার-
বোধকো বিধিরধিকারবিধিঃ । যথা শুচিনা কৰ্ম্ম কৰ্তব্যমিত্যাদিঃ ।
বস্ততো বিভাজকোপাধিরেব চতুর্কিধঃ । তেন পিতৃভ্যো দদ্যাৎ পূর্বেহ্যত্র া-
ক্রগান্ সন্নিপাত্য ইত্যাদিঃ প্রয়োগোৎপত্ত্যাভ্যুভয়াস্বকত্বেহপি ন ক্রতিঃ ।
এবং স্থিতে পিতৃভ্যো দদ্যাদিতি বিধিরেব তদবগতত্বক সাহিত্যং বলবৎ-
প্রথমপ্রবৃত্তবিধিবাক্যেন শ্রাক্ প্রতিপন্নত্বাৎ । পিতরো দেবতা ইত্যত্রার্থ-
বাদাবগতপিতৃত্বাদি প্রত্যেকরূপং দুর্কলং অঙ্গবোধকবাক্যানাং প্রধান-

দানাদিমস্ত্রাবগতং দেবতানৈরপেক্ষ্যং বাধতাং মন্ত্রস্য
বিধিসাপেক্ষত্বাৎ ॥ ৩০ ॥

দৃষ্টা চ অগ্নীষোমীয়ং পশুমালভেতেত্যত্র
উৎপত্তিশিষ্টদেবতাসাহিত্যবিরোধাৎ কেবলাগ্নিপদবতি
মনোহেতি মন্ত্রে সোমসাহিত্যলক্ষণা । তন্ন পিতরো
দেবতা ইতি তদ্বিতসমানার্থত্বেন দেবতাপদাৎ প্রত্যেকং
দেবতাত্বাবগমাৎ তদ্বিরোধান্ন চতুর্থীতঃ সাহিত্যকল্পনা

বিদ্যুখাপিতাকাঙ্ক্ষাখাপিতত্বেন পশ্চাৎ প্রবৃত্ততয়া তদধীনতদবগতস্য
পশ্চাদ্ভাবিত্বাৎ । তথাচ সাহিত্যমেব বিবক্ষণীয়ং ন তু প্রত্যেকরূপমিত্যা-
শক্ষ্যতে নযতি । ননু প্রত্যেকরূপমপি বিধিবাক্যস্থং তৎপ্রতিপাদকোক্ত-
ক্রতিস্মুতীনামঙ্গবিধিত্বাৎ । অত আহ উৎপত্তিশিষ্টত্বাচ্ছেতি । তথার্চ
পিতৃত্বো দদ্যাাদিতি শ্রীকরূপকর্ষস্বরূপজ্ঞাপকতয়া উৎপত্তিবিধিঃ ।
উক্তক্রতিস্মু তয়শ্চান্ধবিধয়ঃ । উৎপত্তিবিধিরূপজীব্যঃ অঙ্গবিধয়স্ত
উপজীবকাঃ । উৎপত্তিবিধিনা কর্ষস্বরূপপ্রতিপাদনানন্তরমেবাকাঙ্ক্ষায়াং
তেষামুখানাং একোপজীবকগতত্বেন প্রত্যেকরূপং দুর্বলম্ । উপজীব্য-
গতত্বেন চ সাহিত্যং বলবদতোহর্ঘ্যান্নোৎসর্গাদ্যবগতং নৈরপেক্ষ্যং
প্রত্যেকরূপং বাধতামিত্যর্থঃ । অঙ্গবিধেরূপজীবকত্বং দর্শয়তি মন্ত্রস্যেতি ।
অর্ঘ্যাদ্যঙ্গবিধেরিত্যর্থঃ । বিধিসাপেক্ষত্বাৎ উৎপত্তিবিধিমুপজীব্য-
প্রযুক্তত্বাৎ ॥ ৩০ ॥

উক্তদৌর্বল্যে দৃষ্টান্তমাহ দৃষ্টা চেতি অগ্নীষোমীয়ং পশু-
মালভেত ইত্যুৎপত্তিবিধিবাক্যস্থোত্তরবর্তিতদ্বিতাবগতসাহিত্যবিরো-
ধাৎ অঙ্গবিধিপ্রাপ্তবাগকরণীভূতমনোহামন্ত্রস্থকেবলাগ্নিপদে সোমসা-
হিত্যবিশিষ্টে লক্ষণা দৃষ্টেত্যর্থঃ । মনোহামন্ত্রশ্চ যেহপ্সরস্তরগ্নয়ঃ
প্রবিষ্টা গোহোপগোহো ময়ুধা মনোহা ইত্যত্রাগ্নিপদে সোম-
সাহিত্যবিশিষ্টে লক্ষণেত্যর্থঃ । অতএবোক্তং মন্ত্রস্য বিধ্যপেক্ষত্বাৎ

দুৰ্বলত্বাৎ । যদাহঃ । তদ্ধিতেন চতুর্থ্যা বা মন্ত্রলিঙ্গেন
 চেধ্যতে । দেবতাসঙ্গতিস্তত্র দুৰ্বলস্তু পরম্পরম্ ॥ অন্যে
 ত্বেকত্রাক্ষণপক্ষে সমুদিতত্বমনেকত্রাক্ষণপক্ষে চাসমুদি-
 তত্বমিতি বর্ণয়ন্তি ন তু শব্দানুপাত্তাভিধানক্রিয়াপেক্ষয়া
 সাহিত্যং যুক্তং অগত্যা হি গর্গা ভোজ্যস্তামিত্যাদৌ

প্রামাণ্যম্ । দুৰ্বলং তত ইতি ততো বিধিত ইত্যর্থঃ । তদ্ধিতস্য চতু-
 র্থীতো বলবত্ত্বমুক্ত্য পূর্বাচার্যৈরুক্তং সা চ যুক্তিরগ্রে বক্ষ্যতে । তথৈব চ
 যুক্ত্যা দেবতাপদস্যাপি চতুর্থীতো বলবত্ত্বমিতি তৎপ্রতিপাদনার্থং
 তদ্ধিতসমানার্থেতি দেবতাপদবিশেষণমুক্তম্ । তথাচ বলবতো বহুবচনা-
 ত্তাদেবতাপদাৎ প্রত্যেকদেবতাত্বাবগম্য তদ্বিরোধেন চতুর্থীতঃ সাহি-
 ত্যেন দেবতাত্বকল্পনা চতুর্থীতদপেক্ষয়া দুৰ্বলত্বাদিত্যর্থঃ । আচার্য্য-
 সিদ্ধান্তমাহ যদাহরিতি । অয়মর্থঃ । দেবতার্থে তদ্ধিতবিধানাৎ তদ্ধিতস্য
 তদ্বীচকত্বং চতুর্থীত্বনিরাকর্তৃকসম্প্রদানত্বান্যথানুপপত্তিমুখেন তৎ-
 কল্পকত্বমেব ন তু তদ্বীচকত্বমতো দুৰ্বলা চতুর্থীত্যার্থঃ । মন্ত্রলিঙ্গস্ত
 মন্ত্রসামির্থ্যরূপং তচ্চ চতুর্থীতো দুৰ্বলং মন্ত্রস্য লক্ষণয়াপ্যুপপন্নত্বেনা-
 ন্যথাসিদ্ধত্বাৎ বিধিবাক্যগতা চতুর্থী তদপেক্ষয়া বলবতী অন্যথানুপ-
 পন্নত্বাৎ । যথা পৃথিবী দিবিরক্ষিতামিত্যেকং পিত্তং পিত্রে নিদধ্যাৎ
 অন্তরীক্ষং দিবিরক্ষিতামিতি দ্বিতীয়ং পিত্তং পিতামহায় নিদধ্যাদিতি
 বিষ্ণু ক্তেঃ পিত্রে নিদধ্যাদিত্যাদিবিধিবাক্যস্থচতুর্থী পিত্তাদেদেব-
 তাত্বাবগমাৎ তদ্বিরোধেন পৃথিবী দিবিরক্ষিতামিত্যাदिমন্ত্রে পৃথিব্যাদি-
 মন্ত্রে পৃথিব্যাदिपदानां पित्तাদौ लक्षणा । न च मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विधि-
 वाक्यस्थपित्तदिपदानामेव कुतः पृथिव्यादौ लक्षणा न स्यादिति वाच्यं
 वाक्यानां पित्तदिश्राद्धतात्पर्याविरोधात् विधेः प्रथमप्रवृत्तत्वेन
 बाधकाभावात् मुख्यत्वात् उत्तरकालप्रवृत्तमन्त्रस्यैव प्राक् प्रतीतार्थ-
 विरोधेन लाक्षणिकत्वात् तेन चतुर्थ्यादिबाधकाभाव एव मन्त्रलिङ्गात्
 देवतैवकल्पनम् । यथा तूः स्वाहेत्यादौ तूनादेरिति ऋष्टव्यात् एवञ्च

তথেতি তন্ন উক্তযুক্তৈর্দেবতাসাহিত্যানবগমাৎ ব্যব-
স্থায়ানির্বাসনত্বাচ্চ ॥ ৩১ ॥

কিঞ্চ । পিতৃভ্যো দদ্যাৎ পূর্বেহ্যত্রাক্ষগান্ সন্নিপা-
ত্যেতি বশিষ্ঠবচনে ব্রাক্ষগানিতি বহুবচনাৎ অনেক-
ব্রাক্ষগপক্ষ এব সাহিত্যশ্ৰুতেঃ । শকানুপাত্ত্বঞ্চ উদ্দেশ্য-
ক্রিয়ায়া অপ্যবিশিষ্টং ধাতোস্ত্যাগমাত্রপরত্বাৎ । এতে-
নেদং নিরস্তং সমুদিতদৈবতং শ্রীক্সমসমুদিতদৈবতশ্রীক্সঞ্চ

যথা তদ্ধিতস্য দেবতাবাচকত্বাৎ চতুর্থীতো বলবত্ত্বং তথা দেবতাপদ-
মপি তদ্বাচকত্বাহলবদिति বোধ্যম্ । প্রমাণসিদ্ধং সহিতদেবতাত্বং
প্রত্যেকদেবতাত্বঞ্চ ব্যবস্থিতবিকল্পেন ব্যবস্থাপয়তীতি মতং দূষয়িতু-
মুপন্যস্যতি অন্যে ত্বিতি । নষিতি শকানুপাত্ত্বং শক্যশক্যং যদভি-
ধানক্রিয়াপেক্ষয়া সাহিত্যং তদ্বহুবচনপ্রতিপাদ্যমিতি যুক্তং ন ত্বিত্যর্থঃ
পদানাং মুখ্যত্বস্য ঔৎসর্গিকত্বাদिति ভাবঃ । তর্হি গর্গা ভোজ্যস্তামি-
ত্যাদৌ কা গতিরিত্যত আহ অগতেতি । তত্র ভোজনক্রিয়ায়াঃ প্রত্যেক-
পরিসমাপ্তত্বেন তদপেক্ষয়া সাহিত্যরূপগত্যভাবেনাভিধানক্রিয়াপেক্ষ-
য়েব সাহিত্যবর্ণনমিত্যর্থঃ । উক্তযুক্তৈস্তদ্ধিতসমানার্থকদেবতাদিপদাদি-
ভুক্ত যুক্তৈঃ । ব্যবস্থায়ানির্বাসনত্বান্নিষুঙ্কি-
কত্বাৎ । একব্রাক্ষগপক্ষে প্রত্যেকদেবতাত্বমনেকব্রাক্ষগপক্ষে তু সমু-
দিতদেবতাত্বমিত্যস্যাপ্যনুপপত্ত্যভাবেন বক্তুং শক্যত্বাদिति ভাবঃ
॥ ৩১ ॥

বিরোধমপ্যাহ কিঞ্চেতি । অনেকব্রাক্ষগপক্ষ এবেতি । তথাচানেক-
ব্রাক্ষগপক্ষেহসমুদিতদেবতাত্বং ভবত্বমেতদ্বিরুদ্ধমিতি ভাবঃ । ন তু শকা-
নুপাত্ত্বঞ্চেতি শকানুপাত্ত্বাভিধানক্রিয়াপেক্ষয়েতি যুক্তং তৎপ্রতিবন্ধি-
মুদ্ধরতি শক্যশক্যত্বক্ষেত্বার্থঃ অবিশিষ্টমিতি শকানুপাত্ত্বং যথাভিধান-
ক্রিয়ায়াং তথোদ্দেশ্যক্রিয়ায়ামপীত্যর্থঃ । ননুদ্দেশক্রিয়াপেক্ষয়েব প্রকৃতে

সমুচ্চয়েনৈকশ্মিমেব প্রয়োগে কর্তব্যমিতি । এবং সমুদ্ভিত-
 তাসমুদ্ভিতপক্ষাভ্যাং ব্রাহ্মণচতুর্কয়ে ঘয়ে বা । দ্বৌ দৈবে
 পিতৃকৃত্যে ত্রীনেকৈকমুভয়ত্র বা । ইতি মনুবচনবি-
 রোধাৎ । অত্র পিতরো দেবতাঃ পিতৃভ্যো দদ্যাদিত্যাदि-
 विषिवाक्येर्ह्यदानान्नोऽसर्गपिण्डदानादिमन्त्रेषु च पत्नी-
 निरपेक्षाणामेव पितृादीनां कीर्तनां न सपत्नीकानां
 देवतात्वम् ॥ ३२ ॥

साहित्यं तत्रैव पितृादीनामवसात् न तु ददात्यर्थक्रियापेक्षया तत्र
 तेषां साक्षादनवसिद्धात् । तस्याः श्राद्धकर्तृवृत्तित्वेन व्यधिकरणतयोरुद्देश्य-
 वृत्तिसाहित्यस्य तदवच्छेदकत्वासंभवाच्च । तथाच पितृभ्यो दद्यादित्यत्रो-
 द्देश्यक्रियायाश्चतुर्थ्युपास्यतया कथं शकानुपास्यत्वमिति चेदत्रोच्यते
 यादृशी उद्देश्यक्रिया साहित्यशरीरे प्रविष्टा तादृशोद्देश्यक्रिया
 शकानुपास्यैव । तथाहि साहित्यलक्षणे एकक्रियावयवमित्यत्र क्रिया-
 पदेन धातूपस्थाप्यमुच्यतेहन्यथा क्रियापदवैयर्थ्यापत्तेः । चतुर्थ्यु-
 पास्यता उद्देश्यक्रियायाश्च न धातूपस्थाप्यत्वं अतः साहित्यघटकी-
 भूतोद्देश्यक्रियायाः शकानुपास्यत्वमेवेति भावः । ननुद्देश्यगतस्वामित्व-
 जनकत्यागो दानमिति दानलक्षणां उद्देश्यक्रियाया ददातिधातूपस्था-
 प्यत्वमेव तं कथं शकानुपास्यत्वमित्यत्र आह धातोरिति । पितृभ्यो
 दद्यादित्यत्र यागार्थकदाधातोस्त्यागमात्रे लक्षणा । तथाच यदि ददाते-
 र्दानपरता स्यात्तदा उद्देश्यक्रियापि घटकतया धातूपस्थाप्या स्यात्
 सैव त्वसिद्धा बाधादिति भावः । केचित् तु समुद्भितासमुद्भितदैवतत्वयो-
 र्द्वयोरैव शास्त्रार्थयोर्विच्छाविकले चाष्टदोषग्रामां समुच्छय एव ।
 तथाचोत्तरक्रमेणैव वाक्यरचनया श्राद्धद्वयमेकोपक्रमेण कार्यमिति
 वदन्ति तदपि निराकरोति एतेनेति । उक्तक्रमेण समुद्भितदेवतात्वम्या
 निरस्तत्वेन मनुविरुद्धोऽपि समुच्छयपक्ष इत्याह एवमिति । ब्रह्मणचतु-
 ष्टये घये वा प्राप्ते इति शेषः । बहुब्रह्मणसंभवेऽसमुद्भितश्राद्धार्थं

तथा । न योषिष्ठ्याः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते ।
 स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यास्तु पितृनामां यतः श्रुता ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टवचनेहवसानदिनव्यतिरेकेण योषितां दान-
 निषेधां न पत्नीविशिकस्य देवतात्वं पत्नीविशिकस्य हि
 देवतात्वे तद्वानं पत्न्या अपि स्यात् । अत्र हेतुमाह
 स्वभर्तृपिण्डभागादेव तं तृप्तेः । विशिष्टदेवतापक्षे
 स्वभर्तृपिण्ड इति न स्यात् तं पिण्डत्वादपि तस्य अतो
 हेतुमग्निगदविरोधादपि न सपत्नीकानां देवतात्वम् । यथा
 शातातपः । सपिण्डीकरणादृक्त्वं यं पितृभ्यः प्रदीयते ।
 सर्वेष्वंशहरा माता इति धर्मेषु निश्चयः ॥ अत्र पितृ-
 मात्रस्यैव दाने मातुरंशहरत्वाभिधानात् । अन्यथोभयो-
 रेव दानेहंशहरत्वाभिधानमसङ्गतं स्यात् । न चांशहरत्वा-
 नु-

त्रयो ब्राह्मणाः समुदितश्राद्धार्थं कैको ब्राह्मण इति ब्राह्मणचतुष्टय
 प्राप्तिः बहुब्राह्मणासंभवे समुदितश्राद्धार्थमेको ब्राह्मणः असमुदित-
 दैवतश्राद्धार्थं एक इति ब्राह्मणद्वयप्राप्तिरित्यर्थः । अत्रेदं बोध्यं
 एकस्मिन्नेव ब्राह्मणे समुदितसमुदितश्राद्धद्वयसंभवात् कथं ब्राह्मणद्वय-
 प्राप्तिः न हि देवताभेदेन ब्राह्मणभेदः तथात्वे सिद्धान्तमते पित्रा-
 दित्रिदैवतैकब्राह्मणकश्राद्धकरणपक्षस्यासंभवितापत्तेः । एवं ब्राह्मण-
 त्रयपक्षेऽपि त्रिष्वेव श्राद्धद्वयसंभवान् चतुष्टयप्राप्तिरिति दूषणं एतद-
 किञ्चिदकरम् । किञ्चेतेन इत्युक्त एव दोषोऽत्रेति सपत्नीकत्वेन
 पित्रादीनां देवतात्वमिति प्राचीनमतं प्रसङ्गात्तदपि निराकरोति
 अत्रेति ॥ ७२ ॥

साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह तथा न योषिष्ठ्य इति । अवसान-
 दिनं मरणदिनम् । मात्राहंशः पत्न्या अपि स्यादिति । तथाच
 विशिष्टदेवताकश्राद्धमपि निषेधविषय इति भावः । अत्र दाननिषेधे

পপত্যা এব তদুদ্দেশেন দানমবগম্যতে হিরণ্যদানে পত্নী-
বিশিষ্টব্রাহ্মণানুদ্দেশেহপি পত্ন্যাস্তদংশহরত্বাৎ ॥ ৩৩ ॥

অতএব দম্পত্যোর্মধ্যগং ধনমিত্যুক্তম্ । ননু ন
যোষিত্যাঃ পৃথগ্ দদ্যাদিত্যত্র পৃথক্পদোপাদানাংদেব
পিত্রাদিবিশেষণতয়া যোষিতাং দানমবগম্যতে । অন্যথা
দানমাত্রনিষেধে পৃথক্পদবৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । কিঞ্চ পৃথগ্

তংপিণ্ডত্বাদপীতি । তস্যেতি পাঠে তস্য বিশিষ্টদেবতাকপিণ্ডস্য
তংপিণ্ডত্বাদপি যোষিতংপিণ্ডত্বাদপীত্যর্থঃ । তস্যা ইতি পাঠে স পিণ্ডো
যস্যঃ সা তংপিণ্ডা তস্যা যোষিতোহপীতি ভিন্নক্রমেণাপি নাশ্বয়ঃ ।
হেতুম্নিগদঃ সহেতুকবাক্যম্ । বিরোধাদিতি স্বপিণ্ডেত্যনুক্তা স্বতর্ভু-
পিণ্ডেত্যুক্তেস্তু বিরোধাদিত্যর্থঃ । পিতৃমাত্রসৈবেতি পিতৃভ্যঃ প্রদীয়তে
ইতি নিরপেক্ষপিতৃত্বমাত্রশ্রুতেরিতি ভাবঃ । অংশহরত্বাভিধানাদিতি
ন সপত্নীকস্য দেবতাহমিতি পূর্বেণাশ্বয়ঃ । অন্যথা পিতৃমাত্রস্যা-
দানেহনর্থকং স্যাদিতি । উদ্দেশ্যত্বে তস্যা অপি তত্রাংশিতায়া
অভিধানং বিনাপি প্রাপ্তোরিতি ভাবঃ । ত্যক্তদ্রব্যস্যাংশহরত্বং ত্যাগো-
দ্দেশ্যতা নিয়তমিত্যভিপ্রায়েণ শক্তে ন চেতি ন হীত্যর্থঃ । নিয়মে
ব্যভিচারমাহ হিরণ্যদান ইতি ॥ ৩৩ ॥

পত্ন্যাস্তদংশহরত্বে প্রমাণমাহ অতএবেতি । ধনং পত্ন্যধনং ন তু
পত্ন্যা অপি ধনং তস্যাঃ সৌদায়িকধনে পত্ন্যরস্বামিত্বাৎ । দম্প-
ত্যোরাশ্রমস্বামিনোঃ মধ্যগং তদুভয়স্বামিকমিত্যর্থঃ । পৃথক্পদানা-
দেব পৃথক্পদোপাদানাংদেব । ননু পূর্কোপদর্শিতবচনৈর্নিরপেক্ষ-
দেবতাত্বাবগমঃ পৃথক্পদস্বরসমিহসপত্নীকদেবতাত্বং বাধতামত আহ-
কিঞ্চেতি । তথাচাপৃথগ্ দদ্যাতি স্কূটবিধ্যনুরোধাৎ পূর্কোপদর্শিত-
বচনেষু পিতৃপদানাং সপত্নীকপিতৃপরত্বমেবোচিতমিতি ভাবঃ । অথবা
ননু পৃথক্পদোপাদানাং কথং সহভাবেন দানমবগম্যতে ইত্যতস্ত-
দুপপাদয়তি কিঞ্চেতি শাস্ত্রত ইতি । ন চামাবাস্যায়াং পিতৃভ্যো দদ্যা-

दद्यादिति नायं निषेधविधिः पृथग्दानस्य शास्त्रतो रागतो
बाह् प्राप्तेः ॥ ७४ ॥

किञ्चपृथग्दद्यादिति पर्युदासविधिः तदा व्यक्तमेव
सहभावेन योषितां दानं हेतुवन्निगदस्वन्याथा व्याख्येयः ।
स्वपिण्डश्च भर्तृपिण्डश्च स्वभर्तृपिण्डस्य मात्राभ्यां यत-
स्तृप्तिरामां अतोह् पृथक्पिण्डो देयः उभयोरुद्देशे-

दित्यत्र पितृपदस्य योषिंसाधारणप्राप्तपिण्डलोकप्रकारेण बोध-
कतया योषितामपि श्राद्धप्राप्तिरिति वाच्यम् । तत्र पितृपदस्यासावे-
तन्ते यजमानस्य पित्रे असावेतन्ते यजमानस्य पितामहस्य असा-
वेतन्ते यजमानस्य प्रपितामहायेति ऋतैकवाक्यतया पित्रादित्य-
बोधकत्वेन तेष्वेव रूढत्वात् मातामहादिश्राद्धप्राप्तिस्तु पितरो
यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ऋवमिति पृथक्विधित एवेति । न च
तथापि शास्त्रतः प्राप्तेर्पि पर्युदासस्यैव सिद्धांतसिद्धतया कथं निषेधा-
शङ्केति वाच्यम् । यद्यवसानदिनातिरिक्ते योषिभ्यो दद्यादिति पृथक्
शास्त्रं तिष्ठेत्तदा योषिग्रहणाग्रहणवस्तुल्यविषयतया विकलेन
निषेधविधिसम्भवात् प्रकृते च तादृशपृथक्शास्त्राभावात् शास्त्रतोह-
प्राप्तेरित्युक्तत्वात् । न च वृक्ष्यष्टकादौ सर्वशाधिगोचरस्य योषितां
पृथग्दानस्य प्राप्तेः छन्दोगयोषिकोचरो निषेध एवास्त्विति वाच्यं
वृक्ष्यष्टकादिविधीनां छन्दोगविषयत्वे तत्र चास्य निषेधरूपत्वे विकल्प
एव स्यात् । तथा च वृक्ष्यष्टकादिविधेः शाध्यन्तरविषये नित्यवधिधाय-
कस्य छन्दोगविषये विकलेनानित्यवधिधायकत्वे नित्यानित्यसंयोग-
रूपविधिवैषम्यापत्तेः पृथक्पदवैयर्थ्यापाताच्च तस्मान्न निषेधसङ्भव
इति ॥ ७४ ॥

किञ्चित् । यद्यपि पर्युदासपक्षेऽपि सामान्यशास्त्रप्राप्तिरङ्गं तद-
प्राप्तेर्पि पर्युदासनीयस्याभावात् । अतएव वक्ष्यति योषितां दानाप्राप्तेर्
कथं निषेधः पर्युदासो वेति तथापि योषिभ्यो दद्यादिति सामान्य-

নৈব দেয় ইত্যর্থঃ । উচ্যতে । এবং পিত্রাদীনামপি অব-
সানদিনাদন্যত্রাপৃথগ্দানাং যোষিত্ব ইত্যনর্থকং স্যাৎ

বিধিকল্পনে তাসাং পৃথগ্দানস্যাপি প্রসঙ্গে তৎপর্যুদাসেন
সহতুলক্ষণাপৃথক্‌ত্ববিশিষ্টদানবিধিরেবাত্র পর্যুদাসেনেতরব্যাবৃত্তরূপেণ
বিধিঃ পর্যুদাসবিধিপদার্থঃ । যত্র নঞধিতপৃথক্‌ পদাৎ সহরূপার্থ-
প্রাপ্ত্যা সহদানবিধিঃ পর্যুদাসবিধিঃ । অয়ন্ত পর্যুদাসবিধিছন্দোগ-
গোচর এব অন্যেযাং বৃক্ষ্যত্বকাদিবিধিত্যঃ পৃথক্‌শ্রাদ্ধপ্রাপ্তেঃ । তদেতি
উক্তবিধৌ সতীত্যর্থঃ । নষেবং সতি দত্তপিণ্ডস্য যোষিতোহপি পিণ্ডতয়া
স্বভর্তৃপিণ্ডেতি হেতুম্নিগদবিরোধ ইত্যত আহ হেতুম্নিগদস্তিতি ।
স্বপিণ্ডেতি ইচ্ছার্থকখনমাত্রং সমাসস্ত স্বক্‌ ভর্তা চ স্বভর্তারৌ
তয়োঃ পিণ্ডঃ স্বভর্তৃপিণ্ড ইতি । দেয় ইতি সপত্নীকোদ্দেশেন দেয়
ইত্যর্থঃ । এবমিতি অবসানদিনাদৃতে সৰ্বত্র সপত্নীকস্য দেবতাভে
যথা পত্নীনাং অপৃথগ্‌দানং তথা পুংসামপীতি যোষিৎপদমব্যাবর্ত্তকতয়া-
ব্যর্থমিত্যর্থঃ । ননু যোষিৎপদাভাবে ভত্রী সহাপৃথগিতি ন লভ্যতে
ইতি চেৎ যোষিৎপদদত্তেহপি তৎ কথং লভ্যতে স্বভর্তৃপিণ্ডমাত্রাত্য
ইতি হেতুম্নিগদাৎ তদা যোষিৎপদাদানেহপি তুল্যমিতি । ননু জীবন্তীষু
যোষিৎসু পুংসাং পৃথক্‌শ্রাদ্ধদর্শনাৎ তদ্যাবর্ত্তকতয়া যোষিৎপদং সার্থক-
মেবেতি চেন্ন পরিপ্রাপ্তে যোষিতাং শ্রাদ্ধেহনেন বচনেনাপৃথক্‌ত্বং বিধী-
য়তে কিং বা পরিপ্রাপ্তপুংসস্ত্রদানকশ্রাদ্ধে যোষিৎসহভাবে বিধীয়তে ।
নাদ্যঃ পূর্কোক্তক্রমেণাবসানদিনাতিরিক্তেহমাবাস্যাদৌ যোষিৎশ্রাদ্ধা-
প্রাপ্ত্যা তদনুবাদেন অপৃথক্‌ত্ববিধানাসম্ভবাৎ । ন দ্বিতীয়ঃ তদা
যোষিৎপদে সত্যপি জীবন্তীষু যোষিৎসু যোষিৎসহত্বরূপবিশেষণা-
সিকৌ কথং পুংসাং শ্রাদ্ধসিদ্ধিঃ । ন হি দগ্না জুহোতীত্যাদৌ দধ্যাদি-
গুণবাধে ষাগসিদ্ধিঃ সশ্রীকত্বগুণবাধে সশ্রীকায় শ্রীপতয়ে স শ্রীমান্
ভুবি জায়তে ইত্যুক্তদানসিদ্ধিবৈতি । ন চাপৃথক্‌ত্ববিশিষ্টশ্রাদ্ধান্তর-
বিধিরেবায়ং ভবত্বিতি বাচ্যং তদাবসানদিনাদৃতে ইত্যস্য বৈয়র্থ্যা-

সর্বেষামপৃথগদানং বিধীয়তে । যোষিৎপদমনুবাদমাত্র-
মিতি চেৎ ন হেতুম্নিগদবিরোধাৎ ॥ ৩৫ ॥

তদ্বরং পৃথক্পদমনুবাদোহস্ত যোষিতাং দানমাত্রং

পশ্বেঃ । অবসানদিনে ঋণানি তু প্রকুর্ষীত প্রমীতাহনি সর্বদেতি
ছন্দোগপরিশিষ্টেনৈব স্ত্রীপুংসাধারণেন পৃথক্শ্রাক্তোক্তেঃ সর্কশাখা-
প্রত্যয়মেকং কন্ম্ব ইতি ন্যায়েন স্ত্রীণামপ্যেবমেবৈতদেকোদ্দিষ্টমুদা-
হতম্ । মৃতাহনি যথান্যায়ং নৃণাং যদ্বদিহোদিতম্ । ইতি মার্কণ্ডেয়-
পুরাণীয়েন চ সর্কশাখিযোষিতামেব পৃথক্শ্রাক্তোক্তেঃচ অপৃথক্ভু-
বিশিষ্টশ্রাক্তবিধেষু দিতরপরত্বস্যাবসানদিনাদৃতে ইত্যস্যানুপাদানেহপি
প্রাপ্তোরিতি । হেতুম্নিগদবিরোধাদিতি সর্কেষামেবাপৃথগদানে
স্ত্রীণাং পুংসাক্ তস্ম্যাৎ ত্প্তোরর্থসিদ্ধতয়া আসামিতি যোষিমাত্রো-
পাদানাৎ ন্যূনত্বরূপতদ্বিরোধাদীতি ঋজবঃ । বস্ততস্ত স্বতর্ভূপিণ্ডেত্যত্র
ভর্ভূশকস্য সম্বন্ধিশকতয়া তদুখাপিতাকাজ্ঞাপূরণক্ষমস্বশকেন ষষ্ঠী-
সমাস এব ব্যুৎপত্তিসিদ্ধো ন তু দ্বন্দ্বঃ ন হি চৈত্রপিণ্ডপিণ্ডমিত্যুক্তে
কদাচিদপি চৈত্রতৎপিত্রোঃ পিণ্ডপ্রতীতিঃ কিন্তু চৈত্রস্য পিতৃপিণ্ড-
প্রতীতিরেব ইতি । দ্বন্দ্বে বিনিগমনাবিরহাৎ উভয়পদ এব সাহিত্য-
বিশিষ্টোভয়পদার্থয়োলক্ষণা । ষষ্ঠীসমাসে তু পূর্কপদমাত্রে সম্বন্ধিলক্ষ-
ণেতি ষষ্ঠীসমাসস্য বলবত্তয়া তৎসত্তবে দ্বন্দ্বাপ্রসক্তেঃচ । অতএব রাজ-
পুরোহিতৌ সাম্রাজ্যকামৌ যজ্ঞেয়াতামিত্যত্র দ্বন্দ্বাৎ ষষ্ঠীসমাসস্য
বলবত্তেন ষষ্ঠীসমাসো ভবত্বিতি পূর্কপক্ষয়িত্বা একস্য রাজ্ঞঃ পুরোহিত-
দ্বয়ানুব্রবাৎ অগত্যা গুরুরপি দ্বন্দ্বোহঙ্গীক্রিয়তে ইতি মিশ্রণাপ্যভি-
হিতম্ । তথাচাস্য স্বস্য তর্ভূপিণ্ডমাত্রাভ্য ইত্যর্থকত্বে সিন্ধে তদ্বি-
রোধাদিত্যর্থঃ । উভয়োর্দেবতাভে তৎপিণ্ডস্য তস্য্য অপি পিণ্ডদ্বা-
হুভয়োর্দেশ্যকপিণ্ডমাত্রাভ্য ইত্যেব বক্তূর্মৌচিত্যাদিতি ॥ ৩৫ ॥

তদ্বরমিতি পৃথক্পদমনুবাদোহস্তিতি তবম্মতে যোষিৎপদানুবাদঃ

निषिध्यतां अवसानदिनादन्यत्र सामान्यतो योषितां
दानाप्राप्तौ कथं निषेधः पशुदामो वेति चेत् न
बुद्धिश्राद्धावृत्तकालो सामान्यतः शाधिमात्रकर्तृतया
योषितां दानप्राप्तौ ह्यन्येनां निषेधः पशुदामो
वा भविष्यति ॥ ३७ ॥

हेतुमन्निगदविरोधश्चेति ह्ययं मन्मते तु पृथक्पदानुवादमात्रं अतो
वरमित्यर्थः । तदुक्तं मीमांसकैः । अव्यायान्तु सर्वेषामनेकार्थत्व-
दर्शनात् । न दोषस्तनुवादत्वं दोषस्तदितरस्य स्थिति । इदमुपलक्षणं
योषिपदानुवादत्वे प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरैवानुवादत्वं पृथक्-
पदस्य त्वनुवादत्वे तस्याव्ययत्वेन विभक्तिशून्यतया केवलप्रकृतेरेवानु-
वादता इत्यपि बोध्यम् । कथमिति निषेधस्य प्राप्तिमात्रसापेक्षत्वात्
पशुदामस्यापि श्राद्धप्राप्तसापेक्षत्वादिति भावः । ह्यन्येनां
निषेध इति अवसानदिनातिरिक्ते योषित्यः पृथक्श्राद्धं ह्यन्येनां
न दद्यादिति विधिरित्यर्थः । निषेधपक्षे प्रापकसामान्यश्राद्धस्योप-
जीव्यस्य बाधापत्तिः पूर्वोक्तन्यायेन सामान्यविधिवैयर्थ्यापत्तिश्च इत्यत
उक्तं पशुदामो वेति । अवसानदिनातिरिक्ते बुद्ध्यादौ योषित्यः
पृथक्श्राद्धं ह्यन्येनां दद्यादिति पशुदाम इत्यर्थः । न
चैवं आद्यश्राद्धाग्राहिकश्राद्धानां मृताहेतुरक्रियमाणानां ह्यन्येनां
योषितां कथं प्राप्तिः तेषां सर्वशाधिसाधारणेन विध्यस्तरेण
प्राप्तत्वात् अन्यथा ह्यन्येनां योषितामपि श्राद्धप्राप्तिर्न स्यात् उक्त
पशुदामविधेः प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरबुद्ध्यादिश्राद्धविषयकत्वादिति
एवं ह्यन्येनां पितामह्यादिभिर्मृतुः सपिण्डीकरणे क्रियमाणे
पितामह्यादिश्राद्धम् । मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितमिति ।
ह्यन्येनां परिश्रुतस्यैव विशेषवचनात् । एवं मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्
पुत्रिकासूतः । द्वितीयकं पितृसूत्याः तृतीयकं पितुः पितृरिति । विशेष-
वचनादेव सर्वेषां पार्श्वे मातृश्राद्धप्राप्तिरिति ॥ ३७ ॥

तथा मत्स्यपुराणे । उंसवानन्दसन्ताने यज्ञोक्ता-
हादिमङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदन-
न्तरम् ॥ विष्णुः । अश्वकृकाश्वकृकावद्भूत्वा मात्रे पितामहै
प्रपितामहै च पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्सेत्यादि । यद् तु
ब्रह्मपतिवचनम् । स्येन भद्रा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते
स्वधामयम् । पितामही च स्येनैव स्येनैव प्रपितामहीति ।
भक्तोजन एव सहभावं बोधयति न तु दाने । भोजने
सहभावानुपपत्त्या दानेऽपि सहत्वं कल्पनीयमिति चेन्न
हिरण्यदानादौ व्यभिचारात् । किञ्च भर्तुरेव सहभावो-
हत्त्रावगम्यते न पत्न्याः तदा सहभर्तृकार्ये मात्रे इति
वाक्यं स्यात् । यद् तु पठन्ति । अश्वकृकायाः ब्रह्मो च गयायाः
मृतवासरे । अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

ब्रह्मवर्षकान्तौ सामान्यतो मातृश्राद्धप्राप्तिं दर्शयति तथेति
उंसवेति । उंसवः पुत्रजन्म आनन्दसन्तानः गर्भाधानपुंसवनसमीमन्तो-
न्नयनानि । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । आदिशक्तादुपनयनादिग्रहणम् ।
ब्रह्मिश्राद्धे प्रमाणमुक्तं अश्वकृकायां तदाह विष्णुरिति । सपत्नीकार्य दाने
प्रमाणान्तरमाशक्त्य दूषयति यद्विति । भोजनसहभावानुपपत्त्येति ।
तथाच त्र्यम्बकव्यस्य तद्भोगे च त्र्यागोदेश्यतानियम इति अगत्या-
सहत्वं कल्पनीयमिति भावः । नियमे व्यभिचारमाह हिरण्यदानादाविति ।
ब्राह्मणमुद्दिश्य क्रियमाणहिरण्यादिदानां दम्पत्योर्मध्यगं धनमित्यनेन
पत्न्या आश्रयत्वेदयास्तोत्रदर्शनेन व्यभिचारान्दित्यर्थः । तथाच यथा तत्र
अनुदेश्याया आश्रयत्वात् भोगस्तथाश्राद्धेऽप्यनुदेश्याया मातुर्भोगवाधा-
भावइति भावः । सपत्नीकार्यइति वाक्यं सर्वथैव दृष्टमित्याह किञ्चेति
वाक्यं स्यादिति । तथाचास्य वचनस्य भोजनसहभाव एव तांपर्यन्तं न

इति तदनाकरं साकरत्वेहपि विधौ मन्त्रे च निरपेक्ष्य-
देवतात्वावगमात् भोग्यपदमध्याहार्यं ब्रह्मपतिसमा-
नार्थम् । किञ्चैवं पत्न्येव सहभावः स्यान्न पत्न्या इति
प्रागेवोक्तम् । ननु पित्रादीनां प्रत्येकं देवतात्वे
कुशामनगन्धादिदानान्मोत्सर्गेषु तन्नता न स्यात् ॥ ७१ ॥

न हि देवताभेदे तन्नमनुष्ठानं दृष्टं संभवति वा
देवतैकेयं हि दधिपरसोस्तन्नमनुष्ठानं दृष्टं ऐन्द्रं दध्य-
मावास्यायां ऐन्द्रं पयोश्मावास्यायामिति । अत्र देव-
ताभेदेहपि द्वैवेक्यां कृते न तन्नमनुष्ठानं पित्रे

तु श्राद्धे तथात्वमिति भावः । अतएव पूर्वोक्ता निरपेक्ष्यदेवतात्वबोधि-
काश्च श्रुतिस्यूतयोहपि संगच्छन्ते इति । पत्न्याः सहत्वे प्रमाणान्तरमाश-
ङ्कते वद्विति । अन्यत्रामावस्यादौ दूषयति तदनाकरमिति । विधौ पितृभ्या
दद्यादित्यादौ । मन्त्रे असावेतन्ने यजमानस्य पित्रे इत्यादौ । निरपे-
क्ष्येति पत्नी निरपेक्ष्येत्यर्थः । प्रत्येकदेवतात्वे सिद्धास्तसिद्धतन्नतानु-
पपत्तिमाशङ्कते नद्विति । बहुद्देशेन सकृदनुष्ठानं तन्नता बहुद्वस्तु कुत्रचिं
कर्त्तव्यम् । यथा दर्शाथ्यभागत्रयमुद्देश्य प्रयाजादेः सकृदनुष्ठानम् । कुत्रचिं
फलानाम् । यथा संक्रान्त्यादिनानाम्पानफलान्युद्देश्य सकृदनुष्ठानम् । कुत्रचिं
त्याज्यद्रव्याणाम् । यथेन्द्रभागश्ले दधिपरसोः सकृत्त्यागानुष्ठानं कुत्रचिं
दूद्देश्यानाम् । यथा प्रत्येकतर्पणाशक्तौ देवर्षिपितृमनुष्याणां सकृद-
ङ्गलिदानरूपतर्पणानुष्ठानम् । एवकात्र बहून् पित्रादीनुद्दिश्य यदि सकृ-
त्त्यागः क्रियते तदैव तन्नता घटते । सकृत्त्यागश्चात्र न संभवति अतस्त-
न्नता न स्यादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

असंभवे हेतुमाह न हीति । देवपित्रादिविभिन्नदेवताकश्राद्धानां
नानादेवताकषाणानां वा सकृदनुष्ठानादर्शनात् दृष्टं न हीत्यर्थः । अन्यत्रा-
दर्शनमात्रेण प्रमाणसिद्धस्य वस्तुनोहन्यथाकरणासंभवादाह संभवति वेति ।

পিতামহার প্রপিতামহার ইদমন্নং স্বধেতি তন্ত্রেণৈবোৎ-
সর্গাদিবাক্যমস্থিতি^১ চেন্ন প্রত্যেকং স্বধেত্যনুষঙ্গে অনু-
ষঙ্গাধিকরণন্যায়াৎ বাক্যভেদে কথং তন্ত্রতেতি । অননু-
ষঙ্গে চ সন্নিধানাৎ প্রপিতামহসম্বন্ধে পিত্রাদীনামুৎসর্গ-
ক্রিয়াষয়ো ন স্যাৎ । সহিতদেবতাপক্ষেহপি পিতৃপিতা-
মহপ্রপিতামহেভ্য এতদন্নং স্বধেতি ঘটত এব তন্ত্রতেতি ।
অতএব জৈমিনিরাচার্যো দেবতাভেদে দ্রব্যৈক্যেহপি
ন তন্ত্রতাং কচিছুক্তবান্ । ন হ্যাজ্যদ্রব্যকানাং পঞ্চানাং
প্রবাজাদীনাশ্চারয়োরাজ্যভাগয়োরনুবাজাদীনাঞ্চ তন্ত্র-

ত্ররমুদেষ্য একাতিলাপস্যাসম্ভবাদিতি ভাবঃ । তদসম্ভবোহগ্রে স্ফুটী-
ভবিষ্যতি । সকৃৎপর্ণে তু আত্রক্ষস্তপর্ষাস্তং জগতৃপ্যত্বিদং জপন্নিতি
দেবলবচনোক্তকব্যাক্যরচনেতি । দেবতৈক্যে হীতি দেবতৈক্য এব-
ত্যর্থঃ । ঐন্দ্রং দধি ভবত্যমাবাস্যায়ান্ ঐন্দ্রং পয়ো ভবত্যমাবাস্যায়ামিত্য-
ুক্তবিধিষয়ঞ্জাপ্তয়োদধিপয়মোস্তন্ত্রমনুষ্ঠানং দৃষ্টমিতি পূর্বেণাশয়ঃ । দেব-
তাভেদেহপীতি । যথা দ্রব্যভেদেহপি দেবতৈক্যাৎ তন্ত্রতা তথা দেবতা-
ভেদেহপি দ্রব্যৈক্যাৎ তন্ত্রতারাস্তল্যন্যায়েন সম্ভবাদিতি ভাবঃ । এক-
ব্যাক্যাসম্ভবে দোষমুদ্ররতি পিত্রে ইত্যাদি দূষয়তি চেন্নৈতি উক্ত-
ব্যাক্যে স্বধানুষঙ্গোহস্থি ন বা আদ্যে প্রত্যেকমিতি একসৈব্য স্বধাপ-
দস্য পিত্রে ইত্যনেনাশয়ে পুনরনুষঙ্গেন পিতামহার প্রপিতামহায়েতি
ছাত্যাৎ প্রত্যেকম্বয়ে পিত্রে স্বধা পিতামহার স্বধা ইতি প্রত্যেক-
ব্যাক্য সমাপ্তৌ বাক্যত্রয়েণৈবোৎসর্গাৎ কথং তন্ত্রতেত্যর্থঃ । অনুষঙ্গা-
ধিকরণন্যায়াদিতি তদধিকরণে হি জনিতৈকব্যাক্যার্থবোধকপদস্য
ব্যাক্যান্তরে পুনরনুসন্ধানমনুষঙ্গ ইত্যুক্তেৰ্বাক্যভেদ এবানুষঙ্গসম্ভবা-
দিতি ভাবঃ । দ্বিতীয়ং দূষয়তি অননুষঙ্গে চেতি সন্নিধানাদাসক্তিতঃ ।
পিত্রাদীনাঞ্চ পিতৃপিতামহয়োঃ সহিতদেবতাপক্ষে ইতি তথাচ

तेष्यते । यदि च स्यात् तदा त्रयोदशल्लतिसंख्या विलु-
प्येत । तत्र कश्चिदाह कुशासनगङ्गादिदानान्नोत्सर्गेषु
तन्त्रता नास्त्येव तदसत् । अर्घ्येह कस्योदके चैव पिण्ड-
दानेह बनेजने । तन्त्रता विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव
च ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेहर्घ्यादौ विशेषो-
पादानात् अन्यत्र तन्त्रताप्रतीतेः ॥ ७८ ॥

उच्यते । एवं मा भवतु नैर्यायिकी तन्त्रता वाचनि-
क्येव सा भविष्यति । किञ्च यदि न्यायतोह प्राप्ता तन्त्रता
कथं वचनेन निर्दिष्येत । किञ्चासति बाधके लाघवमेव

तन्त्रताविध्यनुरोधात् साहितानामेव देवतात्वमङ्गीकार्यमिति भावः ।
स्रुत एव तन्त्रतेति । साहित्येनोपस्थितानां त्रयाणामेकदेव स्वधाव्ये-
नानुषङ्गाभावात् वाक्यभेदाभावादिति भावः । अतएवेति उक्तक्रमेण
वाक्यभेदात् तन्त्रतासङ्गवादेवेत्यर्थः । देवताभेदे द्वैव्यक्यात्
तन्त्रताभ्युपगमे बाधकमाह न हीति । तथाच उक्तानां प्रयाजादीनां
सर्केशामेव आज्यद्रव्यकत्वेन तन्त्रेणैव होमः स्रुतमिति भावः । ईष्टा-
पत्तेर्दोषमाह यदि चेति यदि चेष्यते तन्त्रता तदैकया आहृत्या
प्रयाजादिसर्केशागसिद्धौ त्रयोदशल्लतिसंख्यालोपः स्यादिति । त्रयो-
दशल्लतयश्च प्रयाजा इडो वज्रति इत्यादयः पञ्च आश्वरद्वयं आज्य-
भागद्वयं अनुवाजाश्चत्वार इति मिलित्वा त्रयोदश । नास्त्येवेति ।
तथाचोक्तरीत्या वाक्यत्रयेणैव कुशासनाद्व्युत्सर्ग इति भावः ॥ ७८ ॥

देवताभेदेहपि तन्त्रतामुपपादयति उच्यते इति । नैर्यायिकी
न्यायसिद्धा वाचनिकी उक्तच्छन्दोगपरिशिष्टवचनबोधिता ॥ नश्यत् यदि
अर्घ्याद्यतिरिक्ते तन्त्रता स्यादिति पशुर्यदासः स्यात् तदैव तन्त्रता वाच-
निकी स्यात् स एव न सञ्जवति सामान्यशास्त्रप्राप्त्यभावात् किञ्च लाघवे-
नैव प्राप्तिः । तथाच रागप्राप्त्यतया निषेध एव इति कथं तन्त्रता

তন্ত্রতান্যায়ে যুক্তিঃ সা চেহাপ্যস্তি তুভ্যমিতি পদেন
প্রকৃতবাচিনা নিরপেক্ষাণামেব পিত্রাদীনাং সম্বোধনাস্ত-
পদোপনীতানাং তন্ত্রেণোদ্দেশ্যসম্ভবাৎ তন্ত্রেণৈব স্বধা-

বাচনিকীভূত্যাতে ইত্যত আহ কিঞ্চিতি । তথাচ নিষেধস্য প্রাপ্ত্যুপ-
জীবিতয়া শাস্ত্রপ্রাপ্ত্যভাবাৎ ন্যায়েনৈব তৎপ্রাপ্তির্বাচ্যা স চ ন্যায়ঃ
অর্ঘ্যাদাবিব কুশাসনদানাদাবপ্যবিশিষ্ট ইতি নৈয়ায়িক্যে বাত্র তন্ত্রতা
ইতি ভাবঃ । ননু ন্যায়ে যুক্তিঃ সা চেহ কীদৃশী ইত্যত্রাহ কিঞ্চিতি
অসতীতি । কালদেশকর্তৃত্বভেদাদিব'ধকঃ তদভাবে সতি লাঘবমুষ্ঠা-
নৈকরূপং তন্ত্রতান্যায়ে তন্ত্রানুষ্ঠানে হেতুভূতা যুক্তিরিত্যর্থঃ । ইহ
কুশাসনদানাদৌ অপিকারাদর্ঘ্যাদিদানে চ । নবনুষ্কাননুষ্কাত্যাৎ
বাক্যরচনয়ৌদৃ'ষিতত্বাৎ অভিলাপৈক্যাসম্ভবস্যৈব বাধকস্য সম্ভা-
ন্যায়াসম্ভবাৎ কথং তন্ত্রতামত্র ঘটয়সীত্যত্রাহ তুভ্যমিतीতি । প্রকৃত-
বাচিনা যদ্রুপেণ যৎ প্রক্রান্তং তদ্রুপেণ তদ্বাচিনা তুভ্যমিতি পদেন
পিত্রাদীনাং নিরপেক্ষাণাং প্রত্যেকরূপাবচ্ছিন্নানাং সম্বোধনপদো-
পস্থিতানাং তন্ত্রেণ যুগপদুদ্দেশ্যসম্ভবাতুপস্থিতিসম্ভবাৎ তন্ত্রেণৈব
একদৈব স্বধায়্যাৎ সা চ ইহাপ্যস্তুীতি পূর্বেণাশ্রিতোহর্থঃ । তথাত্র
অমুকগোত্র পিতরমুকদেবশর্মন্ তথাবিধ পিতামহ দেবশর্মন্ প্রপিতা-
মহ দেবশর্মন্ ইদং তুভ্যাং স্বধেতি অভিলাপেনোৎসর্গঃ । অত্র ত্রয়াণা-
মেব তুভ্যমিতি পদেন যুগপদুপস্থিতানায়াসত্তিতৌল্যাৎ একদৈব
স্বধাস্বয়েনানুষ্কবিরহাচ্চ পূর্বেভ্যদোষবিরহাৎ তেনাভিলাপৈক্যা-
সম্ভবরূপবাধকবিরহাদ্যুক্তেরত্র সম্ভবাৎ তন্ত্রতা সূষটেবেতি ভাবঃ ।
নস্বেবং প্রযাজাদাবপ্যুক্তক্রমেণৈব বাক্যরচনয়া সর্বানুদ্দেশ্য তন্ত্রে-
ণৈকাহুতিঃ স্যাদত আহ প্রযাজাদৌ ত্বিতি রচনাভাবাদিতি । ননু
যথা নানানিমিত্তকগঙ্গান্নানানাং তন্ত্রত্বে তন্নানানিমিত্ততত্তৎফলকাম-
ঘটিতবাক্যরচনাভাবে সতি লাঘবাৎ কল্যাতে তথেষাপি সা
কল্যাতামিতি চেন্ন তত্র ত্রয়োদশাহুতিসংখ্যাভিধানেনার্থতঃ প্রত্যেক-

সম্বন্ধাৎ প্রযাজ্ঞাদৌ তু নৈতাদৃশী বাক্যরচনা বচনা-
ভাবাৎ অত্র মুনিভিরেব সা কৃত্য । যথা ব্রহ্মপুরাণে ।

বাক্যরচনায়া অপ্যতিহিতত্বেন তদ্বিরোধাৎ তৎকল্পনাপ্রশক্ত্য-
ভাবাৎ সা বাক্যরচনা কৃত্য প্রতিপাদিতা । পিতৃভ্যশ্চেতি । অত্রামুক-
মুকগোত্রৈতৎ তুভ্যমন্নং স্বধা ইত্যভিলপ্য পিতৃভ্যো দদ্যাদিত্যর্থ-
প্রতিপাদনাৎ অমুকামুকগোত্রেতি চ সামান্যমুখেন প্রত্যেকরূপেণ
ত্রিতয়নির্দেশবোধনাচ্চ উক্তৈব বাক্যরচনা প্রতিপাদিতেতি ভাবঃ ।
অত্রামুকামুকগোত্রেত্যেনেত্রয়াণাং প্রত্যেকরূপেণ প্রক্ৰান্তত্বেন তুভ্য-
মিত্যেনেত্রয়াণাং যুগপদুপস্থিতিঃ । পিতৃভ্য ইত্যেনেত্র চ ত্রয়াণাং
যুগপৎ স্বধাষয়শ্চ প্রতিপাদিত ইতি বোধ্যম্ । নতত্র বহুবচনদর্শনাৎ
সাহিত্যেন দেবতাত্ত্বভ্রমঃ কার্য্যঃ দেবতাসাহিত্যস্য বিস্তরেণ প্রাণের
দূষিতত্বাৎ অমুকামুকগোত্রেতি চ সম্বোধনাস্তবাক্যরচনামাত্রতাৎ-
পর্য্যকং অন্যথা ক্রমপরত্বে নায়ঃ পরং গোত্রাভিলাপাপত্তেঃ । এবঞ্চ
কৃশাসনদানান্নোৎসর্গাদৌ তন্ত্রতাসিদ্ধৌ অসাবেতত্তে যজমানস্য পিত্রে
ইত্যাদিকং অর্ঘ্যপিণ্ডাদিদানপরমেবেতি বোধ্যম্ । নত্বেবং সতি কথং
তুভ্যমিত্যেকবচনং বহুনাং প্রতিপাদ্যত্বেন বহুবচনস্যেব ঔচিত্যা-
দिति চেৎ ন্যায়মতমেবেতৎ নৈয়ারিকৈবল্লয়ু বহুবচনাঙ্গীকারাৎ ।
মীমাংসকনয়ে তু নৈতদ্বাধকং তৈঃ সাহিত্যপ্রতীতিস্থল এব বহুবচনা-
ভ্যাপগমাৎ সাহিত্যে দ্বিবচনবহুবচনে দ্বন্দ্বসমাসো বা ইত্যনুশাসনাৎ ।
অত্র শ্রীপতিবাচস্পতিমিশ্রপ্রভৃতিভিরন্নদানাদৌ তন্ত্রতা নাতিহিতা ।
অর্ঘ্যেহক্ষয্যোদকে ইতি বচনকানাকরমিত্যুক্তং তন্ন তদ্বচনস্য কাম-
বেনুগ্রন্থাদ্যপনিবন্ধত্বেন সাকরত্বাৎ এতদ্বচনেহর্ঘ্যাদিবিশেষনির্দেশ-
বলেনৈব তদিতরত্রান্নোৎসর্গাদৌ তন্ত্রতাসিদ্ধে রিতি । অনিরুদ্ধ-
ভট্টেন তু গন্ধাদিদানে তন্ত্রতা নোক্তা । তস্যায়মভিপ্রায়ঃ তিলোদকে
দদাতি পিতুর্নাম গৃহীত্বা অসাবেতত্তে তিলোদকং যে চাত্র ত্বামনু যাৎশ্চ
ত্বমনু তস্মৈ তে স্বধা এবং ইতরয়োরিতি সূত্রেণ প্রত্যেকং তিলোদক-

পিতৃভ্যশ্চ ততো দদ্যাৎনমামন্ত্রণে ন তু । অমুকামুক-
গোত্রৈতৎ তুভ্যমমং স্বধা মমঃ ॥ ইত্যাদি বক্ষ্যতে ॥৩৯॥

ননু জনকাদীনাং ন শ্রাদ্ধে দেবতাত্বং কিন্তু বসুরু-
দ্রাদিত্যাণাং পিতৃপিতামহপ্রপিতামহপদোপনীতানাম্ ।
যথা মনুঃ । বসূন্ বদন্তি তু পিতৃন্ রুদ্রাংশ্চৈব পিতামহান্ ।
প্রপিতামহাংস্তথাদিত্যান্ শ্রুতিরেষা সনাতনী ॥ দেবলঃ ।
বসবঃ পিতরো জ্যেয়া রুদ্রা জ্যেয়াঃ পিতামহাঃ । প্রপি-
তামহাস্তথাদিত্যাঃ শ্রুতিরেষা সনাতনী । যাজ্ঞবল্ক্যঃ ।

দানমুক্তাহনন্তরোক্তেন তথা গন্ধানিতি সূত্রান্তরেণ গন্ধাদিদানেহপি
তথাশক্বেন তন্ত্রতাভাববিধানাদিতি । তন্ন তথা গন্ধানিতি তথাশক্বেন
যে চাত্রেতি মন্ত্রসৈব্যতিদেশনাং ন তু তন্ত্রতাভাবস্যাপি তস্যাঃ প্রমাণ-
সিদ্ধতয়া তদ্বাধাযোগাদিতি । অথৈবং মাতামহাদীনামপি পিত্রাদিতিঃ
সহ তন্ত্রেণৈকমেব শ্রাদ্ধং স্যাৎ পিতৃপিতামহ প্রপিতামহ মাতামহ
প্রমাতামহ বৃদ্ধপ্রমাতামহ তুভ্যং স্বধেতি একবাক্যসম্ভবাদিতি চেন্ন ।
মাতামহানামপ্যেবং তন্ত্রং বা বৈশ্বদেবিকম্ । তথা । মাতৃণামগ্রতঃ কৃত্বা
পিতৃণাং তদনন্তরম্ । ততো মাতামহানাঞ্চ বৃদ্ধৌ শ্রাদ্ধত্রয়ং ভবে-
দিত্যাদিনা পৃথক্ মাতামহশ্রাদ্ধপ্রতিপাদনাং তন্ত্রতাভাবসিদ্ধেঃ ।
তন্ত্রত্বে হি ত্যাগসৈব্যক্যাং পৃথক্ শ্রাদ্ধানুপপত্তেঃ । তন্ত্রং বা বৈশ্বদেবি-
কমিত্যনেন যদ্বদঙ্গানাং তন্ত্রত্বে বাধকাভাবস্তেষাং তন্ত্রত্বং প্রতি-
পাদিতম্ । অতএবাহ নার্গৌকরণান্নবিকরণনমস্কারবিসর্জনাदीনাং
তন্ত্রতা গোড়মৈথিলাভ্যামুক্তা সংগচ্ছতে ইতি ॥ ৩৯ ॥

জনকাদীনাং জনকাদিপ্রকাশকমন্ত্রাণাং অভিলাপরূপাণাং বসুরুদ্রা-
দিত্যাণাং তৎপ্রকাশকমন্ত্রাণাং পিতৃপিতামহপ্রপিতামহপদোপনীতানাং
ইতি নিরুচলক্ষণয়েতি শেষঃ । মনুদেবলবচনাত্যাং বস্বাদিষু পিত্রাদি-
পদপ্রয়োগসিদ্ধাবপি ন বস্বাদীনাং শ্রাদ্ধদেবতাত্বসিদ্ধিরত আহ যাজ্ঞবল্ক্য

বসুরূদ্ৰাদিতিস্মৃতাঃ পিতরঃ শ্রাদ্ধদেবতাঃ । প্রীগয়ন্তি
 মনুষ্যাণাং পিতৃন্ শ্রাদ্ধেন তর্পিতাঃ ॥ পৈঠীনসিঃ । ক এতে
 পিতরো নাম যেভ্যো দত্তমথাক্ষয়ম্ । বসবঃ পিতরো জ্ঞেয়া
 রূদ্ৰা জ্ঞেয়াঃ পিতামহাঃ । প্রপিতামহাস্তথাদিত্যাঃ
 তেভ্যো দত্তমথাক্ষয়ম্ । উচ্যতে । অসাবেতত্ত ইতি যজ-
 মানস্য পিত্রে অসাবেতত্ত ইতি যজমানস্য পিতামহায়
 অসাবেতত্ত ইতি যজমানস্য প্রপিতামহায়েত্যাदिश्रुते
 স্বজনকাদীনাং দেবতাত্ত্বাবগমবিরোধাৎ মন্বাদিস্মৃতীনা-
 মন্যথাবর্ণনং কার্য্যং উক্তং হি বিরোধাদিকরণে শ্রুত্যা
 স্মৃতির্বাধ্যতে । তথা জাবালঃ । শ্রুতিস্মৃতিবিরোধে তু
 শ্রুতিরেব গরীয়সী । অবিরোধে সদা কার্য্যং স্মার্ত্তং
 বৈদিকবৎ সদা ॥ তথা স্মৃতিভ্যো বহুশো নামগোত্র-
 সম্বন্ধকীর্ত্তনবলাৎ স্বজনকাদীনাং দেবতাত্ত্বাবগম্যতে ।
 যথা ব্রহ্মপুরাণম্ । অমুকামুকগোত্রৈতৎ তুভ্যমন্নং স্বধা
 নমঃ ॥ ইতি । ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । গোত্রনামভিবামন্ত্র্য

ইতি । ননু বস্বাদীনাং শ্রাদ্ধদেবতাভে মৃতানাং শ্রাদ্ধতৃপ্তিঃ শাস্ত্রোক্তা
 কথমুপপদ্যতামতস্তদুপপাদয়তি প্রীগয়ন্তীতি তথাচ শ্রাদ্ধস্য বস্বাদি-
 প্রীতিজননদ্বারা মৃতপ্রীতিজনকত্বমিতি ভাবঃ । জনকাদীনামিতি ।
 বস্বাদীনাং যজমানপিতৃপিতামহত্বাদিবাধেন পিত্রে ইত্যাদি চতুর্থ্যা যজ-
 মানপিত্রাদীনামেব নির্দিষ্টত্বাদিতি ভাবঃ । ননু মন্বাদিস্মৃতিবিরোধাৎ
 শ্রুতেঃ কথং নান্যথাবর্ণনং অত আহ উক্তং হীতি ঔড়ুম্বরীং স্পৃষ্ট্বা
 উদ্যায়তি শ্রুত্যা সহ সর্ক্বা ঔড়ুম্বরী বেষ্টয়িতব্যেতি স্মৃতেঃ সর্ক্বাবচ্ছেদেন
 বেষ্টনে স্পর্শাসম্ভবাবিরোধেন তৎপরিহার্থং শ্রুতের্বলবত্বাৎ স্মৃতাবেব
 সর্ক্বপদস্য সঙ্কোচ ইতি যত্র প্রতিপাদিতং তদ্বিরোধাদিকরণং তত্র শ্রুত্যা

পিতৃনর্ঘ্যং প্রদাপয়েৎ । ধিয়মাণে তু পিতরি পূর্বেষামেব
নির্ঘপেৎ ॥ বিষ্ণুঃ । যস্য পিতা প্রেতঃ স্যাৎ স পিত্রে
পিণ্ডং নিধায় পিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যাং দদ্যাৎ । দেবলঃ ।
প্রেতানুদ্दिश्या যৎ কৰ্ম্ম ক্রিয়তে মানুৰ্ঘৈরিহ । তুষ্যন্তি
পিতরস্তেন ন প্রেতাঃ পিতরঃ স্মৃতাঃ ॥ ৪০ ॥

পিতৃপরাধীনাঃ প্রেতা ইত্যর্থঃ । তদেবমাदिश्रुति-
বিরোধাৎ বস্বাদিপদানাং মুখ্যার্থত্ব পিত্রাদিপদৈস্তুল্য-
ধিকরণত্বানুপপত্তেঃ । গোপং পিত্রাদিষু বস্বাদিপদং
বস্বাদিরূপতয়া পিতৃণাং ধ্যানাতিদেশার্থং বস্বাদিরূপ-

স্মৃতির্বাধ্যতে ইত্যুক্তমিত্যর্থঃ বলাবলভাবে চ বীজং শ্রুতে: স্বতন্ত্রপ্রমাণত্বং
স্মৃতেস্ত শ্রুতিপ্রামাণ্যাধীনপ্রামাণ্যমিতি । ননু তথাপি স্মৃত্যানুমিত-
শ্রুত্যা সহ বিরোধঃ কথং সমাধেয়ঃ প্রত্যক্ষশ্রুতিবিরোধেন ততঃ
শ্রুত্যানুমানসৈবাসম্ভবাৎ শ্রুতিবিরুদ্ধস্মৃতেরেব শ্রুতিলিঙ্গত্বাৎ ।
ঔদুম্বরী তাম্রময়ী প্রতিমাশ্রুতের্বলবত্ত্বং বচনেনাপি সাধয়তি তথেনি ।
ব্রহ্মপুরাণচ্ছন্দোগপরিশিষ্টবচনয়োর্বস্বাদীনাং গোত্রাভাবাৎ স্বজন-
কাদীনাং দেবতাত্বাবগমঃ । মনুবচনে পূর্বেষামিত্যেনেন পিতৃপূর্বেষাৎ
পিতামহাদীনাং প্রতিপাদনাৎ । বিষ্ণুবচনে চ পিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যা-
মিত্যেনেন প্রপিতামহতৎপিত্রোঃ প্রতিপাদনাৎ । দেবলবচনে চ প্রেতা-
নুদ্दिश्या ইত্যভিধানাৎ তেষাং তদবগম ইতি ॥ ৪০ ॥

ন প্রেতাঃ পিতরঃ স্মৃতা ইত্যস্য তাৎপর্যার্থমাহ পিতৃপরাধীনা
ইতি । যতঃ প্রেতা ন পিতর ন স্বাতন্ত্র্যেণ শ্রাদ্ধোদ্দেশ্যাঃ অতএব ন
সাক্ষাৎ শ্রাদ্ধজনিততৃপ্তিভাজঃ কিন্তু বস্বাদ্যাকারতয়া ধ্যাতা এব
তথেনি শ্রাদ্ধজনিতবস্বাদিপ্রীত্যধীনপ্রীতিভাজঃ অতঃ পিতৃপরাধীনা
ইত্যর্থঃ । তুল্যাধিকরণত্বানুপপত্তেরিতি । বস্বাদীনাং পিত্রাদিভ্যো ভিন্ন-
তয়া বস্বাদিপদপিত্রাদিপদানাং ভিন্নরূপেণ একধর্ম্মিবোধকত্বরূপশাদ্ধ-

তয়া ধ্যানে শ্রীতা বস্বাদয়ঃ পিতৃনপি শ্রীগয়ন্তীতি যুক্তম্ ।
অতএব পৈষ্ঠীনসিঃ । য এবং বিদ্বান্ পিতৃন্ যজত ইতি
বস্বাদ্যাকারতয়া ধাতানাং জনকাদীনাং দেবতাস্বাং
শ্রাদ্ধদেবতাস্বব্যপদেশঃ । ইন্দ্রাকারতয়া ধ্যানে মন্ত্রে
ইব ইন্দ্রাদিব্যপদেশ ইতি সৰ্বমনাকুলম্ ॥ ৪১ ॥

অথ শ্রাদ্ধভেদাঃ । তত্র বিশ্বামিত্রঃ । নিত্যং নৈমিত্তিকং
কাম্যং বৃদ্ধিশ্রাদ্ধং সপিণ্ডনম্ । পার্শ্বগণ্ধেতি বিজ্ঞেয়ং
গোষ্ঠ্যাং শুক্লার্থমষ্টমম্ ॥ কৰ্ম্মাঙ্গং নবমং প্রোক্তং
দৈবিকং দশমং স্মৃতম্ । যাত্রাস্বেকাদশং প্রোক্তং পুষ্ঠ্য-

সামানাধিকরণ্যানুপপত্তেরিত্যর্থঃ । গৌণমিতি বস্বন্ বদন্তি হি
পিতৃনিত্যাদিবচনেষু বস্বাদিপদং বস্বাদ্যাকারত্বেন রূপেণ পিত্রাদিষু
গৌণমিত্যর্থঃ । তৎপ্রয়োজনমাহ বস্বাদিরূপতয়েতি বস্বাদ্যাভিন্নত্বে-
নেত্যর্থঃ ন তু প্রসন্নবদনাঃ সৌম্যা ইত্যাদ্যুক্তপ্রসন্নবদনত্বাদিবস্বাদিধৰ্ম্ম-
প্রকারেণ । তথাহে বস্বাদীনাং ধ্যানবিষয়তয়া তেষাং শ্রীত্যানুপপত্তেঃ ।
ধ্যানাতিদেশার্থং ত্যাগাং পূৰ্ব্বং ধ্যানপ্রতিপাদনার্থম্ । যাজ্ঞবল্ক্যবচন-
স্যোপপত্তিমাহ বস্বাদিরূপতয়া ধ্যানে ইতি । য এবমিতি পিতৃন্
এবং জানন্ বস্বাদিত্বেন জানন্ যজতে ইত্যর্থঃ । নস্বেবং বস্বাদীনাং
শ্রাদ্ধানুদেশ্যত্বে কথং তেষাং শ্রাদ্ধদেবতাস্বব্যপদেশঃ অত আহ
বস্বাদ্যাকারতয়েতি । জনকাদীনাং পিত্রাদিমজ্জাণাং শ্রাদ্ধদেবতাস্বব্যপ-
দেশঃ বস্বাদীনামিতি শেষঃ । অত্র দৃষ্টান্তমাহ ইন্দ্রাকারতয়েতি । মন্ত্র
ইবেত্যত্র মন্ত্রপদং নিমিত্তসপ্তম্যস্তং তথাচ ইন্দ্রাকারতয়া ধ্যানং বস্ব
তাদৃশমন্ত্রনিমিত্তং ইন্দ্রাদিব্যপদেশঃ যাগে দেবতাস্বব্যপদেশ ইত্যর্থঃ ॥ ৪১ ॥

অথ লক্ষণস্বরূপাভ্যাং শ্রাদ্ধনিরূপণানন্তরং শ্রাদ্ধভেদা উচ্যন্তে
ইতি শেষঃ । এতচ্চ উক্তদ্বাদশবিধশ্রাদ্ধঞ্চ ভবিষ্যপুরাণে প্রোক্তং
বিবৃতমিত্যর্থঃ । অহন্যহনীতি তেন অহরহঃ ক্রিয়মাণশ্রাদ্ধত্বং বিভা-

র্থং দ্বাদশং স্মৃতম্ ॥ এতদ্ভবিষ্যপুরাণে বিবৃতং প্রোক্তম্ ।
 যথা ভবিষ্যে । অহন্যহনি যচ্ছ্রাদ্ধং তন্নিত্যমভিধীয়তে ।
 বৈশ্বদেববিহীনং তদশক্রাবুদকে ন তু ॥ একোদ্দিষ্টম্
 যচ্ছ্রাদ্ধং তন্মৈমিত্তিকমুচ্যতে । তদপ্যদৈবং কর্তব্যম-
 যুগ্মান্ নাশয়েদ্বিজান্ ॥ কামায় তু হিতং কাম্যমভি-
 প্রেতার্থমিচ্ছয়ে । পার্কণেন বিধানেন তদপ্যুক্তং
 খগাধিপ ॥ যুদ্ধৌ যৎ ক্রিয়তে শ্রাদ্ধং যুদ্ধিশ্রাদ্ধং তদু-
 চ্যতে । সব্যং প্রদক্ষিণং কার্ষ্যং পূর্বাঙ্কু তুপবীতিনা ॥
 গন্ধোদকতিলৈযুক্তং কুর্গ্যাৎ পাত্ৰচতুষ্টয়ম্ । অর্ঘ্যার্থং
 পিতৃপাত্রেষু প্রেতপাত্ৰং প্রসেচয়েৎ ॥ যে সমানা ইতি
 দ্বাভ্যামেতজ্জ্বেয়ং সপিণ্ডনম্ । নিত্যেন তুল্যং শেষং স্যাৎ
 একোদ্দিষ্টং স্ত্রিয়া অপি ॥ অমাবস্যাং যৎ ক্রিয়তে
 তৎ পার্কণমুদাহৃতম্ । ক্রিয়তে বা পর্কণি যৎ তৎ পার্ক-
 ণমিতি স্থিতিঃ ॥ গোষ্ঠ্যাং যৎ ক্রিয়তে শ্রাদ্ধং গোষ্ঠী-
 শ্রাদ্ধং তদুচ্যতে । বহুনাং বিদুষাং সম্পৎসুখার্থং পিতৃ-
 তৃপ্তয়ে ॥ ক্রিয়তে শুদ্ধয়ে যৎ তু ব্রাহ্মণানাস্তু ভোজনম্ ।
 শুদ্ধার্থমিতি তৎ প্রোক্তং বৈনতেয় মনীষিভিঃ ॥ নিষেক-
 কালে সোমে চ সীমন্তোন্নয়নে তথা । জ্বেয়ং পুংসবনে-
 চৈব শ্রাদ্ধং কৰ্ম্মাঙ্গমেব চ ॥ দেবানুদ্दिश्य यच्छ्रাদ्धं तदै-

জকোপাধিঃ তদ্রূপেণ চ নিত্যপদং পরিভাষিতং পার্কণানাঞ্চ তথাহাৎ
 তেষাং পৃথগ্ভিভাগ ইতি একোদ্দিষ্টম্ যচ্ছ্রাদ্ধমিত্যত্র মরণনিরূপ্য-
 তিথিকর্তব্যত্বে সতি সপিণ্ডীকরণভিন্নত্বং বিভাজকোপাধিঃ । তেন
 আদ্যযাগাসিকবিকৃতপার্কণশ্রাদ্ধানাং সংগ্রহঃ । তথা সপিণ্ডীকরণসম-

বিকমিহোচ্যতে । হবিষ্যেণ বিধানেন সপ্তম্যাদিষু
 যত্নতঃ ॥ গচ্ছন্ দেশান্তরং যৎ তু শ্রাদ্ধং কুৰ্য্যাচ্চ সর্পিষা ।
 যাত্রার্থমিতি তৎ প্রোক্তং প্রবেশে চ ন সংশয়ঃ ॥ শরী-
 রোপচয়ে শ্রাদ্ধমর্থোপচয় এব চ । পুৰ্য্যর্থমেতদ্বিজ্ঞেয়-
 মৌপচারিকমেব চ ॥ কামায় তু হিতমিত্যম্বরপ্রদর্শন-
 মুখেণ কাম্যশব্দার্থো নিরুক্তঃ ॥ ৪২ ॥

সর্বেষাং শ্রাদ্ধানাং পিতৃপ্রীতিফলত্বাৎ কাম্যতা
 স্যাদিত্যাং অভিপ্রেতার্থসিদ্ধয়ে ইতি অভিপ্রেতং স্বগত-
 ত্বেন ধনপুত্রাদিলক্ষণং তৎসিদ্ধয়ে তিথিশ্রাদ্ধাদি ।
 এতেনার্থবাদিকপিতৃ প্রীতিফলত্বাৎ বিষুবাদিশ্রাদ্ধানামপি

পৃথগ্ভিভাগশ্চ সংগচ্ছতে । উক্তবচনানামস্পষ্টার্থভাগান্ ক্রমেণ চ ধৃত্বা
 ব্যাচষ্টে কামায় তু হিতমিত্যাदिना । অম্বরপ্রদর্শনমুখেণেতি কাম-
 তদ্ধিতপদার্থস্বরম্বরপ্রদর্শনমুখেণ কাম্যশব্দস্য যোগার্থো নিরুক্ত
 ইত্যর্থঃ । তেন ফলজনকশ্রাদ্ধং কাম্যমিতি প্রতিপন্নং কাম্যতা
 স্যাদিতি তথাচ ফলজনকশ্রাদ্ধস্য শ্রাদ্ধত্বব্যাপকতয়া ন শ্রাদ্ধান্তর-
 বিভাজকোপাধিত্বসম্ভব ইতি ভাবঃ ॥ ৪২ ॥

স্বগতত্বেনেতি । তথাচ স্বগতফলকামনাক্রিয়মাণশ্রাদ্ধত্বং বিভা-
 জকোপাধিঃ তদ্রূপেণৈবাত্র কাম্যপদং নিরুঢ়মিতি নোক্তদোষঃ ।
 অন্যথা শ্রাদ্ধসামান্যস্যৈব । আয়ুঃ প্রজাং ধনং বিদ্যাং স্বর্গং মোক্ষং
 সুখানি চ । প্রযচ্ছন্তি তথা রাজ্যং প্রীতা নৃণাং পিতামহাঃ ॥ ইত্যর্থ-
 বাদিকানুষঙ্গিকফলেণ কাম্যত্বাদব্যাবর্তকত্বাপত্তেঃ অভিপ্রেতার্থসিদ্ধয়ে
 ইত্যস্য বৈয়র্থ্যাপত্তেঃশ্চেতি ভাবঃ । তদেব শ্রাদ্ধং পরিচায়য়তি তিথি-
 শ্রাদ্ধাদীতি । আদিনা নক্ষত্রশ্রাদ্ধাদীনাং পরিগ্রহঃ । এতেন স্বগত-
 ফলকামক্রিয়মাণশ্রাদ্ধস্যৈব কাম্যশব্দার্থত্বেন ধুরিলোচনাবিতি কাম্যো
 চ ধুরিলোচনাবিত্যনেণ কাম্যশ্রাদ্ধেষু ধুরিলোচনয়োর্বিষ্ণুদেবত্বে-

কাম্যত্বে তত্র ধুরিলোচনৌ স্মাতামিতি নিরস্তম্ । অতএব
কাম্যায় তু হিতং কাম্যামিতি স্মাতাতপবচনং তিথিশ্রাদ্ধো-
পক্রমে কামধেনুকৃত্য লিখিতম্ । বৃদ্ধিঃ পুত্রজন্মাदि
যদ্বৃত্তং সন্নিমিত্তং নিত্যেনেতি পূর্বপরিভাষিতনিত্যস্যা-
ত্রাসম্ভবাদাবশ্যকং নিত্যং পার্শ্বণমেকোদিক্কাভিমতম্ ।
তেনায়মর্থঃ সপিণ্ডীকরণশ্চোভয়াত্মকত্বাৎ পার্শ্বণাংশে
পার্শ্বণেন তুল্যং একোদিক্কাংশে চৈকোদিকেণ তুল্যং

নোক্তাদিতি ভাবঃ । অতএবেতি যত এব তিথিশ্রাদ্ধাদেবোক্তকপ-
কাম্যত্বং অতএবেত্যর্থঃ । এবঞ্চ তিথিশ্রাদ্ধাদীনামপি স্বপিতৃতৃপ্ত্যাदि-
ফলকামক্রিয়মাণত্বেন কাম্যত্বমিতি বোদ্ধব্যম্ । বৃদ্ধিঃ পুত্রজন্মাदीति ।
আদিना गृह प्रवेशादिपरिग्रहः । यदहर्षा वृद्धिरापद्येत इति गोतिल-
वचनादुपनयनादीनामपि सपिण्डीकरणपकर्षनिमित्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्तेषा-
मपि वृद्धितया तद्रूपवृद्धेः प्रकृते विवक्षणे उपनयनादिशुलीयकर्माङ्ग-
श्रान्तानामपि तदसृष्टत्वात् कर्माङ्गत्वेन तेषां पृथग्निभागानुपपत्तिः
स्यात् अतस्तद्व्यावृत्तिरूपेण वृद्धिपदार्थमनुगमयति यद्वृत्तं सदिति । तथाच
भूतनिमित्तकश्रान्तत्वं अत्र विभाजकोपाधिः । पुत्रजन्मगृहप्रवेशा-
दीनामनन्तरमेव श्रान्तस्य कर्तव्यताभूतानामेव तत्र निमित्तत्वात् । एतच्च
श्रान्तं नैमित्तिकमेव न तु कर्माङ्गं पुत्रजन्मादीनां लौकिकत्वेन
अलौकिकस्य श्रान्तस्य तत्राङ्गत्वासम्भवात् । अलौकिकं लौकिके नाङ्ग-
मिति दक्षश्रुतिविरोधात् उपनयनादीनास्तु नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्रान्तेः
कर्माङ्गं वैदिकमारतेदित्यनेन भाविनामेव ज्ञातानां निमित्तत्वं तेषु
च श्रान्तमङ्गमेव तेषामप्यलौकिकत्वेन तदङ्गत्वात् दक्षश्रुतिविरोध-
रूपबाधकविरहात् । एवं स्थिते कर्माङ्गत्वेन पृथग्निभागः स्वपपन्न
एवेति । इत्थं मठ प्रतिष्ठावृषोत्सर्गादिशुलीयश्रान्तानामपि कर्माङ्गत्व-
मेव न तद्वृद्धिश्रान्तत्वं मठप्रतिष्ठादीनामप्युक्तवचनात् भाविनामेव

শেষমঙ্গলাতঃ বোধব্যম্ । একোদ্দিক্টিমিতি তদেয়াগাং
সপিণ্ডীকরণং লক্ষয়তি । তেন সপিণ্ডীকরণং স্ত্রিয়া অপী-
কর্তব্যমিতি শ্রমঙ্গাং উক্তমিতি কল্পতরুঃ ॥ ৪৩ ॥

তন্ন এতৎ সপিণ্ডীকরণমেকোদ্দিক্টিং স্ত্রিয়া অপীতি
বাজ্জবল্ক্যান সপিণ্ডনৈকোদ্দিক্টিয়োঃ পৃথগুপাদানাং ।
তস্মাৎ শ্রাদ্ধেষু মধ্যে এতদেব শ্রাদ্ধরয়ং স্ত্রিয়ৈব কর্তব্যম্ ।
স্ত্রিয়া চেতি নিয়মার্থমিদমুক্তম্ । অমাবাস্যামিত পর্ব-

জ্ঞাতানাং নিমিত্ততয়াভূতনিমিত্তকশ্রাদ্ধবিরহাৎ । অতস্তত্র বৃদ্ধি-
শ্রাদ্ধপদপ্রয়োগো গৌণ এব । তেনাভিলাপে পুত্রজন্মানিনিমিত্তক-
শ্রাদ্ধস্য উপনয়নাদিনিমিত্তকশ্রাদ্ধস্য চ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধভেনোল্লেখঃ । মঠ-
প্রতিষ্ঠাদৌ তু শ্রাদ্ধস্যাত্ম্যদয়িকভেনেতি বিশেষ ইতি বোধ্যম্ । পূর্ব-
পরিভাষিতস্যেতি অহন্যহনীত্যাদি নেত্যাदिঃ । আবশ্যকমিতি বদ-
করণে প্রত্যবারস্তনিত্যমেবাত্র নিত্যপদেনোক্ত ইত্যর্থঃ । তদযোগাদিতি
প্রেতাংশে একোদ্দিক্টিতিকর্তব্যতাযোগিত্বাদেকোদ্দিক্টিপদং সপিণ্ডীকরণং
লক্ষয়তীত্যর্থঃ । তেনৈকোদ্দিক্টিপদস্য সপিণ্ডীকরণরূপভূতেন ॥ ৪৩ ॥

কল্পতরুব্যাখ্যানং দূষয়তি তস্মৈতি পৃথগুপাদানাদিতি । তথাচ
সপিণ্ডীকরণৈকোদ্দিক্টিয়োঃ যোরেবাত্র স্ত্রিয়াঃ কর্তব্যভূতেন উক্তত্বাদেত-
দ্বিরোধেন সপিণ্ডীকরণমাত্রস্য স্ত্রিয়াঃ কর্তব্যত্বব্যাখ্যানং তদুক্তং
নেত্যর্থঃ । তথাচ ন লক্ষণা কিন্তু ক্রযাজ্জবল্ক্যবচনৈকবাক্যত্বানুরোধে-
নাত্রাপিকারস্য সপিণ্ডীকরণসমুচ্চায়কস্য ভিন্নক্রমেণ যোজনং একো-
দ্দিক্টিমপি স্ত্রিয়া ইতি বচনার্থ ইতি ভাবঃ । ননু মৃতাহে প্রতিমাসং
কুর্গাদিত্যাदिনা প্রতিসংবৎসরকৈব ইত্যাদিনা চ সামান্যতঃ স্ত্রীপুং-
গোচরতয়া শ্রাদ্ধরয়ং প্রাপ্তমেব তৎ কিমর্থং উপাদানং পৃথক্ অত আহ
তস্মাদিতি স্ত্রিয়ৈ কর্তব্যং স্ত্রিয়া বেতি । তথাচ স্ত্রিয়া অপীতি কৃদযোগে
বর্জী তস্যাস্চ কর্তৃত্বাখ্য উদ্দেশ্যত্বাখ্যস্চ সম্বন্ধরূপোহর্থো দ্বিবিধ এব

শব্দোহত্র সংক্রান্ত্যাদিপরঃ । তথা বিষ্ণুপুরাণে । চতুর্দশ্য-
ষ্টমী চৈব অমাবাস্যাথ পূর্ণিমা । পর্বাণ্যেতানি রাজেশ্ব
রবিসংক্রান্তিরেব চ ॥ ৪৪ ॥

বিবক্ষিতঃ বচনান্তরসংবাদাদিতি ভাবঃ । নিয়মার্থমিতি এতদ্বয়াতিরিক্ত-
শ্রাদ্ধেষু পার্শ্বণাদিষু ন স্থিয়াঃ কর্তৃত্বা ন বোদ্দেশ্যতেতি পরিসংখ্যারূপ-
নিয়মার্থমিত্যর্থঃ । অতএব নিয়মাতে ইত্যনেনেতি ব্যুৎপত্ত্যা নিয়ম-
পদার্থশ্চাশ্রয়োগব্যবচ্ছেদাখ্যপরিসংখ্যারূপতয়া অযোগব্যবচ্ছেদরূপ-
তয়া চ দ্বৈবিধ্যং শ্রাদ্ধশেষভোজনপ্রকরণে পশ্চাদ্বিচারিষ্যতে ।
এতচ্ছোদ্দেশ্যতানিয়মনং ছন্দোগযোষিতংপরং ন যোষিত্যঃ পৃথগ্দ্-
দ্যাদিত্যনেনৈকমূলত্বাৎ । অন্যাসাং তু বৃদ্ধ্যষষ্টিকাদাবপ্যুদ্দেশ্যতয়া
বিশেষবচনেনাভিহিতত্বাৎ । ন চৈবং ছন্দোগযোষিতাং অমাবাস্যাদি-
মরণনিমিত্তকপার্শ্বণং সাগ্নিকৌরসক্ষেত্রজপুল্লকর্তৃকপার্শ্বণঞ্চ ন স্যা-
দিতি বাচ্যং সপিণ্ডীকরণপদেন সপিণ্ডীকরণান্তপ্রেতশ্রাদ্ধস্য একো-
দ্দিষ্টপদেন প্রাপ্তপিতৃলোকপ্রতিসাংবৎসরিকশ্রাদ্ধস্য উক্তত্বাৎ । বস্তুতঃ
স্থিয়া ইতি ষষ্ঠ্যাঃ কর্তৃত্বমাত্রমর্থঃ । তথাচ শ্রাদ্ধেষু মध्ये সপিণ্ডী-
করণং একোদ্দিষ্টক্বেতি শ্রাদ্ধদ্বয়মেব স্ত্রীকর্তৃকং ন শ্রাদ্ধান্তরমিতি ন
কাপ্যনুপপত্তিরিতি বোধ্যম্ । পর্শ্বশব্দোহত্রেতি । অমাবাস্যায়াঃ
পৃথগুপাদানাং পর্শ্বশব্দঃ সংক্রান্ত্যাদিমাত্রপর ইতি ভাবঃ । অত্র
পর্শ্বক্রিয়মাণত্বেনৈবামাবাস্যাশ্রাদ্ধস্যাপি যৌগিকপার্শ্বণত্বসম্ভবে যন্তস্য
পৃথগুপাদানং তদমাবাস্যাক্রিয়মাণশ্রাদ্ধত্বেন তত্র পার্শ্বণশব্দস্য রূঢ়ি-
ত্বার্থং তেন রূঢ়্যর্থস্য শীঘ্রোপস্থিতিকতয়া পার্শ্বণেন বিধানেন দেয়মগ্নি-
মতা সদা ইত্যাদিনা যত্র যত্র পার্শ্বণধর্মাতিদেশঃ তত্রামাবাস্যাশ্রাদ্ধ-
ধর্মাতিদেশ এব লভ্যতে ন তুষ্টিকাদিধর্মাণাং শাকাदीনামিতি অষ্টকা-
শ্রাদ্ধাদীনাং প্রকৃতিপ্রত্যয়রূপনানাবয়বশক্ত্যধীনোপস্থিতিকতয়া বিল-
ম্বিতত্বাৎ । ক্রিয়তে পর্শ্বণি যদিত্যনেন চ যোগবলাৎ সংক্রান্ত্যাদি-
শ্রাদ্ধেষুপি পার্শ্বণশব্দস্য মুখ্যত্বং প্রতিপাদিতং তেনামাবাস্যাশ্রাদ্ধে

एतेन युगाद्यादिश्राद्धेषु पार्ष्वणशब्दो गोप-
 लुङ्श्रुतिदेशार्थः । गोष्ठ्यागिति । गोष्ठी चात्र श्राद्धकर्तृ-
 समुदायः । श्राद्धसम्पदा षट् सुखं तदर्थं बहूनां विदुषां
 केनचिन्नमितेन युगपत् श्राद्धे कर्तव्ये समुपस्थिते
 पृथक्पाकादासम्पत्तौ सञ्चय श्राद्धसामग्रीसम्पादनेन
 श्राद्धं षट् क्रियते तद्गोष्ठीश्राद्धमिति शब्धधरः ।
 क्रियते शुद्धय इति प्रायश्चित्तव्रताचरणानन्तरं कर्तव्यां

संक्रान्त्यादिश्राद्धे च सर्वत्र पार्ष्वणशब्दोऽप्युक्तः । अन्तर्तु युगाद्या
 नवान्नश्राद्धादौ पार्ष्वणविधिना इत्युल्लेखमिति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

एतेनेति । युगाद्या श्राद्धकालश्च शुरुपक्षे पूर्वैर्द्वयः कृष्णपक्षे चाप-
 रेर्द्वयः शुरुपक्षस्य पूर्वैर्द्वयः श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति वक्ष्यमाणवचनात् ।
 सञ्चयेति । एकस्य सामग्र्यतावात् पृथक् पाकासम्भवेन एकैकेन एकैक-
 द्वय्याहरण क्रमेण पाकसामग्रीसम्पादनेन बहुभिर्द्वयं नानाश्राद्धं क्रियते
 तद्गोष्ठीश्राद्धमित्यर्थः । शब्धधर इत्यन्तरसोद्भावनं तद्दीजक्त श्राद्धं
 क्रियते इत्यनेन श्राद्धसैक्यप्रतिपादनात् तद्विरोध इति । अन्ये तु
 सर्वेषां पितृनुद्देशा एकमेव श्राद्धमेकं न क्रियते इति व्याचक्षते
 तदप्यस्य एकस्य सर्वेषां पितृश्राद्धेऽनधिकारात् तादृशाभिलापस्य
 दुष्करत्वात् नानापुरुषीयनानापित्राद्युद्देश्यैकैकश्राद्धस्याशास्त्रार्थत्वात् ।
 वस्तुतस्तु गोष्ठीश्राद्धं तोक्तु समुदायः विदुषु ब्राह्मणेषु च इत्येकवाक्य-
 त्वात् । तथाच बहूनां विदुषां पात्रभूतानां सम्प्रदानाभेदेन षट् सुखं
 पितृप्रीत्यतिशयरूपं तदर्थं तन्निमित्तं गोष्ठ्यां पात्रसमुदायरूपायां
 षट् श्राद्धं बहुब्राह्मणकश्राद्धं तद्गोष्ठीश्राद्धमित्यर्थः । पितृतृप्तये इति
 तु स्वगतफलकामनया क्रियमाणतादृशश्राद्धस्य गोष्ठीश्राद्धत्वं नास्ति किञ्च
 पितृगतफलकामनया क्रियमाणतादृशश्राद्धसैक्येव इति प्रतिपादनार्थ-
 मिति एतच्च विभाजकोपाधिभेदमात्रं सर्वेषामेव श्राद्धानां बहुपात्र-

पापक्षयार्थं विहितं श्राद्धम् । यथा ज्वालः । अरुहे
सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आज्येनैव हि
शालाग्रौ जुह्यादाहृतीः शुभम् ॥ श्राद्धं कुर्यात् व्रत-
स्यान्ते गोहिरण्यादिदक्षिणम् । निषेककाल इति सकल-
श्रोतस्मार्तकर्मोपलक्षणम् । नानिष्टुः । तु पितृन् श्राद्धैः
कर्म वैदिकमारभेदिति शतातपवचनात् । गच्छन् देशा-
न्तरमिति तीर्थयात्राविषयम् ॥ ४५ ॥

कृतसम्भवात् अतएवाग्रे कर्माङ्गत्वेऽपि यात्रार्थश्राद्धस्य यात्रार्थत्वेन
पृथग्निर्भागः सूपपन्नः । अतएव च प्रकरणशेषे सर्वमुपाधिभेदादविरुद्ध-
मिति वक्ष्यति । प्रायश्चित्तव्रतेति । पापक्षयार्थं यत् प्रायश्चित्तव्रतं तदा-
चरणानन्तरं कर्तव्यत्वेन विहितं यच्छ्राद्धमित्यर्थः । पापक्षयस्य प्राय-
श्चित्तेनैव जनितत्वात् श्राद्धस्य तदजनकत्वात् यथा ऋतावयासङ्गतेरिति
केचित् तदसं क्रियते शुद्धये इत्यनेन श्राद्धस्यापि तज्जनकत्वप्रति-
पादनात् शुद्धये पापक्षयस्य इति तदथात् शालाग्रौ लौकिकाग्रौ प्रायश्चि-
त्तिनः स्मार्तान्तरसम्भवात् । निषेकेति निषेककाल इति न गर्भाधानमात्र-
परं किन्तु सकलश्रोतस्मार्तकर्मपरमित्यर्थः । अतएवैतद्वचनस्य सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् सामगानामपि गर्भाधाने श्राद्धमस्तीति वृद्धिश्राद्धप्रकरणे
विवेचयिष्यते । एतच्छ्राद्धस्य कर्माङ्गत्वे प्रमाणमाह नानिष्टुः ति । उ-
सवानन्दसंस्थाने यज्जोद्वाहादिमङ्गले इत्यादिवचनैरभिहितस्य श्राद्धस्य
नानिष्टुः । तु पितृन् श्राद्धैरित्यनेन प्राक्कर्तव्यत्वप्रतिपादनात् भावि-
निमित्तकत्वेन कर्माङ्गत्वमेवेति भावः । अतएव गोभिलेनापि सकल-
मतिधाय सर्वाण्येव अन्वाहार्थवस्तीत्यनेनायोगव्यवच्छेदपरमतस्तुत्वात्
श्राद्धानां कर्माङ्गत्वं प्रतिपादितम् । तीर्थयात्राविषयमिति । तेन तीर्थ-
यात्रायां कर्तव्यत्वात् सप्तम्यादियुष्मच्छ्राद्धं क्रियते तदयात्रार्थमित्यर्थः ।

प्रवेशेऽपि तीर्थयात्रां कर्तव्येति चेत् त्र्यम्बकपुराणम् ।
 यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां गच्छेत् सुसंयतः स च पूर्व-
 गृहे स्वे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः संपूजयेत्तु-
 नत्रो गणेशम् ॥ देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्
 धीमान् प्रीणयन् विद्वशक्त्या प्रपन्नान् । प्रत्यागतश्चापि
 पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेत् ॥ शरीरोपि-
 चय इति शरीरोपचयहेतौ रसायनादिके कर्तव्ये । कथं
 तर्हि पञ्चविधत्वमाह बृहस्पतिः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 बृहिश्राद्धं तथैव च । पार्वण्येति मनुना श्राद्धं पञ्च-

तीर्थयात्रां कर्तव्येति । तेन कृततीर्थयात्रेण गृहप्रवेशे कर्तव्ये
 यच्छ्राद्धान्तरं तदपि यात्रार्थमित्यर्थः । यो य इत्यत्र पूर्वं पितॄन् पूजये-
 दित्यनेन यात्रातः पूर्वं श्राद्धं दर्शितं श्राद्धयात्रे नान्दीमुखमेवेति
 प्रतिहस्तादयः पार्वण्यविधिनैवेति वाचस्पतिमिश्राः । बस्तुतस्तु प्रतिहस्ता-
 दिमतमेव साधीयम् । निषेधकाले सोमे च इत्यस्य सकलश्रोतस्मार्तक-
 र्शोपलक्षणतया तीर्थयात्राया अपि स्मार्तकस्मृत्येन तदङ्गश्राद्धस्य नान्दीमुख-
 स्यैव प्राप्तेः । उंसवान्कसन्ताने यज्जोद्वाहादिमङ्गले । मातरः प्रथमं
 पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । इत्युक्तनान्दीमुखश्राद्धस्यैव नानिष्टं । तु पितॄन्
 श्राद्धैरित्यनेन श्राद्धैर्तव्येति उपदेशात् । अतएव निर्णयामृतलिखितं
 ब्रह्मपुराणवचनम् । सेतुबृहज्जलादीनां प्रतिष्ठास्तु तथैव च । तीर्थयात्रा-
 वृषोऽसर्गे बृहिश्राद्धं विधीयते ॥ इति । श्राद्धं कुर्यात् तु सर्पिषा इत्य-
 नेनास्य श्राद्धस्य बह्वसर्पिकत्वं प्रतिपादितम् । शरीरोपचय इति उप-
 लक्षणतयाऽर्थोपचयोऽपि बोध्यः । हेतुपदकात्र कार्यपरं को हेतुः
 कारणं किंवेत्यादाविव रसायनादिके इत्यादिना कृष्यादिरूपार्थोपचय-
 परिग्रहः । तथाच शरीरोपचयरूपफलार्थं रसायनारम्भेऽर्थोपचयार्थं

বিধং স্মৃতম্ ॥ কুর্শ্বপুরাণে । অহন্যহনি নিত্যং স্যাৎ কাম্যং
 নৈমিত্তিকং পুনঃ । একোদ্দিষ্টঞ্চ বিজ্ঞেয়ং বৃদ্ধিশ্রাদ্ধঞ্চ
 পার্শ্বণম্ । এতৎ পঞ্চবিধং শ্রাদ্ধং মনুনা পরিকীৰ্ত্তিতম্ ॥
 সত্যং স্বরূপতো দ্বাদশবিধত্বেহপি পঞ্চবিধবিধানোপাধি-
 ভেদাৎ পঞ্চবিধত্বম্ । গোষ্ঠীশ্রাদ্ধাদীনাং পার্শ্বণকাম্যবৃদ্ধি-
 শ্রাদ্ধৈরপৃথগ্বিধানাদেতেষেবান্তর্ভাব ইত্যভিপ্রায়ঃ ।
 সপিণ্ডীকরণস্যাপ্যংশতঃ পার্শ্বণবিধানাদংশত একোদ্দি-
 ষ্টবিধৈরুভয়াত্মকত্বান্ন পৃথক্ ত্বম্ । নিত্যপার্শ্বণাৎ কাম্যস্য
 দেবতাভেদাৎ পৃথগ্বিধানম্ । বস্তুতস্তু প্রপঞ্চার্থমেব
 দ্বাদশবিধত্বং যুগাদ্যাশ্রাদ্ধানাংপি সত্ত্বাৎ ॥ ৪৬ ॥

কৃষ্যাদ্যারম্ভে বা যচ্ছ্রাদ্ধমিচ্ছয়া ক্রিয়তে তৎপুণ্ড্যর্থমিত্যর্থঃ । কাম্যান্ত-
 র্গতত্বেহপি এতয়োবিভাজকোপাধিভেদেনৈব পৃথগ্বিভাগ ইতি কুর্শ্বপুরাণ
 ইতি একোদ্দিষ্টং পুনর্নৈমিত্তিকং বিজ্ঞেয়মিত্যর্থঃ । তেন পঞ্চবিধত্ব-
 ব্যাঘাতঃ বিশ্বামিত্রোক্ত নিত্যনৈমিত্তিকত্বাদি স্ব স্ব ধর্মতঃ । গোষ্ঠীশ্রাদ্ধা-
 দীনামিতি গোষ্ঠীশ্রাদ্ধপুষ্টিশ্রাদ্ধশুদ্ধার্থশ্রাদ্ধানাং পার্শ্বণান্তর্ভাবাৎ কশ্মাঙ্গ-
 যাত্রার্থশ্রাদ্ধয়োর্বৃদ্ধিশ্রাদ্ধান্তর্ভাবাৎ দেবশ্রাদ্ধস্য কাম্যান্তর্ভাবাচ্চ পঞ্চবি-
 ধত্বমেব শ্রাদ্ধমিত্যভিপ্রায়ো বৃহস্পত্যাদে রিত্যর্থঃ । নমু গোষ্ঠীশ্রাদ্ধাদীনা-
 মিব কাম্যানাং তিথিশ্রাদ্ধাদীনাংপি পার্শ্বণান্তর্ভূতত্বাৎ কথং পৃথগ্বি-
 ধানমত আহ নিত্যপার্শ্বণাৎ অমাবাস্যাদিক্রিয়মাণাবশ্যকপার্শ্বণাৎ
 কাম্যস্য তত্ত্তিথ্যাদিনিমিত্তিককাম্যপার্শ্বণস্য দেবতাভেদাৎ পৃথ-
 গ্বিধানমিত্যর্থঃ । তত্রাবশ্যকপার্শ্বণে পুরুরবোমাদ্রবসোর্দেবতাত্বম্ । পুরু-
 রবা মাদ্রবাশ্চ পার্শ্বণে সমুদাহৃতৌ ইত্যুক্তেঃ । কাম্যপার্শ্বণে চ ধুরি-
 লোচনয়োর্দেবতাত্বং কাম্যে চ ধুরিলোচনাবিত্যুক্তেঃ । প্রপঞ্চার্থমেব
 শ্রাদ্ধস্যানেকবিধত্বজ্ঞাপনার্থমেব ন তু দ্বাদশবিধমেব পঞ্চবিধমেব ইতি

यत् तू मत्स्यपुराणे । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
त्रिविधं श्राद्धमुच्यते । तत्र नित्यपदमुक्तार्थमेव नैमि-
त्तिकपदं आगस्त्यकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्वणैकोदि-
क्तयोः परिग्रहार्थं काम्यपदं दृष्टफलत्वेन त्रिषिश्राद्धादी-
नामभ्यादयस्य च ग्रहणार्थमित्यविरोधः । विष्णुना तु नित्य-
काम्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते । तत्र नित्यपदमावश्यक-
रूपतया पार्वणैकोदिकेत्योरपि परिग्रहार्थं काम्य-
पदमनावश्यकार्थं सर्वमिदमुपाधिभेदादविरोधः ॥ ४९ ॥

अथ श्राद्धदेशाः ॥ तत्र विष्णुः । पुष्करेष्णयं श्राद्धं
जपहोमतपांसि च । पुष्करे स्नातमात्रं सर्वपापां
प्रमुच्यते ॥ इत्याभिधाय एवमनोषु तीर्थेषु सरिद्धरासु सङ्ग-
मेषु च प्रभवेषु च पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रश्रवणेषु च वनेषु-
पवनेषु गोमयेनोपनिष्वेषु गोत्रेषु मनोक्तेषु च ।

निरुमार्थं द्वादशविधत्वं द्वादशविधत्वाद्युक्तिनिरुमपक्षे दोषमाह युगाद्या-
दीति । आदिना मन्त्रत्वाश्राद्धपरिग्रहः । तेषां निरुक्तपार्वणत्वं काम्य-
त्वादसम्भवादिति भावः ॥ ४७ ॥

उक्तार्थमेव अहन्तृहनीत्युक्तार्थमेव । पार्वणैकदिष्टयोरिति एको-
दिष्टपदेन सपिण्डीकरणस्यापि परिग्रहः । अविरोध इति सर्वेषामेव
वचनानां उपाधिभेदमुखेन केवलं प्रपञ्चार्थत्वात् अविरोध इत्यर्थः
॥ ४९ ॥

अथेति श्राद्धप्रभेदप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः । पुष्करेष्णिति एषां
त्रिहासवचनम् । तथाचोक्तं अग्नित्रयं त्रीणि च पुष्कराणीति । एवमित्युक्त-
मित्यर्थः । स्वजन्मभूमिपरत्वं प्रभवपदस्य निराकरोति प्रभवोहत्वेति ।
प्रसृत्येति सरिद्धरास्वित्यनेन नदीनामुपस्थितत्वात् अनन्तरौक्तेः च । सङ्ग-

प्रभवो ह्यत्र नदीनामुपतिस्थानम् । सविष्टरासु सङ्गेषु
 चेति प्रसृत्य प्रभवोऽथत्याभिधानात् । पुलिनं नदीतोयो-
 स्थितदेशः । निकुञ्जो लतावेष्टितदेशः । प्रश्रवणं निर्वारः
 उपवनं गृहवाटिका । मनोज्ञं रमणीयम् देवलः । श्राद्धस्य
 पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च
 नैमिषं पुष्कराणि च ॥ नदी तटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु
 च । विविक्तेषु च तूनाञ्जि दत्तेनेह पितामहाः ॥ विविक्तं
 विजनम् । बृहस्पतिः । काङ्कन्ति पितरः पुत्रान्नरकापा-
 तभीरवः । गयां याम्यति यः कश्चिद् नोहस्मान् सन्ता-
 रयिष्यति ॥ करिष्यति व्रषोऽसर्गमिक्तापूर्तं तथैव च ।
 पालयिष्यति वार्द्धक्य श्राद्धं दास्यति चान्नहम् ॥ गयायां
 धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशार्धे ह्यक्षयवटे पितृणां

मेधित्यत्र तामामेवाश्रयात् तत्साहचर्यात् । प्रभवेऽथित्यत्रापि तामाम-
 यो न्यायः ननुपहितश्राद्धकर्तृरिति भावः । ईष्ठापूर्तमिति देवदन्दे
 दीर्घः । ईष्टं—अनुवेद्यात् यद्दानमिष्टमित्यभिधीयते इति मत्स्यपुरा-
 णोक्तं आग्रयणेष्ट्यादि च । पूर्तम् । वापोकूपतडागादिदेवतायतनानि
 च । अन्नप्रदानमारमाः पूर्तमित्यभिधीयते । इति तत्रैवोक्तम् । गया-
 स्थानं विशेषयति । धर्मपृष्ठब्रह्मसदःप्रभृतयो गयास्तुर्गतदेशाः तेषां पो-
 र्मन्यायेनाधिकफलप्रतिपादनार्थं पुनर्निर्देश इत्यर्थः । गामानय
 इत्युक्त्वा वृषमानय इत्युक्तेहन्यागोभ्यां वृषस्य श्राद्धस्यावगमात् । ननु
 पुष्करेऽक्षयं श्राद्धमित्यादिकं किं युगाद्यादिश्राद्धवत् पृथक् श्राद्धविधिः
 किं वा प्राप्तेऽन्वावास्यादिश्राद्धे पुष्करादिदेशाद्युक्तफलविधिरिति
 विवर्क्याह अत्रेति तीर्थप्राप्तीति । द्रव्यान्नाङ्गप्राप्तेरप्युपलक्षणम् ।
 तीर्थे द्रव्योपपन्नो च सदसः श्राद्धं विधीयते । पात्रकं ब्राह्मणं प्राप्य

কৃত্তমক্ষয়ম্ ॥ ধর্ম্মারণ্যং ধর্ম্মপৃষ্ঠং ধেনুকারণ্যমেব চ ।
 দৃষ্টৈতানি পিতৃশ্চার্চ্য বংশান্ বিংশতিমুদ্বরেৎ ॥ অত্র
 গয়াযুপাদায় গয়াস্থানবিশেষোপন্যাসোহধিকফলার্থঃ । ইহ
 শ্রাদ্ধদেশত্বেন কথিতা নানাदिगदेशीयतीर्थविशेषस्वरू-
 पासुत्रदेशनिवासिভ্যোহবগন্তব্যঃ । অত্র পুষ্করেষক্ষয়ং
 শ্রাদ্ধমিত্যাদিবিষ্ণুাদিবাচ্যৈঃ সামান্যতস্তীর্থপ্রাপ্তিনিমি-
 ত্তেহমাवास्यादिश्रद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशाख्यगुणफल-
 विधिः ॥ ৪৮ ॥

গোদোহেনাপঃ প্রণয়েৎ পশুকামসোতিবৎ ন তু
 বিশিষ্টশ্রাদ্ধান্তরবিধানং বিধিগৌরবাপত্তেঃ অগত্যাত্র
 ন কালমবধারয়েদিত্যুক্তেঃ । অমাवास्याদীত্যাदिपदात् अष्टकायुगाद्यादि-
 सकलश्रद्धानां परिग्रहः । प्रागुक्तवचनात् अमावास्यायां पितृभ्या
 दद्यादित्यादिवचनात् सामान्यतोदेशमात्राधिकरणत्वेन प्राप्ते पुष्करा-
 ध्येति पुष्कराख्यश्च देशरूपो यो गुणः तेन यः प्रधानीभूततत्तৎ
 श्रद्धजन्यं प्रशस्तकालं तद्विधिरित्यर्थः । तथाच प्राप्तप्रकृततत्तच्छ्रा-
 द्धानां पुष्करादौ क्रियमाणानामक्षयफलमित्यर्थः । पुष्करादीनां अक्षय-
 फलजनकश्रद्धाद्गुणत्वं न तु पुष्कराख्यगुणजन्यं यं फलं तद्वि-
 धिरित्यर्थः । अज्ञानां फलाजनकत्वात् फलवत्सन्निधावफलं तदङ्ग-
 मिति जैमिनिना फलाजनकस्यैवाङ्गत्वप्रतिपादनात् । यत्रापि यस्य पर्ण-
 मयी जुहुर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति दध्रेऽश्रियकामस्येत्यादावङ्गे
 फलश्रुतिरस्ति तत्रापि तत्तदङ्गसहितप्रधानस्यैव तৎ फलं न तुज्ञानাৎ
 অন্যথা যত্র কৰ্ম্মণি জুহুর্দৰ্ভাদিরূপাঙ্গনিষ্পত্তির্জাতা যাগো ন জাতস্ত-
 ত্রাপি তৎ ফলং স্যাদिति सूधीभिर्भावनीयम् ॥ ৪৮ ॥

অত্র দৃষ্টান্তমাহ গোদোহেনেতি । দর্শপৌর্ণমাসপ্রकरणे चमसेनापः
 प्रणयेदिति गोदोहেনापः प्रणयेत् पशुकाम इति च द्वयं श्रूयते अत्र

সোমেন যজ্ঞেতেত্যাদৌ । তথা মনুঃ । শুচিং দেশং বিবি-
 ক্তঞ্চ গোময়েনোপলেপয়েৎ । দক্ষিণাপ্লবনঞ্চৈব প্রযজ্ছে-
 নোপ্পাদয়েৎ ॥ অবকাশেষু চোক্ষেষু নদীতীরেষু চৈব হি ।
 বিবিক্তেষু চ তুষ্যন্তি দত্তেন পিতরঃ সদা ॥ অশুচিমবিবিক্ত-
 মদক্ষিণাপ্লবনং যত্নতঃ শুচিত্বাদিনোপপাদয়েৎ । বিবিক্তং
 বিজনম্ । চোক্ষেষু মনোজেষু । বিবিক্তেষু বনাদিষু । যমঃ ।
 দক্ষিণাপ্লবনং স্নিগ্ধং বিবিক্তং শুভলক্ষণম্ । শুচিং দেশং
 পরীক্ষ্যাস্তু গোময়েনোপলেপয়েৎ ॥ আগারেষু বিবিক্তেষু
 তীরেষু চ নদীষু চ । বিবিক্তেষু চ তুষ্যন্তি দত্তেন পিতরঃ
 সদা ॥ পারক্যে ভূমিভাগে চ পিতৃণাং নির্বপেৎ তু বঃ ।

কিং চমসকরণকাপঃপ্রণয়াৎ ফলসাধনীভূতঘটাদিরূপগোদোহপাত্র-
 করণকাপঃপ্রণয়নান্তরবিধির্গোদোহেনেতি বাচ্যং কিং বা তস্মিন্বেবাপঃ-
 প্রণয়নে চমসস্থানে ফলসাধনগোদোহরূপাঙ্গবিধির্কা ইতি সন্দেহে
 অপঃপ্রণয়নান্তরকল্পনাগৌরবাৎ ধর্ম্মিকল্পনাতে ধর্ম্মকল্পনায়া লঘুত্বাৎ
 বিশিষ্টবিধ্যন্তরকল্পনাগৌরবাচ্চ । যথা প্রাপ্ত এবাপঃপ্রণয়নে চমসস্থলে
 ফলসাধনগোদোহপাত্ররূপাঙ্গমাত্রবিধিস্তথোহপি প্রাপ্তেহমাবাস্যাদি-
 শ্রাদ্ধে পুঙ্করাদিদেশরূপাঙ্গফলবিধিন্ তু শ্রাদ্ধান্তরবিধিরিত্যর্থঃ । ননু
 তর্হি কথং সোমেন যজ্ঞেতেতস্য দর্শপৌর্ণমাসপ্রকরণপঠিতস্য কর্ম্মা-
 ন্তরবিধিত্বমত আহ অগত্যেতি দর্শপৌর্ণমাসে ব্রীহিভির্যজ্ঞেত ইত্যত্র
 যদিপি ব্রীহিস্থানে সোমরূপদ্রব্যবিধিরুচ্যতে তদা পুরোডাশবাধা-
 পত্তিঃ সোমেন পুরোডাশাসস্তবাৎ । পুরোডাশং জুহোতি ইত্যুক্ত-
 পুরোডাশসাধনদ্রব্যাকাঙ্ক্ষায়ামেব ব্রীহিভির্যজ্ঞেত ইতি বিধুখানাৎ
 তথা সোমে ফলাশ্রবণাচ্চ ঙ্গফলবিধিত্বাসস্তবাচ্চ অগত্যা কর্ম্মান্তর-
 বিধিরিত্যর্থঃ । শুচিমিতি যদিপ্যপলেপয়েদিত্যব্যবহিতক্রিয়াবয়ং
 বিহায় উপপাদয়েদिति ব্যবহিতক্রিয়াবয়ো ন যুক্তস্তথাপি শুচিদেশস্য

तद्दुमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥ तस्मात्
श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च । नदीतीरेषु तीर्थेषु
श्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥ उपहरनितमेषु तथा पर्वतमा-
नूषु । गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥ सिद्धं
स्तिमितम् । विविक्तेषु देशेषु श्वाबाहुपवनादियु । उप-
हरनत्र पर्वतान्तिकम् ॥ ४२ ॥

अथ निन्दितदेशाः । विष्णुः । न श्लेच्छविषये श्राद्धं
कुर्व्यात् च गच्छेत् । तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे
न विद्यते । तं श्लेच्छदेशं जानीयादार्थ्यावर्तमत्तः परम् ॥
वायुपुराणे । त्रिंशत्कोर्वर्ज्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।

तदुपलेपनविधिर्बैरथ्यां व्यवहितार्य एव इत्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु
शुचिं देशं परीक्ष्यथ गोमयेनोपलेपनेदिति वक्ष्यमाणवचनैक-
वाक्यतया सन्निहितक्रियार्य एव अत्रापि युक्तैकतः संस्काराधानार्थं
शुचिदेशोऽपि गोमयेनोपलेपनस्यावश्यकत्वादतएव गङ्गापुलिन-
वारानस्यादावप्युपलेपनमावश्यकमिति गङ्गातीरे तु न उपलेपनापेक्षा ।
तथाच ब्रह्माण्डे । सार्द्धहस्तशतं श्वाबं गर्भतस्त्यीरमुच्यते । तत्र न प्रति-
गृह्णीयात् प्राणैः कर्षणैरपि । न मन्त्रो न विधिः कालो न मृदो
न च गोमयमिति । दक्षिणांश्वनमिति निम्नदक्षिणदिग्भागमित्यर्थः ।
शुभलक्षणं तुवाङ्गारादिवर्जितम् । तस्मादिति पुण्यारतनादीनाम-
स्वामिकत्वादित्यर्थः । गोमयेनोपलिप्तेष्विति नदीतीरेष्वित्यादौ सर्व-
त्रार्यः ॥ ४२ ॥

निन्दितदेशा इति । सामान्यतस्तदिरदेशानां श्राद्धार्हत्वज्ञापन-
मेतत्प्रयोजनम् श्लेच्छविषये श्लेच्छश्वत्साम्पदीभूतदेशे तदधिष्ठित-
देशे च । अतः परमिति उक्तश्लेच्छविषयादिभिन्नस्थानं आर्ष्यावर्तं
श्राद्धार्हं आर्ष्यावर्तकृतकर्मणामेव फलजनकत्वात् एतस्यापि श्राद्धकर्म-
न्या-

উত্তরেণ মহানদ্যা দক্ষিণেন তু কীকটাৎ ॥ দেশস্ত্রৈশকবো
 নাম সর্বকর্মাণি গর্হিতঃ । কারঙ্করাঃ কলিঙ্গাশ্চ সিন্ধো-
 রুত্তরমেব চ । প্রণক্টাশ্রমধর্মাশ্চ দেশা বর্জ্যাঃ প্রযত্নতঃ ॥
 কারঙ্করো দেশবিশেষঃ । কীকটো মগধঃ । সিন্ধুর্নদীবি-
 শেষঃ । ব্রহ্মপুরাণে । পরকীয়গৃহে যন্তু স্বান্ পিতৃংস্তর্পয়ে-
 জ্জড়ঃ । তদ্ভূমিস্বামিনস্তস্য হরন্তি পিতরো বলাৎ । অগ্র-
 ভাগং ততস্তেভ্যো দদ্যান্মূল্যঞ্চ জীবতাং ॥ গৃহ ইতি ভূভা-
 গমাত্রোপক্ষণম্ । পারকে্যে ভূমিভাগে ইতি বচনাৎ অভূ-
 ম্যভাবে কথং শ্রাদ্ধমিত্যাহ অগ্রভাগমিতি । শ্রাদ্ধীয়দ্র-
 ব্যস্য তেভ্যস্তদ্ভূমিস্বামিপিতৃভ্য উৎসৃজ্য দেয়ং জীবতাং
 স্বামিনাং মূল্যং দেয়ম্ । যমঃ । অটব্যঃ পর্বতাঃ পুণ্যা
 নদাস্তীর্থানি যানি চ । সর্বাণ্যস্বামিকান্যাছর্নাহতেষু

কলজনকত্বজ্ঞাপনার্থমার্য্যাবর্ত্তেনোক্তিঃ । স দেশ ইত্যত্রাহ উত্তরে-
 ণেতি দক্ষিণেনেতি সপ্তম্যর্থেনপ্রত্যয়ঃ । মহানদ্যা গঙ্গায়াঃ । মূল্যক্ষে-
 ত্যত্র চকারো ন সমুচ্চয়ার্থঃ কিন্তু বিকল্পার্থঃ । জীবতাং মূল্যদানেনৈব তাৎ-
 কালিকস্বত্বোপপত্তেরিতরস্য ব্যর্থত্বাৎ বিকল্পেহপি নৈচ্ছিকঃ অষ্টদোষ-
 গ্রাসাৎ । তে চাষ্টৌ দোষা অগ্রে পয়ূদাসবিবরণপ্রকরণে ব্যথ্যাতব্যঃ
 কিন্তু ব্যবস্থিতঃ । তথাচ জীবৎসু ভূস্বামিষু সন্নিধানেষু মূল্যং দদ্যাৎ
 অন্যথা তু মৃত্যেভ্যোহগ্রভাগং দদ্যাদিত্যর্থঃ অন্যে তু ইচ্ছাবিকল্পম-
 ভূ্যপেত্য স্বামিষু জীবৎস্বপি মৃত্যেভ্যোহগ্রদানাৎ শ্রাদ্ধসিদ্ধিরিত্যাহঃ ।
 অত্র ভূস্বামিপিতৃভ্যো নম ইতি । নমঃপদে নৈবাগ্রভাগদানং কৃত-
 সপি গ্ৰীকরণাকৃতসপি গ্ৰীকরণসাধারণ্যেনৈব উদ্দেশ্যত্বাৎ স্বধাপদা-
 প্রসক্তেঃ স্বধাকারঃ পিতৃণামিতি বচনেন প্রাপ্তপিতৃলোকানাং স্বধাপদ-
 বিধানাদিতি প্রাকঃ । নবীনাস্ত অকৃতসপি গ্ৰীকরণস্যাপি স্বধাপদে নৈব
 শ্রাদ্ধাদিরূপত্যাগঃ । ন স্বধাক প্রযুক্তীতু প্রেতপিতৃণো দশাহিকে ইত্যনেন

परिग्रहः ॥ स्वाम्याभावे हेतुमाह न हि तेष्विति परि-
 ग्रहो दानविक्रयादिवथेष्टविनियोगलक्षणः । तथा । रूफः
 क्रमियुतं क्लिन्नं सकीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशद्वनिष्ठशब्द-
 वर्ज्येऽं श्राद्धकर्मणि ॥ रूफः धूलियुतम् । क्लिन्नं पक्विलम् ।
 अनिष्टगन्धिकममुरभिगन्धिकम् । अनिष्ठशब्दं प्रतिकूल-
 शब्दम् ॥ ५० ॥

अथ श्राद्धकालाः । तत्र याज्वल्क्याः । अमावास्याक्तका-
 र्वादिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् । देव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिनिष्पुव-
 सृव्यसंक्रमः ॥ व्यतिपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रनूर्ययोः ।
 श्राद्धं प्रतिकृष्टिचैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥ अष्ट-
 कायोर्द्धमाग्रहायण्यास्तुमिश्राष्टमीति गोभिलोक्तम् । वृद्धिः

दाशाहिकपिण्डदान एव स्वधानिवेधेन अन्यत्र स्वधाप्राप्तः स्वधाकारः
 पितृणामित्यत्र पितृपदस्य मृतमात्रपरत्वात् । पित्रे तु द्विष्टुणा दर्भाः पितृमा
 निधनात् कार्यात् पितृत्वं कर्म प्राचीनावीतिना कार्यात् पित्रे दक्षिणामुख
 इत्यादाविव तेन ईदं श्राद्धीयाग्रभागानादिकमेतद्धूस्वामिपितृभ्यः
 स्वधेति वाक्येनैवाग्रभागदानमिति प्राहः । एतद्दानधाम्नोऽसर्गात्
 प्राक्काले इति श्रीदत्तादयः प्रयोगप्राक्काल एवेति वाचस्पतिमिश्राः ।
 सुक्तैकैतत् अन्यथा आसनादिहरणनिवारणानुपपत्तेः । यद्यपि विशेष-
 शकस्य सामान्यपरत्वे लक्षणा तथापि प्रमाणसिद्धत्वात् सा न दोषाय
 इत्याह पारक्य इति । तथाच वचनयोरेकवाक्यतया परकीयभूमिभिरे
 श्राद्धं कुर्यादिति पशुयुद्धासविधिरेक एवेति भावः ॥ ५० ॥

श्राद्धदेशमभिधाय सामान्येनावश्यकानावश्यकश्राद्धकालमाह अथेति ।
 अष्टकायोर्द्धमिति एकवचनमविक्रितं तिस्रणामेवाष्टकानां श्राद्धकालत्वेन
 बह्यमाणत्वात् अष्टकाश्राद्धकं कृष्णपक्षश्राद्धात् पृथक् प्रकरणभेदेन कृष्णप-
 क्षश्राद्धात् पृथगेवाष्टकाश्राद्धस्य विष्णुादिवचनसिद्धत्वात् अष्टकावत् अत-

পুত্রজন্মাदिः । কৃষ্ণপক্ষঃ সৰ্ব্ব এব । অমাবাস্যাগ্রহণং প্রাশ-
স্ত্যার্থম্ । দেব্যং খড়্গমাংসাদি । ব্রাহ্মণসম্পত্তিঃ পঙ্ক্তিপা-
বনাদিসম্পত্তিঃ । সূর্য্যসংক্রম ইতি অয়নবিষুবেতরপরং গো-
বৃষন্যায়াং অয়নবিষুবয়োঃ পৃথগুপাদানং ফলাধিক্যার্থম্ ।
ব্যতীপাতঃ সূর্য্যাচন্দ্রমসোঃ সংক্রান্তিসাম্যং জ্যোতি-
রাগমগম্যমিতি কল্পतरुः । যোগविशेष इति कश्चिৎ ।
गङ्गाया ब्रह्मपुराणोक्ता । यथा । योगो मघात्रयोदश्यां
कुङ्गरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संज्ञे च शाशन्यर्के
करे स्थिते ॥ ५१ ॥

এবাগ্রে অষ্টকা মাষ্যভূতদয়াস্তীর্থপাত্রোপপত্তয়ঃ । পিতৃণামতিরেকোহয়ং
মাসিকানাং ক্রবঃ স্মৃতঃ ॥ ইতি বচনং মাসিকান্নাদমাবাস্যাশ্রাদ্ধা-
তিরেকঃ অষ্টকাদিশ্রাদ্ধগণ ইতি গ্রন্থকার এব ব্যাখ্যাস্যতি অন্যথামা-
বাস্যাদিবং কৃষ্ণপক্ষীয়শ্রাদ্ধেহষ্টকায়াঃ প্রাশস্ত্যে অমাবাস্যাক্রিয়মাণ-
কৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধাং অষ্টকাদিশ্রাদ্ধানামতিরিক্তত্বাভিধানমসঙ্গতং স্যাৎ
তেন কৃতেহপ্যষ্টকাশ্রাদ্ধে কৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধং পৃথক্ কর্তব্যমিত্যর্থঃ । পুত্র-
জন্মাদীত্যাদিনা নামকরণাদীনাং গ্রহণম্ । অমাবাস্যাগ্রহণং প্রাশস্ত্যার্থ-
মিতি ন চামাবাস্যাগ্রহণম্ সাগ্নিপরমেবাস্তিত্বিতি বাচ্যং অমাবাস্যাদি
সকলশ্রাদ্ধমভিধায় এতচ্চানুপনীতোহপি কুৰ্য্যাৎ সৰ্ব্বেষু পৰ্ব্বসু । শূদ্রো-
হপি মন্ত্রবৎ কুৰ্য্যাৎ অনেন বিধিনা বুধঃ ॥ ইতি মৎসাপুরাণীয়েন সৰ্ব্বেষা-
মেবাধিকারপ্রতিপাদনাং অতএবামাবাস্যায়াং বিশেষেণেতি নিগমেন
কণ্ঠাত এব প্রাশস্ত্যমুক্তম্ । ব্রাহ্মণসম্পত্তিরিত্যত্র ব্রাহ্মণপদার্থং
বিবৃণোতি পঙ্ক্তিপাবনাদীতি গোবৃষন্যায়াদिति । গামানয় বৃষমানয়ে-
ত্যত্র গোপদস্য বৃষেতরগোপরত্বম্ । অন্যথা সামান্যাভিধানেনৈব
তৎসিদ্ধেৰ্বৃষপদবৈয়র্থ্যাং তদ্বদত্রাপীত্যর্থঃ । তথাপি বিশেষাভিধানস্য
কিং প্রয়োজনং অত আহ ফলাধিককথনমিতি । ননু সর্পাঙ্কাদক্ষিণং

मुख्यार्थं देशपरतैव युक्ता कालपरत्वे लक्षणाप्रस-
ङ्गादिति चेत् न श्राद्धकालाः प्रकीर्तिता इति वाक्याव-

भानोर्धनिर्णयत्वं तथोक्तम् । कदाचिदासौदयनमुत्पातान् च शास्त्रतः ॥
इत्ययनाश्रममुक्तम् । तथा । प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वान् तदा
शशी । विशाखाशचतुर्थेऽंशेऽयने तिष्ठत्यसंशयम् ॥ तदैव विष्णु-
वाक्ये वै कालः पुण्योऽभिधीयते । तत्र दद्यात् पितृभ्यश्च सुख-
मेतत् तु दानजम् ॥ इति विष्णुवास्तुरमप्युक्तम् । तथाच तदुत्तरपरतयैव
सामञ्जस्ये किमर्थं गोरुषत्रायानुसरणं गत्यन्तरासम्भवं एव तस्यानु-
सरणीयत्वादिति चेन्न आदित्यसंक्रमणं विष्णुवद्वयं विशेषेणायनद्वयमिति
विष्णुवचनेन संक्रान्तिरूपयोरैवायनविष्णुवयोः प्राशस्त्यप्रतिपादनात्
तदेकवाक्यात्तालाघवात् प्रसिद्धत्वेन शीघ्रोपस्थितिकतया तयोरेव
ग्रहणोचित्याच्च । विष्णुपुराणोक्तविशेषस्यादन्तुविष्णुवशकवाच्यत्वेन प्रकृते
विष्णुवशकस्य तकारान्तस्य तत्परत्वासम्भवाच्चेति । ज्योतिरागम-
गम्यमिति संक्रान्तिसाम्यमित्यस्य विशेषणम् । तथाच ज्योतिरागमे
तदनुसङ्गेयमिति भावः । योगविशेष इति । श्रवणाश्विनिर्णयार्था नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविवायेन व्यतीपातः स उच्यते ॥ इत्युक्तयोग-
विशेष इत्यर्थः । नागदैवतमश्लेषामस्तकं मृगशिराः एवात्वं मस्तके
आदिपादे इति वार्थः । विष्णुसुन्दर्यन्तर्गतयोगविशेष इत्यपि
कश्चित् । गजच्छायेति यद्यपि कुञ्जरच्छायपदस्यैव परिभाषार्थं
ब्रह्मपुराणोक्तं तथापि कुञ्जरच्छायसंज्ञित इतीति च प्रत्ययेन कुञ्जर-
च्छायादिका संज्ञा जाता यस्येत्यर्थविहितेन कुञ्जरच्छायाबोधकानां
पदानां वाक्यानां सर्वेषामेव तत्र परिभाषास्य ब्रह्मपुराणेन
प्रतिपादनात् धृष्टुरकनकाह्वर इतिवत् अन्यथा कुञ्जरच्छायसंज्ञ इत्येव
क्रयात् इति ॥ ५१ ॥

मुख्यार्थमिति छायायां कुञ्जरस्य चेति वचनैकवाक्यतया गजस्य
छाया गजच्छाया इत्यर्थवलात् मुख्यार्थमित्यर्थः । इदं तमश्नति

ধ্বতকালপরত্বানুপপত্ত্যা লক্ষণায়। এব যুক্তত্বাৎ দৃষ্টা
চ বাক্যাবধূততগুণপরত্বানুপপত্ত্যা ধান্যমসীতি মন্ত্রে
তগুণলক্ষণা দ্রব্যশব্দে দ্রব্যপ্রাপ্তিকালবৎ গজচ্ছায়া-
প্রাপ্তিকাললক্ষণৈব কুতো ন ভবতীতি চেৎ নিরূঢ়-
লক্ষণায়। বলীয়স্ত্বাৎ অন্যথা শব্দেতবৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । কিঞ্চ

নীলং তম ইতি প্রত্যয়ানুরোধাৎ ছায়াঙ্ককারাপরনামী । দশমদ্রব্যমিতি
তৌতর্কিকমতাবলম্বনেনাভিধানম্ । অন্যথা তস্যা অভাষরূপত্বে শ্রীদ্ধাধি-
করণত্ববাধাৎ ছায়াধিকরণত্ববাধাৎ ছায়াধিকরণদেশলক্ষণাবশ্যকত্বে মুখ্য-
ত্বার্থমিত্যনুপপত্তেরিতি বোধ্যম্ । লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিতি গজচ্ছায়াধিকরণ-
কালপরত্বেন লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিত্যর্থঃ । স্ববাক্যাবধূতেতি শ্রীদ্ধকালোঃ প্রকী-
র্তিতা ইত্যুপসংহারবাক্যেন উক্তানাং সর্বেষামেব কালতাৎপর্যকত্বে
নির্ণীতে দেশপরত্বে তদ্বাধাৎ গজচ্ছায়াপদস্য তদধিকরণরূপলক্ষণায়।
আবশ্যকত্বাদিত্যর্থঃ । বাক্যবিরোধেন লক্ষণায়াং দৃষ্টান্তমাহ দৃষ্টা চেতি
ষাগবিশেষে দৃশদি তগুণানাবপতি ইত্যুক্তং অনেন চ বিধিনা
পাষণে তগুণানামাবাপো বিধীয়তে তত্র মন্ত্রাকাঙ্ক্ষায়াং ধান্যমসী-
ত্যুক্তং তেন ধান্যমসি ধিনুহি দেধান্ ধিনুহি যজ্ঞপতিং ধিনুহি মাং
যজ্ঞন্যমিতি ইতি মন্ত্ৰেণ তগুণানাবপতীত্যর্থঃ । অত্র চ মন্ত্রলিঙ্গেন
ধান্যম্যাবাপলক্ষণো বিনিয়োগোহ্বেগম্যতে । ধান্যত্বক সতুষং ধান্য-
মুচ্যতে ইত্যনেন তত্রৈব ধান্যপদস্য রূঢ়ঃ বিধিবাক্যেন চ তগুণস্য
সোহ্বেগম্যতে ইতি বিধিমন্ত্রয়োবিরোধে বিধেঃ প্রথমপ্রবৃত্তত্বেন বল-
বত্তয়া তদধীনসিদ্ধতগুণতাৎপর্যানুরোধেন মন্ত্রস্যোত্তরপ্রবৃত্তত্বেন দুর্ব-
লতয়া তত্র ধান্যপদে তগুণলক্ষণা দৃষ্টা চেত্যর্থঃ । যদিপ্যত্র বলাবল-
ভাবসত্ত্বাৎ তথা প্রকৃতে তু তদ্বিরহান দৃষ্টান্তদাষ্টান্তয়োঃ সমতা
তথাপি তাৎপর্যানুপপত্ত্যা লক্ষণৈবেতি দৃষ্টান্তদাষ্টান্তয়োঃ । দৃষ্টান্তে
বিধিবাক্যং তাৎপর্যাগ্রাহকং দাষ্টান্তে তু উপসংহারবাক্যমিতি ফলতো
ন কশ্চিৎশেষঃ । ন চ লক্ষণাত্মপগমাপেক্ষয়া উপসংহারবাক্যস্য

देवदत्तादिशकवत् शक्नोति तथैव मुख्यात् । श्राद्धं
 प्रतिरुचिरिति यदैव वज्रमानस्य श्राद्धेच्छा भवति तदैव
 श्राद्धकालः शुक्लपक्षेऽपि यस्यां कस्याश्चित्प्रतिषेधवित्यर्थः
 ॥ ५२ ॥

गज्ज्जायेतरपरतया सक्नोचस्यैव न्याय्यत्वेन नास्य गज्ज्जायापदे
 कालतात्पर्याग्राहकत्वमिति वाच्यं तथात्वे गज्ज्जायाया उपसंहारान-
 वयित्वेन गज्ज्जाया श्राद्धदेशः प्रकीर्तित इत्यध्याहारेणैव तदवयो
 वाच्यः । तथाच नानापदाध्याहारकल्पने गौरवात्तदपेक्षया लक्षणाया
 एव न्याय्यत्वात् । अन्यथा गज्जायां षोडश इत्यादावपि गज्जायां
 मंस्यः तीरे षोडश इत्यध्याहारेणैवोपपत्तौ लक्षणा न स्यादिति ।
 द्रव्यशक्ते इति । द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिरित्यत्र द्रव्यशक्ते इत्यर्थः । कुतो
 नेति लक्षणाया अवशिष्टत्वादिति भावः । तथा हस्तिच्छायायामेव श्राद्धं
 भवतु न योगविशेषरूपे काले इति पूर्वपक्षः निरुत्तलक्षणाया इति
 गज्ज्जायापदस्य तत्प्राप्तिकाले लक्षणा आधुनिकी तस्मिन्नर्थे तस्या-
 नादिप्रयोगाभावात् अतोऽप्रसिद्धत्वेन विलम्बोपस्थितिकतया दुर्बला ।
 योगविशेषे तु तस्य लक्षणा निरुत्ता तत्र तस्यानादिप्रयोगयोगित्वात्
 मुनिकृतसक्नेतेनैव तत्सिद्धेः । तत्र तस्याश्च प्रसिद्धत्वेन शीघ्रो-
 पस्थितिकतया शक्तितुल्यत्वेन बलवत्त्वादित्यर्थः । अथेति सक्नेतविष-
 येऽपि लक्षणाया निरुत्तत्त्वानङ्गीकारे इत्यर्थः । ननु गज्ज्जाया इति नैक-
 वचनान्तं गज्ज्जायापदं किन्तु बहुवचनान्तं गज्ज्जायापदम् । तथाच गजस्य
 छाया येषु कालेषु इति न्युत्पत्त्या गज्ज्जायापदेन तदधिकरणकाला एव
 उच्यन्ते । एवञ्च बहुव्रीहावपि सङ्घट्टिलक्षणाया निरुत्तत्त्वमेवेति साम्ये
 किं विनिगमकमाह किकेति । तथाच संभवति मुख्यत्वे लक्षणाया अयोगा-
 दित्यर्थः । देवदत्तादिशकवदिति पुल्लादिषु पित्रादिकृतदेवदत्तादि-
 नानामिवेत्यर्थः । द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यं तत्रा-
 पीश्वरेच्छायाः सत्त्वात् अत्रापि मुनिसक्नेतबलेन तदनुमानादिति भावः ।

অথাবশ্যককালঃ । তত্র বিষ্ণুঃ । অমাবাস্যাস্তিত্বেশ্রোহৃৎ-
কাস্তিত্বেশ্রোহৃৎকামাঘীপ্রোষ্ঠপদ্যুর্দ্ধং কৃষ্ণত্রয়োদশীত্রীহি-
ষবপাকো চেতি । এতাংস্তু শ্রাদ্ধকালান্ বৈ নিত্যানাহ
প্রজাপতিঃ । শ্রাদ্ধমেতেষুকুর্বাণো নরকং প্রতিপদ্যতে ॥
তিশ্রোহৃৎকামা ইতি অষ্টকান্তুরস্য নিত্যত্বব্যবচ্ছেদার্থঃ
যা চাপ্যন্যা চতুর্থী স্যাভ্যাক্ষ কুর্ঘ্যাদ্বিশেষত ইতি বায়ু-
পুরাণবচনাৎ । তিশ্রোহৃৎকামা ইত্যন্বষ্টকান্তুরব্যবচ্ছে-

স এবতি ইচ্ছাবচ্ছিন্নপূর্য়দস্তেতরকাল এব শ্রাদ্ধকাল ইত্যর্থঃ । যস্যঃ
কস্যংশ্চিদ্ধিথাবিত্তি ইচ্ছাবলেন শ্রাদ্ধং কার্যমিতি শেষঃ ॥ ৫২ ॥

আবশ্যককালমাহ নিত্যকাল ইতি । অষ্টকান্তুরস্যেতি তস্য
নিত্যত্বব্যবচ্ছেদার্থং তিস্র ইত্যর্থঃ সংখ্যাপরিমাণয়োন্যূনাধিকত্বব্যব-
চ্ছেদফলত্বাদিতি ভাবঃ । অষ্টকান্তুরে প্রমাণমাহ যা চেতি । অত্র মিশ্রাঃ
তিস্র ইতি সংখ্যা ন্যূনসংখ্যাব্যবচ্ছেদফলিকৈব ন ত্বধিকসংখ্যাব্যব-
চ্ছেদিকা । পিতৃদানায় মূলে সূর্য্যষ্টকাস্তিত্বে এব চ । যা চাপ্যন্যা চতুর্থী
স্যাভ্যাক্ষ কুর্ঘ্যাদ্বিশেষতঃ ॥ ইত্যভিধায় আশু শ্রাদ্ধং দ্বিজঃ কুর্ঘ্যং সর্ব্বশ্বে-
নাপি নিত্যশঃ । ক্ষিপ্রং প্রাপ্নোতি শ্রেয়াংসি পরত্রেহ চ মোদতে ॥ ইতি
বায়ুপুরাণে নিত্যশ ইত্যভিধানাৎ । বর্ষাসু মেধ্যশাকৈশ্চ চতুর্থ্যামেব
সর্ব্বদা ইতি ব্রাহ্মে সর্ব্বদা ইতি শ্রবণাচ্চ তস্মাদষ্টকাচতুষ্ঠয়মেব নিত্য-
মিত্যাহঃ তন্ন ভথা সতি তিস্রমিতি ব্যর্থং স্যাৎ ন্যূনসংখ্যাব্যবচ্ছেদ-
কত্বাপ্রসঙ্গ্যা নিরসনীয়াপ্রতীতেঃ । বায়ুপুরাণে চ । অষ্টকাস্তিত্বে এব
চ । যা চাপ্যন্যা চতুর্থী স্যাদিতি পৃথগভিধানং তিস্রণাং নিত্যত্বার্থং
চতুর্থ্যাশ্চ কাম্যত্বার্থম্ । অতএব আশু শ্রাদ্ধং দ্বিজঃ কুর্ঘ্যং সর্ব্বশ্বেনাপি
নিত্যশ ইতি তিস্রণামেব নিত্যত্বমুক্তম্ । ক্ষিপ্রং প্রাপ্নোতি শ্রেয়াংসীত্য-
নেন ফলদর্শনে চতুর্থ্যা এব কাম্যত্বমুক্তম্ । অন্যথা চতুষ্ঠয়ামেব
নিত্যত্বে তত্র ফলাধ্বয়ো ন স্যাৎ নিত্যত্বকাম্যত্বয়োবিরোধস্য যাবজ্জী-
বাধিকরণদর্শিতত্বাৎ ফলশ্রুতেঃ স্ততিপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ কর্ম্মভেদ-

दार्थमेव माघीर्पोर्णमासीति कल्पतरुः । यथा विष्णुधर्मो-
 क्तरे । त्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव । न
 तावादेर्यो महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥ पोर्णमासी तथा
 माघी श्रावणी च नरोत्तम । प्रोष्ठपद्यामतीतायाः तथा
 कृष्ण त्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह
 प्रजापतिः ॥ माघी त्रयोदशी विशेषणमित्यन्ये । ननु
 मघायुक्ता त्रयोदशी प्रोष्ठपद्युक्तेमेव सम्भवति अतस्तदन-
 र्थकं स्यात् न श्रावण्युक्तेमपि सिंहसृष्टेर्गोक्षुरफल्गुनी-
 नक्षत्रेणामावास्यायां ततः प्राक् त्रयोदश्यां मघानक्ष-
 त्रसम्भवात् ॥ ५७ ॥

कल्पनागौरवात् अगत्या हि जातेष्ट्यादौ संबलिताधिकारकल्पनात् ।
 ब्रह्मपुराणे च सर्वदेवतस्य शार्करित्यनेन सम्भवात् अशक्तावपि शक्यं
 विना श्राद्धः न कुर्यादिति तदर्थमिति । अवष्टकान्तरेति वर्षाकर्तव्यावष्ट-
 काव्यवच्छेदार्थमित्यर्थः । माघी पोर्णमासीति विष्णुधर्मोक्तैरेकवाक्यत्वा-
 दिति तदभिप्रायः । तदेव स्पष्टयति तथेति । वस्तुतः कार्तिकीमाघ्यादि-
 पदानां तत्तन्मासीर्पोर्णमास्यां निरूढतया शीघ्रोपस्थितिकत्वमिति
 कल्पतरोरभिप्रायः । न ताविति तौ त्रीहिषर्बो श्राद्धं विना नादेर्यो
 न तन्नीयावित्यर्थः । एतेन श्राद्धं विना नैतयोः शुद्धिरित्यपि
 सिध्यति । तथाच त्रीहिषवपाकौ चेत्यनेन नित्यतयोक्तौ तच्छ्राद्धस्य
 प्रत्यक्षपरिहारो अव्यक्तश्चेति ह्यमेव प्रयोजनं अतोऽकृत-
 श्राद्धाभ्यां एताभ्यां न दैवपित्र्यकर्म्मकरणमित्यर्थ इति बोध्यम् ।
 त्रयोदशीविशेषणमिति मघायुक्ता माघीति योगबलात् मघायुक्तां त्रयो-
 दशीमित्येकवाक्यत्वाच्चेति भावः । प्रोष्ठपद्युक्तेमेव त्वतीति अमा-
 वास्यायां सूर्याचन्द्रमसोरेकनक्षत्रावस्थाम् नियतं सूर्याचन्द्रमसोर्ब-
 परः सन्निकर्षः सामावासेति गोभिलोक्तेः । तथाच त्रयोदश्यां चन्द्रस्य

ত্রীহিঃ শরৎপকধান্যং তত্রৈব ত্রীহিশকস্য মুখ্যত্বাৎ ।
 অন্যথা ত্রীহপচারে শালিপ্রতিনিধিदर्शनं পৃথগুপাদানঞ্চ
 নোপপদ্যতে । তথা ছন্দোগপরিশিষ্টং কাত্যায়নঃ । যথো-
 ক্তবস্ত্বসম্পত্তৌ গ্রাহং তদনুকরি যৎ । যবানামিব গোধূমা
 ত্রীহীণামিব শালয়ঃ ॥ ত্রীহয়ঃ শালয়ো মুদগা গোধূমাঃ
 সর্ষপাস্তিলাঃ । যবশ্চৌষধয়ঃ সপ্ত বিপদো স্তুতি ধারিতাঃ ॥
 বামনপুরাণে । হবিষা সংস্কৃতা যে তু যবগোধূমশালয়ঃ ।

মঘাবস্থানেহমাবাস্যায়াং উত্তরফল্গুনীক্ষত্রে তদবাস্থতিঃ স্যাৎ তদাচ
 সূর্যস্যাপ্যুত্তরফল্গুনীক্ষত্রাবস্থিতিরাবশ্যকী । অন্যথৈকনক্ষত্রাবস্থিতি-
 রূপস্য পরমসন্নিকর্ষস্যাতাবপ্রসঙ্গাদিত্যুত্তরফল্গুনীকন্যার্কৈ মঘা-
 ত্রয়োদশী প্রৌষ্ঠপদ্যুক্তমেব ভবতীতি তৎপ্রাপকং প্রৌষ্ঠপদ্যুক্তমিতি
 নিরর্থকমিত্যভিমানঃ । প্রৌষ্ঠপদীমুখ্যচান্দ্রভাদ্রপূর্ণিমাশ্রাবণ্যুক্তমপীতি
 তথাচ উত্তরফল্গুনীক্ষত্রস্য সিংহকন্যোভয়ষটকত্বাৎ শ্রাবণীপূর্ণি-
 মানস্তরামাবাস্যায়াং সিংহার্কসম্বন্ধিন্যাং তন্নক্ষত্রলাভেহপি সূর্য্য-
 চন্দ্রমসৌরুত্তরফল্গুনীসিংহাবস্থানেন পরমসন্নিকর্ষাসস্ত্ববাৎ তৎপূর্ব্বত্রয়ো-
 দশ্যাং মঘাযোগসস্ত্ববেন তদ্ব্যবর্ত্তনর্থং প্রৌষ্ঠপদ্যুক্তমিতি সার্থকমিতি
 ভাবঃ । তস্মিন্শ্চ পক্ষে মাঘ্যা নিত্যত্বং বিষ্ণুধর্ম্মোত্তরবচনাদেবেতি
 মন্তব্যম্ ॥ ৫৩ ॥

ত্রীহিপদার্থমাহ ত্রীহিরিতি । হৈমন্তিকবারণায় শরদীতি । অন্যথা
 সামান্যতঃ শালিমাত্র এব ত্রীহিশকস্য মুখ্যত্বে ত্রীহপচারে ত্রীহসম্পত্তৌ ।
 ত্রীহপচারে ইতি পাঠে ত্রীহিকার্য্যে ইত্যর্থঃ । পৃথগুপাদানং দর্শয়তি
 ত্রীহয় ইত্যাদিবচনধ্বয়েন । ননু শালেত্রীহিপ্রতিনিধিত্বস্য তস্ম্যাৎ পৃথগ্-
 ভাবস্য চ সিদ্ধাবপি ত্রীহিপদস্য শরৎপকধান্যে মুখ্যত্বং ন হৈমন্তিকে
 ইত্যত্র কিং বিনিগমকং ইত্যত আহ অতএবেতি ত্রীহিশকস্য শরৎপক-
 ধান্যে মুখ্যত্বাৎ ইত্যর্থঃ । তেন দেবানিতি । তথাচ ব্রহ্মপুরাণে শরৎপকধা-
 ন্যেনৈব শ্রাদ্ধং বিহিতং বিষ্ণুনা চ ত্রীহিবপাকৌ চেত্যাদিনা ত্রীহিপাকে

তিলমুদগাদয়ো মাষা ত্রীহয়শ্চ প্রিয়া হরেঃ ॥ অতএব
কামধেনুকৃত্য আশ্বিনমাসীয়তিথিকৃত্য নবান্নশ্রাদ্ধ-
বিষয়ং ব্রহ্মপুরাণবচনং লিখিতম্ ॥ যথা । শুরূপক্ষে নবঃ
ধান্যং পক্ষং জ্ঞাত্বা স্মশোভনম্ । গচ্ছেৎ ক্ষেত্রী বিধা-
নেন গীতবাদ্যপুরঃসরঃ ॥ ইত্যভিধায় তেন দেবান্ পিতৃ-
শ্চৈব তর্পয়েদচ্চ যৈত্তথা । ইত্যস্মাদেব বচনাৎ শুরূপক্ষ এব
তৎ শ্রাদ্ধং বৃশ্চিকে ত্রীহিপাকনিমিত্তং শ্রাদ্ধং ন স্যাদিতি
চেন্ন স্যাদেব নবান্নাগমনিমিত্তম্ স্যাদিতি ক্রমঃ । অত-
এব নবোদকে নবান্নে চেতি বক্ষ্যতি অথবা ত্রীহপ্রাপ্তৌ
ত্রীহিপাকনিমিত্ত এব শ্রাদ্ধে ধান্যান্তরবিধানাৎ বৃশ্চি-

শ্রাদ্ধং বিহিতং এতয়োশ্চকবাক্যতালাঘবেন ত্রীহিশকস্য শরৎপক্ষধান্যে
মুখ্যত্বং সিদ্ধমিতি ভাবঃ । শুরূপক্ষ এব এতচ্ছ্রাদ্ধমিতি কালাকাজ্ঞা-
নিবর্ত্ততয়া শুরূপক্ষ ইত্যস্য দেবতাপিতৃতর্পণেহপ্যস্মাদিতি ভাবঃ ।
বৃশ্চিক ইতি বৃশ্চিকপক্ষস্য শরৎপক্ষত্বাভাবাদিতি ভাবঃ । এতেন
ন তাবাদ্যাবিতি বচনাৎ ভক্ষণনিমিত্তকং শ্রাদ্ধমিতি কৈশ্চিদুক্তং
নিরস্তম্ । ত্রীহিপাকে চ কর্তব্যমিত্যাদিবিধিবাক্যে পাকসৈব
নিমিত্তত্বাভিধানাৎ বিনা শ্রাদ্ধমিত্যভিধানেন তু শ্রাদ্ধং বিনা ভক্ষণ-
নিষেধমাত্রমুক্তং ন তু ভক্ষণস্য শ্রাদ্ধনিমিত্তত্বমিতি ভাবঃ । ননু তর্হি
বৃশ্চিকে প্রাচাৎ শ্রাদ্ধাচরণং কথমুপপদ্যতাং অত আহ নবান্নাগমন-
নিমিত্তমিতি । তথাচ নবোদকে নবান্নে চ ইত্যাদিবচনোক্তং নবান্ন-
শ্রাদ্ধং পৃথগেবেতি ভাবঃ । অত্র যদিপি নবান্নে চেতি নিমিত্তসপ্তম্যা
নবান্নসৈব নিমিত্তত্বমায়াতি তথাপি নবশস্যাগমে তথ্যেতি বিষ্ণুপুরাণাৎ
তসৈব নিমিত্তত্বং আগমশ্চ তেন কৰ্ম্মানুষ্ঠানং নিমিত্ততা চাস্য নবান্না-
গমষবান্নাগমোভয়সাধারণেন নবান্নাগমত্বেন একরূপেণৈব লাঘবাৎ ।
ত্রীহিপাকে চ কর্তব্যং যবপাকে চ পার্থিবেতি তু ন ত্রীহিপাকত্বাদিনা

কে ব্রীহিপাকনিমিত্ত এব শ্রাদ্ধম্ । তথাচ ছন্দোগ-
পরিশিষ্টবচনম্ । শরদ্বসন্তয়োঃ কেচিন্নবযজ্ঞং প্রচক্ষতে ।
ধান্যপাকবশাদন্যে শ্যামাকো বনিনঃ স্মৃতঃ ॥ বনী
বানপ্রস্থঃ ॥ ৫৪ ॥

যজ্ঞতুল্যান্যায়াং শ্রাদ্ধমপি ধান্যপাকবশাদেব অতএব

নিমিত্ততাবোধকং কিন্তু শ্রাদ্ধদ্বয়বোধকমেব অন্যথা নবান্নস্য ব্রীহি-
পাকাদেক্ষা নিমিত্তত্বে তচ্ছ্রাদ্ধস্য নিত্যতয়া তদক্ষে নবান্নেন কৰ্ম্মান-
নুষ্ঠাতুরপি তচ্ছ্রাদ্ধাকরণে প্রত্যবায়াপত্তেরিতি বোধ্যম্ । ননু নবান্না-
গমনিমিত্তেন পৃথক্ শ্রাদ্ধকল্পনে শ্রুতিভেদঃ স্যাৎ অত আহ অথ-
বেতীতি কেচিৎ তন্ন অথবা পক্ষেহপি নবান্নাগমনিমিত্তমপি নিত্যমিত্যনেন
বক্ষ্যমাণগ্রন্থেন শ্রাদ্ধদ্বয়ান্বীকারাৎ শ্রুতিভেদস্যাবশ্যকত্বাৎ । বস্তুতস্ত
ননু তর্হি ব্রীহিপাকনিমিত্তকশ্রাদ্ধলোপে প্রত্যবায়ঃ স্যাৎ অত
আহ অথবেতি । ব্রীহিপাকনিমিত্তমেব ইত্যেবকারোহপ্যর্থঃ । ননু
প্রাপ্তব্রীহিপাকনিমিত্তকশ্রাদ্ধে ধান্যান্তরং বৃশ্চিকাখ্যাঃ কালশ্চ যদি
বিধীয়তে তদা গুণদ্বয়বিধানাৎ বাক্যভেদাপত্তিরিতি চেৎ ইষ্টত্বাৎ
অনন্যগতেব'চনাৎ । অথবা কালো ন বিধীয়তে কিন্তু ধান্যান্তরমেব
তদ্বিধেরন্যথানুপপত্ত্যা চ কালোহনুমীয়তে অতএবোক্তং ধান্যান্তর-
বিধানাদ্বৃশ্চিকেহপীতি অন্যথা ধান্যান্তরকালয়োবিধানাদিত্যেব ক্রয়া-
দिति । ধান্যান্তরবিধৌ প্রমাণমাহ তথৈতি । অন্যে ইতি ধান্যপাকবশাৎ
নবযজ্ঞং প্রচক্ষতে ইত্যর্থঃ । অত্র ধান্যপাকবশাদिति সামান্যা-
ভিধানেন পূর্বাদ্ধবিহিতশরৎকর্তব্যস্য বসন্তকর্তব্যস্য চ নবযজ্ঞস্য
'হৈমন্তিকাদিপ্রাকবশেনাপি বৃশ্চিকাদাবর্ষশলভ্যে কর্তব্যতোক্তেতি
ভাবঃ । বনীতি ব্যাচষ্টে বানপ্রস্থ ইতি । তন্ম শ্যামাকপাকবশেন বর্ষাস্থ
নবযজ্ঞ ইত্যর্থঃ । অতএব বনী বর্ষাস্থ শ্যামাকেনেত্যাদিস্মৃতয়ঃ ।
নবযজ্ঞো নবান্নাগমনিমিত্তিকো যাগঃ স চ শালিনৈব কার্য্যঃ ॥ ৫৪ ॥

ননু যজ্ঞ এব ধান্যান্তরবিধিরুক্তো ন তু শ্রাদ্ধ ইত্যত আহ যজ্ঞ-

নিত্যত্বং শুরুপক্ষনিয়তত্বঞ্চ নবান্নাগমনিমিত্তমপি নিত্য-
মিতি বক্ষ্যতি । ধনুষ্যপি কুতো ন ভবতীতি চেন্ন জ্যোতিঃ-
শাস্ত্রবিরোধাৎ । যথা বরাহঃ । বৃশ্চিকে শুরুপক্ষে তু নবান্নং
শস্যতে বুধেঃ । অপরে ক্রিয়মাণং হি ধনুষ্যেব কৃতং
ভবেৎ ॥ যৎ কৃতং ধনুষি শ্রাদ্ধং যুগনেত্রাসু রাত্রিষু ।
পিতরস্তন্ন গৃহুন্তি নবান্নামিষকাঙ্ক্ষিণঃ ॥ এবঞ্চ ধনুষঃ
পর্য্যদাসাদ্ধৃশ্চিকে তদকরণে মাঘেহপি তৎ কর্তব্যমেব ।
নিত্যানিতি নিত্যকর্মসম্বন্ধান্নিত্যান্ নিত্যত্বমত্রাবশ্য-
কত্বমভিপ্রেতং অকরণে প্রত্যবায়শ্রুতেঃ । শাতাতপঃ ।

তুল্যান্যাদিতি । শ্রাদ্ধে যজ্ঞানস্তরকর্তব্যত্বাভিধানং ন্যায়ঃ । অতএব
বৃশ্চিকাদিক্রিয়মাণশ্রাদ্ধস্য ব্রীহিপাকনিমিত্তকশ্রাদ্ধত্বাদেব নিত্যত্বমিতি
ব্রীহিবপাকৌ চেত্যাদিনা তচ্ছ্রাদ্ধস্য নিত্যত্বাভিধানাৎ শুরুপক্ষে
নবং ধান্যমিত্যনেন শুরুপক্ষকর্তব্যত্বাভিধানাচ্চ ইতি ভাবঃ । নস্বেবং
শরদ্ধিহিতশ্রাদ্ধস্যেব নিত্যত্বমায়াতং তর্হি হৈমন্তিকনবান্নগমনানি-
মিত্তকশ্রাদ্ধস্য নিত্যত্বে কিং প্রমাণং তস্যাপি আগ্রয়ণাভি-
ধেয়স্য অকৃতাগ্রয়ণকৈব ধান্যজাতং নরোত্তম । রাজমাষানগুংশ্চৈব
মসূরাংশ্চ বিবর্জয়েদিত্যনেন গ্রহণে চ ব্যতিপাতে শালিধান্যাগমে
তথা । জন্মকর্গ্ৰহপীড়য়াৎ শ্রাদ্ধং পার্শ্বণমিষ্যতে ॥ ইতি ব্রহ্মপুরাণেন
চ শালিপদবাচ্যহৈমন্তিকসংস্কারার্থং কর্তব্যত্বাভিধানাৎ । অত
আহ নবান্নাগমনিমিত্তমপীতি অনেন চ বচনেন যথা ব্রীহিশ্রাদ্ধং বিনা
ব্রীহীণামভক্ষ্যত্বং তথা নবান্নাগমনশ্রাদ্ধং বিনা হৈমন্তিকানামপি ইতি
প্রতিপাদিতম্ । বক্ষ্যতীতি নবোদকে নবান্নে চ গৃহপ্রচ্ছাদনে তথা ।
পিতরঃ স্পৃহয়ন্ত্যন্নমষ্টকানু মঘাসু চ । তস্মাদ্দদ্যাৎ সদা যুক্তো বিদ্বৎসু
ব্রাহ্মণেষু চেত্যত্র সদिति শ্রবণান্নিত্যত্বমিতি বক্ষ্যতীত্যর্থঃ । তথা-
চৈতয়োঃ শ্রাদ্ধয়োস্তন্ত্রতা ন্যায়বলে নৈকমেবানুষ্ঠানং ন তু পৃথগিতি

সর্বশ্বেনাপি কর্তব্যং শ্রাদ্ধং বৈ রাহুদর্শনে । অকুর্বা-
 গস্ত তচ্ছ্রাদ্ধং পক্ষে গোরিব সীদতি ॥ নবোদকে নবান্নে
 চ গৃহপ্রচ্ছাদনে তথা । পিতরঃ স্পৃহয়ন্ত্যন্নমর্ষকানু
 মঘানু চ । তস্মাদদ্যাৎ সদা যুক্তো বিদ্বৎসু ব্রাহ্মণেষু চ ।
 সর্বশ্বেনাপীতি অশুদ্ধধনেনাপীত্যর্থঃ অথবা যস্যান্নবিভস্য
 শ্রাদ্ধসামগ্রীব্যয়েন সর্বশ্বক্ষয়ো ভবতি তেনাপি কর্তব্যমি-
 ত্যর্থঃ এতেনাবশ্যকত্বং দর্শিতং অকরণে দোষশ্রবণাচ্চ ॥৫৫॥

ভাবঃ । ধনুষ্যপীতি । অত্রাপি নবান্নাগমসম্ভবাদিতি ভাবঃ । অত্র কেচিৎ
 বৃশ্চিকশুক্লপক্ষাকরণে কৃষ্ণপক্ষে পঞ্চমীপর্যন্তং শ্রাদ্ধং কর্তব্যমিতি প্রল-
 পন্তি তদসৎ প্রমাণাতাভাৎ । অপরে কৃষ্ণপক্ষে । মৃগনেত্রাস্থিতি মৃগ-
 শিরোনক্ষত্রং মৃগঃ স এব নেত্রা প্রাপয়িতা যাসাং রাত্রীণাং তা মৃগনেত্রা
 মার্গশীর্ষস্য বিংশতিদণ্ডাধিকত্রয়োবিংশতিদিনোপরি ভবন্তি ; তথাহি
 মার্গশীর্ষে বৃশ্চিকস্বর্ঘ্যস্য বৃষ এবাস্তগমনং তস্য স্বরাশিতঃ সপ্তম-
 রাশাবস্তনিয়মাৎ । বৃষশ্চ কৃত্তিকাশ্রয়ং সম্পূর্ণরোহিণী মৃগশিরো-
 মিতি নবনক্ষত্রপাদপরিচ্ছিন্নঃ । তত্র ত্রিংশদিনাত্মকমাসস্য ভাগব্যব-
 স্থায়াঃ পাদং প্রতি বিংশতিদণ্ডাধিকদিবসত্রয়ং ভবতি । তেন মৃগশিরো-
 হর্দ্বেন শেষীভূতেন চত্বারিংশদণ্ডাধিকদিনষট্ কং বৃশ্চিকস্য শেষে
 ভবতীতি তা মৃগনেত্রা ইতি । তথাচ জ্যোতিষে । দিনত্রয়াধিকে বিংশে
 রাত্রে মার্গস্য বৈ গতে । মৃগনেত্রা স্মৃতা রাত্রিস্তত্র শ্রাদ্ধং বিবর্জয়েৎ ॥
 তথা । মৃগনেত্রা ভবেচ্ছেট্টৈঃ পাদোনৈঃ সপ্ততির্দিনৈঃ । ইতি । অত্র রাত্রি-
 পদং অহোরাত্রপরং রাত্রৌ শ্রাদ্ধাকরণস্য সিদ্ধত্বাৎ । নবান্নামিষমিতি
 নবান্নমেবামিষং লোভ্যদ্রব্যং তৎকাজ্জিগ্ৰহ ইত্যর্থঃ । নবান্নশ্রাদ্ধে
 নিষেধান্তরমপি বোধ্যম্ । যথা । সূর্যে চৈব বিশাখগে স্মর তির্থো পাপে
 ত্রিজন্যাবিতে নন্দ্যমন্দমহীজকাব্যাদিবসে পৌষে মধৌ কাতিকে ।
 ভেষূগ্রাহি শিবেষু বিষ্ণুশয়নে কৃষ্ণে শশিন্যষ্টমে শ্রাদ্ধং ভোজনকং
 নবান্নবিহিতং পুত্রার্থনাশপ্রদম্ ॥ সূর্যশ্চ বিশাখগো বিংশতিদণ্ডাধিক-

তথা নবোদকে সর্ষোপক্রমে । গৃহপ্রচ্ছাদনে নবগৃহ-
সম্পত্তৌ । মঘাস্ত্র ত্রয়োদশীবোগে বিদ্বৎস্ত্র ব্রাহ্মণেষু চ
প্রাপ্তেষু তিথ্যর্থঃ । যুক্তো যত্নবান্ সদাগ্রহগান্নিত্যত্বম্ ।
হারীতঃ । তীর্থে দেব্যোপপত্তৌ চ ন কালমবধারয়েৎ ।

বৃশ্চিকপ্রথমদিনত্রয়পর্য্যন্তমিতি । এক্ষেতি বিশেষপর্য্যদাসেন তদিতর-
সামান্যস্য প্রাপ্তোরিতি ভাবঃ । মাঘেহপীতি অপিশকাৎ ফাল্গুনেহপি ।
অতএব পৌষে চৈত্রে কৃষ্ণপক্ষে নবান্নং নাচরেদ্বুধঃ । ইত্যনেন চৈত্র এব
নিষিদ্ধো ন তু ফাল্গুনাদিরिति । অত্রাপ্যসম্ভবে ত্রীহিষবয়োরন্যো-
কলাৎ প্রাগপি তৎ কর্তব্যম্ । শ্যামাকৈত্রীহিতিশ্চৈত্র যবৈরন্যো-
কালতঃ । প্রাগ্ যষ্টুং যুজ্যতেহবশ্যং ন ত্বেবাগ্রয়ণাত্যয়ঃ ॥ ইতি বচনা-
দिति । অত্র মৈথিলাঃ ধান্যান্তুরেণ ত্রীহিপাকশ্রাদ্ধে কৃতে প্রত্যহরপরী-
হারস্য জাতত্বেহপি তদ্রব্যেণ শ্রাদ্ধস্যাজাতত্বাৎ ত্রীহেৰ্ন শ্রাদ্ধাহ তা ন
বা ভক্ষণাহ তা ইত্যাহঃ । তন্ন ত্রীহিস্থানে ধান্যান্তুরবিধানাৎ তৎকৃত-
শ্রাদ্ধস্য ত্রীহিশ্রাদ্ধে কার্যকারিত্বে বিরোধাভাवाৎ । ননু এতাংস্ত্র শ্রাদ্ধ-
কালান্ বৈ নিত্যানাহ প্রজাপতিরিত্যনেনামাবাস্যাদিকালোপাধেনি-
ত্যত্বমুক্তং তচ্চ বাধিতমত আহ নিত্যানিতি নিত্যসম্বন্ধাদिति ।
তথাচ এতান্ শ্রাদ্ধকালান্ নিত্যান্ নিত্যশ্রাদ্ধনিমিত্তান্ প্রজাপতিরাহ
ইতি বচনপঃ । শ্রাদ্ধস্য হি ত্যাগরূপস্য নিত্যত্বং বাধিতং অত
আহ নিত্যত্বমাত্রৈতি রাহুদর্শননিমিত্তকশ্রাদ্ধস্যাপি নিত্যত্বমাহ শাতাতপ
ইতি । তদ্বনেনাপীতি ধনং সপ্তবিধং শুদ্ধমিত্যনেনাবয়োগতাদিসপ্ত-
বিধধনস্যেব শুদ্ধত্বোক্তেস্তদিতরেণাশুদ্ধেন চৌৰ্যাদিলক্ষধনেনাপীত্যর্থঃ ।
অত্র পক্ষে সৰ্বদেনাপীত্যস্য লক্ষণাপত্তেরাহ অথবেতি । অকরণ
ইতি পূৰ্ব্বাঙ্ক ইতি শেষঃ ॥ ৫৫ ॥

বর্ষোপক্রমে ইতি বর্ষারম্ভে আর্দ্রাশ্বরবাবিতি ষাবৎ । আর্দ্রা-
দিত্তে বিশাখান্তং রবিবারেণ বর্ষতীত্যনেনার্দ্রাশ্বরবৌ বর্ষারম্ভ-
প্রতীতেঃ । নবগৃহসম্পত্তাবিতি নবগৃহসমাপ্তিনিমিত্তকশ্রাদ্ধং পার্শ্ব-
বিধিনা কার্যং তত্র প্রবেশে তু নান্দীমুখশ্রাদ্ধমিতি কেচিৎ ।

পাত্রঞ্চ ব্রাহ্মণং প্রাপ্য সদ্যঃ শ্রাদ্ধং বিধীয়তে ॥ তীর্থং বারা-
 णস্যাদি । দ্রব্যং খড়্গমাংসাদি । ন কালমবধারয়েৎ নামা-
 বাশ্রাশ্রাদ্ধং পরাহুং বা প্রতীক্ষেত নিষিক্তস্তু রাত্ৰ্যাদি
 বর্জয়েদেব । অতএব দেবীপুরাণে । অকালেহপ্যথবা কালে
 তীর্থে শ্রাদ্ধং তথা নরৈঃ । প্রাপ্তৈশ্চৈব সদা কার্যং কর্তব্যং
 পিতৃতর্পণম্ ॥ পিতৃদানস্তু তচ্ছস্তং পিতৃণাঞ্চাতিল-
 ভম্ । বিলম্বো নৈব কর্তব্যো ন চ বিঘ্নং সমাচরেৎ ॥ ন
 কালমবধারয়েদিত্যনেন নিত্যত্বমশ্চ দর্শিতম্ । ব্যক্তমাহ
 স এব অষ্টকামাঘ্যভূদয়াস্তীর্থপাত্রোপভয়ঃ । পিতৃণা-
 মতিরেকোহয়ং মাসিকান্নাদ্ধ্রুবঃ স্মৃতঃ ॥ মাসিকান্নাদমা-
 বাশ্রাশ্রাদ্ধাৎ অয়মতিরেকোহধিকোহষ্টকাদিশ্রাদ্ধকালঃ
 ধ্রুবমাবশ্যক ইত্যর্থঃ । কৃষ্ণপক্ষমাত্রং নিত্যমিত্যাহ
 কাत्याয়নঃ । শ্রাদ্ধান্নিতঃ শ্রাদ্ধং কুর্বাতি শাকে নাপ্যপরপক্ষং
 বস্ততস্ত নবগৃহসম্পত্তাবিতি সতি সপ্তম্যা নবগৃহসমাপ্ত্যন্তরুপঃ
 প্রবেশকাল এবোক্তঃ প্রবেশে নববেশান ইত্যনেনৈকমূলত্বলাঘবাৎ
 অন্যথা শ্রুতিভেদকল্পনে শ্রাদ্ধদ্বয়কল্পনে চ গৌরবং স্যাৎ । অতএব
 বর্জমানোপাধ্যায়েন প্রচ্ছাদনে প্রবেশে ইতি ব্যাখ্যাতম্ । কেবল-
 মঘানক্ষত্রস্য শ্রাদ্ধনিমিত্ততায়াঃ স্বয়মভ্যুপগমাদাহ ত্রয়োদশীযোগ
 ইতি প্রোষ্ঠপদ্যুক্তং ত্রয়োদশীযোগ ইত্যর্থঃ । প্রোষ্ঠপদ্যামতীতায়াং
 মঘায়ুক্তাং ত্রয়োদশীম্ । প্রাপ্য শ্রাদ্ধং হি কর্তব্যং মধুনা পায়সেন
 চেতি বক্ষ্যমাণবচনৈকবাক্যত্বাদিতি ভাবঃ । পাত্রং পঙ্ক্তিপাবনত্বাদি-
 গুণযুক্তং খড়্গমাংসাদীত্যাदिना मध्वादिपरिग्रहः । निषिक्तञ्चिदि वात्र्या-
 दीनां सामान्यत एव पर्युदस्तत्वादिति भावः । ननु रात्र्यादिपर्यु-
 दासविधिविरोधात् न कालमवधारयेदित्यस्य संकोचः । किंवा न
 कालमवधारयेदित्यनेन विरोधात् रात्रौ श्रद्धं न कुर्यात् इत्यादि-

नातिक्रामेत् मासि मासि बोहशनमिति श्रुतेः । वैज-
वापः कृष्णपक्षे श्राद्धं कुर्वीताम् संस्कृत्य । ब्रह्म-
पुराणे । पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा ।
पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः । मनसा शुद्ध-
भावेन श्राद्धे दद्याद्भिलोदकम् । न सन्ति पितरश्चेति
कृत्वा मनसि यो नरः । न तर्पयति तान् भक्त्या देहा-
त्तद्गधिरथ ते । पिबन्ति सर्वनाशकं कुर्वन्त्यथ पदे
पदे । एतेन कृष्णपक्षस्य यस्यां कस्याङ्घ्रिर्निधे श्राद्धं

पशुत्यासविधेरेव संकोच इत्यत्र किं विनिगमकमिति चेन्न पशुत्यास-
विधेः संकोचे आशुरी रात्रीरन्यत्र इत्यादिनिन्दार्थवादानामपि
संकोचः वैपरीत्ये तु निन्दार्थवादविरहात् न तत्संकोच इत्यस्यैव
विनिगमकत्वात् । अतएवेति यत् एव न कालमवधारयेदित्यस्य न प्रशस्त-
कालमवधारयेदित्येवार्थः । न तु कालमात्रं अविचारयेदित्यर्थोऽत-
एवेत्यर्थः । अकालेऽप्रशस्तकालेऽमावास्यात्तदपराह्लादिप्रशस्तति-
काले इत्यर्थः । कालेऽमावास्यात्तदपराह्लादौ प्रातैपुरित्यानेन प्राप्ते-
निमित्तत्वं दर्शितम् । तेन तीर्थप्राप्ताविति संकले निवेशनीयम् ।
पिण्डदानवृत्तिं द्रव्यसम्पत्तौ श्राद्धकरणसामार्थ्ये पिण्डदानमात्रं
कार्यं अयं कर्मान्तरविधिरुक्तः गयापिण्डदानवत् । विलम्बो नैवेति
श्लेषेति शेषः । तेन पूर्वदिने सायाह्नप्राप्तौ तीर्थप्राप्तावपि
परदिने श्राद्धार्थं विलम्बो नैव कर्तव्य एवेति सिद्धं तीर्थप्राप्त्याव्य-
हितपशुत्यादस्तैत्रकाले एव श्राद्धस्य कर्तव्यत्वात् । अतएव मिश्राः यदि
रात्रादौ तीर्थप्राप्तिसुत्राप्यान्तरदिनेऽचिरौदितमुहूर्तद्वयानन्तरं श्राद्ध-
मुचितमेव प्राप्नुयन्तरदिनविहितमुहूर्त एव श्राद्धविधानात् न च विलम्बो
दोषाय प्रयमकरणात् न चैवं प्राप्त्यानन्तरमेव वक्ष्यते तदन्तेऽपि
श्राद्धपद्धिः प्रातैपुरेव कार्यामित्यानेन प्राप्त्यानन्तरविहितमुहूर्तस्य

কর্তব্যম্ । দশম্যাদৌ প্রশস্ত্যমাহ মনুঃ । কৃষ্ণপক্ষে দশ-
ম্যাদৌ বর্জয়িত্বা চতুর্দশীম্ । শ্রাদ্ধে প্রশস্তাস্থিত্যয়ো
যথৈতা ন তথৈতরাঃ ॥ ৫৬ ॥

আপস্তম্বঃ । মাসি মাস্যপরপক্ষশ্রাদ্ধাঃ শ্রেয়ান্
তথাপরপক্ষশ্রাদ্ধা জঘন্যান্যহানি সর্বেষেবাপরপক্ষশ্রাদ্ধাঃসু
ক্রিয়মাণেষু পিতৃন প্রীণাতি তথা শ্রেয়াংসীত্যর্থঃ । জঘ-
ন্যান্যান দশম্যাদীনি যথৈতান্ তথৈতরাঃ প্রশস্তাঃ শ্রেয়াং-
সীত্যভিধানাৎ অন্যান্যপি তিথিষু শ্রাদ্ধে দর্শিতম্ । অমা-

তচ্ছ্রাদ্ধাধিকরণত্বেন বিহিতস্য বাতিক্রমাদিত্যাহঃ । অন্যে তু পরদিনে
শ্রাদ্ধং ন কর্তব্যমেব নিমিত্তনৈমিত্তিকয়োঃ সমানদিনকর্তৃনিয়মাৎ
অন্যথা গৃহপ্রবেশেহপি পরদিনে শ্রাদ্ধং স্যাদিতি বদন্তি । স এব হারীত
এব নিত্যত্বং ব্যক্তমাছেত্যর্থঃ । শাকেনাপীতি অনাদ্যসম্ভবে শাকেন
অপিকারাৎ পয়োমূলফলৈরপি চ কৃষ্ণপক্ষে শ্রাদ্ধং কুর্ধ্যাদেবেত্যর্থঃ
যস্যাত্ কস্যাকিদিতি সকৃতং কৃতং শাস্ত্রার্থ ইতি ন্যায়াদিতি ভাবঃ ।
দশম্যাদাবিতি দশম্যাদয় ইত্যর্থঃ সুপাৎ সুপ্ তথাচ কৃষ্ণপক্ষে শ্রাদ্ধে
তন্নিমিত্তকশ্রাদ্ধে চতুর্দশীং বর্জয়িত্বা দশম্যাদয়ো যথা প্রশস্তাঃ তথা
ইতরঃ প্রতিপদাদয়ো ন প্রশস্তা ইত্যর্থঃ ॥ ৫৬ ॥

শ্রেয়ানিত্যনেন অপরাহুং বিনাপি শ্রাদ্ধং দর্শিতম্ । সর্কেষ্বিতি
পক্ষং ব্যাপ্য ক্রিয়মাণেষু শ্রাদ্ধেষু পিতৃনতিশয়েন প্রীণাতীত্যর্থঃ । তথৈতি
ব্যচষ্টে শ্রেয়াংসীতি তৎ পূর্বেং শ্রেয়ানিত্যন্তেরিতি ভাবঃ । জঘন্যান্য-
হানি শ্রেয়াংসীত্যস্তিবলভ্যৎ অন্যান্যামপ্রশস্ত্যমাহ ন তথৈতরা
ইতি । অতিপ্রশস্ত্যমুক্তা দশম্যাদিভ্যোহপি প্রশস্ত্যং দর্শ এবাঙ্গ-
ভূতেতি । তথাচ কৃষ্ণপক্ষেত্বেনৈব নিমিত্ততা সাগ্নিনিরগ্নিসারারণী অন্য-
ত্রাঙ্গভূতান্নুদ্বরণাসম্ভবাদর্শ এব সাগ্নিনা তচ্ছ্রাদ্ধং ক্রিয়তে এতদর্থ-
মেবাস্যাষ্টিকারুন্ধিঃ কৃষ্ণপক্ষোহয়নদ্বয়মিত্যত্রামাবাস্যায়াঃ পৃথগুপাদানং
উক্তন্যায়মূলমেব চ ন দর্শেন বিনা শ্রাদ্ধমাহিতাশ্বেষি জন্মন ইতি বচনং

वाश्यायामतिप्रशस्त्यामाह निगमः । अपरपक्षे यदहः सम्प-
 द्यते अमावास्यायास्तु विशेषेण एतत् कृष्णपक्षविहितं
 श्राद्धं साग्निनामावास्यायामेव कर्तव्यमित्याह मनुः । न
 दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्भिर्जन्यः । दर्श एवाप्त-
 भूताग्न्युद्धरणश्च विद्यमानत्वादिति भावः । अष्टकायास्तु-
 गत्याङ्गवाधेनापि यथाकथञ्चिद्विप्रपाण्यादौ कर्तव्यमिति
 वक्ष्यते । शक्तिसम्भवासम्भवतारतम्येन बहून् कल्पानाह
 गौतमः । अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
 पक्ष्मीप्रभृति वापरपक्षश्च श्राद्धं सर्वस्मिन् वा द्रव्य-
 देशब्राह्मणसन्निधाने कालनियमः शक्तितः । योह्ययममा-
 वास्यादिकालनियम उक्तः स शक्तश्च सद्रव्यश्राद्धारोगिणो
 बोद्धव्यः । तथा पार्वणश्राद्धमभिधायाम् देवलः । अनेन
 विधिना श्राद्धं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् । त्रिंशत्तूर्क्या
 यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥ अत्र दिने दिने
 इति वीप्साश्रुत्याहपरपक्षश्राद्धमवगम्यते ॥ ५१ ॥

न त्र्यमावास्यासाग्निश्राद्धे पृथक्निमित्तमिति भावः । अथ श्राद्धमिति
 सति सत्त्वेहमावास्यायां कुर्यादिति प्रशस्त्यात् । तत्रासत्त्वे पक्ष्मी-
 प्रभृतिदशसु चतुर्दशीभिर्नासु तिथिषु मध्ये यत्र द्रव्यसम्पत्तिस्तत्रैव
 कुर्यात् तत्राप्यसत्त्वे प्रतिपदादिसर्कासां मध्ये यत्र शक्नोति
 तत्रैव कुर्यादिति । द्रव्यं खड्गमांसानि । देशः पुष्करादिः । ब्राह्मणः
 पण्डित्तिपावनादिः । एतदन्यतमसम्पत्तौ पितृभ्यो दद्यादिति पूर्व-
 णाश्रयः । कालनियमः शक्तित ईश्वरं वचनं व्याचष्टे योह्ययमिति । प्रति-
 मासपार्वणशक्त्या विधिमाह पार्वणश्राद्धमभिधायैति सकृदिति कन्यायां
 द्विरिति कन्यातुल्योर्बुधकुश्लयोर्केति सम्प्रदायः । चतुर्केति कन्या-

অথ মঘাত্রয়োদশী । ব্রহ্মপুরাণে । যোগো মঘাত্র-
য়োদশ্যাং কুঞ্জরচ্ছায়সংজ্ঞিতঃ । ভবেন্মঘায়াং সংস্থে চ
শশিন্যর্কে করে স্থিতে ॥ আশ্বযুজ্যাক্ত কৃষ্ণায়াং ত্রয়োদশ্যাং
মঘাস্তু চ । প্রাবৃত্তৌ যমঃ প্রেতান্ পিতৃংশ্চাথ বমা-
লয়াং ॥ বিসর্জয়তি মানুষ্যে কৃত্বা শূন্যং স্বকং পুরম্ ।
ক্ষুধার্তাঃ কীর্তয়ন্তুশ্চ দুষ্কৃতঞ্চ স্বয়ং কৃতম্ ॥ কাঙ্ক্ষন্তুঃ
পুত্রপৌত্রৈভ্যঃ পায়সং মধুসংযুতম্ । তস্মাত্তান্ সূত্রবিধিনা

তুলার্ষকুণ্ডেযু এতচ্চতুষ্টিয়াসামর্থ্যে কন্তাকুন্তবৃষেযু ত্রয়মপি বোধ্যম্ ।
কন্তাকুন্তবৃষস্বেহর্কে ইতি বচনাৎ অত্র রাশিপুরস্কারেণ বিধানাৎ অমা-
বাস্যাশ্রাদ্ধে নিত্যেহপ্যাচারপ্রাপ্তং বাক্যং সৌরেনৈব ইতি গোড়াঃ ।
মাসে মাসে ইতি তু শব্দস্য প্রতিমাসকৃষ্ণপক্ষীয়ায়াং সম্যাং কস্যাঙ্কি-
ত্তিথৌ । দিনে দিনে ইতি শব্দতমস্য কৃষ্ণপক্ষব্যাপকশ্রাদ্ধার্থং সর্বস্মিন্
সর্কেষেবাপরপক্ষস্যাহঃসু ইতি আপস্তম্ববচনৈকবাক্যত্বাদিতি বোধ্যম্
॥ ৫৭ ॥

মঘাত্রয়োদশীং বিবেচয়তি অথৈতি যোগ ইতি । আশ্বযুজ্যাক্ত কৃষ্ণায়া-
মিতি বক্ষ্যমাণবচনাৎ মঘাত্রয়োদশীত্বেন খ্যাতে শ্রাদ্ধনিমিত্তীভূতে
কালে কুঞ্জরচ্ছায়সংজ্ঞিতোহপরো যোগঃ পিতৃণাং প্রীত্যতিশয়হেতুঃ ।
মঘানক্ষত্রে স্থিতে শশিনি অর্কে করে হস্তনক্ষত্রে স্থিতে ভবেদিত্যর্থঃ ।
এতেন মঘাত্রয়োদশীনিমিত্তকশ্রাদ্ধে কুঞ্জরচ্ছায়যোগো গুণঃ ন তু
পৃথকশ্রাদ্ধনিমিত্তমিতি প্রতিপাদিতম্ । অতএব কৃষ্ণপক্ষে ত্রয়ো-
দশ্যাং মঘাস্বিন্দুঃ করে বরিঃ । যদা তদাগজচ্ছায়াশ্রাদ্ধে পুণ্যেবাপ্যতে ॥
ইত্যুক্তং ন তু শ্রাদ্ধায়ৈতি অন্যথা ত্রয়োদশীবিশেষণত্বেন মঘাপদো-
পাদানবৈয়র্থ্যাপাতাৎ । উত্তরার্কে মঘায়াং সংস্থে শশিনীত্যনেনৈব
তজ্জাতাৎ । ন চৈবং মঘাত্রয়োদশ্যামিত্যনেনৈব মঘাপ্রাপ্তৌ মঘায়াং
সংস্থে শশিনীতি ব্যর্থমিতি বাচ্যম্ । ত্রয়োদশ্যাং স্মিন্ কালে মঘা-
নক্ষত্রে শশী তস্মিন্ কালে চেদর্কো হস্তস্বস্তদৈবারং যোগো ন তু মঘো-

তর্পয়েৎ পায়সেন চ ॥ মধ্যাজ্যতিলমিশ্রণ তথা
 শীতেন চান্তুমা । গ্রাসমাত্রং পরগৃহাদুক্তং যঃ প্রাপ্নু-
 য়ান্নরঃ ॥ ভিক্ষামাত্রেন যঃ প্রাণান্ সন্ধারয়তি বা স্বয়ম্ ।
 যো বা সংবন্ধয়েদেহং প্রত্যহং স্বাত্মবিক্রমাৎ ॥ শ্রীক্ষং
 তেনাপি কর্তব্যং তৈস্তৈর্দ্রব্যৈঃ স্মৃষ্ণিতৈঃ । ত্রয়োদশ্যাং
 প্রেষত্বেন বর্ষাস্থ চ মঘাস্থ চ ॥ নাস্ম্যাৎ পরতরঃ কাশঃ
 শ্রীক্ষেষ্মন্ত্র বর্ততে । যত্র সাক্ষাচ্চ পিতরো গৃহুন্ত্য-
 মৃতমক্ষয়ম্ ॥ করে হস্তানক্ষত্রে সার্কিনবমদিবসোপরি
 সপাদত্রয়োবিংশতিদিবসপর্য্যন্তং হস্তাবস্থানমর্কস্য ॥৫৮॥

পলক্ষিতত্রয়োদশ্যামপি হস্তস্বর্কমাত্রে তথাত্তে যদা কন্যাদশমদিবসে
 রাত্রে ত্রয়োদশ্যাং মঘাযোগঃ পরদিনে চ মঘা ন নিঃস্বতা কিন্তু ত্রয়োদ-
 শোবতত্রাপি কন্যেকাদশদিবসে মঘোপলক্ষিতত্রয়োদশ্যামর্কস্য হস্তাব-
 স্থানেন তদযোগাপত্তেরিত্যেতদর্থপ্রাপকতয়া তস্য সার্থকত্বাৎ । এতচ্চ
 কুঞ্জরচ্ছায়যোগস্য গুণফলত্বং স্বরমেবাগ্রে বক্ষ্যতে । মঘারামিত্যেক-
 লচনমার্ঘং মঘাশকস্য নিত্যবহুবচনান্তত্বাৎ । অতএব মঘাস্থ চেতি
 বক্ষ্যতি । মঘাত্রয়োদশ্যাং বিরূণোতি আশ্বযুজ্যামিতি । উক্তবচনানাম-
 স্পষ্টার্থং ক্রমেণ ধ্বত্বা ব্যাচষ্টে করে হস্তানক্ষত্রে ইত্যাদি । সার্কিনবমদিব-
 সোপরীতি । ননু নবভিনক্ষত্রপাটৈরেকো রাশিঃ পরিচ্ছিদ্যাতে কন্যা-
 রাশিস্ত উত্তরফল্গুনীপাদত্রয়ং হস্তাপাদচতুষ্টয়চিত্রাপাদদ্বয়েন বভিঃ পাটৈঃ
 সমাপ্যতে । রাশিঃ চ ত্রিংশতা দিনৈঃ সূর্য্যেণ ভূজ্যতে তত্র ভাগ-
 ব্যবস্থায়ঃ পাদং পাদং প্রতি বিংশতিদণ্ডাধিকদিনত্রয়েণ ভোগ ইত্যুত্তর-
 ফল্গুনীপাদত্রয়ং দশদিনপর্য্যন্তমেব তৎ কথং সার্কিনবমদিনোপরীত্বাক্তং
 ইতি চেন্ন সঞ্চারাৎপরং তদ্দিনেহপ্যর্কেণ উত্তরফল্গুন্যাঃ কিঞ্চিচ্ছুক্তত্বাৎ
 ভুক্ততুল্যাংশন্যনদশমদিনপর্য্যন্তমেব তস্যোত্তরফল্গুন্যামবস্থানাৎ স্তদ-
 নত্তরং দশমদিনাবস্থানাৎ সার্কিপদস্যাসমগ্রপরত্বাৎ অসমগ্রদশমদিনা-

আশ্বযুজী ত্রয়োদশী পৌর্ণমাসান্তমাসেন প্রৌষ্ঠপ-
দ্যামতীতায়ামিতি শঙ্খবচনাৎ মঘাসু তর্পয়েদिति শেষঃ ।
প্রাবৃত্তুরত্র মাসচতুষ্টয়ং ত্র্যুতুসংবৎসরমতেন । যথা মনুঃ ।
ত্রৈশ্বহৈমন্তিকান্ মাসানকৌ ভিক্ষুর্বিচংক্রমেৎ । দয়ার্থং
সর্বভূতানাং বর্ষাশ্বেকত্র সংবসেৎ ॥ মহাভারতে । চতুরো
বার্ষিকান্মাসান্ যো মাংসং পরিবর্জয়েৎ । চত্বারি ভদ্রা-
ণ্যাপ্নোতি কীর্তিমাযুর্যশো বলম্ ॥ প্রেতান্ বিকরণ-
ভাগিনঃ কীর্তয়ন্তো মানুস্য আয়াস্তীতি বিশেষঃ । সূত্র-

ধিকনবমদিনোপরি ইত্যর্থপর্যবসানাৎ সপাদত্রয়োবিংশতিদিন-
পর্যন্তমিতি বিংশতিদণ্ডাধিকত্রয়োদশদিনপর্যন্তেনৈব হস্তপাদচতুষ্টয়-
ভোগপূর্তেমাসপ্রথমদিনাবধি ত্রয়োবিংশতিদিনপর্যন্তমিত্যর্থঃ । কচিৎ
তু ত্রয়োদশদিনপর্যন্তমিতি পাঠঃ । স তু সমীচীনঃ প্রথমদিনাবধী-
ত্যনপেক্ষণাৎ । পাদশকোহত্র কিঞ্চিদধিকপাদপরঃ বিংশতিদণ্ডাত্মক-
তৃতীয়ভাগাধিকত্রয়োদশদিনপর্যন্তমেবার্কসৈকনক্ষত্রভোগাৎ ॥ ৫৮ ॥

পৌর্ণমাসান্তমাসেনেতি . তথাচ একৈব ত্রয়োদশী পৌর্ণমাসান্তমাস-
যুজী মুখ্যচান্দ্রেণ ভাদ্রী তথৈব ব্রহ্মপুরাণশঙ্খবচনয়োঃ সামঞ্জস্যাদিতি
ভাবঃ । ননু ঋতুব্যবস্থা সৌরেনৈব অনেকেষাং মুনীনাং তত্রৈব সঙ্কে-
তাৎ । যথা সূর্যসিদ্ধান্তে । ভানোর্ষকরসংক্রান্তেঃ যগ্নাসান্তু ত্তরায়ণম্ ।
কর্কটাদেস্তু তথৈব স্যাৎ যগ্নাসাদক্ষিণায়নম্ । দ্বিরাশিনামা ঋতবস্ত এব
শিশিরাদয়ঃ । তথা বিষ্ণুপুরাণে । দ্বৌ মাসাবর্কজাবৃত্তুরিতি । তথা । মৃগা-
দিরাশিদ্বয়ভানুভোগাৎ ষড়্ভবঃ সূর্যঃ শিশিরো বসন্তঃ । গ্রীষ্মশ্চ বর্ষা চ
শরচ্চ তদ্বন্ধেমন্তনামা কথিতশ্চ ষষ্ঠঃ ॥ ইতি । অতএব মুখ্যচান্দ্রমাস-
দ্বয়েন ঋতুব্যবস্থা ইতি যৎ সময়প্রকাশকারেণোক্তং তৎ মুনিবচনান্য-
নালোচ্য ক্বাচিৎকলাক্ষণিকপ্রয়োগদর্শনাৎ ভ্রান্তিত্যবেতি তৎ কথং
কন্যার্কে প্রাবৃত্তুরিতি আশঙ্কয়াৎ সমাধত্তে প্রাবৃত্তুরত্রেতি । মাসচতু-
ষ্টয়কাত্র সৌরশ্রাবণাদিমাসচতুষ্টয়ম্ । কন্যাং গতে সবিতরি পিতৃরাজা-

विधिना स्वगृहोक्तविधानेन मन्त्रविधिनेति वा पाठः ।
 त्रिक्रामात्रेण यः प्रागान् यो वा संवर्द्धयेद्देहमित्यर्थवा-
 दैराश्वयुज्यां मघात्रयोदश्यां श्राद्धश्रावश्यकत्वं दर्शितम् ।
 कुञ्जरच्छाययोगे तु फलातिशयः । तत्र कल्लतरुः । कुञ्ज-
 रच्छाययोगवत् मघायोगेऽपि फलातिशयार्थ एव विष्णु-
 मनुभ्यां केवलत्रयोदशीविधानात् । यथा विष्णुः ।
 अपि जायेत मोहस्यकं कुले कश्चिन्नरोक्तमः । श्रावृट्-
 कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ मधुप्लु-

नुशासनात् । तावत् प्रेतपुरी शून्या यावद्दृष्टिकदर्शनम् ॥ तथा । ततो
 दृष्टिक आयाते निराशाः पितरो नृप । पुनः स्वभवनं याञ्चि शपत् दत्त्वा
 सुदारुणम् ॥ इत्यादिवचनैर्दृष्टिकदर्शनपर्यन्तमेव विसर्जनस्य प्राप्तेः ।
 तथाच यम्यन्ते नियम्यन्ते पापिनोऽत्रेति यमालयः कारागारः । तस्मात्
 श्रावृड्तेषु यमः पितॄन् प्रेतांश्च मानुष्ये मनुष्यलोके आगच्छन् विस-
 र्जयतीति वचनार्थः । विकिरणभागिन इति तानाह मनुः । असंस्कृतप्रमा
 तानां योगिनां कुलयोषिताम् । उ०सृष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकि-
 रश्च यः इति । एतेन श्रेतान् अकृतसपिण्डीकरणान् इति व्याख्यान
 तेषामपि अपुत्रा ये मृताः केचिन् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च
 देयं स्यादेकौद्दिष्टं न पार्श्वणम् ॥ इति वचनात् मघात्रयोदश्यां एकौ-
 द्दिष्टविधिना श्राद्धं कार्यामिति नारायणोपाध्यायमतं निरस्तम् । मघा-
 श्राद्धस्य पार्श्वणप्रकरणान्नातस्य पार्श्वणरूपत्वात् उक्तवचनस्य चामावा-
 स्यादियत्तयोरपुत्रयोः कृतसपिण्डीकरणयोरेव स्त्रीपुरुषयोः पार्श्वण-
 प्रसक्त्या तन्निरासेनैकौद्दिष्टविधायकतया अग्रे व्यवस्थापनीयत्वात् स्वगृ-
 होक्तविधानेनेति यस्मात् पितरः पायसादिकं काञ्जकं आयाञ्चि तस्मात्
 तान् मघायुक्तत्रयोदश्यां स्वगृहोक्तविधानेन पायसमन्वादिभिर्द्रव्यैः
 तर्पयेदिति श्राद्धविधिः । ननु तर्हि श्राद्धं तेनापि कर्तव्यामिति पुनरुक्तं

তেন যঃ শ্রাদ্ধং পায়সেন সমাচরেৎ । কার্ত্তিকং সকলং
বাপি শ্রাক্ছায়ে কুঞ্জরশ্চ চ ॥ কার্ত্তিকবিধিরয়ং কন্যাগত-
শ্রাদ্ধ এৱ কন্যায়ামকরণে সতীতি বক্ষ্যতি । কার্ত্তিকং
সকলং কৃষ্ণপক্ষমিত্যর্থঃ । অন্যথা কন্যাগতশ্রাদ্ধপ্রাপ্ত-
কৃষ্ণপক্ষবাধঃ স্মাৎ ॥ ৫৯ ॥

শ্রাক্ছায়ে প্রাচ্যাং দিশি গতায়াং হস্তিচ্ছায়ায়া-
মিত্যর্থঃ । মনুঃ । অপি নঃ স্বকুলে জায়াৎ যো নো দদ্যাৎ
ত্রয়োদশীম্ । পায়সং মধুসপির্ভ্যাং শ্রাক্ছায়ে কুঞ্জরশ্চ
চ ॥ ন চ বাচ্যং মাঘীপ্রোষ্ঠপদ্যুর্দ্ধং কৃষ্ণত্রয়োদশীতে-

অত আহ তিক্ষামাত্রেনেতি পূর্ব্বাক্কৌন্তপ্রাসমাত্রভিক্ষয়া যঃ কেবলং
প্রাণান্ ধারয়তীত্যর্থঃ । আবশ্যকত্বং দর্শিতমিতি তথাচাবশ্যকর্তব্যত্ব-
প্রদর্শনার্থং শ্রাদ্ধবিধিরনুবাদ ইতি ভাবঃ । কেবলত্রয়োদশীবিধানাদিত্য-
ত্রায়ং কল্পতরোরভিপ্রায়ঃ । মধ্যযুক্তত্রয়োদশ্যাং শ্রাদ্ধং কর্তব্যমিতি
বিধিঃ । তত্র মনুবিষ্ণুভ্যাং কেবলত্রয়োদশীবিধানাৎ তদর্থবাদবলেন
তদেব শ্রাদ্ধমনুদ্য পায়সাদেদ্রব্যকরণকত্বং কেবলত্রয়োদশ্যাধিকরণকত্বঞ্চৈতি
গুণদ্বয়বিধিরেব কল্পতে অঙ্গবিধিরূপলাভবাৎ ন তু শ্রাদ্ধান্তরবিধিঃ স্ততস্ত-
বিধিত্বগৌরবাদিতি । কার্ত্তিকবিধিরয়মিতি কন্যায়ামকরণপক্ষে কন্যা-
গত এব শ্রাদ্ধেহয়ং কার্ত্তিকবিধিন্ শ্রাদ্ধান্তরবিধিরিত্যর্থঃ । অন্যথৈতি
যাবচ্চ কন্যাতুলয়োঃ ক্রমাদান্তে দিবাকর ইতি বচনব্যাখ্যাবসরঃ
কন্যায়াম্ শ্রাদ্ধাশক্তৌ তৎপ্রাপ্তশ্রাদ্ধস্যেব তুলায়াং কর্তব্যত্বেন বক্ষ্যমাণ-
ত্বাৎ । কন্যাশ্রাদ্ধপ্রাপ্তকৃষ্ণপক্ষস্য তুলায়াং করণপক্ষে বাধঃ স্যাদি-
ত্যর্থঃ ॥ ৫৯ ॥

প্রাচ্যাং দিশি গতায়ামিতি তথাচাপরাহুপ্রাপ্তিরিতি ভাবঃ । কল্প-
তরুরেব স্ফোক্তব্যখ্যানে নারায়ণোপাধ্যায়দত্তদূষণমুপন্যস্য নিরস্যাতি

তদ্বিহিতং শ্রাদ্ধমনুদ্য যদ্যেনে কেলত্রয়োদশী বিধী-
 যতে তদা । কালদ্রব্যোভয়লক্ষণগুণদ্বয়বিধানেন বাক্য-
 ভেদঃ স্যাৎ অতএবোপসম্ভিচ্চরিত্বা মাসমগ্নিহোত্রং জুহো-
 তীতি বিশিষ্টকর্মান্তরবিধিরুক্তঃ । অতস্ত্রয়োদশীমনুদ্য
 তৎকালীনশ্রাদ্ধে দ্রব্যমাত্রবিধিরিতি । এবমপি দ্রব্য-
 কুঞ্জরচ্ছায়দেশলক্ষণগুণদ্বয়বিধির্স্পরিহরঃ । কিঞ্চেবমু-

ন চেতি বাচ্যমিত্যস্য দ্রব্যমাত্রবিধিরিত্যেনেনাগ্রিমেষাং । ন চ মাষী-
 প্রোষ্ঠপদ্যুক্তকৃষ্ণত্রয়োদশী চেতি বিষ্ণুবচনব্যাখ্যানাবসরে মাষীপৌর্ণ-
 মাসীতি কল্পতরুণা ব্যাখ্যাতম্ । তথাচ তন্মতে মঘায়ুক্তত্রয়োদশী-
 শ্রাদ্ধস্য এতদ্বচনেনাভিহিতত্বাভাবাৎ কথং তচ্ছ্রাদ্ধানুবাদেন কেবল-
 ত্রয়োদশী বিধীয়তে ইতি তন্মতমনুবদসীতি বাচ্যং রুঢ়্যাঃ শীঘ্রোপস্থা-
 পকত্বমিত্যভিপ্রায়ৈণৈব মাষীত্যস্য তেন পৌর্ণমাসীপরত্বব্যাখ্যানাৎ
 প্রোষ্ঠপদ্যুক্তকৃষ্ণত্রয়োদশী চেত্যস্য তু প্রোষ্ঠপদ্যামতীতারাৎ মঘায়ুক্তাৎ
 ত্রয়োদশীমিত্যাদিবক্ষ্যমাণনাবচনৈকবাক্যতয়া । মঘায়ুক্তত্রয়োদশীপর-
 ত্বস্য তেনাপ্যবশ্যমভ্যুপেয়ত্বাৎ । তথাচ প্রোষ্ঠপদ্যুক্তকৃষ্ণত্রয়োদশীত্যা-
 নেন মঘায়ুক্তত্রয়োদশ্যাৎ স্বয়ং বিহিতং শ্রাদ্ধং পুনর্বিধানা-
 সম্ভবাদনুদ্য যদ্যেনে বচনেন বিষ্ণুর্নৈব প্রাগুক্তমঘাযোগস্য ফলাতি-
 শয়ার্থত্বসূচনায় মঘানিরপেক্ষকেবলত্রয়োদশীকালকপমঙ্গঃ বিধীয়তে
 তদা কেবলত্রয়োদশীকালমধুপ্লুতপায়সদ্রব্যরূপাঙ্গদ্বয়বিধানেন বাক্যভেদঃ
 স্যাৎ । অতএব বাক্যভেদাদেব । যদি যাবজ্জীবমগ্নিহোত্রং
 জুহোতীতি ক্রতিপ্রাপ্তাগ্নিহোত্রমনুদ্য উপসম্ভিচ্চরিত্বা মাসমগ্নি-
 হোত্রং জুহোতীতি ক্রত্যা তত্রৈবাগ্নিহোত্রে উপসদ্বাগত্রয়ানন্তর্যাৎ
 মাসৈকসাধ্যত্বাৎ গুণদ্বয়ং বিধীয়তে তদা গুণভেদাদ্বাক্যভেদঃ
 স্যাৎ বিধেয়য়োঃ পরস্পরাকাঙ্ক্ষাবিরহেইকবাক্যত্বাসম্ভবাৎ । তদুক্তং
 জৈমিনি । গুণানাঞ্চ পরার্থত্বাদসম্বন্ধঃ সমত্বাৎ স্যাৎ ইত্যত্র উপ-

পসন্তিচরিত্তেতিবৎ কালদ্রব্যোভয়গুণবিশিষ্টশ্রীক-
বিধৌ তৎপ্রাপ্তং শ্রীকমন্দ্য মাঘীপ্রৌষ্ঠপদ্যঙ্কমিত্যেনৈ
ত্রয়োদশীবিশেষণত্বেন নক্ষত্রমাত্রগুণবিধিঃ কলাতিশ-
য়ার্থং ভবিষ্যতি ॥ ৬০ ॥

সন্তিচরিত্তেতি শ্রুতেরুক্তগুণদ্বয়বিশিষ্টায়নাথাকর্মাঙ্গুরবিধিরিবোক্ত
ইত্যর্থঃ । অত্র চাগ্নিহোত্রপদং গোণং যাবজ্জীবান্নিহোত্রস্যেতিকর্তব্যতা-
প্রাপ্ত্যর্থং এতদুক্তত্বক প্রাগেব কোণপায়িনাময়ন ইবাগ্নিহোত্রশব্দ ইতি
পঙ্ক্তিব্যাখ্যানাবসরে বিবেচিতমিতি নেহ পুনর্বিবেচিতমিতি । অতো
বাক্যভেদভয়াং ত্রয়োদশীমন্দ্যেতি মাঘীপ্রৌষ্ঠপদ্যঙ্কমিত্যেনৈ প্রাপ্তাং
মঘাযুক্তত্রয়োদশীং ত্রয়োদশ্যাং সমাহিত ইত্যেনানন্দ্য তৎকালীনপ্রাপ্ত-
শ্রীক্রে পায়সদ্রব্যমাত্রবিধিন তু কেবলত্রয়োদশীবিধিরপি মঘাযোগস্য
কলাতিশয়ার্থ ইতি বাচ্যং ন চেত্যর্থঃ । দৃষয়তি এবমপীতি কেবলপায়স-
দ্রব্যবিধাবপি প্রাক্ছায়ে কুঞ্জরস্য চেতি উক্তকুঞ্জরচ্ছায়াদেশরূপগুণ-
মাদায় গুণদ্বয়বিধিছুস্পরিহর ইতি বাক্যভেদ আবশ্যক এবত্যর্থঃ ।
ননু বাক্যভেদত্বমেব দোষ ইতি ময়া নোচ্যতে কিন্তু সম্ভবত্যেকবাক্যত্বে
বাক্যভেদো ন যুজ্যতে ইত্যুক্তন্যায়প্রাপ্তগাষবমেব । তথাচ ছায়ায়াং
কুঞ্জরস্য চ তথা হস্তিচ্ছায়াসু কিধিবং কর্ণব্যজনবীজিতমিত্যাদিনানা-
বচনৈকবাক্যতয়া সর্কস্মিন্বেব শ্রীক্রে কুঞ্জরচ্ছায়াদেশলক্ষণগুণবিধি-
ভবন্যতেহপি পৃথগাবশ্যক ইতি তমাদায় ভবন্যতে বিধিত্রয়ং অস্মন্যতে
তু বিধিদ্বয়মাত্রমিতি লাব্ধবমক্ষুণ্ণমেব ইত্যত আহ কিক্কেতি । উপসন্তি-
চরিত্তেতিবদিতি । যথা উপসন্তিচরিত্তেতি শ্রুতেরুক্তগুণদ্বয়বিশিষ্টকর্মা-
ঙ্গুরবিধিস্তথা ত্রয়োদশ্যাং সমাহিত ইত্যাদি মনুবিষ্ণুবচনমপি কেবল-
ত্রয়োদশীকালপায়সদ্রব্যোভয়লক্ষণগুণদ্বয়বিশিষ্টশ্রীকবিধিরিত্যেতদ্বিধি-
প্রাপ্তং শ্রীকমন্দ্য মাঘীপ্রৌষ্ঠপদ্যঙ্কমিত্যেনৈ বিষ্ণুবচনান্তরেণ ত্রয়ো-
দশীবিশেষণত্বেন কেবলমঘানক্ষত্ররূপগুণবিধিঃ কলাতিশয়ার্থো ভবিষ্য-
তীত্যর্থঃ । এবঞ্চ সন্তি ন বাক্যভেদঃ সিদ্ধক নক্ষত্রস্য গুণফলত্বমিতি

বিধিপদশ্চেভয়ত্র কল্পনীয়ম্ অরুণৈকহায়নীবাক্যে-
 আরুণৈকহায়নীতুলক্ষণগুণদ্বয়বিশিষ্টক্রয়বিধৌ তৎপ্রাপ্ত-
 ক্রয়োদ্দেশেন বাসসা ক্রীণাতীতি বাক্যে বাসোলক্ষণ-
 গুণবিধিবৎ । তন্ম এতয়োম্ নুবিষুবচনয়োঃ পিতৃগাথা-

ভাবঃ । ন চ তথাপি শ্রৌষ্ঠপদ্যুক্তকাললক্ষণগুণমাদায় বাক্যভেদপ্রসঙ্গ
 ইতি বাচ্যং শ্রৌষ্ঠপদ্যুক্তত্ববিশেষণবিশিষ্টনক্ষত্রলক্ষণগুণসৈক্যস্যৈব
 বিধানাৎ ॥ ৬০ ॥

ননু ত্রয়োদশ্যাং সমাহিত ইত্যাদিবচনং পিতৃগাথাভেদনর্থবাদ এব
 ন বিধিঃ কথং অস্য কালদ্রব্যোভয়গুণবিশিষ্টশ্রাদ্ধবিধিত্বং ক্রমে
 ইত্যত আহ বিধিপদকেতি । উভয়ত্র উভয়মতে কল্পনীয়মিতি । যথা
 পিতৃগাথাত্ত্বানুপপত্ত্যা গুণদ্বয়বিশিষ্টশ্রাদ্ধবিধিঃ অস্মন্নমতে কল্পনীয়-
 স্তথা ভবন্নমতেহপি মাঘীশ্রৌষ্ঠপদ্যুক্তমিত্যর্থবাদানুপপত্ত্যা বিধিঃ কল্প-
 নীয়ঃ । নহি তত্র মঘায়ুক্তত্রয়োদশ্যাং শ্রাদ্ধং কুর্ঘ্যাদিতি বিধিক্রতিরঙ্কীতি
 তুল্যমিত্যর্থঃ । এতেন বিধিকল্পনান্যেবং পরিহৃতং তথাচ কল্পনীয়
 এব গুণদ্বয়বিশিষ্টবিধিমা উক্তঃ ন তু পিতৃগাথা এব বিধিরিত্যুক্ত-
 মিতি ভাবঃ । ননু কালদ্রব্যোভয়বিশিষ্টবিধৌ নক্ষত্রমাত্রগুণবিধিরি-
 ত্যুক্তং তথাচ গুণদ্বয়বিশিষ্টবিধৌ গুণান্তরবিধিঃ কচিং দৃষ্ট ইতি তৎ
 দর্শয়তি অরুণৈকহায়নীবাক্যে ইতি অরুণয়া একহায়ন্যা গবা সোমং
 ক্রীণাতীতি শ্রুতিবাক্যং এষ চ আরুণৈকহায়নীতুলক্ষণগুণদ্বয়বিশিষ্টক্রয়-
 বিধিঃ তৎপ্রাপ্তে চ ক্রয়ে বাসসা সোমং ক্রীণাতীতি ক্রত্যন্তরেণ
 বাসোলক্ষণগুণো বিধীতে তদ্বদিত্যর্থঃ । ন চ বাসসা সোমং ক্রীণা-
 তীতি ন গুণবিধিঃ কিন্তু অরুণৈকহায়নী গোবৈকল্পিকবাসোবিধিরে-
 বেতি বাচ্যং অষ্টদোষাৎ গোবাসসোরতুল্যশিষ্টভেদে চ ইচ্ছাবিকল্পা-
 সম্ভবাৎ সমর্থাসমর্থভেদেন ব্যবহৃতবিকল্পাত্যুপগমে তু অধিকারি-
 ভেদেন সমর্থো গবা ক্রীণাতী অসমর্থো বাসসা ক্রীণাতী ইতি স্বতন্ত্র-
 বিধিদ্বয়কল্পনান্যেবং ততশ্চ একস্য প্রধানবিধিত্বং অপরস্য গুণ-

ত্বেনার্থবাদরূপত্বাৎ সর্বশব্দানাঞ্চ কার্যবোধকত্বব্যাৎ-
পত্তেরর্থবাদানাং বিধেয়বাক্যতয়া কার্যবোধকত্বমিত্যা-
ক্রমর্থবাদামিকরণে ॥ ৬১ ॥

বিধিত্বমেব বাচ্যং লাঘবাৎ তত্র চ বাসসা সোমং ক্রীণাতীতি বাক্য-
প্রাপ্তক্রয়ে ষদ্যরুণৈকহারনীবাক্যং গুণবিধিঃ স্যাৎ তদা আরুণ্যে-
কহারনীত্বলক্ষণভেদেন বাক্যভেদঃ স্যাৎ তস্মাদরুণৈকহারনীবাক্য-
প্রাপ্তগুণদ্বয়বিশিষ্টক্রয়মন্দ্য তত্রৈব ক্রয়ে বাসসা সোমং ক্রীণা-
তীতি বাসোলক্ষণগুণবিধিরিতি কল্পতক্রমতং দৃষয়তি তন্নেতি এতয়ো-
রিতি অপি জায়েত সৌহস্মাকমিতি অপি নঃ স্বকুলে জায়াদিত্যেতয়ো-
রিত্যর্থঃ । অর্থবাদরূপত্বাদিতি তথাচ স্বতোহবোধকত্বাদপ্রামাণ্য-
মিতি ভাবঃ । নমু বিধিবাক্যেধিবার্থবাদেষপি আকাজ্জ্ঞাঘটিতসামগ্রী-
তৌল্যাৎ কথমবোধকত্বমত আহ সর্বশব্দানামিতি কার্যবোধকত্ব-
ব্যুৎপত্তেরিতি " কার্যবোধকবিধিসমত্তিব্যাহারেণৈব ব্যুৎপত্তিগ্রহাদি-
ত্যর্থঃ । " ব্যুৎপত্তিঃ শক্তিঃ । অক্রায়মর্থঃ সর্বেষামেব শব্দানাং ব্যবহার-
দর্শনেনৈব প্রথমং শক্তিগ্রহঃ ব্যবহারশ্চ গবানয়নাদিরূপো গামানয়ে-
ত্যাদিপ্রবর্তকবিধিবাক্যানন্তরমেব ইতি তত্রৈব শক্তিগ্রহঃ ন তু
কেবলার্থবাদেষু তেষাং বিধ্যসমত্তিব্যাহৃতত্বেন ব্যবহারাপ্রয়োজকত্বাৎ ।
ন চ নায়ং নিয়মঃ কোষাদিনাপি শক্তিগ্রহাদিতি বাচ্যং কোষাদীনামপি
পরম্পরয়া ব্যবহারাধীনশক্তিগ্রহসাপেক্ষত্বাৎ । ব্যবহারাধীনশক্তি-
গ্রহে দ্বয়ং ক্রমঃ । প্রযোজকরূপেন গামানয়েতি প্রযুক্তে তৎ শ্রুত্বা
প্রযোজ্যরূপো গামানয়েতি তদর্শী চ ব্যুৎপিত্বসুরেবমমুমিনোতি অয়ং
গামানয়েতি বাক্য্যং গবানয়নগোচরজ্ঞানবান্ তদ্বাক্যপ্রবণানন্তরং
গবানয়নবত্বাৎ ইত্যনন্তরঞ্চ গামানয়েতি বাক্যস্য গবানয়নগোচর-
জ্ঞানজনকত্বং তৎসম্বন্ধং বিনা অমুপপন্নং ইতি তস্যানুপপত্তিরবতরতি
এষেব চানুপপত্তিলক্ষণার্থাপত্তিঃ কারণীভূতা এতয়া চ গামানয়েতি
বাক্য্যং গবানয়নসম্বন্ধবদিত্যর্থাপত্তিজ্ঞানং অধগুবাক্যস্যৈবাবধগু-
বাক্যার্থে শক্তিসম্বন্ধেন পরিচ্ছিনতি । ভট্টমতে অর্থাপত্তেঃ স্বতন্ত্রপ্রমাণ-

তত্র কৃপ্তবিধিশেষত্বে সম্ভবতি কল্মষবিধিশেষত্ব-
নৃশযঃ অতঃ কৃপ্তবিধ্যানুরূপৈব স্তুতিরনেন কার্য্যা বিধৌ
চ মধাযোগঃ শ্রয়তে । যথা মনুঃ । যৎকিঞ্চিন্মনুনা মিত্রাং
প্রদদ্যাৎ তু ত্রয়োদশীম্ । তদপ্যক্ষয়মেব স্মাৎ বর্ষাস্ত

জ্ঞাৎ মৈয়ামিকানাং মতে অনুমানমিতি বিশেষঃ । পশ্চাচ্চ গামানয়াশ্ব-
মানয় ইত্যাদিপদপরিবৃত্তিরূপাবাপোহাপেনাশ্বব্যতিরেকাৎ গোপদস্য
গবিধাতোশ্চ আনয়নে পদপদার্থবিষয়াৎ শক্তিং সোহবধারয়তি ইতি ।
তদুক্তং ভট্টপাদৈঃ । শকবুদ্ধাতিধেয়াৎশ্চ প্রত্যক্ষেণাত্ৰ পশ্যতি ।
শ্রোতুশ্চ প্রতিপন্নত্বমনুমানেন চেষ্টয়া । অন্যথানুপপত্ত্যা তু বোধেৎ
শক্তিহ্রাস্তিকাম্ । অর্থাপত্ত্যাববুধ্যন্তে সম্বন্ধং ত্রিঃপ্রমাণকমিতি ।
অসমার্থঃ । শকো গামাননেত্যাদি বাক্যং বুদ্ধৌ ব্যুৎপন্নৌ প্রযোজ্য-
প্রযোজকরূপৌ । অতিধেয়ো গবানয়নাদিরূপঃ । এতৎসর্বং প্রত্যক্ষেণ
ইচ্ছিয়েণ পশ্যতি জানাতি ব্যুৎপিৎসুরিতি শেষঃ । শ্রোতুঃ প্রযোজ্যস্য
প্রতিপন্নত্বং তদ্বাক্যং তদর্থগোচরজ্ঞানবত্ত্বং চেষ্টয়া গবানয়নাদিরূপয়া
অনুমানেন জানাতি অনন্তরং অন্যথানুপপত্ত্যা উক্তরূপয়া হ্রাস্তিকাং
শকার্থোভয়নিকূপ্যাং শক্তিং সম্বন্ধত্বেন বোধেৎ জানাতি । অত্র বুধি-
ভৌবাদিকঃ পরমৈশ্বর্যপদী তদনন্তরঞ্চ অর্থাপত্ত্যা আবাপোহাপেন ত্রিঃ-
প্রমাণকং প্রত্যক্ষানুমানার্থাপত্তিরূপপ্রমাণত্রয়গম্যং সম্বন্ধং শক্তিরূপং
অববুধ্যন্তে ব্যুৎপিৎসব ইতি শেষঃ । অত্র বুধিরাঅনেপদী দৈবা-
দিক ইতি । ননু তর্হি অর্থবাদানাং কিমপেক্ষয়া বোধকত্বেন প্রামাণ্যং
অত আহ অর্থবাদানামিতি বিধেয়বাক্যতয়েতি তথাচ বিধিসাপেক্ষ-
সেবামীবাং প্রামাণ্যমিতি ভাবঃ ॥ ৬১ ॥

ননুক্তমনুবিষুবচনয়োরপি ত্রয়োদশ্যাং পারসেন শ্রাদ্ধং কুর্ষ্যা-
দिति কেবলত্রয়োদশীষটিতবিধিং কল্মষিত্বা তদেকবাক্যতয়া প্রামাণ্যং
স্যাদত আহ তত্রৈতি কল্মষবিধিকৃপ্তবিধৌমধ্যে কৃপ্তবিধিশেষত্বে
কৃপ্তবিধেয়বাক্যত্বে সম্ভবতি কল্মষবিধিশেষত্বং তদেকবাক্যত্বমন্যায্য-

চ মঘাস্ত্ৰ চ ॥ শঙ্খাঃ । প্রৌষ্ঠপদ্যামতীতয়াং মঘায়ুক্তাং
 ত্রয়োদশীম্ । প্রাপ্য শ্রাদ্ধং হি কর্তব্যং মধুনা পায়-
 সেন চ ॥ ব্রহ্মপুরাণে । শ্রাদ্ধং তেনাপি কর্তব্যং তৈস্তৈ-
 দ্রৈবৈঃ স্তসঞ্চিতৈঃ । ত্রয়োদশ্যাং প্রবত্নেন বর্ষাস্ত্ৰ চ
 মঘাস্ত্ৰ চ ॥ যাজ্ঞবল্ক্যঃ । যদদাতি গয়াস্শ্চ সর্বমান-
 স্ত্যমিষ্যতে । তথা বর্ষাত্রয়োদশ্যাং মঘাস্ত্ৰ চ বিশেষতঃ ॥
 কুঞ্জরচ্ছায়যোগস্বেকেন মুনিনা পৃথগুপাদানাং ফলাতি-
 শয়ার্থঃ । কিঞ্চ মনুবচনে ত্রয়োদশীমাত্রশ্রবণাৎ প্রাবৃট্-
 কালেহপি ফলাতিশয়ার্থঃ স্ম্যৎ । তথা বিষ্ণুবচনে ।
 প্রাবৃণ্মাত্রশ্রুতেঃ প্রৌষ্ঠপদ্যনস্তরিতত্বমপি ফলাতিশ-
 য়ার্থং স্ম্যৎ । অপিচ । পিতা পিতামহশ্চৈব তথৈব
 প্রপিতামহঃ । উপাসতে স্ততং জাতং শকুন্তা ইব
 পিপ্পলম্ ॥ মধুমাংসৈশ্চ শাকৈশ্চ পয়সা পায়সেন চ ।
 এষ নো দাস্ত্যতি শ্রাদ্ধং বর্ষাস্ত্ৰ চ মঘাস্ত্ৰ চ ॥ ইতি
 বশিষ্ঠবচনাৎ । মঘামাত্র এব শ্রাদ্ধং স্ম্যৎ তস্মান্নানা-

মিত্যর্থঃ । তথা সতি বিধিকল্পনার্গোরবাপত্তেরিতি ভাবঃ । বিধোক-
 বাক্যত্বঞ্চ তেন সহ একতাংপর্য্যকত্বং তচ্চ স্তত্যর্থবাদানাং তত্তত্তাংপর্য্য-
 বিষয়ীভূতপ্রবৃতিপরত্বাৎ নিন্দার্থবাদানাঞ্চ নিষেধবিধিতাংপর্য্যবিষয়ী-
 ভূতনিবৃতিপরত্বাৎ অস্ত্যেবেতি বোধ্যম্ । ক্লৃপ্তবিধ্যনুরূপৈবেতি মঘাযু-
 ক্তায়াং ত্রয়োদশ্যাং শ্রাদ্ধং কুর্ঘ্যাদিতি ক্লৃপ্তবিধিঃ তদনুরূপৈব তৎপ্রতি-
 পাদ্যং যৎ শ্রাদ্ধং তৎপ্রবৃতিবিরোধী বিভব্যয়াসমাধ্যত্বজ্ঞানাধীনস্তদ্-
 গোচরো যো দ্বেষস্তন্নিবৃতিফলিকৈব স্ততিঃ । প্রশস্তত্বেন তৎপ্রতিপত্তির-
 মেনার্থবাদেন কার্য্যা উৎপাদ্যেত্যর্থঃ । তথাচোক্তং প্ররোচনা চান্তয়ো-
 পযুক্ত্যতে ইতি । অস্যার্থঃ প্ররোচনা স্তত্যর্থবাদঃ অঙ্গতয়া অবসীদ্বি-

মুনিবচনৈকবাক্যতয়া প্রৌষ্ঠপদ্যনস্তুরিতত্রয়োদশ্যাং মঘা-
 যুক্তায়াং শ্রীদ্ধং - তথা মহাভারতাদিবচনেষু অর্থবাদরূ-
 পেষু বহুষু মঘাযোগঃ শ্রীয়েতে তদ্বলাচ্চ বিধিঃ কল্প্যমানো
 মঘায়ুক্তায়াং ত্রয়োদশ্যাং শ্রীদ্ধমিত্যেক এব সর্বানুগতঃ
 কল্পনীয়ঃ । ইतरথা তু ত্রয়োদশ্যাং শ্রীদ্ধমিত্যেকো বিধিঃ
 অপরশ্চ মঘাযোগে ফলাতিশয়ার্থমিতি কল্পনাগৌরবং
 স্যাৎ । যথা মহাভারতে । অপি নঃ স্বকূলে জায়াৎ যো
 নো দদ্যাৎত্রয়োদশীম্ । মঘাস্তু সর্পিষা যুক্তং পায়সং

বিশক্ত্যুত্তকতয়া বহুবিভরূপারাসসাধ্যত্বেন যাগাদৌ বলবদ্বেষবশাৎ
 শুর্যপ্রবৃত্তিমুৎপাদয়িতুমসমর্থো যা বিধিশক্তিস্তদ্বেনিবৃত্তিরূপসহকারি-
 সম্পাদকতয়া যাগাদিপ্রবৃত্তাবুপযুক্তাতে ইতি । কুপ্তবিধৌ মঘায়ুক্তত্বে
 প্রমাণমাহ যথা মনুরিত্যাदि । যৎকিকিদিতি বর্ষামঘাশব্দৌ নিত্যবহু-
 বচনাত্তৌ বর্ষাস্তু মঘাস্তু চ ত্রয়োদশীং প্রাপ্য মধুমিশ্রং যৎকিকিৎ
 দদ্যাদিতি বিধিঃ । অত্র হেতুরক্ষয়মেব স্যাদিতি যতোহত্র যৎ-
 কিকিৎবস্ত মধুমিশ্রং দীয়তে তদক্ষয়মেবাতৌ দদ্যাদিত্যর্থঃ । ননু
 অশ্বযুক্তরূপক্ষে তু শ্রীদ্ধং কুর্ঘ্যাদ্দিনে দিনে ইতি সামান্ত্রবিধিপ্রাপ্ত
 এব তৎপক্ষীয়ত্রয়োদশীশ্রীদ্ধে মঘাশুণবিধিরেব ইদং বচনং লাঘ-
 বাদিতি চেন্ন মঘাপায়সশুণদ্বয়বিধৌ বাক্যভেদাপহেঃ । বচনান্তর-
 প্রাপ্তপায়সস্যপি ভবন্মতে তত্রৈব শ্রীদ্ধে শুণত্বেনাত্ত্যপেয়ত্বাৎ বক্ষ্য-
 মাণশব্দবচনে প্রৌষ্ঠপদ্যামতীতারামিত্যস্য বৈয়র্থ্যাপাতাচ্চ তস্মা-
 ন্দ্রায়ুক্তত্রয়োদশ্যাং শ্রীদ্ধান্তরবিধিরেবায়মিতি । যচ্চ ত্রয়োদশী নভ-
 ন্যেয়া কৃষ্ণা তস্যাং সমর্চয়েৎ । পিতৃন পায়সদানেন মধুনা সর্পিষা তথা ॥
 ইতি সংবৎসরপ্রদীপধৃতবচনং তদমূলং সমূলত্বেহপি মঘাত্রয়োদশীপর-
 মেন ত্রয়োদশীপদং অন্তথা এতদ্বচনবলাৎ কেবলত্রয়োদশীশ্রীদ্ধং প্রাপ্ত-
 মিত্তি তদনুবাদেন মঘাযোগস্যপি শুণফলত্বেনাত্ত্যপেয়তয়া ত্রয়োদশ্যাং

দক্ষিণায়নে ॥ অজেন সর্বলোহেন মঘাসু চ যত ব্রতঃ ।
 হস্তিচ্ছায়াসু বিধিবৎ কৰ্ণব্যজনবীজিতম্ ॥ দক্ষিণায়নে
 বৃন্তে বর্ষাস্বিত্যর্থঃ । সর্বলোহেন সর্বতোলোহিতেন
 ছাগেনানন্ত্যমিতি বচনাৎ । যথা দেবলঃ । আনন্ত্যায়
 ভবেদন্তং খড়গং মাংসং দিনক্ষয়ে । মহাশকলিনো মৎস্তা
 ছাগো বা সর্বলোহিতঃ ॥ পুনর্মঘাগ্রহণং স্তৃত্যর্থং
 হস্তিচ্ছায়াস্বিতি দেশপরম্ ॥ ৬২ ॥

শ্রীকবিরবেকঃ কুর্ঘ্যাসু মঘাগোকে বিশেষণেতি কল্পনাগোরবৎ স্যাৎ যদদাতীতি
 যদ্যপ্যয়মর্থবাদ এব ন বিধিঃ যৎপদসমভিব্যাহৃতত্বাৎ যথা যস্যেত্যভয়ং
 হবিরতি মৃচ্ছেদিত্যাदि তথাপি অনেকার্থবাদবলেন কল্পনীয়োহপি মঘা-
 যুক্তত্রয়োদশীঘটিত এবার্থবাদানাং সমানবিষয়কলিঙ্গত্বাদিতি হৃদয়ম্ ।
 এতেন মঘানক্ষত্রে পৃথক্শ্রীকবিরবেকঃ ত্রয়োদশ্যাঞ্চ পৃথক্শ্রীকবিরবেকঃ তয়োর্যোগে
 কুঞ্জরচ্ছায়যোগে চ পৃথক্ পৃথগিতি বাচস্পতিমিশ্রাহুত্বং নিরস্তং বিধৌ
 মঘাযোগশ্রবণাৎ বিশিষ্টসৈব নিমিত্তত্বাৎ কেবলত্রয়োদশ্যাদৌ শ্রীকবিরবে-
 কপ্রমাণাভাবাৎ । কেবলত্রয়োদশ্যাদ্যর্থবাদানাং কৃপ্তবিধেরেব স্ততিকপ-
 ত্বাৎ নানাবিধিকল্পনাগোরবাচ্ছেতি । অত্র পায়সস্য পাকসাধ্যত্বাৎ মঘা-
 শ্রীকবিরবেক শূদ্রস্য নাধিকার ইতি কেচিং তন্ন পায়সস্য প্রশস্তত্বাৎ অনিষিক-
 ত্রব্যান্তরেণাপি তচ্ছ্রীকবিধানাৎ । অতএব যৎকিকিঞ্চুনা মিশ্রমিতি মনুনা
 যৎকিকিঞ্চিতি সামান্যেনাভিহিতমিতি তথা পিতরং স্পৃহয়ন্ত্যন্নমষ্টকাসু
 মঘাসু চেতি অন্নমাত্রমুক্তম্ । কুঞ্জরচ্ছায়যোগস্ত ন মঘাত্রয়োদশী বিশে-
 ষণং কিন্তু ফলাতিশয়ার্থং গুণ এবেতি সহেতুকমাহ কুঞ্জরচ্ছায়যোগ-
 স্থিতি । ন একেনেতি একস্মিন্বেব পূর্বলিখিতব্রহ্মপুরাণে কুঞ্জরচ্ছায়-
 যোগঃ পৃথগুক্তঃ । অনন্তরঞ্চ মঘাত্রয়োদশীশ্রীকবিরবেকমভিহিতং ন তু মঘা-
 ত্রয়োদশী বিশেষণত্বেন কুঞ্জরচ্ছায় উক্ত ইতি ভাবঃ । অতএব যোগো
 মঘাত্রয়োদশ্যামিত্যত্র মঘাগ্রহণমিতি প্রাগেব বিবৃতমিতি । অন্যে তু
 অপি নঃ স্বকুলে জায়াৎ যোনো দদ্যাৎত্রয়োদশীম্ । মঘাসু সর্পিষা যুক্তং

পরমােনে যো দদ্যাৎ পিতৃণামৌর্দ্ধদেহিকম্ ।
গজচ্ছায়ান্ত পূর্বস্যাং কুরুতে দক্ষিণামুখঃ ॥ ইতি মহা-

পায়সং দক্ষিণায়নে । ইতি মহাভারতে মঘাত্রয়োদশ্যাং শ্রীদ্ধমুক্তা
অজেন সর্বলোহেন মঘাসু চ যতত্র ইতি তত্রৈব পুনর্মঘাপদস্য
বৈয়র্থ্যাপত্তিভিয়া । কুঞ্জরচ্ছায়পরত্বেন কুঞ্জরচ্ছায়যোগস্য শ্রীদ্ধাধিকরণ-
ত্বেন পৃথগভিধানাং গুণত্বং অতএব বক্ষ্যতি পুনর্মঘাগ্রহণং স্ত্যর্থমিতি
অন্যথা বিশিষ্টবিধিত্বেন মঘাযোগস্য প্রাশস্ত্যানুপপত্তেরিত্যাহঃ । অত্র
প্রতিবন্ধিমাহ কিক্কেতি মনুবচনে ইতি অপি নঃ স্বকুলে জায়াদিত্যত্র
ইত্যর্থঃ । মহাশঙ্কিন ইতি বৃহস্পতস্য । ইতি প্রাকঃ । অন্যে তু এক-
শঙ্কোহর্দ্ধচক্রশ্চ ললাটে খড়্গসংযুতঃ । শুক্রবর্ণশ্চ যো মংস্যো মহাশঙ্কঃ
স উচ্যতে ইতি পুলস্ত্যানাম্না বচনং পঠিত্বা তদুক্তমংস্য এব মহাশঙ্কী-
ত্যাহঃ । পুনর্মঘাগ্রহণং স্ত্যর্থমিতি পুনরুক্তস্য মঘাপদস্য বৈয়র্থ্যা-
পত্ত্যা কুঞ্জরচ্ছায়পরত্বেন তস্য প্রাশস্ত্যর্থমিত্যর্থঃ ॥ ৬২ ॥

পরমানেেনেতি । যঃ পরমানেেনৌর্দ্ধদেহিকং শ্রীদ্ধং দদ্যাৎ করোতি স
পূর্বস্যাং গতায়ং অর্থাৎ পরাহুকালীনায়াং গজচ্ছায়ারামেব কুরুতে
গজচ্ছায়াকৃতশ্রীদ্ধস্য যৎ ফলং তল্লভতে ইত্যর্থঃ । অত্র পূর্বস্যামিত্য-
নেন দেশলাভঃ । কর্ণব্যজনেতি কালপরত্বেন তস্য কর্ণব্যজনবীজিতত্ববাধা-
দিতি ভাবঃ । মতান্তরমাহ কালপ্রকরণেতি আয়ানাদভিধানাং অর্থবাদ
ইতি তথাচ তদবিবক্ষিতমিতি ভাবঃ । প্রকরণাদ্বাক্যস্যেতি । অত্র জৈমি-
নিসূত্রং শ্রুতিলিঙ্গবাক্যপ্রকরণস্থানসমাখ্যানাং সমবায়ে পারদৌর্ধ্ব-
ল্যমর্থবিপ্রকর্ষাদিতি । শ্রুত্যান্যায়ানামেকবিষয়ে প্রসক্তৌ পরপর-
ন্যায়স্য দৌর্ধ্বল্যং পূর্বপূর্বন্যায়াপেক্ষয়া বিলম্বেনার্থোপস্থাপকত্বাদিতি
ব্যাক্যার্থঃ । শ্রুত্যাং যো বিবৃতা ভাষ্যকৃত্য । যথা । শ্রুতির্দ্বিতীয়া ক্ষমতা
চ লিঙ্গং বাক্যং পদান্যেচ চ সংহতানি । সা প্রক্রিয়া যা কথমিত্যপেক্ষা
স্থানং ক্রমো যোগবলং সমাখ্যা ॥ ইতি । অস্যার্থঃ কারকবিভক্তিরূপা
দ্বিতীয়া শ্রুতিঃ এতয়া কর্ণগতং ক্রিয়াজন্যফলশালিত্বরূপং কর্ণত্বং

ভারতবচনাং প্রাক্ছারে কুঞ্জরস্ত চেতি মনুবিষ্ণু-

পদান্তরাপেক্ষাং বিনৈব বোধ্যতে । অতএব তস্য বলবত্ত্বং মাসম-
 ধীতে ইত্যাদ্যাবুপপদবিত্ত্বীনাংমন্তুর্ভাবিতপদসাপেক্ষত্বাছিলশ্চেনার্থবোধ-
 কত্বাং ন বলবত্ত্বমতস্তদ্বারণায় কারকবিত্ত্বিকরূপেতি এতচ্চ দ্বিতীয়া-
 পদং কারকবিত্ত্বিক্রিমাত্রোপলক্ষণং সর্বাসামেব কারকবিত্ত্বিক্রীনাং
 প্রকৃত্যর্থাবিত্ত্বার্থবোধেনেন্যানপেক্ষত্বস্য তুল্যত্বাদিতি বেদান্ত-
 টীকায়াম্ বাচস্পতিমিশ্রাঃ । যথা ত্রীহীন বহন্তীত্যাদৌ দ্বিতীয়াশ্রুত্যা
 ত্রীহীনাংমন্তুক্রিয়াজন্যবৈতুষ্যরূপফলশালিত্বং বোধ্যতে । ক্ষমতা অর্থ-
 সামর্থ্যং যথা বর্হির্দেবসদনং দামীতি মন্ত্রস্য বিনিয়োগবিশেষাপ্রাপ্তা-
 বপি দাপ লবণে ইতি ধাতোর্দামীত্যস্য সিদ্ধত্বাং বর্হির্শ্চেনপ্রকাশক-
 ত্বেনার্থসামর্থ্যাং তত্রৈব বিনিয়োগোহবগম্যতে । পরস্পরাবিত্ত্বিক্রিয়া-
 কারকার্থানি পদানি বাক্যম্ । যথা শ্বেতমালভেত অরুণয়া একহায়ন্যা
 সোমং ক্রীণাতি ইত্যাদৌ বাক্যবলেন শ্বেতালভনস্যারুণাদিগুণবিশিষ্ট-
 গবাদেশচ যোগে বিনিয়োগাবগমঃ । প্রক্রিয়া প্রকরণং কথমিত্যপেক্ষা
 উৎপত্তিবিধিনা প্রধানকর্মবোধনানন্তরং অঙ্গাভিধানপ্রযোজিকা কেন
 প্রকারেণ ইদং কর্তব্যমিত্যাকাজ্ঞা যথা ইডো যজতি সমিধো যজতি
 ইত্যাদ্যুক্তানাং প্রযাজাহতিপঞ্চকানাং দর্শপৌর্ণমাসপ্রকরণপঠিতানাং
 প্রকরণবলাদর্শপৌর্ণমাসান্তত্বপ্রতীতিঃ । স্থানং সমানদেশত্বং সান্নিধ্য-
 মিত্তি যাবৎ যথা দৃশদি তণ্ডুলানাবপতি ধান্যমসীতি তত এব বর্হিষঃ
 প্রাদেশমাত্রৈ পবিত্রে কুরুতে পবিত্রেহৌ বৈষ্ণব্যাবিত্যাদৌ সান্নিধ্যবলাং
 তণ্ডুলাবপনপবিত্রকরণাদৌ ধান্যমসীতি পবিত্রেহু ইত্যাদিমন্ত্রাণাং
 বিনিয়োগাবগতিঃ । অথবা ক্রমো যথাসংখ্যক্রমঃ স যথা কাংস্যা-
 বানস্পত্যমাত্রিকৈরভিচারব্রহ্মবচ্চঃপ্রতিষ্ঠাকামা যজন্তীত্যত্র যথাসংখ্য-
 ক্রমেণ কাংস্যাদিকরণকথাগানাং অভিচারাদিকামেচ্ছাযয়ো গম্যতে ।
 সমাখ্যা যোগবলং যথা হৌত্রমাচরতি ঔদগাত্রমাচরতি ইত্যাদৌ
 হোতুরিদং হৌত্রং হোমঃ ঔদগাত্রুরিদং ঔদগাত্রং গানমিত্যাদের্যোগ-
 বলাং অবগতিরিতি । একবিষয়ে প্রসক্তৌ লিঙ্গাং শ্রুতের্কলবত্ত্বং যথা

वचनां कर्णव्यञ्जनवीजितमित्याभिधानाच्च । कालप्रकरण-
गान्नातां कालपरमिदं कर्णव्यञ्जनवीजितमिति त्वर्थवाद

ऋक्ष्या ऋचा गार्हपत्यामनुतिष्ठेत् इति अत्र हि गार्हपत्योऽग्निः उक्ता-
तत्र उपस्थानक्रियाजन्यप्रीतिरूपफलाश्रयत्वं द्वितीयया साक्षाद्बोधितम् ।
तथाच तस्य देवतात्वं श्रौतत्वं ऋक्ष्या इत्यनेन च ईक्षप्रकाशिकाया
रुचः करणत्वं बोधितं तथाच विरोधः नहन्यप्रकाशकमन्त्रेणान्य-
स्योपस्थानं विहितं तेनैकत्र लक्षणावश्याकी । तत्र गार्हपत्या-
पदेन ईक्षलक्षणा तद्देवतात्वं श्रौतत्वात् लिङ्गे न तु देवतात्वं
विलम्बबोध्यं इदमुपस्थानमिन्द्रदेवताकं ईक्षप्रकाशकमन्त्रकरणकत्वादित्यं
सुमानधारकत्वात् अत ईक्षपद एव गार्हपत्ये लक्षणेति । एवं
पायसेन दध्ना जुहोतीत्यत्र पायसेन पयःप्रकाशकमन्त्रेण पयः पृथिव्या-
मित्यादिना दध्ना जुहोतीत्यर्थः । अत्रापि दधिनिष्ठं हवमकरणकत्वं
श्रौतं मन्त्रलिङ्गेन तु पयोनिष्ठं तत्करणत्वमिदं हवनं पयःकरणकं पयः-
प्रकाशकमन्त्रकरणकत्वात् ईक्षमनुमानेन बोधनीयं इति विलम्बबोधकत्वात्
हर्षलम् । तेन मन्त्रस्य पयःपद एव दधिलक्षणेति । लिङ्गस्य वाक्याद-
बलवत्त्वम् । यथा आनन्ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुसेधं कर्त्त-
यामि । तस्मिन्सदीदामृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणां मेदः सुमनस्यमान इति
मन्त्रस्तावत् कुशाश्वरुणपुरोडाशासादनरूपद्वितीयप्रकरणे उक्तः । अत्र
कर्त्तव्यास्तुपूर्वांशेन कुशाश्वरुणरूपसदनस्य प्रकाशकः । एवं कर्त्तव्या-
स्तुमनुक्तं तस्मिन्नित्युक्ते तस्मिन् कस्मिन्नित्याकाङ्क्षादयात्वं समुदाय-
मन्त्रस्यैव पुरोडाशासादनरूपैकप्रयोजनेनैक्याच्च मिलित्वा एकं
वाक्यम् । तथाचोक्तं जैमिनिना । अर्थक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्ष-
केद्विभागे स्यादिति । अस्यार्थः । अर्थक्यात् प्रयोजनैक्यात् एकं
वाक्यं यदि विभागे विच्छिद्यपठने साकाङ्क्षं स्यादिति । तथाचात्र
अर्थसामर्थ्यात् पूर्वांशस्य कर्त्तव्यास्तुस्य सदने परांशस्य तस्मिन्नित्यादेः
सादने विनियोगः किंवा एकवाक्यतावलात् उभयत्रैव समुदायमन्त्रविनि-
योग इति विरोधेऽर्थसामर्थ्यात् बलवत् । सदनसादनरूपार्थयोः प्रागस्-

इति हलायुधवचनं दुर्बलमेव प्रकरणाद्युक्त्या बलवद्वा॥

गतत्वेन तदधीनयोः स्वनिष्ठपूर्वापरार्द्धभागविनियोगयोरपि श्राद्ध-
प्रतिपत्तेः । एकवाक्यतावगम्यस्य तु एकप्रयोजनकत्वाद्विज्ञानसापेक्ष्य-
त्वेन विलम्बितत्वात् तदधीनस्योभयत्र समुदायमन्त्रविनियोगस्यापि
विलम्बेनावगमात् । अतः कर्त्तव्यमन्त्रस्य सदाने तस्मिन्निर्वाहस्य च सदाने
विनियोग इति । वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे वाक्यं बलीयः । यथा
ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते । तिस्रः सान्नाय्यस्य उपसदो द्वादशा-
हीनश्चेति । अत्र उपसत् सतिलत्रीहिचक्रः सान्नाय्यो ज्योतिष्टोम-
विशेषः । एवञ्चात्र ज्योतिष्टोमप्रकरणीयत्वेनाहीनपदस्य न हीनोऽहीन
इति योगार्थेन सान्नाय्यविशेषणत्वेनायाति । न चाहीनपदस्य सान्नाय्य-
विशेषणत्वे तदुपसत्प्रविधानेन द्वादशतद्विधानविरोध इति वाच्यं
मिलित्वा पञ्चदशोपसद्विधानसङ्गत्वात् । तथा वाक्ये न चाहीनपदस्य
रूढ्या ज्योतिष्टोमविकृतीभूतस्य यागविशेषस्य उपस्थापनात् तत्रैव
द्वादशोपसदव्यावगम इति विरोधे वाक्यं बलीयः । रूढेः शीघ्रो-
पस्थापकत्वेन तद्व्याख्यां शीघ्रमेव विकृतियागविशेषस्य तदाद्वादशोप-
सदस्यकत्वं च प्रतिपत्तेः । न तु प्रकरणानुरोधाद्वागार्थस्यादरः । प्रकर-
णस्याहीनपदं सान्नाय्यपरं तं समानविभक्तिकतया तं प्रकरणनिर्दिष्टत्वात्
इत्यनुमानद्वारकत्वेन नानापदशक्तिज्ञानसापेक्षत्वेन च योगार्थोपस्थि-
तेर्विलम्बितत्वात् अन्यप्रकरणमध्येऽपि प्रसङ्गादन्यनिरूपणस्य शास्त्रहृष्ट-
त्वात् । प्रकरणस्थानयोर्विरोधे प्रकरणं बलीयः । यथा राजसूय-
प्रकरणेऽभिषेचनीयाध्याः कश्चिद्व्यागविशेषः तदङ्गतया उक्तः । तं-
सन्निधौ च शौनःशेषकं शृणोति अर्कैः दीव्यति इति श्रूयते । शौनः-
शेषकं शूनःशेषकमुनेश्चरितं पुराणोक्तं अत्र शौनःशेषकचरितप्रवणं
अर्कैर्देवनक्षत्रैश्च ह्ययं सान्नाय्यरूपक्रमबलात् अभिषेचनस्याङ्गं किंवा
प्रकरणबलेन राजसूयाङ्गमिति विरोधः न च उभयथापि राजसूये तयोः
कर्त्तव्यत्वाच्चिचारोऽयमफल इति वाच्यं एतयोरभिषेचनीयाङ्गत्वे स्वतन्त्रा-

উপউক্তনিতম্বেষু ছায়ায়াং কুঞ্জরশ্চ চ । ইতি বিষ্ণুধর্মো-
ক্তবচনে দেশপ্রকরণান্নাচ্চ ॥ ৬৩ ॥

ভিষেচনীরাণুষ্ঠানেহপি উদাপভেঃ । অথ প্রকরণং বলবৎ শৌনঃ-
শেকাদিবিধেবঙ্গবিধিতয়া অঙ্গাকাজ্জারূপপ্রকরণোথাপিতত্বেন যত্রৈব
ভেষামাকাজ্জা তত্রৈব ভেষামঘরাং অঘরাকাজ্জা চ রাজস্য এষ অতস্ত-
সৈবাস্তম্মেতদ্বয়ং অভিষেচনীয়ে তু উদানীং নাকাজ্জা তস্য স্বত-
স্ত্বেণ কর্তব্যতা বিষয়ে জ্যোতিষ্টোমবিধিনা কর্তব্যতাবোধকবাক্যান্তরেণৈব
তদঙ্গানাং প্রাপ্তত্বাদিত্যভিষেচনীয়সন্নিধৌ তদভিধানক্ৰ তদানন্তর্য্যার্থ-
মেবেতি । স্থানসমাখ্যায়োর্বিরোধে স্থানং বলবৎ । যথা কুত্রচিদস্থানে
বহুন্ মন্ত্রানুক্ৰ । এতৎ সর্কং পৌরোডাশিকমিত্যুক্তং তন্নন্ত্রজাতমধ্যে চ
শুক্লধ্বং দৈব্যায় কৰ্ম্মণে ইতি মন্ত্রোহপি পঠিতঃ তথা সান্নাধ্যায়াপে
ক্রমতে সান্নাধ্যায় গ্রহান্ গৃহ্নাতি শুক্লধ্বং দৈব্যায় কৰ্ম্মণে ইতি সান্না-
ধ্যায় জুহোতীতি । অত্র সান্নাধ্যায়ং হবির্বিশেষঃ । গ্রহঃ পাত্রং গৃহ্যতে-
হনেন ইতি ব্যুৎপত্তেঃ । অত্র শুক্লধ্বমিতি মন্ত্রলিঙ্গাৎ শুক্লধ্বমিতি মন্ত্রঃ
পাত্রকালনরূপতচ্ছোধনে বিনিযুক্তঃ । তথাচ সান্নিধ্যরূপস্থানবলাৎ কিং
সান্নাধ্যপাত্রশোধনে বিনিযুক্তঃ কিংবা পৌরোডাশিকমন্ত্রজাতমধ্যে পাঠাৎ
যোগবলেন পুরোডাশপাত্রকালনে বিনিযুক্তঃ যোগার্থশ্চ পুরোডাশস্যেদং
পৌরোডাশিকং পাত্রং তৎসম্বন্ধিতয়া পুনরগপ্রত্যয়েন মন্ত্রঃ পৌরো-
ডাশিক ইতি অত্র বিরোধে স্থানং বলবৎ । সান্নাধ্যপাত্রস্য ব্যবহিতং
উপস্থিতত্বাৎ তৎপাত্রকালন এব সান্নিধ্যবলেন ঋটিতি মন্ত্রাঘরাৎ যোগ-
বলাচ্চ পুরোডাশপাত্রোপস্থিতেবিলম্বিতত্বাৎ । তথাহি আদৌ স্থানান্ত-
রীয়পৌরোডাশিকপদানুসন্ধানং ততঃ পৃথক্ তদবয়বশক্তীনামুপস্থিতিরন-
ন্তরং যোগমহিমা পুরোডাশপাত্রোপস্থিতিরিতি তদেব দুর্কলমিতি । একে
পুরোডাশপাত্রকালনং তদিতরপৌরোডাশিকমন্ত্রৈরেব তন্নন্ত্রজাতমধ্যে
শুক্লধ্বমিতি মন্ত্রস্য পাঠস্ত সান্নাধ্যশূন্যযোগান্তরীয়পুরোডাশপাত্রকালনা-
য়েতি । এবং স্থিতে প্রকৃতেহপি হস্তিচ্ছায়াসু বিধিবৎ কর্ণধাজনবীজিত-
মিত্যত্র হস্তিচ্ছায়াকালপ্রকণায়াতত্বেহপি ন কালপরতা প্রকরণাপেক্ষয়া

পিণ্ডদানঞ্চাত্রে জ্যেষ্ঠপুজিণা ন কার্যম্ । যথা কন্যা-
গতাপরপক্ষাধিকারে দেবীপুরাণে । কন্যাস্থে তু রবাবীষে

কর্ণব্যঞ্জনবীজিতমিতি বাক্যস্য বলবত্ত্বাৎ । অত্র বাক্যস্য বলবত্ত্বঞ্চ কর্ণ-
ব্যঞ্জনবীজিতত্বস্য কালেন বাধিতত্বেন অন্যথানুপপদ্যমানত্বাৎ শীঘ্র-
প্রত্যয়কত্বাচ্চ । প্রকরণস্য তু ইদং পদং কালপরং কালপরতন্তং পদসম-
ভিব্যাহারেণ নির্দিষ্টত্বাৎ ইত্যনুমানদ্বারকতয়া বিলম্বেন বোধকত্বেন
দুর্বলত্বাৎ অতো দেশপরতৈবেতি ভাবঃ ॥ ৬৩ ॥

* পিণ্ডদানঞ্চাত্রেতি অত্র মঘাত্রয়োদশীনিমিত্তকশ্রাদ্ধে ন তু তত্রৈব
ক্রিয়মাণে পক্ষশ্রাদ্ধান্তর্গতশ্রাদ্ধে । কন্যাগতেতি কন্যাসমাপ্যেত্যর্থঃ । তেন
কন্যাসমাপ্যাপরপক্ষত্বস্যাপ্যশুকৃষ্ণপক্ষব্যভিচারাত্ অশুকৃষ্ণপক্ষাধি-
কারে ইত্যর্থঃ । ঐষে পৌর্ণমাস্যস্তাশ্বিনে তত্রৈব মঘাত্রয়োদশীসম্ভবাৎ ন
তু মুখ্যাস্বিনপরত্বং সৌরাস্বিনপরত্বং বা ঐষশকস্য বৈয়র্থ্যাৎ তেনাশুকৃ-
ষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধস্য কন্যাসম্বন্ধে প্রশস্ত্যর্থং কন্যাসংস্থে রবাবীষে ইত্যভি-
হিতম্ । কদাচিৎ সিংহসম্বন্ধিন্যর্কেহপি তৎশ্রাদ্ধসম্ভবাৎ কন্যাসম্বন্ধনির-
নাভাবাৎ । অতএব দেবীপুরাণে এব । কন্যায়াং কৃষ্ণপক্ষে তু পূজয়িত্বাদ্র-
ভেদি বা । নবম্যাং বোধয়েদেবীং মহাবিভববিস্তরৈরিতি দেবীবোধনে
কন্যায়ামিতি প্রশস্ত্যর্থমেবাভিহিতং কদাচিৎ সিংহসম্বন্ধিনবম্যামপি
তৎসম্ভবাৎ নিয়মাসম্ভবাদিতি পূজনীয়াঃ পিতর ইতি শেষঃ । তত্রাপীতি
অপির্ভিন্নক্রমে তথাচ তত্রাস্বিনকৃষ্ণপক্ষমধ্যে পিতৃদৈবতে ঋক্ষেহপি পূজ-
নীয়া ইতি পূর্বেণায়য়ঃ । তেন শঙ্খাদিবচনৈকবাক্যতয়া তৎপ্রাপ্তমঘা-
ত্রয়োদশীশ্রাদ্ধমেনাপি পৃথগভিহিতম্ । অন্তথা যথাক্রমেহপি শক-
বৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । পিণ্ডবর্জ্জনমপি মঘাত্রয়োদশীনিমিত্তকশ্রাদ্ধ এব ন তু
পক্ষশ্রাদ্ধে অন্তথা তদ্বর্জ্জনস্য মঘাকালীনশ্রাদ্ধমাত্রপরত্বে তত্র সাংবৎস-
রিকাদাবপি তদ্বর্জ্জনাপত্তেঃ । অতএব এতদেকবাক্যতয়া মঘায়াং
পিণ্ডদানেন জ্যেষ্ঠঃ পুত্রো বিনশ্যতীত্যা দাবপি নিমিত্তসম্প্রম্যেবেতি
ভৌজঙ্গী পঞ্চমীতি অত্র ভৌজঙ্গীং তিথিমাঙ্গাদ্য ইত্যনেনাপরক্ষীয়ঃ

পূজনীয়া যথাবিধি । ভৌজঙ্গীং তিথিমাস্যাদ্য যাবচ্ছ্রাদ্ধ-
সঙ্গমম্ ॥ তত্রাপি মহতী পূজা কর্তব্য্যা পিতৃদৈবতে ।

ষষ্ঠ্যাদিকল্প এবোক্তঃ বক্ষ্যমাণেন ত্রিভাগহীনং পক্ষং বেতি ব্রহ্মপুরাণৈক-
বাক্যত্বাৎ পক্ষম্যাদিকল্পান্তরকল্পনায়াং শ্রুত্যন্তরকল্পনানাগৌরবাপত্তেঃ
পক্ষমুপাদানঞ্চ তৎকল্পনীয়পূজাঙ্গভূতপূৰ্ব্বেদিবসীয়ামিষাদিবর্জনাধারার্থং
এতেন পক্ষম্যাদিষমাবাস্যাস্তেষু মহতী পূজা কর্তব্য্যা তত্রৈব পক্ষ-
শ্রাদ্ধে যস্যাত্ কস্যাকিঞ্চিৎখৌ মঘানক্ষত্রে সতি পিণ্ডদানং বিবর্জয়েদিতি
মৈথিলমতমপাস্তং পক্ষম্যাদিকল্পান্তরকল্পনানাগৌরবাৎ । কিঞ্চ পিণ্ড-
দাননিষেধোহয়ং ভবতা পক্ষশ্রাদ্ধ এব বাচ্যঃ প্রস্তুতত্বাৎ অশ্রুত্যা সাংবৎ-
সরিকে পিণ্ডদাননিষেধাপত্তেঃ । তথাচ পক্ষশ্রাদ্ধাৎ পৃথগ্ভূতমঘাত্রয়ো-
দশীশ্রাদ্ধে পিণ্ডদানস্য দুর্নিবারাপত্তেঃ । পিণ্ডদাননিষেধকবচমান্তর-
স্যাপ্যেতদেকবাক্যতয়া পক্ষশ্রাদ্ধপরত্বাৎ জ্যেষ্ঠপুল্লীতি বিদ্যমানাথক-
মন্তপাজ্যেষ্ঠপুল্লসস্তব এব পিণ্ডদাননিষেধোহতোহট্টেঃ পিণ্ডদানং
কর্তব্যমেব অশ্রুত্যা জ্যেষ্ঠপুল্লীতি বিশেষণবৈয়র্থ্যাপত্তেঃ অতএব মঘায়াং
পিণ্ডদানেন জ্যেষ্ঠপুল্লো বিনশ্যতীতি নিন্দার্থবাদেহপি জ্যেষ্ঠপুল্ল এব
ইত্যভিহিতম্ । জ্যেষ্ঠশ্চাত্র সর্বপুল্লাপেক্ষয়া বোধ্যো জ্যেষ্ঠপদাহুপস্থিতে-
রেব প্রাথমিকত্বাৎ তদয়ং ব্যবস্থানিষ্কৰ্বঃ । মঘাত্রয়োদশী পক্ষশ্রাদ্ধাৎ পৃথক্-
শ্রাদ্ধনিমিত্তং তত্রৈব মঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধে কুঞ্জরচ্ছায়াযোগে গুণঃ ন তু
নিমিত্তান্তরম্ । এবঞ্চ যদা পূৰ্ব্বেদিনেহপরাহ্নে মঘাত্রয়োদশী পরদিনে চ
কুঞ্জরচ্ছায়াযোগঃ তদা পূৰ্ব্বেদিন এব মঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধং পরদিনে কুঞ্জর-
চ্ছায়াযোগোহকিঞ্চিৎকর এব । যদা তু পূৰ্ব্বেদিনেহপরাহ্নে কেবলত্রয়ো-
দশীলাভঃ পরদিনে চ পূৰ্ব্বেহ্নে মঘাত্রয়োদশী তদা পূৰ্ব্বেদিনে পক্ষশ্রাদ্ধং
পরদিনে মঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধং রাহ্ন্যাদিপয়ু্যদস্তেতরমৈব্য শ্রাদ্ধকাল-
ত্বাৎ । যদা পুনরেকস্মিন্বেব দিনে পূৰ্ব্বেহ্নে মহাযোগোহপরাহ্নে চ
কেবলত্রয়োদশী তদা পূৰ্ব্বেহ্নে মঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধং অপরাহ্নে চ পক্ষ-
শ্রাদ্ধম্ । যদা ত্বপরাহ্নে এব মঘাত্রয়োদশীলাভস্তদা মঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধ-

স্নানং পিণ্ডপ্রদানন্তু জ্যেষ্ঠপুত্রী বিবর্জয়েৎ ॥ ভৌজঙ্গী
পক্ষমী । চন্দ্রার্কসঙ্গমোহ্মাবাস্থা ॥ ৬৪ ॥

অথ কন্যাগতাপরপক্ষঃ । ব্রহ্মপুরাণে । অশ্বযুক্কৃষ্ণ-
পক্ষে তু শ্রাদ্ধং কুৰ্ব্যাদ্দিনে দিনে । ত্রিভাগহীনং পক্ষং বা
ত্রিভাগস্তুর্দ্ধমেব বা ॥ ন সন্তি পিতরশ্চেতি কৃত্বা মনসি
ষো নরঃ । শ্রাদ্ধং ন কুরুতে তত্র তস্য রক্তং পিষন্তি তে ॥

মেব কার্যং প্রসঙ্গাৎ সপিণ্ডকপক্ষশ্রাদ্ধসিদ্ধিঃ । উভয়দিনাপরাহু
ত্রয়োদশীলাভে পূৰ্বদিন এব শ্রাদ্ধং তেনৈব পক্ষশ্রাদ্ধসিদ্ধিঃ ।
ত্রয়োদশ্যাৎ মঘাযোগালাভে মঘাশ্রাদ্ধং নাশ্চ্যেবেতি । কল্পতরুস্তু কেবল-
ত্রয়োদশ্যামেব পক্ষশ্রাদ্ধাৎ পৃথক্শ্রাদ্ধং কুঞ্জরচ্ছায়বৎ তত্র মঘাযোগোহপি
গুণ ইত্যাহ । মৈথিলাস্তু কেবলমঘা কেবলত্রয়োদশী মঘায়ুক্তত্রয়োদশী
কুঞ্জরচ্ছায়যোগশ্চ ইতি চত্বারি পৃথক্শ্রাদ্ধে নিমিত্তানি কিন্তু পক্ষশ্রাদ্ধ-
দিনে সকলসম্পত্তৌ পক্ষশ্রাদ্ধে নৈকেনৈব সর্বেষাং সিদ্ধিঃ । যদা চাপ-
রাহু কেবলত্রয়োদশী তস্মিন্বেব দিনে পরদিনে বা মঘাযোগঃ কুঞ্জর-
চ্ছায়যোগো বা তদা পক্ষশ্রাদ্ধং মঘাদিনিমিত্তেন শ্রাদ্ধক পৃথক্ কর্তব্যং
একদা পক্ষশ্রাদ্ধমঘাশ্রাদ্ধয়োঃ কর্তব্যত্বে সপিণ্ডকপক্ষশ্রাদ্ধে নৈব অপিণ্ড-
কমঘাশ্রাদ্ধসিদ্ধিরিত্যাহঃ । অন্ত্রে তু পক্ষশ্রাদ্ধমঘাত্রয়োদশীশ্রাদ্ধয়োৰ্
তন্ত্রতা সমানাস্তয়োরেব তন্ত্রতান্ধায়বিষয়ত্বাৎ এতয়োশ্চ পিণ্ডতদভাবা-
ঙ্গকত্বেনাসমানাস্তকত্বাৎ পরন্তু সপিণ্ডকং পক্ষশ্রাদ্ধমপিণ্ডকং মঘা-
ত্রয়োদশীশ্রাদ্ধক দ্বয়মেব পৃথক্ কর্তব্যমিত্যাহঃ । মঘাত্রয়োদশীং
বিবিচ্য প্রসঙ্গাৎ তৎপক্ষীয়ং শ্রাদ্ধান্তরং বিবেচয়তি ॥ ৬৪ ॥

অথেতি কন্যাগতাপরপক্ষঃ কন্যাসমাপ্যাপরপক্ষঃ অশ্বযুক্কৃষ্ণপক্ষ
ইতি যাবৎ । পক্ষশ্রাদ্ধার্থেতি পক্ষং ব্যাপ্য শ্রাদ্ধেত্যর্থঃ । তেনেতি ন চ
কৃষ্ণপক্ষে দশম্যাদৌ বর্জয়িত্বা চতুর্দশীমিতি বচনাৎ চতুর্দশীবর্জনে
কথং পঞ্চদশশ্রাদ্ধানীতি বাচ্যং সামান্যকৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধপ্রকরণ এব চতু-
র্দশীবর্জনে স্যোক্তত্বেন তত্রৈব তদ্বর্জনাৎ অশ্বযুক্কৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধস্য তু

যাবচ্চ কন্যা তুলয়োঃ ক্রমাদাস্তে দিবাকরঃ । তাবৎ
 শ্রাদ্ধস্য কালঃ স্যাৎ শূন্যং প্রেতপুরং তদা ॥ দিনে দিনে
 ইতি বীপ্শা পক্ষশ্রাদ্ধার্থা । তেন পঞ্চদশ শ্রাদ্ধানি দর্শি-
 তানি । ননু তিথিত্রাসাদেকস্মিন্ পক্ষে চতুর্দশত্বা-
 দহাং চতুর্দশ শ্রাদ্ধানি প্রাপ্নুবন্তি এবং তিথিবৃদ্ধাবহ-
 বৃদ্ধৌ ষোড়শ স্যুঃ ন পঞ্চদশতিথ্যা ত্বকত্বাচ্চাপক্ষস্য ।
 দিনে দিনে ইতি পঞ্চদশতিথিষ্টিত্বার্থঃ । তথা চৈকস্মিন্
 দিনে শ্রাদ্ধযোগ্যতিথিষ্টিলাভে শ্রাদ্ধয়ং অহোরাত্রবৃদ্ধৌ
 চ ন শ্রাদ্ধবৃদ্ধিঃ ॥ ৬৫ ॥

প্রকরণভেদেন ভিন্নতয়া তত্র বর্জনাযোগাৎ অন্যথা চতুর্দশ্যাৎ
 সংক্রান্ত্যাदिশ্রাদ্ধমপি ন স্যাৎ । এতচ্চ শস্ত্রহতচতুর্দশীপ্রকরণে ব্রহ্ম-
 কৃতা স্বয়মেব বক্ষ্যতে । অতএব ব্রহ্মপুরাণে । পয়োমূলফলৈঃ শাটকৈঃ
 কৃষ্ণপক্ষে চ সর্ষদা । পরাধীনঃ প্রবাসী বা নির্ধনো বাপি মানবঃ ।
 মনসা ভাবশুদ্ধেন শ্রাদ্ধে দদ্যাৎ তিলোদকম্ । ন সন্তি পিতরশ্চেতি
 কৃত্বা মনসি যো নরঃ । ন তর্পয়তি তান্ ভক্ত্যা তদেহাদ্রধিরঞ্চ তে ।
 পিবন্তি সর্ষনাশঞ্চ কুর্ষন্তুশ্চ পদে পদে । ইতি নিদ্বার্থবাদেন সামান্য-
 কৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধস্য নিত্যত্বমুক্ত্যু পুনস্তত্রৈবাস্বযুকৃষ্ণগক্ষে তু শ্রাদ্ধং
 কুর্ষ্যাদ্দিনে দিনে ইত্যাদিনাঃ স্বযুকৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধং পৃথঙ্ নিত্যতয়াভি-
 হিতম্ । ষচ্চ মৈথিলৈরুক্তং আশ্বিনচতুর্দশ্যাৎ সামান্যত এব শস্ত্র-
 হতস্য চ শ্রাদ্ধপ্রাপ্তৌ আহবেষু বিপন্নানাং জলাগ্নিভৃগুপাতিনাম্ ।
 চতুর্দশ্যাৎ ভবেৎ পূজা অমাবস্যাক্ত কামিকীর্তি দেবীপুরাণেন ষৎ
 পুনরাশ্বিনাপরপক্ষে শস্ত্রহতস্য শ্রাদ্ধবিধানং তদাশ্বিনচতুর্দশ্যাৎ শস্ত্র-
 হতানাং শ্রাদ্ধং শস্ত্রহতানাংমিতি পরিসংখ্যার্থং অন্যথা বৈয়-
 র্থ্যাদিতি । তথা অশক্ত্যা পক্ষাদিকল্পানামকরণে আশ্বিনচতুর্দশ্যাৎ
 শস্ত্রহতপিত্রাদিশ্রাদ্ধমবশ্যাৎ কর্তব্যমিতি নিয়মসম্ভবে দোষত্রয়দুষ্টায়াঃ

তথাচ বিষ্ণুধর্মোত্তরপ্রথমকাণ্ডম্ । তিথিনৈকেন
 দিবসশ্চান্দ্রমানে প্রকীৰ্ত্তিতঃ । অহোরাত্রেণ চৈকেন
 সাবনো দিবসঃ স্মৃতঃ ॥ ত্রিভাগহীনং পক্ষং বেতি ষষ্ঠ্যাদি-
 কল্প উক্তঃ । ত্রিভাগমিত্যেকাদশ্যাদিকল্প উক্তঃ । অর্ধমে-
 বেতি ত্রয়োদশ্যাদিকল্প উক্তঃ । ন ত্বর্ধমিতি ব্যাখ্যানং
 কল্পতরুক্রমং যুক্তং উত্তরোত্তরলঘুকালোপদেশাৎ
 সন্নিধানাচ্চ ত্রিভাগার্দ্ধপ্রতীতেঃ । ত্রিভাগহীনত্রিভাগ-
 পদয়োৰপি পঞ্চম্যাদিদশম্যাদিবিবেচনং কল্পতরুক্রম-

পরিসংখ্যায়া অন্যাত্মাৎ । বস্তুতোহন্যত্র শব্দহতশ্রাদ্ধস্য প্রশংস্ত্যাৎ
 তত্র কাম্যত্বং আশ্বিনে তু নিত্যবিধিরতএবামাবাস্যাক্ত কামিকীত্ব্যক্ত-
 মিতি । ন কিঞ্চিদেতৎ । দিনপদস্যাহোরাত্রপরত্বাতিপ্রায়োণাশকতে
 নস্থিতি । প্রাপ্নুবন্তি ভবন্তি ॥ ৩৫ ॥

ননু দিনপদস্যাহোরাত্রবাচিতয়া তিথিপরত্বে ন লক্ষণাপ্রসঙ্গ ইত্যা-
 শঙ্ক্যাহ যথা বিষ্ণুধর্মোত্তরেতি । তিথিনৈকেনেতি । অত্র মিশ্রাঃ
 তিথিনৈকেনেতি দিবস ইতি তিথিপদেন দিবসো গ্রাহ ইতি স্যাৎ
 ন তু দিবসপদেন তিথিগ্রাহা ইতি তথাত্রবণাৎ তস্মাদ্বিনে দিন
 ইত্যত্র দিনপদস্য ন তিথিপরত্বং তদা চাণ্ডয়ুকৃষ্ণপক্ষসম্বন্ধিষু সর্বেষু
 এব দিনেষু বচনান্তরসিদ্ধচতুর্দশীভিন্বেষু শ্রাদ্ধং কুৰ্ব্যাদিতি বিধিঃ
 পর্য্যবস্যতীত্যাহঃ তন্ন ন হি তিথিপদেন দিবসো গ্রাহ ইতি তস্যার্থঃ
 তিথিপদস্য স্পরত্বে ন লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ একপদবৈয়র্থ্যাচ্চ কিন্তু
 তিথিনেতি অভেদে তৃতীয়া ধানেয়ন ধনবানিতিবৎ । তথাচ চান্দ্র-
 মাসাদিগণনে একতিথ্যাশ্রকো দিবসো গ্রাহঃ ন ত্বহোরাত্রাশ্রকো
 ইতি বচনার্থঃ । তেন তিথেদিবসাত্মকত্বে সিদ্ধে দিবসপদবাচ্যত্বং
 তৎপর্য্যায়দিনপদবাচ্যত্বমপি সিদ্ধমেবেতি । এতেন দিবসদিন-
 পদয়োৰ্ভেদাৎ দিবসপদস্য কথঞ্চিৎতিথিবোধকতা ভবতু ন তু দিনপদ-

युक्तमेव । पक्षपेक्षया पक्षम्यादेश्चिभागहीनादिपदार्थ-
 हानुपपत्तेरमुक्त्यां गौतमोक्तपक्षम्यादिकल्पस्य सामा-
 न्योपक्रमां नाशयुक्परत्वम् । अतएव विष्णुधर्मोत्तर-
 प्रथमकाण्डम् । उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं श्राद्धविधायनम् ।
 चातुर्मास्यं तत्रापि प्रशुभे केशवे हितम् ॥ प्रौष्ठप-
 द्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पक्षमूर्च्छं तत्रापि
 दशमूर्च्छमतोहप्यति ॥ मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजं-
 द्रयोदशी । तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥
 सर्वस्येनापि कर्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप । परान्नभोजी
 ह्यपचः श्राद्धमत्र तु कारयेत् ॥ पक्षमूर्च्छं दशमूर्च्छमतो-

स्यापीत्यापि परस्तम् । तिथेः शशाकं दिनमित्यादिना तिथेर्दिनपद-
 वाच्यत्वावगमात् । अन्यथा दिनपदस्य अहःपरत्वेहनुषट्श्राद्धं अहरहः-
 क्रियमाणतया नित्यश्राद्धं सदैव स्यात् अर्घ्यापिगुर्विबर्जितं इत्यने-
 नाद्यदिबाधः स्यादिति । अतएव पक्षमूर्च्छं तत्रापि दशमूर्च्छमतोहपा-
 तीति विष्णुधर्मोत्तरे तिथिमादाय कल्पव्यवस्था उक्तेति । सन्निधानाच्चेति ।
 अत्र मिश्राः पक्षस्य भागित्वेन प्रक्रान्तत्वात् त्रिभागमित्यस्याययार्थं षष्ठ्य-
 स्तेनोपस्थितत्वात् पक्षस्यैवार्कं प्रतीयते अन्यथा त्रिभागमित्यपि
 त्रिभागहीनपक्षस्यैव स्यादित्याहः तन्न उत्तरात्तरलघुकालोपदेशेन
 त्रिभागस्यैवार्कप्रतीतेस्तथाहि तन्मते शक्तः पक्षं कुर्यात् तत्रा-
 शक्तश्चिभागहीनं पक्षं कुर्यात् तत्राप्यशक्तः तृतीयभागं त्रिभागेहप्य-
 शक्तद्वर्कं कुर्यादिति वाक्यार्थे त्रिभागस्यैवार्कं प्रतीयते न तु पक्ष-
 स्यार्कं तस्य त्रिभागापेक्षया गुरुत्वात् एवं पूर्वपूर्वकल्पस्य प्राशस्त्या-
 क्लेशपि अन्यथार्कस्य गुरुत्वेन तदपेक्षया त्रिभागस्य प्राशस्त्यासम्भवात्
 अतएवार्कमेवेति वाक्येण त्रिभागापेक्षयाहकस्यापकृष्टत्वं प्रति-
 पादितमिति अमुक्यादिति पक्षपदसमभिव्याहृतत्रिभागहीनपदस्य

প্যতীত্যনেম ষষ্ঠ্যাদ্যেকাদশ্যাদিকল্পাবুক্তৌ । ন সন্তীত্য-
করণে প্রত্যবায়দর্শনং নিত্যত্বদর্শনার্থম্ ॥ ৬৬ ॥

তত্র চ পক্ষশ্রীকাদিকল্পানাং বিষমশিষ্টত্বেনেচ্ছা-
বিকল্পাসম্ভবাৎ একা দেয়া তিস্রো দেয়াঃ ষড়্‌দেয়া ইতি-
বৎ ফলভূমা কল্পনীয়ঃ । এতেষামেব কল্পানাং দর্শিতত্বাৎ

তিথিপক্ষকহীন এব মুখ্যত্বেন তিথিচতুষ্কহীনপরতারা মুখ্যত্বাদিত্যর্গঃ ।
গোতমোক্তেতি পক্ষমীপ্রভৃতি বাপরপক্ষস্যোতি গোতমোক্তেত্যর্থঃ ।
সামান্যোপক্রমস্যোতি সামান্যকৃষ্ণপক্ষশ্রীকং পৃথক্ অশ্বযুক্কৃষ্ণ-
পক্ষশ্রীক পৃথগিতি প্রাগেব বিবৃতম্ । তথাচ সামান্যকৃষ্ণপক্ষশ্রীক
এব পক্ষম্যাদিকল্পো গোতমেনোক্তো ন তু অশ্বযুক্কৃষ্ণপক্ষশ্রীক ইতি
নাস্য তৎপরত্বমিত্যর্থঃ । ভৌজঙ্গীং তিথিমােসাদ্যোতি বচনন্তু ভূমা
নির্দেশাৎ পক্ষম্যনন্তরতিথিবোধকত্বেন ষষ্ঠ্যাদিকল্পপরমেব লাঘবাদিতি
প্রাগেবাভিহিতম্ ॥ ৬৬ ॥

বিষমশিষ্টত্বেনেতি গুরুলঘুপক্ষয়োস্তল্যফলত্বেন গুরুপক্ষে সর্ষ-
দৈব পুরুষাপ্রবৃত্তেষ্টিধেধেরননুষ্ঠানলক্ষণাপ্রামাণ্যাপত্তেরিতি ভাবঃ ।
তদুক্তং ভাষ্যকৃতা আরাচ্ছেন্নধু বিদেত কিমর্থং পর্ষতং ব্রজেদিতি । একা
দেয়েতি একা দেয়া তিস্রো দেয়াঃ ষড়্‌দেয়াঃ দ্বাদশ দেয়াঃ শতং দেয়ং
সহস্রং দেয়ং অপরিমিতং দেয়মিত্যনেন বাগে একধেবাদিনানাদক্ষিণা
বিহিতা তত্রৈকধেনুদানেনৈব কক্ষ্মাঙ্গদক্ষিণাসিদ্ধৌ বিষমশিষ্টত্বেন ইচ্ছা-
বিকল্পাযোগাৎ অধিকদানে যথা ফলভূমা কল্পতে তথা প্রকৃতেহপি পিতৃ-
প্রীত্যাদিফলাপেক্ষয়া ফলভূমা কল্পনীয় ইত্যর্থঃ । কল্পতরুমিশ্রাদয়স্ত
নিত্যশ্রীক্লে ফলাভাবেন ফলভূমোহসম্ভবাৎ শক্তিতারতম্যেন পক্ষাদি-
কল্পব্যবস্থামাহঃ তন্ন নিত্যত্বেহপি সঙ্ক্যাবন্দনাদিবৎ আনুষঙ্গিকফল-
সত্ত্বেন তদ্বৃমসম্ভবাৎ অস্মন্নতে তু পক্ষাদিকল্পানাং কাম্যত্বেন তৎ-
সত্ত্বৈ বাধকাভাবাচ্চ উত্তরকল্পকরণেহভাবস্যাবচ্ছেদকত্বকল্পনে গৌরবাচ্চ
ন চ তর্হি পূর্বপূর্বকল্পকরণেহপি ন প্রত্যবায়ঃ স্যাাদিতি বাচ্যং ইষ্ট-

জাশ্বিনে একস্মিন্নপি দিনে শ্রাদ্ধং কর্তব্যমিতি পক্ষশি-
স্তনীয়ঃ । সামান্যমাসবিহিতস্তু শ্রাদ্ধেব । অত্র সংশয়ঃ
প্রোষ্ঠপদ্যুর্দ্ধং যঃ কৃষ্ণপক্ষঃ স পৌর্ণমাসান্তমাসব্যবস্থয়া-

ত্বাৎ কিন্তু সর্কাবরস্যাক্ককল্পস্যেব নিত্যত্বং তদককরণ এব প্রত্যবায়
ইতি ক্রমঃ । অতএব আরকপক্ষাদিকল্পনে পুরুষেণ দৈবাৎ তদ-
নিষ্পত্তাবপি অর্কমবশ্যাৎ কর্তব্যমিতি । এতেষামেবেতি এতেনারক-
পক্ষাদিকল্পে কদাচিদ্বিচ্ছে তৎপরদিবসাত্যন্তরশ্রাদ্ধং কর্তব্যং কিন্তু
কল্পান্তরেণেবেতি প্রতিপাদিতম্ । মিশ্রাস্ত আরকপক্ষশ্রাদ্ধে কদাচিৎ
বিচ্ছে সতি পক্ষশ্রাদ্ধানিষ্পত্তাবন্যেহপি কল্পা ন কার্যাঃ । বিকল্পবশাদেক-
তরস্যেব কর্তব্যত্বনিষ্চয়াৎ অন্যনিরাসেনৈব পুরুষপ্রবৃত্তেরিত্যাছঃ ।
তদসৎ উভয়োয়ুগপদুপস্থিতত্বাদিচ্ছাবিকল্প এবান্যনিরাসাৎ । ইহ তু
ব্যবস্থিতবিকল্পে ব্যবস্থাবশেন উভয়োয়ুগপদুপস্থিত্যভাবাৎ অন্যনিরা-
সাত্বাৎ অত একস্মিন্ কল্পে বিচ্ছে সতি কল্পান্তরং কর্তব্যমেব অন্যথা
তচ্ছ্রাদ্ধস্য নিত্যতয়া তদ্বিলোপে প্রত্যবায়াপত্তেঃ । মুখ্যকাল-
বদ্ধাদ্য শ্রাদ্ধাদৌ বিচ্ছে কালান্তরে তৎকরণবিলয়াপত্তেশ্চেতি । সামা-
ন্যমাসবিহিতস্ত্বিত্তি কৃষ্ণপক্ষপূরস্কারেণ প্রতিমাসবিহিতপার্বণস্যাপি
নিত্যত্বেনাবশ্যকত্বাদিতি ভাবঃ । অশ্বযুক্কৃষ্ণপক্ষীয়ান্যতমকল্পকরণে তু ন
তস্য পৃথক্করণং প্রসঙ্গসিদ্ধত্বাদিতি বোধ্যম্ । ননু সামান্যবিশেষ-
ন্যয়াৎ বিশেষবিষয়াশ্বযুক্কৃষ্ণপক্ষং পরিহৃত্যেব কৃষ্ণপক্ষে শ্রাদ্ধং কুৰ্য্যা-
দिति সামান্যবিধিঃ প্রবর্ত্তিতুমর্হতীতি বাচস্পতিমিশ্রোক্তং সাধীয় ইতি
চেন্ন যত্র হি সামান্যবিশেষয়োরেকত্র প্রবৃত্তির্ন ঘটতে তত্রৈব সামান্যস্য
বিশেষেতরপরত্বং অঘটনবীজঞ্চ কচিৎ বিশেষবিধিবৈয়র্থ্যাৎ । যথা
অয়নে বিষুবে চৈব সংক্রান্ত্যাং গ্রহণেষু চ । ইত্যত্র সামান্যসংক্রান্তি-
বিধের্বিশেষবিধয়েহয়নাদৌ প্রবৃত্তৌ বিশেষস্যায়নাদিবিধের্বৈয়র্থ্যাৎ
কচিচ্চ সামান্যস্য বাধঃ । যথা বজ্জুহোতি তদাহবনীয়ে ইতি সামান্য-
বিধেঃ পদে জুহোতীত্যাদিবিশেষবিধিবিষয়ে বাধ ইতি সামান্যস্য

अश्वयुक्कृष्णपक्षे भवति स यदा कन्योपक्रमः कन्यास-
माप्यष्ट तदा पक्षश्राद्धमविवादमेव ॥ ७१ ॥

विशेषेतरपरत्वं क्वचिच्च विशेषस्य बाधः । यथा श्राद्धे जन्मदिने चैव न
कुर्यात्तिलतर्पणमिति श्राद्धदिने तिलतर्पणनिषेधकसामान्यविधेर्नील-
शुक्लविमोक्षण अमावास्यां तिलोदकैरिति विशेषविधिविषये प्रवृत्ते
विशेषस्य बाध इति सामान्यस्य निषेधविधेस्तदितरपरत्वं क्वचिच्च
सामान्यस्याकाङ्क्षाविरहः । आहारोपकरणकाङ्क्षायामुक्तयोर्वाङ्क-
नेभ्यो दधि दौरतां तद्वत् कौण्डिन्यायेति सामान्यविशेषविध्याः शीघ्र-
प्रवृत्तविशेषतत्त्वविधिना कौण्डिन्ये तदाकाङ्क्षायानिवृत्तत्वात् दधिसामान्य-
विधेस्तत्राकाङ्क्षेति सामान्यविधेः कौण्डिन्येतरपरत्वं प्रकृते च
सामान्यकृष्णपक्षश्वयुक्कृष्णपक्षविधोरेकत्र प्रवृत्तौ न कस्यचिद्वैयर्थ्यं
न वा कस्यापि बाधो न वाकाङ्क्षाविरह इति कथं सामान्यस्य विशेषेतर-
परत्वं अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽष्टकाविशेषविधिदर्शनात् कृष्णपक्ष-
सामान्यविधेस्तदितरपरता स्यात् मघात्रयोर्दशविशेषदर्शनाच्च अश्वयुक्-
कृष्णपक्षविधेरपि तदितरपरता स्यादिति भावः । अतएव अमावास्यायां
पितृभ्यो दद्यादिति सामान्यविधिप्राप्त्यामावास्यामश्वयुक्कृष्णपक्षविधि-
प्रवृत्तावमावास्येतरतिथिवप्राप्तप्रापकत्वात् अमावास्यायां प्राप्तप्रापक-
त्वात् विध्यनुवादवैयर्थ्यं स्यात् अतः सामान्यामावास्याविधेरश्वयुक्कृष्णप-
क्षातिरिक्तविषयत्वं तथा कृष्णपक्षे यस्यां कस्याश्चित्थो श्राद्धं
कर्तव्यमिति सामान्यविधेरपि अश्वयुक्कृष्णपक्षेतरपरत्वमित्यपि तद्वत्त्वं
परास्तम् । अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यस्य सामान्यविधिप्राप्त-
कृष्णपक्षश्राद्धस्यैव प्राशस्त्यबोधकत्वेन स्वतन्त्रश्राद्धविधायकत्वाभावात् ।
अतएव गोतमेनोक्तं कृष्णपक्षे षडहः सम्पद्यतेऽमावास्यायां
विशेषेणेति पूर्वोक्तश्वयुक्कृष्णपक्षे नित्यस्य सामान्यकृष्णपक्ष-
श्राद्धात् पृथक् श्राद्धस्यैव विधायकत्वेन विध्यनुवादाप्रसङ्गश्चेति
सूधीतिविभावनीयमिति संक्षेपः ॥ ७१ ॥

যদা সিংহোপক্রমঃ কন্যাসমাপ্যশ্চ সমস্ত এব বা
 সিংহসমাপ্যস্তদা কীদৃশঃ শাস্ত্রার্থঃ । অত্র জিকনপ্রভৃ-
 তয়ঃ ব্রহ্মপুরাণাদিবচনৈরেবাত্র ব্যবস্থামাহুঃ । যথা
 ব্রহ্মপুরাণম্ । যাবচ্চ কন্যাতুলয়োঃ ক্রমাদান্তে দিবা-
 করঃ । তাবচ্ছ্রাদ্ধস্য কালঃ স্যাৎ শূন্যং প্রেতপুরং তদা ॥
 তথা ভবিষ্যপুরাণম্ । কন্যাস্তে সবিতরি পিতৃরাজানু-
 শাসনাৎ । তাবৎ প্রেতপুরী শূন্যা যাবদ্ বৃশ্চিকদর্শনম্ ॥
 ততো বৃশ্চিক আয়াতে নিরাশাঃ পিতরো নৃপ । পুনঃ
 স্বভবনং যান্তি শাপং দত্ত্বা সূদারুণম্ ॥ হংসে বর্ষাস্ত
 কন্যাস্থে শাকেনাপি গৃহে বসন্ । পঞ্চম্যা উত্তরে দদ্যা-
 ছভয়োর্বংশয়োঋণম্ ॥ সূর্যে কন্যাস্থিতে শ্রাদ্ধং যো
 ন কুর্যাদ্গৃহাশ্রমী । কুতস্তস্য ধনং পুত্রাঃ পিতৃনিঃশ্বাস-
 পীড়নাৎ ॥ হংসে সূর্যে । ঋণমিব ঋণং পিতৃমাতৃকুল-
 স্ত্রেদম্ অবশ্যং পরিশোধ্যমিত্যর্থঃ । এবমাদিবচনৈঃ
 কন্যাসম্বন্ধনৈর শ্রাদ্ধপ্রতিপাদনাৎ এতস্যাপি বচনস্য
 তদেকবাক্যতয়া সৌরাশ্বিনপরত্বং সৌরপরত্বে লক্ষণা
 স্যাদিতি চেন্ন পৌর্ণমাস্তন্ত্বেহপি তথাত্মাৎ । ততঃ সিংহো-
 পক্রমে কৃষ্ণপক্ষে কন্যাসম্বন্ধিন্যেব ভাগে শ্রাদ্ধং স্যাৎ
 ন সিংহসম্বন্ধিনি । অতঃ পক্ষশ্রাদ্ধং তত্র নিবর্ত্তত এব ।

সংশয়ং বিবৃণোতি সিংহোপক্রম ইতি । তদা কীদৃশ ইতি । তথাচ
 আষাঢ়ীতঃ পঞ্চমপক্ষশ্রাদ্ধং কন্যাসম্বন্ধপুরস্কারেণ তন্নিরপেক্ষণৈবেতি
 সংশয় ইতি ভাবঃ । এতস্যাপীতি অশ্বযুক্তকৃষ্ণপক্ষে ত্বিত্যাদিবচনস্যে-
 ত্যর্থঃ । তদেকবাক্যতয়া উক্তব্রহ্মপুরাণাদিবচনৈকবাক্যতয়া তথাত্মা-

त्रिभागहीनमित्यादयः पक्षास्तत्र यथासम्भवं योजनीयाः
कन्यासम्बन्धिपरपक्षे श्राद्धविधानां उपक्रमे सिंहा-
सम्बन्धेऽपि पक्षश्च कन्यासम्बन्धोऽस्त्येवेति चेत् नैकश्च
पक्षावयविनः पक्षदशतिथ्यात्कस्याभावात् । अतएव
पक्षदशत्राक्षणसमुदायस्य मध्ये एकश्च पुरुषोत्तमस्पर्शेन
सर्वेषां पुण्याभागिता एतन्मूलमेवेदं वचनम् । कृत्तिका-
दिभरण्यस्तुं वारा वा रविसप्तकाः । नैते संयोगमात्रेण
पुनन्ति सकलां तिथिम् ॥ एकश्च तिथ्यवयविनोऽभावादि-
त्यर्थः । इतरथा तु पूर्वदिने रात्रौ चतुर्थीभौमवार-
योगे बुधवारेऽपि भौमवारयुक्तचतुर्थीविहितस्नानदाना-
द्यापत्तेः । यदा समस्त एवापरपक्षः सिंहाके निपतति
तदा तं पक्षं विहाय कन्यागतापरपक्ष एव श्राद्धम् ॥ ७८ ॥

नन्वेवं पक्षमपक्षविरोधः । तथा काष्ठाजिनः ।
शक्रध्वजनिपातात्क्वा यः स्यात् पक्षस्तु पक्षमः । स विजेत्यो-
परः पक्षः श्राद्धं तत्र विधीयते ॥ पुलनायुर्धनं धान्य-

दिति अश्वयुक्पदस्य मुख्याच्छ्राद्धेन एव शक्रध्वजेन सौराश्विने पौर्ण-
मास्यस्तार्श्विने वा लक्ष्णारा अविशिष्टादिति भावः । जिकनमतएवाशक्त्य
दूषयति कन्यासम्बन्धिनीति । एकस्य पक्षावयविन इति तिथेश्चन्द्रक्रिया-
कूटरूपत्वेन तद्व्यतिपक्षस्यापि तथात्वादिति भावः । यदा समस्त एवेति
अपरपक्षीयश्राद्धकालयोग्यसमस्त एवेत्यर्थः । पक्षं विहायेति । तथाच
कन्यां गतापरपक्ष एव श्राद्धं तत्र चाषाढ्याः पक्षमत्तुं नापेक्षितमिति
भावः ॥ ७८ ॥

जिकन एव पुनराशक्त्यते न्विति शक्रध्वजनिपातक इति भाद्र-
शुक्लद्वादश्यां शक्रध्वजोत्थानं तदुत्तरचतुर्थ्यां शक्रध्वजनिपातः ।

মারোগ্যং সূমিমেব চ । প্রাপ্নোতি পঞ্চমে দত্ত্বা শ্রাদ্ধং
 কামাংস্তথাপরান্ ॥ এতানেব হি হিংসন্তি পঞ্চমং যো
 ব্যতিক্রমেৎ । তস্মান্নাতিক্রমেদ্ধীমান্ পঞ্চমে পৈতৃকং
 বিধিষ্ম ॥ তথা জাতুকর্ণঃ । আষাঢ়ীমবধিঃ কৃত্বা যঃ স্মাৎ
 পঞ্চস্ত পঞ্চমঃ । তত্র শ্রাদ্ধং একুর্ক্বীত কন্যাস্গচ্ছতু বা
 ন বা ॥ জাবালঃ । আগতেহপি রবৌ কন্যাং শ্রাদ্ধং
 কুর্ক্বীত যত্নতঃ । আষাঢ়্যাঃ পঞ্চমঃ পঞ্চঃ প্রশস্তঃ পিতৃ-
 কৰ্ম্মস্থ ॥ উচ্যতে । এতেষাং বচনানাং ভোজদেবপ্রভৃতি-
 ভিরলিখিতত্বাদমূলত্বং সমূলত্বেহপি নিত্যত্বে প্রমাণা-
 ভাবাৎ প্রত্যুত পুত্রাদিফলসম্বন্ধাবগমাৎ কাম্যং তদ্বি-
 শ্যতি । কন্যাগতশ্চ চ নিত্যত্বং প্রাগেব দর্শিতম্ । ন চ
 কাম্যাধিকারনিত্যাধিকারয়োরেকশাস্ত্রার্থত্বং যাবজ্জীবাধি-
 করণবিরোধাৎ । যদি ফলার্থিতয়া কন্যাসম্বন্ধরহিত এব
 শ্রাদ্ধং কৃতং তথাপি কন্যায়ামবশ্যং তৎ কর্তব্যম্ । বস্তুতস্ত
 শ্রাদ্ধভেদে বিধিগৌরবাপত্তেঃ কন্যাগতশ্রাদ্ধ এব ফলার্থি-
 তয়া পঞ্চমপক্ষাখ্যগুণফলবিধিঃ তদা তু কেবলপঞ্চমপক্ষে
 শ্রাদ্ধমসঙ্গতমেব । কন্যাস্গচ্ছতু বা ন বেতি পঞ্চমপক্ষস্ত-
 ত্যর্থং ন তু কন্যাসম্বন্ধাভাবেহপি শ্রাদ্ধবিধানপরম্ । প্রাপ্তে
 কন্যাগতশ্রাদ্ধে গুণফলবিধিত্বা তদসঙ্গতং ব্রহ্মপুরাণে পৌর্ণ-
 মাস্তান্তমাসেন সমস্ততিথিকৃত্যাভিধানাৎ অশ্বযুক্শব্দ-
 স্যাপি পৌর্ণমাস্যন্তপরত্বান্ন সৌরাশ্বিনপরত্বম্ । অশ্বযুক্ত্যাঞ্চ
 কৃষ্ণায়াং ত্রয়োদশ্যামিতি ব্রহ্মপুরাণ এবাশ্বযুক্শব্দস্ত

তথাচ বরাহঃ । দ্বাদশ্যাঙ্ক সিতে পক্ষে মাসি ভাদ্রপদে তথা । শক্রমু-

পৌর্ণমাস্তম্রপরাধারণাচ্চ । পৌর্ণমাস্তম্রাশ্বিন এব চ
মঘায়ুক্তা ত্রয়োদশী ভবতি ন দর্শান্তে লক্ষণা চ সৌরেহপ্য-
বিশিষ্টা । অতএব ন মুখ্যত্বাদর্গান্তপরতাপি ক্লৃপ্তত্বাৎপ-
র্য্যানুপপত্ত্যা লক্ষণয়া ধাম্যমশ্বধিকরণে দর্শিতত্বাৎ । ইদন্তু-
চ্যতে উক্তযুক্তেঃ পৌর্ণমাস্তম্রাশ্বিনপরত্বে কন্যানিরপেক্ষ
এব পৌর্ণমাস্তম্রাশ্বিনপঞ্চমপক্ষে পক্ষশ্রাদ্ধাদিকল্পা নিত্য-
তয়া অবগম্যন্তে ন কন্যাবিশিষ্টে নিরপেক্ষশ্রেতেঃ । অত-

থাপরেজ্জা বিশ্বশ্রবণবাসরে । ভবন্যন্তপদে রাত্রৌ চতুর্থ্যাস্ত বিসর্জ-
য়েদিতি । জিকন এব সমাধত্তে উচ্যত ইতি ননু এতানেব হি হিংসন্তীতি
নিত্যত্বে প্রমাণরত্নীত্যাশঙ্ক্যাহ ন চেতি কাম্যাধিকারঃ । কামনানিত্যা-
ধিকারো যাবজ্জীবনং তয়োরেকশাস্ত্বার্থত্বমেকবিধিবোধ্যত্বং সম্ভবতীতি
ন চ ন হীত্যর্থঃ । অসম্ভবে হেতুমাহ যাবজ্জীবাদিকরণবিরোধাদিতি । অয়ং
ভাবঃ যাবজ্জীবমগ্নিহোত্রং জুহোতীত্যেকা শ্রুতিঃ অপরা চ স্বর্গকামো-
গ্নিহোত্রং জুহুয়াদিতি । অত্র পূর্বপক্ষঃ যাবজ্জীবগ্নিহোত্র এব স্বর্গকামবা-
কেনাধিকারিতাত্রং বিধীয়তে ন তু সাধিকারগ্নিহোত্রান্তরবিধিঃ গৌরবাৎ ।
উক্তঞ্চ ধর্ম্মিকল্পনাতে হি ধর্ম্মিকল্পনা লক্ষীয়মীতি সিদ্ধান্তস্ত তর্হি যাবজ্জীব-
কর্তব্যতৈব ন স্যাৎ কামনারূপাধিকারস্যানিয়তত্বাৎ অনিমোক্ষপ্রসঙ্গ-
দিত্যপরে তথাহি নিত্যগ্নিহোত্রাকরণে প্রত্যবায়োৎপত্ত্যা মোক্ষপ্রতিবন্ধঃ
করণে চ পুণ্যোৎপত্তেরিত্যুভয়থেবানিমোক্ষত্বমিতি তদ্বদত্রাপি । যদি
পক্ষশ্রাদ্ধস্য নিত্যত্বং কাম্যত্বঞ্চ স্যাৎ তদা নিয়তকর্তব্যতা ন স্যাৎ অনি-
মোক্ষত্বং বা স্যাদিতি ততশ্চাত্র পুত্রমায়ুরিত্যাদিনা কাম্যত্বে নির্ণীতে
এতানেব্যহিহিংসন্তীতি বচনস্য কাম্যাধিকাম্যাধিকারান্তরিকতয়াপ্যপ-
পত্তের্ন নিত্যত্ববোধকত্বমিতি ভাবঃ । একাদশিনস্ত একত্র নিত্যত্বং কাম্যত্বঞ্চ
বিধিনা বোধয়িত্ত্বমেব ন শক্যতে । তথাহি বিধিপ্রত্যয়েন কার্যত্বেনাপূর্ব-
মেবোচ্যতে তৎ তু কাম্যে ফলজনকশিরস্বাপূর্বমেব তসৈব ফলং প্রতি-

एव न गुणफलविधिः । अतः कन्यासम्बन्धानुद्धेदेनैव प्रोष्ठ-
 पद्यूक्तं पञ्चमपक्षे पञ्चश्राद्धादिकं दर्शयति विष्णुधर्मोत्तर-
 प्रथमकाण्डे । उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं श्राद्धाङ्गिणायनम् ।
 चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रशुभे केशवे हितम् ॥ प्रोष्ठपद्याः
 परः पञ्चसुत्रापि च विशेषतः । पञ्चमूर्च्छञ्च तत्रापि दशमूर्च्छं
 ततोऽप्यति ॥ मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञस्त्रयोदशी ।
 तत्राङ्ग्यं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन तु ॥ सर्वेष्वपि
 कर्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप । परान्नभोजी श्वपचः श्राद्धमत्र
 तु कारयेत् ॥ यानि च कन्याविषयाणि तानि च कन्यागत-
 पञ्चमपञ्चानपेक्ष्य श्राद्धान्तरविधायकान्येव । कन्यापञ्चम-
 पञ्चममुच्ये तु कन्यागतश्चापि श्राद्धञ्च नित्यत्वेनावगम्य-
 साक्षात्साध्यत्वात् नित्ये तु फलाभावात् पञ्चापूर्वमेव वाच्यं न
 चैकस्या लिङ्गा एकदाहपूर्वद्वयं बोधयितुं शक्यते सकृच्छरितः शकः
 सकृद्व्यं गमयतीति न्यायविरोधात् यत्र सक्यावन्दनादौ नित्यत्वं
 ब्रह्मलोकावाप्तिश्च फलं क्रियते तत्राग्निहोत्रवत् कर्मद्वयमेवाङ्गी-
 क्रियते इत्याहः । ननु एतान्येव हि हिंसन्तीति नित्यत्वे निर्णीते
 पुत्रमायूरित्याद्यानुषङ्गिकफलमस्तु नित्ये सक्यावन्दने ब्रह्मलोकावाप्ति-
 वदित्याशङ्क्याह वस्तुतस्तु इति गुणफलविधिरिति न च तथापि यावज्जीवा-
 धिकरणविरोधः संवलिताधिकार एव तथात्वात् गुणफलस्य तु आनुषङ्गि-
 कतया तत्र कामनाया अधिकारिहविरहात् कामनां विनैव तस्य जायमान-
 त्वात् आनुषङ्गिकफलस्य भोगानन्तरमेव मोक्षात्पुण्यगमान्निर्मेकप्रसङ्ग
 इत्याशयः । वस्तुतो यत्र कर्मणि नित्यत्वं काम्यत्वं शास्त्रादवगम्यते तं
 नित्यं काम्यकेति द्विविधमेवाभ्युपेयते एवञ्च सक्यावन्दनमपि नित्यं
 काम्यकेति द्विविधं तत्र कामिना काम्यसक्यावन्दने कृते नित्यस्य प्रसङ्गसिद्ध-
 तेन न पृथक्करणं अकामानाञ्च नित्यमात्रानुष्ठायिनां मोक्षसंस्तवान्नि-

মানস্তু তন্ত্রাদেব সিদ্ধেন পৃথকরণম্ । যদা ন কন্যাসমুচ্চয়-
স্তদা কন্যায়ামপি নিত্যত্বাৎ কর্তব্যমেব পরন্তু পক্ষশ্রাদ্ধাদি-
কল্পেষু প্রমাণাভাৱাৎ । সক্রৎ কৃতে কৃতঃ শাস্ত্রার্থ ইতি
ন্যায়াত্ সক্রদেব শ্রাদ্ধং কর্তব্যম্ । অধিমাसপাতে চ তত্র
শ্রাদ্ধং ন কর্তব্যম্ । যথা লঘুহারীতঃ । সপিণ্ডীকরণাদৃদ্ধং
যৎকিঞ্চিচ্ছ্রাদ্ধিকং ভবেৎ । ইকং বাপ্যথবা পূত্রং তন্ন
কুৰ্যাৎ মলিন্মুচে ॥ এবমধিमासপাতেনাপাটবাदिना च

মৌক্ষিপস্তিরিতীয়ং রীতিঃ সতীতি প্রতীমঃ । জিকনমতং দৃষয়তি তদ-
সঙ্গতমিতি ব্রহ্মপুরাণ ইতি অত্র সংবৎসরকৃত্যাভিধানে প্রথমতঃ কৃষ্ণপক্ষ
এব কৃত্যমুক্তং পশ্চাত্ শুক্লপক্ষকৃত্যমতো গোণচাল্ল এব প্রতীয়তে । এবঞ্চ
প্রকরণবলাদশ্বযুক্শকস্যাপি গোণাশ্বিনপরত্বাৎ প্রকরণাবরুদ্ধত্বেন কন্যা-
গত ইত্যাদিবচনৈকবাক্যতয়া হযোগাচ্চ ন সৌরাশ্বিনপরত্বমিতি ভাবঃ ।
সাহচর্যেণাপি তথৈত্যাহ অশ্বযুক্ত্যামিতি । অত্র পৌর্ণমাস্যন্তপরত্বে
প্রমাণমাহ পৌর্ণমাস্যন্তাশ্বিন ইতি ন দর্শান্ত ইতি দর্শান্তাশ্বিনামাবাস্যা-
য়াস্তলাসম্বন্ধিত্বেন তৎপূর্বকৃষ্ণত্রয়োদশ্যাৎ মঘাযোগে তদমাবাস্যায়াৎ
চন্দ্রস্ত সিংহে কন্যায়াত্ বাশ্বিতৌ অমাবাস্তায়াত্ সূর্য্যচন্দ্রমসৌরেকরাশ্য-
বহাননিয়মতন্ত্রপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ । বস্তুতঃ প্রৌষ্ঠপদ্যাঃ পরঃ পক্ষস্তত্রাপি
চ বিশেষতঃ । পক্ষমূর্দ্ধঞ্চ তত্রাপি দশমূর্দ্ধমতোহপ্যতি ॥ ইতি প্রাশুস্ত-
বচনে প্রৌষ্ঠপদ্যাঃ পরত্বেন স্কূটমেবাস্বযুক্শকপক্ষস্ত পৌর্ণমাস্ত্তাশ্বি-
নসম্বন্ধিত্বমিতি বোধ্যম্ । তর্হি লক্ষণা স্মাদত্রাহ লক্ষণা চেতি সৌরাশ্বিন-
পরত্বেহপি লক্ষণায়া অবিশিষ্টত্বাদিত্যর্থঃ । অতএব উক্তক্রমেণাশ্বযুক্-
শকস্ত পৌর্ণমাস্ত্তপরত্বনির্ণয়াদেব ধাত্তমস্তাধিকরণ ইতি দৃশদি ততুলানা-
বপতি ইতি প্রথমপ্রবৃত্তবিধিবাক্যস্ত ততুলপরত্বানুপপত্ত্যা উত্তরভাবি
ধাত্তমসি যিনুহি ইতি মন্ত্রস্থধাত্তপদে ততুললক্ষণায়াস্তদধিকরণ-
প্রতিপাদিতত্বাদিত্যর্থঃ । ইদানীং স্বমতমাহ ইদন্ত্বিতি নিরপেক্ষক্রতে-
রिति উক্তপক্ষমপক্ষবিধায়কবচনেষু কন্যাসম্বন্ধাশ্রুতেরিত্যর্থঃ । অতএব

तत्र श्राद्धाकरणे तुलायां कर्तव्यतामाह ब्रह्मपुराणे ।
 यावच्छ कन्यातुलयोः क्रमादास्तु दिवाकरः । तावच्छ्राद्धश्च
 कालः श्राद्धं शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥ तत्र कन्यातुलयोर्दि-
 वाकरावहितेः क्रमादेव प्राप्तिहां क्रमां श्राद्धश्च कालः
 श्राद्धित्यस्यो मुख्या कल्लानुकल्लाभावेनेत्यर्थः । यावच्छेति
 सकलकृष्णपक्षव्याप्त्यवगतेः तुलाकृष्णपक्षे यस्यां कन्या-
 क्तिष्ठित्थो श्राद्धं कार्यम् । अतएव कार्तिकं सकलं वापीति
 विष्णुवचनं कृष्णपक्षपरमेव । अमावास्यायामतिप्राशस्त्यमाह
 भविष्यपुराणे । मेयं दीपाश्विता राजन् ख्याता पक्षदशी ।

कन्यां गच्छतु वा न वेति कन्यासम्बन्धानाहोक्ता । अतएव निरपेक्षश्रुते-
 रेव अतएव गुणफलविधित्वाभावान्नेव कन्यासम्बन्धानुद्धेदेनैव कन्यासम्ब-
 द्धानुल्लेखेनैव श्राद्धान्तरविधायकान्नेवेति वस्तुतस्तु निरपेक्षश्रुतावपि
 पृथक् श्रुतिकर्तव्यताभिर्या पक्षमपक्षीयश्राद्धे कन्यासम्बन्धेन गुणविधिरेव न्यायः
 यथा निरपेक्षश्रुतेष्वप्यामावास्यादिश्राद्धेषु श्रुत्यन्तरकल्लनाभिर्या पृथक्-
 श्रुत्यं श्राद्धमित्यादिवचनं पृथक् रादिदेशाख्य गुणफलविधिः । किञ्च कन्यां
 गच्छतु वा न वेति आगतेहपि रवो कन्यामित्यनेन चम्पष्टमेव पक्षमपक्षे
 कन्यासम्बन्धे गुणफलविधिरुक्तः । अस्यादेव वचनद्वयाच्च कन्यासम्बन्धिश्राद्धे
 पक्षमपक्षाख्य गुणफलविधिः पक्षमपक्षश्राद्धविधायकवचनमिति वैपरीत्याशङ्का
 निरस्ता न च पृथक् प्रत्ययः श्रुतेः पृथग्निधिरिति वाचां पुराणभेदेन
 प्रत्ययस्य पृथक् श्रुतेरौचित्यात् न तु पृथक्श्राद्धविधिः । न च कन्यां गते
 रवावीषे पूजनीया यथाविधि । तर्जनीं तिथिमासाद्य यावच्छ्राद्धसङ्गम-
 मिति विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य पक्षम्यादिश्राद्धविधायकस्य का गतिरिति वाचां
 आसाद्येति श्रवणात् पक्षम्यनन्तरतिथिषु षष्ठ्यादिकल्लस्यैवोक्तत्वेन विरो-
 धाभावात् । अतएव भविष्यपुराणे । इत्से वर्षासु कन्यासु शाकेनापि गृहे
 वसन् । पक्षम्या उक्तेरे दद्यात्तु भयोरर्कं शयोरर्कं गमित्यनेन पक्षम्या

ভুবি । তস্মাৎ দদ্যাম চেদত্তং পিতৃণাং বৈ মহালয়ে ॥
 মহালয়ে কন্যাগতাপরপক্ষে । ন চ পঞ্চদশীপূর্ণিমা গ্রাহ্যা
 একোহথবা দীপবরশ্চ দেয় ইত্যাদিনা আদিপুরাণে তত্রৈব
 দীপদানবিধানাদিতি ব্যাখ্যানং যুক্তম্ । সংশয়ে পিতৃকৰ্ম্মণি
 প্রশস্ততয়ামাশ্রাগ্রহণশ্চ যুক্তত্বাদঙ্গভূতকৃষ্ণপক্ষশ্চ বাধা-
 পত্তেষ্চ । ধ্যাতেত্যন্বয়শ্চ স্মাৎ নানাস্থানেষু দীপদানেনা-
 মাশ্রায়া এব খ্যাতত্বাৎ তথা তামধিকৃত্য ব্রহ্মপুরাণে ॥
 দীপমালাশ্চ কর্তব্যঃ শক্ত্যা দেবগৃহেষু চ । রথ্যাপনশ্মশানেষু
 নদীপর্কতমানুষ্ঠিতি অমাশ্রাপরত্বে প্রতিমাসপার্কণ-
 শ্রাদ্ধপ্রাপ্তত্বাৎ বিধিন্ স্মাদিতি চেৎ ন প্রতিমাসপার্কণাদে-
 স্তশ্চ প্রকরণভেদেন ভেদাৎ অনুষ্ঠানবিশেষানাবহত্বান্ন বিধি-
 রিতি চেৎ এবং কন্যায়ামপি বিধিন্ স্মাৎ অশক্তপক্ষেহব-
 শ্চমনুষ্ঠানার্থং বিধিঃ । অত এবানেন বিধিনা শ্রাদ্ধং ত্রিরব-
 স্যেহ নির্বপেৎ । কন্যাকুল্লব্রমস্বেহর্কে কৃষ্ণপক্ষে চ সর্ব-
 দেতি । মৎস্যপুরাণমিতি চেৎ প্রকৃতেহপি তুল্যং কিঞ্চ

উত্তরেহিতিহিতম্ । ইথঞ্চ যাবচ্চ কন্যাতুলয়োরিতি বচনে কন্যাদিবা-
 করস্থিত্যাশ্বিনকৃষ্ণপক্ষ এবোপলক্ষ্যতে তুলাদিবাকরস্থিত্যা চ কাৰ্ত্তি-
 ককৃষ্ণপক্ষঃ ততশ্চাশ্বিনকৃষ্ণপক্ষেহশক্তঃ কাৰ্ত্তিককৃষ্ণপক্ষে সকৃৎকরণ-
 বিধিঃ কল্পব্যবস্থায়ং প্রমাণাভাবাৎ সকলকল্পাশক্তৌ কাৰ্ত্তিকবিধানাচ্চ
 অতএবাসৌবামাশ্রায়ামিতি প্রশস্ত্যং যেয়ং দীপাশ্বিতেত্যাदि ভবিষ্য-
 পুরাণেনাভিহিতমিতি সূধীতির্ভাবনীয়ম্ । অত্র বক্ষ্যমাণসূর্য্যসিদ্ধান্ত-
 বিহিতকন্যাসম্বন্ধিষোড়শশ্রাদ্ধান্যেব ভবিষ্যপুরাণাদিবচনেনাভিধীয়ন্তে
 ন শ্রাদ্ধান্তরং গৌরবাদিতি বর্ধমানোপাধ্যায়শ্রীদত্তোপাধ্যায়মিশ্রাদিভি-
 রভিহিতম্ । তদসৎ সূর্য্যসিদ্ধান্তবিহিতশ্রাদ্ধে কল্পানুক্লেঃ কন্যা-

ভবিষ্যে । যদি তদপ্রাপ্তং তদা বিধৌ কো বিরোধঃ অথ প্রাপ্তং
 তদৈকেন যুনিয়া সামান্যপ্রাপ্তস্য পিতৃপ্রীত্যতিশয়ার্থং
 বিধানং ভবিষ্যতি । কিঞ্চ কার্ত্তিকপৌর্ণমাস্যামপি শ্রাদ্ধস্য
 প্রাপ্তত্বাৎ । যথা যমঃ । জ্যৈষ্ঠ্যামথ কার্ত্তিক্যাং নাঘ্যাং ত্রীন্
 পঞ্চ বা দ্বিজান্ । তর্পয়েৎ পিতৃপূর্ব্বঞ্চ তদস্যাক্ষয়মুচ্যতে ॥
 তস্মাদমাবাস্যৈব গ্রাহ্য ন পূর্ণিমা । কন্যায়াং ষোড়শস্থ দিনেষু
 শ্রাদ্ধমুক্তং ব্রহ্মপুরাণে । কন্যাঙ্গতে সবিতরি যান্‌গ্রহানি তু
 ষোড়শ । ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি তেষু দত্তমথাক্ষয়ম্ ॥ কাম্য-
 মিদং নিত্যত্বে প্রমাণাভাবাৎ ফলশ্রুতেশ্চ । যথা ব্রহ্ম-
 পুরাণে । দিব্যভৌমান্তরীক্ষাণি স্থাবরাণি চরাণি চ । পিণ্ড-
 মিচ্ছন্তি পিতরঃ কন্যারানিগতে রবৌ ॥ কন্যাঙ্গতে সবি-

শেষে ষোড়শদিনকল্পকালবিধেঃ কৃষ্ণপক্ষানৈরত্যাচ্ছেতি দিক্ । মুখ্য-
 কল্পানুকল্পভাবেনেতি স্বতন্ত্রশ্রাদ্ধদ্বয়কল্পনে গৌরবাদিতি ভাবঃ । ষষ্ঠ্যাং
 কস্যাকিদিতি ন তু ষেরং দীপাধিতেতি বচনৈকবাক্যতয়ামাবাস্যামাত্র
 ইত্যর্থঃ । অতএবেতি এতদ্বচনৈকবাক্যতাবলাদেবেত্যর্থঃ । অন্যথা
 সকলমাসপরত্বে বিধিগৌরবাপত্তেঃ । প্রাবৃট্‌কালেহ্মিতে পক্ষে ত্রয়োদশ্যাং
 সমাহিত ইতি পূর্ব্বাচনে কৃষ্ণপক্ষপ্রকরণাচ্ছেতি ভাবঃ । অমাবাস্যায়-
 মতিপ্রাশস্ত্যামাহেতি ইথঞ্চ কন্যানুকল্পত্বং তুলাকৃষ্ণপক্ষস্যোক্তমিতি তুলা-
 মাবাস্যায়ামেবেতি প্রাশস্ত্যং ন তু মুখ্যচান্দ্রামাবাস্যায়ামিতি প্রতিপন্নং
 প্রাচ্যাং শ্রাদ্ধাচারোহপি তত্রৈবেতি । মহালয় ইতি । মহস্য উৎসবস্য
 আलयঃ কন্যাগতাপরপক্ষঃ অর্থাৎ পিতৃণামিত্যর্থঃ । ন তু মহান্‌লয়ঃ ক্ষয়ো
 যত্রৈতি ব্যুৎপত্ত্যাচন্দ্রস্যাত্তত্ত্বক্ষয়সম্বন্ধিত্বেনামাবাস্যোচ্যতে ইতি প্রাচী-
 নমতমাদরণীয়ং তৎপুরুষাপেক্ষয়া বহুব্রীহের্জঘন্তত্বাৎ । অঙ্গভূতেতি নচে-
 দত্তং মহালয় ইত্যনেন মহালয়শ্রাদ্ধস্যানুকল্পবিধিরুক্তং মহালয়স্ত কৃষ্ণ-

তরি যান্য়হানি তু ষোড়শ । ক্রতুভিস্তানি তুল্যানি দেবো
নারায়ণোহব্রবীৎ ॥ রাজসূয়াশ্বমেধাভ্যাং যদীচ্ছেৎ সদৃশং
ফলম্ । অপ্যম্বুশাকমূলাদৈঃ পিতৃন্ কন্যাগতেহর্চয়েৎ ॥
ষোড়শদিনানি দর্শিতানি সূর্য্যসিদ্ধান্তেন । তুলাদিষড়শী-
ত্যংশে ষড়শীতি মুখং দিনম্ । তচ্চতুষ্টয়মেব স্যাদ্দ্বিস্বভা-
বেষু রাশিষু ॥ ষড়্বিংশে ধনুষো ভাগে দ্বাবিংশেহনিমি-
ষস্য চ । মিথুনাকাদশে ভাগে কন্যায়াশ্চ চতুর্দশে ॥ অত
উর্দ্ধন্তু কন্যায়া যান্য়হানি তু ষোড়শ । ক্রতুভিস্তানি
তুল্যানি পিতৃভ্যো দত্তমক্ষয়ম্ ॥ এতেন কন্যাশেষে

পক্ষ এবৈতি কৃষ্ণপক্ষস্য তত্রাদিত্যমেবেত্যর্থঃ । এতশ্চেতি দীপাবিতা-
শ্রাদ্ধশ্চেত্যর্থঃ । ন বিধিরিতি ন পৃথগ্বিধিরিত্যর্থঃ । এবং কন্যারামপীতি
তত্রাপি কৃষ্ণপক্ষত্বপুরস্কারেণ প্রাপ্তশ্রাদ্ধাদনুষ্ঠানবিশেষানাবহত্বাদিত্যর্থঃ ।
তদপ্রাপ্তমিতি সামান্যকৃষ্ণপক্ষশ্রাদ্ধমপ্রাপ্তমিত্যর্থঃ । কিঞ্চৈতি এতচ্চ
প্রতিবন্ধিপ্রদর্শনমাপাততো মুনিভেদেন শ্রাদ্ধবিধানশ্চৌচিত্যাং কিন্তু
প্রাপ্তকৃতমেব সমাধানং সমীচীনমিতি বোধ্যং নিত্যত্বে প্রমাণাভাবাদিতি
তদভাবশ্চ প্রত্যবায়হেতুত্বকল্পনে গৌরবং কাম্যত্বে তু তস্মৈ স্বর্গহেতুত্বকল্পনা
লক্ষীয়সীতি কাম্যত্বমেব গ্ৰাহ্যম্ । ননু তর্হি ন কলঞ্জং ভক্ষয়েদিত্যত্রাপি-
নিষেধবিধৌ লাঘবেন কথং কাম্যত্বং কল্যাতে ইতি চেন্ন তত্র কলঞ্জভক্ষ-
ণাত্কাবশ্চ স্বর্গহেতুত্বকল্পনাপেক্ষয়া কলঞ্জভক্ষণশ্চ প্রত্যবায়হেতুত্বকল্পনারা
এব লাঘবাদিতি । অগ্রে তু নিত্যপ্রকরণপাঠান্নিত্যত্বং নিষেধশ্চেত্যাহঃ ।
ষড়শীতিমুখং দিনমিতি ষড়শীতিমুখসংস্কৃতং দিনমিত্যর্থঃ । একস্মিন্নক্কে
ষষ্ঠাধিকণতত্রয়মংশকা ভবন্তি তত্র তুলাসংক্রমণমাত্রভ্য ষড়শীতিগণনয়া
চতুষ্টয়মাপূর্য্য কন্যাষোড়শাংশাঃ শুক্লকৃষ্ণসাপারণা অবশিষ্যন্তে দ্বিধভাবেষু
দ্ব্যাত্মকেষু ষড়শতীনাং পূরণদিনান্য়াহ ষড়্বিংশ ইতি তদয়ং ব্যবস্থানি-
ক্ষর্ষঃ । অম্বুকৃষ্ণপক্ষে ত্রয়োদশাদিকল্পেন শ্রাদ্ধমাবশ্যকং ততোহধি-

शुक्लकृष्णसाधारणानि षोडशदिनानि श्राद्धकालः । अनिमिषो
मीनः पौर्णमास्याद्यमावास्योपर्यान्तः षोडशदिनेषु श्राद्ध-
मिति प्राणामाचारोऽपि निष्प्रमाणकः ॥ ७९ ॥

अथ शश्वहत्तचतुर्दशी । विष्णुः । युद्धहतानां श्राद्ध-
कर्म्मणि चतुर्दशी प्रशस्तः । युद्धहतानामेवेति न निय-
मार्थम् । ऋक्सपुराणे । प्रायानशनशस्त्राग्निविषोद्वक्त्र-
मिनां तथा । चतुर्दश्यास्तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः ॥
प्रायो महापथगमनम् । वायुपुराणे । युवानस्तु गृहे
यस्य मृतास्तुमास्तु दापयेत् । शस्त्रेण च हता ये वै तेषां
दद्याच्छतुर्दशीम् ॥ युवान एव पित्रादयो मृता इत्यर्थः ॥
मरीचिः । विषशस्त्रश्चापदाहतिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतु-

काधिकफलार्थिभिरैकदश्यादिषष्ठ्यादिप्रतिपदादयः कन्याः करणीयाः । अत्र
श्राद्धे चतुर्दशीवर्जनं नास्ति किञ्च सामान्यकृष्णपक्ष एव तद्वर्जनं अश्वयुक्-
कृष्णपक्षेऽपि सामान्यकृष्णपक्षविहितं सकृत्श्राद्धं कर्त्तव्यं अश्वयुक्कृष्ण-
पक्षीरचतुष्टयान्तमकलकरणे तु प्रसङ्गसिद्धत्वात् तस्य पृथक्करणम् । एवं
कन्यागतापरपक्षेऽपि पृथक्श्राद्धं नित्यं अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य कन्यासम्बन्धे तु
तदीयश्राद्धेनैवात्र प्रसङ्गसिद्धेन पृथक्करणं अत्रापि तु पृथक् कार्यं
मूलमासादिना कन्यायां तदकरणे तुलाकृष्णपक्षे तं कार्यं तुलामावसायां
तस्यातिप्रशस्त्यम् । एवं शुक्लकृष्णपक्षसाधारणेषु कन्याशेषषोडश-
दिनेषु श्राद्धं कामामिति ॥ ७९ ॥

इदानीं कृष्णपक्षप्रसङ्गात् शश्वहतानां चतुर्दशीश्राद्धं विवेचयति अथ
शश्वहतानामिति न नियमविधिरिति दोषत्रयच्छेत्तान् परिसंख्यारूप-
नियमविधिः किञ्च कृष्णपक्षचतुर्दशीवर्जनस्य प्रतिप्रसवविधिरित्यर्थः ।
प्रायेति प्रायादिपदेन तत्कृतमरणमुच्यते तद्वतामित्यर्थः । युवानस्त्विति

दर्श्याः क्रिया कार्या अन्येषास्तु विगर्हिता ॥ ब्राह्मणकृतो
 घातोऽन्यास्तृति ब्राह्मणघाती तेषां ये च वै ब्राह्मणै-
 र्हता इति ब्रह्मपुराणवचनात् तू कृतब्राह्मणघातस्य पति-
 त्वात् । अन्येषामशस्त्रहतादीनां एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं
 विष्णुदितिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधा-
 रणं पित्रादीनामेव पार्ष्णविधिप्रकरणात् पार्ष्णविधिना
 कार्यम् । सपिण्डीकरणाद्भ्रूयत् यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र
 तत्र त्रयं कुर्याद्वर्ज्यिद्धा मृताहनीति शब्दवचनात् । ननु-
 न्येषास्तु विगर्हितेति श्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकः पार्ष्ण-
 विधिः न यस्य पुरुषास्तय एव शस्त्रहतान्तस्य त्रैपुरुषिक-
 विधिरूपदयते । एवं यस्य द्वौ शस्त्रहतावेको वा
 तेनापि द्वैपुरुषिकैकंपुरुषिकमेव पार्ष्णं कर्तव्यम् । यथा
 मनुः । पिता यस्य तू वृद्धः स्यात् जीवेदापि पितामहः ।
 पितुः स्वनाम संकीर्त्तय कर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥ तथा
 हारौतः । पितामहेऽपि जीवे वै पितर्येव समापयेत् ।

यो त्रिंशत् आयुवान् इति वचनात् त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं युवत्वमिति श्राद्धकालः ।
 गृह इति सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं अन्यथाऽसम्बन्धिनेऽपि स्वगृहमरणे श्राद्धा-
 पत्तेः । अतएवाह युवान् एव पित्रादय इति आदिशक्वात् पितामहादिग्रह-
 णम् । विषशस्त्रेति श्वापदा व्याघ्रादयः । तिर्यकः कुम्भीरादयः । यथा देवी-
 पुराणे । पश्चिमक्रमैर्गे तु शृङ्गिदंष्ट्रि नैर्हताः । पतितानशनप्रार्थैर्ब-
 द्भाग्निविषवर्द्धनैः । मृता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः । ब्राह्मणघा-
 तस्तु शापकृत एव न तु शस्त्रकृतः तस्य शस्त्रग्रहणेन ग्रहणादिति । ब्राह्मण-
 कृतघात इति तथाच विषादिब्राह्मणपर्यास्तानां हृत्कृतत्वानन्तरं प्रत्येकं
 घाताद्यस्तस्याच्छेदप्रत्ययेन विषादिकृतघातवतामिति वचनार्थः । उक्तार्थे

নত্বেকোদ্বিক্তমন্ত্র শ্রায়তে । যথা শঙ্খঃ । সপিণ্ডীকরণাদৃদ্ধ-
 য়তে কৃষ্ণচতুর্দশীম্ । প্রতিসংবৎসরাদন্যদেকোদ্বিক্তং
 ন কারয়েৎ ॥ যমঃ । সপিণ্ডীকরণাদৃদ্ধং যৎ পিতৃভ্যঃ
 প্রদীয়তে । একোদ্বিক্তবিধানেন প্রদেয়ং শস্ত্রঘাতিনে ॥
 ভবিষ্যপুরাণে । সমত্বমাগতস্যাপি পিতুঃ শস্ত্রহতস্য চ ।
 চতুর্দশ্যাস্তু কত্তব্যমেকোদ্বিক্তং ন পার্ৰ্বণম্ ॥ চতুর্দ-
 শ্যাস্তু যৎ শ্রাদ্ধং সপিণ্ডীকরণে কৃতে । একোদ্বিক্ত-
 বিধানেন প্রদেয়ং শস্ত্রঘাতিনে ॥ উচ্যতে এষাং বচনানাম-
 মূলত্বাৎ সমূলত্বেহপি পার্ৰ্বণশক্তবিষয়ান্যেতানি বিষ্ণু-
 দিবচনেষু পার্ৰ্বণাবগতেঃ । ভ্রাত্ৰাদীনাस्तু শস্ত্রহতানাং-
 কোদ্বিক্তবিধিনা কার্যম্ । অপুত্রা য়ে যুতাঃ কেচিৎ
 স্ত্রিয়ো বা পুরুষাশ্চ য়ে । তেষামপি চ দেয়ং শ্রাদ্ধেকো-
 দ্বিক্তং ন পার্ৰ্বণম্ ॥ ইত্যাপস্তম্ববচনেন পার্ৰ্বণনিষেধাৎ ।
 তচ্চ ন সকলকৃষ্ণপক্ষসাধারণং বিষ্ণুদিবচনে শ্রাদ্ধশব্দশ্চ
 পার্ৰ্বণপরতোক্তেঃ । কিন্তুাশ্বিনমাসৌরকৃষ্ণপক্ষবিষয়ম্ ।
 ব্রহ্মপুরাণে । প্রায়ানশনেত্যাদিনা সকলকৃষ্ণপক্ষসাধারণং
 শ্রাদ্ধমভিধায়াশ্বিনে তর্পণীয়াশ্চতুর্দশ্যাং লুপ্তপিণ্ডোদক-
 ক্রিয়া ইতি পুনরভিধানং তচ্ছস্ত্রহতভ্রাত্ৰাদিবিষয়ম্ । অত-

প্রমাণমাহ যে চেতি ইদঞ্চ ন সমীচীনমুক্তম্ এতস্য শ্রাদ্ধনিষেধকত্বাৎ
 মরীচিবচনস্য চ শ্রাদ্ধবিধায়কত্বেন তয়োরেকবাক্যত্বাসম্ভবাৎ কিন্তু বিষ্ণু-
 দিসাহচর্য্যমেবোক্তার্থে প্রমাণমিতি বোধ্যং ন তু কৃতব্রাহ্মণঘাত ইতি
 নিনিপ্রত্যয়স্য বিষ্ণুদিত্বিরনবয়দোষোহপাত্ত্র দ্রষ্টব্য ইতি ব্রহ্মপুরাণে তৃপ্ত্য-
 র্থমিত্যভিধানাৎ কাম্যশ্রাদ্ধমিদমিতি মৈথিলমতং নিরাকরোতি এতচ্চেতি

এব তত্রৈবামাবশ্যায়ঃ পিতরঃ পূজ্যা নান্দীমুখা অগীতি
 বৃদ্ধপ্রপিতামহাদীনামপি শ্রাদ্ধং দর্শিতম্ । ইয়ঞ্চ চতুর্দ-
 শ্যামশস্ত্রহতশ্রাদ্ধনিন্দাশ্বিনমাসীয়-পক্ষশ্রাদ্ধাদিকল্পব্যতি-
 রিক্তসামান্যকৃষ্ণপক্ষবিহিতশ্রাদ্ধবিষয়া কাম্যশ্রাদ্ধবিষয়া
 চ । সামান্যকৃষ্ণপক্ষবিহিতশ্রাদ্ধপ্রকরণভেদেন শ্রাদ্ধকর্ম-
 ভেদাৎ সামান্যবিষয়ন্যায়াৎ । ইতরথা চতুর্দশ্যাং সংক্রান্তি-
 শ্রাদ্ধেঃশস্ত্রহতনিন্দা স্যাৎ । অতএব কৃষ্ণপক্ষে দশ-
 ম্যাদৌ বর্জয়িত্বা চতুর্দশীমিতি মনুবচনেহপি চতুর্দশী-
 বর্জনং পক্ষশ্রাদ্ধাদিব্যতিরিক্তশ্রাদ্ধবিষয়ম্ । ননু শস্ত্রা-
 দিহতানাং শ্রাদ্ধনিষেধঃ শ্রয়তে । যথা ছাগলেয়ঃ ।

তথাচ কৃষ্ণপক্ষপ্রাপ্তনিত্যশ্রাদ্ধমন্দ্য শস্ত্রহতানাং তৎপ্রাশস্ত্যং ব্রহ্মপু-
 রাণোক্তম্ অন্যথা শস্ত্রহতোদ্যেশেন শ্রাদ্ধান্তরবিধাবশস্ত্রহতানাং বিধা-
 নাভাবাদেবাশ্রয়ন্তেরণ্যেষাস্তু বিগর্হিতেনি নিন্দামুপপত্তেঃ । অত-
 এব সামান্যকৃষ্ণপক্ষচতুর্দশীবর্জনে শস্ত্রহতপ্রতিপ্রসব এবৈতি স্বতঃ-
 সিদ্ধং নিত্যং পার্শ্বণশ্রাদ্ধেদমিতি । পিত্রাদীনামেব ন তু ভ্রাত্রাদীনাম্ ।
 অত্র হেতুমাহ পার্শ্বণবিধিপ্রকরণাদিতি প্রতিপ্রসৃততয়া পার্শ্বণবিধি-
 বোধ্যত্বাদিত্যর্থঃ । ভ্রাত্রাদীনাং সামান্যকৃষ্ণপক্ষপার্শ্বণস্য বিষ্ণুাদিভি-
 রনুস্তেচৈবকারার্থে হেতুরুহঃ । ভ্রাত্রাদীনাং শস্ত্রহতানাং আশ্বিন-
 কৃষ্ণচতুর্দশীমাত্রৈ কাম্যমেকোদিষ্টশ্রাদ্ধমগ্রে বক্ষ্যতে । ননু কৃষ্ণপক্ষ-
 শ্রাদ্ধস্য পার্শ্বণবিধিকতে প্রমাণান্তরমপ্যাহ মপিণ্ডীকরণাদৃষ্টমিতি । ত্রৈ-
 পুরুষিকপার্শ্বণমাহ পিতেতি এতচ্চ যথাক্রমতবাক্যানুরোধাত্তং জীবৎ-
 পিতৃকশ্রাদ্ধপ্রকরণে এতৎবচনব্যাখ্যানাবসরে বৃদ্ধপ্রপিতামহকীর্তন-
 মপি ক্ষেয়মিতি স্বয়মেব বক্ষ্যমাণত্বাৎ । বস্তুতস্ত্ব হৈপুরুষিকপার্শ্বণে
 পিতৃস্তস্য চ বৃদ্ধস্য জীবেষচ প্রপিতামহ ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টবচন-
 মেব * প্রমাণমিতি বোধ্যম্ । ঐকপুরুষিকপার্শ্বণে প্রমাণমাহ হারীত

শস্ত্রবিপ্রহতানাঞ্চ শৃঙ্গিদংষ্ট্রিনরীশৃপৈঃ । আত্মনস্ত্যাগি-
 নাতৈঞ্চৈব শ্রাদ্ধমেঘাং ন কারয়েৎ ॥ সত্যং বুদ্ধিপূর্বক-
 মৃতানাংমেব প্রমাদমৃতানাঞ্চ শ্রাদ্ধাদিকমাহাস্মিরাঃ ।
 অথ কশ্চিৎ প্রমাদেন ত্রিযতেহগ্নিবিষাদিভিঃ । অশৌচং
 তস্মৈ কৰ্ত্তব্যং কৰ্ত্তব্যো চোদকক্রিয়া ॥ অবুদ্ধিপূর্বকমপি
 শৃঙ্গ্যাতিভিঃ ক্রীড়াং কুৰ্বতাং মৃতানাং ন কৰ্ত্তব্যম্ ।
 যথা ব্রহ্মপুরাণে । শৃঙ্গিদংষ্ট্রিনথিব্যালবিষবাহিস্ত্রিয়া-

ইতি এতেনোৎসর্গবিধিষ্মিশেষবচনেন বাধ্যত ইত্যুক্তং যৎ পিতৃভ্য
 ইতি যেভ্যঃ পিতৃভ্যো দীয়তে তেষাং মধ্যে শস্ত্রঘাতিনে শস্ত্রঘাতবিহিত-
 শ্রাদ্ধোদ্दिश्याय একোদ্दिष्टविधिना देयमित्यर्थः । अत्र पितृभ्य इत्युपादानां
 भ्रात्रादिविषयत्वात्तथापि वचनस्य निरस्त्या पार्श्वगावगतेरिति प्रागुक्त-
 प्रतिप्रसवादित्यर्थः । भ्रात्रादीनां त्विति वक्ष्यमाणं ब्रह्मपुराणवचनादाश्विन-
 चतुर्दश्यां प्रागुक्तं भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टविधिना कार्यामित्यर्थः ।
 अपुत्रा इति यद्यप्येतद्वचनं सांख्यसंस्मृतिकश्राद्धविषये वक्ष्यते तथाप्यपु-
 त्राणां यद्यत् श्राद्धं प्रागुक्तं तत् तदेवास्य विषय इति तथोक्तम् । न
 तुपुत्रशस्त्रहतानां चतुर्दशीश्राद्धस्य एकोद्दिष्टविधिकत्वमुक्तं तत् श्राद्धं
 किं सकलकृष्णपक्षसाधारणमुत काचिৎकं वा तत्रাহ तच्चेति शस्त्रहतभ्रात्रा-
 द्येकोद्दिष्टैकेत्यर्थः । तच्छ्राद्धे तस्याश्विनमासीयकृष्णपक्षमात्रकर्त-
 व्यत्वे च प्रमाणमाह ब्रह्मपुराण इति लुপ্তपिण्डोदकक्रियाः विषयज्ञादिहता
 अपतिताः पतितानां तन्निषेधां तत्तुल्यमरणतथा व्यपदेश इति
 वक्ष्यते । अतएव लुप্তपिण्डोदकप्रसङ्गादेव तत्रैव आश्विन एव बुद्ध-
 प्रपितामहादीनामपि लुप্তपिण्डोदकत्वादिति भावः । केचिं तु शस्त्र-
 हतानां चतुर्दश्यां पृथक्श्राद्धविधिरिव न तु कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज-
 यित्वा चतुर्दशीमिति मनूना चतुर्दश्यां वर्जितस्य कृष्णपक्षविहितश्राद्धस्य
 प्रतिप्रसवः प्रकरणभेदां अष्टकादिवत् भ्रात्रादीनामेकोद्दिष्टविधानात्
 तस्य च तत्र तत्र त्रयं कुर्यादित्यनेन पित्राद्यंशे पार्श्वगतम् । अपुत्रा

कलैः । आदरात् परिहर्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु-
यः ॥ परिहर्तव्यः श्राद्धादौ । शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वक-
मृतानामपि कर्तव्यम् । यथा बुद्धगार्गाः । बुद्धः शौच-
मृतेनूपुः प्रत्याख्यातविषयक्रियः । आत्मानं घात-
येद्वस्तु भ्रूयान्शनासु भिः ॥ तस्य त्रिरात्रमशौचं
द्वितीये तृप्तिमथः । तृतीये तृदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्ध-
मिष्यते ॥ एवं क्रीडाव्यतिरेकेण बुद्धिपूर्वमृताः

ये मृताः केचिन् स्त्रियो वा इत्यनेन च ब्राह्मण्यंशे एकोद्दिष्टमिति
वदन्ति । श्रीदत्तस्तु रोगव्यतिरिक्तमरणमनुगमं कृत्वा अनुमृताया अवग्रह-
मृतायाश्च शश्वहत्तत्त्वं सम्पाद्य तामामपि चतुर्दशां कार्यमित्याह । न च
न षोडश्याः पृथग्दद्यादित्यनेन निषेध इति वाच्यं एतच्छेकोद्दिष्टे-
सपिण्डनातिरिक्तश्राद्धविषयत्वात् । अतएव अश्वष्टका तथा मातृश्राद्धकैवल्य-
मृताहनि । एकोद्दिष्टं तथा त्राज्वा त्रिषु नात्र पृथग्भवेदित्यनेनापि
न निषेधः । अत्र मृताहनीत्यस्योपलक्षणत्वात् अत्रथा एकादशाहादिश्राद्ध-
मपि न स्यादिति । वस्तुतो मृताहनि मृतस्य प्राणुक्तवायुपुराणेन
चतुर्दशीश्राद्धविधानाद्भोगव्यतिरिक्तमरणं तद्व्यावृत्तया नानुगमकं
सम्भवतीति बोध्यम् । इयच्छेति अन्येषां विगर्हितेत्यनेनोक्तेश्चार्थः ।
काम्यविषयेति काम्यं तिथिश्राद्धमपि चतुर्दशां शश्वहतानामेव नाशश्व-
हतानामित्यर्थः । तथाच चतुर्दशतिथिषु चतुर्दशफलानुक्त्या वाक्त्वबन्धः ।
प्रतिपदप्रभृतिष्वेतान् वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । शस्त्रेण तु हता ये वै-ते-
स्तत्र तु दीयन्त इति । तथाच कृष्णपक्षसामान्यपुरस्कारेण प्रतिमासवि-
हितं च श्राद्धं च काम्यतिथिश्राद्धं तदुभयत्रैव निन्दा न श्राद्धा-
त्तरे इत्यर्थः । अतएवेति प्रकरणभेदादेवेत्यर्थः । न केवलं
अन्येषां विगर्हिता इति निन्दा किन्तु मनुक्तचतुर्दशीवर्जितमपि
पक्षश्राद्धव्यतिरिक्तविषयमित्यर्थः । अतएवोक्तं दिने दिने इति

शान्तानुमत्या च बुद्धिपूर्वमृता अपि श्राद्धार्हाः कथं लुप्त-
पिण्डादकर्ममिति चेत् गौणमिति क्रमः बुद्धिपूर्वमृते
पिण्डादकर्मक्रियालोपादिति ॥ १० ॥

अथाहुः कः । वायुपुराणे । पित्र्यदानाय मूले श्राव-
स्तकास्तिस्र एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री
विभाव्यते ॥ प्राजापत्या द्वितीया श्रात् तृतीया वैश्वदे-
विकी । आद्या पृथेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्

वीप्सा पञ्चदशश्राद्धार्हा इति । बुद्धिपूर्वकमृतानामिति श्राद्धनिषेध इति
पूर्वोक्तेनाशयः । न कर्तव्यमिति श्राद्धमिति शेषः । एवं क्रीडाव्यतिरे-
केणेति तथाच ये श्रद्ध्यादिभिः क्रीडन्ते मृताः ये चावैधबुद्धिपूर्वक-
मरणशालिनस्तेषामेव श्राद्धं न कार्यमित्यर्थः । तदयं वावस्थानिकर्षः ।
शक्तहतपित्रादीनां तृप्त्यर्थं द्वादशमासेष्वेव कृष्णचतुर्दश्यां पार्वण-
विधिना श्राद्धं कार्यं त्रादीनास्तु शक्तहतानां आश्विनकृष्णपक्ष-
चतुर्दशीमात्रे एकान्दिष्टविधिना श्राद्धं कार्यम् । आश्विनामावास्याया-
मेव च बुद्धिपूर्वमृतामहादीनामपि पार्वणश्राद्धं कार्यम् । ये श्रद्ध्यादिभिः
क्रीडन्ते मृता ये चावैधबुद्धिपूर्वकमृतास्तु श्राद्धानर्हा इत्यर्थः ॥ १० ॥

इदानीं कृष्णपक्षप्रसङ्गादष्टकां निरूपयति अथेति । तिस्र एव
इत्येवकारेण चतुर्थ्यष्टकाया नित्यत्वव्युत्पत्तयः । न च वर्षात् मेध्यशार्कैश्च
चतुर्थ्यामेव सर्वदेति । वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणवचने सर्वदेति श्रवणात् तस्या
अपि नित्यत्वमिति वाच्यं तत्करणपक्षे शाकस्यावश्यकत्वार्थं सर्वदेत्यु-
पादानात् अत्राथा तिस्र इत्यनुपपत्तेः । अतएव विष्णुनापि नित्यकाल-
गणनायां तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽष्टका इत्युक्तम् । अतएव च या चाप्यत्र
चतुर्दशी स्यादिति तस्याः पृथगतिधानमिति । विशेषतः विशेषफलान्नेति
एतेनपि उक्तं । काम्यम् । आसु इति तिस्रश्चित्यर्थः । चतुर्थ्याः फल-
माह किंप्रमिति पूर्वकालेषु अमावास्याष्टकादिषु तिथिकालेषु देवता-

সদা । শাকৈঃ কার্য্য তৃতীয়া শ্রাদ্ধেষু দ্রব্যগতো বিধিঃ ।
 অশ্বক্কা পিতৃণাঞ্চ নিত্যমেব বিধীয়তে । যা চাপ্যশ্রা
 চতুর্থী শ্রাদ্ধাঞ্চ কুর্য্যান্নিশেষতঃ । আশু শ্রাদ্ধং দ্বিজঃ
 কুর্য্যৎ সৰ্বস্বেনাপি নিত্যশঃ । ক্ষিপ্রং প্রাপ্নোতি
 শ্রেয়াংসি পরত্রেহ চ মোদতে ॥ পিতরঃ পৰ্বকালেষু
 তিথিকালেষু দেবতাঃ । সৰ্বেষু গৃহস্থমায়াস্তি নিপানমিব
 ধেনবঃ ॥ যস্য তে প্রতিগচ্ছেয়ুরক্কাশ্বপ্যপূজিতাঃ ।
 মোঘাস্তস্য ভবন্ত্যাশাঃ পরত্রেহ চ নিত্যশঃ ॥ মূলে
 শ্রাদ্ধৌ প্রধানস্থান ইতি যাবৎ অমাবস্যা হি প্রধানশ্রাদ্ধ-
 কালস্তস্মিন্ স্থানে তৎতুল্যা ইত্যর্থঃ । অতএব বিষ্ণুধর্মো-
 ভরে অমাবস্যা শ্রাদ্ধকাল ইত্যভিধায় । আগ্রহায়ণ্যামতী-
 তায়ং কৃষ্ণান্তিশ্রোহক্কাস্তথা । তথা তদ্রূপা ইত্যর্থঃ ।
 এতাশ্চাগ্রহায়ণ্যা উর্দ্ধম্ । আগ্রহায়ণ্যা উর্দ্ধং তিশ্রো-
 হক্কা ইতি বচনাৎ । যৎ তু ব্রহ্মপুরাণবচনম্ । ব্রহ্ম-
 লোকে তপস্তপ্তা পিতরো লেভিরে বরম্ । পৌষে
 কৃষ্ণাক্কায়াস্তু শাকৈঃ সন্তপ্তয়েৎ পিতৃন ॥ তথা ছন্দোগ-

পূজানমিত্তীভূততত্ত্বস্তিথিষু । আগ্রহায়ণ্যা উর্দ্ধমিত্যনেন অস্যা মুখ্যা-
 গ্রহায়ণীত্বসিকৌ ব্রহ্মপুরাণবিরোধমানকতে বস্ত্বিতি । পৌষে কৃষ্ণাষ্ট-
 কায়ামিতি । তথাচ মুখ্যাগ্রহায়ণী কথং মুখ্যপৌষীতি বিরোধঃ । সমাধত্তে
 তদ্বিতি পৌর্ণমাস্যস্তমাসেনেতি তথাটেকাষ্টকা মুখ্যাচাক্ষেণাগ্রহায়ণী
 পৌর্ণচাক্ষেণ পৌষীতি ন বিরোধঃ । ষড়্যবেতি নিপাতনসমুদায়ো বদৌ-
 ত্যর্থঃ । অন্ততরসস্তারঃ প্রাগুক্তপোষ্যসাহরণাক্রমঃ স্যাদিত্যর্থঃ । ছাগো-
 হনাদেশে পশুরিতি । তথাচ তৈষ্যা উর্দ্ধমষ্টম্যাং গৌরিতি উক্তা । অপি বা
 পশুনৈব কুর্য্যতেতি সামান্ততঃ পশুর্গৌভিলেনোক্তঃ স ছাগ এব বিশে-

পরিশিক্তম্ । শাকস্ত কাল্পনাকম্যাং স্বয়ং পত্ন্যথবা
 পচেৎ । বাস্তুশাকাদিহোমশ্চ কার্য্যঃ পূপাক্কাবৃত্তা ॥
 তৎ তু পৌর্ণমাস্তমাসেন । বরিষ্ঠা শ্রেষ্ঠা ঐন্দ্রী ইন্দ্র-
 দেবতাকথাগসম্বন্ধাৎ এবং প্রাজাপত্যা বৈশ্বদেবী চ ।
 মাংসৈঃ পশোরিতি শেষঃ । যদ্যুবান্নতরসস্তারঃ স্মাদপি
 পশুনৈব কুর্ক্বীতেতি অষ্টকায়াং গোভিলদর্শনাৎ । পশুরপি
 ছাগ এব ছাগোহ্নাদেশে পশুরিতি গৃহ্যান্তরবচনাৎ ।
 ছাগাভাবে স্থালীপাকঃ । অপি বা স্থালীপাকং কুর্ক্বীতেতি
 গোভিলবচনাৎ । তথা ছন্দোগপরিশিক্তম্ । স্থালীপাকং
 পশুস্থানে কুর্ক্ব্যাৎ যদ্যানুকল্পিকম্ । শ্রপয়েত্তং সবৎসায়-
 স্তরুণ্যা গোঃ পয়স্নু ॥ অন্বষ্টকেতি । অন্বষ্টক্যং
 মধ্যমায়ামিতি গোভিলগোতমৌ । বার্কশণ্ডিস্ত সর্বাশ্ব
 কোৎসো মেনেহষ্টকাস্থ চ । ইতি ছন্দোগপরিশিক্তবচনাৎ
 মধ্যমায়ামেবান্বষ্টকায়াগস্ম গোভিলসম্মতত্বাৎ তৎ-
 সমানতন্ত্রত্বাৎ অন্বষ্টকশ্রীকমপি গোভিলীয়ানাং তত্রৈব
 ইতি । চতুর্থী স্মাদিতি বর্ষাস্থ জেয়া । বর্ষাস্থ মেধ্যশাকৈস্ত
 চতুর্থ্যামেব সর্বিদেতি । ব্রহ্মপুরাণবচনাৎ বর্ষাস্থপি প্রোষ্ঠ-
 পদ্যুক্তম্ । প্রোষ্ঠপদ্যামতীতায়ামষ্টকাহং ভবিষ্যতি । বর-
 দানশ্রবণাৎ । যৎ তু চতুরষ্টকা হৈমন্তাস্তাঃ সর্বাঃ সমাং-
 সাশ্চিকীর্ষেদিতি কোৎস ইতি গোভিলবচনাৎ তৃত্বসংবৎ-

যানাদেশাদিত্যর্থঃ । অতএব মধ্যমায়াং গোরিতি পারস্করদর্শনাৎ
 অনাদেশ এব নাস্তীতি পূর্বপক্ষো নিরস্তঃ । কলৌ গবালস্তননিবেধাৎ
 অনাদেশসম্ভবাত্ । সবৎসয়া ইতি যদ্যপি বিবৎসয়াঃ পয়সৌ ভক্ষ-

সরব্যবস্থায়। হেমন্তশিশিরয়োশ্চতস্রোহৃষ্টকাঃ প্রতীর্ণন্তে
তচ্ছাখ্যন্তরীয়ং ত্র্যষ্টকাপক্ষস্য গোভিলসম্মতত্বাৎ । যথা
গোভিলঃ । ত্র্যষ্টক ইত্যোক্তাত্মাত্মালিঃ তথা গোতম-
বার্কমণী অতএব সৌনকসূত্রম্ । হেমন্তশিশিরয়োস্ত্রয়া-
ণামপরপক্ষাণামষ্টমীষষ্টকাঃ ॥ ৭১ ॥

নন্থেবং বর্ষাষষ্টকাবিধিবিরোধঃ । ন তস্য শ্রাদ্ধবিষয়-
ত্বাৎ অষ্টকাপক্ষশ্চৈবিষয়ত্বাদবিরোধঃ । ব্রহ্মপুরাণে ।
ঐন্দ্র্যাস্তু প্রথমায়ান্তু শাকৈঃ সন্তর্পয়েৎ পিতৃন । প্রাজা-
পত্যং দ্বিতীয়ায়াং মাংসৈঃ শুক্লৈশ্চ তর্পয়েৎ ॥ বৈশ্ব-
দেব্যাং তৃতীয়ায়ামপূর্ণৈশ্চ যথাক্রমম্ । বর্ষাসু মেধ্য-
শাকৈস্তু চতুর্থ্যামেব সর্বদা ॥ অত্র শাকাদিবিকল্পঃ
শাখিভেদাদব্যবস্থিতঃ । তত্র গোভিলীয়পারক্ষরীয়য়োঃ

ণানহৃত্বং তথাপি ক্রতুর্থং সবৎসাবিশেষণম্ । অধিতি ওদনচরোঃ পশ্চা-
দিত্যর্থঃ । আষষ্টক্যমিতি অষষ্টকা বিহিতযাগমিত্যর্থঃ । অত্র শ্রীদত্তঃ অষ-
ষ্টকাপদেন অষ্টকাপরদিনমেব বিবক্ষিতং ন তু নবমীতিথিঃ । আষষ্ট-
ক্যমিতি গোতমসূত্রে শ্বঃপদাৎ পরদিনমাত্রপ্রতীতেরিত্যাহ তন্ন তিথি-
প্রকরণাৎ অষ্টকায়া । অনু পশ্চাতিথিরষষ্টকেতি ব্যুৎপত্তেষ্ট । অতএব
তিস্রোহৃষ্টকা ইতি স্ত্রীলিঙ্গনির্দেশঃ দিনমাত্রপরত্বেহৃষ্টকমিত্যেব
ক্রয়াৎ । গোতমবচনেন চ তৎপরদিনে প্রায়েণ নবমীসম্বন্ধাৎ শ্ব ইত্যুক্তম্ ।
অতএব শ্ব আষষ্টক্যং পরশ্চো বেতি গোভিলেনোক্তম্ । অপরাহুবিহি-
তস্যষ্টকাত্মস্য তৃতীয়দিনেহপি কদাচিৎ অষষ্টকাবিহিতপূর্বাহু
নবমীলাভাদিতি । মধ্যমায়ামিতি মধ্যমাষ্টকাপরতিথাষেবেত্যর্থঃ গোভি-
লগোতমৌ চার্কমণিশ্চাহুরিতি শেষঃ । সর্বাশু তিস্রষষ্টকাসু তৎপর-
তিথিধিত্যর্থঃ ॥ ৭১ ॥

নধিতি তথাচ চতুরষ্টকাবিধিবৎ গোভিলবিরোধাৎ বর্ষাষ্টকাবিধি-

स्वर्गहृत्याङ् वायुपुराणोक्त एव क्रमः । अष्टकाश्राद्धे
 तु शूद्रादीनामप्याधिकारः । तथा मत्स्यपुराणे । अमावा-
 स्याष्टका कृष्णपक्षपक्षदशीषु च । इत्यष्टकाश्राद्धमभिधा-
 त्तम् । एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु ।
 श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहि-
 तोऽप्येतत् प्रवासस्योऽपि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्
 कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥ अत्रैतच्छ्रद्धात् प्रकृतसर्वश्राद्ध-
 प्रतीतेः । अश्वत्थकाश्राद्धं मातृपूर्वकं कर्तव्यम् । यथा
 ब्रह्मपुराणे । अश्वत्थकाम् च कर्तव्यं श्राद्धं हैमस्तिकीषु
 वै । अश्वत्थकाम् क्रमशो मातृपूर्वकं तदिष्यते ॥ विष्णुः ।
 अश्वत्थकाश्वत्थकावद्धूत्वा मात्रे पितामहे प्रपितामहे
 पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वादि । मातृश्राद्धं छन्दो-
 गैर्न कर्तव्यं मातामहादिश्राद्धं । न योषिद्व्यः पृथग्दद्या-
 दवसानदिनादृते । तथा । कर्षुसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्व्यं
 श्राद्धमोडशम् । प्रत्यादिकं शेषेषु पित्राः स्युः
 षडिति स्थितिरिति । छन्दोगपरिशिक्तविरोधादिति ।
 कर्षुसमन्वितं अश्वत्थकाश्राद्धम् ॥ १२ ॥

रपि शाख्यतुरीयोऽस्त्वित्यर्थः । तस्य वर्षाष्टकाविधेः । स्वर्गहृत्यादिति
 मोक्षिलपारश्वराभ्यां मध्यमायां मांसस्य छन्दोगपरिशिष्टेनाप्युत्तरस्यां
 शाकस्य वायुपुराण एवाभिधानादिति भावः । अश्वत्थकाश्वत्थकावद्धूत्वा मात्रे
 पितामहे इत्यादिविष्णुवचने होमानन्तरं श्राद्धविधानात् अष्टका-
 श्राद्धेऽपि साग्नेरेवाधिकार इति कस्यचिन्मतं तत् निराचष्टेऽष्टकाश्राद्धे
 द्विति । कर्षुसमन्वितमिति अश्वत्थकाश्राद्धमात्रोपलक्षणम् । तेन निर-
 खीनां तेषां कर्षुभावेऽपि मातामहश्राद्धनिषेध इति संप्रदायः ॥ १२ ॥

অথানাবশ্যকশ্চ ককালঃ । তত্র মন্বন্তরাদয়ো ব্রহ্ম-
পুরাণে । এতেষামভ্যুপগমাশ্চানুশ্চম্বন্তরেশ্বরঃ । মন্ব-
ন্তরাদৌ শ্রাদ্ধানি প্রাবর্তয়ত সৰ্ব্বতঃ ॥ এতেষাং পিতৃণা-
মিত্যর্থঃ । মৎস্যপুরাণে । তথা মন্বন্তরাদৌ চ শ্রাদ্ধং
দেয়ং বিজ্ঞানতা । অশ্বযুক্তশুক্লনবমী দ্বাদশী কার্তিকী
তথা ॥ তৃতীয়া চৈত্রমাসস্য তথা ভাদ্রপদস্য চ । ফাল্গু-
নস্যাপ্যমাবাস্যা পৌষস্যৈকাদশী তথা ॥ আষাঢ়স্যাপি
দশমী তথা মাঘস্য সপ্তমী । শ্রাবণে চার্কমী কৃষ্ণা
তথাষাঢ়ী চ পূর্ণিমা ॥ কার্তিকী ফাল্গুনী চৈত্রী জ্যৈষ্ঠী
পঞ্চদশী সিতা । মন্বন্তরাদয়স্তেতা দত্তস্যাক্ষয়কারিকাঃ ॥
অমাবাস্যাচরুকমীব্যতিরিক্তা দ্বাদশতিথয়ঃ শুক্লাঃ প্রতিপ-
ত্তব্যঃ । পুনঃ পুনস্তথোপাদানাৎ উপক্রমোপসংহারয়োঃ
শুক্লত্বকীৰ্ত্তনাচ্চ । এতচ্চ নিত্যত্বে প্রমাণাভাবাৎ কাম্যং
অর্থবাদিকী অক্ষয়তৃপ্তিঃ ফলম্ ॥ ৭৩ ॥

প্রসঙ্গানুশ্চরাদীনাং কাম্যশ্রাদ্ধকালত্বং নিরূপয়তি অথানাবশ্যকেতি ।
অভ্যুপগমাৎ বরপ্রার্থনাতঃ । মন্বন্তরাদৌ ত্বিত্তি অত্র বিধিবাক্যে মন্বন্তরা-
দাবিতি শ্রবণাৎ মন্বন্তরাদিত্তেনৈব সৰ্বত্রাভিলাপে নির্দেশঃ ন তু মন্বন্তরা-
ত্বেনেতি বোধ্যম্ । অত্র তৃতীয়া চৈত্রমাসস্যেতি পাঠঃ মধৌ তৃতীয়া চেতি
বচনান্তরৈকবাক্যত্বাৎ ফাল্গুনামাবাস্যা শ্রাবণকৃষ্ণাষ্টমী গৌণচান্দ্রেণ
ব্রহ্মপুরাণীয়ত্বাদিতি স্মার্তাঃ । নব্যাস্ত এতৎসমভিব্যাহৃতাসু বক্ষ্য-
মাণাসু যুগাদ্যাসু গ্রন্থকৃতা বিশিষ্য পৌর্ণমাস্যস্তমাসাভিধানাৎ এতাসু চ
তথানভিধানাৎ মুখ্যচান্দ্রেণৈব মন্বন্তরাদয়ো গ্রন্থকর্তুরভিপ্রায়বিসয়া
ইত্যাহঃ ॥ ৭৩ ॥

अथ युगाद्याः । ब्रह्मपुराणे । युगाद्येषु युगांतेषु
 श्राद्धमकरमुच्यते । वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां
 कृतं युगम् ॥ कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताथ नवमेहहनि ।
 अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यां द्वापरम् । माघश्च
 पौर्णमास्यां घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥ तथा । सूर्यस्य
 सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु । तथा वृश्चिकसंक्रा-
 न्त्यामन्तश्चेतायुगस्य तु । ज्येष्ठश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरा-
 न्तश्च संज्जया । तथा कुम्भस्य संक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य
 च ॥ अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यां ग्राहाः । ब्रह्मपुराणे
 तथैव तिथिकृत्याभिधानां । किञ्च कार्तिके शुक्लपक्षे तु
 त्रेताथ नवमेहनौत्यत्रे दर्शांते कार्तिके नवमेहहनी-
 त्यनेनैव शुक्लपक्षश्राद्धो शुक्लपक्षपदानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
 युगांतेषु मोरमासग्रहणं राश्यावच्छेदेन विधानात् । नभ-
 यावास्यायुगादिरित्युक्तं विष्णुपुराणे । वैशाखमासस्य
 तु या तृतीया नवम्यासौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य
 तमिश्रपक्षे त्रयोदशी पक्षदशी च माघे ॥ त्रेतायुगा-
 द्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुण्यास्तियश्चतस्रः । पानी-
 यमप्यात्र तिलैर्निर्मिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो
 मनुष्यः । श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं रहस्यमेतत् ॥

अथ युगाद्या इति । अकरफलकथनात् काम्यमिदम् । युगांतमाह सूर्य-
 स्येत्यादि । पौर्णमास्यां इति । विचारफलं भाद्रत्रयोदशीमात्रपरं
 तस्यादर्शांते पौर्णमास्यां भाद्रभेदेन भिन्नत्वात् । अन्यासां शुक्लपक्षमा-
 त्रीयत्वेनोभयैवैक्यात् । शुक्लपक्षपदानर्थक्यादिति वचनस्य पौर्णमास्या-

পিতরো বদন্তি ॥ অত্র চকারেণ তমিশ্রপক্ষানুষ্ণাৎ
 পঞ্চদশ্যমাবাস্তা প্রতীয়তে ন ব্রহ্মপুরাণে বিরোধেনা-
 নুষ্ণাযোগাৎ । ননু যে শুক্রে যে চ বৈ কৃষ্ণে যুগাদ্যে
 পরিকীৰ্ত্তিতে । শুক্রে পূৰ্ব্বাহ্নিকে জ্ঞেয়ে কৃষ্ণে চৈবাপরা-
 হ্নিকে ॥ ইতি পঠন্তি তেন বিরোধঃ ন এতস্যানাকরত্বাৎ
 সাকরত্বেহপি কল্পভেদেন ব্যবস্থিতো বিকল্পঃ । তথা
 নবম্যাং শুক্লপক্ষস্য কার্ত্তিকে নিরগাৎ কৃতম্ । ত্রেতাশি-
 ততৃতীয়্যাং বৈশাখে সমপদ্যত ॥ দর্শে তু মাঘমাসস্য
 প্রবৃত্তং দ্বাপরং যুগম্ । কলিঃ কৃষ্ণত্রয়োদশ্যাং নভস্যে
 মাসি নির্গতঃ ॥ ইত্যপি বচনং অমূলং সমূলত্বেহপি কল্প-
 ভেদেন বোধব্যং তথাপি চ শ্রাদ্ধং পৌর্ণমাস্যামেব ব্রহ্ম-
 পুরাণে তস্য যুগাদিত্বাৎ । অত্র কৃষ্ণপক্ষে ত্রয়োদশ্যাং
 শ্রাদ্ধং যঃ কুরুতে নরঃ । পঞ্চত্বং তস্য জানীয়াজ্জ্যেষ্ঠ-
 পুত্রস্য নিশ্চিতম্ ॥ ত্রয়োদশ্যান্তু বৈ শ্রাদ্ধং ন কুর্যাৎ
 পুত্রবান্ গৃহী । নেম্যতে চোপবাসশ্চ কৈশ্চিদপ্যয়ন-
 দ্বয়ে ॥ ইতি বচনদ্বয়েন গৃহিণা পুত্রিণা যুগাদৌ ত্রয়ো-
 দশ্যাং শ্রাদ্ধং ন কর্ত্তব্যমিতি কশ্চিৎ তন্ন অনাকরত্বাদে-
 তয়োঃ সাকরত্বেহপি ত্রয়োদশে বহুপুত্রো বহুমিত্রো দর্শ-
 নীয়াপতেয়া যুবমারিণশ্চ ভবন্তীত্যাপস্তম্ববচনৈকবাক্য-

স্তমাসাভিপ্রায়কত্বে তু তস্য কৃষ্ণাদিত্বেন কৃষ্ণপক্ষীয়নবমীব্যাবর্ত্তকতয়া
 শুক্লপক্ষপদসার্থকং নান্যথা ইতি ভাবঃ । ব্রহ্মপুরাণে তস্য এবেতি
 ব্রহ্মপুরাণস্য শ্বেতবরাহকল্পীয়ধর্ম্মশাস্ত্রত্বাৎ অস্য চ বরাহকল্পত্বাদিতি
 ভাবঃ । অত্র নব্যাঃ যে শুক্রে যে তথা কৃষ্ণে ইতি বিম্বুধর্ম্মোক্তবচনাৎ

তয়া ত্রয়োদশ্যাপরুদ্ধকাম্যতিথিশ্রাদ্ধবিষয়ং তৎ ভবিষ্যতি
ইদঞ্চ নিত্যত্বে প্রমাণাভাवां কাম্যম্ আর্থবাদিকী পিতৃ-
তৃপ্তিঃ ফলম্ ॥ ৭৪ ॥

অথ সংক্রান্ত্যাদি । বিষ্ণুঃ । আদিত্যসংক্রমণং বিষ্ণু-
বহুয়ং বিশেষেণায়নবহুয়ং ব্যতীপাতো জন্মক্ষমভ্যুদয়ঞ্চ ।
এতাংস্তু শ্রাদ্ধকালান্ বৈ কাম্যানাহ প্রজাপতিঃ ।
শ্রাদ্ধমেতেষু যদন্তং তদানন্ত্যায় কল্পতে ॥ অভ্যুদয়ং
বিবাহাদি আনন্ত্যায় অনন্তপিতৃপ্ৰীতয়ে পিতৃপ্ৰীতিরে-
বার্থবাদিকী ফলং রাত্রিসত্রন্যায়াং ন ত্বন্যং স্বর্গাদিকল্প্যম্ ।

ত্রয়োদশ্যাং ভাদ্রপদে মাঘে চন্দ্রক্ষয়েহহনীত্যাদিপুরাণাং দর্শে তু
মাঘমাসস্য ত্রয়োদশ্যাং নভস্যকে ইত্যাদিত্যপুরাণবচনাচ্চ অমা-
বাস্যাপ্রতীতেস্তদেকবাক্যতয়া বিষ্ণুপুরাণে কৃষ্ণপক্ষানুষঙ্গস্য ন্যায্যত্বাৎ
অন্যথানুষঙ্গসূচকচকারস্য বৈয়র্থ্যাৎ ব্রহ্মপুরাণে মাঘে তু পঞ্চদশ্যা-
ত্ত্বিত্তি পাশ্চাত্যপাঠাচ্চ অমাবাসৈস্যেব মাঘস্য যুগাদ্যা যুক্তেতি প্রাহঃ

সংক্রান্তিশ্রাদ্ধং নিক্রপয়তি অথ সংক্রান্ত্যাদীত্যাদি । অভ্যুদয়ং বিবা-
হাদিরিতি যদ্যপি । অষ্টকামাষ্যভ্যুদয়ঃ তীর্থপাত্রোপপত্তয়ঃ । পিতৃণামতি-
রেকোহয়ং মাসিকান্নাদৃক্রবঃ স্মৃত ইতি । পূর্বোপন্যস্তহারীতবাক্যেনাস্য
নিত্যত্বমুক্তং তথাপীহ বিবাহপদেনাধিবেদনমেবোক্তং তত্র চ শ্রাদ্ধং
কাম্যং ন চ দ্বিতীয়াদিবিবাহে শ্রাদ্ধমেব নাস্তি সংস্কারকর্মণ্যেব তদ্বি-
ধানাদিতি বাচ্যং অসংস্কারকেহপানেনৈব শ্রাদ্ধবিধানাং সংস্কারকবিবাহ-
শ্রাদ্ধক্ নিত্যমিতি তস্মাদ্বিশেষঃ । অতএব বিবাহপ্রকরণে বক্ষ্যতে বিবাহা-
বৃন্তৌ শ্রাদ্ধাবৃন্তিরিতি । আদিপদেনাত্র পুত্রজন্মভিধীয়তে তত্র কাম্যশ্রা-
দ্ধস্য সত্ত্বাৎ । নৈমিত্তিকং তথাচান্যং পুত্রজন্মাক্রয়াদিকম্ । নিত্যং নৈমি-
ত্তিকং ক্ষেয়ং পর্বশ্রাদ্ধাদি পণ্ডিতৈরিতি । মার্কণ্ডেয়পুরাণে নৈমিত্তিকত্ব-

অত্র বদন্তি । অন্ননিক্রিতয়ে শ্রাদ্ধং বিষুবদ্বিতয়ে তথা ।
 সংক্রান্তিবু চ সর্বাশু পিণ্ডনির্বাণনাদৃতে ॥ বৈশাখশ্চ
 তৃতীয়ায়্যাং নবম্যাং কার্ত্তিকশ্চ চ । শ্রাদ্ধং কার্য্যক
 শুক্রয়াং সংক্রান্তিবিধিনা নরৈঃ ॥ ইতি পঠিতমৎস্য-
 পুরাণবচনাভ্যাং সংক্রান্তৌ যুগাদৌ চ পিণ্ডনিষেধ
 ইতি সংক্রান্তিবিধিনা পিণ্ডদানেতরবিধিনা তদসৎ এত-
 যোরনাকরত্বাৎ সাকরত্বেহপি । ততঃ প্রভৃতি সংক্রান্তাবু-
 পরাণাদিপর্ব্বশু । ত্রিপিণ্ডমাচরেৎ শ্রাদ্ধমেকোদ্দিষ্টং
 যতাহনি ॥ ইতি মৎস্যপুরাণবচনাদিকল্প এব পিণ্ডদান-
 বিধিনিষেধয়োঃ ষোড়শীগ্রহণাগ্রহণবৎ তত্র দানে ফল-
 ভূমা কল্পনীয়ঃ ॥ ৭৫ ॥

মাত্রাতিধানেন কাম্যত্বপ্রতিপাদনাৎ এবং জলাশয়প্রতিষ্ঠাদ্যঙ্গভূতমপি
 শ্রাদ্ধং কাম্যত্বেনাদিপদগ্রাহৎ বোধ্যম্ । কেচিৎ তু বিবাহাদ্যঙ্গভূতবৃদ্ধি-
 শ্রাদ্ধস্য নিত্যকর্মাঙ্গত্বেনাকরণে কৰ্ম্মবৈশিষ্ট্যপ্রসঙ্গান্নিত্যমেব । বিষুবচনে
 চাত্ত্যদয়পদং পুত্রজন্মপরমেবেত্যাহঃ । রাত্রিসত্রন্যায়াদিতি যথা প্রতি-
 তিষ্ঠন্তীহ বৈ য এতা রাত্রীরূপযজ্ঞতীত্যর্থবাদবলেন প্রতিষ্ঠাকামঃ
 রাত্রিসত্রেণ যজ্ঞেত ইত্যেব বিধিঃ কল্প্যতে ইত্যর্থঃ । ন ত্বন্যদিতি বিশ্ব-
 জিন্ন্যয়েন স্বর্গাদিফলং কল্প্যৎ কল্পয়িতুং যুক্তং ন ত্বন্যদিত্যর্থঃ । অনুপস্থিত-
 তংকল্পনে গৌরবাদিতি শেষঃ । বিশ্বজিন্ন্যায়স্য চ ফলাশ্রুতিবিষয়ে
 কাম্য এব প্রবৃন্তোরিতি ভাবঃ । ষোড়শীগ্রহণাগ্রহণবদিতি অতিরাত্রৈ
 ষোড়শিনং গৃহ্নাতি নাতিরাত্রৈ ষোড়শিনং গৃহ্নাতীত্যত্র তুল্যবলবিরো-
 ধাৎ যথা বিকল্পস্তদ্বদিত্যর্থঃ । বস্তুতস্ত ততঃ প্রভৃতি পিতরঃ পিণ্ড-
 সংজ্ঞাস্ত লেভিরে ইতি মৎস্যপুরাণাৎ পিণ্ডপদস্য পিতৃবাচকতয়া মৎস্য-
 পুরাণীয়বচনং ত্রিপিণ্ডমাচরেদিত্যস্য ত্রেপুরুষিকশ্রাদ্ধবিধায়কত্বমেব ন

अथ काम्यतिथिश्राद्धकालाः । आपस्तम्बः । प्रथमेहनि
 क्रियमाणे स्त्री प्रायमपत्यां जायते द्वितीये स्तेनाः तृतीये
 त्र्यम्बवर्चस्विनः चतुर्थे स्फुद्रपशुमान् पञ्चमे पुमान् बह्व-
 पत्या न चानपत्याः प्रमीयते षष्ठेहध्वनीनो द्यूतशीलश्च
 सप्तमे कृषिसिद्धिः अष्टमे पुष्टिः नवमे एकधुराः दशमे
 व्यवहारसिद्धिः एकादशे कृषायसं त्रपुसौमकं द्वादशे
 पशुमान् त्रयोदशे बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापतेर्यो
 युवमारिणश्च भवन्ति चतुर्दशे आयुर्धनार्द्धिः पञ्चदशे
 पुष्टिश्च । स्त्री प्रायं अपत्यां जायते कन्याबहुलम् ।
 स्तेनाशेराः । त्र्यम्बवर्चस्विनः सूता इति शेषः । एक-
 धुरा अश्वदयः । कृषायसं लोहः । त्रपु रत्नम् । युव-
 मारिणश्च पुत्रा भवन्तीति शेषः प्राग्द्वैपन्ना एव पुत्रा
 युवानो त्रियन्ते श्राद्धोपन्ना वा अयुवमारिण इति पाठे-
 ह कारकपनापत्तेः । व्यक्तमाह कात्यायनः । ज्ञातिश्रेष्ठ्यं
 त्रयोदश्यां युवानस्तत्र त्रियन्ते । तथा महाभारते । ज्ञाती-
 नस्तु भवेत् श्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् । अवश्यं तु
 युवानोह्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥ अतस्तैत्र्ययुवमारिणा-
 दपत्यादोषसहिकारपत्यामात्रार्थिनः । तथा मुन्यन्तुरोक्त-
 तु पिण्डदानविधायकत्वं संक्रान्तिषु च सर्वास्त्रित्युक्तवचनविरोधात् अतो-
 हपिण्डकमेव त्रैपुरुषिकश्राद्धमिति भाव्यम् ॥ १५ ॥

अथ काम्येति । स्फुद्रपशुरजमेवादिः पुमांसो जायन्ते इति शेषः ।
 कर्ता च बह्वपत्याः बहुपुत्रादिसन्तुतिश्च स्यादिति शेषः । न चान-
 पत्या इत्यनेन पुत्रपौत्रादीनां चिरायुष्टुमुक्तम् । आयुर्धनार्द्धिरायुधा-
 धीना राज्यादिसम्पत्तिरित्यर्थः । अत्र शत्रुहतानामेव श्राद्धं नाशक-

ফলকামশ্চাপি দ্বিতীয়ায়াং ত্রয়োদশাঙ্কাধিকার ইতি
কল্পতরুঃ । অপত্যগতনিন্দামুখেनापत्यार्थिनোহধিকার-
নিষেধাৎ মুচ্যন্তরোক্তফলকামশ্চৈবাধিকার ইতি ইলা-
য়ুধঃ ॥ ৭৬ ॥

অথ শ্রাদ্ধবেলাঃ । ব্রহ্মপুরাণে । পূর্বাঙ্কে মাতৃকং
শ্রাদ্ধমপরাঙ্কে তু পৈতৃকম্ । একোদিকষ্টন্তু মধ্যাঙ্কে
প্রাতর্বুদ্ধিনিমিত্তকম্ ॥ মাতৃকমিত্যন্বষ্টকাশ্রাদ্ধম্ । যথা
শব্দঃ । পিত্রাদিত্রয়পত্নীষু ভোজ্যা মাতৃঃ প্রতি দ্বিজাঃ ।
স্ত্রীণামেব তু তদ্বশ্যান্মাতৃশ্রাদ্ধমিহোচ্যতে ॥ অপরাঙ্কে

হতানামিতি প্রাগেবাভিহিতম্ । অকারকল্পনাপত্তেরিতি অমুবমারিণ
ইতি পার্ঠকল্পনমসদ্বিতি শেষঃ । ব্যক্তমাহেতি যুবমারিণ ইতি পার্ঠঃ
ব্যক্তমাহেত্যর্থঃ । যুবমারিত্বাদীত্যাदिपदां स्त्रीप्रारग्रहणम् ॥ ৭৬ ॥

শ্রাদ্ধবেলামাহ অথেতি । পূর্বাঙ্ক ইতি । যদ্যপি পূর্বাঙ্কপদং
দিনাঙ্কাদিষু প্রযুক্তং তথাপি মধ্যাহ্নাদিপদসমভিব্যাহারাৎ সঙ্গবপরমত্র
অতএব ষট্ঠিকাত্রয়োপরি ষড়্ঘটিকাপর্যন্তমিতি বক্ষ্যতে । বস্তুতঃ প্রাতর্ম-
ধ্যাহ্নাদিকালে প্রাতর্মধ্যাহ্নাদিপদবৎ পূর্বাঙ্কপদং ন সঙ্গবে পারিভাসিকং
কিন্তু পূর্বাঙ্কো বৈ দেবানাং মধ্যন্দিনং মনুষ্যাণাং অপরাঙ্কঃ পিতৃণামিতি
শ্রুতিবলাৎ ত্রিধাবিত্তক্তদিনপ্রাথমিকতৃতীয়ভাগ এব শব্দং তৎপরমেবাত্র
পূর্বাঙ্কপদং অন্যথা সমভিব্যাহারবলেন সঙ্গবপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ ন
চ প্রাতর্বুদ্ধিনিমিত্তকমিতি পৃথগুপাদানাছিরোধ ইতি বাচ্যং শ্রাদ্ধভেদাৎ
প্রাতঃকালস্য বুদ্ধিশ্রাদ্ধনিমিত্তত্বে পূর্বাঙ্কস্য সামান্যস্য মাতৃকশ্রাদ্ধনিমি-
ত্বে বিরোধাভাবাদিতি বিভাবনীয়ম্ । 'মাতৃকং মাতৃপ্রধানকমিত্যর্থঃ ।
মাতৃকমিতীতি । যদ্যপি বুদ্ধিশ্রাদ্ধস্যাপি মাতৃকত্বং বক্ষ্যতে তথাপ্যত্র তস্য
পৃথগভিধানাৎ অষ্টষ্টকাপরমেব মাতৃকপদমিতি ভাবঃ । পিত্রাদিত্রয়পত্নী-
ষু ইতি দ্বিতীয়ার্থে সপ্তমী পিত্রাদিত্রয়পত্নীর্নাতৃপ্রভৃতীরিত্যর্থঃ । অপ-

तु पैतृकमिति कृष्णपक्षपार्ष्णविषयम् । यथा विष्णुः ।
 शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्ने विप्रानाटा-
 त्तानुपवेशयेत् । वायुपुराणे । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने
 श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षेऽपराह्ने तु रोहिणस्तु न
 लज्जयेत् ॥ शुक्लपक्षादिविहितं युगाद्यादिश्राद्धं पूर्वाह्ने
 कर्तव्यम् । पूर्वाह्णश्राद्धरावधिमपराह्णस्य पूर्वावधिमाह
 रोहिणमिति । रोहिणं नवमघटिका रोहिणीनक्षत्रमुहूर्त-

राह्ने तु पैतृकमित्यत्र पितृपदं मृतश्रोपाधिना प्रेतोऽप्युच्यते ।
 पितृये तु द्विगुणा दर्भाः । पितृयमानिधनां कार्यं पैतृके दक्षिणामुखं
 इति पारस्करदेवलवचनवत् । एवञ्च सपिण्डीकरणमप्यपराह्ण इति सिद्धम् ।
 कृष्णपक्षपार्ष्णेति । यद्यपि पैतृकपदं सामान्यं तथाप्यत्र एकोद्विष्टस्य
 पृथक्कालाभिधानां शुक्लपक्षपार्ष्णस्य च वक्ष्यमाणविशेषवचनावरुद्धत्वात्
 कृष्णपक्षपार्ष्णविषयमित्युक्तम् । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ण इति । न चात्र
 षोडशिकं पूर्वाह्णपराह्णपदं द्विधाविभक्तपरमिति वाच्यं ब्रह्मपुराणे
 प्रातःपदसमभिव्याहारेण पारिभाषिकापराह्णग्रहणात् तदेकवाक्यतया
 श्राद्धमात्र एव परिभाषादाटेऽन च पक्षधाविभक्तपराह्णपरत्वे निर्णीते
 तत्समभिव्याहारेण पूर्वाह्णपदस्यापि सङ्गवपरत्वावधारणात् । शुक्लपक्ष-
 विहितमिति शुक्लपक्षक्रियमाणमित्यर्थः । शुक्लपक्षक्रियमाणसपिण्डीनसां-
 वत्सरिकरोर्वाधितयोः कृष्णपक्षेऽपि एकादश्यादौ क्रियमाणत्वान्निरासः ।
 चूडामणिसु वत्राङ्गविधिवाक्ये शुक्लपक्षश्रुतिसुदेव शुक्लपक्षविहित
 मित्याह । म्यार्तास्तु शुक्लपक्षस्येति षष्ठ्या अङ्गाङ्गीभावसम्बन्धोऽर्थः तस्य
 च श्राद्धेऽन्वयः । तथाच शुक्लपक्षस्य श्राद्धं शुक्लपक्षतुपुरस्कारेण अङ्गविधि-
 विहितं श्राद्धं पूर्वाह्ने कर्तव्यमित्याभिप्रायः । केचित् तु शुक्लपक्षतु-
 पुरस्कारेण प्राधानविधिविहितं इत्याहुः । तदस्य युगाद्यादिश्राद्धाना-
 मपि युगाद्यातुपुरस्कारेणैव विहितत्वेन शुक्लपक्षतुपुरस्कारेणाविहिततया
 प्रकृतग्रहस्यैवासङ्गत्यापत्तेः । साग्निकर्तव्यशुक्लपक्षीयसांवत्सरिक-

ত্বাৎ তন্ন লঙ্ঘয়েৎ । অতএব শুক্লপক্ষে নবমঘটিকোপরি
কৃষ্ণপক্ষে নবমঘটিকায়াঃ শ্রাক্ শ্রাদ্ধং ন কর্তব্যম্ । ষষ্ঠৈ-
কোদিক্তপরতয়া রৌহিগন্তু ন লঙ্ঘয়েদिति ব্যাখ্যানং
তৎ পার্শ্বণপ্রকরণাপরিচয়েন । এতেন কৃষ্ণপক্ষেহৃষ্টম-
ঘটিকোপরি মুহূর্ত্তচতুষ্টয়ং পার্শ্বণকালঃ । নবমঘটিকোপরি
অপরাহ্নে প্রাশস্ত্যং শুক্লপক্ষে ঘটিকাত্রয়োপরি ষড়্ঘটিকা-

শ্রাদ্ধে পক্ষপুরস্কারেণ বিধিনাভাবাৎ কালব্যবস্থানধ্যবসায়াপত্তেষ্ট ।
ন চাত্র সাংবৎসরিকে পার্শ্বণধর্ম্মাতিদেশাৎ অপরাহ্নপ্রাপ্তিরिति
বাচ্যং শ্রাবণ্যাदिশ্রাদ্ধানামপি পার্শ্বণত্বাৎ তদতিদেশেন পূর্ন্বাহ্নস্যপি
প্রাপ্তেরভিগমাৎ । ননু পার্শ্বণশকস্যামাবাস্যাপার্শ্বণে ক্লটিবলাৎ
শীঘ্রোপস্থিতিকত্বেন অমাবাস্যাপার্শ্বণস্যেবাতিদেশো ন শ্রাবণ্যাदि-
পার্শ্বণস্য । অতএব সাগ্নিকাদিক্রিয়মাণবিকৃতপার্শ্বণেহমাবাস্যাপার্শ্বণ-
স্যেবাতিদেশো ন তু পূপাদিद्रব্যকাষ্টকাপার্শ্বণস্যেতি চেন্ন প্রকৃতি-
ধর্ম্মস্যেব বিকৃতাতিদেশাৎ । তথাচোক্তম্ । প্রকৃতাৎ কর্ম্মণো যস্মাত্তৎ-
সমানেষু কর্ম্মসু । ধর্ম্মোহতিদিশ্যতে যেন সোহতিদেশ উদাহৃতঃ ॥ ইতি ।
কালস্য তু প্রকৃতিধর্ম্মত্বাভাবেনাতিদেশাপ্রশক্ততা । অতএব সপিণ্ডী-
করণং কুর্ষ্যাৎ অপরাহ্নে তু পূর্ন্ববদিত্যাदिগরুড়পুরাণাদিবচনে পূর্ন্ববদिति
পার্শ্বণধর্ম্মানতিদিশ্যাপরাহ্নে ত্বिति কালঃ পৃথগভিহিত ইতি সুধীতি-
র্ভাব্যম্ । সপিণ্ডীকরণে তু সপিণ্ডীকরণং বক্ষ্যে পূর্ন্বৈহকে তৎক্ষয়ানি ।
সপিণ্ডীকরণং কুর্ষ্যাৎ অপরাহ্নে তু পূর্ন্ববৎ ॥ ইতি গরুড়পুরাণবচনাদেব
কালব্যবস্থা । সংক্রান্তিশ্রাদ্ধে তু পুণ্যকাল এব বিশেষঃ । তীর্থশ্রাদ্ধে
তু । তীর্থে দ্রব্যোপপত্তৌ চ ন কালমবধারয়েদिति বচনাতীর্থপ্রাপ্ত্য-
স্তরবিহিতকাল এব নিয়তঃ । নিত্যশ্রাদ্ধে তু । পঞ্চমে চ তথা ভাগে
সংবিভাগো ষথার্থতঃ । পিতৃদেবমনুষ্যাণাং কীর্টানাক্ষোপদিশ্যতে ॥
ইতি দক্ষোক্তেঃ পঞ্চমযামার্কীরূপকাল এব আদরনীয় ইতি । পূর্ন্বাহ্ন-
স্যোত্তরাবধিমिति অশক্তৌ পূর্ন্বাহ্নশ্রাদ্ধস্যোত্তরাবধিমপরাহ্নশ্রাদ্ধস্য

পর্যন্তঃ শ্রাদ্ধকালঃ । প্রথমঘটিকাত্রয়মধ্যে প্রাশস্ত্যম্ ।
ননু । উর্দ্ধং মুহূর্তাৎ কুতপাৎ যন্মুহূর্তচতুষ্টয়ম্ । মুহূর্তপঞ্চকং
বাপি স্বধাত্বনমিষ্যতে ॥ ইতি ব্রহ্মপুরাণবচনাৎ ॥ ৭৭ ॥

কুতপশ্চাষ্টমঘটিকায়া অপি শ্রাদ্ধকালত্বমুক্তম্ । ন চ
কুতপাদূর্দ্ধং মুহূর্তপঞ্চকমিতি ব্যাখ্যানং যুক্তম্ । অপরাহ্নে
তু সম্প্রাপ্তেহভিজিদ্ভৌহিণোদয়ে । যদত্র দীপ্যতে জন্তো-

পূর্ক্কাবধিমিত্যর্থঃ । ন চ সান্নিধ্যাৎ কৃষ্ণপক্ষ এব রৌহিণস্ত ন লজ্জয়ে-
দিতাস্যাবয়ো ন তু শুক্লপক্ষ ইতি বাচ্যম্ । মুখ্যকালশক্তৌ কিং
স্যাদিত্যাকাজ্জ্বায়াং উভয়ত্রৈব তৌল্যেন তন্নিরাসকতয়া উভয়ত্রৈব
তদবয়স্য ন্যায্যত্বাৎ । নবমঘটিকেতি । ষটিকা মুহূর্তপর্যায়ঃ । প্রথম-
ঘটিকাত্রয়মধ্যে ইতি । তত্রৈব প্রাথমিকঘটিকাত্রয়মধ্যে সঙ্গবাথো
ইত্যর্থঃ । অত্রৈব পূর্ক্কাহুপদস্য মুখ্যত্বাদিতি ভাবঃ । মধ্যাহ্নরূপঘটি
কাত্রয়স্যেব রৌহিণস্ত ন লজ্জয়েদिति নিষেধস্বরসলভ্যত্বাৎ অপ্রাশস্ত্যং
হারীতেন দশমাদিমুহূর্তানাং নিষেধাচ্চ । তথাচ হারীতঃ । মধ্যাহ্নসময়ে
ক্ষীণে ক্ষীণশোভে দিবাকরে । আশুরং তদ্রবেৎ শ্রাদ্ধং পিতৃণাং নোপ-
তিষ্ঠতে ॥ গোণকালমপ্যাহ স এব । পূর্ক্কাহুপদস্য লক্ষ্যারামুহূর্তং রৌহিণং
স্মৃতম্ । তস্মাৎ শ্রাদ্ধাক্ষিকে দদ্যাৎ রৌহিণস্ত ন লজ্জয়েৎ ॥ তস্মাদিতি
ন্যবলোপে পঞ্চমীতং প্রাপ্য ইত্যর্থঃ । নিন্দামাত্ স এব । রৌহিণং লজ্জ-
য়েদ্যস্ত ভ্রমাদজ্ঞানতোহপি বা । আশুরং তদ্রবেৎ শ্রাদ্ধং পিতৃণাং নোপ-
তিষ্ঠতে ॥ অত্র শ্রাদ্ধপদং শুক্লপক্ষশ্রাদ্ধপরং ন তু একোদ্ভিষ্টশ্রাদ্ধপরং
তৎ পরত্বে একোদ্ভিষ্টবিধিকত্বেনাঙ্গিকস্য প্রাপ্তৌ আঙ্গিকগ্রহণং নিরর্থকং
স্যাৎ । একাহ্নে দ্বাদশাথবা ইত্যপি বাবিতং স্যাৎ কৃষ্ণপক্ষবিহিতপার্ক্কে
দশমমুহূর্তং প্রাশস্ত্যং শুক্লপক্ষশ্রাদ্ধং তত্র নিষিদ্ধমিতি তাৎপর্যম্ ॥ ৭৭ ॥

অষ্টমঘটিকায়া ইতি । তথাচ কুতপাদিতি ন্যবলোপে পঞ্চমী তেন
মুহূর্তচতুষ্টয়পক্ষে কুতপমর্ঘ্যাদাশ্রয়ণেন কুতপমবধীকৃত্য মুহূর্তপঞ্চক
পক্ষেহভিবিধ্যাশ্রয়ণেন কুতপমভিব্যাপ্যেতি যথাযোগ্যমবয়ঃ । বস্তত

सुदक्षयमुदाहृतम् ॥ इति मत्स्यपुराणविरोधात् । अभिजिद-
 ष्टमघटिका अतः सप्तममुहूर्तोपरि मुहूर्तपक्षकं श्राद्धकाल
 इति । अतएव पार्ष्णप्रकरणे कुतपप्रशंसामाह
 ब्रह्मपुराणम् । यतिस्त्रिदशः करुणा राजतं पात्रमेव च ।
 द्रोहित्रं कुतपः कालः छागः कृष्णाग्निः तथा ॥ अन्यथा
 तदप्रस्तुतं श्रात् सत्यं मुहूर्तचतुष्टयपक्षादपक्षोत्तरं
 कुतपादिमुहूर्तपक्षकपक्ष इति न विरोधः । रात्रौ श्राद्धं
 न कुर्यातेत्यादिवाक्येषु पयुर्दासविधौ रात्रिसक्त्यादीत-
 रामावाश्रादिकालश्रात्तापक्षविषयत्वम् । ये तु मन्यन्ते
 पूर्वार्हो वै देवानां मध्याह्निकं मनुष्याणामपराह्णः पितृ-
 णामिति श्रुतेः । पक्षात्ते निर्क्षपेत्तेभ्यो अपराह्णे च
 धर्मविद् । इति वचनानादपराह्णे च पितृकमिति ब्रह्मपुराण-
 वचनाच्च अपराह्णे मुख्यः कर्णः कुतपादूर्ध्वं मुहूर्तचतुष्टय-
 मनुकर्णः मुहूर्तपक्षकमापत्कर्णः निषिद्धेतरकर्णश्च

कुतपादूर्ध्वमिति मुहूर्तपक्षकमित्यत्र नावेति अनुषङ्गकल्पने प्रमाणा-
 भावात् । पक्षमे कुतपलातस्तु अभिजिद्रोहिणोदये । इति वचनैक-
 वाक्यतरेति बोध्यम् । उपाध्यायमतमाशङ्क्य निषेधरति नचेति । मत्स्य-
 पुराणवचनविरोधादिति पार्ष्णप्रकरणश्चमत्स्यपुराणवचनैकवाक्यतया
 मुहूर्तपक्षकमित्यस्य कुतपमादायैव सिद्धेस्तद्विरोधादित्यर्थः । इदमुप-
 लक्षणं वचनस्याग्रथागतिसंभवे पयुर्दस्यसाराह्णमुहूर्तस्यान्याव्यादादि-
 त्यपि बोध्यम् । तथाच कुतपस्यापि श्राद्धकालतया प्राप्तेः कृष्णपक्षे
 नवमघटिकायाः प्राक् श्राद्धं न कर्तव्यमिति भवदुक्तेर्विरोध इत्याश-
 ङ्कार्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति अत इति । करुणा श्रद्धा द्रोहित्रं
 खड्गमांसमित्येके । वस्तुतः । अमावास्यां गते सोमे या च थादति

मुख्य-कल्पानु-कल्पापङ्क-व्यतिरिक्तोऽहत्यापङ्क-कल्प
 इति । तथाच । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
 न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्म्भतेर्विद्यते फलम् ॥ इति गृह-
 परिशिष्टवचनानुख्यभूतापराहूलात्ते शक्तस्यान्यत्र फलं
 नास्त्येवेति विशेषः । तदशोभनं मुख्यकल्पानु कल्पेत्वे
 प्रमाणाभावात् फलातिशयानतिशयाभ्यामेव व्यवहसम्भ-
 वात् । किञ्च सामान्यप्राप्तस्य विशेषतो विधानमतिशयार्थ-
 नेव दृश्यते । यथा विष्णुः । आदित्यसंक्रमणं विभुवद्वयमि-
 त्यादि । किञ्च नानामुनिवचनेषु प्राशस्त्यश्रवणात् पूर्वो-
 क्तवचनान्यपि संशये प्राशस्त्यपरागेव । यथा मनुः । यथा
 चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते । तथा श्राद्धस्य पूर्वा-
 ह्नादपराहू विशिष्यते ॥ शततपः । दर्शे श्राद्धस्तु यत्

श्राद्धगम् । उहिता सा समाधाता दौहित्रं तद्वत् प्रथम् ॥ इति वचनाः
 दौहित्रं यतिविशेषः । अत्रथा कुतपस्य श्राद्धकालज्ञातावे पार्श्वप्रक-
 रणे तदप्रसङ्गं स्यादित्यर्थः । सत्यमिति । तथाच रौहिणस्तु न लज्जये
 दिति निषेधः रौहिणास्तकालात् कुतपास्तु पूर्वकालस्याप्राशस्त्यपर इति
 भावः । श्रीदत्तोपाध्यायस्तु उर्द्धपदस्यारुह्या कुतपादूर्द्धं परस्मिन् मुहूर्त-
 चतुष्टयं कुतपादूर्द्धं पूर्वस्मिन् मुहूर्तपक्षकं काल इति उर्द्धपदेन
 पार्श्वपरकालानुच्यते । मुहूर्तपक्षकं वापीत्यत्र मुहूर्तपक्षकैवेति
 पाठमपि नौकुर्वन्तु चकारात् कुतपलाभः । एतेन पक्षदशमुहूर्तात्रक-
 दिनस्य दशमुहूर्तं श्राद्धकालः अचिरौदितमुहूर्तद्वयं सायाह्नुहूर्त-
 द्वयञ्च श्राद्धे पर्युदस्तमेवेत्याहः । तन्न रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत
 राहोरत्र दर्शनात् । सूर्योदयमुहूर्ते च सक्यारोक्तयोरुत्था ॥ इति
 शततपवचनबलात् सूर्योदयसम्बन्धेकमुहूर्तमैव निषेधेन तदेक-
 वाक्यत्वात् सूर्ये चैवाचिरौदिते इत्यस्यापि सूर्योदयसम्बन्धेकमुहूर्त-

प्रोक्तं पार्ष्णं तत्र प्रकीर्तितम् । अपराह्ने पितृणास्तु
तत्र दानं प्रशस्यते ॥ आपस्तम्बः । मासि मास्यपरपक्षस्या-
पराह्णः श्रेयानिति तदा चापराह्णसद्भावेह्यन्यत्र फल-
मस्त्येव । किञ्च न तथा प्रकृतं तस्यां फलप्रकर्षतार-
तम्यार्थमुत्तरोत्तरलघुकालोत्कर्षः ॥ १८ ॥

ननु रात्र्यादीतरामावास्याकालसामान्यप्रतिपा-
दकं वचनमपराह्णविशेषपरमस्तु सर्वत्र सामान्यवचनस्य
विशेषदर्शनात् विशेषपरत्वं दृश्यम् । यथा । श्वरसंकेतज्ञे
पुत्रो विधिना पार्ष्णेन तु । प्रत्यक्षमितरे कुर्यारेको-

पवत्तेनाचिरोदितमुहूर्तद्वयस्यापयुद्दासात् । वस्तुतस्तु सक्र्या हि दण्ड-
द्वयं तस्याश्चैकोदण्डो वात्रेपरश्च दिनस्य तस्य च सक्र्यात्तेनैव पृथ-
गेऽवेधात् तमपहाटेरवाचिरोदितमुहूर्त एको निषिध्यते । अत्रथा
उत्तरमतेह्यपि वचनयोर्विधानुवादापत्तेरिति भाव्यम् । नावायगोपाध्याय-
मतं दृश्यति अन्ये ह्यिति । मुहूर्तपक्षकमिति कुतपमादायेत्यर्थः । न तु
सायाह्नसम्बन्धोऽप्युहूर्तमादाय मुहूर्तपक्षकमित्यर्थः । एतच्च निषिद्धेतर
इत्यादिधानान्तरम् । एतच्च स्वमतादृष्टेस्तु उक्तं उपाध्यायेन तु सायाह्न-
मुहूर्तमादाय मुहूर्तपक्षकसोक्तत्वादिति बोध्यम् । ननु फलातिशयानति-
शयात्त्यां कालव्यवस्था मुख्यकलानुक्रमक्रमेण वा इत्यत्र विनिगमनाविरह
इत्यत आह किञ्चेति । ननु विष्णुवचने विशेषेणानद्वयमित्यतिधानात्
तथैवास्तु इह तु तथार्थे प्रमाणं नास्तीत्यत आह किञ्चेति । पूर्वो-
क्तवचनानि अपराह्णः पितृणामित्यादीनि एकवाक्यताबलादिति शेषः ।
लघुकालोत्कर्ष इति निषिद्धेतरकालात् कुतपादिकालस्य तस्याच्च
रौहिण्यादिकालस्य ततोह्यप्यपराह्णकालस्योत्कर्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

नश्चित्यादि । पयुद्दस्येतरामावास्यायां पितृभ्यां दद्यादिति सामान्य-
वचनं अपराह्णः पितृणामित्यादि अपराह्णरूपविशेषविधायकविशेष-

द्विष्टं सूता दश ॥ इति जावालवचनम् । यत्र यत्र प्रदातव्यं
 सपिण्डीकरणात् परम् । पार्ष्वणेन विधानेन देयमग्निमता
 सदा ॥ इति मत्स्यपुराणवचनात् साग्निकोरसक्केत्रजपुत्र-
 परमिति वक्ष्यते न तत्र मुनिभेदात्तदस्तु एकमुनिपक्केहपि
 तथात्वे सामान्यवचनवैयर्थ्यापत्तेः । इह तु एकेनैव
 मुनिना रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् इत्यभिधायपराहो
 विशिष्यते इत्युक्तं एवं मध्याह्नादिविधिरपि प्राशस्त्यपर
 एव । ननु मध्याह्नादिविधिविरोधात् रात्रौ श्राद्धं न कुर्या-
 तेति तीर्थश्राद्धविषयमस्तु नामावास्यपार्ष्वणैकोद्विष्ट-
 विषयम् । न प्राशस्त्यपरतयाप्युपपत्तौ प्रकरणबाधस्या-
 न्यायत्वात् उभयत्र मध्याह्नाप्राप्तौ श्राद्धलोपापत्तेश्च ।
 तथा सति प्रतिसंबन्धपरमिति वीप्सार्थबाधः प्रातःकालादि-
 विभाग उक्तो मत्स्यपुराणे । प्रातःकालो मुहूर्त्तांशुः
 सङ्गवस्तुवदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः श्रादपराह्नुस्ततः परम् ॥
 सायाह्नुस्त्रिमुहूर्त्तः श्रात् श्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी
 नाम सा बेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥ अहो मुहूर्त्ता विख्याता

वचनदर्शनाद्विशेषपरमास्तित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन दृश्यति सर्वत्रे-
 त्यादि । यथेति । इदमपि अग्निमत्स्यं नौरसक्केत्रजत्वविशेषो धर्मः तदु-
 त्तयेतरपुत्राणामपि साग्नित्वसम्भवात् तथापि एकवाक्यतायामसति बाधके
 लाघवमेव बीजं तच्च तत्रैव प्रकृतेःप्यास्तीति तात्पर्यम् । समाधत्तेनेति
 तथात्वे सामान्यवचनस्य विशेषपरत्वे वैयर्थ्यात् दर्शयति इह द्विती । एके-
 नैवेति । एकेनैव मुनिना रात्रौ श्राद्धं न कुर्यातेत्यनेन रात्रिसक्के-
 त्रजसामान्यकालमभिधायपराहो विशिष्यते इत्युक्तमित्यर्थः । तेनात्रा-
 प्येकवाक्यत्वात्पुनरेव रात्रौ श्राद्धं न कुर्यात् इति सामान्यविधिव्यर्थ एव

দশ পঞ্চ চ সৰ্ব্বদা । তত্রাষ্টমো মুহূর্ত্তো যঃ স কালঃ
কুতপঃ স্মৃতঃ ॥ মধ্যাহ্নে সৰ্ব্বদা যস্মান্মন্দীভবতি
ভাস্করঃ । তস্মাদনন্তফলদস্তত্রারম্ভো বিশিষ্যতে ॥
রাক্ষসীতি নিন্দার্থম্ । সৰ্ব্বকৰ্ম্মসু স্নানাदिष्वपि अनापदी-
त्यर्थः । মোহয়ং শ্রাদ্ধবিষয়ে পঞ্চধা দিনবিভাগ উক্তঃ ।
মধ্যাহ্ন ইতি । অহ্নো মধ্যং মধ্যাহ্নঃ অষ্টমঘটিকেত্যর্থঃ ।
তত্র যস্মান্মন্দীভবতি ভাস্করঃ স্থিরীভবতি ভাস্করঃ । অতএব
সূর্য্যং প্রতি यमदग्निवाक्यम् । मध्याह्नेषु निमेषं हि स्वाश्र-
मि त्वं दिवाकर । तत्र भेत्स्यामि सूर्य्य त्वां नात्र कार्या
विचारणा ॥ अतस्तत्र कूतपे आरम्भो विशिष्यते ॥ १२॥

শ্রাদ্ধিতি ভাবঃ । তথাচাত্ত সামান্যবচনবৈয়র্থ্যমেব বাধকং অতো নৈক-
বাক্যত্বসম্ভবঃ কিন্তু বিশেষবচনং প্রাশস্ত্যপরমেবেতি ভাবঃ । এবমিতি ।
একস্মিন্ বচনেহপরাক্রম্য প্রাশস্ত্যপরত্বে নির্ণীতে একোদ্दिष्टं मध्याह्ने
ইত্যাদিমধ্যাহ্নবিধিরপি প্রাশস্ত্যপর এবৈত্যর্থঃ । ননু মধ্যাহ্নাদীতি ।
আদিপদাৎ অপরাহ্নে তু পৈতৃকমিত্যাদিবিধিগ্রহণম্ । তীর্থশ্রাদ্ধেতি ।
তার্থে দ্রব্যোপপত্তৌ চ ন কালমলধারণেৎ । ইতি সামান্যশাস্ত্রপ্রাপ্ততীর্থ-
শ্রাদ্ধবিষয়মস্ত তত্র বিশেষবিধিবিরহেণ তদ্বিরোধাত্বাদিত্যর্থঃ । প্রক-
রণেতি । অমাবাস্যাপার্কণপ্রকরণোক্তসু রাত্ৰ্যাদিনিষেধশ্চেতি শেষঃ ।
উভয়ত্র উভয়দিনে । পূর্বাহ্নে মাতৃকং শ্রাদ্ধমিত্যাदिना तद्वृत्तकाले
শ্রাদ্ধোক্তেস্তত্তৎকালাকাঙ্ক্ষায়ামাহ প্রাতঃকালাদীতি সঙ্গবঃ পূর্বাহ্নাপর-
নামা । অনাপদীতি । আপদি তত্র স্নানাदि कर्तव्यमेव यथा बृहन्नारदीये ।
नित्योदितानि कर्माणि स्वकाले न कृतानि चेत् । सर्वर्षाः प्रथमे यामे
तानि कुर्यादतस्त्रितः ॥ इति । मोहयमिति सायाह्ननिन्दैव सर्वकर्मसु
न तु प्रातःकालादिविभागोऽपि सर्वकर्मसु तथा अनभिधानात् किन्तु
श्रद्धविषय एव तेन प्रातःस्नानादौ न रात्रिमुहूर्तविधिरिति भावः ।
एकोद्दिष्टप्रशस्तत्रिमुहूर्ताश्चकमध्याह्नमध्ये कूतपस्यातिप्रशस्त्यमाह

अथ श्राद्धनिषेधः । महाभारते । नक्त्रे न च कुर्वीत
 यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रोष्ठपदयोः कार्यं
 तथाग्रेये च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरो च
 विवर्जयेत् । ज्योतिषे । यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि
 वर्जयेत् ॥ प्रोष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा द्विनक्षत्राद्विब-
 चनम् । आग्नेयं कृत्तिका । दारुणमुक्तं ज्योतिषे । दारुण-
 षोरगं रोद्रमैन्द्रं नैर्वा तमेव च । उग्रनक्षत्रपरतया
 व्याख्यानमसङ्गतं । नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणोत्राणि वर्जये-
 दिति विष्णुधर्मोत्तरवचने भेदेनोपादानात् । ज्योतिषे
 यानि प्रोक्तानि निषिद्धतया भरण्यादीनि । तथा । नन्दायां
 भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र श्राद्धं न
 कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥ एतच्च त्रीहिववपाकादि-
 निमित्तसावकाशश्राद्धविषयम् । मनुः । रात्रौ श्राद्धं
 न कुर्वीत राक्षसौ कौर्त्विता हि सा । सक्यायोरुभयोरैशेचव

मध्याह्ने सर्वदेति अनसुफलद इति मन्त्रे सवितर्षाक्षयं भवतीति
 श्रुतिरत्र मूलम् । अतएव तत्र भास्वरस्त्रिरीभावान्देव ॥ १७ ॥

अथ श्राद्धनिषेधः । प्रत्यरो पक्षमतारात्रये दारुणमिति उग्र-
 गमश्लेषा रोद्रमाद्रा ईन्द्रं ज्येष्ठा नैर्वा तं मूला उग्रनक्षत्राणि च पूर्वा-
 त्रयं भरणी मघा चोग्रगणः स्मृत इति ज्योतिर्वचनोक्तानि । भरण्यादिनी-
 त्यादिपदाद्युग्रगणपरिग्रहः । त्रिजन्मनीति । जन्मसम्प्राप्तिपञ्चमेः प्रत्यरिः
 साधको बधः । मित्रं परममित्रं जन्मताच्च पुनः पुनः ॥ इत्युक्तदिशा
 सप्तविंशतिनक्षत्राणां त्रिरावृत्त्या गणनया सिद्धे जन्मनक्षत्रत्रय इत्यर्थः ।
 एतच्छेति आदिपदां युगाद्यादिश्राद्धपरिग्रहः । सावकाशश्राद्ध-
 विषयमिदं निरवकाशश्राद्धविषयत्वे तच्छ्राद्धवाधापत्तेरिति भावः । यस्य
 श्राद्धस्य यन्दिनाकरणेऽप्रत्यवायान्त्वभावान्देव श्राद्धं सावकाशम् । अत्र

নূর্যো চৈবাচিরোদিতে ॥ রাক্ষসীতি নিন্দার্থম্ । অচি-
রোদিতে দিবসশ্রাদ্ধাঘটিকায়াম্ । বিষ্ণুঃ । সঙ্কারাত্ৰ্যোর্ন
কর্তব্যং শ্রাদ্ধং খলু বিচক্ষণৈঃ । তয়োৱপি চ কর্তব্যং
যদি শ্রাদ্ধাহুদর্শনম্ ॥ রাহুদর্শনদত্তং হি শ্রাদ্ধমাচন্দ্র-
তারকম্ । গুণবৎ সর্বকামীয়ং পিতৃণামুর্পাতষ্ঠতে ।
আচন্দ্রতারকং যত্র উপতিষ্ঠতে অতো রাত্ৰাবাপ কার্য-
মিত্যর্থঃ । সর্বকামীয়ং সর্বকামায় হিতম্ । বমঃ । স্নানং
দানং তপঃ শ্রাদ্ধমনন্তং রাহুদর্শনে । আশুরী রাত্রিরন্যত্র
তস্মাত্তাং পরিবর্জয়েৎ ॥ রাহুদর্শনেহনন্তফলং যতোহতো-
হন্যত্রাশুরী রাত্রিরিত্যর্থঃ । স্নানদানাদীনামপ্যন্যত্র রাত্ৰৌ
নিষেধে প্রতিপ্রসবমাহ দেবলঃ । রাহুদর্শনসংক্রান্তি-
বিনাহাত্যয়বুদ্ধিশু । স্নানদানাদিকং কুবুর্নিশি কাম্য-
ব্রতেষু চ ॥ আদিশব্দঃ শ্রাদ্ধাদিপরঃ । অতো রাত্ৰৌ রবি-

কেচিৎ উপনয়নাদ্যঙ্গভূতবুদ্ধিশ্রাদ্ধমপি নন্দাদৌ ন কার্যং অঙ্গিনাং
সাবকাশত্বেন অঙ্গানামপি সাবকাশত্বাৎ । ন চ প্রধানপ্রবৃত্তৌ তদঙ্গস্যা-
বশ্যকত্বাৎ নিরবকাশত্বমিতি বাচ্যং প্রধানপ্রবৃত্তেরাবশ্যকত্বাভাবাৎ
সঙ্গপ্রধানস্যেবানুষ্ঠেয়ত্বেনাঙ্গবাধেহঙ্গিনোহপ্রবৃত্তেঃ । যথা কাম্য-
শ্রাদ্ধে বঙ্গাদ্যঙ্গবাধে তস্মিন্ দিনে প্রধানাপ্রবৃত্তিঃ । যত্র তু বিশেষবচনাৎ
নন্দাদৌ প্রবৃত্তিনির্যতা । যথা । কুর্য্যাৎ পুংসবনং সুযোগকরণে নন্দে
সভদ্রে তিথাবিত্তি । তথাচ সিতেন্দুজীবদিবসেহ্নপ্রাশনমিতি তত্র
প্রধানপ্রবৃত্তেরাবশ্যকত্বেনাঙ্গস্যাপি আবশ্যকতয়া নিরবকাশং বুদ্ধি-
শ্রাদ্ধং কর্তব্যমেব বচনাদিত্যাহঃ । তদসং নিরবকাশোপনয়নাদ্যর্থ-
বুদ্ধিশ্রাদ্ধস্য নন্দাদাবপি কর্তব্যত্বাৎ সামান্যতো নিষেধাভিধানস্যানু-
চিতত্বাৎ কিন্তু প্রধানস্য যত্র সাবকাশত্বং তত্র তদঙ্গবুদ্ধিশ্রাদ্ধস্য নন্দাদৌ
নিষেধঃ । যত্র তু প্রধানস্য নিরবকাশত্বং তত্রাঙ্গস্যাপি নিরবকাশতয়া

সংক্রমণে স্নানদানশ্রাদ্ধাদৌনি কর্তব্যানি । রাত্ৰৌ বিবাহে
 যদা প্রাতঃকালে বৃদ্ধিশ্রাদ্ধং ন কৃতং তদা রাত্ৰাবপি
 কার্যম্ । এতেনাসম্ভবে দিবসস্ত ভাগান্তরেহপি বৃদ্ধি-
 শ্রাদ্ধমবগম্যতে । অত্যয়ে নরণে রাত্ৰৌ স্নানতর্পণপিণ্ড-
 দানাদিকং কর্তব্যম্ । বৃদ্ধৌ পুত্রজন্মানি স্নানমঙ্গাশৌচাপ-
 গনার্থং দানং সহিষ্ণ্যাতিলাপাত্ৰদানং হাবীতাচ্যক্তং বৃদ্ধি-
 শ্রাদ্ধঞ্চ কর্তব্যম্ । অত্র কেচিৎ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধং পুত্রজন্মানন্তরং
 ন কর্তব্যং শৌচস্রাধিকারিবিশেষণত্বাৎ ॥ ৮০ ॥

নন্দাদৌ কর্তব্যতৈবেতি স্থিতিঃ । অতএব নান্দীমুখে বিবাহে চ যুগাদাব-
 যনে তথা । গ্রহণে চ ন দুয্যন্তি তিথিবারান্ত্রিজননি ॥ ইতি রাজমার্গ-
 েণ নিরবকাশবিবাহনিমিত্তকনান্দীমুখশ্রাদ্ধ এব তিথ্যাदीনামদোষ-
 মুক্তম্ । আদ্যঘটিকারামিতি । প্রথমমুহূর্ত্ত ইত্যর্থঃ । অত্র মুহূর্ত্তত্রয়মেব
 নিষিদ্ধমিতি কল্পকভট্টঃ । তন্ন প্রাতর্বৃদ্ধিনিমিত্তকমিত্যনেন প্রাতর্বৃদ্ধি-
 বিধানবিরোধাৎ । সায়াক্ষসম্বন্ধিমুহূর্ত্তত্রয়নিষেধবৎ প্রাতঃসম্বন্ধিমুহূর্ত্ত-
 ত্রয়স্যেব নিষেধপ্রশক্তৌ প্রাতর্বৃদ্ধিবিধানেন কর্মযোগ্য একমুহূর্ত্ত-
 পরিত্যাগাৎ প্রাথমিকমুহূর্ত্তদ্বয়ং নিষিদ্ধমিতি মিশ্রাঃ । অত্রাচিরোদিতে
 শ্রাদ্ধস্যেব নিষেধো ন তু স্নানদেবার্চনাদাবশ্রুতত্বাদিতি বোধ্যম্ । গুণ-
 বৎ প্রকৃষ্টম্ । স্নানদানাদীনামিতি । রাত্ৰদর্শনাদন্যত্রাপি সংক্রান্ত্যাদৌ
 স্নানদানাদীনাং সামান্যতো রাত্রিপূর্য্যদাসে দেবলবচনাৎ প্রতিপ্রসব
 ইত্যর্থঃ । রাত্ৰৌ রবিসংক্রমণে ইতি । রাত্রিরবিসংক্রান্তিসম্বন্ধিরাত্রি-
 প্রবিষ্টপুণ্যকাল ইত্যর্থঃ । দিবানেষভাগে বিষুবাদিসংক্রান্তৌ তদনন্তরং
 মানাঙ্কাদীনাং পুণ্যকালত্বাৎ । এতেনেতি । যদি রাত্ৰাবপি বৃদ্ধিশ্রাদ্ধা
 দিবাভাগান্তরেহপি স্মৃত্যামিতি ভাবঃ । হারলতাকারমতং দৃষয়িতু-
 নুপন্যস্যতি অত্র কেচিদिति । শৌচস্যেতি । তেন পুত্রজননানন্তর-
 মেবশৌচং ন তু নাড়ীচ্ছেদাৎপরত ইতি তন্নতম্ ॥ ৮০ ॥

কিন্তু জাতেষ্টিবদশৌচব্যাপগম এব । জাতকর্মাণ্যাদিকন্তু
সংস্কারপুণ্যার্থান্ কুর্ষ্বন্তি শ্রাদ্ধানাড্যাশ্ছেদনাদিতি হারী-
তবচনাদনন্তরক্ষণ এব কর্তব্যম্ । অতঃ পুত্রজন্মনি ন রাত্রে
বৃদ্ধিশ্রাদ্ধম্ । এতদ্বনাদু বিধ্য গীতি চেন্ন এতস্ম যথাসম্ভব-
সম্বন্ধাৎ । তন্ন জাতকর্মানমকালবিধানাৎ । যথা মার্কণ্ডেয়-
পুরাণে । নৈমিত্তিকমথো বক্ষ্যে শ্রাদ্ধমভূদয়ার্থকম্ পুত্র-
জন্মনি তৎ কার্যং জাতকর্ম্ম সমং নরৈঃ ॥ তথা ব্রহ্ম-
পুরাণে । দেবাশ্চ পিতরনৈচব পুত্র জাতে দ্বিজন্মানাম্ ॥
আয়াস্তি যস্মাত্তদহঃ পুণ্যং ষষ্ঠঞ্চ সর্বদা ॥ তত্র দদ্যাৎ
স্ববর্ণঞ্চ ভূমি গাং তুরগং রথম্ । ইত্যভিধায় । জাতশ্রাদ্ধে

জাতেষ্টিবদিতি । সাগ্নিনা জাতেষ্টির্থশৌচাপগমে ক্রিয়তে তদ্বদিত্যর্থঃ ।
সংস্কারং জাতকর্ম্ম । পুণ্যার্থান্ গোহিরণ্যাদিদানানি । এতদ্বচনাদেবেতি ।
রাহুদর্শনসংক্রান্তীত্যুক্তবচনাদেবেত্যর্থঃ । যথাসম্ভবেতি । জ্ঞানদানা-
দীনাং তদানীং বিহিতত্বেন সম্ভবিতয়া তদ্বিষয়মাদারৈব পর্য্যবসিতত্বাৎ
শ্রাদ্ধস্য তু তাদৃশবচনাভাবাদশৌচে ন প্রতিপ্রসব ইতি ভাবঃ ।
সমত্বস্যাবশ্যকত্বেনাপি ধর্ম্মেণ সম্ভবাৎ ন সমকালত্বলাভোহত আহ
তথা ব্রহ্ম পুরাণ ইতি । তথাচ পিণ্ডণামাগমনাৎ তন্মিনে শ্রাদ্ধলাভ ইতি
ভাবঃ । ষষ্ঠদিনস্য পুণ্যত্বঞ্চ ন শ্রাদ্ধার্থং কিন্তু ষষ্ঠ্যাদিদেবতাপূজার্থ-
মেব । ষষ্ঠেহহ্নি রাত্রিযাগস্ত জন্মদানান্ত কারয়েৎ । তাসাং ষগ্নিনিমি-
ত্বার্থং শুদ্ধিজন্মনি কীর্তিতা । ইত্যেকবাক্যত্বাৎ । সর্বদা গ্রহণকাশৌচা-
ন্তরপাতেহপি জাতকর্মাণ্যাদৌ শুদ্ধিবিধানার্থম্ । অতএব মিতাক্ষরায়াম্
স্মৃতিঃ । অশৌচে তু সমুৎপন্নে পুত্রজন্ম যদা ভবেৎ । কর্ত্ত্বুস্তাং কালিকী
শুদ্ধিঃ পূর্বাশৌচাদ্বিশুদ্ধ্যতীতি । তেনান্যাশৌচমধ্যেহপি জাতকর্ম্মষষ্ঠীপূজৈ
কর্ত্তব্যে । অত্রাপীতি । তথাচ তদহর্জাতশ্রাদ্ধে পকারণং ন দদ্যাৎ

ন দদ্যাৎ তু পকান্নং ব্রাহ্মণেষুপীতি । অত্রাপি তদহরিতি
সম্বন্ধাৎ পকান্ননিষেধানুপপত্তেশ্চ । তথা বিষ্ণুধর্মোত্তরে ॥
অহ্নিনাডাৎ কর্তব্যং শ্রীকঃ বৈ পুত্রজন্মনি । অশৌ-
চাপগমে কার্যমথবাপি নরাধিপ ॥ ন চাস্ত্য পূর্বপক্ষো-
ত্তরভাবেন ব্যবস্থা পূর্বান্নবৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । সার্থকত্বে সম্ভ-
বতি নৈয়র্থ্যস্থান্যাত্মাত্মাৎ । তস্মাদ্বিকল্প এব শক্তাশক্ত-
ভেদেন যুক্তঃ । তাবৎকালং স্তন্যাদানে পুত্রনাশপ্রসঙ্গাৎ ।
সাস্বক্লিশ্রীকঃ কর্তু মশক্যতে ইতি চেৎ কিঞ্চিদঙ্গবিকল-

বাক্যার্থ ইত্যর্থঃ । পকান্ননিষেধ ইতি । যদি ন তদহঃশ্রীকপ্রাণিত্তদা ন
পকান্ননিষেধ ইতি ভাবঃ । ননু তদহরিত্যনুসঙ্গে প্রমাণাভাবঃ । বচন-
বলাৎ অশৌচোত্তরক্রিয়মাণজাতশ্রীকে পকান্ননিষেধো ভবিষ্যতীত্যতঃ
প্রমাণান্তরমাহ তথেন্তি । ন চাস্যেতি । সিদ্ধবস্ত্তবিষয়কসংশয়াপ-
নোদনায় হি প্রশ্নসম্ভবঃ । বিধৌ তু প্রকৃতে কালবিশিষ্টবিধ্যাদি-
বলাদেব কালাদিগোচরসংশয়ানুৎপত্তেঃ পূর্বপক্ষোহনুপপন্ন ইতি ভাবঃ ।
সার্থকত্বং দর্শয়তি তস্মাদিতি । তাবৎকালমিতি । কুন্তনানাং স্তনকপিধত্তে
ইতি শ্রুত্যা নাড়ীচ্ছেদাৎ প্রাক্ স্তন্যাপাননিষেধাদিতি ভাবঃ । আশঙ্কতে
নিত্যে হীতি । অত্রায়ঃ ভাবঃ । কান্যে তাবৎফলার্থমেব পুরুষঃ প্রবর্ততে ।
অনন্তরভাবি চ ফলং চিরাতীতকর্মণা ন জনয়িতুং শক্যতে । অতোহপূর্ব-
নামা ব্যাপারঃ কল্পতে । স চ ব্যাপারঃ সাক্ষাদেব ফলজনকঃ ফলশিরস্বা-
পূর্বমিত্যুচ্যতে । স এব কাম্যে বিধিপ্রত্যয়বাচ্যঃ সর্বাসঙ্গসম্পন্নঞ্চ কল্প
তৎসাধকং তত্তদঙ্গবিধিবৈয়র্থ্যাপত্তিভয়াদেব তথাকল্পনাৎ । নিত্যে তু বিধৌ
ন ফলশিরস্বাপূর্বং বাচ্যং ফলাভাবাত্তদসম্ভবাৎ কিঞ্চ পিণ্ডপ্রধানাপূর্ব-
মাৎ তত্র চ প্রধানকর্মমাত্রং কারণং অঙ্গানাং চ তত্রাপি ফলার্থত্বাৎ
সাক্ষানাং নিত্যকর্মণাং সততানুষ্ঠানস্যাব্যশ্যকতয়া সততানুষ্ঠানবোধক-
বিধিবলাদেব তথাকল্পনাৎ । অতএব নিত্যকর্মণি অঙ্গমেব নাস্তীতি কর্কো-

মেব ভবিষ্যতি । নিত্যে হি কিঞ্চিদঙ্গহানির্ন কাম্যে অভ্য-
দয়শ্রাদ্ধে চ যুক্তা ইতি চেন্ন বিশেষবচনাদ্ভবিষ্যতি । কো
বিরোধঃ । অতঃ সিদ্ধং রাত্ৰৌ বুদ্ধিশ্রাদ্ধমিতি । অয়ঞ্চ ষষ্ঠীনা-
ড্যবচ্ছিন্নান্নাবাশ্রাবিধিপূর্বকো রাত্ৰ্যাদিনিষেধঃ পশুর্দাসঃ
সর্বত্র সামান্যশাস্ত্রপ্রাপ্তনিষেধস্ত পশুর্দাসত্বাৎ ॥ ৮১ ॥

অথ পশুর্দাসঃ । ননু নঞো নিষেধে মুখ্যত্বাৎ
পশুর্দাসপক্ষে লক্ষণাপত্তিঃ । ন চাত্র লক্ষণাবীজমপ্তি ।
উচ্যতে । নিষেধো বিধাতুঃ ন শক্যতে সামান্যশাস্ত্রপ্রাপ্তু-

পাধ্যারা বদন্তি সাজস্য নিত্যস্যাপি কাম্যত্বমিতি তেষামভিপ্রায়াৎ ।
এবং স্থিতে ইহ বুদ্ধিশ্রাদ্ধে কাম্যে কথমর্ষ্যগন্ধাদ্যঙ্গবৈকল্যে কর্মসিদ্ধি-
রिति । বিশেষবচনাদিতি । অচ্ছিন্নানাড্যাং কর্তব্যমিতি বিশেষবচনা-
দিত্যর্থঃ । নাড়ীচ্ছেদাৎ প্রাক্ সাজপ্রধানাচরণে তাবৎপর্ঘ্যস্তং স্তন্যা-
দানে পুত্রনাশপ্রসঙ্গাদেব তথাকল্পনাদিতি ভাবঃ । অত ইতি । পুত্রোৎ-
পত্ত্যাদিনিমিত্তং শ্রাদ্ধং রাত্ৰাবপি সিদ্ধমিত্যর্থঃ । অয়ঞ্চৈতি । রাত্ৰ্যাদি-
নিষেধঃ রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধং ন কুর্ন্বীতেতি বিধিঃ রাত্ৰ্যাদিপশুর্দাসপর
ইত্যর্থঃ । ষথাশ্রুতস্ত ন সঙ্গচ্ছতে নিষেধস্য পশুর্দাসত্বাসম্ভবাৎ । অতি-
রাত্রে ষোড়শিনং গৃহ্নাতীতি বিশেষশাস্ত্রোপজীবিনো নাতিরাত্রে ষোড়-
শিনং গৃহ্নাতীত্যাদেঃ পশুর্দাসত্বাসম্ভবাদাহ সামান্যশাস্ত্রেতি । সামান্য-
শাস্ত্রসা তদিতরপরত্বসম্ভবেন পশুর্দাস এব নিষেধপক্ষে বিধ্যস্তর-
কল্পনাগৌরবাৎ বিশেষশাস্ত্রস্য তু তদিতরবিষয়াসম্ভবাৎ বিকল্প এবেতি
ভাবঃ ॥ ৮১ ॥

অথ পশুর্দাস ইতি । নিষেধে মুখ্যত্বাদিতি । ষটৌ নাস্তীত্যাদাব-
ভাবপ্রতীতেরেবোৎসর্গিকত্বাদিতি ভাবঃ । লক্ষণাপত্তেরিতি ষটঃ পটৌ
ন ইত্যত্রৈব নঞোহন্যোন্যাভাববতি প্রবৃত্তত্বান্ন লক্ষণাপত্তেরিত্যর্থঃ ।
তদ্বীজমনুসঙ্কেয়মিতি শেষঃ । লক্ষণাপত্তিরিতি কচিৎ পাঠঃ । তৎপাঠপক্ষে

পজীবী স হি নিষেধবিধিবক্তব্যঃ। ইতরথাহবিধানাদেব
নিষেধপ্রাপ্তেঃ অপ্রাপ্তপ্রাপকত্বরূপং বিধিত্বঞ্চ ন স্যাৎ
তদা চোপজীব্য বাধাপত্তেরেব বিধিনাসম্ভবঃ। নান্তরীক্ষে-
হগ্নিশ্চেতব্য ইতিবদনুবাদ এব ভবিষ্যতীতি চেন্ন বিধিত্বে
সম্ভবতি অনুবাদায়োগাৎ। জ্ঞাতো বিধিত্বানুপপত্তিরেব

দোষ ইতি শেষঃ। তথাচ রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধং ন কুর্সীতেত্যত্র নঞো মুখ্যার্থত্বে
ক্রিয়াষয়িতয়া রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধকরণাভাবোহবগম্যতে। পয়্যুর্দাসপক্ষে তু
নঞো রাত্ৰ্যক্ৰিতস্য তদন্যোন্ত্যভাববতি দিবাভাগে প্রবৃত্তত্বাৎ লক্ষণৈ-
বেত্যর্থঃ। বীজসত্ত্বে লক্ষণান দোষায় ইত্যত্রাহ ন চেতি। লক্ষণাবীজমাহ
উচ্যতে ইতি। ন শক্যতে ইতি। রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধপ্রাপ্তিং বিনা শ্রাদ্ধনিষেধো
ন তত্র বিধাতুং শক্যতে। প্রসক্তং হি প্রতিষিধ্যতে ইতি ন্যায়াদি-
ত্যর্থঃ। প্রাপ্তিঞ্চ সামান্যশাস্ত্রাদেব ইত্যাহ সামান্যশাস্ত্রেতি। অমা-
বাস্যাত্বাদিনা দিবারাত্রিসাধারণেন ধর্ম্মেণামাবাস্যাদিবিষয়কসামান্য-
শাস্ত্রেণেত্যর্থঃ। ননু প্রসক্টেত্যত্র প্রতিষেধ ইতি নিয়মে প্রমাণা-
ভাবঃ। অন্যথা জলহুদে বহ্নিন্ৰাস্তীত্যাদিনিষেধার্থমপি জলহুদাদৌ
বহ্নিপ্রসক্তিরপেক্ষণীয়া স্যাৎ তথাচ প্রাপ্তিং দিনাপি নিষেধঃ স্যাৎ অত
আহ ইতরথেতি। সামান্যশাস্ত্রস্য দিবামাত্রপরত্বমেব প্রাপ্তিং বিনেব চ
রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধনিষেধ এবকেৎ তদেত্যর্থঃ। অবিধানাদেব বিধানাভাবা-
দেব বিধিত্বং নিষেধবাক্যাস্যেত্যর্থঃ। তথাচ লৌকিকনিষেধে যথা তথাস্ত
বৈদিকনিষেধস্য তু বিধিত্বানুপপত্তেরবশ্যং প্রাপ্তিরপেক্ষণীয়েতি ভাবঃ।
তদা চেতি। সামান্যশাস্ত্রোপজীবিত্বে চ সতীত্যর্থঃ। নচ রাগপ্রাপ্তসৈব
শ্রাদ্ধস্য রাত্ৰৌ নিষেধ ইতি বাচ্যং প্রকরণবাধাৎ কষ্টকর্ম্মণি শ্রাদ্ধাদৌ
কষ্টং কশ্মেতি ন্যায়েন বিনা শাস্ত্রং রাগাসম্ভবাচ্চ। বিধানাসম্ভবঃ নিষেধ-
বিধ্যাসম্ভবঃ। তথাচ উপজীব্য বাধাপত্তিরেব লক্ষণাবীজমিতি ভাবঃ।
ইতরথেত্যাদি প্রতিবন্ধিমঙ্গীকৃত্যাহ নান্তরীক্ষ ইতি মুখ্যানুরোধাৎ অনু-
বাদকর্তেব যুক্তেত্যশয়ঃ। বিধিত্বে সম্ভবতীতি পয়্যুর্দাসেন ইতি শেষঃ।

লক্ষণাবীজম্ । সঙ্কোচোহয়ং সামান্যশাস্ত্রম্ ন বাধ ইতি ।
অতএবাজ্যাবেক্ষণাদ্যঙ্গবাধভিরা স্বর্গকামপদশ্রাদ্ধবধিরে-
তরস্বর্গকামপরত্বে সঙ্কোচ উক্ত ইতি চেন্ন নিষেধবিধৌ
সামান্যশাস্ত্রসঙ্কোচে বাধশ্রাবশ্যকত্বাৎ । তথাহি অমা-

অনুবাদকত্বে বাক্যবৈপর্য্যাপাতাৎ লক্ষণৈব যুটীক্ৰবেতি ভাবঃ । উপ
সংহ্রতি অত ইতি । যত উপজীব্যবাধাপত্তেন নিষেধবিধিত্বসম্ভবঃ-
পর্য্যদাসবিধিষ্ট দিনা লক্ষণাং ন সম্ভবতি অত ইত্যর্থঃ । নিষেধবাদী
উপজীব্যবাধং পাহিরাঃ সঙ্কোচোহয়মিতি । প্রাক্ প্রতিপন্নজ্ঞানস্য
বিরোধিত্বং বাধঃ । প্রকৃতে চ সামান্যশাস্ত্রপ্রাপ্তস্যামাবাস্যশ্রাদ্ধজ্ঞানস্য
সাক্ষ্যে শ্রাদ্ধং ন কুর্বাদীত ইত্যনেন ন বাধঃ । এতদ্ব্যক্তার্থজ্ঞানস্য
রাত্রিহেতু তদ নিষেধাবগাহিতয়া সমানপ্রকারকত্বাভাবাৎ কিঞ্চ সামান্য-
শাস্ত্রৈক্যে কদেবপরত্বা সঙ্কোচ এবৈত্যর্থঃ । অত্র দৃষ্টান্তমাহ অতএবেতি ।
যথা স্বর্গকামোহপিষ্টোমেন যজতেতি প্রধানবিধিষুপজীব্য প্রবৃন্দেনাদ্ধ-
বিধিনা যজমানেক্ষিতং হবিজু হোতি যজমানঃ পঠতি ইত্যাদিনা বেক্ষণ-
পঠনাদ্যঙ্গবাধভিরা উপজীব্যবিধৌ স্বর্গকামপদস্য অঙ্গবধিরেতরস্বর্গ-
কামপরত্বা সঙ্কোচঃ ন তু বাধঃ স্বর্গকামোহপিষ্টোমেন যজতে ইতি
বিধিবাক্যার্থবোধনা যজমানেক্ষিতং হবিজু হোতীত্যাদ্যঙ্গবাক্যার্থবোধ-
নাক্ ভিন্নবিষয়তয়া বিরোধিত্বাভাবাৎ তথা প্রকৃতেহপীত্যর্থঃ । দূরতি
চেলেতি । নিষেধবিধৌ নিষেধবিধিনিমিত্তং সামান্যশাস্ত্রস্য সঙ্কোচে
সতি সামান্যশাস্ত্রজনিতপ্রাক্তনজ্ঞানবাধস্যাবশ্যকত্বাদিত্যর্থঃ । ইদেব
বিরূণোতি তথাহীতি । অমাবাস্যশাস্ত্রজন্যজ্ঞানং হি ত্রিবিধং সম্ভ-
বতি । অমাবাস্যাহেতু কদাচিৎ রাত্রিমাত্রাবগাহি দিবারাত্র্য-
ভয়াবগাহি দিবামাত্রাবগাহি চ । তত্রাদ্যয়োনিষেধবিধিজন্যরাত্রিশ্রাদ্ধ-
নিষেধজ্ঞানং বাধ এব । ইয়ান্ পরো বিশেষঃ । যৎ রাত্রিমাত্রাবগাহিনঃ
সামান্যত এব বাধঃ । দিবারাত্র্যভয়াবগাহিনশ্চ রাত্রিতাগেহংশতো বাধ

বাশ্বাশাস্ত্রস্য রাত্রিমাত্রপরত্বং দিব্যরাত্রিপারত্বং নোপ-
জীব্য নিষেধবিধৌ রাত্রিজ্ঞানস্য বাধ এব ॥ ৮২ ॥

দিবামাত্রপরত্বঞ্চ নোপজীব্যং বিধিত্ববিরোধাত্ ৷ অতএব
দিব্যরাত্র্যুল্লেখরহিতং ন সামান্যজ্ঞানমুপজীব্যং রাত্রি-
পরত্বসম্ভাবনয়ৈব অপ্রাপ্তত্বেন বিধিত্বসম্ভবাৎ । স্বর্গকাম-

ইত্যাহ অমাবাস্যশাস্ত্রস্যেতি । তজ্জন্যজ্ঞানস্যেত্যর্থঃ । রাত্রিমাত্রপরত্বং
রাত্রিমাত্রাবগাহিত্বং দিব্যরাত্রিপারত্বং দিব্যরাত্র্যুভাবগাহিত্বং তাদৃশা-
বগাহি জ্ঞানমুপজীব্যেত্যর্থঃ । বাধ এবেতি । বাধশ্চাত্র পূর্বজ্ঞানস্য
ঘটন বদবগাহিত্বং উত্তরজ্ঞানস্য তত্র তদভাবগাহিত্বা ন তু সমান-
প্রকারতাপি নিবিষ্টা প্রকৃতে তদসম্ভবাৎ অন্যথা সঙ্কোচোহপি ন স্যাৎ
তস্য বাধমূলকত্বাৎ ॥ ৮২ ॥

ননু দিব্যমাত্রাবগাহিসামান্যজ্ঞানস্যেব উপজীব্যত্বং ভবতু তদা চ
ন বাধ ইত্যত্রাহ দিব্যপরত্বকেতি । দিব্যমাত্রাবগাহি জ্ঞানকেত্যর্থঃ ।
বিধিত্ববিরোধাদিতি । নিষেধবাক্যস্য বিধিত্ববিরোধাদিত্যর্থঃ । তথাহি
সামান্যশাস্ত্রজ্ঞানস্য দিব্যমাত্রাবগাহিত্বে সামান্যশাস্ত্রমপি দিব্য-
মাত্রপরমেব বাচ্যং তথাচ রাত্রৌ শ্রীকবিস্য প্রাপকত্বাভাবাদেব তদ-
ভাবস্য সিদ্ধতয়া নিষেধশাস্ত্রস্যাপ্রাপ্তপ্রাপকত্বরূপং বিধিত্বং ন স্যাদিতি
দিব্যমাত্রাবগাহিজ্ঞানস্য উপজীব্যত্বাভাবে দিব্যমাত্রপরসামান্যশাস্ত্র-
মপি নোপজীব্যং স্যাদিত্যাহ অতএবেতি । অতএব দিব্যমাত্রাবগাহি-
জ্ঞানস্যোপজীব্যত্বাভাবাদেব । দিব্যরাত্র্যুল্লেখরহিতং দিব্যরাত্র্যুভাব-
বিদয়কং দিব্যমাত্রপরং সামান্যজ্ঞানং সামান্যেন রূপেণ জ্ঞানং ষম্মা-
দিত্তি ব্যাংপত্তা । সামান্যশাস্ত্রমপি নোপজীব্যমিত্যর্থঃ । উপজীব্যত্বা-
ভাবং স্পষ্টয়তি রাত্রিপারত্বেন । সামান্যশাস্ত্রস্য রাত্রিপারত্বেন বা সম্ভা-
বনা রাত্রৌ শ্রীকবিজ্ঞানং তেনৈব ন তু দিব্যশ্রীকবিজ্ঞানেন অপ্রাপ্তত্বেন
রাত্রৌ শ্রীকবিনিষেধস্যাপ্রাপ্তত্বেন নিষেধশাস্ত্রস্য বিধিত্বসম্ভবাদিত্যর্থঃ ।
তথাচ সামান্যশাস্ত্রস্য স্বজন্যজ্ঞানদ্বারা নিষেধোপজীব্যত্বং ন তু সাক্ষাৎ

পদস্ত তু সামান্যাধিকারিপরত্বমুপজীব্য অঙ্গবিধৌ ন বাধঃ
অথোপজীব্যত্বান্ন নিমিত্তং বিধিরপবাধত ইতি ন্যায়াৎ
গ্রহণাগ্রহণবদ্বিকল্পো ভবিষ্যতি । ন চ বিকল্পপরিহা-
রার্থং কাপি লক্ষণা দৃক্কা । যজতিষু যে যজামহং কুর্য়ান্না-
নুযাজেষিত্যত্র বিকল্পপরিহারার্থং লক্ষণা দৃক্কেতি চেন্ন

দিবামাত্রাবগাহিচ্ছানস্য চ উপজীব্যত্বাভাবে দিবামাত্রপরসামান্য-
শাস্ত্রস্যাপি ন তদ্বারোপজীব্যত্বমিতি ভাবঃ । কেচিৎ তু তর্হি দিবারাত্র্য-
ল্লেক্ষরহিতামাবাস্যাসামান্যজ্ঞানমুপজীব্যং বাচ্যমিত্যত্রাহ অতএবেতি ।
নিষেধস্য বিধিত্ববিরোধাদেবেত্যর্থঃ । বিরোধং স্পষ্টয়তি রাত্রিপরত্ব-
সম্ভাবনয়েতি । শ্রাদ্ধবিধৌ যদিমাভাস্যায়া রাত্রিপরত্বসম্ভাবনা সাং-
তদৈব তত্র শ্রাদ্ধপ্রাপ্ত্যা নিষেধস্যাপ্রাপ্তত্বেন বিধিত্বং সম্ভবতি । অতঃ
সম্ভাবিতস্য উপজীব্যরাত্রিচ্ছানস্য বাধ এবেতি ব্যাচক্রুঃ । তদসং-
দিবারাত্র্যুল্লেক্ষরহিতমাবাস্যাজ্ঞানমিত্যস্যাসম্ভবত্বুক্তিকত্বাৎ দিবা-
রাত্রিভিন্নামাবাস্যাবিরহাৎ । যদি চ দিবাত্বরাত্রিত্বাদ্যবচ্ছিন্নবিষয়তা
শূন্যমাবাস্যাভেদামাবাস্যাজ্ঞানমুচ্যতে তদা তস্য রাত্র্যবগাহিতয়া-
উপজীব্যত্বমেবেতি কথং তস্যানুপজীব্যত্বোক্তিরিতি । দৃষ্টান্তে তু নৈব-
মিত্যাহ স্বর্গকামপদস্যেতি । সামান্যাধিকারিপরত্বং স্বর্গকামাধিকারিক-
প্রধানবিধিমুপজীব্য প্রবৃত্তে অঙ্গবিধৌ ন বাধঃ প্রধানবিধ্যাঙ্গবিধি-
বাক্যার্থবোধয়োর্ভিন্নবিষয়তয়া বিরোধাৎ কিন্তুকাদীনামাজ্যাবেক্ষণাদ্যঙ্গ-
সম্ভবাৎ স্বর্গকামপদস্যাকাদিভিন্নস্বর্গকামপরত্বমনুমীয়তে ইতি সঙ্কোচ এব
প্রধানবিধেরিত্যর্থঃ । অথেতি । বিধিনিমিত্তং স্বপ্রবৃত্তিহেতুভূতং বিধ্যান্তরং
ন বাধতে উপজীব্যত্বাৎ । উপজীব্যবাধে উপজীবকস্যাপি স্বর্গস্য তন্মূল-
কত্বেন বাধপ্রসঙ্গাদিতি ন্যায়েনামাবাস্যাসাশাস্ত্রস্য উপজীব্যত্বেন বোধিত-
ত্বাৎ নিষেধস্যাপানন্যথাসিদ্ধত্বেন দ্বয়োস্তল্যবলতয়া রাত্রৌ শ্রাদ্ধং কুর্য়ান্ন
কুর্য়াদিতি বিকল্পো ভবিষ্যতি । যথা অতিরাত্রো ষোড়শিনং গৃহ্নাতি নাতি-
রাত্রো ষোড়শিনং গৃহ্নাতি ইত্যেতয়োঃ ষোড়শিগ্রহণাগ্রহণয়োর্বিকল্প

তত্র সম্ভূয় সমুচ্চারণাদেকবাক্যত্বাবগমে বাক্যভেদভয়া-
দেব লক্ষণায় উক্তত্বাৎ গঙ্গাঘোষাদৌ তথা দৃষ্টত্বাৎ
তদসৎ ॥ ৮৩ ॥

সামান্যবিশেষবচনয়োৰ্বিকল্পাদর্শনাৎ । অতএব
গোতমঃ । তুল্যবলবিরোধে বিকল্পঃ । অন্যথা রাগপ্রাপ্ত-

ইত্যর্থঃ । ষোড়শী চ সমোমকপাত্ত্রবিশেষঃ । ননু বিকল্পপক্ষেহপ্যংশতো
বাস্তব্যাবশ্যকত্বাৎকর্ণৈবোচিতৈত্যত আহ ন চেতি । ন হীত্যর্থঃ । তথা
মতি বিকল্পোচ্ছেদাপত্তেরিতি ভাবঃ । আশঙ্কতে যজতিস্থিতি । যজতিযু য়ে
যজামহং কুৰ্য্যান্নানুযাজেস্থিতি শ্রুতিঃ । অস্যাশ্চারমর্থঃ । যজত্যাখ্যাযাগেযু
য়ে যজামহন্নক্তকবণকহোমঃ কাষাঃ । নানুযাজাখ্যযজতিবিশেষেস্থিতি ।
অত্র বিধিনিষেধরোবি কল্পপ্রশক্তৌ তৎপরিহারায় অনুযাজেতরস্মিন্
লক্ষণা দৃষ্টেত্যর্থঃ । সম্ভূয় সমুচ্চারণাৎ সঙ্গিহিতপাঠাৎ তথাচাত্ত্র প্রকরণা-
বগতৈকবাক্যতাবলেন বাক্যভেদভয়াদেব লক্ষণা ন তু বিকল্পপরিহারায়
ইত্যর্থঃ । বাক্যভেদভয়েন লক্ষণায়াং দৃষ্টান্তমাহ গঙ্গাঘোষাদাবিতি ।
গঙ্গায়াং মংসাস্তীরে যোব ইত্যন্তো মুখ্যত্বমস্তবেহপি বাক্যভেদভয়াৎ
লক্ষণায়া দৃষ্টে হাদিত্যর্থঃ । প্রকৃতে তু সম্ভূয় সমুচ্চারণাত্বাৎ বাক্য-
ভেদস্যাবশ্যকত্বাৎ ন তত্তয়ালক্ষণোত কিঞ্চ বিকল্প এব যুক্ত ইতি ভাবঃ
॥ ৮৩ ॥

প্রকৃতে বিকল্প এব ন ভবতি কিং তস্য সংযুক্তাসু কল্পবিচারেণ ইত্যা-
শঙ্কেনাহ সামান্যোঃ । বিকল্পাদর্শনাৎ অতুল্যবলত্বেন বিকল্পাসঙ্কবাৎ
সামান্যবিশেষবিশেষবিধিদ্বয়ং । অন্যত্র চরিতার্থত্বেন দুর্ক্লমতয়া
নিষেধবিধেবানন্যথাপি দ্বন্দ্বেন বলবত্বাদিতি ভাবঃ । ননু সামান্য-
শাস্ত্রস্যাপ্যপত্রীব্যত্বেন তুল্যবলত্বমেব ইত্যত আহ অন্যথেষিতি । উপ-
জীব্যস্যাপি বলবত্বাৎ শাস্ত্রম ঠৈত্যর্থঃ । উপজীব্যশাস্ত্রস্যেব বলবত্বং ন
রাগস্যেতুক্তাবপি দোষমাহ কিক্কেতি । প্রকৃতৌ দর্শপৌর্ণমাসবিহিতরো-
রাধারাক্যভাগয়োৰ্বিকৃতাবপি পশুযাগে প্রকৃতিবদ্ধিকৃতিরিত্যতিদেশেন

নিষেধেহপি বিকল্পঃ স্যাৎ । কিঞ্চ ন তৌ পশৌ করোতীতি
অতিদেশপ্রাপ্তাজ্যভাগদ্বয়নিষেধে বিকল্পঃ কথং ন স্যাৎ ।
কিঞ্চ ব্রীহিকার্যো নীবারবিনৌ ব্রীহিপ্রাপ্ত্যুপজীব-
ত্বাৎ ব্রীহিনীবারয়োবিকল্পঃ স্যাৎ । অথোচ্যতে । এব-

প্রাপ্তয়োৰ্ণ তৌ পশৌ করোতীত্যনেন তৌ আচারাজ্যভাগৌ পশুভাগে
ন করোতীত্যর্থকেন নিষেধে বিকল্পঃ স্যাৎ দ্বয়োৰপ্যতিদেশনিষেধ-
বিধেয়াঃ শাস্ত্ৰেণ তুল্যবলত্বাদিত্যর্থঃ । বস্তুতো ন তত্র বিকল্পঃ কিন্তু
নিষেধাদতিদেশস্য বাধ এব সামান্যতিদেশস্যান্যত্র চরিতার্থত্বেন
দুৰ্বলত্বাৎ বিশেষনিষেধস্য চানন্যথাসিদ্ধত্বেন বলবত্বাদিতি ভাবঃ ।
প্রতিবন্ধান্তরমাহ ব্রীহিপ্রাপ্ত্যুপজীব্যত্বাদিতি । নীবারবিধিনা ব্রীহি-
বার্ধাৎ ব্রীহিপ্রাপ্তেৰপেক্ষণাৎ অতএৱ শরময়বর্হিৰ্ভবতীতি বৈকৃত-
বিশেষোপদেশেনাতিদেশপ্রাপ্তপ্রকৃতিধর্মস্য কুশময়বর্হিবর্ধ ইত্যুক্তং
অন্যথা বিশেষবিধ্যতিদেশপ্রাপ্তয়োব্রীহিকরণকনীবারকরণকপুরোডা-
শয়োঃ সমুচ্চয়পত্তেৱিতি ভাবঃ । বস্তুতো নাত্ৰাপি বিকল্পঃ কিন্তু উক্ত-
যুক্ত্যাহতিদেশস্য প্রাপ্তে ব্রীহিভিঃ পুরোডাশং কুর্কীতেতি প্রকৃতৌ শ্রয়তে
বিকৃতৌ যাগবিশেষে সামান্যতোহতিদেশাৎ প্রাপ্তে ব্রীহিকরণকপুরো-
ডাশে নীবারৈঃ পুরোডাশং কুর্কীতেতি বিকৃতিগতবিশেষাভিধানেন ব্রীহি-
স্থানে নীবারবিধানাৎ ব্রীহিনিবারয়োবিকল্পঃ স্যাদিত্যর্থঃ । বাধ এবেতি
ভাবঃ । এবঞ্চ উপজীব্যত্বান্ন নিমিত্তং বিধিরপবাধতে ইতি ন্যায়াৎ দ্বয়ো-
ৰপি বিধিনিষেধয়োনির্বকশাস্ত্ৰেণ যোড়শিগ্রহণাগ্রহণাদাবেতি স্তদয়ম্ ।
অতো ন বিকল্পঃ নিষেধবিধৌ চোপজীব্য বাধাপত্তেঃ । পয্যুদাসলক্ষণৈব
ইতি স্থিতম্ । নিষেধবাদী পুনরাহ অথেতি । যথা ন কলঙ্কং ভক্ষয়েদিত্য-
নেন কলঙ্কভক্ষণে রাগস্য সর্কদা বাধঃ রাগস্য শাস্ত্রাপেক্ষয়া দুৰ্বলত্বাৎ ।
যথা চ ন তৌ পশৌ করোতীতি বিশেষবিধিনাহনন্যথাসিদ্ধত্বেন বলী-
য়সা অতিদেশস্য সর্কদা বাধঃ তস্যাক্রান্তরে চরিতার্থত্বেন দুৰ্বলত্বাৎ ।
তথা সামান্যশাস্ত্রস্য দিবাভাগমাদায় অন্তথাসিদ্ধত্বেন দুৰ্বলতয়া

অতিদেশবৎ রাগাচ্চান্যথাসিদ্ধত্বেন দুৰ্বলত্বাৎ সামান্য-
শাস্ত্রস্য নিষেধবিধিনানন্যথাসিদ্ধত্বেন বলীয়সা বাধ এব
ভবতু ন লক্ষণা ন বা বিকল্পাঃ ॥ ৮৪ ॥

অতএব নাপ্রামাণ্যং তদ্বদেবৈকদেশপ্রামাণ্যাৎ ।
নিমিত্তবাধোহপি তদ্বদেবাস্তীকরণীয়ঃ । গ্রহণাগ্রহণয়োস্তু
নিষেধবিধিনাহনন্যথাসিদ্ধেন বলীয়সা বাধ এব ভবতু ন লক্ষণা মুখ্যত্বে
বাধকাভাবে ন বিকল্পোহতুল্যবলত্বাদিত্যর্থঃ । নস্বেবং সামান্যশাস্ত্রস্য
বাধিতত্বেনাপ্রামাণ্যপ্রসঙ্গ ইত্যত আহ অতএবেতি । অন্যথাসিদ্ধত্বা-
দেবেত্যর্থঃ । অন্যথাসিদ্ধত্বং দর্শয়তি তদ্বদেবেতি । অতিদেশবদেবে-
ত্যর্থঃ । একদেশেতি । দিবাভাগ ইত্যর্থঃ । তথাচ যথা ন তৌ পশৌ
করোতীতি বিশেষবিধিনা অতিদেশস্য পশুযাগে বাধেহপি যাগান্তরে
প্রামাণ্যাৎ প্রামাণ্যং তথানিষেধবিধিনা রাত্রে সামান্যশাস্ত্রস্য বাধেহপি
দিবাভাগে প্রামাণ্যাৎ প্রামাণ্যমিত্যর্থঃ । নস্বেবং উপজীব্য বাধা-
পত্তিরত আহ নিমিত্তবাধোহপীতি । তদ্বদেব রাগাতিদেশবদেবাস্তী-
করণীয় ইতি । তথাচ নিষেধস্য উপজীব্যবাধকত্বান্নাব্যায়ং দোষ
ইতি ভাবঃ । নস্বেবং সৰ্বত্রৈবংক্রমেণ নিষেধেন বিধেৰ্বাধে বিক-
ল্পোচ্ছেদ ইত্যত আহ গ্রহণাগ্রহণয়োস্ত্বিতি । ষোড়শিগ্রহণাগ্রহণয়ো-
রিত্যর্থঃ । বিশেষবচনত্বাদিতি । অনন্যথাসিদ্ধত্বেনেতি শেষঃ । তথাচ
সামান্যবিধেরেব বিশেষনিষেধেন সৰ্বদা বাধঃ অংশান্তরে প্রামাণ্য-
সম্ভবাৎ । বিধেৰ্নিষেধবিষয়াতিরিক্তবিষয়ত্বাভাবে তু সৰ্বদা তদ্বাধে
তদপ্রামাণ্যাপত্ত্যা পক্ষতো বাধ এব তেন ন বিকল্পোচ্ছেদ ইত্যর্থঃ ॥৮৪॥

বলীয়সা নিমিত্তবাধে লৌকিকং দৃষ্টান্তমাহ অতএবেতি । বলীয়সা
নিমিত্তবাধস্যেষ্টত্বাদেবেত্যর্থঃ । নেদং রজতমিতি জ্ঞানেনেতি । অত্র
জ্ঞানপদং জ্ঞায়তেহনেনেতি করণব্যুৎপত্ত্যা জ্ঞাপকশব্দপরং তথাচ
শুক্তৌ ইদং রজতমিতি ভ্রান্তিজ্ঞাপনানন্তরং তন্মূলকেন বিশেষ-
দর্শনবশাৎ জ্ঞায়মানেন নেদং রজতমিতি শব্দেন অন্যথাসিদ্ধত্বেন

দ্বয়োরেব বিশেষবচনত্বাৎ পক্ষতো বাধঃ । অতএবেদং
রজতমিতি ভ্রান্তিজ্ঞানং নিমিত্তভূতমপি নেদং রজতমিতি
জ্ঞানেন বাধ্যতে । বাধশ্চ জ্ঞানস্য সংসর্গবিষয়ত্বাভাবঃ ।
পূর্বজ্ঞানস্য সংসর্গাবিষয়ত্বে কথমপ্রাপ্তপ্রাপকত্বং বিধিত্বম্ ।
তন্ধি তদ্বাধতে যদ্বাধেন স্বয়মবাধিতং ভবতীতি চেন্ন তদ্বিধি-

বলীয়সা স্বনিমিত্তভূতমপি ভ্রান্তিজ্ঞানং বাধ্যতে স্বজন্যেন নেদং রজত-
মিতি জ্ঞানরূপেণ বাধেন বাধিতং ক্রিয়তে যথৈত্যর্থঃ । কেচিৎ তু
শুক্লো ইদং রজতমিতি জ্ঞানমুপজীব্যোৎপন্নেন নেদং রজতমিতি
জ্ঞানেন প্রমাণসিদ্ধত্বেন বলীয়সা নিমিত্তভূতমপি পূর্বজ্ঞানং যথা
বাধ্যতে ইত্যর্থ ইত্যাহঃ । তদসং জ্ঞানপদস্য জ্ঞানার্থকত্বে তাদৃশজ্ঞান-
সৈব্য বাধরূপতয়া তৃতীরার্থান্বয়াপত্তেঃ । ননু সামান্যজ্ঞানস্যামাবাস্যা-
ত্বেন রাত্রৌ শ্রাদ্ধাবগাহিনঃ কথং রাত্রিত্বেন শ্রাদ্ধাভাবাবগাহি নিষেধ-
জ্ঞানং বাধঃ ভিন্নপ্রকরণাৎ অত আহ বাধশ্চেতি । চো হেতৌ জ্ঞানস্য
নিষেধজ্ঞানস্য সংসর্গবিষয়ত্বাভাবঃ নঞেণ ব্যত্যাসেন সংসর্গাভাববিষয়কত্বং
তথাচ যতো নিষেধজ্ঞানস্য রাত্রৌ শ্রাদ্ধসংসর্গাভাববিষয়কত্বং অতো
নিষেধজ্ঞানং সামান্যজ্ঞানস্য বাধ ইত্যর্থঃ তেন যজ্ঞজ্ঞানং যত্র যদবগাহি
তত্র তদভাবাবগাহি জ্ঞানমেব তদ্বাধো ন তু সমানপ্রকারতাপি তত্রাপে-
ক্ষণীরেতি ভাবঃ । ননু সামান্যজ্ঞানং ন রাত্রৌ শ্রাদ্ধসংসর্গাবগাহি
তথাহে সামান্যশাস্ত্রস্য তদংশেইপ্রামাণ্যাপত্তেঃ । তথাচ রাত্রৌ
শ্রাদ্ধস্য প্রাপকাত্বাদেব নিষেধস্য স্বতঃসিদ্ধতয়া নিষেধবিধিনাপ্রাপ্ত-
প্রাপকত্বরূপবিধিকসম্ভব ইত্যাহকতে পূর্বজ্ঞানস্যেতি । সামান্যজ্ঞান-
স্যেত্যর্থঃ । সংসর্গবিষয়ত্বে বিধেরপ্রামাণ্যাপত্তিভিয়া রাত্রৌ শ্রাদ্ধসংসর্গ-
বিষয়ত্বাভাবে বিধিত্বং নিষেধস্যেতি শেষঃ । এবং স্থিতে সামান্য-
জ্ঞানস্য বাধোহপি দুর্ঘট ইত্যাহ তদ্বীতি । তদেবেত্যর্থঃ । যদ্বাধেন যদ্বা-
ধেনৈব প্রকৃতে তু সামান্যজ্ঞানস্য রাত্রৌ শ্রাদ্ধসংসর্গাবগাহিতয়া
নিষেধেন তদ্বাধাসম্ভবাৎ তদ্বাধেনৈব নিষেধজ্ঞানমবাধিতং ভবৎ

হৃদয়পেক্ষ্যাশ্রাণ্ডেঃ । উচ্যতে । নিমিত্তৈশ্চোপজীব্যভেদে
বলবদ্ধাৎ পশুদাসেনাপ্যুপপত্তেঃ । অন্যথাসিদ্ধেশ্চাভয়ত্র
সমানত্বাৎ । অতো নিমিত্তবিরোধাদেব নৈমিত্তিকমুখ্যার্থ-
নিষেধবিধানুপপত্তেঃ পশুদাসলক্ষণা যুক্তা ॥ ৮৫ ॥

কথং তদ্বাধ ইত্যর্থঃ । কেচিৎ তু প্রকৃতস্থলে বাধ এব ন ঘটতে ইত্যা-
শঙ্কতে বাধশ্চেতি । শ্রাণ্ডং পন্নজ্ঞানস্য ধর্ম্মিণি সংসর্গবিষয়ত্বস্য উত্তর-
জ্ঞানেন নিরাসো বাধ ইতি তল্লক্ষণং ততশ্চ প্রকৃতে অমাবাস্যাশাস্ত্রে
শ্রাণ্ডং পন্নস্য রাত্রি জ্ঞানস্য সংসর্গবিষয়ত্বে কথং নিষেধস্যাপ্রাপ্তপ্রাপ-
কত্বং বিধিত্বং রাত্রৌ শ্রাদ্ধবিধানাভাবেন নিষেধস্য স্ততঃসিদ্ধত্বাৎ তদ্বি-
ধানাসম্ভবাৎ অতো বাধো ন ঘটত এব । এতদেব বিবৃণোতি তদ্বীতি ।
উপজীব্যরাত্রিজ্ঞানবাধে স্বস্যাপি বিধিত্বং ব্যাহৃতং ভবেদিত্যর্থঃ
ইতি ব্যাচক্রেঃ । তদ্বিধিত্বমিতি । নিষেধস্য বিধিহৃদয়পেক্ষ্যা নিষেধবিধিৎ
বিনাহপ্রাণ্ডেঃ রাত্রৌ শ্রাদ্ধাভাবস্যাপ্রাণ্ডেস্তুনারমর্থঃ । যদি নিষেধ-
বিধিন স্যাৎ তদা বাধকাভাবাৎ সামান্যজ্ঞানং রাত্রাপি শ্রাদ্ধসংসর্গা-
বগাহি ভবেৎ । তথাচ সতি রাত্রৌ শ্রাদ্ধাভাবোহপ্রাণ্ড এবতি তৎ-
প্রাপকনিষেধো বিধিবৈব নিষেধবিধাধীনবাধবলাদেব সামান্যজ্ঞানস্য
রাত্রৌ শ্রাদ্ধসংসর্গাবগাহিত্বাভাবসিদ্ধ্যা তত্র শ্রাদ্ধাভাবপ্রাণ্ডেরিতি ।
ইৎথঞ্চ নিষেধদর্শনাৎ শ্রাদ্ধক বিশেষতাৎপর্যগ্রহাভাবাৎ সামান্যশাস্ত্র-
জনিতং যদিবারাত্রিসাধারণীয়ামাবাস্যাভেদে রাত্রৌ শ্রাদ্ধজ্ঞানং তদ্ব্যম-
রূপমেব ন বৈদিকব্যবহারাদ্ধং তদিত্যভিপ্রায়ঃ । এতাবতাপি রাত্রৌ
শ্রাদ্ধং ন কুর্বাতেতি নিষেধবিধিরেব তস্য চানন্যথাসিদ্ধত্বেন বল-
বদ্ধাৎ উপজীব্য সামান্যশাস্ত্রস্য বাধ ইতি স্থিতে পূর্বপক্ষে সিদ্ধান্তয়তি
উচ্যতে ইতি । ননু নিষেধেন নিমিত্তং বাধ্যত এবান্যথা নিষেধ এব
উচ্ছিদ্যেত সর্করোপজীব্যবাধস্য হৃদয়পেক্ষ্যাৎ । অতো নোপজীব্য-
ভেদে বলবদ্ধম্ । কিন্তু সামান্যশাস্ত্রং সাবকাশতয়া দিবা চাপি চরিতার্থ-
হেন দুর্বলত্বং নিষেধবিধিঃ পুনরন্যথাসিদ্ধত্বেন বলঘান্ সাবকাশনিরব-

অগত্যা হি রাগাতিদেশয়োর্বাধঃ পশু্যদাসাসস্ত-
বাৎ পশু্যদস্তেতরপ্রতিপাদকবচনাস্তুরাভাভাৎ । অতএব
নাতিরাত্রবাক্যে ন পশু্যদাসবিধিঃ । অতএব দীক্ষিতো
ন দদাতি অহরহর্দদ্যাদিতি দীক্ষিতেতরপরত্বং যজতিষু

কাশয়োর্নিরবকাশবিধিবলবানিতি ন্যায়াৎ । অতঃ সামান্যশাস্ত্রস্য
নিষেধেন বাধ এব যুক্ত ইত্যত আহ পশু্যদাসস্তেনাপীতি । যথা সামান্য-
শাস্ত্রং দিবাংশমাদায়ান্যথাসিদ্ধং তথা রাত্রৌ শ্রাদ্ধং ন কুর্বাতি ইতি
নিষেধশাস্ত্রমপি পশু্যদাসেনাপ্যপত্তেরন্যথাসিদ্ধম্ । অতোহন্যথা-
সিদ্ধস্যোত্তরত্র সমানত্বান্নিমিত্তবিধেৰূপজীব্যত্বেন তদ্বিরোধাদেব
নৈমিত্তিকস্য নিষেধস্য মুখ্যার্থপরত্বস্যান্যায়তয়া পশু্যদাসলক্ষণৈব
যুক্তেত্যর্থঃ ॥ ৮৫ ॥

নম্বু যদ্যপজীব্য বাধপরীহারায় লক্ষণা যুক্তা তং কথং রাগাতিদেশস্থলে
উপজীব্যবাধমঙ্গীকরোষি তত্রাপি লক্ষণৈবাস্তু । অত আহাগত্যেতি । গত্যা-
ভাবে হেতুমাহ পশু্যদাসাসস্তবাদিতি । অসম্ভবে হেতুমাহ পশু্যদস্তেত-
রেতি পশু্যদস্তেতরপ্রতিপাদকস্ত সামান্যবিধেরভাবাদিত্যর্থঃ । তথা-
চারমর্থঃ । রাত্রৌ শ্রাদ্ধং ন কুর্বাতিত্যত্র পশু্যদাসাত্রয়ণেহমাবাস্তাৎ
পিতৃভ্যো দদ্যাদিতি সামান্যশাস্ত্রোক্তামাবাস্তায়াং রাত্রীতরত্ববিশেষণম-
প্রাপ্তং নিষেধবাক্যেন জ্ঞাপ্যতে ন তু পৃথগ্বিধিঃ কিন্তু রাত্রিভিন্নায়ামমাবা-
স্তায়াং শ্রাদ্ধং কুর্ব্যাদিত্যেক এব বিধিঃ পশ্যবশ্চতি । প্রকৃতে চ তথা ন
সম্ভবতি রাগস্থলে সামান্যশাস্ত্রশ্চৈবাবাভাভাৎ । কুত্র তদিতরত্ববিশেষণং ন
তো পশৌ করোতীতি অতিদেশবিষয়ে তু পশু্যদাসপক্ষে তদুভয়েতরৎ
পশৌ করোতীত্যেবংরূপো বা পশুযাগেতর এতো করোতীত্যেবংরূপো বা
পশু্যদাসো বাচ্যঃ প্রকারান্তরশ্চাসম্ভবাৎ । উভয়থৈব হি ন বিধিত্বসম্ভবঃ ।
আদ্যে পশুযাগে তদুভয়েতরস্ত প্রকৃতিবিকৃতিশ্চায়েন প্রাপ্তত্বাৎ তদু-
ভয়োরপি পশুযাগে করণপ্রসঙ্গাচ্চ । দ্বিতীয়ে চ পশুযাগেতরত্র তদু-

বে যজামহং কুর্য্যান্নানুযাজেধিতি । অনুযাজেতরযজতি-
পরত্বম্ । অতএব উপাত্তবপত্তি ন বৈশ্বদেবে উত্তরবেদি-
মুপকিরন্তি ন শুনাসীর্ষ্য ইতি । বৈশ্বদেবশুনাসীর্ষ্যেতরপর্ক-
-

ভয়করণশ্রাদ্ধবিধিতোহতিদেশবলেন বা প্রাপ্তত্বাৎ উক্ত ক্রমেণ পশুযাগে
তদুভয়করণপ্রসঙ্গাচ্চ ইতি পশুর্য়দাসাসম্ভবাৎ অগত্যা তত্র নিষেধবিধে-
রাবশ্যকত্বেন রাগাতিদেশয়োর্বাধ এবৈতি । ননু তথাপি রাত্রৌ শ্রাদ্ধং
ন কুর্বাতিতি নিষেধবিধিরেব যুক্তঃ । অত্থা পশুর্য়দাসেন সামান্যশাস্ত্রেন
একবাক্যতাত্প্যগমে একক্রিয়াবৈয়র্থ্যাপত্তিরিতি বাচ্যম্ । যথা চৈত্রঃ
পচতীত্যত্র তিঙসুবেকবচনয়োরেকত্বপ্রতিপাদকয়োর্ষথা চ করোতীত্যত্র
ধাতুতিঙোঃ কৃতিপ্রতিপাদকয়োঃ সন্তেদেনাত্তরবৈয়র্থ্যং তথা প্রকৃত্তে-
হপি সম্ভবাৎ । অতএব পশুর্য়দশ্চেতরপ্রতিপাদকসামান্যবিধ্যভাবাদেব
নাতিরাত্রবাক্যে নাতিরাত্রৈ যোড়শিনং গৃহ্নাতীতি বাক্যে ন পশুর্য়দাসঃ
কিন্তু নিষেধেন বিকল্প এবেত্যর্থঃ । অতএবেতি । পশুর্য়দাসেন গতিসম্ভবে
নিমিত্তবাধশ্রাদ্ধাখ্যত্বাদেব অহরহর্দদ্যাতি সামান্যবিধাবাখ্যাতোপস্থিত-
কর্ত্তরি দীক্ষিতো ন দদাতীত্যত্র দীক্ষিতেতরপরতামাত্রং সর্বত্র নিমিত্ত-
বিরোধাদেব সিদ্ধমিত্যগ্রিমেনাময়ঃ ন তু নিষেধবিধিত্তমিত্যর্থঃ । উপেতি ।
অত্র বৈশ্বদেববরুণপ্রঘাসশাকমেধশুনাসীর্ষ্যাখ্যাশ্চত্বারো যাগাশ্চতুর্মা-
সমাধ্যাঃ পক্ষসংজ্ঞকাঃ । তানুপক্রম্য শ্রুতিঃ উপাত্তবপত্তি ন বৈশ্বদেবে
উত্তরবেদিমুপকিরন্তি ন শুনাসীর্ষ্যে উরু বা এতৌ যজ্ঞশ্চ যদ্বরুণপ্রঘাসঃ
শাকমেধশ্চেতি দ্বয়োঃ প্রণয়ন্তীতি শ্রুতেশ্চায়র্থঃ । অত্র পর্কীখ্যযাগে
উত্তরবেদিমগ্নিপ্রণয়নশ্চোপযোগিপাত্তবিশেষং উপবপত্তি নিশ্চ্যন্তি ন
বৈশ্বদেবে ন শুনাসীর্ষ্যে উত্তরবেদিং উপকিরন্তি কুর্বাতি বরুণপ্রঘাসঃ
শাকমেধশ্চেতৌ যজ্ঞশ্চ যজ্ঞানাং মধ্যে উরু মহাত্তাবিতি অত্র উত্তরবেদি-
বিধায়কসামান্যবিধিপ্রাপ্তপর্কীখ্যযাগে ন বৈশ্বদেবে ন শুনাসীর্ষ্যে ইত্যে-
তয়োর্কৈবশ্বদেবশুনাসীর্ষ্যেতরপরত্বং ন তু নিষেধবিধিত্তং নিমিত্তবিরোধ-
দেব সিদ্ধমিত্যর্থঃ । যদি তু নঞেণ নিষেধে মুখ্যত্বান্নিষেধবিধিঃ স্মাৎ

দ্বয়পরত্বং সর্বত্র নিমিত্তবিরোধাদেবেতি সিদ্ধম্ । অন্যে
তু বিকল্পপক্ষে সন্ধুচ্চরিতস্য সামান্যশাস্ত্রস্য নিত্যা-
নিত্যবিধানে বৈষম্যাপত্তিরিতি বদন্তি ॥ ৮৬ ॥

অথ মলমাসঃ । গৃহপরিশিষ্টম্ । মলিনু চস্ত
মাসো নৈ মলিনঃ পাপসম্ভবঃ । গর্হিতঃ পিতৃদেবেভ্যঃ

তদা সর্বত্রোপজীব্যস্য সামান্যবিধেৰ্বাধঃশ্রাৎ । অতঃ পর্য্যদাসলক্ষণৈক
ইতি সিদ্ধান্তিতমিতি । ইথঞ্চ শ্রাদ্ধপ্রাপ্তমেবার্থং শ্রুতিরনুবদিতি দ্বয়োঃ
প্রণয়ন্তীতি । দ্বয়োৰ্বরুণপ্রচাসশাকমেধয়োরুত্তরবেদিং প্রণয়ন্তি ইত্যে-
তস্যার্থঃ । এতৎ সর্বং দ্বয়োঃ প্রণয়ন্তীত্যধিকরণবিচারে বিবৃতম্ ।
অন্যে ত্বিতি । বিকল্পপক্ষে রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধং কুৰ্য্যান্ন কুৰ্যাদিতি বিকল্পপক্ষে
সামান্যশাস্ত্রস্য দিবা নিত্যং কুৰ্য্যাৎ রাত্ৰৌ কুৰ্য্যান্ন কুৰ্যাদিতি বাক্য-
ভেদাদ্বিধিবৈষম্যাপত্তিরতো ন বিকল্পঃ কিন্তু পর্য্যদাস এবেতি বদন্তী-
ত্যর্থঃ । অত্র পূৰ্ব্বোক্তযুক্ত্যা সামান্যবিশেষয়োৰ্বিকল্পশ্রবাসম্ভবাৎ
কুতো বিধিবৈষম্যপ্রসত্তিরিত্যস্বরমো বদন্তীত্যেনে ন সূচিতঃ । বস্ততস্ত
সামান্যবিধেৰ্বদি দিবা রাত্ৰাবপি তাৎপর্যমস্তু তদা বচনশতস্যাপি
বিধেষ্টাৎপর্য্যবাধাক্ষমত্বাদ্বিকল্পে সিদ্ধে বিধিবৈষম্যং সিদ্ধমেব স্যাৎ ।
নাস্তি চেৎ তদা রাত্ৰৌ শ্রাদ্ধস্য প্রাপকাভাবাদেবাভাবস্য প্রাপ্ততয়া
নিষেধস্য বিধিত্বাসম্ভবাৎ সামান্যবিধেষ্টাৎপর্য্যগ্রাহকমাত্রতয়া পর্য্য-
দাস এবেতি তত্ত্বম্ ॥ ৮৬ ॥

অথ মলমাসঃ । ষষ্টিভাগং ষষ্টিতমভাগং একমহশ্ছেদমেকতিথ্যাকর্ষণং
এতচ্চ প্রারিকং গতেশ্চন্দ্রামন্দত্বাভ্যাং অহঃ কিক্বিদধিকস্য কিক্বিনূ-
নস্য চাকর্ষণদর্শনাৎ । অতএব বিষ্ণুধর্মোত্তরে । সৌরসংবৎসরস্যাংস্তে
মানেন শশির্জেন তু । একাদশাতিরিচ্যন্তে দিনানি ভৃগুনন্দন ॥ ইত্যেনে
কিক্বিনূন তিথ্যাকর্ষণবিষয়ে একাদশতিথিবৃদ্ধিরুক্তেতি । অর্দ্ধ-
তৃতীয়ানামিতি । অর্দ্ধং তৃতীয়ং যেমামিতি ব্যুৎপত্ত্যা মাসষট্কাধিকাক-
দ্বয়ানন্তরমিত্যর্থঃ । বহুবচনস্ত মলমাসানেকত্বাপেক্ষয়েতি । ঔচিত্য-

सर्वकर्मसु तं त्र्यजेत् ॥ मलिनः सकलकालमलहा ।
 तथाचोक्तम् । मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदो-
 हधिकम् । पापसम्भव इति निन्दार्थम् । सर्वकर्मसु
 मलमासविहितेतरदैवपित्र्यकर्मसु । मलमासबीजः
 ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभाग-

प्राप्तमिति । इदं मासवर्षकाधिककक्षयानन्तरं मलमासाभिधानम् । न्यूना-
 धिकदर्शनादिति । तिथिवृद्धावधिकदण्डतिथीनां बाह्ये दण्डैकादधिक-
 कालस्याकर्षणादुक्तकालान् नूनाकालेन तिथिहासे स्वल्पदण्डतिथीनां बाह्ये
 दण्डैकादशतरभागकर्षणादुक्तकालादधिककालेन मलमासदर्शनादित्यर्थः ।
 माधवादिषट्क इति । माधवादिषट्केषु मासि दर्शद्वयं यदेत्यादि-
 वचनैकवाक्यतया ग्रीष्मपदस्याजहंस्वार्थलक्षणया माधवादिषट्कपर-
 मिति भावः । ग्रीष्मे जनयतः पूर्वमिति । अनादौ संसारे पूर्वापर-
 व्यवस्थां लुल्लभतां । अन्यथा व्याचष्टे पूर्वत्रिकपतितमिति । वैशाखा-
 दित्रिकपतितमित्यर्थः । उत्तरत्रिकपतितं श्रावणादित्रिकपतितम् ।
 पञ्चाङ्गान्ते इति । स्वल्पकथनमात्रमव्यावर्तकत्वादिति बोधाम् । इदं
 माधवादिषट्के मलमासाभिधानं प्रायिकं तुलादिषट्केऽपि मलमास-
 दर्शनां चतुर्दशत्यधिकचतुर्दशशतशकान्ते चैत्रस्य मलमासतया
 वृत्तत्वात् तथा सप्तनवत्यधिकत्रयोदशशतशकान्ते फाल्गुनस्य त्रिचत्वारिंश-
 दधिकचतुर्दशशतशकान्ते कार्तिकस्य मलमासतया वृत्तत्वात् । अतएव ।
 प्रायसो न शुभः सोम्यो ज्येष्ठश्चाषाढकस्तथा । मध्यमो चैत्रवैशाखौ
 अधिकोऽहनाः सुभिक्षकः ॥ इति शाश्वतिल्यवचनम् । सोम्यो मार्गशीर्षः ।
 अधिको मलमासः । अतएव च । दशानां फाल्गुनादीनां प्रायोमासस्य
 च कचिन् । नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥ इति काश्यप-
 वचनमपि । नपुंसकत्वं मलमासस्य । अतएव कार्तिकादावसंक्रान्त-
 मासो भानुलज्जित एव न मलमास इत्यापाधारमहमपास्तम् । अत्रेदं

श्रुतो ततः । करोतेत्येकमहश्चेदं तथैवैकं चन्द्रमाः ॥
 एवमर्कतृतीयानामदानामधिमासकम् । ग्रीष्मे जनयतः
 पूर्वः पक्षादाते तु पश्चिमम् ॥ अश्वार्थः । दिवसश्च
 तिथेः षष्टिभागं दशमेकं रविः प्रतिदिनमाकर्षति ।
 एतेन श्रुतो मासद्वयात्तुके षट्यहोरात्रैः षष्टिनाड्या-

विचार्यते । रविणा लब्धितो मासचान्द्रः श्रुतो मल्लिखुचः । इत्यादि-
 वचनां रविसंक्रान्तिशून्याचान्द्रमासो मलमास इति तल्लक्षणं निर्णीयते ।
 तत्र यदा आश्विनोऽसंक्रान्तो मासस्तुंपरेषु तुलादिषु त्रिषु मध्ये
 कदाचिं सूर्यास्य नीचगत्या एकस्मिन्नेव चान्द्रमासे संक्रान्तिद्वये सति
 स मासः क्षयाथो भूतः । ततश्च सूर्यास्य पुनर्न्यूनगत्या चैत्रादाव-
 संक्रान्तमासास्तुरं तदा भवति । तथाचोक्तम् । असंक्रान्तो हि यो मासः
 कदाचित्तिथिरुद्धितः । कालान्तरां समायाति स नपुंसक इव्यते ॥
 तथाच ज्योतिषम् । असंक्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रान्तमासः
 क्षयाथाः कदाचिं । क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधि-
 मासद्वयं स्यादिति । एवञ्च एकस्मिन्नेव यदा द्वावसंक्रान्तमासौ तदा किं
 द्वावेव मलमासौ किं वैकः । तत्र पूर्वः परो वा इति संशयः । अत्र
 केचिं माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनां माधवादिषट्कपतितस्यैव
 मलमासत्वं न तु तुलादिषट्कपतितस्येत्याहः । तदसङ्गतं माधवादिषु
 षट्केष्विति वचनस्य प्रारिक्तातिप्रायकत्वात् । अन्यथा तुलादिषट्कमध्य एव
 असंक्रान्तमासद्वयपाते का गतिः एकस्यापि माधवादिषट्कपतितता-
 तावात् । किञ्च यदा आश्विनोऽसंक्रान्तः धनुषि क्षयाथस्तुंपरञ्च
 तस्मिन्नेवाके मेघे पुनरसंक्रान्तस्तदा किं स्यात् द्वायोरेव माधवादि-
 षट्कपतितत्वात् न च दिवसस्य हरत्यर्क इत्युक्तनिमित्तत्वेन क्रमसङ्कित-
 त्वात् । तत्र पूर्वस्यैव मलमासत्वं न परस्येति वाच्यं कार्योत्पत्त्यन्य-
 थानुपपत्त्या परस्यापि शास्त्रगम्यानिमित्तस्यावश्यमवेषणीयत्वात् । अन्ये तु
 द्वावेव मलमासौ प्राञ्चकलक्षणात्क्रान्तत्वात् किञ्च पूर्वस्य मलमासत्वेऽपि

कर्षणातिथिरेकारुष्यते सूक्ष्मेण एवं चक्ष्रेणापि तेन
 प्रत्यातु दिनद्वयाकर्षणां वर्षेण द्वादशदिनानि लभ्यन्ते एवं
 साक्षवत्सुरद्वयेनाधिमासो निष्पाद्यते । गणनक्रमानो-
 चित्याश्राद्धमिदं तिथिरुक्त्वासादिना न्यूनाधिकत्वदर्शनात् ।
 इदं नियतं एकस्मादधिमासादारभ्य तृतीयवत्सरे मल-

वचनात् मलमासनिषेधाविषयत्वात् परस्यैव तन्निषेधविषयत्वम् । अतएव
 परस्यैव मलमासतृपुरस्कारेण निषेधानां विषयत्वार्थं मुनिवचनानि ।
 तथा कालमाधवीये जावालिः । एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।
 प्रकृतसूत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथापरः ॥ तथा सत्यव्रतः । मासद्वयेऽपि
 संक्रान्तिर्न च स्यादंशुमालिनः । प्रकृतसूत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथो-
 त्तवः ॥ तथा भीमपराक्रमे । एकस्मिन्नेव वर्षे लक्ष्म्या तन्मासयोरुत्तरोः ।
 तस्मिन्परोऽधिमासः स्फूर्त्तगत्या भवति चार्केन्द्रोः ॥ शततपः । त्रयो-
 दशकं श्रुतिराह सामं चतुर्दश क्वापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं
 यदि साद्वर्षेऽधिकसूत्र परोऽधिमासः ॥ इत्यादि । अतएव च । अधि-
 मासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलज्जिते मासि । चक्रिणि श्लेष्टे
 कूर्धानो मासल्यं विवाहकं ॥ इत्यनेन हावसंक्रान्तमासो अधिमास-
 भानुलज्जितभेदेनोपादारु भानुलज्जिते मासल्यानि निषिध्य श्राद्धादीनां
 तत्र कर्तव्यतोक्त्वा मलमासे तु वचनान्तरां श्राद्धादीनामपि निषेध एव ।
 वत्तु । कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिन्मूर्च्छा । सर्षकर्महरः
 प्रोक्तः पूर्वसूत्र मलिन्मूर्च्छः ॥ इति वचनं पठन्ति तं पारिजाताद्या-
 लिखितान्निर्मूलमेव । विशारदसूत्रापि परसूत्र मलिन्मूर्च्छः इत्येव पार्श-
 माह । अतएव भानुलज्जिते मलमासतृपुरस्कारेण निषेधविषयत्वाभावात् ।
 चूडां मौञ्जीवक्त्रकं अग्न्याधेयं महालयम् । राजातिषेकं काम्यकं न
 कूर्धानुलज्जिते ॥ चूडां मौञ्जीवक्त्रकं अग्न्याधेयं महालयम् । राजा-
 तिषेकं काम्यकं मलमासे विवर्जयेत् ॥ इति कार्ठकगृहेण तत्र चूडादीनां
 निषेधः पृथगुक्तः । न च उक्तवचनानां पूर्वस्य मलमासत्वाभावबोधकत्वमेव

মাসো ভবতীতি । গ্রীষ্মে মাধ্বাদিষট্কে পূর্বং পূর্বত্রিক-
পতিতং পঞ্চাদান্তে তু পশ্চিমমুত্তরত্রিকপতিতং অধি-
মাসং জনয়তঃ চন্দ্রাকৌ ॥ ৮৭ ॥

অত্র কো মাসশব্দার্থঃ চান্দ্রঃ সৌরো বা চান্দ্র এব

ন তু বিশেষতো ভানুলজ্জিতানিষিক্তানাং মলমাসত্বপুরস্বারেণ নিষিক্ত-
কর্মণাং তত্র কর্তব্যতাপরহমিতি বাচ্যম্ । শাস্ত্রপ্রাপ্তমলমাসাভাবস্য
বচনশতেনাপ্যন্যথা বোধয়িতুমশক্যত্বাদিতি সমাদধিরে । স্মার্তাস্ত
একাকীয়াবসংক্রান্তমাসৌ হৌ ন মলমাসৌ কিত্ত্বেকৌ মলমাসঃ
পরশ্চ ভানুলজ্জিতঃ । তত্র একস্য মাধ্বাদিষট্কপতিতত্বে দ্বিতী-
য়স্য চ তুলাদিষট্কপতিতত্বে মাধ্বাদিষট্কপতিতস্যৈব মলমাসত্বং
মাধ্বাদিষু ষট্কেষু ইত্যাদিবচনাং । তুলাদিষট্কপতিতস্ত ভানু-
লজ্জিতঃ ঔৎসর্গিককালাতক্রমেণ ঔৎপাতিকত্বাং । যদা তু কন্যায়া-
মেকোহপরশ্চ তদুত্তরং মেঘস্বরবৌ তত্র মেঘস্বরবাবেব মলমাসো ন
কন্যাস্থে । ষটকন্যাগতে সূর্যে বৃশ্চিকে বাথ ধয়িনি । মকরে বাথ কুস্তে
বা নাধিমাসং বিদুবুধাঃ ॥ ইতি জ্যোতিঃসিদ্ধান্তবচনেনাস্মিন্বেব বিষয়ে
কন্যায়াং মলমাসনিষেধাং পরস্য মলিন্মুচত্ববোধকানাং উক্তজাবা-
ল্যাদিবচনানামপ্যেতদ্বিষয়ত্বাচ্চ । যদা পুনস্তুলাদিষট্ক এব দ্বয়োঃ
সন্নিপাতস্তদা পূর্বো মলমাসঃ ন পরঃ । কার্ত্তিকাদিষু মাসেষু যদি স্যাতাং
মলিন্মুচৌ । সর্বকর্ষাহরঃ প্রোক্তঃ পূর্বস্তত্র মলিন্মুচঃ ॥ ইতি জ্যোতিঃ-
পরশরবচনাং । অতএব ভানুলজ্জিতমলমাসয়োর্ভেদাং উক্তকাঠক-
গৃহবচনাভ্যাং চূড়ামর্দ্য তয়োঃ পৃথক্ নিষেধ উক্তঃ । ন চৈবং মলমাস-
লক্ষণস্য ভানুলজ্জিতেহতিব্যাপ্তিঃ মলমাসসাম্যত্বেন শাস্ত্রাগম্যত্বে
সতীতি তত্র বিশেষণীয়ত্বাং । পরস্তত্র মলিন্মুচঃ পূর্বস্তত্র মলিন্মুচ
ইত্যাদিলিখিতবচনৈঃ পূর্বস্য পরস্য বা ভানুলজ্জিতরূপস্য যথাযোগ্যং
মলমাসান্যত্বাবগমাদিতি ব্যাচক্রুঃ ॥ ৮৭ ॥

অত্রৈতি । নিরূপণীয়ে মলমাসে ইত্যর্থঃ । মাসশব্দার্থনিরূপণে সত্যেব

বা কীদৃশঃ অত্র কো বা মলমাস ইত্যাহ লঘুহারীতঃ ।
 ইন্দ্রাগ্নী যত্র হুয়েতে মাসাদিঃ স প্রকীৰ্ত্তিতঃ । অগ্নী-
 ষোমো স্মৃতৌ মধ্যে সমাপ্তৌ পিতৃসোমকৌ ॥ তমতি-
 ক্রম্য তু রবির্ষদা গচ্ছেৎ কথঞ্চন । আদ্যো মলিন্মূচো
 জ্ঞেয়ো দ্বিতীয়ঃ প্রকৃতঃ স্মৃতঃ ॥ তস্মিংশু প্রকৃতে মাসি
 কুৰ্ব্যাৎ শ্রাদ্ধং যথাবিধি । তথৈবাভ্যুদয়ং কার্যং নিত্য-
 মেকং হি সৰ্বদা ॥ শুরুপ্রতিপদি ইন্দ্রাগ্নিযাগঃ কৃষ্ণ-
 প্রতিপদি অগ্নীষোমযাগঃ । এতৌ দর্শপৌর্ণমাসান্তর্গতৌ
 পিতৃবিশিষ্টনোমদৈবতোহগ্নৌকরণহোমঃ । পিতৃপিতৃব-
 জ্ঞানভূতো দর্শে বিহিতঃ মাসাদিঃ সমাপ্তাবিতি কীৰ্ত্তনাৎ ।
 শুরুপ্রতিপদাদিদর্শান্তো মাসশব্দার্থঃ চান্দ্রোহপ্যয়মে-
 বেতি দর্শিতম্ । তথাচ ব্রহ্মসিদ্ধান্তঃ । চান্দ্রঃ শুরুদি-
 দর্শান্তঃ সাবনস্ত্রিংশতা দিনৈঃ । একরাশৌ রবির্ষাবৎ-
 কালং মাসঃ স ভাস্করঃ ॥ শুরুদিঃ শুরুপ্রতিপদাদি-
 রিত্যর্থঃ পক্ষবাচিত্বাৎ শুরুশব্দস্য । যৎ তু জ্যোতিষম্ ।
 দর্শাদশান্তুশ্চান্দ্রস্ত্রিংশাদিবসন্তু সাবনো মাসঃ । রবি-

তদ্ব্যটিতমলমাসনিরূপণমন্ত্ৰবাদাদৌ মাসশব্দার্থনিরূপণার্থং পৃচ্ছতি কো
 মাসশব্দার্থ ইতি । চান্দ্রঃ সৌরো বেতি । সাবননাক্তত্রয়োৰপ্পলক্ষণম্ ।
 চান্দ্র এব বেতি প্রম্নান্তরং চান্দ্রপদবাচ্যঃ কীদৃশঃ দর্শান্তঃ পৌর্ণমাস্যন্তো
 দেত্যর্থঃ । কো বা মলমাস ইতি । চাপরঃ প্রশ্নঃ । তত্র হারীতবচনমুত্তরয়তি
 হারীত ইতি ব্যাচষ্টে শুরুপ্রতিপদীতি । ইন্দ্রাগ্নিযাগ ইন্দ্রদেবতাকোহগ্নি-
 দেবতাকশ্চ দ্বিবিধোদর্শাখ্যযাগঃ । অগ্নিষোমেতি । অগ্নীষোমোভয়দেব-
 তাকঃ পৌর্ণমাসাখ্যযাগ ইত্যর্থঃ । শুরুপ্রতিপদাদীতি । উক্তবচনস্য
 আপ্তবাক্যবিধয়া শক্তিগ্রাহকত্বাৎ । শুরুপ্রতিপদাদিদর্শান্তো মাসশব্দশব্দ

संक्रान्तिचिह्नः सौरौहपि निगद्यते तज्जैः ॥ तत्र
दर्शादित्यवधौ पक्ष्मौ तेन शुरुप्रतिपदादिवेव तिथि-
प्रचरो लभ्यते । अत्र वदन्ति । अमावास्यापरिच्छिन्नं
रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयां गहितं
सर्वकर्म्मम् । तश्चार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥
इति । अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मल-
मासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥ इति
ज्योतिःशास्त्रदर्शनां । दर्शादिशुद्धः दर्शादित्ते हि
तल्लङ्घने मलमासो भवति ॥ ८८ ॥

अन्यथा प्रतिपल्लङ्घनमेवोच्यते । किष्णमावास्याया-
ममावास्या वजेत इति श्रुत्या दर्शस्य दर्शवागाङ्गतया
इत्यर्थः । तमतिक्रम्येतस्य रविणा लङ्घितो मासश्चाक्षः ध्यातो
मलिन्नु च इत्यादिवचनैकवाक्यतया शुरुप्रतिपदादेरेव चाक्षप्रतिपाद-
कत्वादिति भावः । एतेन प्राथमिकप्रश्नस्योत्तरं सिद्धम् । द्वितीयप्रश्ने
उत्तरमाह चाक्षोहप्ययमेव इति । चाक्षश्चक्षक्योहप्ययमेव दर्शात्
एवेत्यर्थः । अत्र सिद्धान्तमपि प्रमाणयति तथाचेति । दर्शितमिति
हारीतेनेति शेषः । पक्ष्वाचिह्नादिति । पक्ष्मौ पूर्वपक्षौ शुरुकृष्णौ
मासस्तु तावुभौ इत्यगरोक्तेः । शुरुप्रतिपदादिदर्शात्तुश्चाक्ष इत्या-
ङ्गार्थे ज्योतिर्वचनविरोधं निरसितुं तद्वचनमुत्थापयति यद्विधिः ।
अवधौ मर्ष्यादारूपेण न त्वतिविधिरूपे तेन पक्ष्म्या मर्ष्यादार्थकत्वेन
तिथिप्रचयश्चाक्षो लभ्यते इत्यर्थः । आपाटलिपुत्राद्दृष्टो देव इत्यादौ
मर्ष्यादाविषये यथा पाटलिपुत्रेण सह न वृष्ट्यवयः तथेहापि पक्ष्म्या
मर्ष्यादार्थकत्वेन पूर्वदर्शं विहायैव चाक्षपदार्थावयः इति भावः ॥ ८८ ॥

अन्वयेति । प्रतिपदादिदर्शात्तल्लङ्घनमेवोच्यते न तु दर्शद्वयवर्जित-
तिथिप्रचरोल्लङ्घनमित्यर्थः । मासस्य दर्शादित्ते हारीतवचनविरोधमपि

विधानां । इन्द्राग्नी यत्र हूयेते इति लघुहारीतवच-
नादपि दर्शादित्वमेवावगम्यते न शुरुप्रतिपदादित्वं
तच्चिन्तां दर्शादित्वे दर्शान्तादित्वे वा मासस्य दर्शास्तुन
तत्समाप्तौ अपरस्य तदादित्वाभावादमासत्वप्रसङ्गः । ततः
परं दर्शादेर्दर्शान्तादेर्वा मासस्य दर्शास्तुन समाप्तौ
परस्य तदादित्वाभावादमासत्वप्रसङ्गे वत्सरेण च षष्ठां
मासानां लोपः स्यात् । ततश्चाभावाद्द्वयं यत्र रवि-

परिहरति किञ्चेति । दर्शादित्वमवगम्यते चाश्रमासश्चेति शेषः । 'दूष-
यति तच्चिन्त्यामिति । दर्शान्तादित्वे इति । इत्थं । मिथुनस्यो यदा भानुर-
मावाश्राद्धयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विच्छेदो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
इत्यनेन एकराशिश्च रवेः पूर्वामावाश्राद्धक्षणस्पर्शेनापि मल-
मासाभिधानां तदेकवाक्यतया उक्तवचनद्वये दर्शपदस्य दर्शान्तपरत्वेन
दर्शान्तक्षणैर्दर्शास्तौ मास इति प्रतिवादप्रतिप्रामाण्यसम्भवनयोज्यम् ।
वाकारोहनाश्राद्धां उभयैव वक्ष्यमाणदोषस्य हिरत्वात् । अमासत्व-
प्रसङ्ग इति । अत्र ईष्टापत्तौ तन्मासविहितकर्मलोपः स्यादिति भावः ।
लोपः स्यादिति । एकस्य दर्शस्य दर्शान्तस्य पूर्वपरमासद्वयघटकत्वात्पुनरप्ये-
तु तदानीं जातस्य मृतस्य वा कर्मणि पूर्वपरमासयोरुल्लेखेनध्यव-
साय इति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनार्दो संसारे एकस्य दर्शस्य किं
पूर्वमासास्तुत्वं किंवा परमासादित्वमित्यत्र नियामकाभावेन पूर्वपर-
मासयोरैकतरमासस्य मासत्वात्मासत्वे विनिगमकाभावात् कुत्रापि मासत्व-
निर्णयाभावात् तन्मासविहितकर्मसामान्यलोपोऽपि द्रष्टव्यः । एवं
द्वादश मासाः संवत्सर इति श्रुतिविरोधोऽपि च द्रष्टव्यः । प्रति-
पन्नञ्जनमेवोच्यते इत्युक्तविरोधं निरस्यति ततश्चेति । षष्ठीलोपा-
पत्तिदोषाच्चेत्यर्थः । लक्ष्यत इति । यद्यपि नेरुं लक्षणा सामान्यशक्यस्य
विशेषपरत्वात् । न च विशेषप्रकारकत्वात् लक्षणेति वाच्यं प्रकृते

संक्रान्तिवर्जितम् । इत्यत्रामावास्यापदेन तदन्तो लक्ष्यते
संक्रान्तिशब्देन च क्रियाभिधीयते प्रथमावास्यास्तु प्राक्-
क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्लक्षणं संभवति । तथाहि
दर्शान्तुप्राक्क्षणे संक्रमणं दर्शान्तुक्षणे च राश्यान्तरसं-
योगः अपरक्षणे च प्रतिपदारन्ते प्रतिपदादेर्मासस्तु
क्रोडीकृतस्य एकराश्यावस्थितेन रविणा लक्षणं भवति
दर्शान्तुक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया संभवति ।

विशेषप्रकारकस्यानुपयुक्तत्वात् अमावास्यात्सामान्यरूपेणापि अन्तुक्षण-
प्राप्त्या उद्देश्यसिद्धेः । तथापि लक्षधातोर्ज्ञानवाचितया लक्ष्यते
प्रत्यास्यते इत्यर्थः । अतएव प्राक्कोऽपि लक्ष्यते संकोच्यते इति ।
तद्वैजयं वामास्योपापत्तिरेव इति प्राहः । केचिन् तु तिथीनामेव
प्रतिपदादिशकवाच्यतिथावेवामावास्यापदशब्देर्किञ्चिन्निषेधयोः सर्वत्र
तथाप्रयोगाच्च तिथावेवामावास्यापदं मुख्यं तदन्तुक्षणे तु लक्षणैव
इत्याहः । तदस्य अमावास्यारास्तुत्क्रियाकूटपरतयास्तुक्षणरूपक्रिया-
यामपि अमावास्यापदस्य मुख्यत्वेन लक्षणानुपपत्तेः । क्रियाभिधीयते इति
न तुत्तरराशिसंयोगरूपं फलमित्यर्थः । ततः किमित्यत्राह अमावास्या-
न्तेति । संक्रमणे रविक्रियारां लक्षणमेव स्पष्टयति तथाहीति । राश्या-
न्तरसंयोग उत्पद्यत इति शेषः । एतच्च क्रियोत्पत्त्यन्तरक्षण एव
उत्तरसंयोग इति मतेनाभिहितम् । अत्रथा प्रथमं क्रिया ततो
विभागः ततो विभागात् पूर्वसंयोगनाशस्तु उत्तरसंयोगस्तुतः
क्रियानाशः इति क्षणचतुष्टयावस्थायिक्रियावादिमते अमावास्यात्प्राक्क्षणे
संक्रमणेऽपि प्रतिपद्वितीयक्षण एव राश्यान्तरसंयोगोत्पत्त्या मास-
लक्षणसम्भवादसङ्गतेः । लक्षणं भवतीति मासमध्ये राश्यान्तरसंयोगा-
त्त्वरूपं लक्षणं भवतीत्यर्थः । नैषा प्रक्रिया इति दर्शान्तुक्षणे
क्रियोत्पत्तौ तन्मासीयप्रतिपदाद्यक्षणे एव राश्यान्तरसंयोगात्तुल्लक्षण-

दर्शान्तुक्क्षणे रविसंक्रान्तौ मलमासो न स्यादिति चेत्
सत्यां तस्यां प्रागेवेति क्रमः ॥ ८९ ॥

अतः प्रतिपदादिद्वेषि दर्शद्वयस्य रविसंक्रान्ति-
वर्जितत्वमुपपन्नं भवति । अमावास्यायाममावास्यायेति
वाक्यं यागारम्भमात्रार्थं यागस्य प्रतिपद्येवापरस्मिन्
दिने । तथाच श्रुतिः । वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वेहमा-
वास्या तस्यां प्रतिपद्युपवसन्नेव वजेतापरेद्युरिति ।
किञ्च इन्द्राग्नी यत्र हूयेते इत्यनेन यदि दर्शो विधी-
यते तदा तस्मैवान्तुत्वात् समाश्रित्य पितृसोमकावित्य-
नर्थकं स्यात् । स एवादिरन्तुश्चेति क्रयात् । शुक्लप्रतिपत्-
परत्वे तु युज्यत एव । न च पर्वणो वश्वतुर्थांश आद्याः
प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रात्यूक्तो
मनीषिभिः ॥ इति बोधायनवचनात् । पर्वतुरीयांशस्यापि
यागकालत्वात् कथं शुक्लप्रतिपदादित्वनियम इति वाच्यं

नासन्तुवादिति भावः । अन्तुक्क्षणे रविक्रियायां सत्यां तत्परमासो
मलमासो न स्यादिति पृच्छति दर्शान्तुक्क्षणे इति । सत्यमित्युपगमे न
स्यादेवेत्यर्थः । तस्यादन्तुक्क्षणात् प्राक्क्षणे एव रविसंक्रान्तौ मलमास
इति क्रम इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

उपसंहरति अत इति । उक्तयुक्तेरित्यर्थः । दर्शद्वयस्य दर्शान्तु-
क्क्षणद्वयस्य रविसंक्रान्तिवर्जितत्वं रविसंक्रान्तिवर्जितत्वकथनमुपपन्नमुप-
युक्तं भवति मलमासत्वोपयोगिलज्जननिर्वाहकत्वात् न तु मासस्य दर्शा-
दित्वार्थं वचनं यथासलोपापन्निरूपवाधकस्य जागरूकत्वात् । मासस्य
प्रतिपदादित्वप्रतिपादकहारीतादिवचनविरोधाच्चेति भावः । ननु
अमावास्यद्वयं यत्र इति वाक्येन यत्र मासेहमावास्यद्वयं इत्यव्ययेन

पर्वणोऽंशे तुरीये तु कार्या इष्टिर्द्विजातिभिः । द्वितीया-
सहितां यस्याद्दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति लघुहारी-
तेन द्वितीयावेधनिन्दायाः पर्वतुरीयांशे विधौ हेतुत्वे-
नोपन्यासात् । दूषयन्त्याश्वलायना इत्युक्तत्वात् ऋग्वेदि-
विषयत्वं बोधायनवचनस्य छन्दोगपरिशिष्टकृता च वेधे च
यागश्राद्धोपगमात् । यथा । पक्कादावेव कूर्वात सदा
पक्कादिकं चक्रम् । पूर्वार्ह एव कूर्वाति विद्वेहप्यन्ते
मनाधिगः ॥ पर्वतुरीयांशव्यावृत्त्यर्थमेवकारः सदाशब्दो-
पादान्तरं तदा ऋग्वेदिनां ऐन्द्राग्नियागाङ्गतिथेरनियतत्वात्
छन्दोगानां च प्रतिपदो नियतत्वात् । सैव लघुहारीत-
वचने गृह्यते । अतः सिद्धं शुरुप्रतिपदादिदर्शात्सो-
मासश्चाक्षरः स एव मलमासो न सोरः इत्याह तमति-

एकस्मिन् मासेऽमावास्याद्वयबोधनात् । अमावास्यादिवेव मासो न प्रति-
पदादिरिति चेन्न यत्र काल इति तसार्थत्वात् न तु यत्र मासे इति ।
अथवा उपलक्षणविशेषणभावेन पूर्वपरामावास्याद्वयं रविसंक्रांति-
वर्जितमिति परिचायकतया यत्र मासे स मलमास इति वचनार्थः । अत्रथा
प्रागुक्तदोषापत्तिरिति । अत्र स्यार्ताः संक्रांतिपदमत्र क्रियापरं
उत्तरसंयोगरूपफलपरं तेन पूर्वपरामावासाद्योर्बथाक्रमं क्रियो-
त्तरसंयोगवर्जितत्वे मलमासः । तथाचोत्तरामावास्यास्तुक्त्वे क्रियोत्-
पञ्चावपि मलमासो भवत्येव । अत्रथा ग्रहकृन्ते यदैकमलमासावधि-
तृतीयादेऽमावास्यास्तुक्त्वे क्रियोत्पदो पूर्वमासस्य परमासस्य च
रविलङ्घितत्वाभावेन मलमासत्वाभावे तृतीयादे मलमासपातनिरम-
भङ्गापठेरित्याहः । अमावास्यारां अमावास्यया वजेत इति श्रुति-
विरोधमुद्धरति अमावास्यारामिति । द्वे हेति । हर्षे प्रसिद्धाविति जम्भ-
दारः । द्वे पौर्णमास्यो पौर्णमासीप्रतिपदो द्वेऽमावास्येऽमावास्या-

ক্রমোতি । প্রকৃত ইতি কৰ্ম্মাঙ্গত্বাৎ । অতএব জ্যোতি-
ষম্ । রবিণা লঙ্ঘিতো মাসশচান্দ্রঃ খ্যাতো মলিনু চঃ ।
তত্র যদ্বিহিতং কৰ্ম্ম উত্তরে মাসি কারয়েৎ ॥ তস্মিংস্তু
প্রকৃত ইতি । শ্রাদ্ধমমাবাস্ত্যাপার্কণনবাম্মাপরপক্ষাদ্যভ্যু-
দয়বিবাহাদিশ্রাদ্ধাভ্যুদয়ো মলমাসে ন কর্তব্যৌ । পরি-
সংখ্যাবিধেঃ ফলমিদমিত্যত্র তাৎপর্যং প্রকৃতে মাসি
করণস্য তত্ত্বিধিবাক্যৈরেব প্রাপ্তত্বাৎ । নিত্যমহরহঃ-
ক্রিয়মাণং সঙ্ক্যান্মানপঞ্চযজ্ঞাদি । সৰ্ব্বদা মসমাসে প্রকৃ-
তেহপি কর্তব্যং ন হ্রাবশ্যকত্বেন পার্কণাদিকমপি এক-
পদেন নিত্যনৈমিত্তিকাখ্যপার্কণব্যবচ্ছেদাৎ । যথা মার্ক-
ণ্ডেয়পুরাণম্ । নিত্যং নৈমিত্তিকঞ্চৈব নিত্যনৈমিত্তিকং

প্রতিপদৌ তস্মাৎ পূৰ্বেছ্যরূপবসন অগ্ন্যাধানরূপযাগারম্ভং কুৰ্ব্বন পরেছ্যঃ
প্রতিপদি যজেতেত্যর্থঃ । কৃতেহগ্ন্যাধানে দেবা যজমানস্য সমীপ-
মুপবসন্তি ইত্যনেন উপবসন্নিত্যতোহগ্ন্যাধানপ্রাপ্তেঃ । ঞ্জরুপ্রতিপৎ-
পরত্বেনি । ইন্দ্রাগ্নীত্যস্য ইতি শেষঃ । দুষয়ন্ত্যাশ্বলায়না ইত্যুক্তত্বাদিতি ।
অনেন বেধনিন্দায়া ঋগ্বেদিবিষয়ত্বপ্রতিপাদনাৎ তেষামেব যাগে পৰ্ব্বতু-
রীয়াংশবিধিরিত্যর্থঃ । অন্যেষামপি সামান্যতো বেধনিন্দাভ্যুপগমে
বাধকমাহ ছন্দোগেতি । অন্যে ঋগ্বেদিভিন্নাঃ । নমু তথাপি পৰ্ব্বপ্রতি-
পদোহয়োরেব বেধযাগকালত্বসিদ্ধেয়িন্দ্রাগ্নী যত্র ইত্যনেন পৰ্ব্বপ্রতিপদ্বা
গৃহতে ইত্যত্র কিং বিনিগমকমিত্যত আহ তদা চেতি । অনিয়তত্বা-
দিতি । ঋগ্বেদিনামপি দ্বিতীয়াবেধাভাবে প্রতিপদ্যেব যাগাভ্যুপগমাদন্যথা
বেধনিন্দায়া হেতুত্বোপন্যাসবৈয়র্থ্যাৎ । অতঃ পৰ্ব্বকালস্যানিয়তত্বা-
দিত্যর্থঃ । নিয়তত্বাদিতি । তথাচ প্রতিপদৌ যাগনিয়ত্বমেব বিনিগমক-
মিতি ভাবঃ । স এবতি । রবিলঙ্ঘিতঃ স এব চান্দ্র এব মলমাস
ইত্যর্থঃ । এতেন কো বা মলমাস ইতি চরমপ্রশ্নস্যোত্তরমভিহিতম্ ।

तथा । गृहस्य च यत् कर्म तन्निशामय पुत्रक ॥ पञ्चयष्टा-
श्रितं नित्यं यदेतत् कथितं तव । नैमित्तिकमथैवाद्यत्
पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्यनैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि
पठितैः ॥ उपक्रमोक्तनित्यपरिभाषादाद्यात् ॥ २० ॥

लघुहारीतेनैवाहरहःश्राद्ध एव नित्यशब्दस्य प्रयुक्त-
त्वात् । यथा । नित्यश्राद्धमदैवः स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितमिति

कर्मज्ञेते प्रमाणमाह अतएवेति । एकपदेनेति । एकं केवलं नित्यं
न तु मिश्रितं नित्यनैमित्तिकमित्यर्थः । ननु एकपदं न नित्य-
विशेषणं किञ्च क्रियाविशेषणं अतो नित्यमावश्यकं केवलं कुर्यादि-
त्यर्थे प्राप्ते आवश्यकत्वात् पार्श्वस्यापि प्रतिप्रसवोहस्तित्यत आह
उपक्रमोक्तेति । उपक्रमोक्ता अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति
कौर्तितमित्यनेन प्रागुपदर्शिता या परिभाषा अहरहःक्रियमाणे
श्राद्धे नित्यपदपरिभाषा तस्या दाद्यात् बलवत्त्वात् तथाच पारिभाषि-
कार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकहेनासति बाधके तनैव ग्राह्यत्वादिति भावः ।
अतो नात्र नित्यपदमावश्यकपरं येन पार्श्वप्रतिप्रसवः स्यादिति
तात्पर्यम् ॥ २० ॥

हारीतेनैवेति । हारीतेनापीत्यर्थः । नित्यशब्दस्येति । तथाच
वक्ष्यमाणहारीतवचने नित्यशब्दस्याहरहःक्रियमाणपरत्वे निश्चिन्ते
प्रकृतेऽपि हारीतवचने नित्यपदस्याहरहःक्रियमाणश्राद्धपरताया न्याय-
त्वमिति भावः । केचित् तु परिभाषावाक्यमेवाह लघुहारीते-
नैवेति । तदस्य नित्यश्राद्धमदैवः स्यादिति वचनस्यातिदेशप्राप्ता-
र्थादिनिषेधकमात्रतया परिभाषावाक्यत्वात्वात् बाधकमप्याह अत्रथेति ।
नित्यशब्दश्चावशकमात्रपरत्वे इत्यर्थः । अपरपक्षादीनामपीति । आश्विना-
परपक्षश्राद्धादीनामप्यावश्यकत्वादिति भावः । अतएवेति । नित्यपदेन
पारिभाषिकनित्यग्रहणादेवेत्यर्थः । यद्यपि नित्यश्राद्ध एव नित्यभाषा

अन्यथा अपरपक्षादीनामपानुष्ठानापदेशः । अतएव काम्य-
मपाहरहःक्रियमाणं गोहिरण्यादिदानं कर्तव्यम् । अतएव
ज्योतिषम् । पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्बदि न स्यात् सिता-
सिते । तदा तन्मासविहितमुदरे मासि कारयेत् ॥ रविणा
लङ्घितो मासश्चाद्भ्रः ख्यातो मलिन्मुचः । तत्र यद्विहितं

इत्यङ्गगोहिरण्यादिदानस्य तत्र कर्तव्यतायां कुतश्च प्रमाणं तथापि
निरवकाशत्वमेव नित्यश्राद्धस्य मलमासकर्तव्यतायां बीजं तच्च
अहरहःक्रियमाणदानादावविशिष्टमिति भावः । तथाच निरवकाशस्य
मलमासे कर्तव्यतामाह कालमाधवीयधृतकार्ठकगृहम् । अनन्यगतिकां
नित्यां कुर्यान्नैमित्तिकीं क्रियाम् । इति । अनन्यगतिकामसम्भवं-
कालान्तराम् । तथा भीमपराक्रमवचनम् । अधिमासके विवाहं यात्रां
चूडां तथोपनयनादि । कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु विशेषेज्याम् ॥
तत्र सावकाशनिषेधान्निरवकाशस्य प्राप्तिः । तथा गृहपरिशिष्टम् ।
मसं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम् । नेहेतात्र विशेषेज्यां
अन्यत्रावश्यकान्निधेः ॥ विशेषेज्यां सम्भवंकालान्तराम् । एतदेव
विरुणोति अन्यत्रावश्यकान्निधेः । अतएवेति । यत एवाश्विनापरपक्षश्राद्धा-
दीनां न प्रतिप्रसवः अतस्तन्मासविहितकृत्यस्योत्तरमासविधानमित्यर्थः ।
अष्टत्रके आश्विनत्वादिपुरस्कारेण विहितस्यैव कर्मण उत्रराश्विनादौ
विधानां पार्श्वस्य प्रतिमासकर्तव्यत्वोपदेशेन तथाविधत्वाभावाद्द्वर-
मासकर्तव्यत्वप्रापकाभावेन निरवकाशत्वेन एकादश्यापवासवत् मलमासे-
ऽपि कर्तव्यत्वमेव इत्याहः । एतच्छास्त्रेऽहमावास्याश्राद्धनिरूपण-
प्रसङ्गे दृषणीयम् । उदरे मासीति । दर्शान्तमासविहितं यत् कर्म तद्द-
दरे मासि कारयेदित्यर्थः । पौर्णमास्यन्तमासविहितं पक्षभेदेन
भिन्नयोः पूर्वपरमासयोः कार्यम् । तथाच प्रचेताः । मलमासाश्रितं
कर्म कृष्णपक्षेऽदितम् यत् । तत् कर्तव्यं पूर्वमासे शुक्लपक्षेऽदितं

কৰ্ম উত্তরে মাসি কারয়েৎ ॥ অভ্যুদয়ং বিবিনক্তি
জ্যোতিঃপরাশরঃ । অগ্ন্যাধেয়ং প্রতিষ্ঠাঞ্চ যজ্ঞদানব্রতানি
চ । দেবব্রতবৃষোৎসর্গচূড়াकरणमेथলাঃ । মাস্লল্যমভি-
ষেকঞ্চ মলমাসে বিবর্জয়েৎ ॥ ৯১ ॥

দানঞ্চাত্ৰ মহাদানম্ । যদাহ । বাপীকূপতড়াগাদি-

পরে ॥ অগ্ন্যাধেয়মিতি । যাগঃ সস্তবৎকালান্তরোহগ্নিষ্টোমাদিঃ । কারী-
ৰ্ঘ্যাদিকং ত্বৎসস্তবৎকালান্তরং কর্তব্যমেব । ব্রতং রস্তাতৃতীয়াদি । দেব-
ব্রতং নিয়মপূৰ্ব্বকবেদাধ্যয়নম্ । বৃষোৎসর্গ একাদশাহবিহিতেতরঃ
কার্ত্তিকাদৌ বিহিতঃ । তথাচ স্মৃতিঃ । অশৌচান্তে তু কর্তব্যং বৃষোৎ-
সর্গাদিকং স্মৃতেঃ । মলমাসাদিদোষস্ত ন গ্রাহস্তত্র কশ্চন ॥ ইতি ।
মৈথিলাস্তেতদ্বচনাদর্শিনঃ কাম্যত্বাদেকাদশাহীর্বৃষোৎসর্গোহপি মলমাসে
ন কর্তব্য ইত্যাহঃ । তদসং উক্তবচনবিরোধাৎ নিরবকাশকাম্যত্বাৎ
শান্ত্যাদিবং মলমাসেহপি তৎকর্তব্যত্বাচ্চ । যুক্তকৈতৎ । তথাহি সপি-
ণ্ডীকরণাদৃষ্টিং যৎ কিঞ্চিৎ শ্রাদ্ধিকং ভবেৎ । ইষ্টং বাপ্যথবা পূর্তং তন্ন
কুৰ্ঘ্যান্মলিন্মুচে ॥ ইত্যেনেন সপিণ্ডীকরণাদৃষ্টিং ইষ্টাপূর্তাদিকৰ্মণ্যেব
মলমাসে নিষেধোক্ত্যা সপিণ্ডীকরণপ্রাক্কর্তব্যৈকাদশাহবৃষোৎসর্গা-
দেৰ্ম্মলমাসে নিষেধাভাবাৎ । নৈমিত্তিকানি কাম্যানি নিপতন্তি
যথা যথা । তথা তথৈব কার্য্যানি ন কালস্ত বিধীয়তে ॥ ইত্যেনেন
নৈমিত্তিকস্য কাম্যকৰ্ম্মণঃ সৰ্ব্বকালকর্তব্যতোপদেশেন মরণনিমিত্তিক-
কাম্যত্বেনৈতস্যাপি মলমাসে কর্তব্যতোক্তেশ্চতি সংক্ষেপঃ । মাস্লল্যং
নামকরণান্নপ্রাশনাদি মুখ্যকালাতিক্রমে ক্রিয়মাণং অতিপাতে তু
কর্তব্যং প্রশস্তে মাসি পুণ্যদে ইত্যেকবাক্যত্বাৎ । মুখ্যকালে তু
নিরবকাশত্বাৎ মলমাসেহপি কর্তব্যমেব ইতি উক্তবচনেনাপি অতি-
পাত এব প্রশস্তমাসকর্তব্যতোক্তেশ্চ ॥ ৯১ ॥

দানঞ্চাত্ৰেতি । বচনৈকবাক্যত্বাদিতি ভাবঃ । তর্হি কৃষ্ণাজিনচণক-

প্রতিষ্ঠাং যজ্ঞকর্ম চ । ন কুর্য্যান্মলমাসে তু মহাদান-
 ত্রতানি চ ॥ মহাদানং ষোড়শ তুলাপুরুষাদি ত্রতস্যারম্ভ এব
 নিষিদ্ধং । যথা কাশ্যপঃ । ঋক্ষৈকমন্দিরগতো যদি জীবভানু
 শুক্রোহস্তগঃ সুরবরৈকগুরুশ্চ সিংহে । নারভ্যতে ত্রত-
 বিবাহগৃহপ্রতিষ্ঠাক্ষৌরাদিকর্মগমনাগমনঞ্চ ধীরৈঃ ॥ অত্র
 কালাশৌচে ত্রতাদ্যারম্ভনিষেধদর্শনাৎ মলমাসেহপি তথা ।
 আরকং ত্রতং মলমাসেহপি কার্যং প্রতিষ্ঠা তু ন কার্য্যা ।
 যথা রম্ভাতৃতীয়াত্রতে শিবরহস্যে । মাসে মলিন্মু চেহপ্যেবং
 বজ্জৈদ্যৌরীং সশঙ্করাম্ । কিন্তু নোদ্যাপনং কার্য্য-
 মিত্যাহ ভগবান্ শিবঃ ॥ যত্র ত্রতে দ্বাদশসু মাসেসু
 মাসবিশেষোল্লেখেন কর্মবিশেষ উক্তন্তম্মলমাসে ন কার্য্য-
 মিত্যুক্তম্ । বাশিষ্ঠলিঙ্গপুরাণে । প্রারক্রে তু ত্রতে

তিলধেবাদিদানানাং কর্তব্যত্বপ্রসঙ্গ ইতি বাচ্যম্ । স চাধিমাসকঃ
 প্রোক্তঃ কাম্যকর্মসু গর্হিতঃ । ইতি বিষ্ণুধর্মোণ সাবকাশকাম্যসামান্য-
 সৈব নিষেধাৎ । ন চৈবং তথাবিধদানমাত্রনিষেধে মহাদান-
 নিষেধোক্তির্নিষ্ফলেতি চেন্ন মুমুক্কিরমাণস্যানভিসংহিতফলস্যাপি
 মহাদানস্য নিষেধেন সফলত্বাৎ । অনভিসংহিতফলকসুবর্ণাদিদানং
 মুমুক্ণা মলমাসাদাবপি কর্তব্যমেব কাম্যক্ৰ সুবর্ণাদিদানং মলমাসে
 ন কর্তব্যং উক্তবিষ্ণুধর্মোত্তরবচনাদেব । অতএব কৃত্যচিত্তামণিগঙ্গা-
 বাক্যাবল্যোঃ । ভার্গবাস্তে তু বৈ সিংহে গুর্কাদিত্যে মলিন্মু চে । ত্যজে-
 দানং মহাদানং ত্রতং দেববিলোকনম্ ॥ ইত্যনেন কাম্যসুবর্ণাদিদান-
 মহাদানরোরৈব নিষেধ উক্তঃ । কর্কোপাধ্যায়্য অপ্যেবমাহঃ । মহা-
 দানমিতি । মহাদানশকস্তুলাপুরুষাদিষোড়শসু রুঢ়ো নানার্থঃ যামদগ্ন্যা-
 দিধু রামশকবৎ । অনুগমকধর্ম্মাভাবাদিতি প্রাকঃ । স্মার্তাস্তে স্ক্রজপা-

पश्चात्संश्रान्ते मलमासके । पूर्वमानेन तं तान्त्रा-
कार्यं द्वादशमासिकम् ॥ पूर्वमानेन मलिन्नुचशून्याद-
मानेन मलिन्नुचं त्यक्त्वेत्यर्थः । द्वादशमासिकं द्वादश-
मासेषु कार्यं न मलमास इत्यर्थः । ऋष्यशृङ्गः । अवषट्-
कारहोमश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासे तु कर्तव्यं
काम्या इष्टिर्विवर्जयेत् ॥ अवषट्कारहोमो नित्य-
होमः । पर्व दर्शःपौर्णमासवागः न पार्वणश्राद्धमिष्टि-
साहचर्यादाग्रयणं नवशश्रेष्टिः । एतदुभयमहरहःक्रिय-
माणमपि वचनात् कर्तव्यम् । सामान्यतः श्राद्धनिषेधे
उक्ते सपिण्डीकरणान्तश्च प्रतिप्रसवमाह लघुहारीतः ।

ऋकदानद्वयं षोडशानामनुगमकधर्मोहस्तीति तद्व्यपेक्षया महादानपदस्य
षोडशस्य एकैव शक्तिरतो न नानार्थता इत्याहः । तानि च सूक्त्य-
ज्ञानि । यथा । आदित्यस्य सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्य-
गर्भदानकं ब्रह्माण्डं तदनन्तरम् ॥ कल्पपादपदानकं गोसहस्रकं पकमम् ।
हिरण्यकामधेनुश्च हिरण्याश्वस्तथैव च ॥ हिरण्याश्वस्तदन्तमहस्तिरथ-
स्तथा । पकलाङ्गलकस्तद्वद्वरादानं तथैव च ॥ द्वादशं विष्णुचक्रकं
तद्वत् कल्पलताञ्जकम् । सप्तसागरदानकं रत्नधेनुस्तथैव च । महाभूत-
षट्सुद्वयं षोडशः परिकीर्तितः ॥ इति । ऋक्केकेति मन्दिरं राशिः
मध्यपठितस्य चैकशकस्य काकाङ्गिगोलकन्यायां उभयत्राग्रयः । तथाच
एकनक्षत्रगतौ एकराशिगतौ च यदि षु कुर्यादित्यर्थः । एष एव शुक्ला-
दित्ययोगः । गमनं तीर्थयात्रादि आगमनं नवगृहप्रवेशः । काला-
शौचे कालाशुद्धौ मलमासेहपीति । उक्तशुक्लादित्यप्रभृतीनां पृथग-
स्तुर्भावेन नानाश्रुतिकल्पने गौरवात् लाघवेन समयाशुद्धौ ब्रतारस्तं न
कुर्यादित्येकस्या एव श्रुतेः कल्पनीयतया मलमासेहपि तन्निषेध-

प्रत्यक्षं द्वादशे मासि कार्यं प्रेतक्रिया द्विजैः । कचि-
 त्रयोदशेऽपि श्रादाद्यं युक्तं तु वत्सरम् ॥ चक्रवत्
 परिवर्तेत सूर्यः कालवशाद्यतः । अतः सांवत्सरं
 श्राद्धं कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नं कर्तव्यं
 पौषमाघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स परि-
 कर्तितः ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यामादिकं प्रथमं
 द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥
 गर्भे बार्हू विकृत्ये च यतानां पिण्डकर्मम् । सपिण्डी-
 करणे चैव नाधिमासं विदुर्वुधाः ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्किञ्चिद् श्राद्धिकं भवेत् । ईष्टं वाप्यथवा पूर्तं

प्राप्तिरिति भावः । उद्घापनं प्रतिष्ठा । मासविशेषोल्लेखेन
 इति । तेन सौरं अर्काग्रं शुचि गोमयं स्मरिचमित्यादिना माघादि-
 द्वादशमासेषु अर्काग्रादिद्वादशतन्त्रद्व्येतरभोजननिवृत्तिरूपं व्रतं
 अन्यद्वा मासविशेषचिह्नितं तथाविधं व्रतं मलमासे न कर्तव्यं किन्तु
 उत्तरस्मिन्नेव प्रकृते मासि तं कार्यं तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि
 कारयेदिति सामान्येनाभिधानात् । विशेषप्रमाणमप्याह वशिष्ठ
 इति । वैशाखादौ मलमासे द्विर्बैशाखादिभ्येन सकृत् कृते कृतः श्राद्धार्थं
 इति न्यायेन सकृदेव कर्तव्यतायां मलमासस्याशुद्धत्वेन तं विहाय
 प्रकृतमासेव तं कर्म कर्तुं मुचितं इति युक्तिसिद्धोऽयमर्थः । यत्र तु
 व्रतेन वत्सरं कर्तव्यमिति एतावन्मात्रं श्रूयते तन्मलमासेऽपि कर्तव्यं
 त्रयोदशमासाः सांवत्सर इति । इति श्रुत्या तत्र सांवत्सरस्य
 त्रयोदशमासात्प्रतिपादनात् एवं यद्वा तं मासि मासि कर्तव्यतयोज्ज्वलं
 तदपि मलमासे कर्तव्यं तस्यापि मासत्वादिति । प्रत्यक्षमिति पिण्डक्रिया
 सांवत्सरिकश्राद्धं कचिन्मलमासयुताके आद्यं वत्सरं युक्तं त्रयोदशे
 कार्यं आद्यसांवत्सरिकं द्वादशमासेव मलमासेऽपि कार्यमित्यर्थः ।

তন্ন কুৰ্ঘ্যান্মলিন্সু চে ॥ প্রত্যাহিকৌ যা পিণ্ডক্রিয়া সা
 দ্বাদশে মাসি কর্তব্যেত্যৎসর্গঃ । কচিন্মলমাসে পতিতে
 ত্রয়োদশে মাসি কর্তব্য্য । আদ্যং সাংবৎসরিকং দ্বাদশ এব
 মলমাসেহপি ॥ ৯২ ॥

ননু মলমাসে ত্রয়োদশেহপি শ্রাদ্ধমাহ বিষ্ণুঃ ।
 সংবৎসরাভ্যন্তরে যদ্যধিমানকৌ ভবেদ্ভদা মাসিকার্থে
 দিনমেকং বর্দ্ধয়েৎ ॥ তথা বিষ্ণুধর্মোক্তরে । সংবৎসরশ্চ
 মধ্যে তু যদি শ্রাদ্ধিমানকঃ । তদা ত্রয়োদশে মাসি কার্য্যা
 প্রেতশ্চ বার্ষিকী ॥ অতো বিকল্পঃ শ্রাৎ ন এতয়োর্ম-

তত্র সাংবৎসরিকশ্রাদ্ধে বিধানেন শাস্ত্রেণ স মাঘাদিনামচিহ্নিতশ্চান্দ্র-
 মাসঃ গ্রাহতয়া পরিকীর্ণিত ইত্যর্থঃ । আদ্যং মুক্তেতি বদুক্তং তদেব
 স্পষ্টয়তি অসংক্রান্তেহপীতি । আকিকিং সাংবৎসরিকং প্রথমং ন তু
 দ্বিতীয়াদিসাংবৎসরিকমপি মলমাসে কার্য্যং কিন্তু প্রকৃত এব ত্রয়ো-
 দশে মাসি কার্য্যমিত্যর্থঃ । তেন প্রথমাকিকং সপিণ্ডীকরণরূপং মল-
 মাসে কার্য্যমিত্যুক্তম্ । সপিণ্ডীকরণং তথোক্তি । ইদম্ পতিতসপিণ্ডন-
 পরং অতো ন পৌনরুক্ত্যমিতি সম্প্রদায়ঃ । অন্যে তু সপিণ্ডীকরণ-
 মिति পঞ্চম্যর্থ প্রথমা । তেন সপিণ্ডীকরণাৎ পূর্ব্বমাসিকং প্রেত-
 মাসিকং মলমাসেহপি কার্য্যমিতি বাক্যার্থ ইতি ব্যাচক্রুঃ ॥ ৯২ ॥

শ্রাদ্ধমাহ সাংবৎসরিকশ্রাদ্ধমাহ । বিষ্ণুনাপি সপিণ্ডনাপকর্ষে দ্বাদশ-
 দিনেষু দ্বাদশমাসিকাপকর্ষমুক্ত্য । মলমাসযুক্তাদে ত্রয়োদশমাসিকাপ-
 কর্ষবিধানাৎ সপিণ্ডনানন্তরবিহিতস্য সাংবৎসরিকস্য সপিণ্ডীকরণস্যেবা
 সাংবৎসরিকরূপস্য মলমাসাদে ত্রয়োদশমাস এব কর্তব্যত্বপ্রতিপাদনা-
 দিতি ভাবঃ । মধ্যাধিমাষবিষয়ত্বাদিতি । একাদশমাসাভ্যন্তরাধিমাষ-
 বিষয়ত্বাদিত্যর্থঃ । সামান্যবিষয়ত্বাদিতি । আদ্যং মুক্ত্য তু বৎসরমিত্য-
 নেনাদ্যবৎসরসামান্যে দ্বাদশমাসবিধানাৎ সামান্যবিশেষয়োরতুল্য-

মধ্যাহ্নে মধ্যাহ্নাধিমা স বিষয়ত্বাৎ হারীতবচনশ্চ চ সামান্য-
বিষয়ত্বাৎ বিষয়শিষ্টত্বেন বিকল্পাযোগাৎ । হেতুরত্র
মধ্যাহ্নমাসে দ্বাদশে মাসি প্রথমাদিকং ন সম্ভবতি মৃত-
হাপ্রাপ্তেঃ এবমাদাবপি । অতো হারীতবচনমন্ত্যাহিমা স-
বিষয়ম্ । ন ত্বমা বা শ্রাদ্ধবিষয়ত্বম্ । বিষ্ণুবচনশ্চ ইতি
ব্যাখ্যানং যুক্তং বিষ্ণুনা প্রেতশ্রাদ্ধপ্রকরণে পাঠাৎ ।
যদা চ মধ্যাহ্নাধিমা সস্তদা ত্রয়োদশমাসিকশ্রাদ্ধানি কর্ত-
ব্যানি । যথা বিষ্ণুধর্মোক্তরে । মধ্যাহ্নে চৈদধিমা সঃ স্যাৎ
কুর্যাদপ্যধিকং ততঃ । অথবা দ্বাদশাহেন সর্বমেতৎ
সমাচরেৎ ॥ তথাচ সত্যত্রতঃ । সাংবৎসরশ্চ মধ্যাহ্নে তু

শ্লিষ্টত্বেন বিকল্পাযোগাৎ মধ্যাহ্নাধিমা সকেতরবিষয়ত্বং হারীতবচনস্যেতি
ভাবঃ । মৃতহাপ্রাপ্তেরিতি । মৃতমাসসম্বন্ধি মৃততিথেরেব প্রত্যক্ষিক-
বিধের্মধ্যাহ্নমাসে তস্য দ্বিত্বেন দ্বয়োরেকনামকয়োদ্বির্গণনে একাদশ-
মাসম্ভব দ্বাদশপূরণতয়া তত্র মৃততিথের্মৃতমাসসম্বন্ধিত্বাসম্ভবান্ন তাহা-
প্রাপ্তেরিত্যর্থঃ । তেন তত্র ত্রয়োদশমাসম্ভব মৃতমাসত্বসম্ভবাৎ
তত্রৈব সাংবৎসরিকং এবং সপিণ্ডীকরণমপি তত্রৈব । সপিণ্ডীকরণং
বক্ষ্যে পূর্বেহকে তৎকয়েহহনি । ইতি গরুড়পুরাণাৎ । এবমাদাবপীতি ।
মলমাসমৃতস্যাপি ত্রয়োদশে মাসি সাংবৎসরিকং কার্যং তত্রাপ্যুক্ত-
ক্রমেণ দ্বাদশমাসে মৃতমাসাক্তিমৃততিথ্যপ্রাপ্তেরিতি ভাবঃ । অত
ইতি । আদ্যং মুক্তেতি হারীতবচনং অন্ত্যাহিমা সবিষয়মিত্যর্থঃ । মাস-
দ্বয়স্য একনামকত্বাদন্ত্যাহিমা সস্য মৃতমাসত্বাৎ প্রকৃতমাসলাভেহপি
বচনাৎ তত্রৈব প্রত্যক্ষিকমিতি ভাবঃ । অন্ত্যাহিমা স তত্রৈব
প্রথমাদিকং ব্যবস্থাপ্য প্রসঙ্গাৎ প্রেতমাসিকস্যাপি মলমাসিকস্যাপি মল-
মাসকর্তব্যতাৎ ব্যবস্থাপয়তি যদা চেতি । অথবেতি । অনেনৈকাহেহপকর্ষ
উক্ত ইতি সম্প্রদায়ঃ । বস্তুতো দ্বাদশাহেন বা কুর্যাদেকাহে দ্বাদশাহবা

যদি শ্রাদ্ধমাসকঃ । তদা ত্রয়োদশে শ্রাদ্ধং কার্যং
তদধিকং ভবেৎ ॥ ননু সৌরমাসবিশেষচিহ্নিতে যুতাহে
শ্রাদ্ধং সৌরমাস চ মাসম্ভ রাশিবিশেষাবচ্ছিন্নসূর্য্যবিশেষ-
তত্বাৎ ত্রয়োদশে মানি যুতাহ এব শ্রাদ্ধং ন কৃতং ভবেৎ
তত্রাহ । চক্রবৎ পরিবর্তেত সূর্য্য ইতি রাশিচক্রে চক্রবৎ
পরিভ্রমন্ সূর্য্যো গতেশ্চন্দ্রমন্দহ্নাত্যাং কদাচিদেকরা-
শিগতভোগসমাপ্তাবপি যুততিথিং ন স্পৃশতি তিথিহ্নয়ং
বা স্পৃশতি যদা ন স্পৃশতি তদা শ্রাদ্ধলোপঃ যদা চোভয়ং
স্পৃশতি তদা সংশয়ঃ শ্রাদ্ধং । অতঃ সৌরমাসচিহ্নিতং
শ্রাদ্ধং ন কর্তব্যং কিন্তু চান্দ্রমাসচিহ্নিতং কর্তব্যম্ ।
চান্দ্রমাসম্ভ প্যনেকত্বাৎ তচ্ছিহ্নমাহ মাসচিহ্নান্তৃত্যাদি ।

ইত্যেকবাক্যতয়া দ্বাদশদিনানি অপকর্ষকাল এব অনেনোক্তঃ । চক্রবৎ
পরিবর্তেতেতি গ্রহমবতারয়িতুমাসঙ্কতে নথিতি । সৌরমাসেতি । যস্মিন্
রাশিগতে ভাগে বিপত্তিং যাস্তি মানবাঃ । তেষাং তত্রৈব কর্তব্যো পিণ্ড-
দানোদকক্রিয়া ॥ ইতি সত্যব্রতবচনাদিতি শেষঃ । যুতাহ এব সৌর-
মাসৌরযুতাহ এব । ন স্পৃশতীতি গতেশ্চন্দ্রমন্দহ্নপক্ষে হ্নয়ং বা স্পৃশতীতি
মন্দহ্নপক্ষে । চান্দ্রমাসস্যপি অনেকত্বাদিতি মাসারম্ভকপ্রতিপদাদেৰ্ভিন্নত্বা-
দিতি ভাবঃ । পৌষাদিপদানাং সৌরেৎপি প্রয়োগাচ্চান্দ্রতল্লাভার্থমাহ
পৌষাদিপদেতি । মেষগেতি । তথাচ মেষসংক্রান্ত্যধিকরণচান্দ্রমাসত্বং
চৈত্রলক্ষণং তচ্চৈত্রমিতি চৈত্র এব চৈত্রং স্বার্থেহ্ন দেবতাশিকে
তাপ্রত্যয়বৎ । দৃশয়তি এতচ্চেতি । মলমাসাব্যাপকমিতি । তস্য রবিল-
জ্য তত্বেন কস্যা অপি সংক্রান্তেরধিকরণত্বাভাবাদিতি ভাবঃ । নষধি-
মাসোসনামকত্বাদমাস এব ইতি ন তত্রাব্যাপ্তিঃ । বৎসরান্তর্গতঃ পাপো
ষজ্ঞানাং ফলনাশকৃৎ । নৈঋতৈর্যাহুধানাদৈর্যঃ সমাক্রান্তো বিনামকঃ ॥

पौषमाघादिनामाङ्कितमित्यर्थः । पौषादिपदप्रवृत्तिनिमित्त-
काह ब्रह्मशुभः । मेषगरविसंक्रान्तिर्यत्र शशिमासे
भवति तच्छ्रेत्रं वैशाखाद्याश्चैव रूषादिसंक्रान्तियौ-
गेन । एतच्छाधिमासाव्यापकं तत्रापि द्विराषाढः स
विज्ञेय इत्यादावाषाढादिपदप्रयोगात् । तस्मादन्यदेवा-
धिमासव्यापकं प्रवृत्तिनिमित्तं वदन्ति ॥ २१ ॥

मौनश्चरविप्रारक्तशुक्रप्रतिपदादिदर्शास्तुच्छास्त्रैश्च

इत्युक्तेर्वित्याशक्त्याह तत्रापि । न च द्विराषाढादिपदप्रयोगो गौण
एवेति वाच्यं नृपपदत्रिद्वयविवेकात् मिथुनश्चरविप्रारक्तशुक्रप्रतिपदा-
दिदर्शास्तु १ प्रतिपदकर्मण्यतावच्छेदकपुरस्कारेणाकृत्स्नस्थलकर्मणा तत्समथ-
नेहपि सममानमृतस्य सांवत्सरिकसपिण्डनयोः करणमनुपपन्नं स्यात्
मासविशेषमिच्छित्तुताहे तयोर्विधानात् मलमासेहपि सांवत्सरिक-
मासशुक्रान्त्यविवेकरोधश्च स्यात् । तथा । पक्षद्वयेहपि संक्रान्तिर्वदि न
स्यात्सिद्धमिते । तदा तस्मात्सिद्धित्वात्तरे मासि काररेदित्यनेन
वैशाखत्वादिपुरस्कारेण विहितकर्मणामुत्तरवैशाखादिकत्रव्यतिथिधानात्
मलिम्लूचस्य वैशाखादिसंक्रान्तिधानानुपपत्तिश्च स्यात् अतः सोहपि
वैशाखादिसंक्रान्तक एवेति । तथाचोक्तम् । एकसंज्ञो यदा मानो
ग्यातां संवत्सरे क्वचिन् । तत्राद्ये पितृकार्याणि देवकार्याणि
तोभवे ॥ इति । अद्ये मलमासे पितृकार्याणि सपिण्डीकरणान्त-
प्रे हकार्याणि मलमानमृतसांवत्सरिकपुत्रजन्मादिनिमित्तकाभ्युदयश्राद्धानि
च । ततश्च उक्तवचने विनामक इत्यस्य मलिम्लूचादिविरुद्धनामक
इत्यर्थः । विनामकैरिति तृतीयस्तु एव कालमाधवीरे पाठः ॥ २३ ॥

मानश्चेति । एतच्छ लक्षणं कर्मनासाव्यापकं तथाहि । असंक्रान्तमा-
सोहधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रान्तमासः कुर्याथ्यः कदाचिन् । कुर्यः
क्रान्तिद्वयपत्रये नाश्रया स्यात्तदा वर्षमध्येहधिमानद्वयं स्यादित्यनेन

इत्यादि । न च नक्षत्रेण युक्तः कालः सास्त्रिन् पौर्णमासीति

ऋणमासस्य द्विसंक्रान्तत्वात् तत्र प्रतिपदादेरारभ्यकात्वात् एवमेतल्ल-
क्षणद्वये ऋणमासयुताके मासलोपोऽपि स्यात् । यथा प्रतिपदि धनुः-
संक्रान्तिरमावास्यायां मकरसंक्रान्तिसुत्र ऋणमासस्य वृश्चिकव्यारक्त-
त्वेन मार्गशीर्षत्वात् परस्य च मासस्य मकरव्यारक्तत्वेन माघत्वात्
धनुःहरविप्रारक्तमासात्वात् पौषलोप इति । तथाच सति तद्वर्षमध्ये
तन्मासविहिततिथिकृत्यसांबन्धसुरिकश्राद्धादीनां लोपे प्रतिवर्षं
तत्कर्तव्यताबोधकविधिविरोधश्च स्यात् । तस्मादेतत् परमतं अतएव
वदन्तीत्युक्तं किन्तु ब्रह्मगुणलक्षणमेव साधीयो ग्रहकृदभिप्रेतमिति
मन्तव्यम् । तत्र ऋणमासस्य मासद्वयात्प्रकृत्या मासद्वितयविहितकर्मणां
तत्र कर्तव्यत्वेन तन्मासस्य तद्विहितकर्मणां लोपात्वात् उक्त-
दोषानवकाशात् । तथाच हिमाद्रिकालमाधवीयरोर्जेयातिषमिति कृत्वा
लिखितम् । मासद्वयाश्रितं कर्म ऋणमासे तु तत् स्मृतम् । इति । अत्र
च ऋणमासे जनने मरणे वा मासविशेषपरिग्रहार्थमाह हेमाद्रिकाल-
माधवीयरोर्जेयातिषम् । तिथ्यर्के प्रथमे पूर्वे द्वितीयांके तथोत्तरः ।
मासाविति वृद्धेऽन्तिष्ठेयां ऋणमासस्य मध्यर्गे ॥ इति । तेन ऋणमासीय-
तिथीनां पूर्वार्के जननमरणयोः पूर्वमासस्य उत्तरार्के जननमरण-
योरुत्तरमासस्य परिग्रहः । न च मलमासस्य लक्षणक्रान्तत्वात्वात्
अमासत्वे पूर्वोक्ततद्दोषापत्तिरिति वाच्यम् । द्विराषाढः स विज्ञेयो
विष्णुः स्वपिति कर्कटे । इत्यनेन तत्र गौणाषाढादिपदप्रयो-
गेनाषाढादिविहितकर्मणां असति बाधके कर्तव्यत्वातिदेशात्
कस्यापि दोषस्याभावादिति सूधीभिरिर्भावनीयम् । श्राद्धास्तु ऋण-
मासस्य न मासद्वयात्प्रकृता किन्तु पूर्वमास एव सः । तथाच षट् प्रति-
पदि धनुःसंक्रान्तिः अमावास्यायां मकरसंक्रान्तिसुत्र ऋणमासस्य
वृश्चिकव्यारक्तत्वेन मार्गशीर्षत्वमेव न पौषत्वमपि । मीनादिश्लो-
रविर्षेणामारभ्यप्रथमक्षणे । तत्रेतेहके चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश
स्युताः ॥ इति व्यासोक्तेः । तत्रच परमासस्य मकरव्यारक्त-

পাণিনিম্মরণাৎ । চিত্রানক্ষত্রযুক্তা পৌর্ণমাস্তিস্থিতি

ত্বেহপি ন মাঘত্বং কিন্তু পূর্বরাশিস্বরব্যারম্ভযোগ্যতয়া পৌষত্বমেব এবং তত্রাক্ষে উক্তযোগ্যতয়োত্তরোত্তরমাসানাং মাঘাদিত্বং তেন মাঘাদি-
 বিহিততত্তৎকর্মণামুত্তরোত্তরমাসকর্তব্যতা । এতচ্চ সোহনায়তন
 ইতি কাঠকশ্রুতিবলাৎ কল্প্যতে । তথাহি স মলমাসোসোনায়তনঃ
 অপ্রতিনিয়তস্থানকঃ কদাচিৎশৈশাখোত্তরং কদাচিচ্চ জ্যৈষ্ঠাষাঢ়াভ্যন্তর-
 মপি তৎসম্ভবাদিতি শ্রুত্যর্থঃ । তেন মলমাসস্য বিশিষ্যাপ্রতিনি-
 যতস্থানত্বাভিধানাৎ তদিতরমাসানাং প্রতিনিয়তস্থানত্বং প্রতিপন্নম্ ।
 প্রতিনিয়তস্থানত্বক পৌষস্য মার্গশীর্ষোত্তরত্বং মাঘাদেশ্চ পৌষাভ্যন্তরত্ব-
 মिति । এতচ্চ স্বরূপযোগ্যতাশ্রয়ণং বিনা ন নির্বহতীতি অন্যথা
 ক্ষয়মাসস্য মাসদ্বয়াত্মকত্বে উক্তবিষয়ে পৌষস্য মার্গশীর্ষোত্তরত্বাভাবাৎ
 উক্তশ্রুতিবিরোধাপত্তেঃ । ক্ষয়মাসমূতস্য শ্রাদ্ধাদৌ পূর্বপরমাসয়ো-
 রন্যতরপরিগ্রহেহনধ্যবসারাপত্তেশ্চ । ন চ তিথ্যর্কে প্রথমে পূর্ব
 ইত্যাভ্যন্তবচনাৎ তিথিপূর্বাপরাক্ষমরণভেদেন পূর্বাপরান্যতরমাস-
 পরিগ্রহ ইতি বাচ্যং এতদ্বচনস্য দাক্ষিণাত্যসংগ্রহকর্তৃপ্রণীতত্বেন মুনি-
 প্রণীতত্বাভাবাদপ্রামাণ্যাৎ । ধনুঃস্বরবিপ্রারক্ষমাসাভাবাৎ পৌষলোপা-
 ভ্যপগমে চ পূর্বাকপৌষমূতস্য প্রত্যাকিকশ্রাদ্ধলোপাপত্তেঃ । তচ্ছ্রা-
 দ্ধস্য মূতমাসীয়মূততিথিকর্তৃত্বব্যভোপদেশাৎ । এবঞ্চ সতি প্রতিবর্ষ-
 তৎকর্তব্যতাবোধকবিধিবিরোধশ্চ স্যাदिति । এবং কার্ত্তিকাধিক্ষয়-
 পক্ষেহপি উক্তস্বরূপযোগ্যতাবলম্বনেন উত্তরোত্তরমাসানাং কার্ত্তিকাদিত্ব-
 মिति । এবং যত্রাক্ষে আশ্বিনতদুত্তরবৈশাখসংক্রান্তৌ কার্ত্তিকশ্চ
 দ্বিসংক্রান্তস্ত্রাশ্বিনো ভানুলজ্জ্বতো ন মলমাসঃ । ধটকন্যাগতে
 সূর্যে বৃশ্চিকে বাথ ধশ্বিনি । মকরে বা তথা কুলে নাধিমাসং বিদুবুধাঃ ॥
 ইতি কন্যায়াং মলমাসনিষেধস্য এতদ্বিষয়ত্বাৎ কিন্তু বৈশাখ এব মল-
 মাসঃ কার্ত্তিকশ্চ ক্ষয়ঃ তদা চ ভানুলজ্জ্বত এক এবাশ্বিনঃ ন তু মল-
 মাসবৎ তস্য ক্রমিকমাসদ্বয়রূপতা । ত্রয়োদশাখ্যং শ্রুতিরাহ মাসং
 চতুর্দশঃ কাপি ন দৃষ্টপূর্বঃ । একত্র মাসদ্বিতয়ং যদি স্যাৎ বর্ষেহধিকং

व्युत्पत्त्या यौगिकत्वं चैत्रादिशकानां नक्षत्रयोगश्च व्यभि-
चारः ॥ २४ ॥

उक्तञ्च ज्योतिषे । अस्त्यापास्त्या त्रिभो ज्येष्ठा
फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । शेषा मासा द्विभा ज्येष्ठाः कृत्तिका-

तत्र परोहधिमसः ॥ इत्यनेन वर्षे चतुर्दशमासनिषेधात् । एवं
सत्यत्र ऋणमासस्य कन्याहरव्यारक्तत्वेऽपि कार्तिकमेव तच्च योग्यता-
बलम्बनेनैव समर्थनीयमित्याहः । न चेति । नक्षत्रेण युक्तकाल इति ।
प्रथमश्रुतेः चित्रानक्षत्रयुक्तः कालोऽत्रेति व्युत्पत्त्या चित्रापदोऽन्तरमण-
प्रत्ययेन चैत्रपदेन पूर्णिमा लक्षा । सास्मिन् पौर्णमासीति द्वितीयश्रुतेः
च चैत्रपदात् पुनरण्प्रत्ययेन चैत्रपदात् चाक्षरैश्चैत्रो मासो लक्ष
इति चैत्रपदस्य तत्र यौगिकत्वं एवं वैशाखादिपदानामपि विशाखा-
नक्षत्रयोगात् वैशाखादौ यौगिकत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥

व्यभिचारं दर्शयति उक्तञ्चेति । अस्त्यापास्त्याविति । कृत्तिकादि-
व्यवहारा इत्यभिधानात् अस्त्यापास्त्यावाग्निभादौ पौर्णमास्यां त्रिभो
नक्षत्रत्रययुक्तौ फाल्गुनश्च पौर्णमास्यां त्रिभः तच्छेषाः कार्तिकादयो
नव मासाः पौर्णमास्यां द्विभाः कृत्तिकारोहिण्यादिरूपद्विनक्षत्रयुक्ता
इत्यर्थः । न च कृत्तिकापदेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरूपलक्ष्यते
एवमन्येष्वपि मासेष्विति वाचात् अन्यतरयोगस्यापि व्यभिचारात् वचनस्य
प्रायिकत्वात् । तथाच ब्रह्मपुराणे । आग्नेयं यदा ऋक्त्वं कार्तिक्यां भवति
कचिन् । महती सा तिथिः प्रोक्ता ज्ञानदानेषु चोत्तमा ॥ यदा
याम्यक्तं भवति ऋक्त्वं तस्यां तिथौ कचिन् । तिथिः सापि महापुण्या
मुनिभिः परिकीर्तिता ॥ प्राजापत्यां यदा ऋक्त्वं तिथौ स्यात्त्यां
नराधिप । सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥ इति ।
आग्नेयं कृत्तिका याम्यां भरणी प्राजापत्यां रोहिणी अतः कार्तिक्यां
भरणीषोऽपि कार्तिकत्वं प्रत्युत भवन्मते आग्निनत्वमेव तस्य
स्यादिति । न च यथाऽप्यपि रूपकारे यदा कदाचिन् पाककृत्ति-

दिव्यवस्त्रया ॥ इत्यलं बहूना । प्रकृतमनुसरामः । चान्द्र-
मासाङ्कितत्वे हेतुस्तुरमाह । यतस्तत्र विधानेन इति ।

योगरूपयोग्यताया पाचकपदप्रयोगतया यदाकदाचित्तन्नक्षत्रयोगरूप-
योग्यतया कार्तिकादिपदप्रयोग इति वाच्यं पाचकादिपदैकव्यक्तैर-
भावां प्रतिमासीरर्पोर्णमासीव्यक्तीनां भेदां यस्यां व्यक्तौ नक्षत्रा-
लाभस्तस्यां कदाचिदपि तन्नक्षत्रयोगरूपाया योग्यताया असम्भवां ।
नव्यास्तु सा वैशाखस्यामावास्याया रोहिण्या सम्बन्धते इति श्रुत्या चान्द्र-
वैशाखादीनां वृषादिश्वरविसंयोगित्वप्रतिपादनां तदनुसारेण मलमास-
साधारणमेव लक्षणं क्रियते । मेषगरविसंक्रान्तिरहितसंक्रान्तमासा-
दितरो मीनश्वरविसंयोगी शशिमामसैश्च इति । मीनश्वरविसंयोगी
शशिमाम एतावन्मात्रोक्तौ फाल्गुनेऽतिव्याप्तिरत इतरान्तम् । फाल्गुनस्तु
मेषगरविसंक्रान्तिरहितः सन् संक्रान्त एव न तदितर इति तद्व्याप्तिः ।
संक्रान्तपदानुपादाने मलमासैश्चाव्याप्तिः तस्य मेषगरविसंक्रान्ति-
विहितत्वेन तदितरत्वाभावां । अतः संक्रान्तेति भेदप्रतिषे-
धिकोर्त्तो निवेशितम् । मलमासस्य च संक्रान्तत्वाभावादेव विशिष्ट-
रत्नमङ्गलमिति । मीनश्वरविसंयोगीत्यनुपादाने मलमाससामान्यस्यैव
चैत्रव्याप्तिरतस्तदनुपादानम् । शशिमाम इतानुपादाने मौरसावनादावति-
व्याप्तिरिति तदनुपादानम् । एवं वृषगरविसंक्रान्तिरहितः संक्रान्त-
मासेतरो मेषश्वरविसंयोगी शशिमामो वैशाख इत्यादिक्रमेण वैशा-
खादिमासानां लक्षणं बोध्यम् । इत्थं एकस्यापि क्षयमासस्य उभयार्क-
सङ्कारेणोभयलक्षणव्याप्त्या उभयमासत्वं सिद्धम् । तथाहि ऋतु प्रति-
पदि धनुःसंक्रान्तिरमावास्यायाक मकरसंक्रान्तिसुत्र क्षयमासस्य
धनुर्गरविसंक्रान्तिसहितत्वेन तद्विहितत्वाभावां धनुर्गरविसंक्रान्तिरहितः
समयः संक्रान्तस्तदितरत्वां वृश्चिकधनुःश्वरविसंयोगित्वाच्च मार्ग-
शीर्षलक्षणव्याप्तिः । एवं तन्मासस्य मकरगरविसंक्रान्तिसहितत्वेन तद्वि-
हितत्वाभावां इतरान्तरसत्त्वेन धनुःश्वरविसंयोगित्वेन च पौषलक्षण-
व्याप्तिरपीति एवं क्षयमासास्तरेऽपि बोध्यम् । क्षयमासमरणे तु तिथ्यर्द्धे

বিধানেন শাস্ত্রেণ স চাস্ত্রো মাসঃ প্রকীর্তিতঃ ॥ ৯৫ ॥

তচ্চ ইন্দ্রাগ্নী যত্র হুরেতে ইত্যাদ্যুক্তমেবান্যদপি
পঠন্তি । যথা পিতামহঃ । আদিকে পিতৃকৃত্যে চ
মাসশচান্দ্রমসঃ স্মৃতঃ । বিবাহাদৌ স্মৃতঃ সৌরো যজ্ঞাদৌ
সাবনো স্মৃতঃ ॥ পারস্করঃ । বিবাহোৎসবযজ্ঞেষু সৌরো
মাসঃ প্রশস্যতে । পার্বণে ত্রুক্তকাশ্রাঙ্কে চাস্ত্রমিচ্চং
তথাদিকে ॥ ননু সৌরাক্ষিতং শ্রীক্বমাহ সত্যব্রতঃ ।
যস্মিন্ রাশিগতে সূর্যে বিপত্তিং যান্তি মানবাঃ । তেষাং
প্রথমে পূর্কো দ্বিতীয়ার্কে তথোত্তরঃ । মাসাবিতি বুধৈশ্চিত্ত্যো ক্ষয়-
মাসস্য মধ্যগো ॥ ইতি বচনেন তিথিপূর্কাপরাক্ষিতেদেন মরণে পূর্কো-
পরমাসয়োরেকতরপরিগ্রহঃ । ন চৈতন্নচনস্যানাকরত্বশকা কালমাধ-
বীয়াদিষু পাশ্চাত্যস্মৃতিষু লিখিতত্বাৎ । এবং চৈত্রাদিপদার্থে নির্ণীতে
চৈত্রপৌর্ণমাস্যস্তত্রিংশতিথিপ্রচয়ো গোণশ্চৈত্রঃ । তথা বৈশাখ-
পৌর্ণমাস্যস্তত্রিংশতিথিপ্রচয়ো গোণবৈশাখ ইত্যাদিক্রমেণ গোণ-
চৈত্রাদিমানাং লক্ষণানি বেদিতব্যানীতি প্রোচুঃ । হেতুস্তরমাহেতি ।
চক্রবৎ পরিবর্তেতেতি । হেতোরেকস্য প্রাগুক্তত্বাদিতি ভাবঃ ॥ ৯৫ ॥

তচ্চেতি । শাস্ত্রক্কেত্যর্থঃ । ইদঞ্চ ন সম্যক্ হুরোরেষ বচনয়োল্ ঘু-
হারীতোক্তত্বেন স্বোক্তার্থে স্ববাক্যান্তরস্য প্রমাণত্বপ্রদর্শনানৌচিত্যাৎ
কিন্তু বিধানেন সা বৈশাখস্যামাবাস্যা যা রোহিণ্যা সম্বন্ধ্যতে । ইতি
শ্রুতেত্যর্থঃ । অনয়া হি শ্রুত্যা বৃষস্বরবিসম্বন্ধিন্যা অমাবাস্যায়া
বৈশাখীয়ত্বপ্রতিপাদনে চান্দ্রবৈশাখ এব বৈশাখপদস্য শক্তেগ্রাহিত-
ত্বাৎ অমাবাস্যায়াং সূর্য্যচন্দ্রমসোরেকরাশ্যবস্থাননিয়মেনামাবাস্যায়াং
রোহিণীযোগে বৃষে সূর্য্যাবস্থানস্যাবশ্যস্তাবাৎ । সৌরবৈশাখে তু রবে-
মেষস্বত্বেন তদসম্ববাদিতি । বিবাহাদাবিত্যাদিপদাৎ চূড়াকরণাদীনাং
পরিগ্রহঃ । উদগয়নে আপূর্যমাণে পক্ষে কল্পানে নক্ষত্রে চূড়োপ-
নয়নগোদানবিবাহা ইতি । গোভিলেন সৌরমাসষটিতোত্তরায়ণে চূড়া-

तत्रैव कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥ नैतस्यागूलत्वात्
समूलत्वेहपि प्रथमादे द्वादशे मासि अधिमासपाते
एकनामत्वान्मासद्वयस्य किं द्वादशे श्राद्धं त्रयोदशे
वेति सन्देहे वचनमिदम् । एवम् । वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं
मातापित्रोर्मृताहनि । मलमासेहपि कर्तव्यं व्याख्यस्य
वचनं यथा ॥ इति व्याख्यवचनमपामूलं समूलत्वेहपि
निश्चितमूललघुहारीतवचनस्वरसादेतादृशी व्याख्या । वर्षे
वर्षे द्विति । प्रत्यादिकमित्यर्थः ॥ १७ ॥

तच्च प्रथमं प्रत्यादिकं श्राद्धं मलमासेहपि कार्यमेव

दीनां विधानां । यज्ञपदं वं सरादिमाध्यज्ञपरम् । तत्र वं सरगणना
त्रिंशद्दिनात्सु सवनेनमासेनेत्यर्थः । आदिपदां लौकिकव्यवहारकर्षणां
अनादीनां ग्रहणम् । सत्राण्युपास्यान्नाथ सवनेन लौक्यं यं स्याद्व्यव-
हारकम् । इति वचनां । उंसवः पुंसवनादिः । यज्ञः शरद्विहिताग्रय-
णेष्टिः । चातुर्मास्यवागाश्चतारः शाकमेधादयः । चान्द्रमिष्टमिति । चान्द्रपदं
गोणमुख्यात्तत्रचान्द्रपरम् । तेन पाकणेष्टिकाश्राद्धे च । पर्योमूलफलैः
शाकैः कृष्णपक्वे च सर्वदा । इत्याद्युक्तं पुराणीयतिथिकृत्यां गोण-
चान्द्रमिष्टम् । यतस्तत्र विधानेन इत्युक्तहारीतैकवाक्यतया च प्रत्यादिके
मुख्यचान्द्रमिष्टमित्यर्थः । एतेनाष्टिकादिमाहर्ष्यां आदिकेहपि गोण-
चान्द्रमिष्टमिति निरस्तम् । बलवद्गुहारीतवचनेन माहर्ष्यस्याप्रयोजकौ-
कृतत्वात् । अग्रथा अधिमासे त्रयोदशमासेव वार्षिकस्य निर्णीतत्वात् ।
तत्र कृष्णपक्वमरणे द्वादशे मासि वार्षिकं शुक्लपक्वमरणे च पूर्वमासमृतत्वात्
त्रयोदशमासीति वैषम्यं स्यात् । नन्विति । श्राद्धं प्रत्यादिकम् । हारीत-
वचनस्वरसादिति । आद्यं मुक्त्या तु वं सरमिति हारीतेनास्त्याधिमास-
पाते द्वादशे मासि मलमास एव प्रथमादिकविधानादिति भावः ॥ १७ ॥

प्रत्यादिकविशेष एव प्रकृते विवक्षित इत्याह तच्चेति । प्रथमं

द्वितीयादिप्रत्यादिकं मलमासे पतिते प्रकृते
 मासि कर्तव्यमेव न त्वमावास्याश्राद्धवन्निवर्तत इत्यर्थः ।
 अतश्चाद्रिमासाङ्कितत्वात् श्राद्धस्याधिमानपाते एकनाम-
 द्वाभ्यासद्वयस्य त्रयोदशे प्रकृते मृताहे कृतं भवत्ये-
 वेति सिद्धम् । प्रथमादिकं द्वादशे मासि कर्तव्यमित्युक्तं
 यत् तदनुयाधिमासविषयत्वं न मध्याधिमासविषयमिति स्पष्ट-
 यति असंक्रान्तेऽपीति । असंक्रान्ते रवौ मलमास इत्यर्थ-
 स्तथैवासंक्रान्त एव रवौ सपिण्डीकरणात् पूर्वमासिकं
 कर्तव्यम् । पूर्वपदं सपिण्डीनोत्तरपार्वणाख्यमासिकश्राद्ध-
 निषेधार्थम् । गते गर्भकृत्ये पुंसवनादौ वार्द्धुषिकृत्ये
 वैश्यानां गोभिलाहृत्ये । पिण्डकर्म प्रेतपिण्डानम् ।
 पुनः सपिण्डीकरणग्रहणं अपकृष्टसपिण्डीकरणार्थम् । श्राद्ध-
 मेव श्राद्धिकं स्वार्थे ठक् । यत्किञ्चिदित्यनेन पार्वणादि-
 सकलश्राद्धनिषेधः । नित्यमेकं हि सर्वदेत्यनेन नित्य-

प्रत्यादिकं सपिण्डीकरणमित्यर्थः । ननु सपिण्डीकरणञ्च कथं प्रत्यादि-
 कत्वं न हि सपिण्डीकरणं प्रतिवर्षं क्रियते । न च प्रत्यादिकपरतैतवा-
 द्भिति वाच्यं प्रतिमासं वसुधैकमासं मलमासकर्तव्यत्वात् । तस्मिंस्तु
 प्रकृते मासि कुर्यात् श्राद्धं यथाविधि । इत्याह्युक्तेरिति चेत् । प्रति-
 संवत्सरं कुर्यात् ताहनि तु सर्वदा । तथा प्रत्यक्षं द्वादशे मासीति तथा
 प्रत्यक्षमितरे कुर्यादिति तथा प्रतिमासं वसुधैकमासं इत्यादिनावाचनैः
 प्रतिमासं वसुधैकमासं श्राद्धं कुर्यादिति विधिः । तं प्राप्नुवन् प्रथमवर्षीय-
 श्राद्धमनूद्य पूर्णं संवत्सरे इत्यादिना सपिण्डीकरणेति कर्तव्यता विधी-
 यते एवं तं प्राप्नुवन् द्वितीयादिवर्षश्राद्धानूद्य तत्र तत्र त्रयं कुर्यात्
 यित्वा मृताहनीत्यनेनैकोदिष्टैतिकर्तव्यता विधीयते । एवं तत्रैव

श्राद्धमात्रस्य प्रतिप्रसवः । ईकं यागदानादि तदपि नित्यं कर्तव्यमित्युक्तम् । पूर्तं वापी कूपतडागादि । वाशकोहत्या-
 धेयमित्यादि ज्योतिःपराशरोक्तकर्मनिषेधार्थः । ध्वज-
 शृङ्गः । संवत्सरातिरेको वै मासो यश्च त्रयोदशः ।
 तस्यात्रयोदशं श्राद्धं न कुर्यान्नोपतिष्ठते ॥ एतच्च
 प्रथमेहके द्वादशे मासि अधिमासपाते लघुहारीतसमान-
 विषयम् । न तु पार्ष्णनिषेधार्थमिदं कृतैकत्रिकत्रिकमात्र-
 पार्ष्णपुरुषभेदेन त्रयोदशत्वनुपपत्तेः । न वा मध्याधि-
 मासमासिकविषयं तत्र त्रयोदशे मासि मासिकार्थं दिन-
 मेकं वर्द्धयेदिति विषुवचनविरोधादिति । मध्येहधिमासा-
 क्रान्ते निषेधो भविष्यतीति चेन्न तस्य त्रयोदशत्वनु-
 पपत्तेः । पणपूरणादिवस्तुविषयतीति चेन्न । तदा त्रयोदशे

श्राद्धेहमावास्याप्रेतपक्षमरणनिमित्तेन साग्निकौरसक्रेत्रजकर्तृकत्वेन
 वा पार्ष्णैतिकर्तृव्यताभिधीयते इति सपिण्डनस्यापि प्रतिसांवत्सरि-
 कत्वात् न तु सपिण्डनस्य श्राद्धान्तरुमिति सुधीतिर्बिभावनीयम् । स्पष्ट-
 यति । आद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमिति सामान्तेनोक्तं यत्रमध्याधिमास-
 निषेधेन अन्त्याधिमासविषयतया स्पष्टयति । असंक्रान्तेहपीत्यनेने-
 त्थार्थः । पुनरिति । पूर्वार्द्धे सपिण्डीकरणस्य मलमासकर्तृव्यत्वाप-
 देशात् पुनरित्यर्थः । स्वार्थे ठगिति अत्र श्राद्धिकं श्राद्धार्हं विवाहा-
 दीति समयप्रकाशकं । न वेति मध्याधिमासादे त्रयोदशमासिकं न
 कर्तव्यमित्यर्थोऽपि नेत्यर्थः । मध्येहधिमासाक्रान्ते इति पूर्वं न
 वेत्यनेन मध्येहधिमासे सर्वान्तिममात्रत्रयोदशश्राद्धनिषेधः । अतएव
 त्रयोदशे मासीति दिनमेकं वर्द्धयेदित्यादि सिद्धास्तितम् । ईह तु दिन-
 मेकं वर्द्धयेदिति वचनात् त्रयोदशे मासि श्राद्धमस्तु किञ्च वत्रादे मध्या-
 धिमासो यस्मिन्मासे तस्मिन्नेव श्राद्धनिषेधः इत्याशङ्कयोद्द्योः पृथगर्थः ।

श्राद्धं कार्यात् तदधिकं भवेत् । तथैव मासिकं पूर्व-
मित्यादिवचनविरोधात् ॥ २१ ॥

बृहस्पतिः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रथतः सन्
मलिन्नु चे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥
नित्यमब्राह्मणः कर्तव्यस्नानश्राद्धहोमादि न आवश्यकत्वेन
पार्ष्णमपि उपक्रमोक्तनित्यपरिभाषास्वरसां नैमित्तिक-
सहचरितस्य नित्यशब्दस्य तथा व्यापत्तेः गजच्छायाप्रेत-

पणपूरणादीति । पुराणस्य षोडशांशः पणः तत्र यथा सर्वेषामेव पणानां
षोडशत्वं तथात्रापि सर्वेषामेव मासिकानां त्रयोदशत्वं भविष्यती-
त्यर्थः । यद्यपि यत्राद्यस्तादिक्रमो नास्ति तत्रैव पणपूरणादिश्राद्धः ।
इह तु प्रथमद्वितीयादिमासिकक्रमोक्तेः अन्तिमस्यैव त्रयोदशत्वं प्राप्त्या
न तदवसरस्तथापि तुष्यतु दुर्जन इति श्राद्धेन तमपाङ्गीकृत्य सिद्धास्तुरति
तदेति । अधिकमिति । मध्ये श्राद्धाकरणे द्वादशमासादधिकमासानुपपत्ते-
रिति भावः । तथैवेति । सर्वेषामेव प्रेतमासिकानां मूलमासे प्राति-
प्रसवादित्यर्थः ॥ २१ ॥

उपक्रमोक्तेति । पूर्वत्वं व्याख्यातमेतत् । ननु नित्यपदस्याहरहः-
श्राद्धे परिभाषा भविष्यपुराणेनोक्तपत्तौ बृहस्पतेः कः स्वरस इत्युक्ते
आह नैमित्तिकेति । विधामिद्रेण नित्यं नैमित्तिकं काम्यं बृद्धि-
श्राद्धं सपिण्डनमित्यादिना द्वादशविधश्राद्धगणने नित्यपदस्याहरहःश्राद्ध-
परतया दृष्टेत्वाद्ब्रह्मपत्तेरित्यर्थः । नित्यपदवैयर्थ्यमेव च व्युत्पत्ति-
बीजं आवश्यकपरत्वे नैमित्तिकत्वेनैव गतार्थत्वात् । न च नैमित्तिक-
पदमेव काम्यनैमित्तिकपरतया संकोच्यमिति वाच्यं नित्यपदस्य
पारिभाषिकार्थपरत्वेनैव उपपत्तौ संकोचस्याश्राय्यत्वात् । अत्रापि
नित्यपदस्यावश्यकपरतामुपवर्ण्य वैयर्थ्यंभिया नैमित्तिकपदसंकोचे
प्रकालनाद्धि पक्षस्य इति श्राद्धे विषयतापातात् । प्रतिबन्धिमाह

श्राद्धयोः पृथगुपादानवैयर्थ्याच्च । किञ्च बृहस्पति-
 नैवोपक्रमेह्रहःक्रियमाणस्य नित्यस्योक्तत्वात् । यथा ।
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं बुद्धिश्राद्धं तथैव च । पार्ष्णि-
 ष्ठेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ नैमित्तिकं
 पारिभाषिकमपि एकोद्दिष्टं न ग्राह्यं प्रेतश्राद्धस्य
 पृथगुपादानवैयर्थ्यात् किञ्चुद्भयम् । यथा मार्कण्डेय-
 पुराणे । नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमद्भयदयार्थकम् ।
 तथा चन्द्रसूर्योपरागादिनिमित्तं श्राद्धादि तथा अपाट-
 वादिनिमित्तं शान्तिकर्मादि ग्राह्यम् । तथा दक्षः । नैमि-
 त्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा । तथा तथैव
 कार्याणि न कालस्तु विधीयते ॥ नैमित्तिकानि काम्यानि

गजच्छायेति । गजच्छाया उपरागश्राद्धम् । तथाच बृहस्पतिः । सैंहि-
 केयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्निधु । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता
 पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ इति । प्रेतश्राद्धं प्रेतैकोद्दिष्टश्राद्धं तयो-
 रपि आवश्यकत्वादिति भावः । नित्यपदस्य पारिभाषिकार्थपरत्वात्
 बृहस्पतेरपि स्वरसं दर्शयति किञ्चेति । पारिभाषिकमपीति । एको-
 दिष्टं यद्श्राद्धं तन्नैमित्तिकमच्यते इत्यनेनेति शेषः । किञ्चित्ति ।
 अद्भयदयं पुल्लज्मनिमित्तकश्राद्धम् । ननु शान्तिकर्माणां मलमासे निषेध-
 प्रसङ्ग इत्यत आह यथेति । ग्राह्यमिति । वचनस्त्वनैमित्तिकपदेनेति
 शेषः । नित्यनैमित्तिकयोर्द्वयोरैव नैमित्तिकपदार्थत्वादिति भावः । अत्र
 मुञ्चस्वरसंवादमप्याह तथेति । नैमित्तिकानि काम्यानि नैमित्तिकरूपाणि
 काम्यानीत्यर्थः । प्रायश्चित्तादीति । आदिना शान्तिकर्माकार्यादीनां
 संग्रहः । देवतादर्शनेहपीति । अत्रायं भावः । शुचः स्युर्नष्टभा-
 र्गवे इत्यस्यार्थवादत्वेन विधिः कर्त्तव्यः स च तज्जेदित्युक्तवाक्यश्रु-
 त्वात् मलमासादावनावृत्तं अनादिदेवतादर्शनं तज्जेदित्येवंप्रकारः

प्रायश्चित्तादीनि । तीर्थस्नानमपि आरुतम् । यथा ज्योति-
षम् । अनादिदेवतां दृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभर्गवे । मल-
मासेहप्यनारुतं तीर्थस्नानं विवर्जयेत् ॥ अनारुतं
देवतादर्शनेहपि सम्बुध्यते । तथा ज्योतिःपराशरः ।
बाले वा यदि वा रुद्धे शुक्ले चास्तुमुपागते । मलमास
इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ मलमास इवेत्यनारुत-
मित्यर्थः । अत्र मलमासेहमावाश्यायां पार्वणं कर्तव्य-
मिति केचिन् ॥ २८ ॥

तदयुक्तं सर्वकर्मसु तं त्यजेदिति सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
मिति निषेधात् नित्यत्वेन प्रतिप्रसवस्य पूर्वं निरस्तत्वात् ।

अर्थवादे अनारुतं तीर्थस्नानमपीति द्वितीयवाक्यस्यापिकारेणानारुत-
मित्यस्यानुषङ्गेन दृष्टेति क्रियाविशेषणतया दर्शनेहानारुतत्वावगमात्
तत्कल्पनीयविधावपि दर्शनेहानारुतत्वसम्बन्ध इति । उक्तार्थे प्रमाणमाह
यथेति । मलमास इवेति । वर्जयेद्देवदर्शनमित्यनेनैव सिद्धौ मल-
मास इवेति कृतं तदेवं बोधयति प्रागुक्तवचनेहनादिदेवतां
दृष्ट्वा तत्र देवतादर्शनेहानारुतत्वसम्बन्धोऽस्तीति यथेत्यनेन मलमासे
यथाहानारुतं देवदर्शनं त्यजेत् तथाविधदेवदर्शनं शुक्लबाल्यादावपि
त्यजेदित्यर्थलाभात् । शुक्लस्य बाल्यादिकञ्च । पक्षं रुद्धस्य पूर्वण
दशाहं पश्चिमेन तु । प्रत्यक्षालो दशाहानि पूर्वणं तु दिनत्रयम् ॥
इत्यादि ज्योतिषकृतम् । वचनार्थस्तु प्रकरणात् शुक्लः पूर्वणं पूर्वदिश्या-
स्तमेव्यन् अस्तात् प्राक् पक्षं रुद्धः । पश्चिमेन तु पश्चिमायां दिशि
दुस्तमेव्यन् प्राक् दशाहं रुद्धः दशाहानि प्रत्यक् पश्चिमदिशि अस्तानन्तरं
बालः । पूर्वदिशि तु दिनत्रयं बाल इति ॥ २८ ॥

ननु यदि सर्वकर्मसु निषेधस्तदा प्रेतश्राद्धेहपि स स्यादित्याह
सपिण्डीकरणादूर्ध्वमितीति । तेन सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वकर्मसु मल-

न च सावकाशश्राद्धविषयोऽयं निषेधः प्रमाणाभावात् ।
 मलं वदन्ति कालश्च मासं कालविदोऽधिकम् । नेहे-
 तात्र विशेषेज्यामन्त्रावश्याकाद्विधेः ॥ इति गृहपरि-
 शिष्टवचनादिति चेन्न । एतस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽप्यावश्याक-
 पदश्च निरवकाशवचनत्वाभावात् । किञ्च । षष्ठ्या तु
 द्विवर्त्मनः कथितो वादरायणैरिति मासैक्येन पार्श्व-
 श्यापि सकृद्विधानेन सावकाशत्वात् सकृत्कृते कृतः
 शास्त्रार्थ इति न्यायात् प्रथमसांवत्सरिकवत् अन्वयात् प्रकृते
 मासि मृताहलात्वात् द्वितीयसांवत्सरिकप्रसङ्गः । किञ्च

मासे निषेध इति स्फुटमुक्तम् । तदा चैकादशाहीरुषोऽसर्गे मल-
 मासेऽपि कर्तव्य इत्यायाति । निरस्तत्वादिति । वचनस्थानित्यपदस्याह-
 रहःक्रियमाणार्थकतया प्राग्यवस्थापितत्वादिति भावः । न च सावका-
 शेति । तथाचामावास्यार्कणस्य निरवकाशत्वान्न निषेध इति भावः ।
 मानाभावादिति । निरवकाशस्य मलमासकर्तव्यतायात् प्रमाणसङ्ग एव निषे-
 धस्य सावकाशविषयतया संकोचसम्भवः । वस्तुतस्तु तत्रैव प्रमाणाभावा-
 दित्यर्थः । ननु समयप्रकाशकालमाधवीयादिग्रन्थेषु धृतत्वान्नामूलत्वमित्यत
 आह समूलत्वेऽपीति । ननु यदन्वयिन् दिने कर्तुं न शक्यते तदे-
 वावश्याकं तच्च निरवकाशमेव । किञ्च अधिमासके विवाहं यात्रां चूडां
 तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं मासल्यः न तु विशेषेज्यामिति ।
 तीमपराक्रमवचनेन सावकाशनिषेधान्निरवकाशस्य कर्तव्यतायात् तदेव
 प्रमाणमस्तीत्यत आह किञ्चेति । प्रथमसांवत्सरिकवदिति । आद्यं
 मुक्तं । तु वत्सरमिति असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमित्यादिवचनादस्यधिमासे
 कृतं प्रत्यादिकं पुनः प्रकृते मासि यथोक्तश्रायान्न क्रियते इत्यर्थः ।
 अन्वयेति । एकस्मिन् षष्टिदिवसाञ्चके मासि सकृत्कृत इति न्यायाभावे
 प्रकृते मासि पुनः प्रत्यादिकश्राद्धप्रसङ्गः प्रकृतमासस्य प्रथमाकीय-

সঙ্ক্যাপঞ্চমহাষজ্জাদীনাং নিরবকাশত্বেন নিষেধাবিষয়ত্বে
নিত্যত্বেন প্রতিপ্রসববিধিন্ শ্রাৎ ॥ ৯৯ ॥

কিঞ্চ । রবিণা লজ্জিতো মাসশ্চান্দ্রঃ খ্যাতো মলি-
মুচঃ । তত্র যদ্বিহিতং কৰ্ম উত্তরে মাসি কার-

ত্বাদিত্যর্থঃ । ননু শুক্লপ্রতিপদাদিদর্শান্ত্ৰশ্চান্দ্রমাস ইতি নিশ্চিতমতঃ
ষষ্টিতিথিভিন্মাসদ্বয়মেব অতএব তস্মিংস্ত প্রকৃতে মাসীতি দ্বিতীয়ত্রিংশ-
ভিত্থৌ মাসপদপ্রয়োগঃ ষষ্ঠ্যা তু দিবসৈরিতি বচনস্ত দ্বয়োরেকনামভা-
ভিপ্রায়েণ তেন প্রতিসাংবৎসরিকস্য চৈত্রাদিমাসবিশেষপুরস্কারেণ বিহি-
তত্বাৎ মলমাসে চৈত্রাদিকৃতশ্রাঙ্কেনৈকশাস্ত্রার্থসিদ্ধেস্তত্রৈব সকৃৎকৃতে
কৃতঃ শাস্ত্রার্থ ইতি ন্যায়াবতারঃ । পার্শ্বণস্য তু ন চৈত্রাদিমাসবিশেষ-
পুরস্কারেণ বিধানং কিন্তু প্রতিমাসি কর্তব্যত্বেন তদ্বিধানমিতি প্রতিমাস-
প্রাপ্তপার্শ্বণস্য মাসান্তরেহপ্রাপ্তত্বান্ন তত্র তন্ন্যায়াবসর ইত্যতো নিরব-
কাশং পার্শ্বণং মলমাসে কর্তব্যমেব ইত্যত আহ কিঞ্চৈতি ॥ ৯৯ ॥

ননু সঙ্ক্যাপঞ্চমহাষজ্জাদীনামেকেন মুনিনা নিরবকাশত্বেন অপরেণ
চ নিত্যত্বেন প্রতিপ্রসব ইতি মুনিভেদাৎ কো বিরোধ ইত্যত আহ
কিঞ্চৈতি । উৎকর্ষেতি । বিহিতকালানুত্তরকালকর্তব্যতা উৎকর্ষঃ । তন্ত্রা-
দিতি । তত্র যদ্বিহিতং কৰ্ম উত্তরে মাসি কারয়েদিত্যনেন পূৰ্ব্বমাসবিহিত-
পার্শ্বণস্যাপ্যুত্তরমাসস্যেব বিহিতকালতয়া কালভেদাভাবাৎ তন্মুখৈব
মাসদ্বয়ীয়পার্শ্বণদ্বয়সম্ভবাদিত্যর্থঃ । যৎকিঞ্চিদেতদিতি । তুচ্ছমিত্যর্থঃ ।
বস্তুতস্ত তত্র যদ্বিহিতং কৰ্ম উত্তরে মাসি ইতি বচনেন বৈশাখাদিমাস-
বিশেষপুরস্কারেণ বিহিতানাং এককৰ্মণামুত্তরমাসকর্তব্যতোপদিশ্যতে ন
তু সামান্যমাসবিহিতানাং কৰ্মণাং তথাৎ পঞ্চমহাষজ্জাদীনাং একা-
দশ্যুপবাসাদীনাঞ্চ উত্তরমাসকর্তব্যতাস্যাৎ । তস্মান্নলমাসেহপি পার্শ্বণং
কর্তব্যমেবেতি সময়প্রকাশাদয়ঃ । উক্তসাবকাশত্বযুক্তৈরকিঞ্চিৎকরত্বে-
হপি তথৈব মাসিকং পূৰ্ব্বমিতি প্রাপ্তক্ৰবচনে মপিণ্ডীকরণাৎ
পূৰ্ব্বমাসিকস্য প্রেতমাসিকস্য বিধানেনোত্তরমাসিকপার্শ্বণশ্রাঙ্কস্ত নিষে-

য়েৎ ॥ ইত্যেনেনোৎকর্ষবিধানাদশ্রাদ্ধাপি সাবকাশত্বাভ্রাদ্ধাদেব
প্রকৃতে মাসি শ্রাদ্ধদ্বয়ানুষ্ঠানসম্ভবাৎ । তস্মাৎ যৎকিঞ্চি-
দেতৎ অপাটবাদ্যশৌচাভ্যামপি পতিতমেকোদ্ভিষ্টমে-
কাদশ্রাদ্ধমশৌচান্তে চ মলমাসপাতে ন কর্তব্যং কিন্তু
মলমাসাব্যাপ্তকৃষ্ণেকাদশ্রাদ্ধমেবেতি ॥ ১০০ ॥

ধোহন্যথা পূর্বপদবৈরর্থ্যাপত্তেরিতি তু তত্ত্বম্ । ননু । শ্রাদ্ধবিধৌ নমুৎপন্নৈ
মৃতাহাবিদিতে তথা । একাদশ্রাদ্ধং প্রকুর্ষীত কৃষ্ণপক্ষে বিশেষতঃ ॥
দেয়ে পিতৃণাং শ্রাদ্ধে তু অশৌচং জায়তে যদি । তদশৌচব্যতীতে
তু তেষাং শ্রাদ্ধং বিধীয়তে ॥ শুচীভূতেন দাতব্যং বা তিথিঃ প্রতি-
পদ্যতে । সা তিথিস্তত্র কর্তব্যা ন ত্বন্যা বৈ কদাচন ॥ ইত্যাভ্যাং
বচনাভ্যাং অপাটবদাদিনা পতিতশ্রাদ্ধস্ত কৃষ্ণেকাদশ্রাদ্ধাং বিহিতত্বাৎ
অশৌচপতিতস্য শ্রাদ্ধস্য চাশৌচান্ততিথৌ বিধানাৎ নিরবকাশত্বেন
তয়োরেকদ্ভিষ্টয়োর্মলমাসে কর্তব্যতা শ্রাদ্ধাৎ ইত্যশঙ্কামপনয়তি অপাট-
বেতি । ন কর্তব্যমিতি । অত্রায়ং ভাবঃ । যৎকিঞ্চিচ্ছ্রাদ্ধিকং ভবেদিত্যনেন
সাবকাশশ্রাদ্ধনিষেধাৎ বিঘ্নাশৌচাভ্যাং পতিতস্য চ পুনঃ ক্ষতাদিনেব
মলমাসাখ্যবিঘ্নেনাপ্যেকাদশ্রাদ্ধত্বরে কর্তব্যতয়া সাবকাশত্বাৎ নিষেধঃ ।
ন চাপাটবাদিনাপি পতিতশ্রাদ্ধে কৃষ্ণেকাদশীসামান্তস্যেব বিহিতত্বাৎ
সাবকাশত্বেহপি অশৌচপতিতস্য ন ত্বন্যা বৈ কদাচন ইতি তিথ্যন্তরে
নিষেধান্নিরবকাশত্বমিতি বাচ্যং ন ত্বন্যেতি নিষেধস্ত স্বেচ্ছয়া কৃষ্ণেকা-
দশ্রাদ্ধপেক্ষাবিষয়ত্বাৎ অন্যথা তত্ত্বিথাবতিশয়রোগাদিনা তৎকরণাসামর্থ্যে
কৃষ্ণেকাদশ্রাদ্ধমপি পুনস্তদকরণে প্রতিবর্ষকর্তব্যতাব্যাঘাতঃ শ্রাদ্ধাৎ । যা
তিথিঃ প্রতিপদ্যতে ইত্যনেনাশৌচান্তবিহিতশ্রাদ্ধযোগ্যতিথেরেব গ্রহ-
ণাচ্চ । যোগ্যতা চ নিষেধেতরকালমেব তেন রাত্র্যাদিবৎ মলমাস-
শ্রাদ্ধাপি নিষিদ্ধত্বেন তন্মাসোত্তরতিথাবেব তদুভয়শ্রাদ্ধং ন চাশৌচান্ত-
দিনে সঙ্গবসমাপ্যতিথাবেব শ্রাদ্ধং শ্রাদ্ধকৃত্ত্বেরিতি বাচ্যং অশৌ-
চান্তাব্যবহিতপ্রশস্তকালোপলক্ষিতনিষিদ্ধেতরতিথিত্বেনৈব যোগ্যত্বাৎ ।

अथामावास्या । मनुः । पितृयज्ञस्तु निर्वर्तय विप्रश्चन्द्र-
 क्रयेहग्निमान् । पिण्डान्नाहार्याकं श्राद्धं कुर्यान्मासानु-
 मासिकम् ॥ चन्द्रक्रयेहमावास्यायाम् । एतेनामावास्यायां
 प्रतिमासं पिण्डान्नाहार्याकसंज्ञकं श्राद्धं साग्निना पिण्ड-
 पितृयज्ञानन्तरं कर्तव्यम् । ननु पितृयज्ञपदं तर्पणपर-
 मस्तु । पितृयज्ञस्तु निर्वर्तय तर्पणाख्यस्तु योहग्निमान् ।
 पिण्डान्नाहार्याकं श्राद्धं कुर्यादिन्द्रक्रये सदा ॥ इति
 मंशुपुराणवचनं न स्नानोत्तरभावित्वात् श्राद्धस्य तर्पणा-

शुचीभूतेन दातव्यं वा तिथिः प्रतिपद्यते । इत्यनेन दातव्यं दानार्हं
 मध्याह्निकालं प्राप्य वा तिथिः प्रतिपद्यते इत्युक्तत्वात् अत्र
 दातव्यमित्यश्रालङ्कारकत्वापत्तेरिति ॥ १०० ॥

अथामावास्या इति । श्राद्धकालत्वेन निरूप्यते इति शेषः । चन्द्र-
 क्रयेहमावास्यामिति । तथाच चन्द्रस्य क्रये वत्र तिथाविति बह्वी-
 हिणा तिथिश्च द्विलिङ्गः तिथिर्नैकेन दिवसे इति सा तिथिस्तदहोरात्र-
 मित्याद्युक्तेः । न तु चन्द्रस्य क्रय इति तत्पुरुषः । तथा सति चन्द्र-
 क्रयस्य श्राद्धनिमित्तत्वे प्राप्ते वत्र पूर्वदिवसीयापराह्व्यापकश्चतुर्दशी-
 सप्तम्यामः परदिवसीयापराह्वे चामावास्यायाः क्षीयमाणत्वेन तदष्टम-
 यामश्च तदोभयत्रापि चन्द्रक्रयालाभात् श्राद्धलोपे प्रतिमासकर्तव्य-
 विधिविरोधश्च स्यात् । चन्द्रक्रयस्य चतुर्दश्याष्टम्यामावधि अमावास्यासप्तम-
 यामपर्यन्तत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अतएवामावास्यायां पितृभ्यां दद्या-
 दिति श्रुतिः । स्मृतिरपि अमावास्याष्टकारुद्धिरित्यादि । अतएव च क्षीणे
 राजनि शस्यत इति छन्दोगपरिशिष्टकृता चन्द्रक्रयस्य प्राशस्त्यमात्रमुक्तम् ।
 एवाकामावास्याचन्द्रक्रययोर्विधिद्वयकल्पनापि निरस्ता । एतेन साग्नि-
 निरग्निसाधारणं श्राद्धनिमित्तममावास्या इत्युक्तम् । पिण्डपितृयज्ञानन्तरं
 पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव तर्पणपरमिति न तु पिण्डपितृयज्ञपरमिति शेषः ।
 स्नानोत्तरेति । स्नातोहधिकारी भवति दैवे पैत्र्ये च कर्मणि ।

নন্তর্যার্থপ্রাপ্তেহেন বিধাতুমযোগ্যত্বাৎ । অতো বিধায়-
কত্বানুরোধেন পিণ্ডপিতৃযজ্ঞপরতা । মৎস্রপুরাণবচনে তু
পিতৃতর্পণানন্তর্য্যানুবাদস্তর্পণপার্কণয়োর্শ্লথ্যে পিতৃযজ্ঞাখ্য-
নিত্যশ্রাদ্ধব্যুদাসার্থঃ । ন চ মৎস্রপুরাণে বলিদানবচ
শ্রাদ্ধোত্তরকর্মাণি নিত্যশ্রাদ্ধং বিহিতম্ । পিণ্ডান্নাহার্যক-
সমাখ্যাবিবেচনব্যাজেনাপি পিণ্ডপিতৃযজ্ঞানন্তর্য্যমাহ
মনুঃ । পিণ্ডানাং মাসিকং শ্রাদ্ধম্নাহার্য্যং বিদুর্বুধাঃ ।
তদামিষেণ কর্তব্যং প্রশস্তেন প্রযত্নতঃ ॥ যতো মাসিকং
শ্রাদ্ধং পিণ্ডানাং পিণ্ডপিতৃযজ্ঞানামনু আদ্রিয়তে অতঃ
পিণ্ডান্নাহার্য্যকং বিদুঃ ॥ ১০১ ॥

তথা । অন্নান্না নাচরেৎ কৰ্ম্ম জপহোমাদি কৰ্ম্মন । ইত্যাদিনা বৈদিক-
কৰ্ম্মসামান্য এব স্নানস্যাধিকারত্বাদিত্তি ভাবঃ । ন চৈতদেকবাক্যতয়া
মনুবচনেহপি পিতৃযজ্ঞপদস্য তর্পণপরতয়া পরিসংখ্যেবাস্ত অন্যথা
শ্রাদ্ধোত্তরকল্পনাপত্তেরিত্তি বাচ্যং পিণ্ডপিতৃযজ্ঞমভিধায় তচ্ছ্রাদ্ধমিতর-
দ্নাহার্য্যমমাবাস্যায়ামাসীনমিত্তি গোভিলে পাঠক্রমদর্শনাৎ পার্কণে
পিণ্ডপিতৃযজ্ঞানন্তর্য্যকল্পনাবশ্যকত্বে তদেকবাক্যতয়া বিধিহয়সম্ভবে
দোষত্রয়দৃষ্টপরিসংখ্যাশ্রয়ণসামান্যাত্বাৎ । ননু । ততস্ত বৈশ্বদেবাত্ব্যাৎ
কুৰ্য্যান্নিত্যক্রিয়াৎ বুধঃ । ইতি বিষ্ণুপুরাণে নিত্যশ্রাদ্ধস্য পার্কণানন্তরং
বিহিতত্বাৎ । মৎস্রপুরাণে পরিসংখ্যা বৃথা ইত্যত আহ ন চেতি । ন
হীত্যর্থঃ । তথাচ বিষ্ণুপুরাণে তথোক্তাবপি । কৈশ্বদেবং প্রকুৰ্ব্বীত
নৈত্যিকং নিত্যমেব চ । ইতি । মৎস্রপুরাণে নিত্যশ্রাদ্ধস্য বলিকৰ্ম্ম
বথা পার্কণানন্তরং বিহিতং তথা ন নিত্যশ্রাদ্ধং বিহিতং অতো ন
পরিসংখ্যা বৃথেনি ভাবঃ । সমাখ্যাবিবেচনং সংজ্ঞাব্যুৎপত্তিঃ । অত
ইতি । তথাচ সমাখ্যাবিবেচনপ্রাপ্তং পিণ্ডপিতৃযজ্ঞানন্তর্য্যং মনুনা
পুনর্বিধাতুমযুক্তমিত্তি পূর্কপক্ষঃ ॥ ১০১ ॥

মৎস্যপুরাণে ইত্যথান্বয়ো দর্শিতঃ । যস্মাদব্বাহতা
 মাত্রা ভক্ষয়ন্তি দ্বিজাতয়ঃ । অব্বাহার্যকমিত্যুক্তং তস্মা-
 চ্চন্দ্রক্ষয়ে সতি ॥ অব্বাহতা পিণ্ডেভ্যো মাত্রা ভাগঃ ।
 বহুচানাং ব্রাহ্মণভোজনাৎ শ্রাক্ পিণ্ডানপিণ্ডমাত্রা-
 ভক্ষণং ব্রাহ্মণানামুক্তং মনুনা । যথা । পিণ্ডেভ্যস্ত্বল্পিকাং
 মাত্রাং সমাদায়ানুপূর্বশঃ । তানেব বিপ্রানাসীনান্ বিধিবৎ
 পূর্বমাশয়েৎ ॥ অথবা । ততঃ প্রভৃতি পিতরঃ পিণ্ড-
 সংজ্ঞাং প্রলেভিরে । ইতি মৎস্যপুরাণবচনাৎ । পিণ্ডানাং
 পিতৃণাং মাসিকং শ্রাক্ষমব্বাহার্যং মাসৈকতৃপ্তিজনকম্ ।
 অতঃ পিণ্ডাব্বাহার্যকম্ । চন্দোগপরিশিষ্টং কাत्याয়নঃ ।
 পিণ্ডাব্বাহার্যকং শ্রাক্ষং ক্ষীণে রাজনি শস্যতে । বাসরস্য
 তৃতীয়াংশে নাতিসন্ধ্যাসমীপতঃ ॥ রাজনি চন্দ্রে । তৃতী-
 য়াংশে ত্রিধাবিভক্তদিনতৃতীয়ভাগে দশমমুহূর্তাদৃক্ষমিতি
 দাবৎ । অতএব শ্রুতিঃ । পূর্বাছো বৈ দেবানাং
 মধ্যদিনং মনুস্যাণাং অপরাহুঃ পিতৃণামিতি । নাতি-
 সন্ধ্যাসমীপত ইতি সন্ধ্যাসমীপমুহূর্তং একং আপদ্যপি

সিদ্ধান্তমাহ মৎস্যপুরাণে ত্বিতি । ননু তথাপি মনুনা সমাখ্যাবিবেচ-
 নেন স্বয়ং প্রতিপাদিতস্য পিণ্ডপিতৃষজ্ঞানত্বস্য পুনর্বিধানমসম্ভাব্যেব
 ইত্যত আহ অথবেতি । পিণ্ডানাং পিতৃণামিতি । তথাচ পিতৃণাং
 মাসিকশ্রাক্ষে অব্বাহার্যপদং রূঢ়মেব অতো ন শ্রাণ্ডকুরীত্যা যোগ-
 বলেন পিণ্ডপিতৃষজ্ঞানত্বলাভস্তেন মনোস্তব্ধিধানং নাযুক্তমিতি ভাবঃ ।
 এবঞ্চ সতি নিরগ্নিপক্ষেহপি সংজ্ঞাসমাবেশাৎ পিণ্ডাব্বাহার্যকং শ্রাক্ষং
 ক্ষীণে রাজনি শস্যতে ইতি পরিশিষ্টোক্তা চন্দ্রক্ষয়ব্যবস্থা সাগ্নিনিরগ্নি-
 সাধারণীতি বেদিতব্যম্ । দশমমুহূর্তাদৃক্ষমিতি । ন চ বাসরস্য তৃতী-

वर्जनीयमित्यर्थः । यद्यपि साराह्नित्रिमूर्तः स्यात् श्राद्धं
 तत्र न कारयेत् । इति मत्स्यपुराणे सक्यामनिहितमूर्त-
 त्रयं निषिद्धं तथाप्यापंकाले मूर्तद्वयं निषिद्धमप्यनु-
 ज्ञातमतिशक्यस्यसात् त्रिमूर्तापि कर्तव्या इति वक्ष्यमाण-
 लघुहारीतवचनात् । दर्शद्वेधे कथं श्राद्धमिति तत्राह स
 एव । यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमा-
 वास्या ऋणमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते ॥ बहुक्तं यद-
 हस्तैव दर्शनं नैति चन्द्रमाः । तत्क्यापेक्या ज्ञेयं
 ऋणे राजनि चेत्यपि ॥ यच्छोक्तं दृश्यमानेहपि तच्च-
 तुर्दशपेक्या । अमावास्यां प्रतीकृत तदन्ते वापि निर्व-
 पेत् ॥ अष्टमेहंशे चतुर्दशाः ऋणो भवति चन्द्रमाः ।
 अमावास्यांशे तु ततः किल भवेदणुः ॥ आग्रहारण्य-
 मावास्या तथा ज्येष्ठस्य वा भवेत् । विशेषमात्र्यां
 क्ववते चन्द्रचारविदो जनाः ॥ अत्रेन्दुराद्ये प्रहरे-
 हवतिष्ठते चतुर्थभागोणकलावशिष्टः । तदन्त एव क्य-
 मेति क्त्वेमेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥ यस्मिन्ने-
 द्वादशैकश्च यव्यस्तस्मिंस्तु तीयया परिदृश्या नोपजायते ।

यांशे इत्यनेन दशममूर्तत्यागस्य पिपुपित्वञ्जार्थत्वावगमात् साग्नि-
 परत्वमेव वचनस्येति केनचिदुक्तं युक्तमिति वाच्यं अपराह्ने तु
 पितृकमित्यनेन दशममूर्तस्य श्राद्धकालत्वोक्तेः । प्रकृते तत्र्यागस्य
 एकादशद्वादशमूर्तापेक्या तदप्रशस्त्यज्ञापनार्थत्वात् । आपद्यपीति
 द्रव्यसम्पत्तिरूपाद्यापदीत्यर्थः । अतिशक्तेति । अन्यथा तद्वैयर्थ्यादिति
 भावः । इममेवार्थं वचनान्तरेण स्पष्टं दर्शयति त्रिमूर्तापीति ।

एव चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्पराह्णे च
 दद्यात् ॥ संमिश्रा या चतुर्दश्याममावास्या भवेत् क्वचिद् ।
 खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्षमिति चापरे ॥ वर्द्ध-
 मानाममावास्यां लक्षयेदपरेहृनि । यामांश्वीनधिकान्
 वापि पितृवज्जस्ततो भवेत् ॥ पक्षादावेव कुर्वीत सदा
 पक्षादिकं चक्रम् । पूर्वार्ह एव कुर्वन्ति विद्वेहप्यन्ते
 मनीषिणः ॥ यदा चतुर्दशीयाममिति तिथिद्वेधे परदिने
 तिथिः प्रकारत्रितयान्यतमप्रकारो भवति क्षीणा स्तुतिता
 वर्द्धिता च तत्र क्षीणामावास्याविषयमिदम् । यदा पूर्वचतु-
 र्दशीदिनश्च चतुर्थं प्रहरं अमावास्या पूरयेत् प्रहरत्रय-
 व्यापिनी चतुर्दशी भवतीत्यर्थः अपरदिने पूर्वतिथ्य-
 पेक्षया क्षीयमाणा भवति तदा पूर्वदिन एवामावास्या-
 वेलायां श्राद्धम् ॥ १०२ ॥

यद्यपि त्रिमुहूर्तायाः कर्तव्यत्वं बहूचानामेव तथाप्येतद्वचनात्
 सायाह्नसप्तमिहूर्तद्वयस्य श्राद्धार्हत्वे सिद्धेऽतिशयवैयर्थ्यापत्त्या अन्ये-
 यामप्यापदि तथा कल्लाते इति भावः । दर्शद्वेध इति । उभयदिने
 श्राद्धयोग्यामावास्यालाभे कदा श्राद्धमित्याकाङ्क्षायां स एव कात्यायन
 एव व्यवस्थामाह इत्यर्थः । वचनानि क्रमेण व्याचष्टे यदा चतुर्दशी-
 याममित्यादि । प्रकारत्रितयं विवृणोति क्षीणेत्यादि । पूर्वदिने
 दिवाभागे यावत्कालव्यापिनी चतुर्दशी परदिने तन्नूनकाल-
 व्यापिन्यमावास्य क्षीणा तत्तुल्यकालव्यापिनी अमावास्य स्तुतिता
 तदधिककालव्यापिनी वर्द्धमानेत्यर्थः । तत्र प्रकारत्रयमध्ये इदं यदा
 चतुर्दशीयाममिति वचनम् । अत्र चतुर्थं प्रहरमिति प्रहरत्रितयव्यापि-
 नीति च द्वयं किञ्चिन्नाधिककालमपि उपलक्षयति तेन उभयदिने

এতচ্চোভয়ত্র তৃতীয়াংশলাভে ন তু ক্ষীয়মাণেষ্যশ্চ
 তৃতীয়াংশাব্যাপিনীতি ব্যাখ্যানং যুক্তং বাসরস্য তৃতী-
 যাংশ ইত্যনেনৈব প্রাপ্ত্বাহং বৈয়র্থ্যাপত্তেঃ । অত্র
 হেতুমাহ । যচ্ছোক্তং যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যতে তামমা-
 বাস্যাং কুর্ষীতেতি যদেগাভিলসূত্রং তৎক্ষয়াভিপ্রায়েণ
 জ্ঞেয়ং যস্মিনহনি চন্দ্রক্ষয়ো ভবতীতি তস্য সূত্রার্থঃ ।
 কুতঃ ক্ষয়লক্ষণেতি চেন্ন যদহশ্চন্দ্রমা ন দৃশ্যতে তামমা-
 বাস্যামিতি পূর্বসূত্রেণ সহ পুনরুক্তিরেব লক্ষণাবীজমিতি

বিহিতকাললাভ এব তাৎপর্যম্ । অতএব বক্ষ্যতি অনুপূরয়েদिति ।
 অপরাহুপ্রাপ্ত্যুপলক্ষণার্থমিত্যাदि ॥ ১০২ ॥

এতচ্চেতি । ক্ষীণায়াং পূর্বদিনে শ্রাদ্ধবিধানক্কেত্যর্থঃ । পূর্বা-
 পররোরেকদিনমাত্রে বিহিতামাবাস্যালাভে তু ক্ষীণাদিভেদমনাদৃত্য
 পূর্বদিনে পরদিনে বা শ্রাদ্ধস্য নির্দিষ্টবাদঃ । তত্র বাসরস্য তৃতীয়াংশ
 ইত্যনেন দ্বৈধানুদয়াং দ্বৈধবিষয় এব ক্ষীণাদিভেদেন ব্যবস্থাপকবচন-
 প্রবৃত্তেঃ । যত্র চোভয়দিন এব শ্রাদ্ধযোগ্যামাবাস্যা ন লভ্যতে তত্র
 সাপ্নেঃ চন্দ্রক্ষয়ানুরোধেন চতুর্দশ্যন্ত্যামে পূর্বদিনে শ্রাদ্ধস্যামাবাস্যাং
 প্রতীক্ষেত ইত্যনেন বক্ষ্যমাণত্বাৎ নিরপ্নাদেঃ কুহুম্মতেত্যনেন নির-
 গ্নানুপনীতশূদ্রাণাং পরদিনে শ্রাদ্ধবিধানাচ্চ দ্বৈধানুদয়াদেতদ্বচনাবস-
 রাদिति ভাবঃ । যদ্যপি পূর্বদিনে চতুর্দশ্যাঃ কিঞ্চিদধিকপ্রহরত্রয়ব্য-
 পিত্তে তদ্দিনে মুহূর্তান্যনশ্রাদ্ধযোগ্যামাবাস্যালাভঃ কিঞ্চিন্মূনপ্রহর-
 ত্রয়ব্যাপিত্তে চ অমাবাস্যায়াঃ ক্ষীয়মাণত্বেন পরদিনে সূতরাং ন শ্রাদ্ধ-
 যোগ্যামাবাস্যালাভঃ । প্রহরত্রয়মাত্রব্যাপিত্তেহপি পরদিনে ক্ষীয়-
 মাণামাবাস্যায়াং শ্রাদ্ধযোগ্যকালো ন লভ্যত এবেতি । ক্ষীয়মাণামা-
 বাস্যাবিষয়ে উভয়দিনে শ্রাদ্ধযোগ্যামাবাস্যালাভো দুর্ঘটঃ । তথাপি
 দক্ষিণায়নোত্তরদিবাহুসাতদনুসারেণ পূর্বদিবসীরমুহূর্তাপেক্ষয়া পর-

তত্রৈব ব্যাখ্যাতম্ । অস্মাভিরপি ক্ষীণে রাজনীত্যুক্তং চন্দ্র-
ক্ষয়শ্চতুর্দশ্যমযামাং প্রভৃতি অমাবাস্তাসপ্তমযামং যাব-
দিতি বক্ষ্যতি । অতশ্চন্দ্রক্ষয়ানুরোধাৎ পূর্বদিনে শ্রাদ্ধ-
মিতি তাৎপর্যার্থঃ । যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যেতেতি
শ্রুতিবিরোধং আশঙ্ক্য পরিহৃতম্ । ইতি কল্পতরু-
ব্যাখ্যানমযুক্তং দুর্বলস্মৃতিবিরোধেন বলবত্যাং শ্রুতৌ
ক্ষয়লক্ষণায় অযোগাৎ । অন্যথা বিরোধাদিকরণসিদ্ধা-
ন্তেহপি ঔদুম্বরী সর্বা বেষ্টিতবে্যেতি স্মৃতিবিরোধাৎ
ঔদুম্বরীং স্পৃষ্টা উদগায়েতেতি শ্রুতাবুপস্পর্শলক্ষণা

দিবসীয়মুহূর্তস্য কিঞ্চিন্মূনত্বেন পূর্বদিবসীয়মুহূর্তব্যাপিন্যমাবাস্যাসাঃ
পরদিবসীয়তথাবিধিবিহিতমুহূর্তপর্যন্তস্থায়িত্বেহপি ক্ষীয়মাণত্বাৎ । তত্রো-
ভয়দিনে শ্রাদ্ধযোগ্যাপরাহুমুহূর্তলাভ ইতি বোধ্যম্ । ন চ তথাপি
প্রহরতুরীয়ভাগস্যেব মুহূর্ততরা পূর্বদিনে চতুর্দশাং কিঞ্চদধিক-
প্রহরত্রয়ব্যাপিত্তে কথং তদ্দিনে শ্রাদ্ধযোগ্যমাবাস্যামুহূর্তলাভ ইতি
বাচ্যং ষষ্টিদণ্ডাভিকাহোরাত্রাষ্টমভাগস্যেব সর্বত্র প্রহরপদার্থত্বাৎ মুহূ-
র্তস্য চাহুঃ পঞ্চদশভাগৈকভাগরূপত্বাৎ পৌষাদৌ চতুর্দশাং তুরীয়প্রহ-
রস্য কিঞ্চিদংশব্যপনেহপি তদানীন্তনমুহূর্তশ্চ পাদোনদণ্ডদ্বয়াদিরূপস্য
শ্রাদ্ধযোগ্যস্যামাবাস্যারামপি ব্যাপনসম্ভবাৎ । নারায়ণোপাধ্যায়মত-
মুখাপ্য দুষয়তি ন ত্বিতি । প্রাপ্তত্বাদিতি । পরদিনে শ্রাদ্ধাহবাসর-
তৃতীয়াংশালাভেন পূর্বদিনে তত্র শ্রাদ্ধস্য স্মৃতরাং প্রাপ্তত্বাৎ । যদা
চতুর্দশীযামমিতি বচনস্য বৈয়র্থ্যাপত্তেরিত্যর্থঃ । ন চ ভবদ্ব্যখ্যানেহপি
বচনবৈয়র্থ্যাদেব পরদিনে চন্দ্রক্ষয়লাভেন চন্দ্রক্ষয়ে শ্রাদ্ধবিধায়কত্বেন
ক্ষীণে রাজনি শশ্রুতে ইতি পূর্ববচনেনৈব পূর্বদিনে শ্রাদ্ধপ্রাপ্তিরিতি
বাচ্যং এতদ্বচনাভাবে পূর্ববচনোক্তচন্দ্রক্ষয়প্রাশস্ত্যাৎ কিং ক্ষীয়মাণ-
বিষয়ং কিংবা স্তম্ভিতাবিষয়মিত্যনির্গয়ঃ স্যাৎ । এবং সংমিশ্রা য়

শ্রাদ্ধে । তস্মান্নৈতাদৃশী প্রত্যক্ষশ্রুতিরস্তি । অনুমীয়-
 মানা চেৎ স্মৃত্যনুষ্ঠানৈবানুমেয়েতি । ননু তেনৈব
 সূত্রেণ সিনীবালীত্বেন পূৰ্বদিনে দৃশ্যমানেহপি চন্দ্রমসি
 ক্ষয়পুরস্কারেণ শ্রাদ্ধশ্চ উক্তত্বাৎ দৃশ্যমানেহপ্যেকদেতি
 সূত্রমর্থকমিত্যত আহ যচ্ছোক্তং দৃশ্যমানেহপীতি ।
 পূৰ্বসূত্রমমাবাস্থাপদোপাদানাচ্চন্দ্রক্ষয়ে সত্যমমাবাস্থা-

চতুর্দশ্যা ইত্যাগামি বচনমপি কিং ক্ষীয়মাণবিষয়ং কিংবা স্তম্ভিতা-
 বিষয়মিত্যপি সংশয়ঃ শ্রাদ্ধে । সতি ত্বস্মিন্ বচনে চন্দ্রক্ষয়শ্চ ক্ষীয়মাণ-
 বিষয়ত্বসিদ্ধেঃ । সংমিশ্রেতি বচনং পরিশেষাৎ স্তম্ভিতারামেবোপতি-
 ষ্ঠতে । এতচ্চাগ্রে সংমিশ্রেতি বচনব্যাখ্যাবসরে গ্রন্থকৃদেব বক্ষ্যতি ।
 অত্রৈতি । ক্ষীণাবিসয়ে পূৰ্বদিনে শ্রাদ্ধশ্চ কৰ্তব্যত্বে গোভিলাদ্যুক্তং
 চন্দ্রক্ষয়রূপং হেতুমাহেত্যর্থঃ । পূৰ্বসূত্রেণৈতি । পূৰ্বসূত্রং বৰ্দ্ধমানা-
 বিষয়ে পরদিনে শ্রাদ্ধবিধায়কং মুখ্যমেব উত্তরসূত্রস্ত পৌনরুক্ত্যাৎ
 লাক্ষণিকমিত্যর্থঃ । অত্রৈব গোভিলগীকারামেব । অস্মাভিরিতি
 বহুবচনং হঠাদারাতং ময়া কাত্যারনেন ক্ষীণে রাজনীতি যদুক্তং
 তদপি ক্ষয়াভিপ্রায়কমিত্যর্থঃ । বস্তুতঃ চো হেতৌ যতো গোভিলেন
 চন্দ্রক্ষয়ে শ্রাদ্ধমুক্তমতো ময়াপি তথোক্তমিত্যর্থঃ । অন্যথৈতদ্যুক্তি-
 বৈয়র্থ্যাপাতাৎ ক্ষীণে রাজনীতি বচনেনৈব তদর্থসিদ্ধিরিতি বোধ্যম্ ।
 শ্রুতিবিরোধমিতি । শ্রুত্যা পরদিবসীয়ামাবাস্থায়াং শ্রাদ্ধোক্তেরুক্ত-
 পূৰ্বদিনশ্রাদ্ধবিরোধমিত্যর্থঃ । দুৰ্বলেতি । উপজীব্যজাতীয়ত্বাৎ ইত-
 রানপেক্ষপ্রামাণ্যচ্চ বলবত্ত্বং শ্রুতেঃ উপজীবকজাতীয়ত্বেন ইतरং
 সাপেক্ষপ্রামাণ্যকতয়া চ স্মৃতেহুৰ্বলত্বমিতি । অগ্ৰথৈতি । স্মৃতি-
 বিরোধেন শ্রুতৌ লক্ষণাত্যুপগমে ইত্যর্থঃ । বিরোধাধিকরণেতি ।
 অত্র হি সৰ্বা ঔড়ম্বরী বেষ্টয়িতব্য ইতি স্মৃতিঃ । ঔড়ম্বরীং স্পৃষ্টা
 উদগায়তি ইতি শ্রুতিঃ । ঔড়ম্বরী তান্ধমরী জুহুঃ অত্র স্মৃতিপ্রাপ্তসৰ্বা-

বিষয়ম্ । ইদং পুনরিখংভূতচতুর্দশীবিষয়ং ইতি নানর্থ-
কত্বং তদা চ বিকল্প ইত্যাহ । অনাবাস্ত্রাং প্রতীক্ৰেত
শ্রাদ্ধার্থং তদন্তে চতুর্দশান্তে বা নির্বপেৎ যদানাবাস্ত্রা-
কালঃ শ্রাদ্ধযোগ্যো ন লভ্যতে তদা চন্দ্রক্ষয়ানুরোধাস্ত-
তুর্দশান্তে এব শ্রাদ্ধমিত্যর্থঃ । অষ্টমেংশে চতুর্দশ্যা ইতি
ক্ষীণো ভবতি চতুর্থভাগেণকালাবশিষ্টতা চ ক্ষেণ্যং
বক্ষ্যমাণবচনাৎ অনাবাস্ত্রাক্রমে ভাগেহ্নুরূপচন্দ্রোৎপত্য-

বয়বাবচ্ছেদেন বেষ্টনে স্পর্শাসম্ভবানুপস্পর্শে শ্রুতেলক্ষণা স্তাৎ ।
অতো বলবৎশ্রুতিবিরোধেন দুর্বলস্মৃতৌ সর্বপদে সঙ্কোচ ইতি
সিদ্ধান্তঃ । তত্রাপি ভবন্মতে তুল্যন্যায়্যাৎ স্মৃতেমুখ্যত্বায় শ্রুতাবেব
উপস্পর্শলক্ষণা স্মাদিত্যর্থঃ তথাচ তৎসিদ্ধান্তবিরোধ ইতি ভাবঃ । তর্হি
উক্তশ্রুতিবিরোধো ভবন্মতে কথং পরিহরণীয়ঃ অত আহ তস্মাদিতি ।
এতাদৃশী যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যত ইত্যেবংরূপা । অনুমীয়মাণা
যদা চতুর্দশীযামমিতি স্মৃতিলিঙ্গেনেতি শেষঃ । স্মৃত্যনুগ্ঠেণেবেতি ।
যদা চতুর্দশীযামমিত্তাস্মৃতিসমানার্থেব ন তু অসমানার্থা যদহস্তেব
চন্দ্রমা ন দৃশ্যত ইত্যেবংরূপা । তথা সত্যভয়স্মৃত্যনুমিতশ্রুতিদ্বয়ো-
বিরোধে বিকল্পকল্পনা স্মাদিতি ভাবঃ । অতএব জৈমিনিসিদ্ধান্তসূত্রম্ ।
বিরোধে ত্বনপেক্ষঃ স্যাদসতি হ্নুমানমিতি । অস্যার্থঃ শ্রুতি স্মৃত্যো-
বিরোধেহ্ননপেক্ষপ্রমাণভাবং যতদেব প্রমাণং স্তাৎ তেন শ্রুতের্বলবত্ত্বং
স্মৃতেমূলশ্রুতিসাপেক্ষপ্রমাণভাবতয়া দুর্বলত্বাৎ বিরোধেহসতি স্ব
সমানার্থশ্রুত্যনুমানমিতি । তেন বিরোধাসত্ত্ব এব স্বসমানশ্রুত্যনুমানং
বিরোধসত্ত্বে তু বিরোধিস্মৃত্যাদিনানার্থকশ্রুত্যনুমানমেব ইত্যুক্তম্ ।
যদি পুনরেতাদৃশী প্রত্যক্ষশ্রুতিরস্তীতি সশপথং ক্রমে তদা গোভিল-
সূত্রাদ্বর্কমানাবিষয়তয়েব বর্ণনীয়েতি । নানুপপত্তিরিত্যভিসন্ধিঃ । তেনৈ-
বেতি । যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যত ইত্যুক্তসূত্রেণেবেত্যর্থঃ । সূত্র-
মনর্থকমিতি । দ্বয়োরেব সূত্রয়োর্গোভিলীয়ত্বাদিতি ভাবঃ । যচ্ছোক্ত-

ভিধানাৎ । সপ্তমে যামে নিঃশেষচন্দ্রক্ষয়োহিবগম্যতে ।
ননু কোহয়ং ক্ষয়ঃ সূক্ষ্মতা বিনাশো বা ॥ ১০৩ ॥

নাদ্যঃ অমাবাস্ত্যাসপ্তমে যামে তদভাবাৎ । ন দ্বিতীয়ঃ
পূর্বযামেষব্যাপ্তেঃ । তুরীয়োনকলাবশিক্ততা বিনা-
শশ্চ দ্বয়মেব ক্ষয়শব্দার্থ ইতি চেন্ন অনুগতৈকরূপাভাবাৎ
অমাবাস্ত্যাক্তমে ভাগেহপি অনুরূপত্বাচ্চন্দ্রমসঃ ক্ষয়প-
ভেষ্চ । ইষ্যত এবৈতি চেন্নৈবং অমাবাস্ত্যায়াং চন্দ্রক্ষয়-
ব্যভিচার্যভাবে ক্ষয়স্য বিশেষণত্বং প্রমত্তগীতং স্যাৎ ।
যথা গোভিলঃ । যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত তামমা-
বাস্ত্যাং কুর্বাতি । তথা মার্কণ্ডেয়পুরাণম্ । কার্য্যং শ্রাদ্ধ-
মমাবাস্ত্যাং মাসি মাস্যুডুপক্ষয়ে । উচ্যতে । অন্ত্য-

মিতি । দৃশ্যমানেন্হপ্যেকদেতি । যদগোভিলেনোক্তং তচ্চতুর্দশ্যাং
শ্রাদ্ধয়েত্যর্থঃ । অমাবাস্ত্যাপদোপাদানাদিতি । তেনৈব ন বৈপরীত্য-
মিতি ভাবঃ । ইথংভূতেতি । উভয়দিনাপরাহুাসয়ন্ধিদশপূর্ববর্তিত্তে
সতি চন্দ্রক্ষয়বিশিষ্টচতুর্দশীবিষয়মিত্যর্থঃ । বিকল্প ঐচ্ছিকঃ যদামাবা-
স্যাকাল এব যদিত্যস্য তাৎপর্যার্থবর্ণনমিদং তদেত্যাদি চ দৃশ্যমানেন্হ-
পীত্যস্যার্থঃ । তথাচ ব্যবস্থিতবিকল্প ইতি ভাবঃ । সূক্ষ্মতা দ্ব্যণুকাদি-
রূপতা ॥ ১০৩ ॥

নাদ্য ইতি । তত্র চন্দ্রস্য কৃৎক্ষয়ঃ ক্ষয়েণ সূক্ষ্মত্বাসত্ত্বাদিতি ভাবঃ ।
ক্ষয়স্য বিশেষণত্বমিতি । অব্যাবর্তকত্বেন প্রমত্তগীতং স্যাদিত্যর্থঃ ।
ক্ষয়স্য বিশেষণত্বে প্রমাণমাহ যথৈতি । যদহস্তেব চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত
তামমাবাস্ত্যাং কুর্বাতি ইতি সূত্রে তু পূর্বার্দ্ধস্য ক্ষয়পরতয়োত্তরার্দ্ধগত-
তৎপদেন চন্দ্রক্ষয়বিশিষ্টামাবাস্ত্যাপ্রতিপাদনাদিতি ভাব্যম্ । বস্তত-
শ্চন্দ্রক্ষয়ো ন বিশেষণং কিন্তু চন্দ্রক্ষয়স্য প্রাশস্ত্যমেব ক্ষীণে রাজনি-
শস্ততে ইত্যুক্তেঃ । অতএব বর্ধমানাবিষয়ে পরদিনেহমাবাস্ত্যাষ্টম-

কলায়া অবয়ববিনাশোৎপত্তিরেব ক্ষয়ঃ । সা চ সূক্ষ-
তায়াং বিনাশেহপ্যস্তীতি ন বিরোধঃ । বিশেষমাহ আগ্র-
হায়ণ্যমাবাস্তেতি । চন্দ্রচারবিদো জ্যোতির্বিদঃ । চন্দ্র-
গতিবৈলক্ষণ্যাদ্বৈলক্ষণ্যমিত্যর্থঃ । চতুর্থভাগোণকলা-
বশিষ্ঠঃ । ক্ষীণঃ মাসান্তরে চতুর্দশ্যষ্টমযামে ক্ষৈণ্যমে-
তয়োঁরমাভাস্ত্যাপ্রথমযাম ইতি বিশেষঃ । তদন্তু এব
অমাভাস্ত্যান্ত্যাম এব । কুংস্নঃ ক্ষয়মেতি যতঃ অতন্তয়োঁ-
রমাভাস্ত্যাক্টমভাগ এব । অপরদিনেহপরান্নুলাভে জ্যেয়ম্ ।
যদ্যপি পূর্বদিনেহপ্যমাভাস্ত্যাপ্রথমযামে চন্দ্রক্ষয়ো লভ্যতে
তথাপ্যপরদিনে এব কুংস্নক্ষয়ানুরোধাদিত্যর্থঃ । অত্রাপি
বিশেষঃ । যস্মিন্নক্বে দ্বাদশৈকশ্চ ব্যবস্ত্রয়োদশমাসা
ইত্যর্থঃ । তেন মলমাসপাতে কলাভাগত্রয়াবশিষ্টত্বমমা-
ভাস্ত্যাপ্রথমযামে বহুক্লেং তন্ন ভবতীতি তাৎপর্যম্ । উভ-

যামে চন্দ্রক্ষয়াভাবেহপি শ্রীকম্ । অন্ত্যকালান্না ইতি । নাশস্য-
নস্তত্বাৎ তৎপরাস্থ সর্কাস্থ তিথিযু ক্ষয়তিপ্রসঙ্গবারণায় উৎপত্তীতি ।
সূক্ষতায়াং সূক্ষতাংশায়াম্ । বিনাশে বিনাশদশায়াম্ । আগ্রহায়ণীতি ।
অত্র পৌর্ণমাস্তস্তজ্যেষ্ঠাগ্রহায়ণরোগ্রহণমিতি নারায়ণোপাধ্যায়ঃ ।
যুক্তকৈতৎ কৃষ্ণপক্ষপার্কণস্য ব্রহ্মপুরাণোক্ততিথিকৃত্যেতেন তত্র তথা-
বিধমাসসৈব্যে নির্দেশাত্বাৎ । অত্রেন্দুদ্রিতি বচনে অনয়োঁর্মাসয়োঁ-
রিত্যর্থঃ । তস্মিন্ স্তুতীরয়েতি । তস্মিন্ মলমাসযুতাক্বে জ্যেষ্ঠাগ্রহার-
ণামাবাস্ত্যয়োঁ প্রথমপ্রহরে চন্দ্রস্তুতীয়মাত্রয়া ভাগেন পরিদৃশ্যে নোপ-
জায়েত চতুর্থভাগোণকলাবশিষ্টো ন ভবতি কিন্তু মাসান্তরবৎ চতুর্দ-
শ্যষ্টমযামে চতুর্থভাগোণকলাবশিষ্টত্বাদমাভাস্ত্যাপ্রথমযামে তদধিক-
ক্ষীণত্বমাপ্নোতি । অতো মলমাসযুতাক্বে মাসান্তরবৎ অনয়োঁরপি ব্যব-

যত্রাপ্যপরাহুলাভে স্তম্ভিতায়াং ব্যবস্থামাহ স এব ।
 সংমিশ্রেতি । বৃদ্ধির্হাসশূন্যা সতী যা চতুর্দশ্যা সংমিশ্রা-
 ন্নাবাস্তা তাং খর্কিতাং নীচাং নিন্দিতাং কেচিদাহঃ ।
 অপরে তামেবোপেধ্বং উপগচ্ছতেতি মন্বন্তে । অস্মা
 ব্যবস্থা শাখিতেদেনেত্যাহ লঘুহারীতঃ । ত্রিমুহূর্তাপি
 কর্তব্য্য পূর্বা দর্শা চ বহুর্চৈঃ । কুহুরধ্বয়ুভিঃ কার্য্যা
 যথেক্তং সামগীতিভিঃ ॥ বহুর্চৈঃ পূর্বাদেনেহ্নাবাস্তা-
 মুহূর্তত্রয়ব্যাপিন্যপি কাণ্যা । বজর্কোদিত্তিরপরদিনে সাম-
 গীতিভিশ্চন্দোগৈর্বথেক্তমনিয়মেণ ইত্যর্থঃ । যথেক্তং সাম-
 গীতিভিরিত্যাভিধানাৎ । স্তম্ভিতাবিষয়ামদং ক্ষীরমাণবর্ক-
 মানপক্ষয়োঃ পরিশিষ্টকৃতা ব্যবস্থাপিতত্বাৎ । উভয়ত্রা-
 পরাহুলাভেহ্পীয়ং ব্যবস্থা ॥ ১০৪ ॥

স্বেতি ভাবঃ । ত্রিমুহূর্তাপীতি । নিষিদ্ধমপি সায়াহ্নমুহূর্তত্রয়মুক্তবিষয়ে
 বহুর্চৈগ্রাহিমিত্যর্থঃ । দর্শেত্যর্থং স্ত্রীলিঙ্গম্ । ইত্যভিধানাদিতি
 লঘুহারীতবচনং স্তম্ভিতাবিষয়মেব অন্যথা ক্ষীণাস্তম্ভিতয়োঃ পূর্বাপটৈ-
 কদিনমাত্রগ্রহণস্য সামগাদীনাং সর্কেষামেব কাত্যায়নেনোক্তত্বাৎ তেন
 সহ নিবোধঃ স্যাৎ তথ্যচৈতদেকবাক্যতয়া সংমিশ্রা যেতি কাত্যায়ন-
 বচনমপি স্তম্ভিতাবিষয়মিত্যর্থঃ । ইদমুপলক্ষণং ক্ষীণাবর্কমানাবিষয়ত্বে তদু-
 ভয়বিষয়কপূর্কোত্তরকাত্যায়নবিরোধাদপি মধ্যস্থিতমিদং কাত্যায়নবচনং
 স্তম্ভিতাবিষয়মিত্যাহ ক্ষীরমাণেতি । উভয়ত্রাপরাহুলাভেহ্পীয়মিতি ।
 যদা পূর্কদিনে নিষিদ্ধকালমাত্রেহ্নাবাস্তা পরদিনে চ তৃতীয়াংশে নাস্তি
 তদাপি ত্রিমুহূর্তেতি বচনাৎ স্তম্ভিতাবং ব্যবস্থেত্যর্থঃ । ন চোক্তবিষয়ে
 চতুর্দশ্যস্তয়াম এব পূর্কদিনে শ্রাদ্দোক্তেবিরোধ ইতি বাচ্যং তস্য চন্দ্র-
 ক্ষয়ানুরোধিসাগ্নিমাত্রপরত্বাৎ । অন্যে তু উভয়ত্রাপরাহুলাভেহ্পীয়ং ব্যব-
 স্বেতি পাঠমভ্যুপেত্য ন কেবলমুভয়ত্র তৃতীয়াংশলাভে কিন্তু ভয়ত্রাপ-

বর্দ্ধমানামাহ বর্দ্ধমানামিতি । পূর্বদিনে তুরীয়ং
 যামং পূরয়িত্বা অপরদিনে পূর্বতিথ্যপেক্ষয়া বর্দ্ধমানা-
 মিত্যর্থঃ । ন তু ক্ষীয়মাণাপেক্ষয়া ক্ষীয়মাণত্বস্ত পূর্বতিথ্য-
 পেক্ষিতত্বে বর্দ্ধমানত্বস্তাপি তথৈব ন্যায্যত্বাৎ । অতঃ
 প্রহরত্রয়মধিকং বা যদা বর্দ্ধমানামমাবাস্ত্যাং লক্ষয়েত্তদা
 পরদিন এব শ্রীকং চন্দ্রক্ষয়লাভেহপি বচনাদেব এতদ-
 পু্যভয়ত্রাপরাহুলাভে বোদ্ধব্যম্ । ননু পূর্বদিনে তুরীয়ং
 যামং পূরয়িত্বাহপরদিনে প্রহরত্রয়ং যাবদবতিষ্ঠমানা
 কথং বর্দ্ধমানা স্ত্যাৎ সত্যং তুরীয়মনুপূরয়েদिति অপরাহ্নে
 প্রাপ্ত্যপলক্ষণার্থং ইतरথা দণ্ডাধিকদণ্ডো ন তুরীয়যাম-
 পূরণে কীদৃশী শাস্ত্রার্থব্যবস্থা স্ত্যাৎ তদা চ পূর্বদিনে
 দণ্ডাধিকতুরীয়প্রহরব্যাপিন্যমাবাস্ত্যা পরদিনে প্রহর-

রাহুলাভেহপীয়ং লঘুহারীতোক্তা ব্যবস্থেত্যর্থঃ । অরমর্থঃ । প্রাপ্তক-
 বচনাং ক্ষীয়মাণাপক্ষে ক্ষীণে রাজনি বাসরতৃতীয়াংশবিধেঃ স্তুতিতারা-
 মপু্যভয়ত্রাপরাহুসংশরে ত্রিমুহূর্ত্তেতি বচনাদ্যবস্থেতি ব্যাচক্রুঃ ॥ ১০৪ ॥

বর্দ্ধমানামাহেতি । বর্দ্ধমানাপক্ষে শ্রীকস্য ব্যবস্থামাহেত্যর্থঃ । নারা-
 যণোপাধ্যায়মতং দূষয়তি ন ত্বিতি । ক্ষীয়মাণা তৃতীয়াংশাব্যাপিনীতি
 ব্যাখ্যায় তদপেক্ষয়া বর্দ্ধমানা তৃতীয়াংশাব্যাপিনীতি তেন ব্যাখ্যাতং
 তন্ন ত্বিত্যর্থঃ । ক্ষীয়মাণত্বস্যেতি । প্রাপ্তকযুক্ত্যা পূর্বতিথ্যপেক্ষয়া
 ক্ষীয়মাণত্বে বর্দ্ধমানত্বস্যাপি পূর্বতিথ্যপেক্ষয়া ন্যায্যত্বাদিত্যর্থঃ । এতদ-
 পীতি ; একদিনমাত্রে তল্লাভে তু সংশয়াভাবে তত্র বর্দ্ধমানত্বস্য-
 প্রয়োজকত্বাদिति ভাবঃ । নষিতি । পূর্বদিনে তুরীয়যামাপূরণে
 তদ্দিনে শ্রীকযোগ্যমুহূর্ত্তলাভ এব ন স্যাদिति ভাবঃ । দণ্ডানেতি ।
 কিকিদ্নেত্যর্থঃ । অথবা দণ্ডানত্বে শ্রীকর্হমুহূর্ত্তাব্যাপনাদসঙ্গতেঃ ।

द्वेयमवतिष्ठमानां कथं न वर्द्धमानां श्राद्धं । ननु वर्द्धमाना-
 मावाश्रापक्षे प्रातःकालविहितश्च पक्षादिचरोर्न तस्मिन्
 दिनेहमावाश्राप्रातःकालानुष्ठानं पक्षादयोश्चिद्युक्तव्या
 इति गोभिलविरोधात् । नाप्यपरदिने द्वितीयाविक्रहात्
 द्वितीयावेधे । एषा वै इमना नान्नेष्टिरिति । तैत्तिरीय-
 श्रुतेर्निन्दाग्रहणाल्लोप एव पक्षादिचरोः श्राद्धित्याह
 पक्षादावेव कुर्वीतेति । अपरदिने प्रतिपद्येव विक्रा-
 रामपि कर्तव्य इत्यर्थः । वेधनिन्दा च बह्वृचविषयेति
 वक्ष्यते । प्रसङ्गादिदमाह लघुहारीतः । पार्श्वेहंशे
 तुरीये तु कार्या इष्टिर्द्विजातिभिः । द्वितीयासहितां
 वस्त्राद्दूषयन्त्याश्वलायनाः ॥ इति बह्वृचविषयकेदं दूषय-
 न्त्याश्वलायना इत्यभिधानात् छन्दोगपरिशिक्तकृता च वेध
 एव ईक्षेत्कृत्वात् । अतएव बोधायनः । पार्श्वे
 यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । वागकालः स विज्ञेयः
 प्रातश्चुक्त्वा मनीषिभिः ॥ इति । प्रसङ्गाद्देवकृत्यतिथि-
 व्यवस्थामाह लघुहारीतः । मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वा

पक्षादयः प्रतिपदः वागश्च प्रातर्बिहितत्वेन तद्दिने समयास्तरे तं-
 कवणप्रशक्तिर्निरुक्तवेति भावः । प्रसङ्गादिदमिति । श्राद्धप्रकरणे
 वागकालव्यवस्था मुनिना प्रसङ्गादुक्तार्थः । पार्श्वेहंश इति । तथाच
 पूर्वदिने एवामावासांशे तुरीये न तु परदिने द्वितीयाविक्रया-
 मिति पूर्वपक्षः । उक्तत्वादिति । पक्षादावेव कुर्वीत इत्युक्तवचने-
 नेत्यर्थः । अतएवेति । बोधायनस्यापि बह्वृचानुष्ठानवहत्वादित्यर्थः ।
 प्रसङ्गादिति । दैवकृत्यतिथिसंशये इत्यर्थः । मध्याह्नव्यापिनीति
 ईशक मध्याह्नविहितैकतत्त्वतादिदैवकृत्यविषयम् । मध्याह्नव्यापिनी

বা যদি বা পরা । তস্যাং কৰ্ম্ম প্রকুৰ্ব্বীত কয়রকৌ ন
 কারণম্ ॥ উভয়ত্র মধ্যাহ্নলাভে ব্যবহোক্তা বিষ্ণুধর্মো-
 ত্তরে । নক্ষত্রং দেবদেবেশ তিথিঞ্চাঙ্কবিনির্গতাম্ । দৃষ্টো-
 পবাসঃ কর্তব্যঃ কথং শঙ্কর জানতা ॥ শঙ্কর উবাচ ।
 সা তিথি শুদহোরাত্রং যশ্চামভ্যাদিতো রবিঃ । তয়া
 কৰ্ম্মাণি কুৰ্ব্বীত ত্রাসরকৌ ন কারণম্ ॥ সা তিথি শুদহো-
 রাত্রং যশ্চামস্তমিতো রবিঃ । তয়া কৰ্ম্মাণি কুৰ্ব্বীত
 ত্রাসরকৌ ন কারণম্ ॥ শুরুপক্ষে তিথিগ্রাহ্যা যশ্চাম-
 ভ্যাদিতো রবিঃ । কৃষ্ণপক্ষে তিথিগ্রাহ্যা যশ্চামস্তমিতো
 রবিঃ ॥ এতচ্চ যুগ্মবচনাব্যাপ্তদশম্যাদিতিথিবিষয়মিতি

গ্রাহ্যা । একভক্তব্রতে তিথিরিতি বোধায়নৈকবাক্যত্বাৎ ন তু পূর্বাঙ্ক-
 বিহিতদেবকৃত্যপরম্ । তত্র দিনদ্বয়ে পূর্বাঙ্কলাভাৎ পূর্বাদিনে
 মধ্যাহ্নলাভেহপি পক্ষভেদেনৈব ব্যবহেতি । পুনস্তথৈব সংশয়াদাহ
 শুরুপক্ষে তিথিরিতি । এতচ্চেতি । পক্ষভেদেন ব্যবস্থাপকোক্তবচন-
 ক্ষেত্যর্থঃ । যুগ্মেতি । যুগ্মাধিক তত্বতানীত্যাदिनिगमवचनेनेत्यর্থঃ । দশ-
 ম্যাদীতি । উভয়পক্ষদশম্যত্রয়োদশীকৃষ্ণচতুর্দশীবিষয়মিত্যর্থঃ । বিষ্ণু-
 ধর্মোত্তরবচনস্য তিথিসামান্যবিষয়কস্য সামান্যবিশেষণ্যারেন যুগ্ম-
 বিশেষেতরপরত্বাদিতি ভাবঃ । অন্যথা তিথিসামান্যপরত্বে । শুরুপক্ষেতি ।
 শুরুপক্ষবিহিতযুগাদ্যাदिश्राद्धे একোद्विष्टे च उभयत्र पूर्वान्कमध्यাহ्न-
 लाभे पक्षभेदेन व्यवस्था इत्यर्थः । मध्यान्कसम्बन्धाविशेषादिति ।
 एकभक्तादिदेवकृत्या एकোद्विष्टे च मध्यान्कविहितत्वसाम्यादित्यर्थः ।
 तेन मध्यान्कविहितपितृकृत्यमपि हारीतवचनविषयम् । शुरूपक्षपार्ष्णे
 तु शुरूपक्षस्य पूर्वान्के श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इत्यनेन पूर्वान्क एव
 काल इति । रौहिणस्तु न लज्जयेदित्यनेन शुरूपक्षपार्ष्णेहपि
 मध्यान्कः काल इति केचिৎ । एवञ्चात्रापराह्नিকেतरपितृकृत्यस्यापि

तिथिविवेके दर्शितम् । विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते अन्यथा
युग्मवचनविरोधात् । शुरुपक्षविहितपार्वणैकोद्विष्टयो-
रपि एतादृशी व्यवस्था मध्याह्नमन्त्रकाविशेषात् । अमावास्या-
व्यतिरिक्तकृष्णपक्षतिथिपार्वणतिथिद्वये गृहपरिशिष्ट-
वचनम् । ययास्तुं सविता याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिन्तेभ्योऽपराहो हि स्वयं दत्तः स्वयन्तु वा ॥ एतच्च
नैकोद्विष्टशुरुपक्षपार्वणविषयम् । अपराहो हि दत्त
इति हेतुवर्निगदात् ॥ १०५ ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्तव्यम् । पार्वण-
श्राद्धमभिधायान् मनुः । अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरक्ष-
श्रेह निर्वपेत् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पञ्चयाञ्छिकमन्त्रम् ॥
अयञ्च साग्निनिरग्निसाधारणः पक्षः निरग्निविषयश्चेत् प्रमाणा-
त्त्वात् । संवत्सरमध्ये यदत्र पार्वणं विहितं तद्-

पक्षभेदवचनविषयश्चेत् द्वितीयादिकदुष्मानां पूज्यता नियमादिषु इति
निगमवचने द्वितीयादिपदात् अपराह्निकेतरपितृकृत्यसंग्रहः । न
चोत्तरविहितकालप्राप्तौ पूर्वदिन एव सर्वकर्मनुष्ठानं युक्तमिति
वाच्यं बलवद्वचनस्य विषये दुर्बलन्यायाप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं
वाचनिकेहर्त्थे न्यायानवतार इति । अमावास्यव्यतिरिक्तेति ।
तस्यास्तु स्त्रीयमाणत्वादिभेदेन पूर्वत्र परत्र वा व्यवस्थेति भावः ।
हेतुवर्निगदेति । एतद्वचनेन कर्त्तव्येऽपराहो पितृभ्या दद्यादिति
विधौ पितृकृत्ये आपराह्निक एवापराह्नस्य निमित्तत्वं श्रुतं न तु
पूर्वाह्नमध्याह्नविहितेऽपीति भावः ॥ २०५ ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्तव्यम् । हेमन्तग्रीष्मवर्षासु
त्तराह्नसंवत्सराभिप्रायेण तेन कुम्भकन्यासित्यर्थः । कन्याकुम्भ-
व्यवस्थेर्हे इत्येकवाक्येऽदिति वक्ष्यते । निरग्निविषयश्चेत् निरग्नि-

ঋতাসম্ভবানি মিত্ত্বাদর্শান্তরেহ্নাবশ্যং পঞ্চযজ্ঞান্ত-
 গতং যজ্ঞাঙ্কং তৎ প্রত্যহমুদকাদিনাপি কার্যম্ । হেমন্ত-
 গ্রীষ্মবর্ষাস্থিতি যত্নং তৎ কন্যাকুস্তবৃষস্বেহর্ক ইতি দর্শ-
 যতি মৎস্রপুবাণে । অনেন বিধিনা শ্রাদ্ধং ত্রিরবশ্বেহ
 নিব্বপেৎ । কন্যাকুস্তবৃষস্বেহর্কে কৃষ্ণপক্ষেষু সর্বদা ॥
 কৃষ্ণপক্ষেষ্টিতি অমাবাস্যায়ামেবেতি । সাগ্নিনি রগ্নি-
 স্তিথ্যন্তরেহ্পীত্যাহ মনুঃ । ন পৈত্র্যযজ্ঞিযো হেমো
 লৌকিকাগ্নৌ বিধীয়তে । ন দর্শেন বিনা শ্রাদ্ধগাহি-
 তাগ্নেদ্বি জন্মনঃ ॥ যজ্ঞাৎ পিতৃপিতৃযজ্ঞান্ভূতোহগ্নৌ-
 করণহোমো ন লৌকিকাগ্নৌ বিধীয়তে কিন্তু দক্ষিণাগ্নৌ
 স চ দর্শ এব বিদ্যতে দর্শ এব তদুদ্বরণস্য বিহিতত্বাৎ ।
 অতস্তদঙ্গবাধভিয়া ন দর্শেন বিনা আহিতাগ্নেঃ শ্রৌতাগ্নি-
 মতঃ শ্রাদ্ধমেতৎ প্রতিমাসবিহিতপার্বণাখ্যমন্তীতি
 অগত্যা হৃষ্টকাদৌ যথা কথঞ্চিদ্বিপ্রপাণ্যাদৌ অগ্নৌ-
 করণহোমঃ । যচ্চ ন দর্শেন বিনেত্যত্র দর্শপদেন পার্বণ-
 বিধিলক্ষ্যতে তেন দর্শেন বিনা পার্বণবিধিনা বিনা নাহি-
 মাত্রবিষয়ত্বে । বচনলভ্যার্থমাহ সংবৎসরস্য মধ্যে ইতি । অনা-
 বশ্যকত্বমিতি । উক্তশ্রাদ্ধত্রয়মেব পরং তস্যা বশ্যকমিতি ভাবঃ ।
 বিপ্রপাণ্যাদাবিতি । অন্যভাবে তু বিপ্রস্য পাণাবেব জলেহপি বা
 ইত্যুক্তেরিত্যর্থঃ । বাক্যভেদাপত্তেরিতি । অম্বদ্যাখ্যায়াক্ত ন পৈত্র্য-
 যজ্ঞিয় ইতি পূর্বাঙ্গস্য পরাহে হেতুতয়া ন বাক্যভেদ ইতি ভাবঃ । দ্বিঃ
 কন্যাভুলয়োঃ চত্বঃ কুস্তবৃষকন্যাভুলাসু দিনে দিনে পিতৃপ্ৰীত্যতিশয়ার্থং
 সর্কেষ্বেবাপরপক্ষাহঃসু ক্রিয়মাণে পিতৃন্ প্রীণাতি ইত্যাপস্তম্বোক্তেঃ ।
 আহিতাগ্নেরিতি । আহিতাগ্নেরিত্যাди পূর্ত্বক্রতে রিত্যন্তং নিগমসূত্রম্ ।

তাগ্নেঃ শ্রাদ্ধমিতি হলায়ুধব্যাত্যানমসঙ্গতং লক্ষণাহেতু-
 ভাবাৎ পূর্ব্বাঙ্কেন সহানন্বয়াৎ বাক্যভেদাপত্তেষ্চ । তস্মা-
 দুক্তমেব ব্যাত্যানং পার্ব্বণত্রয়াশক্তেন দ্বিঃ সক্রুবা কৰ্ত্তব্য-
 মিত্যাহ দেবলঃ । অনেন বিধিনা শ্রাদ্ধং কুর্যাৎ সংবৎ-
 সরং সক্রুৎ । দ্বিশ্চতুৰ্বা যথাশক্তি মাসে মাসে দিনে
 দিনে ॥ সক্রুৎকরণপক্ষস্থ কন্যায়ামতিপ্রশস্তত্বাৎ পার্ব্বণ-
 শ্রাদ্ধাশক্তসাহিত্যাগ্নেঃ পিণ্ডদানমাত্রং নিরাগ্নিনা ব্রাহ্মণ-
 ভোজনমাত্রং কৰ্ত্তব্যমিত্যাহ নিগমঃ । আহিত্যাগ্নেঃ
 পিতৃর্চনং পিতৃগুরেব ব্রাহ্মণান্ ভোজয়েদिति পূৰ্ত্তশ্ৰুতেঃ ।
 পূৰ্ত্তমন্নদানম্ । অশক্তনিরাগ্নিবিষয়ে পার্ব্বণশ্রাদ্ধবিধা-
 য়াহ বিষ্ণুপুরাণম্ । অনেন বা যথাশক্তি কালেহস্মিন্
 ভক্তিনব্রধীঃ । ভোজয়িষ্যতি বিপ্রাগ্র্যান্ তন্মাত্রবিভবো
 নরঃ ॥ অসমর্থোন্নদানস্য ধাত্মমানং স্বশক্তিতঃ । প্রদা-
 স্যতি দ্বিজাগ্নেভ্যঃ স্বম্পাং বা পিতৃদক্ষিণাম্ ॥ অত্রাপ্য-
 সামর্থ্যসূতঃ করাগ্রাগ্নিস্থিতাংস্তিলান্ । প্রণিপত্য দ্বিজা-

অসমর্থঃ । আহিত্যাগ্নেঃ শ্রোতাগ্নিমতঃ পিতৃগুরেব পিণ্ডপিতৃষজ্জসম্বন্ধি-
 পিতৃগুরেব পিতৃর্চনং পার্ব্বণশ্রাদ্ধসাহিত্যাগ্নেনাবশ্যকং যতো ব্রাহ্মণান্
 ভোজয়েদिति পার্ব্বণবিধায়কবাক্যম্ । পূৰ্ত্তশ্ৰুতিঃ ব্রাহ্মণভোজনদান-
 বিধায়িকা শ্ৰুতিরতো দানাকরণে ন কদাচিৎ ক্ষতিঃ কিন্তু পিণ্ডপিতৃষজ্জ
 এব আহিত্যাগ্নিনা কার্য ইতি । পূৰ্ত্তশ্ৰুতেরिति পূৰ্ব্বপদং ব্যাচষ্টে পূৰ্ত্ত-
 মন্নদানমিতি । অশক্তনিরাগ্নিবিষয়ে দ্বিঃ সক্রুদেতাদ্যুক্তাশক্তনিরাগ্নিবিষয়ে
 পবাহিকং গোদ্বিনভক্ষ্যম্ । কক্ষমূলেতি । উৰ্দ্ধবাহুগ ইত্যর্থঃ ।
 সূৰ্যাদিলোকপালানাং শ্রাব্যদ্বেনেত্যর্থঃ । ধনং দক্ষিণাহর্ষজতাди ।
 শ্রাদ্ধোপযোগ্যং শ্রাদ্ধোপযুক্তবস্ত্রগাди । তস্মাকং সমুদ্दिশ্যেতীति ।

গ্রায় কশ্মৈচিদ্ভূপ দাস্যতি ॥ তিলৈঃ সপ্তাষ্টভির্বাপি
 সমবেতান্ জলাঞ্জলীন্ । ভল্লিনত্রঃ সমুদ্दिशु ভুব্যস্মাকং
 প্রদাস্যতি ॥ যতঃ কুতশ্চিৎ সম্প্রাপ্য গোভ্যো বাপি
 গবাহ্নিকম্ । অভাবে শ্রীণয়নস্মান্ শ্রদ্ধাবুক্তঃ প্রদা-
 স্যতি ॥ সর্বাভাবে নতাস্থহাৎ কক্ষমূলপ্রদর্শকঃ ।
 সূর্য্যাদিলোকপালানামিদমুচ্চৈঃ পঠিষ্যতি ॥ ন মেহস্তি
 বিভ্রং ন ধনং ন চান্য়ং শ্রাদ্ধোপযোগ্যং স্বপিতৃনতো-
 হস্মি । তৃপ্যন্তু ভক্ত্যা পিতরো মরৈতো ভুজৌ কৃতৌ
 বত্ন নি মারুতস্য ॥ অত্রান্নাদ্যৎসর্গঃ পিত্রুদ্দেশেন
 কর্তব্যঃ ন ব্রাহ্মণসম্প্রদানকঃ অস্মাকং সমুদ্दिशेति বচ-
 নাৎ । পিতৃদক্ষিণামিতি পিতৃকর্ম্মবিহিতাং রজতাदि-
 দক্ষিণামেকোদিষ্টাশকৌ একাদশ্যাং শ্রাদ্ধমিতি বক্ষ্যতি
 ॥ ১০৬ ॥

তেন মধ্যপঠিতস্যৈতস্য ব্রাহ্মণভোজনাদৌ সর্বত্রায়বঃ । পঞ্চম্যন্ত-
 ত্রয়ং পিত্রুদ্দেশেন কর্তব্য ইত্যত্র হেতু । এতেনাগৌকরণাদীতি-
 কর্তব্যতাপূর্ব্বকং শ্রাদ্ধোপাভিলোপেনৈবান্নোৎসর্গঃ কার্য্য ইতি সিদ্ধম্ ।
 যুক্তকৈতং নিত্যকর্ম্মণঃ সাঙ্গানুষ্ঠানশক্তাবপি কেবলপ্রধানস্যাবশ্যা-
 নুষ্ঠেয়ত্বাৎ । অতএবোল্লং নিত্যে হি কিঞ্চিদঙ্গহানির্ন কাম্যে ইতি ।
 অশক্তবিষয়ে যহুক্তং ব্রাহ্মণভোজনাদিকং তদাবশ্যকে পার্শ্বাদাবেব
 ন ত্বেকোদিষ্ট ইত্যাহ একোদিষ্টাশকৌ ত্বিতি । তথাচাতিযত্নেনাপি
 জব্যাদিকং সম্পাদ্য মৃততিথাবেকাদশ্যাং বা একোদিষ্টমেব কর্তব্যং
 ন তু তত্রোক্তানুকল্পবিধিরিতি ভাবঃ । একোদিষ্টপদঞ্চাত্র মৃততিথি-
 জ্ঞানসাপেক্ষশ্রাদ্ধপরং তেন বিকৃতপার্শ্বণসংগ্রহঃ । মৃততিথিকর্তব্যেতি
 বিহায়মৃততিথি জ্ঞানসাপেক্ষিকরণাক্ষ আদ্যবাগ্মাসিকশ্রাদ্ধানাং নাসং-
 গ্রহঃ ॥ ১০৬ ॥

অথ পংক্তিপাবনাঃ । তত্র মনুঃ । অপাংক্ত্যাপ-
 হতা পংক্তিঃ পঠ্যতে যৈর্দ্বিজৈর্ভূমৈঃ । তন্নিবোধত
 কাৎ স্মেন দ্বিজাগ্র্যান্ পংক্তিপাবনান্ ॥ অগ্র্যাঃ সর্বেষু
 বেদেষু সর্বপ্রবচনেষু চ । শ্রোত্রিয়ানুযজ্ঞাশ্চৈব বিজ্ঞেয়াঃ
 পংক্তিপাবনাঃ ॥ ভূগাচিকेतঃ পঞ্চাগ্নিস্তুপর্ণঃ যড়ঙ্গ-
 বিৎ । ব্রহ্মদেয়াত্মসন্তানো জ্যেষ্ঠঃ সামগ এব চ ॥ বেদা-
 র্থবিৎ প্রবক্তা চ ব্রহ্মচারী সহস্রদঃ । শতায়ুশ্চেতি
 বিজ্ঞেয়া ব্রাহ্মণাঃ পংক্তিপাবনাঃ ॥ অগ্র্যা বেদপারগেষু
 যে করতলামলকবদ্বদং পশ্যন্তি । প্রোচ্যতে এভি-
 র্বেদার্থ ইতি । প্রবচনানুষ্ঠানি । ভূগাচিকेतোহধ্বযু-
 বেদভাগঃ তমাগতপুরুষোহপি । বেদার্থবিদ্বিনাপ্যঙ্গম্ ।
 প্রবক্তা প্রকৃষ্টাধ্যাপকঃ । সহস্রদো বহুদ ইতি গোবিন্দ-
 রাজঃ গোসহস্রদ ইত্যর্থঃ । শঙ্খঃ । ব্রহ্মদেয়াত্মসন্তানো
 ব্রহ্মদেয়াপ্রদায়কঃ । ব্রহ্মদেয়াপতিশ্চৈব ব্রাহ্মণাঃ

শ্রাদ্ধতরা নিমন্ত্রণং নিরূপয়তি অথ নিমন্ত্রণমিতি । পূর্বেদ্যঃ
 শ্রাদ্ধকর্মণঃ । অপরেদ্যঃ তৎপরদিনে শ্রাদ্ধদিনে বিপ্রান্নিমন্ত্রয়ীতেত্যর্থঃ । ন
 ত্রীহিষববদিতি । নৈচ্ছিক ইত্যর্থঃ । অষ্টদোষগ্রাসাদিতি হেতুরাশয়শ্চঃ ।
 অষ্টদোষাশ্চোক্ষাঃ । প্রমাণত্বাপ্রমাণত্বপরিত্যাগ প্রকল্পনা । তদুজ্জী-
 বনহানাত্যাং বিকল্পে অষ্টদোষতা ॥ তথাহি ত্রীহিতির্ঘজেত যবৈর্ঘজেত
 ইত্যত্র ত্রীহিপ্রয়োগে প্রতীতযবপ্রামাণ্যপরিত্যাগঃ অপ্রতীতযবপ্রামাণ্য-
 প্রকল্পনা । প্রয়োগান্তরে যবেষু উপাদীয়মাণেষু পরিত্যক্তযবপ্রামাণ্যো-
 জ্জীবনং স্বীকৃতযবপ্রামাণ্যহানিরিতি চত্বারো দোষাঃ । এবং যবপ্রয়োগে
 ত্রীহিবিধেরপি চত্বার ইত্যষ্টৌ দোষাঃ । নিশ্চিত্যেতি । নিশ্চয়ে সতি
 নিরামিষভোজনাদীনামঙ্গত্বম্ । অতএব পূর্বদিনে কৃতনিরামিষভোজ-

পংক্তিপাবনাঃ ॥ বিষ্ণুঃ । অথ পংক্তিপাবনাঃ বেদাঙ্গ-
 শ্রাশ্রকশ্র পাংগঃ পুরাণেতিহাসপাংগো ধর্মশাস্ত্র-
 শ্রকশ্র পাংগঃ তীর্থপূতো যজ্ঞপূতস্তপঃপূতঃ সত্যপূতো
 মন্ত্রপূতশ্চ গায়ত্রীজপানরতো জামাতা দৌহিত্রশ্চেতি ।
 পাত্ৰং বিশেষেণ যোগিনঃ । মৎশ্রপুরাণে । যশ্চ প্রকু-
 রুতে বাচং যশ্চ মীমাংসতেহধ্বরম্ । সামস্বরবিধিভ্ৰশ্চ
 পংক্তিপাবনপাবনাঃ ॥ অষ্টবর্ষা তু বা দত্তা শ্রুতিশীল-
 সমন্বিতে । সা গৌরী তৎপূতো গোরঃ পংক্তিপাবন
 এব সঃ ॥ বায়ুপুরাণে । যতিস্তু সর্বাণ্যপ্রাণাং সর্বেষা-
 মগ্রভুগ্ভবেৎ । ইতিহাসপঞ্চবেদান্ যঃ পঠেদ্বি
 দ্বিজোত্তমঃ ॥ অনন্তরং তথা যোগী নিযোক্তব্যো বিজা-
 নতা । ত্রিবেদোহনন্তরং তশ্চ দ্বিবেদস্তদনন্তরম্ । এক-
 বেদস্ততঃ পশ্চাৎ বেদাধ্যায়ী ততঃপরম্ ॥ যতিরিতি
 ত্রিদণ্ডৈকদণ্ডয়োরেব গ্রহণম্ । অভাবে ধ্যানভিক্ষুণাং
 ভোজয়েদ্ব্রহ্মচারিণম্ । শিথিল্যো ধাতুরক্তেভ্যস্ত্রিদণ্ডৈঃ

নেন পুংসা পরদিনে তীর্থপ্রাপ্ত্যা গ্রহোপরাগনিমিত্তেন বা শ্রাদ্ধং কর্তব্য-
 মেব । পরদিনে তীর্থপ্রাপ্ত্যাদিসন্দেহেন ধ্বং কর্তব্যমীতি নিশ্চয়বিরহাৎ
 সতি তু তথা নিশ্চয়ে নিরামিষভোজনমঙ্গমেবেতি । নিশ্চয়ো যদ্যপি
 ভাবিনি দুঃশক্যঃ তথাপি উৎকটকোটিকমস্তাবনৈব অত্র নিশ্চয়পদেন বিব-
 ক্ষিতা । অসম্ভবে ইতি । তথাচ পূর্নদিনাসম্ভব এব পরদিনে তদिति ।
 ব্যবস্থিত এব বিকল্প ইতি ভাবঃ । অত্র দাতেত্যভিধানাদন্যদ্বারা নিমন্ত্রণং
 ন কার্যম্ । যৎ তু সাধুভিঃ সন্নিমন্ত্রয়েদिति বচনাৎ স্বয়মশক্তৌ সজা-
 তীয়দ্বারা নিমন্ত্রয়েদिति শ্রীদত্তেনোক্তং তদ্বচনপূর্বাপরমনালোচ্যেব ।

প্রদাপয়েৎ ॥ ইতি বক্ষ্যমাণবচনাৎ । তথা যোগীতি যথা
 যতেরনন্তরমিতিহাসপঞ্চমবেদপাঠকঃ । তথা যোগী
 গৃহস্থ এব যোগযুক্তঃ । ব্রাহ্মণোপবেশনক্রমোহয়মুক্তো
 ব্রহ্মপুরাণে । ষড়ঙ্গবিদ্যানযোগী বস্ত্রতন্ত্রস্ত্র এব চ ।
 অষাচিতাশী বিপ্রো বা শ্রাদ্ধকর্ণাবিদেব বা ॥ অষ্টাদ-
 শানাং বিদ্যানামেকশ্চাপি চ পারগঃ । বায়ুপুরাণে ।
 গৃহস্থানাং সহস্রেন বানপ্রস্থশতেন চ ॥ ব্রহ্মচারিসহ-
 স্রেন একযোগী বিশিষ্যতে ॥ যমঃ । অলাভে ধ্যান-
 ভিক্ষুণাং ভোজয়েদ্ব্রহ্মচারিণম্ । তদভাবেহপুদাসীনঃ
 গৃহস্থমপি ভোজয়েৎ ॥ ধ্যানভিক্ষুঃ ধ্যানপ্রধানো ভিক্ষুঃ
 একদণ্ডঃ । উদাসীনমসম্বন্ধিনামিতি মুখ্যঃ কৰ্ণাঃ ।
 অনুকল্পমাহ মনুঃ । এষ বৈ প্রথমঃ কৰ্ণাঃ প্রদানে
 হব্যকব্যয়োঃ । অনুকল্পস্তুরং জ্ঞেয়ঃ সদা সন্দিরনুষ্ঠিতঃ ॥

তথাহি কৃষ্মপুরাণে । গোময়েনোদকৈর্ভূমিং শোধয়িত্বা সমাহিতঃ ।
 উপবেশ্যা দ্বিজানগ্র্যান্ সাধুভিঃ সন্নিমন্ত্রয়েৎ ॥ ইতি । অত্র সাধুভি-
 স্তনূতর্বচনৈরিত্যর্থঃ । ব্রাহ্মণোপবেশনানন্তরং নিমন্ত্রণাসম্ভবাৎ । অজ্ঞাতী-
 নिति । অত্র গুণবদসপিগুণভাবে সপিগুমপি গুণবত্তং ভোজয়েৎ । তথাচ
 গুণবদুদাসীনমভিধায়বোধায়নঃ । তদভাবে এবংবিধং সপিগুমপি ভোজ-
 য়েৎ ভোজনীয়শ্চায়ং সপিগুঃ পুরুষত্রয়াদৃদ্ধতনঃ ভোজয়েদৃদ্ধং ত্রিভ্যো
 গুণবত্তং সপিগুমপীতি গোভিলোক্তেঃ । অসমানাৰ্হান্ অসমান প্রবরান্
 এতচ্চাজ্ঞাতিত্বং সমানপ্রবরত্বঞ্চ শ্রাদ্ধকর্তুঃ নিমন্ত্রয়েদিত্যাখ্যাতেন
 তৈশ্চবোপস্থিতিঃ ন তু শ্রাদ্ধভোক্তুঃ অনুপস্থিতেঃ অতএব শ্রাদ্ধভোক্ত-
 কত্রোহঁরোরোবাজ্ঞাতিত্বাদিকমিতি প্রাচীনব্যখ্যানমসং । পরদিনামন্ত্রণে-

मातामहं मातुलकं स्वश्रीयं शशुरं गुरुम् । दोहित्रं
 विट्पतिं वक्षुमृत्त्रिक्वाज्यो च भोजयेत् ॥ एष
 गुणवदसम्बन्धित्वाङ्गभोजनलक्षणः । विट्पतिर्जामाता ।
 वशिष्ठः । शिष्यान् गुणवतो भोजयेत् । अभावे शिष्यान्
 भोजयेदिति प्रक्रम्य देवलः । अजातीनसमानार्थान-
 युग्मानात्प्रशक्तितः । गुणवतोह्यश्राभावे गुणवस्तुं भोज-
 येत् सपिण्डमपि भोजयेत् इत्याह बोधायनः । तदभावे
 रहस्यविदृष्टो यजुंसि सामानाति श्राद्धश्च महिमा तस्या-
 देवविधं सपिण्डमप्याशयेत् । रहस्यमुपनिषत् । एवंविधं
 वेदविदम् । आपस्तम्बः । भोजयेद्ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो
 योनित्वाङ्गान्तेवास्यसम्बन्धान् गुणहान्या तु परेषां सम-
 दित्वाः सौन्दर्या भोजयितव्याः । योन्तसम्बन्धान् गोत्रा-
 सम्बन्धानित्यर्थः । एषु गुणवद्भावात् गुणसम्पूर्णः सपिण्डो
 भोजयितव्यः । एतत्पुरुषत्रयादूर्ध्वं भोजयेत् उर्ध्वं
 त्रिभ्यो गुणवस्तुमिति गोतमवचनात् । अथ वर्ज्याः । मनुः ।
 न श्राद्धं भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योह्यस्य संग्रहः ।
 नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धं भोजयेद्विजम् ॥
 नः सप्ततानि कुरुते मोहात् श्राद्धे न मानवः । स
 स्वर्गात् च्यवते लोकात् श्राद्धामित्रो द्विजाधमः ॥ कामं
 श्राद्धेर्हर्षयेन्मित्रं नाभिरूपमपि हरिम् । द्विषता हि
 हविर्भक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् । मित्रमरिक्त्वं पूर्व-

हपीति । परदिननिमज्जनपक्षेऽपीत्यर्थः । तथाच निरामिषसकन्दोक्षणं
 प्रकरणात् श्राद्धमेव न तु सामिध्यानिमज्जनात् सामिध्यापेक्षया प्रकरणात्

सिद्धम् । धनैर्धनान्तरैः संग्रहोहविच्छेदः । मङ्गतं
 मित्रभावम् । स्वर्गां कर्मान्तरार्द्धितां । काममिति
 गुणवद्व्राक्पाभावे मङ्गणं मित्रं भोजयेत् न योग्य-
 मपि रिपुम् । गुणवन्मित्रप्रसवार्थमिदम् । व्राक्पागो ह्यन-
 दीर्घाश्च गुणैरिव शाम्यति । तस्यै हव्यं न दातव्यं न हि
 भस्मनि हूयते ॥ अविश्वस्मिमेधार्थमिदम् । निन्दामाह । यावतो
 ग्रसते पिशुनं हव्यकव्येष्वमन्त्रविं । तावतो ग्रसते
 प्रेत्य दीपान् शूलान् पयोशुडान् ॥ प्रेत्य ग्रसते
 प्रसृतः श्राद्धकर्ता । विशिष्टः । विद्वद्भ्या ज्योतिर्विद्वांसो
 येषु राष्ट्रेषु भुङ्गते । तान्मनारुष्टिमृच्छन्ति महद्वा जायते
 भयम् ॥ तानि राष्ट्राणि । ऋच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ईच्छ-
 न्तीति पाठे तानि अन्नानि इति सम्बन्धः । अथ
 निमज्जणम् । तत्र मनुः । पूर्वैर्द्वयपरैर्द्वयर्वा श्राद्ध-
 कर्मण्युपस्थिते । निमज्जयीत त्रावरान् सम्यग्धिप्रान् यथो-
 दितान् ॥ त्रयोहवरानिक्रम्येकोटियेषां तान् पूर्वदिनाप-
 रदिनयोनं त्रीह्रियवत् तुल्यबलवद्विकम्पा इत्याह देवलः ।

बलवत्तादिति भावः । अत्र श्राद्धाः अवाप्तरप्रकरणां सन्निधानाच्च एकभ-
 क्तादिकं निमज्जणाङ्गमेव । अतएव पवित्रच्छेदनतिलप्रक्षेपादीनार्घ्यमाङ्गं
 न तु प्रकरणबलेन श्राद्धाङ्गं प्रकरणमात्रां सान्निध्यप्रकरणोभयो-
 र्कलवत्त्वात् । अतो निरामिषसकृद्भक्तादिनियमविशिष्टपूर्वदिवसोरनिमज्जणा-
 शक्तौ तन्निमज्जणमनूद्य परैर्द्वयर्वा इति परैर्द्वयरूपकालमात्रविधिः न तुस-
 ष्टवे परैर्द्वयविशिष्टनिमज्जणाङ्गरविधिः स्वतन्त्रविधौ कल्पनागौरवात् ।
 एवञ्च सति सिद्धमेव परदिननिमज्जणेऽपि एकभक्तादिकमङ्गं कालभेदे-
 हाप निमज्जणभेदाभावात् । अतएव परादने निमज्जणेऽपि सम्बन्धते

শ্বঃ কর্তাস্মীতি নিশ্চিত্য দাতা বিপ্রান্নিমন্ত্রয়েৎ । নিরামি-
ষিষং স্কৃদ্ভুক্তা সর্কসুপুজনে গৃহে ॥ অসম্ভবে পরেছ্যর্বা
ব্রাহ্মণাংস্তান্ নিমন্ত্রয়েৎ । অজ্ঞাতীনসমানার্বানযুগ্মা-
নাত্মশক্তিতঃ ॥ নিরামিষং স্কৃদ্ভুক্তা ইত্যপরদিনেহপি
সম্বক্ষ্যতে । তথা মার্কণ্ডেয়পুরাণে । নিমন্ত্রয়ীত পূর্বেছ্যঃ
পূর্বেভ্যস্তান্ দ্বিজসন্তমান্ । অপ্রাপ্তৌ তদ্দিনে বাপি
হিত্বা যোষিৎপ্রসঙ্গিনম্ ॥ ১০৭ ॥

ইত্যুক্তং ন তু শ্রাদ্ধে ইত্যুক্তমিত্যাহঃ । বস্তুতো নিমন্ত্রণং শ্রাদ্ধাঙ্গমেব
শ্রাদ্ধপ্রকরণাং শ্রাদ্ধং কথং স্যাদিতি আকাজ্জর্যৈব সর্কেষাং নিরামিষ-
ভোজননিমন্ত্রণানামুখানাং । ন ত্বত্তরা নিমন্ত্রণেতিকত্তব্যতাকাঙ্ক্ষয়া
নিরামিষভোজনবিধু্যথানং প্রমাণাভাবাং । অতো নিমন্ত্রণপ্রকরণাভাব
এব সান্নিধ্যমাত্রশ্চ চ প্রকরণাপেক্ষয়া দুর্কলত্বাং । অতএব রাজসূয়ে
সর্কেষামেব ষাগানামঙ্গত্বেন রাজসূয়প্রকরণোক্তস্যোভিষেচনীয়াখ্যাগ-
বিশেষস্য সন্নিধৌ পঠিতানামপি অন্ধেদীব্যতি শৌনঃশেফং শৃণো-
তীত্যাদ্যক্তানাং অক্ষত্রীড়াশৌনঃশেফচরিতশ্রবণাদীনাং রাজসূয়া-
ঙ্গত্বমেব ন তু সান্নিধ্যাদভিষেচনীয়াঙ্গত্বং ক্ত্বাপদস্য চাঙ্গত্বাবোধ-
কত্বাং অত্রথা ত্রিবৃতাসূত্রেণ যূপং পরিচীরাগ্নীষোমীয়ং পশুযুপাকরো-
তীত্যত্রাপি যূপপরিচয়নস্য তদেষ্টনরূপস্য পশুপাকরণাঙ্গতাপত্তেঃ । অতঃ
ক্ত্বাপদং ক্রমমাত্রপরমেবেহেতি । অতএব ব্রহ্মপুরাণে । মৃতাহাদথ
পূর্বেছ্যঃ স্নাত্বা চৈকাশনো ভবেৎ । অধঃশারী ব্রহ্মচারী বিপ্রান্মান্যান্
নিমন্ত্রয়েৎ ॥ ইত্যনেন দ্বয়োরেব স্বাতস্ত্যেণ শ্রাদ্ধাঙ্গতৈব প্রতিপাদিতেতি
এবঞ্চ অপাত্রকশ্রাদ্ধেহপি পূর্কস্মিন্ দিনে নিরামিষস্কৃদ্ভোজনং নিষিদ্ধ-
মিতি সুধীভির্কিঁভাবনীয়ম্ । অত্র চ নিরামিষভোজনং ন বিধীয়তে
ভোজনস্য রাগপ্রাপ্তত্বাং নাপি নিরামিষং ভূঞ্জীতৈবেতি নিয়মবিধিঃ
দ্বাদশ্যাদৌ শ্রাদ্ধে একাদশ্যাদাবপি নিরামিষভোজনপ্রসঙ্গাং তদানী-

यमः । योनिः क्रियावरोधाद्यैर्गुणैर्बुद्ध्यान्लोलु-
पान् । प्रार्थयेत् प्रदोषांस्तु भुक्तान् शयितान् द्विजान् ।
सर्वायामविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । त्वित्यं
भवन्ति शोभते श्राद्धकर्माणि ॥ ते तं तथेत्यविज्ञेन
वाति चेत् रजनी सुखम् । यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्ध-
कालमत्प्रतिताः ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममर्थमे-
दित्यर्थः । तन्नियममाह सर्वायानेति । ते ब्राह्मणाः तं
निमन्त्रयित्वा तथेत्याचुरिति शेषः । तदहरिति तदहरा-
मन्त्रणपक्षे च नाश्रु मन्त्रस्य पाठः असम्भवेतार्थत्वात्
श्वःपदस्य । न च श्वःपदस्थानेह्यपदोहः कार्यः त्रीहिमन्त्रे

आमिषभोजने निषेधानुपपत्तेश्च किञ्च परिसंख्येकरम् । तेन
निरामिषेतरन्नं भुङ्क्षीत इति विधौ उपवासपरदिनेहपि श्राद्धे नाश्रु-
वेत्तुप्यामिति बोध्यम् । हिवा योषिप्रसङ्गिनमिति । प्रसङ्गश्चाष्टिधा
दत्तकान्ताः । यथा । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यतामणम् ।
सकल्लोहव्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥ इत्यत्र स्मरणादीनां दुष्प-
रिहरत्वात् क्रियानिष्पत्तिरूपप्रसङ्गिनो निषेध इति ॥ १०१ ॥

योनिः क्रियेति । योनिर्गुणो विभुद्धमात्तपितृपरम्परारक्तम् । क्रिया-
गुणः नित्यनैमित्तिककर्माशालित्वम् । अवरोधो ज्ञानगुणः । अलोलु-
पान् अलुक्त्वात् । प्रदोषांस्तु प्रथमप्रहरांस्तु इति सम्प्रदायः । श्रीदत्त
मतं निराकरोति न चेति । प्रकृतिभूते वाग्विशेषे त्रीहिचरुः तत्र
च त्रीहिपदविशिष्टो मन्त्रः तद्विकृतिभागे च नैवारश्चरुर्भवतीति नीरा-
वविधौ मन्त्रे त्रीहिपदस्थाने नैवारपदोहवदित्यर्थः । अन्वयोपपत्तेरिति
पूर्वदिननिमन्त्रणे मन्त्रस्य चरितार्थत्वेन तदहर्निमन्त्रणे अक्रोधनैरिति
मन्त्रान्तरसङ्गाच्च तन्मन्त्रपाठान्नावेनाप्युपपत्तेरित्यर्थः । अयोगादिति । यदि
प्रकृत्यावृत्तं कर्तव्यः श्राद्धदा मन्त्र एवाश्रुथाकर्तुमुचितं श्राद्धतः प्रकृति-

ত্রীহিপদস্থানে নীবারপদোহবদিত্তি বাচ্যং অন্যথোপপত্তেঃ
 প্রকৃতাবূহকম্পনাযোগাৎ ত্রীহিমন্ত্রস্যেব যবে । অত-
 এব কাত্যায়নঃ । ন প্রকৃতাবপূর্বত্বাদূহ ইত্যর্থঃ বচ-
 নাচ্চ কচিৎ প্রকৃতাবপূহঃ । যথা ছন্দোগপরিশিষ্টম্ ।
 মাতামহানাং প্যেবং শ্রীকঃ কুর্য্যাদ্বিচক্ষণঃ । মন্ত্রোহেন
 যথান্যায়ং শেষাণাং মন্ত্রবর্জিতম্ । ইতি । কিঞ্চ ।
 অক্ৰোধনৈঃ শৌচপটৈঃ সততং ব্রহ্মচারিভিঃ । ভবি-
 তব্যং ভবদ্ভিঃ চ ময়া চ শ্রীককর্ম্মণি ॥ ইতি মৎস্যপুরা-
 ণৌক্তসমবেতার্থমন্ত্রসম্ভাবেনোহকম্পনাং ন্যায়োতি নাপ্য-
 সমবেতার্থমন্ত্রপাঠো যুক্তঃ । অতএব অস্মাদ্ভুমতিজাতো-
 হসীতি মন্ত্রস্য নিঙ্গাৎ সাগ্নিপ্রকাশকস্য নিরগ্নিবিষয়ে
 নিবৃত্তিঃ । কিন্তু কৃত্বা তু দুষ্কৃতং কর্ম্ম ইতি বরাহপুরা-

মধিকৃত্যেব তন্মন্ত্রসোক্তত্বাৎ শ্রুতমন্ত্রস্যেব তত্র বিনিয়োগো ন তূহ ইতি
 ভাবঃ । ত্রীহিমন্ত্রস্যেবেতি । যথা প্রকৃতৌ ত্রীহিবরোবিকল্পেন বিহি-
 তয়োত্রীহিপদবন্মন্ত্রস্ত্রীহিপক্ষে চরিতার্থতেন যবে তন্মন্ত্রবাধ এব ন তূহ
 ইত্যর্থঃ । যবে সংস্কারসিদ্ধিস্ত যবপদবন্মন্ত্রান্তরাদেবেতি । অতএব প্রকৃত-
 বূহাযোগাদেব ন প্রকৃতাবপূর্বত্বাদিত্তি সূত্রং তত্র চ প্রকৃতান্তশ্চোহ
 ইত্যন্তায়র ইত্যাহ উহ ইত্যর্থ ইতি । অশ্ব হি যথার্থমূহকোদিত্তে
 ইতি পূর্বহৃত্তম্ । এতৎ কর্কোপাধ্যায়েন ব্যাখ্যাতং যথা যথার্থং প্রকা-
 শয়তি তথা তথা উচ্ছেত চোদিত্তে । বিকৃতিভব্যাদাবিত্তি অপূর্বত্বাদন্ত্রা-
 প্রাপ্তত্বাৎ । তথাচ প্রকৃতাবেব তন্মন্ত্রস্য শাস্ত্রতঃ প্রাপ্ত্যা শ্রুতমন্ত্রস্যেব
 নিয়োগো ন তূহেন বিকৃতৌ তু ব্রীহাদিস্থানে নীবারাদিবিধৌ অতিদেশাৎ
 মন্ত্রে প্রাপ্তেঃ নন্তগত্যা উহো যুক্ত্যত এবেতি ভাবঃ । অন্যে তু প্রকৃতাবূহে
 নাস্তি অপূর্বত্বাৎ । নহি প্রকৃতেঃ প্রকৃতিরস্তি যদিক্রিয়েত বিকৃতৌ

नीयमन्त्रस्यैव पाठः । अतो व्यवस्थितविकल्पोऽयं पूर्व-
दिने सर्वायाम् इति तदहरकल्पनैरिति । मन्त्रपुराणे ।
दक्षिणं जानुमान्त्रं त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं निमन्त्र्य
नियमान् श्रावयेत् पितृकान् वुधः । अत्र केचिदस्माद्-
चनात् श्रुत्वाऽप्येव श्राद्धे त्वं मयात्र निमन्त्रित इति निमन्त्रण-
वाक्यं वर्णयन्ति । तदसङ्गतं निमन्त्रित इत्येतस्यातीत-
निमन्त्रणप्रकाशकत्वात् निमन्त्रणस्य वर्तमानत्वात् वर्तमानकृतस्य
बुद्ध्यर्थादिधातुविशेषनियतत्वात् असमवेतार्थत्वेनादृष्टार्थत्वा-
पत्तेः । ह्रूं फडादिवत् अदृष्टार्थं तैव कृतो न भवतीति
चेत् न निमन्त्रणवाधापत्तेः । अनुमतिकलकः कर्मकरणार्थं
बोधनभेदेन निमन्त्रणं वतः किञ्चनिमन्त्रितोऽस्मीत्याहू-

त्तु प्रवृत्तिसंज्ञात् उह इति व्याचक्षाः । कथं तर्हि मातामहादिश्राद्धे
प्रकृतिभूते शुक्रत्वात् पितर इत्यादिमन्त्रे पित्रादिपदस्थाने मातामहादि-
पदोह इत्यात्रोह वचनात्प्रति । ननु पूर्वापरदिननिमन्त्रणयोर्मुख्यकलानु-
कलाभाव एव अतएवोक्तमसत्त्वे परेऽप्यर्क्षेति । तथाच सति अनुकलसा-
मुख्यकलविकृतिद्वयाद्दोहो युक्त एवेत्यत्र आह किञ्चेति । समवेतार्थकमन्त्रेति ।
ब्राह्मणनियमश्रावणरूपप्रयोजनस्य तेनैव जातज्ञानियमश्रावणमन्त्रयोश्च
विनियोगवैकल्यकृतस्य बन्ध्यामात्रत्वाच्चेति भावः । निवृत्तिरिति । अस्मात्
पुरुषात् त्वं जातोऽस्मीत्यर्थकमन्त्रस्य निरग्निविवरे विरोधादिति भावः ।
जानुमिति छान्दसः पुंलिङ्गः । वर्तमानार्थकृतस्येति । बुद्ध्यर्थादिधातुसम-
भिव्याहारेणैव कृतस्य वर्तमानार्थकतया प्रकृते तन्नावदतीतकृतस्य च प्रकृ-
तेऽसमवेतत्वेनेत्यर्थः । न चादिकर्मणि क्त इति वाच्यं निमन्त्रणारम्भस्य
विवक्षितत्वात् । निमन्त्रणरूपपदार्थविवेचनेन बाधं विवृणोति अनुमतीति
बोधनं ज्ञापनं ज्ञानानुकूलशक्यप्रयोगः । एतन्मात्रोक्तौ राज्ञादे
परापराधादिज्ञापनेऽतिव्याप्तिरत आह कर्मकरणार्थमिति । वैदिक

মতিরপি বাধেত । তথা বিষ্ণুমিত্রপুত্রায় তুভ্যং যজ্ঞ-
দত্তপুত্রী সম্প্রদত্তেতি বহুচগৃহপরিশিক্তবচনাৎ কন্যা-
সম্প্রদানবাক্যমপি তথা স্মাৎ দৃষ্টার্থত্বাৎ । পুংবচসাং
ক্রপ্রয়োগাবিবক্ষায়াঃ প্রকৃতেহপি তুল্যত্বাৎ । তস্মাৎ
শ্রীক্বং কর্তুং ত্বামহং নিমন্ত্রয়ে ইতি লড়ন্তু এব প্রয়োগো
যুক্তঃ ॥ ১০৮ ॥

অতএব বিকৃতাবেকোদ্दिष्टे विप्रं त्वामहं निमन्त्रये
इति बराहपुराणे । अन्ये त्वामहं निमन्त्रये इति वदन्ति ।
तदयुक्तं निमन्त्रणमन्त्रणयोर्भेदात् विविनिमन्त्रणमन्त्रणाधी-
केत्यादिसूत्रे । यत्र प्रत्याख्याने प्रत्यावायस्तन्निमन्त्रणं यत्र
कामाचारस्तदान्मन्त्रणमिति भेदस्य निरुक्तत्वात् । श्रौद्धे च
अनिन्द्येनोपासन्त्रितो नातिक्रमेदिति । इति कात्यायन-

कर्मकरणार्थमित्यर्थः । एवमपि इदं कर्म कर्तव्यमिति मित्त्रस्थाने निवे-
दनेऽतिव्याप्तिरत उक्तमनुमतिफलक इति । तथापि तीर्थस्नानानुमति-
ग्रहणार्थं पित्रादिस्थाने निवेदनेऽतिव्याप्तिरतो भेद इति । भेदो
विशेषः । यत्रानुमत्यातिक्रमेऽनुमत्तः प्रत्यावायस्तदृशः । तथाच कात्या-
यनः । अनिन्द्येनोपासन्त्रितो नातिक्रमेदिति । इत्थं उक्तवाक्यस्य
बोधकत्वाभावेऽनुमतेरभावानिमन्त्रणबाध इत्यर्थः । निमन्त्रणबाधमुक्त्वा
तत्फलस्यानुमतेरपि बाधमाह किञ्चेति । निमन्त्रणबाधतत्कार्यस्यानु-
मतेः सूत्ररात् बाधादित्यर्थः । प्रतिबद्ध्या दूषयति तथेति । तथा स्यात्
सम्प्रदत्ता इत्येवंप्रकारा स्यात् ॥ १०८ ॥

अतएवेति । तथाच विकृतौ लडन्तुप्रयोगे प्रकृतावपि तथैव युक्त-
मिति भावः । अन्ये अनिरुद्धभटाः । मनुकात्यायनवचने उपामन्त्रणातिक्रम
एव निषिद्धस्तु कथं निमन्त्रणातिक्रमे प्रत्यावायं क्रमे अत्रापिचेति ।

বচনে প্রত্যবায়শ্রবণাৎ নিমন্ত্রণমেব কিন্তু তুপ্রত্যয়-
 স্ত্যাসমবেতার্থে তাবন্মাত্রস্ত হানিযুক্তা ন তু প্রকৃতে-
 রপি । অপিচ মম্বাদিবচনেষু বহুষু নিমন্ত্রণাবগতেষদপী-
 রসাং মুনীনাং আমন্ত্রণপ্রয়োগঃ স গোণঃ । যৎ তু জন্ম-
 শরীরলক্ষণগুণোপেতান্ ব্রাহ্মণানুপামন্ত্রয়েৎ শোহদ্যেতি
 বা শ্রাদ্ধমাচরিষ্যে ইতি শঙ্খালিখিতবচনাৎ শ্রাদ্ধং যুস্মাস্ব-
 হমাচরিষ্যে ইতি নিমন্ত্রণবাক্যং তদনুষ্ঠাগ্রহণরূপং পূর্ব-
 দিনে নিমন্ত্রণাসম্ভবে নিবেদনং কর্তব্যম্ । তথা পূর্ব-
 দিননিমন্ত্রণে তদহর্নিমন্ত্রণে বা শ্রাদ্ধদিনে নিমন্ত্রণানন্তর-
 মনুষ্ঠাগ্রহণলক্ষণং নিমন্ত্রণং কর্তব্যমিত্যাহাপস্তম্বঃ ।
 পূর্বেহ্যনিবেদনমপরেহ্যদ্বিতীয়ং তৃতীয়মামন্ত্রণং নিবে-
 দনং শ্বো ময়া শ্রাদ্ধং কর্তব্যং তত্র ভবন্তো নিমন্ত্রণীয়া
 ইতি ব্রাহ্মণবোধনলক্ষণং দ্বিতীয়মামন্ত্রণং মৎস্ত পুরাণোক্তং
 তৃতীয়ং শঙ্খালিখিতোক্তং অনুষ্ঠাগ্রহণলক্ষণং দ্বিত্বিত্তে

মম্বাদিবচনেষু পূর্বেহ্যরপবেহ্যেত্যাদিমম্বাদ্যুক্তবিধিবাক্যেযু । আম-
 ন্ত্রণপ্রয়োগঃ অর্থবাদবাক্যেযু আমন্ত্রণপদপ্রয়োগঃ স নিমন্ত্রণে গোণ
 ইত্যর্থঃ । জন্মশরীরেতি । জন্মলক্ষণং বিশুদ্ধমাতাপিতৃকত্বং শরীর-
 লক্ষণং ব্যঙ্গত্বাদিদোষহীনত্বং তদ্রূপগুণোপেতান্ ব্রাহ্মণান্ শোহদ্য
 বা শ্রাদ্ধমাচরিষ্যে ইতি বাকোনামন্ত্রয়েদিত্যর্থঃ । প্রতিনিমন্ত্রণবাক্যং
 যৎ তদনুষ্ঠাগ্রহণরূপং নিমন্ত্রণানন্তরং শ্রাদ্ধকালে শ্রাদ্ধানুষ্ঠা গৃহ্যতে
 যেন তদ্রূপং তদিত্যাহ পূর্বদিননিমন্ত্রণে ইতি । ন অষ্টানুষ্ঠাগ্রহ-
 ণস্য শ্রাদ্ধকালাকর্তব্যতয়া শোহদ্য বেত্যত্র ঋঃপদার্থাসঙ্গতিরিতি
 বাচ্যং অদ্য শ্বো বেত্যস্যানুষ্ঠাগ্রহণবাক্যষট্কং স্যাৎ শ্বোনিমন্ত্রণপক্ষে
 অদ্যনিমন্ত্রণপক্ষে চেতি তদর্থাৎ । অত্র প্রমাণমাহ আপস্তম্ব ইতি ।
 তৃতীয়মামন্ত্রণমিত্যন্তং সূত্রং ব্যাচাষ্ট নিবেদনমিতি । নিবেদনঞ্চ স্বয়-

बोधनापेक्षया । अतएव ब्रह्मपुराणे । उपवेश्य
 जपेक्षीमान् गायत्रीं तदनुष्ठया । अनुष्ठामार्थात्तद-
 ग्रहणलक्षणं प्रश्नवाक्यमप्याक्षिप्तम् । तथा मंस्यपुराणम् ।
 आसनेषु तु क्रू.पेषु दर्भवत्सु विधानतः । उपस्पृष्टो-
 दकान् विप्रानुपवेश्यानुमन्त्रयेत् ॥ निमन्त्रणं दैवादि-
 क्रमेण कार्यम् । यथा मनुः । तेषामारम्भं भूतं हि
 दैवं पूर्वं नियोजयेत् । रक्षांसि हि विलुम्पन्ति
 श्राद्धमारम्भं वर्जितम् ॥ दैवादित्युत्तं तदीहेतुं पित्रादित्युत्तं
 न तदुत्तवेत् । पित्रादित्युत्तं स्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति
 मानवः ॥ देवलः । यत्र यत् क्रियते कर्म पितृके
 ब्राह्मणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदैवेत्य-
 पूर्वकम् ॥ शान्तात्पः । सदैवं भोजयेत् श्राद्धं
 तत्पूर्वकं प्रवर्तयेत् । अन्यथा हविलुम्पन्ति सदैवासुर-
 राक्षसाः ॥ विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् । वैश्वदेवोपवि-

मशक्तावगुहारापि । योषित्प्रसङ्गवारणार्थं कार्यं निमन्त्रण एव शःकर्त-
 व्यातानियमादिति बोध्यम् । भिन्नविषयतया द्वितीयतृतीयतृमुपपन्नं कथ-
 मत् आह द्वित्वत्रित्वे इति । बोधनापेक्षया निवेदनापेक्षया ।
 अनुष्ठाग्रहणे प्रमाणान्तरमप्याहातएवेति । तदनुष्ठया वस्तुतस्त्वे-
 तद्वचनं गायत्रीजपानुष्ठापरमेव । एतद्वचनात् पूर्वमेव । उर्ध्वो हस्तो
 समो कृत्वा सर्वान् पृच्छेद्विजोत्तमान् । श्राद्धं करिष्ये इत्येवं
 भक्तिमन्त्रः समाहितः ॥ कुरुष्वेति स तैरुक्त्वा दद्याद्दर्भासनं ततः ।
 इति श्राद्धानुष्ठाग्रहणसा पृथगभिहितत्वादिति । प्रश्नवाक्यं स्पष्टमेव
 मंस्यपुराणोक्तं दर्शयति । तथा मंस्यपुराणमिति । दक्षिणं जानुमालम्ब्य
 इत्यादिनियमश्रवणात्तु । निमन्त्रणमुक्त्वा यदासनेष्विति वचने विप्राननु-

कानां चरमं हस्तधावनम् । विमर्ज्जनकं निर्दिक्तं तेषु
 रक्षा यतः श्रुताः । सर्वमन्त्रं तु कर्तव्यमादौ तेषां नरा-
 धिप ॥ हस्तधावनमाचमनम् । एतेनाचमनविमर्ज्जने पितृ-
 पूर्वदर्शिते । अत्र प्राक् । आपादसेचनां पूर्वं दैवं
 कुर्यात् द्विजन्मसु । इति विष्णुपुराणवचनात् । आपाद-
 सेचनादिति विशेषणस्वरसात् । पादप्रक्षालनादावेव दैवा-
 दिदृमिच्छन्ति न निमज्जनादौ तथा पूर्वलिखितानेकवचन-
 स्वरसात् दक्षिणायामपि दैवादित्त्वमिच्छन्ति । तदसङ्गतं
 पूर्वलिखितवचनस्वरसात् निमज्जनादौ दैवादित्वप्रतीतेः ।
 आपादसेचनादित्यत्र श्रावणव्यवच्छेदार्थत्वात् अन्य-
 योगव्यवच्छेदकत्वस्वरसानुरोधेन नानावचनार्थं धापत्तेर-
 युक्तत्वात् । दक्षिणा च पितृपूर्वकमेव दैवास्तुमिति । मनु-
 वचनेहस्तत्वेन दक्षिणायामं परिग्रहात् । न च विमर्ज्जन-
 मेवान्तः दक्षिणायाम एव सर्वकर्मान्तसाधारणत्वात् ॥ १०९ ॥

मन्त्रयेदिति पुनरभिधानं तदनुष्ठाग्रहणाय प्रश्नपरमेवेति भावः । दैवा-
 द्यस्तुमिति । दैवमादावन्ते च यस्य तादृशं तच्छ्राद्धमीहेत इत्यर्थः ।
 आपादसेचनादिति । आपादप्रक्षालनादित्यर्थः । न निमज्जनादिति ।
 आदिना नियमश्रावणपरिग्रहः । उपवेशनार्थपादप्रक्षालनात् प्रागेव
 निमज्जनादेः कर्तव्यत्वादिति भावः । पूर्वलिखितानेकेति । मनुदेव-
 लाहृत्कानेकवचनस्वरसादित्यर्थः । ननु श्रावणव्यवच्छेदकत्वे आपाद-
 सेचनादिति व्यर्थमेव स्यात् अतः प्राचामेव वचनव्याख्या समीचीनेति ।
 अत्र दक्षिणोपवीतेन दैवान् विप्रान्निमज्जयेत् । पितृत्याग्निमज्जयेत् पादौ
 क्षालयित्वा विधानतः ॥ इति गरुडपुराणैकवाक्यतया आपादसेचनात्
 पूर्वमिति वचनस्यापि निमज्जनात् प्राक्कर्तव्यपादप्रक्षालनपरत्वमित्य-

অনুথা প্রদক্ষিণীকরণপিও প্রতিপত্ত্যাदीनामेवासुता
 स्यात् न विमर्ज्जनस्य । अतएव छन्दोगपरिशिक्तम् । ब्राह्मणे
 दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता । कर्मात्तेहनुच्य-
 मानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ निमल्लक्षणं कुशमय-
 ब्राह्मणपक्षे निवर्तते । अनुमतिप्रकाशकलक्षणस्य द्वारस्य
 बाधितत्वात् त्रीहिसूत्र इव यवे एवं नियमश्रावणमपि
 अनुष्ठाग्रहणलक्षणं निमल्लक्षणं कर्तव्यमेव ब्राह्मणानुरादपि
 तत्सम्भवात् । ननु कुशमयब्राह्मणपक्षे न युक्तः प्रमाणा-

भिप्रायात् । सर्वकर्मास्तुसाधारणत्वादिति । तथाच कर्मास्तुरे सर्वत्र दक्षि-
 णाया अस्तुत्वदर्शनात् श्राद्धेऽपि तथैव युक्तमिति भावः । दक्षिणाया
 अस्तुत्वकं वाचनिकमेव न तु यौगिकं दक्षिणानुरमपि प्रदक्षिणीकरणा-
 द्यङ्गानां सत्त्वात् ॥ १०९ ॥

अनुथा यौगिकानुत्वन्या विवक्षितत्वे पिওপ্রতিপত্ত্যাदीनामेव इत्ये-
 वकारेण विमर्ज्जनव्यवच्छेदः । दक्षिणाया अस्तुत्वस्य वाचनिकत्वं दर्श-
 यति अतएवेति । पूर्णपात्रादिकेति । अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्किः कुक्करोह-
 ष्ठी च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं प्रचक्षते ॥ इत्युक्तं
 पात्रं बोध्यम् । वस्तुतः श्राद्धे दक्षिणाया विमर्ज्जनस्य चास्तुत्वश्रुतेर्मुनु-
 वचनश्रावणपदेन द्वायोरैव ग्रहणम् । तथाच तानुभट्टलिखितानि विष्णु-
 पुराणवचनानि । पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्ननस्को नरेश्वर । सुश्वधेत्या-
 शिषा युक्तां दद्याद्भक्त्या च दक्षिणाम् ॥ दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचरेत्
 वैश्वदेविकान् । प्रीयस्तमिति ये विश्वेदेवास्तैन प्रतीरयन् ॥ तथेति
 चोक्ते तैर्विप्रैः प्रार्थनीयास्तथाशिषः । पश्चाद्विसर्ज्जयेद्देवान् पूर्व्वं
 पितृयान्महामते ॥ इति । दत्त्वा च दक्षिणांतेभ्य इत्यस्य विश्वदेव-
 द्विजेभ्यो दक्षिणां दत्त्वेत्यर्थः । अनुथा दद्यात् भक्त्या च दक्षिणामि-
 त्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भोजनानुरब्राह्मणाचमने दक्षिणादाने

भावात् एवं भूतब्राह्मणाभावे श्राद्धश्च लोप एव प्राप्नोति ।
 तन्न ब्राह्मणाभावेऽपि श्राद्धदर्शनात् । यथा वशिष्ठः ।
 वदोक्तं भोजयेत् श्राद्धे दैवम् तत्र कथं भवेत् ।
 अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देवतायतने
 कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । तदन्नं प्राक्पेदग्नौ
 दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ देवतायतने वैश्वदेवस्थाने ।
 तथा शङ्खः । भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपाव-
 नम् । दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु निर्वपेत् ॥
 एतयोश्च ब्राह्मणप्रतिनिधिमुपादाय श्राद्धसिद्धिरिति स्वर-
 सोऽवसीयते । मुख्यालाभे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ इति

विसर्जने च पितृपूर्वकता अन्यत्र सर्वत्र देवपूर्वकतेति सिद्धम् ।
 निमज्जनकेति । अनुमतिफलकबोधनं निमज्जनमुक्तं कुशमयब्राह्मण-
 स्यानुमत्यासम्भवेन तत्र निमज्जनस्यैवासम्भवदुक्तिकृत्वादिति भावः ।
 हेतुस्तुरमप्याह अनुमतिप्रकाशकेति । द्वारस्य निमज्जितोऽस्मीति
 प्रत्युत्तररूपस्य न च बोधनमपि बाधितं तं कथं द्वारबाधमात्र-
 मुक्तमिति वाच्यम् । बोधनं हि बोधनानुकूलव्यापारः । आनুকूल्यं
 स्वरूपयोग्यत्वं तस्य च तादृशशक्यप्रयोगे सत्त्वात् । न च तर्हि
 अनुमतिफलकत्वमपि तथैव नानुपपन्नमिति वाच्यं अनुमत्युपहितनिमज्जन-
 व्यवहारात् तत्र फलोपधाननैव निवेश्यत्वात् अनुमतिप्रकाशलक्षणं द्वारं
 षस्येति बहुव्रीहिणा निमज्जनबोधस्यैव पङ्क्त्यर्गत्वात् । व्रीहिसम्भवे
 इति । व्रीहिनिष्ठसंस्कारफलकस्य व्रीहिप्रकाशकमज्जस्य यथा षवे बाध
 इत्यर्थः । निमज्जने च निमज्जितोऽस्मीति श्राद्धप्रतिग्रहाङ्गीकारोऽन्यस्या-
 सम्भवतीति भावः । एवं निमज्जनाङ्गमपि इति निवर्तत इति पूर्वैणा-
 स्वरः निरर्थकत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं तृप्ताः स्य इत्यादिप्रत्यु-
 त्तरबाधात् । तृप्ताः हेत्यादिप्रश्ननिवृत्तिरपि द्रष्टव्या । अनुज्जालक्षणं

প্রতিনিধ্যধিকরণে দর্শিত্বাৎ ছন্দোগপরিশিষ্টকৃতা
দর্শিত্বাচ্চ । যথা । যথোক্তবস্ত্রসম্পত্তৌ গ্রাহং তদনু-
কারি যৎ । যবানামিব গোধূমা ব্রীহীণামিব শালয়ঃ
॥ ১১০ ॥

ব্রাহ্মণপ্রতিনিধির্দর্ভবটুর্দৃষ্টিঃ । যথা গোভিলঃ ।
যদ্যবা উভয়ং চিকীর্ষেদ্বোত্রং ব্রহ্মত্বঞ্চ তেনৈব কল্পেণ
ছত্রমুত্তরাসঙ্গং বোদককমণ্ডলুং বা দর্ভবটুং বা ব্রহ্মাসনে
নিধায়েতি । তথা কুশময়ীং প্রতিকৃতিমাহ পৈঠীনসিঃ ।
কুশময়ীং প্রতিকৃতিং তীর্থবারিণি মজ্জয়েৎ । মজ্জয়েৎ
তু যমুদ্দিশ্য অষ্টভাগং লভেত সঃ ॥ তথা উপাকর্ষ্মণি
ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । কোশান্বীন শ্বলস্থান্ গন্ধমাল্যধূপা-

শ্রীক্লবিকঃ করিষ্যে ইত্যেবংরূপং অনুজ্ঞাস্বরূপং তৎসম্ভবাৎ কুরুষ্বেত্যাকার-
প্রত্যুত্তরসম্ভবাৎ । স্বরসোহবসীয়তে ইতি যদুক্তং তদেব দর্শয়তি
মুখ্যালাভে ইতি । স্বরসবীজক্লেদমত্র অঙ্গভূতব্রাহ্মণাভাবে শ্রীক্লবিকলোপে
প্রাপ্তে তন্নিরাসেন বশিষ্ঠাদিভিঃ শ্রীক্লবিকং বিহিতং তচ্চ বিনা প্রতিনিধিৎ
ন ঘটত ইতি অতঃ প্রতিনিধিলাভঃ ॥ ১১০ ॥

ননু তদনুকারি যদিত্যনেন সদৃশম্যেব প্রতিনিধিত্বেনোপাদান-
মুক্তং দর্ভবটুকস্য চ ব্রাহ্মণসাদৃশ্যাভাবাৎ কথং তৎপ্রতিনিধিত্বমত
আহ ব্রাহ্মণপ্রতিনিধিচেতি । যদ্যবেতি । যদ্যর্থকো নিপাতনসমুদায়
ইতি । তথাচ সাদৃশ্যাভাবেহপি বাচনিকমেব দর্ভবটৌ ব্রাহ্মণপ্রতি-
নিধিত্বমিতি ভাবঃ । ননু বচনাৎ তত্র তথৈব শ্রীক্লবিক তু বচনাভাবাৎ
কথং ব্রাহ্মণপ্রতিনিধির্দর্ভবটুঃ স্যাদিত্যাহ । অতোহত্রাপ্যাকাজ্জ-
য়েতি । বশিষ্ঠাদিভিব্রাহ্মণং বিনাপি শ্রীক্লবিকমুক্তং তৎ কথং সিধ্যতি
ব্রাহ্মণরূপাঙ্গাভাবাদিত্যাজ্জয়াৎ একত্র দৃষ্টন্যায়েন শ্রীক্লবিকহপি তৎ-
সিদ্ধিরিত্যর্থঃ । বচনমপ্যত্র প্রমাণয়তি অতএবেতি । তুল্যান্যায়-

दिभिः संकृत्येति अतोऽत्राप्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणप्रति-
निधिदुर्भपुत्रकसिद्धिः । अतएव श्राद्धे सत्यव्रतः । निधा-
याथ दुर्भचयमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
विधानं प्रतिपादयेत् ॥ न चास्यानाकरद्वाशङ्का वशिष्ठ-
शङ्काभ्यामेतदर्थस्य स्वहस्तित्वात् । प्रैषानुप्रैषसंयुक्त-
मिति विशेषणात् दुर्भब्राह्मणपक्षे निमज्जनादेः प्रैषानु-
प्रैषसंयोगाभावान्निरुद्धिः । अतएव होमे दुर्भमय-

देवेत्यर्थः । प्रैषानुप्रैषेति । प्रश्नवाक्यं प्रैषः उत्तरवाक्याणु-
प्रैषः । तदुत्तरसंयुक्तं योग्यप्रश्नोत्तरकं नतु बाधिततदुत्तरकमित्यर्थः ।
निरुद्धिरिति । प्रत्युत्तरस्य चेतनैकसाधात्वात् दुर्भब्राह्मणपक्षे तन्न-
रुद्धिरित्यर्थः । अतश्च कुशमयब्राह्मणकवणं नित्ये पार्श्वगश्राद्धादावेव
न तु काम्येऽङ्गहानावपि नित्यस्य कर्तव्यतयाः सर्वान्घोषेत्तस्यैव च
काम्यस्य फलहेतुतायाश्च सर्वशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वात् । प्रतिनिधौ
चाङ्गहानेरावश्यकत्वात् । न च कुशाभावे काशस्यैवाङ्गत्वं अतो नाङ्ग-
हानिरिति वाच्यं विकल्पापत्तेः एकाभावसहकृतापरकरणतया एव
नैकग्लिकत्वात् । न चायं व्यवस्थितविकल्पः तत्रापि दोषघट्टकमत्वात् । तस्मात्
नित्यकर्त्तव्यकरणे प्रत्यवायोऽतो नित्यस्य कथं कुशाभावेऽनुष्ठान-
मित्याकाङ्क्षायामेव कुशाभावे काशैरिति प्रतिनिधिविधुःखानिम् । तथाच
काशस्य नित्यानर्वाहकतामात्रं न तु कामासाधनमपीत्यतः काशादि-
प्रतिनिधुपदाने काशैः कर्त्तव्यं कुर्यादिति विधिप्राप्तसामान्याङ्गस्य कुशस्य
बाधादङ्गहानिरेव इति । अतएव प्रतिनिधावङ्गहानिरावश्यकीति
सिद्धास्तोऽपि सङ्गच्छते इति । शक्ताशक्तविषये तु शक्तः सर्वोप-
करणैः श्राद्धं कुर्यादशक्तः पर्योमूलफलादिभिरित्यादौ नाङ्गहानिरधि-
कारिभेदादिति । न च सपवित्रेषु हस्तैश्चिति पारस्करवचनाद्ब्राह्मणक-
श्राद्धेऽर्घवाधोऽस्त्विति वाच्यं पितृयुद्धेशेन हि अर्घदानं द्विजकरं
उत्तरप्रतिपत्त्यपेक्षया प्रक्षेपाधारमात्रं अतो द्विजाभावे तदप्रति-

ব্রহ্মপক্ষে দৃষ্টত্বাভাবাদ্বয়নিবৃত্তিঃ । নশ্বেবং ব্রাহ্মণান-
 ত্যর্থত্বাদক্ষিণায়াঃ কুশময়ব্রাহ্মণপক্ষে তদভাবাদ্বাধঃ স্যাৎ ।
 অতএব সত্রে যে যজমানাস্তে ঋত্বিজ ইতি । ঋত্বিক্কার্যে
 যজমানবিধৌ আনতিলক্ষণস্য দৃষ্টস্যভাবাদক্ষিণাবাধ
 উক্তঃ । তন্ন অদৃষ্টার্থায়া অপি দক্ষিণায়াঃ শ্রুতত্বাৎ ।
 যথা বৃহস্পতিঃ । তস্মাৎ পণং কাকিণীং বা ফলং পুষ্পম-
 ধাপি বা । প্রদদ্যাৎ দক্ষিণাং যজ্ঞে তয়া স সফলো ভবেৎ ॥
 পুষ্পাদীনাং মানত্যর্থত্বাভাবাৎ । অতএব স্বয়ং কর্তৃকপক্ষে-

নিধীভূতদর্ভবটোরৈব একাদীনাং মিবর্ষপ্রতিপত্ত্যাধারত্বসম্ভবাৎ । ন চ
 তথাপি ব্রাহ্মণস্য মুখেহনুতে ইতি মন্ত্রলিঙ্গাৎ । ব্রাহ্মণাভাবে পাত্রা-
 লস্তনবাধোহস্তিত্বিতি বাচ্যং । হৃতশেষং প্রদদ্যাৎ তু ভাজনেষু সমাহিতঃ ।
 ইতি বচনেন পাত্রে হৃতশেষার্ণবিধানাৎ হৃতশেষং দত্ত্বা পাত্রমালভ্য
 জপতি ইত্যুক্তেঃ পাত্রস্যৈব হৃতশেষাধারত্বপ্রাপ্ত্যা তদুপপত্তয়ে পৃথিবী
 তে পাত্রমিতি মন্ত্রে মুখপদে মুখতুল্যপাত্রে লক্ষণা যতো দৃষ্টা চ দৃশদি
 ততুলানাবপতি ধান্যমসীত্যত্র ততুলানাবপতীতি বাক্যাবধৃতততুলপরত্বা-
 ছুপপত্ত্যা ধান্যমসীতি মন্ত্রে ধান্যপদে ততুললক্ষণেতি । আনতিঃ
 সন্তোষঃ । তদভাবাদিতি দক্ষিণা আনত্যর্থা ন ত্বদৃষ্টার্থা লভ্যমাণে তু
 দৃষ্টার্থে নাদৃষ্টপরিবর্তনমিতি ভট্টবাক্যাদিত্যাশয়ঃ । অত্র চানতিরেব
 দৃষ্টার্থঃ । দক্ষিণাবাধ উক্ত ইত্যনতিদ্বারৈব দক্ষিণায়া যাগাদ্যপকারকত্বাৎ
 দ্বারবাধে দক্ষিণায়া বাধঃ । কৃষ্ণে বৈতুষ্যরূপদ্বারবাধাৎ যথাবধাতবাধ
 ইত্যর্থঃ । অন্যশ্চেদिति । ব্রহ্মেতরশ্চেদিত্যর্থঃ । উভয়ং হোত্রং ব্রহ্মত্বক
 স্বয়ং যজমানএব উভয়ং কুর্য্যাচ্ছেত্যর্থঃ । সত্রেহপীতি । তথাচ দক্ষিণায়া
 অদৃষ্টদ্বারৈব যাগাদ্যপকারকত্বং নানতিদ্বারা তস্যা আশুবিনাশিত্বেন
 তত্রাপ্যদৃষ্টস্যাবশ্যমভ্যুপেয়ত্বাৎ । অথবা শ্রাদ্ধাদৌ প্রদক্ষিণীকরণানু-
 ব্রজনাदिशेषভোজনাং চরমাঙ্গকুটানস্তরপরমাপূর্বসেয়াৎপত্ত্যা তৎপূর্ব-

হৃদ্যার্থাং দক্ষিণামাহ ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । বিদধ্যাক্ষৌত্র-
মন্ত্ৰশ্চদক্ষিণাঙ্কহরো ভবেৎ । স্বয়ংক্ৰেতুভয়ং কুর্যাদন্ত্যৈ
প্রতিপাদয়েৎ ॥ সত্রেহপ্যতিদেশাগতদৃষ্টার্থদক্ষিণায় বাধো
নাদৃষ্টার্থায় দক্ষিণায় ইতি ॥ ১১১ ॥

অথ ব্রাহ্মণসংখ্যা । যাজ্ঞবল্ক্যঃ । দৈবে যুগ্মান্
যথাশক্তি পিত্রেহযুগ্মাংস্তথৈব চ । পরিষ্কৃতে শুচৌ দেশে
দক্ষিণাপ্লবনে তথা ॥ দ্বৌ দৈবে প্রাক্ ত্রয়ঃ পিত্রে উদ-
গেকৈকমেব বা । মাতামহানামপ্যেবং তন্ত্রং বা বৈশ্ব-
দেবিকম্ ॥ পরিষ্কৃতে সর্বত আয়তে । প্রাক্ প্রাজুখঃ ।
উদগুদজ্জুখঃ । একৈকমেব বেতি । একং দৈবে পিত্রাদি

ক্ষণে চানতিলক্ষণাঙ্গাভাবাদনুপপত্তেঃ । ন চানতেঃ ধারাবাহিকত্বেন
তদানীমপ্যানতিরস্তীতি বাচ্যং তস্য অপ্যন্তরা ঋত্বিকমরণাদাবব্যাপ্তের-
গতেঃ । অতএবাঙ্গানাং অঙ্গাপূৰ্ণদ্বারৈব প্রধানোপকারকত্বমিতি সিদ্ধান্তঃ ।
এবঞ্চ দক্ষিণাদানস্য ষদানতিলক্ষণফলমুক্তং তদানুষ্টিকমেবেতি
বোধ্যম্ । এতেন । বিনা মাংসেন মধুনা বিনা দক্ষিণয়াশিষা । সফলন্ত
ভবেচ্ছ্রাদ্ধং যতিষু শ্রাদ্ধভোজিষু ॥ ইত্যত্র দক্ষিণানিষেধো যতিস্ততিপন
এব সর্বত্র দক্ষিণয়া আবশ্যকত্বাদিতি প্রতিপন্নং ॥ ১১২ ॥

অথ ব্রাহ্মণসংখ্যেতি । দক্ষিণাপ্লবনে দক্ষিণাদিগ্নীচে । মাতামহা
নামপ্যেবমিতি । এতেন মাতামহশ্রাদ্ধস্যাপি পিতৃপার্কণবিকৃতিত্বমতো
মাতামহপক্ষে লেপভূজামসস্তবেহপি নিরুদ্দেশ্যকমেব প্রকৃতিবৎ বিকৃতি-
রिति ন্যায়প্রাপ্তত্বাৎ পিণ্ডাস্তরণকুশমূলে করমার্জনং কার্যম্ । বিকল্পার্থ
ইতি । ভোজ্যানাং ভোজ্যুণাং বা সস্তবাসস্তবভেদেন ব্যবস্থিতবিকল্পার্থ
ইত্যর্থঃ । ন্যায়সিদ্ধারামপীতি । ন্যায়শ্চাত্র কর্তৃত্বভেদাদিরূপবাধকা-
ভাবে সতি লাঘবমেব । ফলভূমেতি । বিষমশিষ্টত্বেন ইচ্ছাবিকল্প-

त्रिके चैकम् । तद्वत् वेति । वाशब्दो विकल्पार्थो नाव-
धारणार्थः । मातामहानामप्येवं दैवपूर्वम् श्राद्धं कुर्या-
दिति गोभिलसूत्रात् । न्यायसिद्धायामपि तद्वत्तायामारुक्ति-
र्विकल्पेन । आरुक्तिपक्षे च फलभूमा परिकल्पनीयः । तथा
गोतमः । नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम् ।
नवावरा निकृष्टा कोटिर्षेषां तान् । पित्रादीनां त्रया-
णामेकैकं प्रति त्रीन् त्रीनित्यर्थः । अतएवाश्वलायनः ।
त्रींस्त्रीन् नवेति वक्ष्यति । अयुजो वा सप्त पञ्च त्रीन् वा न
तू नवाधिकान् तेषामवरग्रहणेनैव ग्रहणात् । आश्वलायन
गृह्यं । एकैकमेकैकस्य द्वा द्वौ त्रींस्त्रीन् वा रुद्रौ फल-
भूयस्त्वम् न द्वैवैकं सर्वेषां पित्रैर्ब्याख्यातं काममनाद्ये ।
एकैकस्य पित्रादेरेकैकं द्वा द्वौ देवे वीप्सा तद्वत्त्वा-
भावपक्षे एकैकस्य पित्रादेस्त्रींस्त्रीन् वा पक्षः अग्निन्
पक्षे फले विशेषः । कल्पतरौ तु द्वा द्वौ द्वावित्याद्युदयिक-
श्राद्धविषयम् व्याख्यातम् । अथातः पार्वणश्राद्धे काम्ये
वा आहुदयिक इत्यनेनाहुदयश्राप्यसंक्रान्तत्वात् । न
द्वैवैकं सर्वेषां त्रयाणां पित्रादीनां पित्रैर्ब्याख्यात-
मिति । यथा त्रयाणामेकः पित्रो न भवति तथा ब्राह्म-
णोऽपि काम्यं यथेष्टं एकमपि वा सर्वेषां कुर्यात् ।

संभवात् तथाह्ये आरुक्तिं विनापि श्राद्धसिद्धेरारुत्तेरननुष्ठानलक्षणा-
प्रामाण्यप्रसङ्गात् । समर्थासमर्थभेदेन व्यवहितविकल्पेऽपि अधिकारि-
भेदादिकल्पनागौरवात् फलभूमैवात्रेति भावः । त्रींस्त्रीनित्यर्थ इत्या-
द्यर्थः । तेनैकादशत्रयोदशादिब्राह्मणोपवेशनेनोक्तव्यवहानसङ्गतिः ।

अनाद्ये सपिण्डीकरणव्यतिरिक्ते आदिः सपिण्डीकरण-
 मित्याश्रयायनेन तस्याद्यत्वाभिधानात् । अदनीयाभावो
 बाह्याद्यशकार्थः । तदापि सकलगुणयुक्ते निर्दोष
 एवैकः कर्तव्य इत्याह वशिष्ठः । अपि वा भोजयेद्वेकं
 ब्राह्मणं वेदपारगम् । ऋतशीलोपपन्नं सर्वलक्षण-
 वर्जितम् ॥ यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथ-
 न्तवेत् । अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
 देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्राण्ये-
 दग्नौ तदन्नं दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥ कृत्वा निवेदनमिति
 शेषः । तथा शङ्खः । भोजयेदथवाप्येकं ब्राह्मणं
 पण्डित्तिपावनम् । दैवे कृत्वा तु नैवेद्यं पश्चात्तस्य तु
 निर्वपेत् ॥ बृहस्पतिः । यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे
 स्वल्पं प्रकृतस्य तु । श्लोकं श्लोकं समुद्धृत्य तेभ्यो
 हन्नं निवेदयेत् ॥ प्रकृतस्य श्राद्धोचितद्रव्यस्य श्लोकं
 श्लोकं समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पात्रे पित्रादिभ्यो विभज्य
 दद्यात् विभज्यान्नं सकल्लयेदित्यर्थः । मनुः । दैवे
 पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुत्तरं वा । भोजयेत् सुसमुद्धो-
 हपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ एकैकमिति दैवपित्रादि-
 द्विकत्रिकापेक्षया । उभयत्र दैवे पित्रे च न मातामहा-
 पेक्षयोत्तरं तेषामप्रकृतत्वात् । अतएव एकैक-
 मिति पितृपितामहप्रपितामहापेक्षया श्रेयं पित्रा-

आभ्युदयिकपरतयां पार्ष्णप्रकरणविरोधमाशङ्क्याह अथात् इति ।
 सर्वस्य प्रकृतस्येति । सर्वस्य श्राद्धीयद्रव्यस्य किञ्चिं किञ्चिद्कृत्येत्यर्थः ।

দীনাং সন্নিধানাৎ । ন ত্বেকমিতি । পিত্রাদিত্রয়াপে-
 ক্ষয়া ন ত্বেবৈকং সর্বেষামিতি আশ্বলায়নগৃহবিরোধ-
 দিতি মেধাতিথিব্যাখ্যানমপাস্তম্ উভয়শব্দাৎ পূর্বেবাক্ত-
 দৈবপিতৃকৃত্যপ্রতীতেঃ । কিঞ্চাশ্বলায়নগৃহ এব কাম-
 মনুদ্য ইত্যনেন একব্রাহ্মণোপবেশনপক্ষাভিধানাৎ ।
 অপিচ শঙ্খবশিষ্ঠবৃহস্পতিভিরত্যস্তাশক্তৌ পিতৃপিতা-
 মহপ্রপিতামহাপেক্ষ্যেব একব্রাহ্মণোপবেশনপক্ষাভিধা-
 নাৎ । তথা । দ্বৌ দৈবে পিতৃকৃত্যে ত্রীনেকৈকমুভয়ত্র
 বা ইত্যভিধায় । উরঃস্থাঃ পিতরস্তস্য বামপার্শ্বে পিতা-
 মহাঃ । প্রপিতামহা দক্ষিণতঃ পৃষ্ঠতঃ পিণ্ডভক্ষকাঃ ॥
 ইতি বোধায়নেনৈকব্রাহ্মণ এব পিত্রাদিত্রিকাধিষ্ঠান-
 স্যোক্তত্বাৎ । পিণ্ডভক্ষকাঃ পিণ্ডলেপভাগিনঃ । তথা
 ব্রহ্মপুরাণম্ । দেশকালধনাব্যাবাদে কৈকমুভয়ত্র বা ।
 শেষান্ বিভানুসারেণ ভোজয়েদন্তবেশ্মনি ॥ যস্মাদব্রাহ্মণ-
 বাহুল্যাদ্দোষো বহুতরো ভবেৎ । শ্রাদ্ধনাশো মৌননাশঃ
 শ্রাদ্ধতন্ত্রস্য বিস্মৃতিঃ ॥ উচ্ছিষ্টোচ্ছিষ্টসংস্পর্শো নিন্দা-
 দাত্রম্ভোক্তৃষু । বিতণ্ডয়া পরীবাদো জল্পাস্তেষু পৃথ-
 গ্ধিধাঃ ॥ অত্র সংক্ষেপার্থঃ । যুগ্মান্ যথাশক্তীত্যনেন
 চতুঃষড়্ভিত্যাদয়ঃ পক্ষাঃ সূচিতাঃ । তথাহুগ্মান্ যথাশক্তি
 ইত্যনেন পঞ্চ সপ্ত নব ইত্যাদয়ঃ । অতএব পৈঠীনমিঃ ।

প্রাস্যেদিতি । তথাচ দেবশ্রাদ্ধমপাত্রকমেব কৃত্বাহুগ্মাদৌ তদনুসো-
 ভরাপ্রতিপত্তিঃ কার্যেত্যর্থঃ । পিত্রাদিত্রিকেতি পিত্রাদিত্রিষু একং
 ব্রাহ্মণমিত্যর্থঃ । মেধাতিথিমতং দৃষয়তি অতএবেতি । পিত্রিতি পিত্রাদি-

শ্বঃ শ্রাদ্ধং করিষ্যামীতি . সঙ্কল্য ব্রাহ্মণান্ সপ্ত পঞ্চ
নব বা শ্রোত্রীয়ান্নিমন্ত্রয়েদিত্যাदि পঞ্চোপবেশনপক্ষে
পিতরি ত্রয়ো ব্রাহ্মণাঃ পিতামহপ্রপিতামহয়োরেকৈকঃ
সপ্তপক্ষে পিতৃমাতামহয়োস্ত্রয়স্ত্রয়ঃ প্রপিতামহস্যৈকঃ নব-
পক্ষে একৈকস্মিন্ ত্রয়স্ত্রয়ঃ । এতচ্চ শক্তেন ফলভূমার্থিনা
কর্তব্যম্ । অতএব যুদ্ধো ফলভূয়স্ত্বমুক্তম্ । দ্বৌ দৈবে ত্রয়ঃ
পিত্রে ইতি শক্তমাত্রবিষয়ম্ । একৈকমিত্যশক্তবিষয়ম্ ।
অতএব দেশকালধনাভাবাদেকৈকমুভয়ত্র বা । ইতি
ব্রহ্মপুরাণম্ । একব্রাহ্মণপক্ষস্ত্যন্ত্যশক্তবিষয়ঃ । ননু
ভোজয়েৎ স্তসমুদ্ধোহপি ন প্রসজ্যেত বিস্তরে । ইতি
মনুবচনেন । তস্মাদ্ভ্রাহ্মণবাহুল্যাদ্দোষো বহুতরে
ভবেৎ । ইতি ব্রহ্মপুরাণবচনে চাত্যন্ত্যশক্তপক্ষেহপি
বহুতরব্রাহ্মণোপবেশনপক্ষস্ত্রয় নিষিদ্ধত্বাৎ কথং পঞ্চ সপ্ত
নবাধিকাভ্যুপবেশনপক্ষঃ উচ্যতে । সংক্রিয়াৎ দেশ-
কালৌ চ শৌচং ব্রাহ্মণসম্পদঃ । পঞ্চৈতান্ বিস্তরো
হস্তি তস্মান্নেহেত বিস্তরম্ ॥ ইতি মনুবচনে যস্মাদ্-
ব্রাহ্মণবাহুল্যাদিতি ব্রহ্মপুরাণবচনে চ সংকারাদ্যসম্ভব-
হেতুত্বেনাভিধানাদ্বহুতরসংকারাদিশক্তবিষয়ং গোতম-
বচনমিতি ন কিঞ্চিদনুপপন্নম্ ॥ ১১২ ॥

ত্রয়াণাং একং একং প্রতি একং একং ব্রাহ্মণমিত্যর্থঃ । ন ত্বেকমি-
তীতি । একং দৈবে পিত্রাদিত্রয়েষ্বেকমিতি নেত্যর্থঃ । তস্যেতি ।
তস্য পিতৃপক্ষীয়ৈকব্রাহ্মণস্য ন কিঞ্চিদনুপপন্নমিতি । তদসৎ ক্রিয়াদি-
সমর্থাসমর্থভেদেন বিস্তরবিধিনিষেধয়োর্ভিন্নবিষয়ত্বাদিতি ভাবঃ ॥১১২॥

অথ মাতামহত্ৰাক্ষণোপবেশনম্ । অত্র জিকনঃ ।
 দৌহিত্রো দ্বিবিধঃ পুত্রিকাপুত্রোহপুত্রিকাপুত্রশ্চ ।
 পুত্রিকাপুত্রোহপি দ্বিবিধঃ মাতামহপক্ষমাত্রস্বধাকরঃ
 পক্ষদ্বয়স্বধাকরশ্চ । যথা যমঃ । কুর্য্যান্মাতামহশ্রাদ্ধং
 নিয়মাৎ পুত্রিকাস্মৃতঃ । উভয়োরর্থসম্বন্ধঃ স কুর্যাহু-
 ভয়োরপি ॥ অপুত্রিকাপুত্রোহপি দ্বিবিধঃ ঋক্খহরো-
 হনৃক্খহরশ্চ । এবঞ্চহারো দৌহিত্রা ভবন্তি । তত্রো-
 ভয়োঃ পুত্রিকাপুত্রয়োঃ ঋক্খহরশ্চ চ পুত্রিকাপুত্রশ্চ
 নিয়তঃ পিণ্ডদানাধিকারঃ । ঋক্খগ্রাহিণোহপুত্রিকা-
 পুত্রশ্চ ত্বনিয়মঃ । যথা মনুঃ । অকৃত্য বা কৃত্য বাপি
 যং বিন্দেৎ সদশাৎ স্মৃতম্ । পৌত্রী মাতামহস্তেন দদ্যাৎ
 পিণ্ডং হরেদ্ধনম্ ॥ অকৃত্যেত্যপুত্রিকা কৃত্য পুত্রিকা
 তথা । দৌহিত্রো হৃথিলং ঋক্খমপুত্রশ্চ পিতুর্হরেৎ ।
 স এব দদ্যাৎ পৌত্রী পিত্রে মাতামহায় চ ॥ অত্র
 ধনগ্রহণপিণ্ডদানয়োঃ সামানাধিকরণ্যমবগম্যতে । অত্র
 মধ্যপঠিতৈশ্চৈবকারশ্চোভয়ত্র সম্বন্ধাৎ স এব দদ্যাৎ দেবে-

অথ মাতামহত্ৰাক্ষণোপবেশনম্ । উভয়োরপীতি । অত্রাপি নির-
 মাদিত্যস্যানুষঙ্গোপবেশনঃ । অপুত্রস্য পিতুরিতি । পিতুর্মাতামহস্যোত্যর্থঃ ।
 সামানাধিকরণ্যমিতি । উক্তবচনে একস্মিন্বেব দৌহিত্রে পিণ্ডদানধন-
 হরণয়োঃ স্বয়াদিত্যর্থঃ । মধ্যপঠিতস্যেতি । স এব দদ্যাৎ দৌ পিত্রো
 ইত্যত্রৈত্যর্থঃ । স এবৈতেভ্যবকারেণ ঋক্খগ্রাহিণোহপুত্রিকাপুত্রস্য
 পিণ্ডদাননিয়মব্যবচ্ছেদঃ । দদ্যাৎ দেবেত্যেনেচ ঋক্খগ্রাহিণস্তথাবিধস্য
 পিণ্ডদাননিয়মঃ । উক্তগোভিলাদিবচনানাং পুত্রিকাপুত্রবিষয়ত্বশঙ্কাম-
 পনয়ন্তি ন চ মাতামহাদিবর্গস্যেতি । মনুবচনদ্বয়স্তিতি । অকৃত্য বা কৃত্য

त्यन्वयः । अतो धनहार्यवशं दद्यादिति नियमादनुश्रा-
 नियमः । किञ्च सर्वेषां नियताधिकारे पुत्रिकाकरण-
 मनर्थकं श्राद्धदसप्ततम् । अकृतेत्यश्रापुत्रिकापरत्वे
 पौत्री मातामह इत्यनन्वयापत्तेः । पुत्रत्वे हि पुत्रिका-
 यास्तुपुत्रेण मातामहः पौत्रीभवति अतोऽकृताऽवाक्-
 कृताऽभिसङ्क्रियतेति यावत् । अतएव गौतमः । अति-
 सङ्क्रियमात्रां पुत्रिकेत्येकेषाम् । अतो मनुवचनद्वयं प्रक-
 रणां पुत्रिकापुत्रमात्रविषयं तदधिकारज्ञापकम् । अन्य-
 देवापुत्रिकापुत्राधिकारज्ञापकमनुसरणीयम् । तच्च माता-
 महानां केषां दैवपूर्वः श्राद्धः कुर्यात् इति । गोतिल-
 सूत्रम् । तथा पितृमातामहानां भोजयेत्तापुदङ्गुथा-
 निति विष्णुपुराणवचनम् । मातामहानामप्येवमिति याज्ञ-
 वल्क्यवचनम् । तथा । पितृमातामहांश्चैव श्राद्धे यत्नेन
 तर्पयेत् । श्राद्धहीनो हि पशुतामाप्नोति मनुरत्रवीत् ॥
 पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ऋवम् । अविशे-
 षेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं त्रजेत् ॥ इति बृहदारण्य-

वापीति । मनुवचनद्वयद्वित्यर्थः । एतदर्थस्यात इत्यादिना प्राक्प्रति-
 पादितत्वेऽप्युपसंहारो दार्ढ्यार्थः । ननु वचनद्वयस्य पुत्रिकापुत्रपरत्वे
 ऋक्थाग्राहिणस्तस्य श्राद्धानियमप्रसङ्गः । स एव दद्यादित्यनेन ऋक्थ-
 ग्राहिण एव तन्नियमनादित्यत आह किञ्चेति । दौहित्त इति । उक्त-
 वचनादेकत्र द्वयमिति न्यायेन पिण्डदातृधनग्राहित्वरौ दौहित्तेऽप्येव-
 गम्यते न तु धनहारिद्भावच्छेदेन पिण्डदातृत्वावयव इत्यर्थः । नवेति ।
 आध्यातादिपदानां हेतुत्वाबोधकत्वादिति भावः । ननु । अकृताऽप्रेत-
 कार्याणि प्रेतस्य धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं

वक्ष्यामि । पठितं वचनम् । पितृभ्यः स्वधोच्यतां पिता-
महेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतां माता-
महेभ्यः स्वधोच्यताम् इत्यादिकात्यायनचनम् । अत्र हि
पित्रादिमातामहादिवर्गद्वयस्य श्राद्धमवगम्यते । न च
मातामहादिवर्गस्य श्राद्धे पुत्रिकापुत्राधिकारः संभवति ।
मातुः प्रथमतः पित्रोः निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्विती-
यस्तु पितृसुतास्तृतीयस्तु पितुः पितुः ॥ इति मनुवचन-
विरोधात् । तस्मादेतानि वचनानि अपुत्रिकापुत्राधिका-
रप्रतिपादकानि । न चैतेषु धनहारित्वेन विशेषः
श्रियते । अतो द्वयोरेवापुत्रिकापुत्रदोहित्रयो-
नियताधिकारः मनुवचनद्वयस्तु पुत्रिकापुत्रमात्राधिकारे
प्रमाणं प्रकरणात् । किञ्च दोहित्रो धनं हरेत् पित्रोः
दद्यादित्यवगम्यते । न तु यो धनहारी स पित्रोः दद्यात्
न वा धनग्रहणस्य पित्रोदाने हेतुत्वमवगम्यते । किञ्च

नियतकरेत् ॥ इति वचनान्नग्रहणस्य पित्रोदानहेतुत्वावगतिरस्ति वा इत्यत
आह किञ्चेति । सन्देहे पित्रोदानसन्देहे । अत्र तु पुत्रिकापुत्रकरणं
तत्पुत्रेण पित्रोदानार्थमेवेति कुतः सन्देह इति भावः । ननु दोहित्रो
हृषिणः ऋक्थमिति वचनस्य पुत्रिकापुत्रविषयत्वे तत्पदेन ऋक्थग्राहि-
पुत्रिकापुत्रस्य परामर्शादेवकारेण ऋक्थाग्राहिपुत्रिकापुत्रव्यावृत्तिः स्यादत
आह स एवेति । तथाच तच्छब्देन दोहित्रमात्रस्य परामर्शो न तु
धनहारित्वविशिष्टस्य अतो दोहित्रातिरिक्तस्यैव व्यावृत्त्या नोक्तदोष
इति भावः । नियमार्थ इति । तेनैवकारेणापुत्रिकापुत्ररूपस्य दोहि-
त्रस्य व्यावृत्तिः । अतएवेति । मातुः प्रथमतः पित्रोः निर्वपेत्
पुत्रिकासुतः । द्वितीयकं पितृस्य तृतीयकं पितुः पितुः ॥ इति मनुना

पिण्डदातृत्वसन्देहे धनहारित्वं प्रयोजकमुक्तम् अन्यथा
 धनग्राहिणः पुत्रश्च पिण्डदातृत्वं न श्वात् । स एव इत्ये-
 वकारः पुत्रिकापुत्रश्च परिपाटीविशेषविशिष्टपिण्डाना-
 धिकारनियमार्थः । अतएव तदनन्तरं मातुः प्रथमतः
 पिण्डमिति मनूनोक्तम् । एवकारश्च च परसम्बन्धे प्रमाणं
 नास्ति पूर्वैर्नैव सम्बन्धदर्शनात् । किञ्च दौहित्रश्च चतु-
 र्थश्च पिण्डदातृत्वे षट्संख्यानियमः श्रुतिविरोधः ।
 यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । कस्यु समन्वितं मुक्त्वा
 तथादयं श्राद्धषोडशम् । प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिण्डाः
 स्युः षडिति स्थितिः ॥ तथा बृहिश्राद्धे । षड्भ्यः पि तृ-
 भ्यस्तदनुश्राद्धदानमुपक्रमेत् । अत्र षट्संख्यान्याधिक-
 व्यावच्छेदिकाङ्गमवगम्यते । तथा शातातपः । मातृणां-
 मग्रतः कुर्यात् पित्राणां तदनन्तरम् । ततो मातामहा-
 नाञ्च ब्रह्मो श्राद्धत्रयं भवेत् ॥ इत्यत्र मातामहान्तर्भा-
 वात् त्रिहमवगम्यते । न चात्र धनहारित्वेन विशेषः

मातृमातामहप्रमातामहत्रितयदैवतश्राद्धस्य परिपाटीविशेषविशिष्टस्या-
 भिहितत्वादिति भावः । न चैतद्वचनस्य पुत्रिकापुत्रविषयत्वे पितृपक्षे-
 पिण्डश्रुतिविरोध इति वाच्यम् । तत्रोभयपक्षस्यैव पुत्रिकापुत्रविषय-
 त्वात् । तथाच स एव परिपाटीविशेषविशिष्टं मातामहप्रमातामहप्रभृति-
 त्रिकदैवतं पिण्डत्रयं दद्यात् पित्रादित्रिकारं च पिण्डत्रयं दद्यात् अर्थात्
 प्रकृतपार्ष्णविधिना इति तद्वचनार्थपर्यावसानमिति । प्रमाणं नास्तीति ।
 येन च तद्वलात् ऋक्थाग्राहिणोऽपुत्रिकापुत्रस्य पिण्डदाननियमाप्रशक्तिः
 स्यादिति भावः । पूर्वैर्नेति । तथाच जनितान्नयवोधत्वेन निरा-

श्रयते । पुत्रिकाकरणञ्च यत्ते मातामहे जीवत्यपि
पितरि पार्षणाधिकारार्थमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । अत-
न्तुर्णामेव दोहित्राणां नियतोहिकारः नियतञ्च
मातामहश्राद्धोपवेशनम् ॥ ११७ ॥

अथ दर्भाः । क्षरीतः । शोभते श्राद्धकर्मणि
दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणप्रणतान् कुशानाहरेत् । ब्रह्म-
पुराणे । हरिता वै सपिण्डलाः पुष्पाः श्लिष्काः समा-
हिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ॥
पितृतीर्थेन देयाः स्यादूर्वा श्यामाक एव च । काशाः
कुशा बल्लजाश्च तथाञ्चे तीक्ष्णरोमशाः ॥ नोज्जाश्च शाह-
लैश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः । श्राद्धे वर्ज्याः प्रवत्सेन
उलपाः समवेष्टुकाः ॥ सपिण्डलाः सात्राः । श्लिष्काः
अकर्कशाः । पुष्पाः न सूक्ष्माः । समाहिता निर्दोषाः ।
गोकर्णमात्रा विततास्तूष्ठीनामिकापरिमाणाः । तीक्ष्ण-

काङ्कतुमिति भावः । ननु मध्यपठितस्य उभयत्रायमे काकान्किगोलक-
न्याय एव प्रमाणमस्ति अतएव न निराकाङ्कतुमपि कथमन्यथा काकान्कि-
गोलकन्यायेनावरबोधोदाहरणसम्भव इति अत आह किञ्चेति । किञ्च
सर्केषामित्यादिना उक्तपुत्रिकाकरणवैयर्थ्यमुद्धरति पुत्रिकाकरणञ्चेति ।
अपुत्रिकापुत्रस्य तु मातामहश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तिकतया स्वतो-
हनुष्ठानाप्रयोजकतया जीवति पितरि पितृश्राद्धनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेति
भावः ॥ ११७ ॥

अथ दर्भाः । शोभते निमज्जणदिनां षः श्राद्धदिने सतीत्यर्थः ।
षड्दर्भा इति । षष्ठां दर्भतृकीर्तनां षड् दर्भशकृतिस्तत्र षडन्यतमग्रह-
णम् । यथा । दर्भाः पवित्रमित्युक्तं अतः श्राद्धादिकर्मणि इत्यत्र दर्भपदेन

রোমশা ইতি বল্লজানাং বিশেষণম্ । গোভিলেন তদি-
 তরবল্লজনিষেধাৎ । মুঞ্জঃ শরঃ তদ্ভবং মৌঞ্জম্ । শাদ্ব-
 লমিতি দুর্বাদীনাং সর্বেষাং বিশেষণম্ । গোভিলেন
 তদিতরশরনিষেধঃ । দুর্বাদিষু দর্ভশকো গোণঃ তৎ-
 কার্য্যকরভ্রুজ্ঞাপনার্থঃ । কুশকার্য্যকরত্বাদেব হরিতাদিতর্ক-
 শ্মপ্রাপ্তৌ যৎ শাদ্বলগ্রহণং তৎ সমূলত্বাদিধর্ম্মনিয়মার্থম্ ।
 উলপস্তু গভেদঃ । গবেধুকা গবেড়ুরিতি প্রসিদ্ধা । প্রতি-
 নিধিত্বেন প্রাপ্তশ্চ নিষেধোহয়ম্ । ছন্দোগপরিশিষ্টম্ ।
 হরিতা যজ্জিয়া দর্ভাঃ পাতকাঃ পাকযজ্জিকাঃ । সমূলাঃ
 পিতৃদৈবত্যাঃ কল্মাষা বৈশ্বদেবিকাঃ ॥ পাকযজ্জা
 দেবযজ্জাদয়ঃ । কল্মাষঃ কৃষ্ণপাণ্ডুরঃ । পিতৃদৈবত্যে
 মূলশ্চ নিয়মাদন্যত্র মূলানিয়মঃ । সমূলে বিশেষমাহ
 গোভিলঃ । বহির্রূপমূললূনাঃ পিতৃভ্যস্তেষামলাভে শূক-

বল্লামেব গ্রহণম্ । যত্র তু কুশবিধানং তত্র কুশাভাবে কাশদুর্করোরন্য-
 তরস্য তদন্যতরাভাবে শ্যামাকাদীনামিতি বক্ষ্যতে । প্রতিনিধিত্বেন
 প্রাপ্তস্যেতি বক্ষ্যমাণসর্কৃত্বণানীতি গোভিলবচনাদিতি শেষঃ । তদ্ভবমিতি
 তস্মাৎ ভবং দলমিত্যর্থঃ । অতএব গোভিলোক্তশরনিষেধঃ কাণ্ডপরঃ ।
 কুশোত্তরাঃ কুশশ্রেষ্ঠাঃ লম্বা বর্জ্জ্যা ইত্যনেন উক্তপরিমাণা ন্যূনপরি-
 মাণকুশানামুপাদানং সূচিতম্ । দর্ভাঃ কৃষ্ণাজিনমিতি হবিরত্র স্মৃতম্ ।
 অত্র মৈথিলাঃ । মাসে নভন্যমাবাস্যা তস্যাত্ দর্ভচরো মতঃ । অযাত-
 যামাস্তে দর্ভা বিনিযোজ্যাঃ পুনঃ পুনঃ ॥ ইতি মরীচিবচনাৎ শ্রাবণামা-
 বাস্যাৎপাটিকুশানামেবাযাতযামত্বমুচুঃ । তন্ন দর্ভাঃ কৃষ্ণাজিনং
 মন্ত্রা ইতি সামান্যাভিধানাৎ । অতএব মরীচিনা শ্বোভূতে শ্রাদ্ধকর্ম্মণী-
 ত্যাদিনা শ্রাদ্ধদিনে প্রাতঃ কুশাহরণমুক্ত্বা তেষামেবাস্তুরণসম্বন্ধিনাৎ

तृणशरीर्यावल्लजयुतवल्लशुष्कवर्जः सर्कृतृगानि । मूल-
समीपे लूनाः कुशा बर्हिःनञ्जकाः । तदपि मूलस्य नोर्द्धि-
देशे किञ्चुधोभागे । समूलस्तु भवेदर्धः पितृणां श्राद्ध-
कर्म्मणि । मूलेन लोकान् जयति शक्रश्च च महात्मानः ॥
इति यमवचनात् समूलस्य प्रतीतेः । शूकतृणं शूकयुक्ततृणं
धान्यादि । शरशीर्यायुतवल्लजवल्लशुष्कास्तृणजातिभेदास्त-
द्वेदेशप्रसिद्धाः । वायुपुराणे । रत्निप्रमाणाः शस्ता वै
पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपमूले तथा लूनाः प्रसुरार्थे
कुशोद्धमाः ॥ तथा । गुन्द्राः श्राद्धे स्फौरकुशा बल्लजा
गन्धकी तथा । वीरणाश्चालपाश्चैव लम्बा वर्ज्याश्च
नित्यशः ॥ संस्कृताः संसृष्टाः । प्रसुरोहत्र पिण्ड-
प्रसुरः । गुन्द्रा मुस्तकः । स्फौरकुशाः प्रत्यग्रजाताः
कुशाः । गन्धकी गन्धतृगानि । लम्बा उक्तप्रमाणादधिकाः
कुशा एव दीर्घाः । गृहपरिशिक्तम् । दर्भाः कृष्णाजिनं

वर्ज्यात्वाभिधानेन तदन्येषामयातयामत्तुं प्रतिपादितम् । न च सर्के-
षामयातयामत्ते मरीचिवचनं व्यर्थमिति वाच्यम् । कदाचिन्नाहरेद्विद्वान्
प्रसूप्ते केशवे कुशान् । अभावे तु समुद्धृत्य परेहहनि विवर्जयेत् ॥
तथा । वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत् कुशमृत्तिकाः । आददीत त्वभावे तु
सद्यो यस्योपयोजनम् ॥ इति वचनात्त्यां शयनाहृतकुशानामेकरात्रो-
पयोगविधानादन्यादिने तेषां वर्जनमभिहितम् । तदपवादार्थत्वात्
मरीचिवचनस्यार्थवत्त्वात् । उपलक्षणे तृतीयेति तथाच विष्णुत्रोत्सर्गे
न तेषां करणत्वं नापेक्षितं इति भावः । अजीर्णानीति कर्मानर्हता-
प्रयोजकदोषशून्यानीत्यर्थः । पिण्डार्थं ये सृता इति तेन विकिरार्थास्तृ-
तानां न त्यागः । चित्ताविति जाता इति शेषः । यज्जुमिषु अविकृत-
यज्जुमिषु । स्वरणमत्र यज्जार्थपरिस्वरणं पिण्डार्थास्वरणस्य पिण्डार्थं ये

मन्त्रा ब्राह्मणा हरिरग्रयः । अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥ अयातयामान्यजीर्णानि । छन्दोगपरिशिक्तम् । पित्रार्थं ये सूता दर्भान्तर्पणार्थं तथैव च । धृतैः कृते तु विष्णुत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥ धृतैरूपलक्षणे तृतीया धृतैः कुशैरूपलक्षितेन पुंसो कृते विष्णुत्रे इत्यर्थः । हारीतः । पथि दर्भान्चितो दर्भा ये दर्भा यज्जुभूमिषु । स्तरणानपिण्डेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥ पित्रार्थं ये सूता दर्भा वैः कृतं पितृ-तर्पणम् । मृतोच्छिष्टप्रलेपे च त्यागस्तेषां विधीयते ॥ ११४ ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः । पवित्रांस्तान् विजानीयाद्मथा कायस्तथा कुशाः ॥ पितृ-तर्पणमिति विशेषणात् देवतादर्थकृततर्पणेन पितृणां

सूता इति पृथगभिधानात् । पित्रकुशाः पित्रदानोपियोगिनो द्विगुण-
 भूगमोर्टककृपाः तेन प्रति पित्रं भूगकुशत्यागः । वैः कृतमिति ।
 देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । इत्यनेन विहितपितृतर्पणं
 वैः कुशैः समापितं तांस्त्यजेत् । निर्वावलात् समापनलाभात् । न
 च तर्पणानन्तरं तत्काले हस्तधृतानामपि कुशानां त्यागः स्यात् ।
 यैरिति साधनतमे तृतीया । साधनप्रकर्षः असाधारण्यादेव तच्च पिण्डे
 भूगकुशानामेव न तु हस्तधृतानां तेषां कर्मास्तुरसाधारण्यादित्यर्थः ।
 अतएव पित्रार्थास्तृतदर्भानामेकपिण्डानानन्तरं न त्यागः मूलमध्या-
 ग्रदेशविधानात् । न च कुशास्तुरेहपि तथात्सम्भवः आज्ञानिकव्यवहार-
 विरोधात् ॥ ११४ ॥

नीवीमध्ये इति । मेखलात्वेन ब्रह्मचारिणा ये धृता इत्यर्थः ।
 ब्रह्मसूत्रे चेति । यज्जोपवीतं कृते सूत्रं बद्धं वापि वा कुशरज्जुमेव

তর্পণং কর্তব্যমেব । মূত্রোচ্ছিক্তপ্রলেপে সতীত্যর্থঃ । ধৃতৈঃ
 কৃতে চেত্যস্তাপবাদঃ । নীবীমধ্যে তু যে দর্ভা ইতি ।
 বিষ্ণুঃ । কুশাভাবে কুশস্থানে কাশং দুর্বাঞ্চ দদ্যাৎ ।
 বায়ুপুরাণে । অঞ্জনাভ্যঞ্জনং গন্ধঃ সূত্রপ্রণয়নং তথা ।
 কাশৈঃ পুনর্ভবৈঃ কার্য্যমশমেধফলং লভেৎ ॥ বিষ্ণুধর্ম্মো-
 ক্তরে । পিণ্ডনির্বাণং কার্য্যং কুশাভাবে বিচক্ষণৈঃ ।
 কাশেষু রাজন্ দুর্বাসু পবিত্রে পরমে মতে ॥ কাশদু-
 র্বয়োঃ প্রতিনিধিত্বেন প্রাপ্তয়োঃ নিয়মবিধিরিয়ম্ । যদি
 সোমং ন বিন্দেত পূতিকামভিশৃণুয়াদিতিবৎ । ননু
 নাত্র প্রতিনিধ্যধিকরণন্যায়েন তৎপ্রাপ্তিঃ । যত্র বিহিত-
 দ্রব্যব্যক্তীনামবঘাতাদিনা বিনাশেহবয়বপর্য্যন্তঃ শাস্ত্রা-
 র্থস্তত্রাবয়বানাং প্রতিনিধীভূতব্যক্ত্যান্তরেহপি প্রত্যভি-
 জ্ঞানমস্তীতি প্রতিনিধ্যধিকরণসিদ্ধান্তযুক্তিঃ । ন চাত্র
 ব্যক্তের্কিনাশঃ নাপি যথোক্তবস্ত্রসম্পত্তৌ গ্রাহং তদনু-
 কারি বৎ । ইত্যাদিচ্ছন্দোগপরিশিষ্টবচনাৎ প্রাপ্তিঃ ।
 তস্তাপি কল্পনালাঘবেন প্রতিনিধ্যধিকরণমূলত্বাৎ ।
 উচ্যতে । কাণ্ডমূলপর্ণপুষ্পফলপ্ররোহরসগন্ধাদিনা সাদৃ-

বেতি উপবীতপ্রতিনিধিতয়া দ্বিতীয়বস্ত্রপ্রতিনিধিতয়া বা যে ধৃত্য ইত্যর্থঃ ।
 অঞ্জনাভ্যঞ্জেতি ঋগ্বেদবিষয়ম্ । পুনর্ভবৈর্নবীনৈর্ন তু পুরাতনৈরি-
 ত্যর্থঃ । অশমেধফলমিতি স্তুতিঃ বন্ধুজাদ্যপেক্ষয়া প্রকর্ষার্থম্ । কাশদুর্বয়ো-
 রিতি । কুশাভাবে কুশস্থানে কাশং দুর্বাঞ্চ বা দদ্যাদিত্যনেন সামান্যতঃ
 প্রতিনিধিত্বেন প্রাপ্তয়োর্বৎপিণ্ডে তয়োঃ পুনরভিধানং তন্নিয়মার্থমেব
 সিদ্ধে সত্যরন্তো নিয়মার্থ ইতি ন্যায়াৎ । নিয়মশ্চ কুশাভাবে পিণ্ডনি-
 র্বাণনং কাশদুর্বয়োরন্যতরস্মিন্বেব কার্য্যং ন শ্যাম্মাকাদিপ্রবৃতিঃ । যথা ।

श्वेन प्रतिनिधिं कुर्यादिति पैठीनसिबचनां प्राप्तिः । न चास्यापि न्यायमूलता रसगन्धादिनापि सादृश्वेन प्रतिनिधि-
 बोधनां । अतोऽनेन वचनेनावयवपर्यन्ताभावे यथा-
 कथं च सादृश्वेन प्रतिनिधिरुक्तः । अतएव मैत्राय-
 णीयपरिशिष्टम् । दक्षिणाभावे मूलं भक्ष्याणां दक्षिणां
 दद्यातीति प्रतिनिधिनियमः । ननु कथमत्र नियमः सर्ष-
 त्णानीति गोभिलविरोधात् । न एतयोर्बिषेषोपादा-
 नां प्रतिनिधौ मुख्यकम्पार्थोऽयं नियमः । प्रतिनिधि-
 ष्वपि मुख्यकम्पानुकल्पन्यायो दृष्टः । यथा मैत्रायणीय-
 परिशिष्टम् । दर्शान्तरणार्थे काशः प्रतिनिधिः तदभावे
 पर्ववतीभिः काण्डवतीभिरौषधीभिः स्तरणार्थान् कुर्व-

मोमाभावे न्यायप्राप्त्याः पूतिकार्याः पुनरभिधानं निरुमार्थमित्यर्थः ।
 त्रीहिर्बिषजेतेत्यत्र त्रीहीणां यागकरणद्वयं प्रतिपन्नं तच्च न संभवति ।
 अवघातादिना त्रीहिविनाशात् अतो त्रीहिपदे त्रीह्वयवबलक्षणा तेन त्रीह्व-
 यवैर्बिषजेत इति विधिपर्यायमानम् । तत्र चावयवाः केचन त्रीहिमात्रा-
 रसुक्ताः । केचन तदुत्तरसुक्ताः । तत्र त्रीहिमात्रारसुक्ताः मुख्याः
 तदर्थमेव त्रीहिपदोपादानात् । तदभावे चोत्तरसुक्ताणां प्रति-
 निधित्वेन ग्रहणं तत्र च प्रतिनिध्यधिकरणसिद्धासिद्धा युक्तिः । शाल्य-
 वयवेषु त्रीह्वयववत्त्वेदप्रत्यभिज्ञानम् । एवमन्यत्रापि यत्र यस्याभेद-
 प्रत्यभिज्ञानं तदभावे तस्मैवोपादानमिति प्रकृते च न कुशव्यक्ति-
 विनाशः नापि तदभेदप्रत्यभिज्ञानम् । काशादिरिति । कथं न्याय-
 सिद्धं तत्र प्रतिनिधित्वमित्याशङ्कते ननु यत्रेति । ननु मा भवतु
 नैरायिकं प्रतिनिधित्वं वाचनिकमेव तद्विषयतीत्याशङ्का निरञ्जति
 नापीति । तस्यापीति । दृष्टमूलसम्भवेऽदृष्टकल्पनाया अन्यायत्वा-
 दिति भावः । अतएवोक्तं तदनुकारी यदिति । निति । कुशा-

স্তীতি । এতচ্চ প্রতিনিধীনাং কাশাদীনামুপাদানং । ন
কাম্যশ্রাদ্ধবিষয়ম্ । প্রতিনিধৌ হি কিঞ্চিদঙ্গবিকলমমু-
ষ্ঠানং তচ্চ কাম্যে সৰ্ব্বশক্ত্যাধিকরণে নিরস্তমিতি ॥১১০॥

অথ শ্রাদ্ধদেবতাঃ । বৃহস্পতিঃ । ক্রতুর্দক্ষো বসুঃ
সত্যঃ কালঃ কামস্তথৈব চ । ধুরিষ্চ লোচনশ্চৈব তথৈব
চ পুরোরবাঃ । মাদ্রবাশ্চ দশৈবৈতে বিশ্বেদেবাঃ প্রকী-
র্তিতাঃ ॥ ইষ্টিশ্রাদ্ধে ক্রতুর্দক্ষঃ সত্যো নান্দীমুখে বসুঃ ।
নৈমিত্তিকে কালকাম্যৌ কাম্যো চ ধুরিলোচনৌ ॥ পুরো-
রবা মাদ্রবাশ্চ পার্বণে সমুদাহৃতৌ । উৎপত্তিং নাম
চৈতেষাং ন বিদুর্বে দ্বিজাতয়ঃ ॥ অয়মুচ্চারণীয়স্তৈঃ
শ্লোকঃ শ্রাদ্ধাসম্বিতৈঃ । আগচ্ছন্ত মহাভাগা বিশ্বে-

ভাবে কাশদূর্বরোরন্যতরশ্চিব্বেতি নিয়মঃ । কথং গোষ্ঠিলেন কুশা-
ভাবে সৰ্ব্বতৃণানীত্যেনানিষিক্ততৃণসামান্যস্যৈব প্রতিনিধিত্ববিধানাৎ
তদ্বিরোধাদিত্যর্থঃ । মুখ্যকল্পার্থ ইতি । তথাচ কাশদূর্বরোরন্যতর-
সত্ত্বেনান্যতৃণগ্রহণং কিন্তু তয়োরভাব এব ইত্যর্থঃ । স্তরণার্থান
স্তরণরূপানর্থান কার্ঘ্যানিত্যর্থঃ । অত্র কুশস্থানে কাশাদিবিধানাৎ
কাশাদিদানেনাপি পবিত্রকরণং সিদ্ধম্ । অতএব পবিত্রেস্থৌ বৈষ্ণব্য-
বিত্তি মন্তোহপি তত্র সঙ্গচ্ছতে । অনাথা কোশমাত্রস্য পবিত্রে ইতি
মন্ত্রলিঙ্গবিরোধঃ স্যাৎ । অতএব চানস্তর্গার্ভিণং সাগ্রং কোশং দ্বিদল-
মেব চ । ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টবচনে কুশপদেন কুশকার্ঘ্যকারিত্বেনা-
জহংস্বার্থলক্ষণয়া কুশতৎপ্রতিনিধিকাশীদ্যুভয়পরত্বম্ । এতচ্চেতি । এত-
ত্তত্ত্বং প্রাগেবাভিহিতম্ ॥ ১১৫ ॥

অথ শ্রাদ্ধদেবতাঃ । ক্রতুর্দক্ষ ইতি । অত্র এতৌ দ্বাবেতদ্বো হ্রস্ব-
মিত্যুক্তা । বিশ্বেদেবাংশ্চ সংযজ়েদিতি ব্রহ্মপুরাণবচনে দ্বিশকাৎ । বিশ্বে-
দেবাঃ ক্রতুর্দক্ষৌ সর্বাশ্বিষ্টীষু বিক্রতাঃ । নিত্যং নান্দীমুখে শ্রাদ্ধে

দে বা বরপ্রদাঃ ॥ যে যত্র বিহিতাঃ শ্রাদ্ধে সাবধানা ভবন্তু
 তে । ইষ্টিশ্রাদ্ধং ইচ্ছাশ্রাদ্ধং রুচিশ্রাদ্ধমিত্যর্থঃ । নৈমি-
 ত্তিকমেকোদ্দিষ্টম্ । ননু নাত্র বিশ্বেদেবা ইতি বিশ্বে
 দেবতানিষেধাৎ কথং কালকাময়োদ্দেবতাত্বম্ । অত্র
 কল্পতরুঃ । সাংবৎসরিকং বদা সাগ্ধ্যাদিনা পার্বণবিধিনা
 ক্রিয়তে তত্র বিশ্বেদেবানাং সম্ভব ইতি তদসঙ্গতম্ । ত্রৈপু-
 রুষিকত্বেন তস্মৈকোদ্দিষ্টত্বাভাवाৎ । উচ্যতে । নবশ্রাদ্ধং
 দশাহানি নবমিশ্রাদ্ধম্ ষড়্ভূতম্ । অতঃ পরং পুরাণং বৈ
 ত্ত্রিবিধং শ্রাদ্ধমিষ্যতে ॥ যস্মিন্নবে পুরাণে বা বিশ্বেদেবা
 ন লোভিরে । অস্মুরং তদ্রবেৎ শ্রাদ্ধং বৃষলং মন্ত্রবর্জিত-
 তম্ ॥ ইত্যাম্বলায়নগৃহপারিশিষ্টবচনাৎ দশাহমধ্যে
 ক্রিয়মাণে শ্রাদ্ধে নবশ্রাদ্ধসংস্কৃত্যে দ্বাদশমাসিকশ্রাদ্ধে চ
 নবমিশ্রাদ্ধসংস্কৃত্যে একোদ্দিষ্টে বিশ্বেদেবানাং সম্ভবাৎ ।

বসুদন্তো চ পৈতৃকে ॥ ইত্যাদিষু দ্বিবচনশ্রুতেশ্চ তেষাং সাহিত্যেন
 দেবতাত্বম্ । অতএব পুরিষ্চ লোচনশ্চেতি চকারেণ দ্বন্দ্বসমানার্থকেন
 তয়োঃ সাহিত্যং প্রতিপাদিতম্ । পুরোরবা মাদ্রবাশ্চ ইতি পুরো
 কয়তে স্থাপ্যতে ইতি । পুরোরবঃশব্দোহপি অসুন্প্রত্যয়ান্তঃ সান্তঃ
 ওকারযুক্তঃ । যৎ তু পুরোরবসমাদ্রবসমিতি শব্দবচনং তৎ উচ্চৈঃশ্রব-
 সমংস্কৃত্যে তদ্বিতিবৎ বেদিতব্যং অত্র গাডমতে ওকারমধ্যতা । মৈথি-
 লাস্ত্র যষ্ঠস্বরমধ্যতাং বদন্তি । এবং মাদ্রবঃশব্দোহপি সান্তঃ । অস্মাদেব
 বাস্যাৎ অত্র মৈথিলাঃ । বিশ্বেদেবাঃ শৃণুতেমমিত্যাди বিশ্বেদেবাঃ আগত
 ইত্যাদিশ্রুতিষু এতদ্বো হ্রস্বমিত্যুক্তং । বিশ্বেদেবাংশ্চ সংযজেদिति বিশ্বে-
 দেবান্ যবৈঃ পুষ্পৈরিত্যাदिস্মৃতিষু চ বিশ্বেদেবমাত্রশ্রুতেঃ বিশ্বেভ্যো
 দেবেভ্য ইদমনং নম ইত্যেব ত্যাগ্নবাক্যং ন তু পুরোরবোমাদ্রবসৌ
 বিশ্বেদেবা ইদমনং বো নম ইতি । দ্বিবচনবছবচনয়োরেকত্রান্বয়াৎ ।

ন চাস্মৈ ত্রৈপুরুষিকত্বং সম্ভবতি প্রেতশ্রাদ্ধত্বাৎ । অস-
পিণ্ডীকৃতং প্রেতং একোদ্দিকেণ তর্পয়েৎ । ইতি জাবাল-
বচনাৎ । এতচ্চ বহুচানাংমেব বহুচগৃহপরিশিষ্টকারে-
ণোল্লভ্যত্বাৎ কাত্যায়নাদিভিরেকোদ্দিকে নাত্র বিশ্বেদেবা
ইতি দেবতানিষেধাৎ । একাদশাহশ্রাদ্ধশ্চাপি নবশ্রাদ্ধ-
সংজ্ঞামাহ যমঃ । চতুর্থে পঞ্চমে চৈব নবমৈকাদশে
তথা । বদত্র দীয়তে জন্তোস্তননবশ্রাদ্ধমুচ্যতে ॥ যুধলং
যুধস্য ধর্ম্মশ্চালমসাধকমিত্যর্থঃ । যৎ তু ব্রহ্মপুরাণীয়মিতি
কৃত্বা বচনং পঠন্তি । বিশ্বেদেবৌ ক্রতুদক্ষৌ সর্বাশ্বিষ্টিষু

সংজ্ঞাবিশেষাভিধানফলকু তত্তনামকত্বেন চিন্তনমেবেতি বদন্তি ।
তদসং ইষ্টিশ্রাদ্ধে ক্রতুদক্ষ ইত্যাদিনানামুনিবচনেষু তত্র শ্রাদ্ধে দ্বয়ো-
দ্বয়োর্দেবতাত্বাবগমেন তয়োস্তয়োস্তত্র তত্র শ্রাদ্ধে বিশেষ্যোল্লেখার্থমেব
ক্রতুদক্ষাদিসংজ্ঞাভিধানাৎ । অতএবোক্তং সংজ্ঞাবিধেরেতদেব প্রয়ো-
জনং যত্তরা নির্দেশ ইতি নামাভিধানস্য চ চিন্তনমেব ফলমিত্যপি ন
কাপ্যদৃষ্টত্বাৎ । অতএব ন বিদূর্থে দ্বিজাতয় ইত্যভিধায় অয়মুচ্চারণীর
ইত্যাদিনা যে যত্র বিহিতা ইত্যনেন ক্রতুদক্ষাদি বিশেষনামাজ্ঞানে
সামান্যচ্ছকেন প্রয়োগং দর্শয়তা নামজ্ঞানে তত্তনামোল্লেখঃ প্রতি-
পাদিতঃ । বিশ্বেদেবাংশ্চ সংযজেদিত্যাদিষু তু সকলপার্বণশ্রাদ্ধমধি-
কৃত্যভিহিতেষু তত্তচ্ছ্রাদ্ধবিশেষপ্রাপ্তক্রতুদক্ষাদীনাং নামাভিধানং
স্মৃচিতমেব । যদিপি দ্বিবচনবহুবচয়োরেকত্রানয়নাদিত্যুক্তং তদপি ন
নিত্যবহুবচনান্তশকানাং সামানাধিকরণেনাবরে সমানবিভক্তিকত্বস্যেব
তদ্বত্বাৎ ন তু সমানবচনত্বস্যাপি অত্রথা উর্কশ্যপ্পরসঃ দারাঃ সূত্রী-
ক্ষণী মুখ্যা ইত্যাদাববগম্যতে । অতএব বিশেষ্যসামানাধিকরণং প্রায়ো-
ণেতি পদশাস্ত্রে প্রায়োণেত্যভিহিতম্ । তথাচ নিত্যবহুবচনান্তস্যা
বিশ্বেদেবশকস্য ক্রতুদক্ষাবিত্যাদিদ্বিবচনান্তেন সামানাধিকরণে কো

विश्रुतो । नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसर्तुर्गो च पौतुके ॥
नवाग्रालभने देवो कालकामो प्रकीर्तितो ॥ अपि
कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनो । तं सन्दिग्ध-
मूलम् ॥ ११७ ॥

अथोपवीतम् । प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमत-
स्त्रिणा । पित्र्यामानिधनां कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना ॥
इति मनुवचनां श्राद्धे प्राचीनावीतिह्यमुक्तम् । अत्रो-
पवीतिह्यप्राचीनावीतिह्ये गोभिलोक्ते । यथा गोभिलः ।
दक्षिणं बाल्मुक्त्य शिरोहवधाय सर्वोहंशे प्रतिष्ठा-
पयति दक्षिणं कक्षमन्वबलम्भनं भवत्येवं यज्ज्ञापवीती

विरोध इति । अतएव क्रतुदक्षो विश्वेदेवाः सर्वासृष्टियु विश्रुता-
वित्यादि मुनिवाक्यमप्युपपन्नम् । तस्मात् क्रतुदक्षो विश्वेदेवा इत्याद्या-
भिलाप एव साधीयान् इति । न च विशेषनिर्देशस्यावश्यकत्वे विश्वदेव-
शब्दाभिधाने किं प्रमाणं एतद्धो ह्यममित्यत्र व इति बहुवचनस्यैव तत्र
प्रमाणत्वात् । अन्यथा युवयोरित्येव क्रयात् । केचिन्तु क्रतुदक्षसंज्ञका
विश्वेदेवा इत्याद्याभिलपन्ति । तदसं संज्ञाशक्तान्तर्भावेन देवताह्ये
प्रमाणात्वात् । अत्र समानाधिकरणविश्वशक्तोत्तरदेवशब्दः क्रतुदक्षादि-
दशसु श्राद्धदेवतासु रूढो नित्यबहुवचनान्तः इति साम्प्रदायः । कचि-
श्राद्धमिति । एतेन ईष्टो ज्योतिष्टोमादिषागे । अङ्गभूतं श्राद्ध-
मिति श्रीदत्तव्याख्यानमपाकृतमस्य नान्दीमुखग्रहणेनैव ग्रहणात् नवमिश्र-
संज्ञक इति बहुचानां निषेधात्वात् नवमिश्रेऽपि विश्वेदेवसङ्गा-
दिति भावः । सन्दिग्धमूलमिति । अत्र सन्देहमभिदधता समूलत्वेऽपि
नवान्ने विशेष उक्तेः न तत्र कश्चिद्विरोध इति सूचितम् । वस्तुतो
निर्णयाम्तादिषु लिखितत्वाच्चनं समूलमेवेति बोध्यम् ॥ ११७ ॥

अथोपवीतम् । शिरोहवधायैति । अवधानं किङ्किन्नस्त्रीकरणं तेन
प्रतिष्ठापने यज्ज्ञापवीतेन सह शिरःसंयोगो यथा न भवति तथा

ভবতি । সব্যং বাহুমুক্ত্য শিরোহবধায় দক্ষিণেংশে
 প্রতিষ্ঠাপয়তি সব্যং কক্ষমন্ত্রবলম্বনং ভবত্যেবং প্রাচীনা-
 বীতী ভবতি । তদর্থমুপবীতং নিরূপ্যতে । উপবীতমাহ
 গোভিলঃ । যজ্ঞোপবীতং কুরুতে সূত্রং বস্ত্রং বাপি বা
 কুশরজ্জু মেব যজ্ঞোপবীতং বিশিষ্টবিন্যাসধারণকর্ম্মতয়া
 কুরুতে । কিং তৎ সূত্রং বিশেষয়তি ছন্দোগপরি-
 শিষ্টম্ । উর্দ্ধস্ত ত্রিবৃতং কার্য্যং তন্তুত্রয়মধোবৃতম্ ।
 ত্রিবৃতক্ষেপবীতং স্মাতশ্চৈকো গ্রহিারষ্যতে ॥ বামা-
 বর্ত্তবলিতং তন্তুত্রয়ং ত্রিগুণং কৃত্বা দক্ষিণাবর্ত্তবলিতং
 কার্য্যম্ । তদেব ত্রিবৃতং ত্রিসরমুপবীতং স্মাৎ । একো
 গ্রহিরিতি নানাত্বনিরাসার্থঃ । তথা বোধায়নঃ । কৌষং
 সৌত্রং ত্রিস্ত্রিবৃতং যজ্ঞোপবীতং স্মানাভেঃ । কৌষং
 ক্রমিকোষোদ্ভবং পটুসূত্রাদিময়মিত্যর্থঃ । সৌত্রং কার্প-
 সোদ্ভবম্ । তথা মনুঃ । কার্পাসমুপবীতং স্মাদ্বিপ্রশ্চোর্দ্ধ-
 বৃতং ত্রিবৃতং । শণসূত্রময়ং রাজ্ঞো বৈশ্যস্মাবিকসৌত্রি-
 কম্ ॥ ত্রিস্ত্রিবৃদিত্যুক্তত্বান্নুবচনেহপি ত্রিব্রন্মাত্রং ত্রিস-

শিরঃ কৃত্তেত্যর্থঃ । প্রতিষ্ঠাপয়তি যজ্ঞোপবীতমিতি শেষঃ । কক্ষমনু
 পশ্চাদবলম্বতে ইত্যবলম্বনমিত্যর্থঃ । কাশানু কটং করোতীতিবৎ প্রকৃতি-
 বিকারভাবেন সূত্রং যজ্ঞোপবীতং কুরুতে ইত্যথয়ে সূত্রাভাবে তৎস্থান-
 বিহিতয়োর্ব্বস্তুকুশরজ্জ্বারপি সূত্রধর্ম্মাস্ত্রিসরত্বাদয়ঃ স্যুঃ । সোমস্থানে
 বিহিতায়াঃ পুতিকার্যাঃ সোমধর্ম্মাঃ প্রোক্ষণাদয় ইব । স চ তয়োর্ন সঙ্ক-
 বতি বক্ষ্যতি চ বাসসো যজ্ঞোপবীতমাধনত্বাসস্তবাদিত্যতোহধ্যাহৃত্যা-
 ন্থথা ব্যাচষ্টে বিশিষ্টবিন্যাসো গোভিলোল্লসব্যংশে প্রতিষ্ঠাপনাদি
 তদ্রপং যকারণং তৎ কর্ম্ম কুরুতে । যজ্ঞোপবীতমিতি পূর্ব্বোক্তেহংঘরঃ ।

रत्नेन विशेष्यम् । यत् तू पौष्ठीनसिक्चनम् । कार्पासमुप-
वीतं षट्स्तु त्रिरुतं ब्राह्मणस्य फोमं राजस्य आविकं
वैश्वस्य तन्वतस्तुसन्तुवे षट्स्तुविधायकम् ॥ १११ ॥

नवतस्तुत्वं षट्स्तुत्वं व्यक्तमाह देवलः । यज्ञो-
पवीतं कूर्वात सूत्राणि नवतस्तुवः । एकैश्च ग्रन्थिना तस्तु-
द्विंशुगस्त्रिंशुगोऽथवा ॥ एकैश्च ग्रन्थिना युक्त इति शेषः ।
द्विंशुगस्त्रिंशुगोऽथवेति तस्तुर्वलनेन द्विसरस्त्रिसरोऽथवा
कार्यः । द्विसरत्वं त्रिसरत्वासद्भावे गोत्रिले वाशब्दो विक-
ल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुशरज्ज्वाः सूत्रानुकूलप्रदर्शनार्थः ।
एवकारस्त्रिसरत्वादिव्यावच्छेदार्थः । द्वितीयवाशब्दोऽनुक्त-
मुञ्जगोवालादिनमुच्चयार्थः । तथाच निगमपरिशिष्टम् । वासना
यज्ञोपवीतानि कुरुते तदभावे त्रिरुता सूत्रेण कुश-
मुञ्जवालप्रतिसररज्जू भिर्वा । बालोऽत्र गोवालः । यथा
देवलः । कार्पासफोमगोवालशरदन्तृणोऽनुवम् । सदा

इच्छोक्तव्याख्याने यज्ञोपवीतस्थान एव वस्त्रकुशरज्ज्वाः किंवा न
द्वयोस्त्रिसरत्वादपत्तिः । यज्ञोपवीतस्वरूपषट्कत्वेन त्रिरुतादीनां
यज्ञोपवीतधर्मत्वाभावादिति नोक्तदोषः किञ्च कीदृशयज्ञोपवीत-
मित्यर्थः । अधोर्ध्वमित्यस्य व्याख्या वामावर्तवलितमिति उक्तं त्रिरुत-
मित्यस्य व्याख्या दक्षिणावर्तवलितमिति । त्रिस्त्रिरुतमिति । नव वै त्रिरु-
दिति ऋतेः त्रिस्त्रिसरीकृतमित्यर्थः । आनाभेरिति सामगेतरपरं तस्य
परिशिष्टकृता विशेषाभिधानां । अतएव । नाभेरुक्तमनायुष्यमधो-
नाभेस्तपःकथः । तस्मान्नाभिसमं कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥ इति
सामान्शोक्तमग्निपुराणवचनमपि सामगेतरविषये वेदितव्यम् । नवतस्तु-
सन्तुवे इति । नवतस्तुत्रिसरत्वेव यज्ञोपवीतपदार्थत्वादिति भावः ॥१११॥

देवल इति । सूत्राणि यज्ञोपवीतं कूर्वात इत्यर्थः । तानि कियन्ति

সম্ভবতো ধার্যমুপবীতং দ্বিজাতিভিঃ ॥ ইতি । তদভাবে
ইতি প্রকরণাদ্বস্ত্রাভাবে কুশরজ্জুরিতি বোদ্ধব্যম্ । নস্বেবং
সূত্রময়মুপবীতং বস্ত্রাভাবেহপি স্মৃৎ ন ত্রিবৃত্তা সূত্রে-
ণেতি ত্রিবৃত্তসূত্রৈশ্চকসরশ্চ বস্ত্রাভাবে বিধানার্থম্ । ত্রিবৃত্ত-
সূত্রশ্চ তু ত্রিসরশ্চ সৰ্ব্বমুখ্যত্বমেব । ছন্দোগপরিশিষ্টকৃতা
তত্রোপবীতশব্দশ্চ শব্দেতিতত্বেন মুখ্যত্বাৎ বস্ত্রাদৌ গোণ-
ত্বাৎ একশ্চ অনুগতরূপস্মাভাবেহনেকশক্তিকম্পনাপ্রস-
ঙ্গাচ্চ । ন চ মুখ্যশ্চ গোণত্বানুকম্পত্বং যুক্তম্ । ননূপবীত-
স্থানে বিহিতত্বাৎ কুশরজ্জ্বাদীনামুপবীতধৰ্ম্মাস্ত্রিসরত্বাদয়ো

অত্রাহ নবতত্ত্ব ইতি । কথং কুৰ্যাদিত্যাকাঙ্ক্ষায়ামাহ একেনেতি ।
নবতত্ত্বদ্বিগুণস্ত্রিগুণো বা একগ্রন্থিনা বিশিষ্টঃ কার্য ইত্যর্থঃ । বিক-
ল্পার্থ ইতি । যজ্ঞোপবীতাভাবে বস্ত্রকুশরজ্জ্বাৰ্বিকল্পার্থঃ ইত্যর্থঃ ন তু
বস্ত্রযজ্ঞোপবীতয়োৰ্বিকল্পার্থ ইত্যর্থঃ । বস্ত্রকুশরজ্জ্বাঃ সূত্রানুকল্পত্ব-
প্রদর্শনাৎ । এবকার ইত্যুক্তব্যখ্যানেন শাস্ত্রপ্রাপ্তোহপি ত্রিসরত্বাদি-
ব্যবচ্ছেদ এবকারেণ মুনিना স্পষ্টীকৃত ইতি তাৎপর্যম্ । দ্বিতীয় ইত্যেব
বা ইতি বাশক ইত্যর্থঃ । সদা সম্ভবত ইতি । এষাং মধ্যে যৎ সম্ভবতি
তদেব ধার্যমিত্যর্থঃ । নস্বেবমিতি । যথা বস্ত্রাভাবে কুশরজ্জুবিধিস্তথা
ত্রিবৃত্তসূত্রমপি স্যাদিত্যর্থঃ । একসরশ্চৈতি সূত্রেণ ইত্যেকবচনশ্রবণাৎ
অন্থথা সূত্রং বস্ত্রং বেতি যজ্ঞোপবীতাভাবে বস্ত্রবিধায়কগোভিলবিরো-
ধাপত্তেৰিতি ভাবঃ । ননু যথা ত্রিসরশ্চ ত্রিবৃত্তসূত্রস্য মুখ্যত্বং তথা বাসসা
যজ্ঞোপবীতানি কুরুতে ইতি নিগমোক্তেক্বাসসোহপি মুখ্যত্বং স্যাদিত্যা-
শঙ্কায়ামাহ একস্যেতি । তথাচ ত্রিসরত্রিবৃত্তসূত্রে ছন্দোগপরিশিষ্ট-
সঙ্কেতবাক্যাৎ যজ্ঞোপবীতশব্দস্য মুখ্যত্বং সিদ্ধং বস্ত্রে তথাবিধিসঙ্কেতা-
ভাবাৎ গোণত্বমেবেতি অতো ন বৈপরীত্যাশঙ্কা । ননু ভবতু সূত্রম-
য়ম্যেব মুখ্যত্বং তথাপি বচনবলাৎ বস্ত্রাভাবে তদ্বিধঃ স্যাদত আহ ন

भवेयुः । त्रीहिधर्माः प्रोक्तादय इव बवे । अत्र कम्प-
तरुः । यज्ज्ञापवीतानुत्तरीये गौणं तद्वर्णविन्यासविशेष-
मात्रविन्यासप्राप्त्यर्थम् । तन्नियुक्तिकम् । त्रिसरत्वादेषुपि
तद्वर्णविशेषात् । अन्ये तु त्रिसरत्वादिविशिष्टश्लोप-
वीतशकार्थत्वेन तद्वर्णत्वाभावान्न त्रीहिधर्माप्रोक्तादिवदत्र
तत्सम्बन्धः । नसूत्रं वस्तुं वा कुशरज्जुमेव वेति सूत्रस्थाने
वस्तुदिविधिर्नोपवीतस्थाने । किञ्च वाससा यज्ज्ञापवी-
तानीति तृतीयया यज्ज्ञापवीतान्ज्ञेन वासो विधीयते
न यज्ज्ञापवीतकार्याज्ञेन लक्षणाप्रसङ्गात् । अतः सूत्र-
कार्यकरत्वात् कथं सूत्रधर्मास्त्रिसरत्वादयो न भवेयुः ।

च मुख्यास्येति । मुख्यास्य सूत्रमयस्य गौणवस्तुनूकलत्वं न युक्तमित्यर्थः ।
उपवीतधर्मा इति । एतच्च त्रिसरत्वादीनामुपवीतधर्मत्ववादिनः कलत-
रोर्मतमालम्ब्योक्तम् । वस्तुतः सूत्रधर्मा एव त्रिसरत्वादयो न उपवीत-
धर्मा इति बन्ध्यन्ते । त्रीहिधर्मा इति । त्रीहिभिर्घजेत यवैर्घजेत
इत्यत्र त्रीहिवैकल्लिके यवे त्रीहिधर्माः प्रोक्तादय इवेत्यर्थः । कलतरु-
रिति । वाससा यज्ज्ञापवीतानि कुरुते इत्यत्र यज्ज्ञापवीतपदमुत्तरीये
गौणं मुख्यसूत्रमययज्ज्ञापवीतधर्मस्य वामांशस्थापनरूपविन्यासस्य
प्राप्त्यर्थमिति कलतरुमतम् । तद्वर्ण्येति । मात्रपदेन त्रिसरत्वादिव्यव-
हृदः । नारायणोपाध्यायमतं दूषयितुमुखापयति अत्रेति त्विति । तद्वर्ण-
त्वाभावादिति । त्रिसरत्वादिविशिष्ट एव यज्ज्ञापवीतशकसंज्ञेतात् त्रिसर-
त्वादीनामुपवीतस्वरूपघटकतया उपवीतधर्मत्वाभावादित्यर्थः । सूत्रस्थाने
इति तथाच सूत्रस्थानविहितत्वात् कथं तद्वर्णास्त्रिसरत्वादयो न भवेयु-
रित्यर्थः । ननु छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सूत्रं वस्तुं वेत्यत्र सूत्रपदं त्रिस-
रत्वादिविशिष्टोपवीतान्कसूत्रपरमेव । तथाचोपवीतस्थाने एव वस्तुविधा-
नात् न उक्तदोषः । त्रिसरत्वादीनामुपवीतधर्मत्वाभावादत आह किञ्चेति ।

पवित्रानुष्ठाने कुशधर्म्या इव काशादिषु द्विदलत्वादयः ।
 खलेवाली यूपो भवतीति यूपकार्ये खलेवालीविधानात्
 अष्टाश्रीकरणादीनां यूपपदार्थत्वात् मा भवतु खलेवाली-
 सम्बन्धः । उच्यते वाससो यज्ञोपवीतसाधकत्वसम्भवात्
 तन्तुमये यज्ञोपवीतशकस्य शक्येति तद्धेन मुख्यत्वात् ।
 अर्थाद्यज्ञोपवीतशक्रे तत्कार्यलक्षणा । अतो यज्ञो-
 पवीतकार्यकारके वाससि त्रिसरत्वादीनां यज्ञोपवीत-
 धर्मत्वाभावान्न सम्बन्धः ॥ ११८ ॥

यज्ञोपवीतान्नत्वेनेति । यज्ञोपवीतसाधनत्वेनेत्यर्थः । लक्षणेति ।
 यज्ञोपवीतशकस्य तत्कार्ये लक्षणाप्रसङ्गादित्यर्थः । अत इति । यतो
 यज्ञोपवीतसाधनं वासः अत इत्यर्थः । दृष्टान्तमाह पवित्रेति । कुश-
 स्थाने काशादेर्बिहितत्वेन कुशादिना पवित्रनिष्पादने कुशधर्म्या द्विदल-
 त्वादयः काशादिषु यथा तथा सूत्रस्थाने वाससो विहितत्वात् वाससा यज्ञो-
 पवीतनिष्पादने सूत्रधर्मास्त्रिसरत्वादयो वाससि भवेयुरित्यर्थः । एतेन
 काशदूर्कादिनापि पवित्रकरणेन नतुर्गर्भित्वद्विदलत्वादयोऽपेक्षणीया इति
 प्रतिपन्नम् । ननु मुख्यधर्म्या यदि तत्कार्यकारिण्यावश्यकस्तदा यूपधर्मा-
 नामष्टाश्रीकरणादीनां खलेवाल्यात् प्रसङ्ग इत्यत आह खलेवालीति ।
 धान्यादिमर्दनार्थं खलमध्यारोपितः काष्ठविशेषः खलेवाली यूपकार्ये
 इत्यत्र तृतीयाभावान्न यूपसाधनत्वेन खलेवालीबोधः किञ्चिन्नेदाश्रयवलात्
 तत्स्थानीयत्वेन तत्कार्यसाधनत्वेनैव तद्बोधः । अतोऽष्टाश्रीकरणादि-
 विशिष्टस्य यूपपदार्थत्वादष्टाश्रीकरणादीनां तद्धर्मत्वाभावात् खलेवाल्यात्
 सम्बन्धो मा भवतु इह तु वैपरीत्यात् त्रिसरत्वादिसम्बन्धो भवितुं युक्त
 एवेत्यर्थः । यज्ञोपवीतसाधनत्वसम्भवादिति । उक्तं त्रिवृतं कार्य-
 मित्युक्तयज्ञोपवीतशकस्य वस्त्रेण कर्तुमशक्यत्वादिति तावः । तथा-
 चालाभे यज्ञोपवीतपदे तत्कार्ये लक्षणा । तेन वाससा यज्ञोपवीत-
 कार्यानि कुरुते इत्यर्थात् यज्ञोपवीतस्थाने वस्त्रविधिपर्यवसाने त्रिस-

अथार्घ्यः । अत्र कश्चिद् । विश्वान् देवान् षवैः पुष्पै-
 रभर्ष्यासनपूर्वकम् । पूरयेत् पात्रयुगलं स्थाप्य दर्भ-
 पवित्रके । इति मत्स्यपुराणवचनात् अर्घ्यद्वयं देवे
 नित्यमिति वर्णयति । तदसङ्गतम् । षवैरश्वकीर्याथ भाजने
 सपवित्रके । इति याज्ञवल्क्यवचने एकवचनादेकत्वावगतेः ।
 वैभक्तिकसंख्याया अप्यङ्गत्वस्य पश्चेकत्वाधिकरणे पशुना
 यजेतेत्यत्र दर्शितत्वात् । अर्घ्यद्वयवचनं देवश्राद्धस्य तद्व-
 द्वाभावे वर्णनीयम् । यद्वा पुरोरवोमाद्रवशोरुभयत्वात्
 अर्घ्योभयद्वयं प्रीत्यातिशयार्थम् । अत्र केचिद् प्रथमे
 पात्रे संश्रवान् समवनीय पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं
 पात्रं करोतीति कात्यायनादिवचने पिधानाश्रवणात्
 पिधानरहितस्यैव पितृपात्रस्य न्युज्जीकरणमिति वदन्ति ।
 तदसारम् । दत्तार्घ्यं संश्रवास्तुषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।
 पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं करोत्यधः ॥ इति
 याज्ञवल्क्यवचनेऽधःस्थितं पितृपात्रं न्युज्जीकरोतीत्य-

रत्नादीनां षज्जोपवीतधर्मत्वाभावात् न वामसि तत्प्रसङ्ग इति समुदा-
 यार्थः ॥ ११८ ॥

अथार्घ्य इति । स्थाप्य दर्भपवित्रके इति षण्णामेव दर्भानां परि-
 ग्रहणार्थं दर्भपदम् । अन्यथा पवित्रपदादेव कौशपवित्रलाभे दर्भ-
 पदानर्थक्यं स्यात् । भाजने सपवित्रके इति । शन्नो देव्या पन्नः क्षिण्णु
 षवोऽसीति षवान् क्षिपेदित्युत्तरार्द्धेनाश्रयः । षवैरश्वकीर्या इति ।
 आवाहनाङ्गवविकरणपरम् । अतएव भाजने सपवित्रके इत्यत्र द्विव-
 चनशक्तापि निरस्ता । तथात्वे उत्तरार्द्धेऽश्रयात् वैभक्तिकसंख्याया अवि-
 बक्षितत्वं निरस्यति वैभक्तिकेति । पश्चेकत्वाधिकरणे इति । पशुना

अथानुपपत्त्या पिधानपात्राक्षेपात् । अन्यथाहधःपदवैर्य-
 र्थापत्तेः । अतएव अधोभूमाविति कल्लतरुव्याख्यान-
 मयुक्तं साङ्गप्रधानान्वयतया वेदेः प्राप्तत्वात् । तदा
 केन पिधानगित्याकाङ्क्षायां प्रपितामहपात्रेण पिधाय
 प्रतिष्ठापयतीति शौनकनृत्रमुपतिष्ठते । नन्वेतस्य बह्वृ-
 चधर्मत्वात् छन्दोगवज्रुर्केदिनोः स्वगृहेहनभिधानात् कथं
 ताभ्यां तदनुष्ठानम् । तथा च गृहपरिशिष्टम् । बह्वृष्पां वा
 स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे
 कृते सर्वैः कृते भवेत् ॥ तथा छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयस्तु वः । कर्तुं मिच्छति
 दुर्मेधा मोघं तदस्य चेष्टितम् ॥ तन्न स्वशाखाश्रयमुत्-
 सृज्य इत्याभिधानात् स्वशाखोक्तकर्मत्यागेन पारशाथिक-
 कर्मानुष्ठानं न कार्यमित्यर्थः । यथा । पित्रे नमो वः
 पितर इत्यनेनाञ्जलिकरणं गोभिलोक्तं विहाय नमो वः
 पितरः शुभ्राय इति षडञ्जलिकरणं कात्यायनोक्तं गो-
 भिलीयानाम् । अधिकं परोक्तमविरोधि च कर्तव्यमेव ।

यजेतेत्यत्र श्रुतहान्याश्रुतकल्लनभिया वाधकाभावे संख्याया अपाङ्गत्वस्य
 निश्चितत्वादिति भावः । ननु मत्स्यपुवागवचनमेव वाधकमस्तीत्याशङ्क्याह
 अर्थादयवचनञ्जिति । यद्वेति । वाकारोहनाश्रायां वस्तुतः फलकल्लने
 प्रमाणाभावः वचनस्य नित्यप्रकरणान्नातत्वात् कल्लनागौरवाच्चेति बोध्यम् ।
 प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संश्रवान् दत्तार्थपात्रश्लेषजलानि द्विजकर-
 गलितजलं संश्रव इति मितान्करा । अथानुपपत्त्येति । अधःपदस्या-
 वधिसापेक्षपरतया विनावधिमथानुपपत्त्या इत्यर्थः । नवधस्तुं न विव-
 क्रितमित्याह अन्यथेति । वैर्यार्थापत्तेरिति । अतएवाधोभूमाविति

यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । यन्नात्तं स्वशाखायां परो-
 क्तमविरोधि च । विद्वस्ति तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत् ॥
 इति परोक्तं विरोधि न कर्त्तव्यम् । यथा श्राद्धे ब्राह्म-
 णभोजनपूर्वकस्य पिण्डदानस्य गोभिलोक्तस्य विरोधि
 पिण्डदानपूर्वकत्वं ब्राह्मणभोजनस्य गोभिलीयैः । अग्नि-
 होत्रादिकर्म्मवदिति । यथा छन्दोगादीनामनुक्तोऽपि यजु-
 र्वेदिविहितोऽग्निहोत्रविधिः क्रियते । नन्वेवं बहूनां
 शाखास्तुरोक्तानाम् अज्ञानामनुष्ठानं न श्यात् । यथा पिण्डे
 पित्रावाहनादि गोभिलेनोक्तं यजुर्वेदिनां न अवि-
 रोधि चेति चकारादाकाङ्क्षित एव परोक्तो गृह्यते ।
 यथाऽग्निहोत्रं जुहोतीति वाक्येनाविशेषात् सर्वशा-
 खिनामधिकारे बोधिते विध्यपेक्षया यजुर्वेदिकाग्नि-
 होत्रविधेः सर्वशाखिसम्बन्धः । अतएव गोभिलेनानुक्त-
 मप्यन्नप्राशनादिकर्म्म गोभिलीयैः कर्त्तव्यमेव । गोतमा-
 दिभिर्गर्भाधानादिचत्वारिंशत्संस्कारेष्वन्नप्राशनस्याविशेषात्
 सर्वशाखिसम्बन्धप्रतिपादनात् प्रकृतेऽपि पिधानं केन

श्रीदशव्याख्या निरस्तम् । अत्र मैथिलाः । पितृभ्यः स्नानमसीति न्युज्जं पात्रं
 करोत्यधः । करोति तदुपरिन्यस्तपितामहप्रपितामहपात्राभ्यामित्यर्थः ।
 पितृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पितृमहं ग्रसेत् । प्रपितामहं ततो
 न्यस्य नोद्धरेत् च चालयेत् ॥ इति षमवचनेनैकवाक्यात् । तेन
 पितृपात्रे संश्रवान् स्थापयित्वा पिधानरहितमेव न्युज्जीकृत्य तदुपरि
 पितामहप्रपितामहपात्रद्वयं क्रमेण न्यसेदिति वदन्ति । अत्र तथा सति
 पात्रं न्युज्जं करोति पात्रास्तुरेणाधः करोतीति वाक्यभेदः स्यात् ।
 अस्मन्नमे तु अधःस्थितं पात्रं न्युज्जं करोतीत्येकमेव वाक्यं इत्येतत्

ক্রিয়তামিত্যপেক্ষা বিদ্যত এব । গৃহপরিশিষ্টবচনঞ্চ আন-
কাঙ্ক্ষিতকর্ষত্যাগপরম্ । তথা যমবচনাদপি প্রপিতামহ-
পাত্রেণ পিধানম্ । যথা যমঃ । পৈতৃকং প্রথমং পাত্রং
তস্মিন্ পৈতামহং ন্যসেৎ । প্রপিতামহং ততো ন্যস্ব নোদ্ধ-
রেন্ন চ চালয়েৎ ॥ পাত্রদ্বয়েন পিধানং বিকল্পার্থম্ । ন চ
পৈতামহমিতি সংশ্রবপরম্ । পৈতৃকং প্রথমং পাত্রমিতি
স্ববাক্যে পাত্রশ্রবণাৎ । অত্র কেচিৎ পিতৃপাত্রে মাতামহা-
দিসংশ্রবগ্রহণে বচনাভাবাৎ পিত্রাদীনামিব মাতামহাদী-
নামর্ঘ্যাদিপাত্রদর্শনাৎ মাতামহপাত্রে প্রমাতামহাদিদ্ধিক-
সংশ্রবং গৃহীত্বা পৃথগ্ভাতামহপাত্রশ্চ ন্যুক্তীকরণমাহুঃ । তদ-
সৎ । আৱতাস্তত্র তিষ্ঠন্তি পিতরঃ শৌনকোহব্রবীৎ ।
ইত্যর্থবাদস্বরসাৎ পিতৃভ্যঃ স্থানমসীতি মন্ত্রলিঙ্গাচ্চ ।
পিতৃসংরক্ষণায়ৈব ন্যুক্তীকরণং কার্যম্ । তচ্চ সক্রুৎ কৃতে-
নৈব ন্যুক্তীকরণেন মাতামহাদীনামপি কৃতং স্যাৎ । অতঃ

দেব ন্যাষ্যম্ । কিকৈবং পিধানরহিতস্য ন্যুক্তত্বে সংশ্রবগ্রহণমদৃষ্টার্থং
স্যাৎ ইতি গোড়াঃ তন্মতং দৃষয়ন্তি । বস্তুতো মৈথিলমতমেব সমী-
চীনমিত্যনুপদমেব বিবেচয়িষ্যামঃ । বেদেঃ বেদিক্রুপশ্রাদ্ধভূমেঃ । গোভি-
লীয়ানামিতি ন কার্যমিতি পূর্বেণাশয়ঃ । পিতৃদানপূর্বকত্বং ঋগ্বেদিনা-
মিতি শেষঃ । গোভিলীয়ৈর্ন কর্তব্যমিতি পূর্বেণাশয়ঃ । ক্রিয়তে
ছন্দোগাদিভিরিত্যর্থঃ । বিকল্পার্থমিতি । পৈতামহং প্রপিতামহং বা
ন্যসেদिति বিকল্পার্থমিত্যর্থঃ । এতচ্চ ন সমীচীনমুক্তং যমবচনস্য বিক-
ল্পার্থত্বে তত্র প্রথমমাদৌ পৈতৃকং পাত্রং ন্যস্য তস্মিন্ পৈতামহং ন্যসেৎ
ততঃ প্রপিতামহং ন্যসেদिति ক্রমাভিধানমনর্থকং স্যাৎ । তথা পিতৃ-
পাত্রস্য ন্যাসানন্তরং ন্যাসান্তরবিধিবিরোধশ্চ স্যাৎ । তস্মাৎ মৈথি-

प्रयाजादितन्त्रतावत् न्युञ्जीकरणतन्त्रतापि शास्त्रार्थः ।
 अतएवावाहनं तन्त्रेणैव क्रियते मातामहादीनामपि
 पितृशकवाच्यात् न्युञ्जीकरणमन्त्रस्यापि तन्त्रतैव । न्युञ्जी-
 करणं पितृपात्रे निधारय न्युञ्जमुत्तरतो असेत् । इति
 मंत्रपुराणवचनात् । उत्तरत्र कर्तव्यमत्रोपरिष्ठब्राह्मण-
 श्रोत्रस्यां दिशीति कण्पतरुः । ब्राह्मणानां वामपार्श्वे
 इति हलायुधः । आग्यातां कर्तुः सन्निहितत्वात् तस्यैव
 वामपार्श्वे इति परमार्थः । तीर्थश्राद्धे चार्घ्यावाहनेन
 कार्ये । यथा देवीपुराणे । श्राद्धं तत्र च कर्तव्य-
 मर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्राद्धं तत्तीर्थकं प्रोक्तं पितृणां
 तुष्टिकारकम् ॥ अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे श्राद्धं
 तथा नरैः । प्रातःपुरेव सदा कार्यं कर्तव्यं पितृ-
 तर्पणम् । विलम्बो नैव कर्तव्यो नैव विघ्नः समाचरेत् ॥
 तीर्थप्राप्तनिमित्तविषयमिदं तीर्थादिपदोपादानात् ॥११९॥

लोभमेव साधौरः । शौनकवचनस्तु बह्वृचविषयमेव । संश्रवग्रह-
 णग्यादृष्टार्थकता भवन्तेऽप्यावश्यकी तस्य क्लोपकाराङ्गत्वादिति ।
 विभाव्यम् । ततश्चेति । अतएव दक्षार्घ्यं संश्रवांस्तुष्टामिति बह-
 वचनमप्युपपद्यते इति । प्रयाजादितन्त्रतावदिति । आग्नेयार्ष्टिकपा-
 लोहमास्यारां ईन्द्रं परोहमावास्यारामित्युक्ताग्नेयादिति तयोपकार-
 कस्य प्रयाजादिपदकस्य तन्त्रतावदित्यर्थः । अतएवेति । तन्त्रतायाश्च
 शास्त्रार्थत्वादेवेत्यर्थः । अत्र मैथिलाः । पितृपात्रे पितामहप्रपिता-
 म्हपात्रयोः संश्रवमानाय एकं मातामहपात्रे प्रमातामहवृद्धप्रमाता-
 महयोः संश्रवकं समवनीय तयोः पृथगेव न्युञ्जीकरणं मातामहादिश्रा-
 द्धैतिकर्तव्यताकलापन्य । मातामहानामप्येव श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।
 इत्यतिदेशेन पृथगेव श्राद्धैरित्याहः । पितृशकवाच्यादिति । पितृ-

अथाग्नीकरणम् ॥ किमेतद्वैवकृत्यं पितृकृत्यं वेति
संशयः । दैवकृत्ये उपवीतिह्यदयः पितृकृत्ये
प्राचीनावीतिह्यदयः । ननु कथं संशयः सोमादिपदानां
देवतावाचिह्येन पितृवाचिह्याभावात् न सोमादीनामपि
पितृकृत्येः । यथा हारीतः । सोमो यमोऽग्निरा-
शैचव सोमपाः पिरतस्तथा । बर्हिषदोऽग्निश्चात्ताष्ट
ह्यतादः षड्विधो गणः ॥ अत्र छन्दोगपरिशिष्टम् । अग्नी-
करणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखो नैव देवे-
भ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥ अपसव्येन वा कार्येया
दक्षिणाभिमुखे न तु । निरूप्य हविरग्न्या अग्न्यै न हि
हूयते ॥ दैवकृत्ये हेतुमाह देवेभ्य इति । तथा
माध्यन्दिनी श्रुतिः । स उवाचाग्नी दे आहती जुहोति
देवेभ्य इत्यादि । पितृकृत्ये हेतुमाह निरूप्येति ।
अग्निमान्निर्वापेत् पितृचरुं वा शस्यमुष्टिभिः । पितृभ्यो

शक्यं प्राप्नुपितृलोकोपाधिविशिष्टरुच्यादिति भावः आख्यातादिति ।
न्यसेदित्याख्यातादित्यर्थः । सन्निहितत्वात् उपस्थितत्वात् । वामपार्श्वे इति ।
यस्य दक्षिणे लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मीकमाचक्षते उत्तरे च स्त्रिया इति
श्रुतेः उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पृष्ठे भविष्यतीति महाभारते च
वामोरुपार्श्वे उत्तरशकप्रयोगाद्दत्तरपदस्य वामबोधकत्वादिति भावः ।
वस्तुतो हलायुधमतमेव ज्ञायः । ब्राह्मणानां वामपार्श्वे न्यसेत्
संश्रवपात्रकम् । इति गरुडपुराणे विशेषाभिधानात् ॥ १११ ॥

अथाग्नीकरणम् । विचारफलमाह दैवकृत्यत्वं इति । अत्रेति अत्र
संशये छन्दोगपरिशिष्टे सिद्धान्तयतीति शेषः । उवासेति । अग्निश्च-
रुमवतार्येत्यर्थः । निर्वापस्य पितृ देव्यकृत्ये प्रमाणमाह अग्निमानिति ।
शस्यमुष्टिभिः सह चरुं चरुसाधनं घृतोदकादि निर्वापेत् पात्रे निःक्षि-

निर्बपामीति । सव्यं दक्षिणतो न्यसेदिति मत्स्यपुराणवच-
 नात् पितृभ्यामुक्तं निर्बपामीति वाक्येन चर्बर्थं पितृ-
 देशेनैव त्रीहिमुष्टिनिर्बापे कृते होमोऽपि पितृ-
 देशेनैव कार्यः । निर्बापहोमयोः समानोद्देशत्वात् ।
 अन्यथा निर्बापश्च होमार्थत्वात् नुपपत्तेः । ननु तथापि तद-
 वत् एव संशयः द्वयोरेव वचनार्थत्वात् । अत्र जिकनप्रभृ-
 तयः पूर्ववचनेन पूर्वपक्षमभिधाय उत्तरवचनेन सिद्धांतो
 दर्शित इत्याहः । तदसङ्गतं पूर्ववचनवैयर्थ्यापत्तेः
 पूर्वोक्तश्रुतिविरोधाच्च । किञ्च श्रुतिविरुद्धोऽप्ययं
 पक्षः । यथा वैजवापगृह्यम् । यज्ज्ञापवीत्यग्नौ करवाणीत्या-
 नुमन्त्र्याग्नौकरणं पित्रुपितृयज्ज्ञात्वा सर्वमनुक्रामेत् ।
 मत्स्यपुराणे । यज्ज्ञापवीती निर्बर्त्य ततः पर्युत्क्षणादि-
 कम् । प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं विजानता ॥
 पैठीनसिः । देवान् पितृंश्चावाहयिष्ये इत्यनुज्ज्ञाप्याग्नौ
 करिष्यामीत्यनुज्ज्ञाप्य कुरुष्वेत्यादि । अत्र देवानामा-
 वाहनम् अग्नौकरणहोमार्थमवगम्यमानमदृष्टार्थं स्यात् ।

पेत् । ततः सव्यं चरुपात्रमग्नेर्दक्षिणभागे न्यसेदित्यर्थः । पितृ-
 देशेन पित्रुपितृयज्ज्ञात्वा पितृदेशेन । अत्रथेति होमार्थत्वात् नुपपत्तेर्हो-
 मात्त्वानुपपत्तेः । नश्चिति । छन्दोगपरिशिष्टकृतापि तद्विधानादिति
 भावः । पूर्ववचनेन अग्नौकरणहोमश्चेति । प्रथमवचनेन पूर्वोक्त-
 श्रुतिर्माध्यन्दिनीश्रुतिः । अग्नौ करवाणीत्यामन्त्र्येति । अत्र वैजवाप-
 गृह्यस्य बह्वृचीयत्वात् तेषां करवाणीति प्रयोगः । पारस्करस्य यजुर्के-
 दिकत्वादग्नौ करिष्ये इति पारस्करश्रुतेर्बहुषामग्नौ करिष्ये इति ।
 अग्नौ करिष्यामीति गोभिलाच्च । सामगानामग्नौ करिष्यामीति प्रयोग

निरूप्य हविरन्यथा इति हेतुमग्निगदो न मुख्यार्थः किञ्च
 स्तुतिपरो निन्दापरो वेत्त्याहुम् । हेतुमग्निगदाधिकरण-
 मुख्यार्थत्वे तु देवश्राद्धमपि पितृर्थेन हविषा न श्यात् ।
 केचिं तु अथोपवाती सोमं पितृमन्त्रमग्निं कव्यवाह-
 नम् वज्रतेति लिखितसूत्रबलात् सोमपूर्वाहृतिद्वये
 उपवातिद्वयं अग्निपूर्वाहृतिद्वयपक्षे प्राचीनावीतिद्वयमिति
 व्यवस्थामाहः । तदसङ्गतम् । सोमपूर्वाहृतिद्वयपक्ष एव
 प्राचीनावीतिद्वयदर्शनात् । यथा शौनकः । प्राचीनावी-
 तीधूमोपसमाधाय मेक्केनावदाय अवदानसम्पदा जुह्यात्
 सोमाय पितृमते स्वधा नमः अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा
 नम इति । किञ्च अग्निपूर्वाहृतिद्वयपक्ष एव उपवातिद्वयं
 दृशते । यथा मत्स्यपुराणे । अग्नेः सोमवमाभ्याम् कुर्या-
 दाप्यायनं बुधः । इत्यभिधाय । वज्रोपवाती निर्वर्त्य
 ततः पर्युत्क्षणादिकम् । प्राचीनावीतिना काव्यमतः सर्वं
 विज्ञानता ॥ विकल्पोऽयं शाखाभेदव्यवस्थित इति कल्प-

इति सिद्धम् । अग्नौकरणमित्यत्र । आमश्राद्धं यदा कुर्यात् विधिः
 श्राद्धदः सूतः । हस्तेश्चग्नौकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विशेषतः । अग्नौ-
 करणशेषस्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ॥ इत्यादिनानावचनस्वरसादग्नौकरण-
 शकस्य श्राद्धाङ्गहोमार्थता । तेनाग्नौ विप्रपाण्यादावपि सर्वत्र होमे-
 श्चग्नौकरणं करिष्ये इत्यादिप्रयोगः । श्रीदत्तानिरुद्धभट्टादित्तिरप्येवं-
 विधप्रयोगो लिखितः । पर्युत्क्षणादिकमित्यादिना होमास्तु कर्म-
 परिग्रहः । आरुं परिपाटीतया सर्वमनुक्रमेण तत्परिपाटीक्रमेण
 कुर्यादित्यर्थः । अदृष्टार्थं स्यादिति । अन्यावाहनस्यान्यहोमार्थता-
 मन्त्रवेन अदृष्टार्थत्वमेव उद्घाच्यम् । तथाच सति कल्पनागौरवं स्यादिति

তরুপ্রভৃতয়ঃ । বস্তুতস্ত পিতৃকৃত্যত্বং দেবকৃত্যত্বং চ
 দ্বয়মপি বচনস্বরসাদবগম্যতে অত ইচ্ছাবিকল্পাঃ । যথা
 শ্রুতিঃ । অগ্নৌকরণে প্রাচীনাবীতী ভূত্বেত্যাदि । তথা
 মনুঃ । অপসব্যমগ্নৌ ছত্বা সৰ্ব্বমায়ৎ পরিক্রমং । অপ-
 সব্যেন হস্তেন নিৰ্বপেদুদকং ভুবি ॥ যমঃ । পিতৃনাবাহ-
 যিষ্যামীত্যুক্তা তু প্রাঞ্জলিঃ শুচিঃ । যে মামকা ইতি
 পুনঃ সম্যগ্নাবাহয়েৎ পিতৃন । ততঃ সংস্তীৰ্য্য দৰ্ভাণাং
 প্রস্তরং দক্ষিণামুখং । শঙ্খলিখিতৌ । সযতমন্নমনুজ্ঞাপ্য
 দৰ্ভৈর্দক্ষিণাগ্রৈরগ্নিং পরিস্তীৰ্য্য জুহুয়াৎ । ব্রহ্মপুরাণে ।
 যতাক্তমমিধৌ ছত্বা দক্ষিণাগ্রাঃ সমস্ত্রিকাঃ । তথা ।
 পলাশঃ সমিদের্থে তু নিযোজ্যঃ পিতৃকৰ্ম্মণি । ইত্যাदि ।
 শৌনকঃ । প্রাচীনাবীতীধুমুপসমাধায়েত্যাदि । এষু বচ-
 নেষু প্রাচীনাবীতিত্বপিত্রাবাহনদক্ষিণামুখত্বদক্ষিণাগ্রকুশা-
 স্তরদক্ষিণাগ্রসমিধানপিতৃকৰ্ম্মশব্দনির্দেশাঃ পিতৃকৰ্ম্ম-
 চিহ্নানুবগম্যন্তে । পূৰ্ব্বোক্তমধ্যান্দিনশ্রুতিবৈজবাপগৃহ-
 মৎশ্রুপুরাণস্বরসাৎ দক্ষিণোপবীতিত্বং গোভিলস্বর-
 সাচ্চ । যথাগ্নৌকরণানস্তরং গোভিলঃ । অত উৰ্দ্ধং

ভাবঃ । ননু হোমস্য দেবতার্থত্বে নিরূপ্য হবিরন্যম্বা ইতি হেতুম্নি-
 গদবিৰোধ ইত্যত আহ নিরূপ্যেতি । ন মুখ্যার্থ ইতি । ন মুখ্যার্থপরঃ
 কিন্তু কচিৎ স্ততিপরঃ কচিচ্চ নিন্দাপর ইত্যর্থঃ । এবঞ্চোক্তহেতুম্নি-
 গদস্য তাৎপর্যাভাবান মুখ্যার্থবোধকত্বং অতো ন বিৰোধঃ । পরস্ত্রুসতি
 বিশেষবচনে নিৰ্বাপহোময়োঃ সমানোদ্দেশ্যকত্ববৈপরীত্যনিন্দাপরত্ব-
 মেব । ইহ তু বৈজবাপাদিশেষবচনমেবাস্তীতি ভাবঃ । হেতুম্নি-
 গদাধিকরণ ইতি । সূৰ্পেণ জুহোতি তেন হন্নং ক্রিয়তে ইত্যত্র তেন

প্রাচীনাবীতিনা বাগ্‌যতেন কৃত্যং অগ্নৌকরণাদুর্দ্ধং প্রাচী-
 নাবীতিত্বমভিদধৎ পূৰ্ব্বমুপবীতিত্বং দর্শয়তি । অতঃ শ্রুত্যৈ-
 বিরোধে দ্বয়োরেব ধর্মত্বাদিচ্ছাবিকল্পঃ । অতএব
 মনুঃ । শ্রুতিবৈধিক্ত্ব যত্র শ্রাভত্র ধর্মাবভৌ স্মৃতৌ । উভা-
 বপি হিতৌ ধর্মৌ সম্যগুক্তৌ মনীষিভিঃ ॥ তপোক্তস্মৃতী-
 নামপি তুল্যবলত্বে বিরোধাদ্বিকল্পঃ । তথা চ গোতমঃ ।
 তুল্যবলবিরোধে বিকল্পঃ একেনৈব মুনিনা ছন্দোগপরি-
 শিষ্টকৃতা দ্বয়োৱপি স্বহস্তিত্বাৎ । ননু গোভিলেন
 সূত্রকৃতা উপবীতিত্বমাত্রাভিধানাত্তদ্বিরোধান্ন পরিশিষ্টস্ব-
 রসাদ্বিকল্পঃ । উচ্যতে । অত উর্দ্ধং প্রাচীনাবীতিনেত্যভি-
 ধানাচ্চপরিষ্ঠাদগ্নৌ করণেহনিরমোহবগম্যতে ইতি ভট্টভা-
 ষ্যব্যাখ্যানাৎ অয়মেবানিয়মঃ সূত্রস্বরসাদিক্কাহব্যক্তো
 ব্যক্তীকৃতঃ পরিশিষ্টকৃতেতি সর্বমনাকুলমিতি ॥১২০॥

হীতি হেতুম্নিগদস্য মুখ্যার্থত্বেহন্নকরণত্বস্য হেতোর্দর্শ্যাদাবপি সত্ত্বেন
 তেনাপি হোমপ্রসঙ্গ ইত্যতো হেতুম্নিগদো ন মুখ্যার্থ ইতি তত্রোক্তত্বা-
 দিতি ভাবঃ । মুখ্যার্থত্বে বাধকমপ্যাহ মুখ্যার্থত্বে ত্বিতি । পিতৃর্থ-
 নিরুপ্তত্বশেষেণ দেবশ্রাদ্ধমপি ন স্যাদিত্যর্থঃ । সোমপূর্বাহুতিদ্বয়ে
 ইতি । সোমায় পিতৃমতে স্বাহা অগ্নয়ে কবাবাহনায় স্বাহেত্যাহুতিদ্বয়ে
 ইত্যর্থঃ । অগ্নিপূর্বাহুতিত্রয়পক্ষেহগ্নিসোমায় স্বাহেতি । ইধ্যামিতি ।
 ইধ্যাখ্যং সমিধিশেষং উপসমাধায়ান্নৌ প্রক্ষিপ্য মেক্ষণেন চক্ৰম-
 বদায়াবদানসম্পদা সাজ্যেন গৃহীতচক্ৰখণ্ডেন জুহ্বাদিত্যর্থঃ । আয়ুং
 পরিক্রমমিতি পরিপাটীক্রমমিত্যর্থঃ । সন্নতমন্নমিতি । সন্নতমিত্যনেন
 ব্যঞ্জনব্যুদাসঃ । অতএব বিষ্ণুপুরাণম্ । জুহ্বাদ্যঞ্জনক্ষারবর্জমন্নং ততো-
 হনলে ইতি । একেনৈবেতি । এতেন ইচ্ছাবিকল্পেহষ্টদোষপাতাৎ

अथ हृतशेषदानम् । दैवे पात्रेहपि हृतशेषं देयम् । हृतशेषं प्रदद्यात् तू भाजनेषु समाहितः । हृतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीत्यादि वाञ्छवन्क्याकृत्या यनादितिः सामान्येनाभिधानात् । न तू । यत्र यत् क्रियते कर्म्यं पितृके ब्राह्मणान् प्रति । तत् सर्वं तत्र कर्तव्यं नैश्वदेवत्यपूर्वकम् ॥ इति देवलवचनात् देवपात्रेहपि तद्देयमिति समाधानं युक्तं एतस्य प्राप्तेः क्रममात्रपरत्वात् अन्यथा दैवे पित्रेहपि श्रात् । अत्र केचिन् । अग्नौकरणशेषस्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृगान्तु न दद्याद्वैश्वदेविके ॥ इति वम-वचनात् दैवे हृतशेषं न देयमित्याहः । तदस्य एतस्य क्रमविशेषनिषेधपरत्वात् क्रमास्तरेण तु दानमनिषिद्धमेव अन्यथा प्रतिपाद्येति विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च नायं हृतशेषनिषेधविधिः शास्त्रतः प्राप्यप्राप्तिविकल्पाभ्यां गतार्थत्वात् । वैश्वदेवे त्रिभिर्न हृतशेषं देयमिति पर्युदास एवायमिति चेन्न सामान्यप्राप्ते हि पर्युदासविधिः यजतिषु वे यजामहं कुर्यान्नानुवाजेष्विति-

शाधिभेदेन व्यवस्थितविकल्प एवेति केचिदुक्तं निरस्तम् । सूत्रकृतेति उपजीव्येन इति शेषः । तद्विरोधादिति । अत उक्तं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कार्यमित्यनेनाग्नौकरणादुक्तं प्राचीनावीतिताभिधानात् अग्नौकरणे तेनोपवीतिप्रतिपादनात् तद्विरोधादित्यर्थः ॥ २२० ॥

अथ हृतशेषदानमिति । सामान्येनाभिधानादिति । भाजनत्वादि-सामान्यरूपेणैवाभिधानादित्यर्थः । अन्यथा दैव इति । पित्रे यत् यत् कर्तव्यं तस्य तस्य वैश्वदेवे प्राक्कर्तव्यत्वाभिधायकत्वे इत्यर्थः ।

বৎ ইহ তু পিত্রে ত্বিত্তি বিশেষত এব প্রাপ্তেঃ অন্যথানু-
বাদাপত্তেঃ । ক্রমপর্যুদাসস্ত যুক্তঃ স্ববাক্যে পিত্রে ত্বিত্তি
দৈবপিত্র্যহুতশেষদানয়োঃ সামান্যক্রমাপ্রাপ্তেঃ । পিত্রে-
হুপীতি পাঠেহপি শক্যো দৈবপরিগ্রহার্থো জ্ঞেয়ঃ পিতৃপদে-
নৈব মাতামহাদীনাং সংগ্রহণাৎ বিপ্রপাণাবগৌকরণ-
পক্ষে তৎপাত্রে হুতশেষং ন দেয়ম্ । যথা ছন্দোগপরি-
শিষ্টম্ । পিত্রে বঃ পঙক্তির্মূর্দ্ধন্যস্তম্ পাণাবনগ্নিগান্ ।
হুত্বা মন্ত্রবদন্যেবাং তুষ্ণীং পাত্রেবু নিষ্কিপেৎ ॥ অন্যান্যে-
ষামিতি গ্রহণাৎ ॥ ১২১ ॥

অথান্নাদি সঙ্কল্পবাক্যম্ । তত্র শাঙ্খ্যায়নসূত্রম্ ।

অন্যথা দৈবে তদাননিষেধকত্বে । ননু পিতৃণাং প্রতিপাদ্য হুত্বা হুত-
শেষং পিত্রে পাত্রে প্রতিপাদয়েদিত্যর্থো বাচ্য ইত্যত আহ কিঞ্চিতি ।
প্রাপ্ত্যপ্রাপ্তিত্যাং ইতি । প্রাপ্ত্যস্য নিষেধে প্রাপকবিধিবিরোধঃ ।
অপ্রাপ্তস্য নিষেধে বৈয়র্থ্যমিতি । উভয়থৈব গতার্থত্বাৎ তন্নিষেধবিধা-
সম্ভবাদিত্যর্থঃ । অন্যথেনিতি । বিশেষপ্রাপ্তাবপি পর্যুদাসাভ্যুপগমে
বিশেষবিধিবলাদেবার্থসিদ্ধস্য তদিতরপর্যুদাসস্যানুবাদত্বেন বৈয়র্থ্যা-
পত্তেরিত্যর্থঃ । ক্রমপর্যুদাসেনিতি । পিত্রাদিক্রমেতরক্রমেণ দদ্যাদিতি
ক্রমপর্যুদাসঃ । ননু পূর্বার্কে পিতৃমাত্রাপ্রাপ্তেঃ কথং সামান্যক্রমপ্রাপ্তি-
রিত্যত আহ স্ববাক্যে ইতি সামান্যক্রমপ্রাপ্তেরিতি । তথাচ দৈবে
নিষেধানুপপত্ত্যা পিত্রে ত্বিত্তি তুশক্যোহপ্যর্থো দৈবপরিগ্রহার্থঃ তেন
যুগপছুতয়দানাসম্ভবাৎ দৈবক্রমপিতৃক্রমত্বৌদাসীত্বেন সামান্যক্রমমাত্র-
প্রাপ্তিরিতি ভাবঃ । অন্যেষামিতি । পাত্রালস্তস্ত তত্রাপ্যস্ত্যেব স্থালী-
স্থানস্যাপি হুতশেষত্বেন নামৃতেহমৃতং জুহোমীতি মন্ত্রলিঙ্গবিরোধঃ
হুতশেষনিষেধস্ত হোমার্থপৃথক্কৃতহুতশেষনিষেধবিষয়োহন্যথা তৎপাত্রে
স্থালীস্থানদানানুপপত্তেরিতি বোধ্যম্ ॥ ১২১ ॥

অন্থায়াসাবেতত্ত্ব ইত্যনুদিশ্য ভোজয়েৎ । কাত্যায়নঃ ।
 অসাবেষ তেহর্ষ ইতি । পিণ্ডপিতৃযজ্ঞাধিকারে স এব ।
 যথাবানক্তং পিণ্ডান্ দদ্যাদসাবেতত্ত্ব ইতি । অসাধিত
 সম্বোধনান্তনামোপলক্ষণম্ । তথা গোভিলঃ । অসাবেষ
 তে পিণ্ডা যে চাত্র স্বামনু বাংশ্চ স্বগনু তস্মৈ তে
 স্বধেতি । অসাবেতত্ত্বে তিলোদকম্ অসাতে তত্ত্বে সূত্র-
 গিত্যাদি স্বধান্তম্ । ব্রহ্মপুরাণে । ততো মধুযতাক্তস্ত
 সোষমন্নং তিলাশ্বিতম্ । গৃহীত্বা দেব নীর্ণেন প্রণবেনৈব
 তৎ পুনঃ ॥ এতদ্বো হ্নমিত্যুক্তা পিশ্বেদেবাংশ্চ সংযজেৎ ।
 পিতৃভ্যস্তু ততো দদ্যাদন্নমামন্ত্রণে ন তু ॥ অমুকামুক-
 গোত্রৈতৎ তুভ্যমন্নং স্বধা নমঃ । নম ইতি স্ত্রীশূদ্রবিষয়ম্ ।
 এতেনামুক সগোত্র পিতরমুকদেবশাস্ত্রে তত্ত্বেহ্নমং স্বধেতি
 যজুর্বেদিনামুৎসর্গবাক্যম্ । অমুক সগোত্র পিতরমুকদে-

অথান্নাদি সঙ্কল্পবাক্যম্ । অনুদিশ্য নির্দিশ্য এষ তেহর্ষ ইত্যত্র
 বাজসনেয়িনামর্ষশব্দো নির্বকারঃ পুংলিঙ্গঃ এতৎকাত্যায়নবচনাৎ । সাম-
 গানাক্ত সযকারো নপুংসকলিঙ্গঃ এতত্তেহর্ষ্যমিতি গোভিলাৎ । পিণ্ডং
 দদ্যাদসাবেতত্ত্বে ইতি অত্র বাক্যরচনাবিধৌ এতদ্বিতি নপুংসকলিঙ্গ-
 নির্দেশাৎ বাজসনেয়িনাং নপুংসকলিঙ্গঃ পিণ্ডশব্দঃ । অতস্ত্রীংস্ত্রীন্পিণ্ডান্
 দদ্যাদিতি পারস্করদর্শনাৎ পুংলিঙ্গঃ পিণ্ডশব্দো বাজসনেয়িনামিতি মৈথি-
 লানাং ভ্রম এব । সামগানাক্ত এষ তে পিণ্ড ইতি গোভিলাৎ পুংলিঙ্গ এব
 পিণ্ডশব্দ ইতি । সম্বোধনান্তোপলক্ষণমিতি । গোত্রসম্বন্ধনাম্নাং সম্বো-
 ধনান্তানামুপলক্ষণমিত্যর্থঃ । এষ তে পিণ্ড ইত্যত্র এষ তে পদদ্বয়ং বাচ-
 নিকম্ । তত্র চৈকস্যাৎদৃষ্টার্থত্বমিতি প্রাঞ্চঃ । অন্যে তু এষ তে পিণ্ড
 ইতি লৌকিকাভিলাপঃ । যে চাত্র স্বামিতি তু বৈদিকঃ লৌকিকবৈদি-
 কয়োশ্চান্বয়াযোগাদুভয়ত্রৈব তেপদং বাচ্যং ইত্যাহঃ । তদসং আকা-

বশস্মিন্নে তত্তেহন্নং যে চাত্রে ত্বামনুযাংশ্চ ত্বমনু তস্মৈ তে
 স্বধেতি ছন্দোগানাম্ । অমুক সগোত্র পিতরমুকদেবশ-
 স্মিন্নে তদন্নং তুভ্যং স্বধেতি সামান্যধর্ম্মঃ । পৌরাণিক-
 ত্বাৎ পুরাণকাত্যায়নয়োরেকবাক্যতয়া এতত্তেহন্নং তুভ্যং
 স্বধেতি বাক্যকল্পনা ন প্রামাণিকী ছয়োরেব নিরাকা-
 ঙ্ক্ষত্বাৎ । তে তুভ্যমিতি পদয়োঃ পর্যায়য়ো যুগপৎপ্র-
 যোগানর্থক্যাচ্চ । শূদ্রেণ তু বিশেষতঃ পৌরাণিক এব
 বিধিঃ কর্তব্যঃ । যথা ভবিষ্যপুরাণে । ব্রাহ্মণাদিষু বর্ণেষু
 ত্রিষু বেদাঃ প্রতিষ্ঠিতাঃ । মন্বাদীনি চ শাস্ত্রাণি তথা-
 ঙ্গানি সমস্ততঃ ॥ শূদ্রাশ্চমে ভূশং দীনাঃ প্রতিভাস্তি
 মম দ্বিজ । কশ্চৈচমামাগমঃ প্রোক্তঃ পরো দ্বিজ মণী-
 যিভিঃ ॥ ত্রিবর্গপ্রাপ্তয়ে ব্রহ্মন্ শ্রেয়সে চ তথোভয়োঃ ॥
 স্তমস্তরুবাচ । সাধু সাধু মহাবাহো শৃণু মে পরমং
 বচঃ । চতুর্নামপি বর্ণানাং যানি প্রোক্তানি শ্রেয়সে ॥

জ্ঞাদিসত্তে লৌকিকবৈদিকয়োঃরয়ে বাধকাত্বাৎ । অন্যথাত্ৰৈব কথং
 যে চাত্রে ত্বামিতি মন্ত্রপ্রবিষ্টেন স্বধাশকেন এষ পিণ্ড ইত্যস্যাঘয়ঃ । অত-
 এব বাচস্পতিমিশ্রেণ অদ্যেত্যাদি রুদ্রদৈবতং বৃষমিতি লৌকিকেন এনং
 যুবানং পতিং বো দদানীতি বৈদিকেণ চ মিলিত্বা বৃষোঃসর্গাভিলাপ
 উক্ত ইতি । নব্যাস্ত যেষু চ ত্বামনু লক্ষীকৃত্য তিষ্ঠন্তি যাংশ্চামু লক্ষীকৃত্য
 ত্বং তিষ্ঠসি তস্মৈ সর্ষস্মৈ তে তুভ্যাক এষ তে ত্বদর্থকল্পিতঃ পিণ্ডঃ স্বধা
 ইতি সন্দেহবাক্যার্থে তে পদদ্বয়ার্থো নানুপপন্ন ইতি সমাদধুঃ । তিলা-
 যিতমিতি । দৈবে যববিকরণনিয়মাৎ তিলাযিতমিতি শাখ্যন্তরীয়মিতি
 শ্রীকচিস্তামনিঃ । এতন্ন ইতি চতুর্থ্যস্তপদেন বিশ্বেদেবা ইতি সম্বোধন-
 পদাক্ষেপ ইতি সম্প্রদায়ঃ । তন্ন তথা সতি দানেহপি তুভ্যং সম্প্রদদে
 ইতি চতুর্থ্যস্তপদাৎ সম্বোধনপদাক্ষেপাপত্তেঃ । বস্তুতঃ সাংখ্যায়নেনা-

ধর্মশাস্ত্রাণি রাজেন্দ্র শৃণু তানি নৃপোত্তম । বিশেষতন্তু
 শূদ্রাণাং পাবনানি মনীষিতিঃ ॥ অষ্টাদশ পুরাণানি চরিতং
 রাঘবশ্চ চ । রামশ্চ কুরুশাৰ্দূল ধর্মকামার্থসিদ্ধয়ে ॥
 যথোক্তং ভারতং বীর পারাশর্যেণ ধীমতা । বেদার্থং
 সকলং যোজ্যং ধর্মশাস্ত্রাণি চ প্রভো ॥ ননু গোত্রনস্বক-
 নাম্নাং ক্রমনিয়মো নিস্প্রমাণকঃ । প্রত্যুতানিয়মেন, প্রয়ো-
 গো মুনীনাং দৃশ্যতে । তথা বিষ্ণুঃ । নানগোত্রাভ্যামু-
 দঙ্ঘু শ্বেষু । ব্রহ্মপুরাণে । অমুকামুকগোত্রৈঃ তৎ তৃত্যম্নং
 স্বধা নমঃ । তথা । প্রদাক্ষণঞ্চ নেনিঙ্গাদেগোত্রনামানু-
 মন্তিতম্ । ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । গোত্রনামভিরামন্ত্র
 পিতৃনর্ঘ্যং প্রদাপয়েৎ । সম্বন্ধার্ণকপদপ্রয়োগোহপ্যপ্রা-
 মাণিকঃ । উচ্যতে । গোত্রনস্বকগোত্রান বিশেষণত্বাৎ
 বিশেষণবিশেষ্যক্রমস্য নাগৃহীতবিশেষণত্বায়লক্ষত্বাৎ
 গোত্রনস্বকয়োঃ ক্রমনিয়মঃ কৃত ইতি চেৎ ন গোত্রনস্ব-
 ক্কোল্লেক্ষস্য গোভিলাদিবচনসিদ্ধত্বে তৎক্রমস্য তৎপাঠ-
 ক্রমসিদ্ধত্বাৎ । যথা গোভিলঃ । গোত্রং স্বরান্তং সর্ক্বত্র

সাদেততে ইতি সামান্যভিধানাৎ তুল্যন্যায়াত্ত । দেবপক্ষেহপি অতি-
 লাপে সম্বোধনপদলাভঃ । অমুকামুক ইতি এতেন প্রত্যেকরূপেণ পিত্রা-
 দিত্রীনুদ্दिशा তন্ত্ৰেণোৎসর্গঃ ন তু পিতৃত্ব ইতি দর্শনাৎ সাহিত্যক্রমঃ
 কার্য্যঃ প্রাগেব বিরূতমেতৎ । শ্রীশূদ্ৰবিষয়মিতি । বিষয়ভেদেন ব্যব-
 হাসন্তবেহদৃষ্টার্থমেকত্র তুল্যার্থকপদদ্বয়প্রয়োগকল্পনাত্মাষ্যাব্যর্থত্বাদিতি
 ভাবঃ । অতএব গোভিলাদৌ স্বধাপদমাত্রোক্তিঃ । সামান্যধর্ম ইতি ।
 সর্ক্বশাখিগোচর একপ্রকারোহভিলাপ ইত্যর্থঃ । তেন সামগানামপি
 যে চাত্র ত্বেতি পাঠঃ । অতএব বক্ষ্যতি । একা শ্রুতিঃ সর্ক্বশাখিসাধা-

গোত্রস্বাক্ষর্যকর্মাণি । গোত্রস্ত তর্পণে প্রোক্তঃ কৰ্ত্ত-
 এবং ন মুহুতি ॥ সৰ্ব্বত্রৈব পিতঃ প্রোক্তং পিতা তর্পণ-
 কৰ্ম্মাণি । পিতুরক্ষর্যকালে তু অক্ষর্যাং তৃপ্তিমচ্ছতা ॥
 শৰ্ম্মনর্ঘাদিকে কার্যে শৰ্ম্মা তর্পণকৰ্ম্মাণি । শৰ্ম্মণোহক্ষর্য-
 কালে তু পিতৃণাং দত্তমক্ষরম্ ॥ তথা পারস্করপ্রচেতো-
 নান্না বান্দ্রয়ং পঠ্যতে । অর্ঘদানেহন্নসঙ্কল্পে পিণ্ডদানে
 তথাক্ষয়ে । গোত্রস্বক্ৰনামানি যথানং প্রতিপাদয়েৎ ॥
 গোত্রস্বক্ৰনামানি পিতৃণামনুকীৰ্ত্তয়ন্ । একৈকস্ম তু
 বিপ্রস্ম অর্ঘ্যপাত্রং বিানক্ষিপেৎ ॥ পিণ্ডদানে শঙ্খনিখিতৌ ।
 সবেন পার্ণনা দক্ষিণং পাণিমুপসনাধায় একৈকং ত্রিভি-
 রামন্ত্র্যাসাবেতত্ত ইতি ত্রিভির্গোত্রস্বক্ৰনামভিঃ তদেবং
 পূর্নেক্ষাঙ্কশাঙ্খ্যায়নাদিবচনৈঃ শ্রাব্ধে দৈবপিত্রেয়াংসর্গ-

রগীতি কিন্তু গোভিলোক্তাভিলাপ এব তেষাং তৎপাঠ ইতি প্রতি-
 পাদিতম্ । অত্র মৈথিলাঃ গোভিলেনার্ঘ্যগন্ধাদ্যন্নাবনেজনপিণ্ডসূত্র-
 দানেষু ষট্শ্বেব বিশিষ্য মন্ত্রাভিধানাং আসনান্নোংসর্গয়োর্ঘে চাত্র
 হেতি যজ্ঞো নাস্তীতি প্রাহঃ । একত্রৈব তৎপ্রয়োগে তন্মাত্র এব তৎ-
 প্রয়োগো নান্যত্রৈতি ভ্রমনিরাসায় নানাস্থানেহর্ঘ্যাদৌ গোভিলেন তন্মন্ত্র-
 নির্দেশঃ প্রদর্শনার্থঃ এব কৃতঃ তেনাসনোংসর্গাদাবপি তন্মন্ত্রপাঠঃ । শ্রুত-
 ক্রমত্যাগঃ ছন্দোগর্ভিঃ এব দ্বিবিধাভিলাপমূলশ্রুতিদ্বয়কল্পনাকৌরবং
 স্মাদিতি গোড়াঃ । অত্র কাত্যায়নগোভিলব্রহ্মপুরাণাদিষু সৰ্ব্বত্রৈত-
 চ্ছন্দানস্তরং দেয়দ্রব্যনির্দেশাং প্রাক্ তে তুভ্যং পদয়োর্দর্শনাদে-
 তদন্নং তুভ্যং স্বধেত্যাदिপ্রয়োগঃ । শ্রুতক্রমত্যাগস্থান্যাযাত্বাৎ অতএব
 নৈতৎপদস্থানে ইদংশকপ্রয়োগোহপীতি বোধ্যম্ । ননু যথা ছন্দো-
 গানামভিলাপে তে পদদ্বয়োপপত্তিস্থথা তে তুভ্যং পদয়োৰপ্যুপপত্তির্ভ-
 বিষ্যতি ইত্যাহ তে তুভ্যমিতি । সামগানাক্ত গোভিলোক্তদ্বাদনায়ত্যা-

বাক্যে সম্বোধনান্তপদোপান্তয়োর্দৈবপিত্রোশ্চতুর্থ্যেষু
নির্দেশ ইত্যেকৈব শ্রুতিঃ সর্বশাখিসাধারণী কল্পনীয়।
অপরে। বিশেষঃ শাখিভেদব্যবস্থিত ইতি প্রাণ্ডুক্তম্।
অক্ষব্যদানে ষষ্ঠ্যন্ততামাহ গোভিলঃ । শর্মণোহক্ষব্য-
কালে ত্বিতি । ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । অক্ষয্যোদকদানন্তু
অর্ঘদানবদিষ্যতে । ষষ্ঠ্যেব নিত্যং তৎ কুর্ষ্যান চতুর্থ্যা-
কদাচন ॥ অর্ঘদানবদিতি জ্যেষ্ঠোত্তরকরত্বমতিদিশ্যতে ।
ননু চতুর্থ্যন্তবাক্যমাহ বিষ্ণুঃ । নমো বিশ্বেভ্যা দেবেভ্যা
ইত্যনুমাদৌ প্রাণ্ডুখয়োর্নিবেদয়েৎ পিত্রে পিতামহায়
প্রপিতামহায় চ নামগোত্রাভ্যামুদঙ্গুখেষু ন পূর্বোক্তা-

হৃষ্টার্থমেব তথা প্রয়োগ ইতি ভাবঃ । আগমঃ শাস্ত্রম্ । বেদার্থো
ধর্মশাস্ত্রাণি চ তদর্থাংশ্চ সংযোজ্য ভবেৎ তদযুক্তমিত্যর্থঃ । ক্রমনিয়ম
ইতি । গোত্রপদনির্দেশানন্তরং সম্বন্ধিবাচকপিত্রাদিপদনির্দেশোহনন্তরং
নামনির্দেশ ইতি ক্রমো নিম্প্রমাণক ইত্যর্থঃ । নাগৃহীতবিশেষণেতি
ন্যায়াৎ বিশিষ্টবুদ্ধৌ বিশেষণজ্ঞানং প্রাগপেক্ষিতং তদর্থাৎ বিশেষণপদস্য
প্রাণ্ডনির্দেশ ইত্যর্থঃ । স্তরান্তমিতি । সম্বোধনান্তমিত্যর্থঃ । শর্ম্মেতি ।
শর্ম্মশাতসুখানি চ ইত্যনেন নপুংসকত্বেহপি পুংলিঙ্গপ্রয়োগশ্চী-
ন্দসঃ । অপরে। বিশেষঃ শাখিভেদেনাৰ্ঘপিওশব্দরোল্লিঙ্গভেদঃ গোভি-
লোক্তাভিলাপে গোভিলীয়ানাং যে চাত্র ত্বেতি পাঠ ইত্যাদি-
রূপবিশেষঃ । ষষ্ঠ্যেব নিত্যমিতি । ন কেবলং পার্শ্বণে কিন্তু
নান্দীমুখেহপীতি নিত্যপদলভ্যেহর্থঃ । এতচ্চ গোভিলীয়ানাংমেব ।
বাজসনেয়িনাক্ত পার্শ্বণে ষষ্ঠ্যন্ততা নান্দীমুখে প্রথমান্ততা পার্শ্বরেণ তথা-
বিধানাৎ । ন চতুর্থ্যা কদাচনেত্যনেন চতুর্থীযুক্তঃ যে চাত্র ত্বেতি মন্ত্র-
নিষেধঃ । অন্যথা ষষ্ঠ্যেব ইত্যনেনৈব তন্নিষেধসিদ্ধেবৈবর্থ্যাপাতাৎ ।
জ্যেষ্ঠোত্তরকরত্বমিতি । যথাহন্যেবাং করোপরিস্থিতে পঙ্ক্তিশ্রেষ্ঠ-

नेकवचनविरोधान्नम इति विश्वेभ्यो देवेभ्यो निवेद-
येदिति त्रिक्रमेण योजना कार्या । अन्यथा नमो
विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यपि क्रमः स्यात् । किञ्च पित्रे
पितामहाय अपितामहाय च निवेदयेदिति सन्धकेन चतु-
र्थ्यस्तुता लभ्यते । विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यस्यापि निवे-
दयेदित्यनेन सन्धकः । ननु समानं गोग्रामश्चेति सगोग्र-
पदव्युत्पत्तौ प्रकृते अर्थसङ्गतिर्न स्यात् न सगोग्रपदस्य
गोग्रपर्यायत्वात् । यथा महाभारते मोक्षधर्म्ये । परा-
शरसगोग्रस्य वृद्धस्य सुमहात्मानः । भिक्षाः पञ्चशिखस्याहं
शिरस्यः परमधार्मिकः ॥ वाङ्मवक्त्रः । समानास तदर्काहो
नामजातिसगोग्रकैः । सन्धकारिकात्वीर्यपितृनामादि-
चिह्नितम् ॥ लेख्यं कुर्यादिति सन्धकः । अतो गोग्रसगोग्र-
योर्विकल्पः ॥ १२२ ॥

ब्राह्मणस्य कवेर्ष्यप्रक्षेपस्तथाकव्योदकप्रक्षेपेऽपीत्यर्थः । एतद्वोचनं
नम इत्यादि न वाक्यं किञ्च विष्णुवचने नमःपदस्य प्राङ्निर्देशात् । एत-
दन्नं नमो व इत्यादि चतुर्थ्यस्तुपदान्तमेव तदित्याशङ्कते नञिति । त्रिक्र-
मेणेति । इतिपदस्य नमःपदानन्तरं देवेभ्य इत्यनन्तरं निवेदये-
दिति क्रमेणेत्यर्थः । अन्यथा उक्तक्रमस्य विवक्षितत्वे क्रमः स्यादिति ।
तथा सति एतद्वोचनमिहोक्तं त्रिक्रमपुराणविरोधः नोक्तः स्यादिति ।
क्रमस्य विवक्षितत्वमिति भावः । विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यस्य निवेदये-
दित्यनेन सह सन्धके युक्त्यन्तरमाह किञ्चेति । निवेदयति नासन्धक इति
साहचर्यादिति शेषः । नञिति । काश्यपगोन इत्यादौ काश्यपो गोग्र-
मादिपुरुषो यस्या स काश्यपगोग्र इत्यर्थसङ्गतिः स्यात् । काश्यपसगोग्र
इत्यादौ काश्यपः सगोग्रं यश्चेत्यर्थः स्यात् काश्यपस्य च गोग्रत्वात्वात्
तस्य गोग्रान्तरसङ्केहपि काश्यपसन्तानस्य तद्वोच्यत्वात्वात् उक्तार्थसङ्ग-

अथ ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः प्राधान्यविचारः ।
 इदमत्र विचार्य किं ब्राह्मणभोजनं प्रधानम् उत पिण्ड-
 दानम् उभयं वा । तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानमिति
 गोविन्दराजः । फलश्रुतेः । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति
 न्यायात् पिण्डदानमङ्गम् । यथा मनुः । एकैकमपि विद्वांसं
 दैवे पित्रे च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति नाम-
 त्नेज्जान् बहूनपि ॥ पिण्डदानान्तरेणापि मघादौ श्राद्धदर्श-
 नाच्च गयादौ पिण्डदानमात्रदर्शनात् पिण्डदानं प्रधानमित्य-
 परः । तथाहशक्तौ पिण्डदानमात्रमाह निगमः । आहि-

तिर्न श्रादित्यर्थः । लेख्यमिति । ऋणादिविषये ऋणग्रहणसम्बन्धवत्समा-
 सपक्षतिथ्यान्तर्मर्गाधमर्गनामजातिगोत्रसहाध्यायिबन्धुचारिणामपि पितृनाम-
 चिह्नितं लेख्यं कुर्यादित्यर्थः । विकल्प इति । वस्तुतो गोत्रं
 स्वरात्तुं सर्वत्रेति गोत्रनामानुमन्त्रितामति । गोत्रनामानुवादौत्यादिषु
 सर्वत्र मुनीनां गोत्रपदमात्रप्रयोगात् तत्पदास्तुर्भावेनैव श्रुतेः कल्प-
 नीयतरा श्राद्धौयाभिलाषे गोत्रपदस्यैव निर्देशः कार्यो न संगोत्र-
 पदस्य विकल्पस्तु श्राद्धातिरिक्तविषय एवेति बोध्यम् ॥ १२२ ॥

अथ ब्राह्मणभोजनेति । अत्र भोजनपदं करणसाधनात् ब्राह्म-
 णस्य भोजनं यस्यादिति बह्व्रीहाश्रयणात्क्रेतुभूतान्नोत्सर्गपरं त्याग-
 स्यैव श्राद्धतरा प्राक्प्रतिपादितत्वात् । अतएव कुशमयब्राह्मणपक्षे
 ब्राह्मणभोजनाभावेऽपि श्राद्धत्वसिद्धिः । फलवत्सन्निधाविति । फलं
 ऋगादि तद्वत् तज्जनकं प्रधानमित्यर्थः । तस्य सन्निधौ तत् कथं श्रादि-
 त्याकाङ्क्षायां सत्यां अफलं यत् कर्म तदङ्गमित्यर्थः । अतएवोक्तम् ।
 अविच्छिन्ने कथञ्चावे यत् प्रधानस्य पठ्यते । अविज्ञातफलं कर्म
 तस्य प्रकरणाद्गता ॥ इति । अस्यार्थः । प्रधानस्य कर्मणः कथञ्चावे
 कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामनिरुद्धायां अविज्ञातफलं अश्रुतफलं यत्

তাংগেঃ পিতৃর্চনং পিতৃগুরেব ভীষ্মস্য পিণ্ডদানে শান্তনো-
 রুভানকরদর্শনাচ্চ উভয়মুক্তৈরুভয়ং প্রধানমিতি ভট্টনা-
 রায়ণপ্রভৃতয়ঃ । তথা চ শ্লোকাঃ । প্রাধান্যং পিণ্ডদানস্য
 কেচিদাত্তুর্শনীষিণঃ । গয়াদৌ পিণ্ডদানস্য স্মর্যমাণস্য দর্শ-
 নাৎ ॥ শ্রুতো চ পিণ্ডদানস্য কেবলস্য বিধানতঃ । ভীষ্মস্য
 দদতঃ পিণ্ডান্ হস্তোভানশ্রুতেরপি ॥ ভোজনস্য প্রধানত্বং
 বদন্ত্যন্তে মনৌষিণঃ । ব্রাহ্মণানাং পরীক্ষায়াং মহাবল্লস্য
 দর্শনাৎ ॥ মহাকলবিধিশ্চৈব পঙক্তিপাবনভোজনাৎ ।
 অপঙক্ত্যভোজনে দাতুর্শ্মহানর্থপ্রদর্শনাৎ ॥ আমশ্রাদ্ধবিধা-

কর্ম পঠ্যতে কথ্যতে তস্য প্রকরণবলাৎ তৎপ্রধানাঙ্গতেতি । ন চ
 যস্য পর্ণময়ী জুহুর্ভবতি ন স পাপশ্লোকং শৃণোতি গোদোহেনাপঃ
 প্রণয়েৎ পশুকাম ইত্যাহুর্জপর্ণজুহুগোদোহকরণকাপঃপ্রণয়নাদ্যঙ্গে-
 হব্যাপ্তিঃ ফলশ্রুতিসংঘেনাফলত্বাভাবাদিতি বাচ্যং । অফলপদেন
 প্রধানজন্যফলাজনকত্বস্যৈব বিবক্ষিতত্বাৎ । যত্র যত্র চাঙ্গে ফল-
 শ্রুতিরস্তি তত্র তত্তদঙ্গসহিতপ্রধানস্যৈব তৎফলজনকত্বেন প্রধানাজনা-
 ত্বাভাবাৎ । অন্যথা তত্তদঙ্গনিষ্পত্তৌ দৈবাৎ প্রধানানিষ্পত্তাবপি তত্তৎ-
 ফলোদয়প্রসঙ্গাৎ শিখাবন্ধনোপবীতধাদাদীনাং প্রাধান্যোপাস্ত্রতাব্যব-
 হারো গৌণ ইতি সম্প্রদায়ঃ । বস্ত্রতন্ত্র প্রধানশিখাবন্ধনাৎ অঙ্গশিখা-
 বন্ধনং পৃথগেব কিন্তুঙ্গীভূতশিখাবন্ধনে কৃতে প্রসঙ্গাৎ প্রধানশিখাবন্ধন-
 সিদ্ধিঃ স্নানান্তর্পণাৎ প্রধানতর্পণসিদ্ধিবাদিতি বাচ্যং । উক্তানাক্ত
 ফলব্রতাং স্বর্গাদিরূপতত্তৎফলজনকানাং প্রধানকর্ষণাৎ বাগাদীনাং যঃ
 সন্নিধিঃ তত্তৎফলজননে ব্যাপারঃ পরমাপূর্বরূপঃ । তজ্জনকত্বে সতি
 নিমিত্তসমুপা জনকত্বলাভাৎ । অফলং স্বর্গাদিরূপমুখ্যফলাজনকত্বম্ ।
 তথাচ তজ্জগুপারমাপূর্বজনকত্বে সতি তজ্জন্যমুখ্যফলাজনকত্বং তদঙ্গত্ব-
 মিতি পর্য্যবসিতম্ । ন চাস্ম্য ফলাজনকত্বে তত্র আবৃত্যনুপপত্তিঃ

नञ्च विना पिण्डैः क्रियाविधेः । तदालभ्याप्यन्ध्याय इत्येव
 श्रवणादपि ॥ विधिद्वेषमुपादाय समष्टे तन्मतं पुनः ।
 प्राधान्यमुभयोर्घ्न्यात्तस्यादेष समुक्तयः ॥ वस्तुतस्तु । यद्यपि
 अग्नौहूतेन देवस्थाः पितृश्चा द्विजतर्पणैः । नरकश्चाश्च
 तृप्यन्ति पिण्डैर्दातुस्त्रिभिर्भुवि ॥ इति वचनात् ब्राह्मण-
 भोजनपिण्डदानयोः फलश्रुतेर्घ्नोरेव प्राधान्यं युज्य-
 ते । यद्यपि च निमित्ततो ब्राह्मणभोजनञ्च पिण्डदानञ्च चा-
 ननुष्ठानेहपि च तयोः प्राधान्यं नानुपपन्नमसोमवाजि-

श्रवणकैष्टसाधनता ज्ञानविरहादिति वाच्यम् । फलजनकत्वेन परमापूर्व-
 स्यात्पीठतया तत्साधनताङ्गानादेव तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः । अतएव यागे
 राधादङ्गे वैधीतिसिद्धांतः । अस्यार्थः । रागः स्वर्गादिफलेच्छाधीनयागे
 प्रवृत्तिर्कैधी विधिरपूर्वत्वं तदिच्छारा अङ्गे प्रवृत्तिरिति । नच प्रायश्चित्ता-
 ङ्गेहव्याप्तुः प्रायश्चित्तस्य साक्षादेव पापनाशहेतुतया तत्र परमापूर्व-
 विरहादिति वाच्यं काम्यश्रुतेः लिङ्गः कार्यशक्तिकलनावश्यकत्वे वाचक-
 शकसत्त्वात् प्रायश्चित्तेहपि तदावश्यकत्वात् नित्यनिषेधापूर्वत्वं । अत-
 एवोक्तं काम्ये क्लृप्तशक्तिलिङ्गादिनित्ये निषेधे चापूर्वकलनात्
 प्रायश्चित्तस्य च नित्यत्वं निर्विवादमेवेति । उदीच्याङ्गदक्षिणादानादि-
 विलम्बेन कार्यविलम्बात् साक्षात् पापनाशं प्रति हेतुत्वसम्भवाच्चेति
 व्याचक्षुः । तदसं प्रकृतार्थगतनिमित्तताया एव सर्वत्र निमित्तसंप्रमी-
 वाद्यत्वेन प्रकृतार्थनिरूपितानानिष्ठनिमित्तताया निमित्तसंप्रम्याभिधातु-
 मशक्यत्वात् । श्राद्धे फलश्रुतिं दर्शयति । यथा मनुरिति । मघादावि-
 त्यादिपदात् नित्यश्राद्धपरिग्रहः । गरादावित्यादिना तीर्थश्राद्धाशक्तन
 कर्तव्यस्य तीर्थे पिण्डदानमात्रस्य परिग्रहः । अन्यत्रापि केवलं पिण्ड-
 दानं दर्शयति यथाशक्त्वापि । आहिताग्नेरिति निरग्नेस्तु तत्रापि
 ब्राह्मणभोजनमात्रमेवेति बोध्यम् । अर्घ्यमाणस्य स्मृत्युक्तञ्च आमश्राद्ध-

पक्षे दधिपरोयागवत् । तथापि । नित्यश्राद्धमदैवः श्रा-
द्धयपिण्डविवर्जितम् । इति । तथापि महती पूजा कर्त-
व्या पितृदेवते । ऋक्षे पिण्डप्रदानस्तु ज्येष्ठपुत्री विव-
र्जयेत् ॥ इति हारीतदेवीपुराणवचनाभ्यां पिण्डदान-
निषेधोऽवगम्यते । न चाप्राप्तस्य निषेधो घटते । न
चातिदेशमन्तरेण प्राप्तिरस्ति । अतिदेशश्चाप्यत्र युज्यते
न तु प्राधान्ये प्रधानेन प्रधानस्थानतिदेशात् उपकार-
कत्वेनैवातिदेशस्य सप्रमाध्याये दर्शितत्वात् । अतो

विधानस्येति । यद्यपि आमश्राद्धेऽपि तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डा-
न्तेनैव निर्वपेदिति पिण्डदानमस्ति तथापि अशक्तवामश्राद्धस्य विषे-
यस्य पिण्डैर्किंनो क्रियाविधेर्दर्शनात् इति पूर्वोक्तेनाश्रितोऽर्थः ।
तथाच नित्यस्य कर्मणो यथाशक्त्युपदेशादश्रवाधेऽपि प्रधानस्यावश्य-
मनुष्ठेयत्वस्योक्त्या प्रकृते श्राद्धस्य प्राधान्यसिद्धिः पिण्डदानस्याश्रित्यसिद्धि-
चेति भावः । वस्तुतस्तु । आमश्राद्धं यदा कुर्यात् विधिज्ञः श्राद्धदः सूतः ।
तेनाग्नौकरणं कुर्यात् पिण्डान्तेनैव निर्वपेत् ॥ इत्यत्रैव श्राद्धात्
पृथक्त्वेन पुनःपिण्डदानातिधानादनोऽसर्गस्य श्राद्धपदार्थत्वेन श्राद्धप्रा-
धान्यसिद्धिरिति वक्तुराशयः । उदानाभ्येति । श्राद्धीयद्रव्यमालभ्य स्वीक-
त्यानध्यायस्य श्रवणादपीत्यर्थः । भट्टनारायणस्य । देवस्या देवलोकस्थाः
पितृस्थाः पितृलोकस्थाः फलश्रुतिरिति एतेन पिण्डदानस्य फलात्वादा-
श्रुतिसिद्धिरिति गोविन्दराजोक्तमश्रुतमिति प्रतिपन्नम् । निमित्तत इति ।
गयादिनिमित्तेन ब्राह्मणभोजनस्यानुष्ठाने मन्वादिनिमित्तेन पिण्डदानान-
नुष्ठानेऽपि श्राद्धसिद्धेर्द्योरेव प्राप्ताप्यात् नानुपपन्नमुपपन्नेवेत्यर्थः ।
असोमवाजीति । असोमवाजिनं पुरोडाशैरेव वाजयेदिति श्रुत्या
दर्शपौर्णमासयोरसोमवाजिपक्षे दधिपयसोरनुष्ठानेऽपि सोमवाजि-
पक्षे तयोरनुष्ठानात् प्राधान्यात् नानुपपन्नं वधेत्यर्थः । तेन किञ्चित्

ब्राह्मणभोजनं प्रधानम् अङ्गं पिण्डानम् अङ्गेषु फल-
श्रुतिरर्थवाद एव पिण्डानमात्रविधित्वमुक्तपिण्डानां
कर्मान्तरमेव प्रकरणान्तरायादिति सिद्धम् ॥ १२७ ॥

अथ श्राद्धशेषभोजनम् । देवलः । पश्चात् स्वयं
पत्नीभिः पिण्डशेषमुदाहरेत् । उदाहरेदभ्यवहरेत् ।
उशनाः । तैरनुज्जातः पिण्डशेषमिच्छेत्तया दद्यात् स्वयं वा
भुञ्जीत । वाशकः समुच्छये । वाञ्छवन्क्याः । प्रदक्षिणमनु-
ब्रज्य भुञ्जीत पितृसोवतम् । ननु पितृसोवतं भुञ्जी-

ब्राह्मणं न चाप्राप्तस्येति । प्राप्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायादिति भावः ।
अतिदेशश्चेति । उपकारकत्वेनैवेति । किं केन कथं कुर्यादित्याद्यु-
पकारकाकाङ्क्षामितिकर्तव्यताकाङ्क्षायामेव इदं कृत्वा तद्वत् कुर्यादित्य-
तिदेशविधेः प्रधानाविषयत्वात् उपकारकत्वकाङ्क्षमेव इति शेषः । ननु
पिण्डानस्याङ्गत्वे नरकहाश्च तृप्यन्तीति प्राञ्जलफलश्रुतिरनुपपन्ना
इत्यत आह अङ्गं फलश्रुतिरिति । अर्थवाद एवेति । श्रुतिवाद एवेत्यर्थः ।
वस्तुतो वाक्यवैयर्थस्यान्यायत्वात् तदङ्गसहकृततत्त्वं प्रधानस्यैव तद-
ङ्गोक्तं फलं इति प्राञ्जलं वेदितव्यम् । कर्मान्तरमेवेति । प्रधानी-
भूतकर्मान्तरमेव । न त्वङ्गरूपपिण्डानं तदित्यर्थः ॥ १२७ ॥

अथ श्राद्धशेषभोजनम् । समुच्छय इति । शेषप्रश्नान्तरं इष्टैः
सह भुञ्जेति ब्राह्मणप्रतिवचनस्य गरुडपुराणेतिहितत्वात् तदेक-
वाक्यतया समुच्छय एव वाशकार्थो न तु विकल्पोऽदोषग्रामादिति
भावः । विधिरत्यन्तेति । अत्यन्ताप्राप्तौ शास्त्रतो रागतो न्यायतश्चा-
प्राप्तौ विधिः । यथाहरहः सक्यामुपासीतेति अमावास्यारात् पितृभ्यां
दद्यादित्यादि । सक्यावन्दनादेरुक्तविध्यतिरिक्तशास्त्राप्राप्तत्वात् कष्टं
कर्णेति न्यायेन द्विष्टतया रागात्वात् न्यायसम्बन्धवाच्च । नियम इति ।
पाञ्चिके पञ्चतो रागतः प्राप्ते रागात्वात्वात् चाप्राप्तौ नियमः रागसम्बन्ध-

तेति न भोजनस्वरूपविधिः अप्राप्तविषयत्वाविधेः भोज-
नस्य रागप्राप्तत्वात् । तथाचोक्तम् । विधिरत्यन्तमप्राप्तौ
नियमः प्राक्किंके सति । तत्र चान्त्रं च प्राप्ते परि-
संख्येति गीयते ॥ न च परिसंख्या विधेया पितृसेवित-
मेव भुङ्गीत नान्यदित्येव लक्षणा हि सा च स्वार्थहान्यस्वार्थ-
कल्लनारागप्राप्तभक्षणवाधलक्षणदोषत्रयदुष्टा न च नियमवि-
धिनागतेौ सन्तु वस्त्यां दोषत्रयमभ्युपगन्तुं युज्यते । अत-
एव ऋतुकालाभिगामी स्यादिति मनुवचने नियमविधिक्रमः
एवं पञ्चनखपरिसंख्यापि न स्यादिति चेन्न । स्वाविधं
शल्लकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा । भक्ष्यान् पञ्चनखे-

सङ्घोरवशानुष्ठानार्थं नियमः । यथा ऋतेौ स्वदारान् गच्छेत् । पिता पुत्रश्च
जातश्च पश्येत्तु जौवतो मुखम् । इत्यादि ऋतुभिगमनपुत्रमुखदर्शनादीनां
सुखसाधनतया रागात् प्राप्त्वात् रागाभावे चाप्राप्तत्वात् रागस्य कदा-
चिंकत्वात् । तत्र चान्त्रं चेति । रागाधीनप्राप्तौ शास्त्राधीनप्राप्तौ
च सत्यामितरव्यवच्छेदफलिका परिसंख्या । यथा प्रोक्कितं भुङ्गीत ।
शशकः शल्लकौ गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः । भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहरि-
त्यादि प्रोक्कितमांसभोजनस्य शशकादिभक्षणस्य च । देवान् पितॄन् सम
भार्य्यं खादन् मांसं न दोषभाक् । इत्यादिशास्त्रप्राप्तत्वात् मांसभोज-
नस्य सुखसाधनतया रागतः प्राप्त्वात् तेन प्रोक्कितं भुङ्गीत इत्यादेः
प्रोक्कितान्नं भुङ्गीत इत्यादिरर्थः । न च लक्षणावाक्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या-
न्यार्थतापर्याकत्वे सिद्धे तदन्यथानुपपत्त्या लक्षणया अदोषत्वात् । अत-
एव दृशदि तडुलानावपति धान्यमसीति अत्र वाक्यावधुततडुलपरत्वा-
ननुपपत्त्या धान्यमसीति मन्त्रे धान्यपदे तडुललक्षणेति धान्यमस्याधि-
करणेत्पुत्रम् । सा चेति । स्वार्थहानिः पितृसेवितभोजनस्य स्वार्थस्य
तात्पर्याविवयत्वात् हानिः । अस्वार्थस्य पितृसेवितातिरिक्तभोजन-

षाह्रनृष्ट्रांश्चैकतोदकः ॥ इति मनुवचनेन एते
 भक्ष्या इत्यानेन विधिः सिको व९ पक्वखग्रहणं त९ परि-
 संख्यार्थमुक्तं पक्वखेषिति निर्धारणसप्तमीबलात् । अत्र
 तु परिसंख्यायाः प्रमाणाभावान्नियमविधिः । पितृसेवितं
 दुष्क्रीतेव इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

रूपस्य तात्पर्यविषयत्वात् । कन्ननं रागप्राप्तस्य पितृसेवितातिरिक्त-
 भोजनस्य बाध इति दोषत्रयमित्यर्थः । अगत्या परिसंख्येव इह
 शौकार्थेत्यत्राह न चेति । एवमिति । दोषत्रयमुक्तत्वादित्यर्थः । विधि-
 सिको एते भक्ष्या एवेति विधिसिको युक्तमिति अत्राथा तद्व्यर्थं स्यादिति
 भावः । स्पष्टहेतुत्रयमाह पक्वखेषिति । निर्धारणेति । निर्धारणं
 हि सामान्याद्विशेषस्य क्रियादिना पृथक्करणम् । तेनात्र पक्वखनामांश-
 त्रद्विशेषीभूतगोषादीनां भक्ष्यत्वेन पृथक्करणं अतस्तदितरपक्वखसा-
 मान्तस्याभक्ष्यत्वं निर्धारणे सप्तमीबललभ्यमिति भावः । इदं प्रकृते-
 हस्तीति कृताभिहितं न तु परिसंख्यायां निर्धारणसप्तम्यादेरपेक्षणीय-
 मिति बोध्यम् । तथाच प्रमाणसङ्के दोषत्रयदृष्ट्यापि परिसंख्या श्लोक-
 पीयेति भावः । अत्र च परिसंख्या प्रामाणिकी नियमनियामककास्ति तत्र
 व्रमेवाभ्युपेयते । यथा याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्ज्ज-
 येदित्यादिधनार्जनस्य रागारागाभ्यां पक्वतः प्राप्तेरप्राप्तेश्च नियमः
 स च गृहस्था ब्राह्मणः याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्धनमर्ज्जयेदेव इत्येव-
 रूपः । अकृता तैश्च्यचरणमसमिध्या च पावकम् । अनातुरः सपुरात्रम-
 वकौर्णित्तकरेत् ॥ इति मनुना तैश्च्यानाचरणे प्रायश्चित्तविधानात् ।
 तथा याजनादिभिस्त्रिभिरेव धनमर्ज्जयेत् नान्यव्यापारैरित्येवंप्रकारा
 परिसंख्यापि । यदाहितेनार्ज्जयति कर्मणा ब्राह्मणो धनम् । तस्यो-
 सर्गेण श्रुत्येत् तू दानेन तपसैव वा ॥ इति मनुना स्ववृत्त्यातिरिक्त-
 रत्यार्ज्जने प्रायश्चित्तकथनादिति । नियमोत्तरं दृष्टार्थ एव अदृष्टार्थत्वे
 प्रमाणाभावात् ॥ १२४ ॥

ন চ দৃষ্টার্থে কৰ্ম্মণি বচনশতেনাপি নিয়মো বোধ-
 যিতুং শক্যতে । অতঃ শ্রাদ্ধান্তরাহৃদৃষ্টার্থোহয়ং নিয়মঃ ।
 তথাচোপবাসবানরেহপি শ্রাদ্ধকরণে শেষভোজনপ্রসঙ্গঃ ।
 কিক্ষামাবাস্যাকাদাবপি মাংসশেষভোজনমিচ্ছং স্যাৎ ।
 মাংসব্যতিরিক্তভোজনেহপি শেষশকার্থাহানিরিতি চেন্ন
 সৰ্ব্বস্মাৎ গ্রাসাবরাদ্ধগম্ভীয়াদিত্যাপ স্তম্ববচনে বহুকুংস-
 বাচিসৰ্ব্বশব্দশ্রুতঃ । ইষ্যত এবেতি চেন্ন পৰ্ব্বণি তদুক্ষণ-
 নিষেধাৎ । দৃষ্টার্থভক্ষণবিষয়ো নিষেধবিধিৰ্ভবিষ্যতি ।
 হিংসানিষেধ-বিধিরিবাদৃষ্টার্থবাণাদি-পশু হিংসাদ্যতিরিক্ত-
 বিষয় ইতি চেন্ন যাবজ্জীবনিরাসিষপ্রতিজ্ঞায়ামপি মাংস-
 শেষভক্ষণপ্রসঙ্গাৎ । কেন্ন মাংসং ন দেয়মিচ্ছি চেন্ন মাংসা-
 ষ্টকায়াং মাংসস্য প্রাধান্যাদুদসম্ভবাৎ । সাগ্নেয়মাবাস্যা-

অতো নাম্য শ্রাদ্ধান্তরমিত্যাশঙ্কামপনয়তি ন চেতি । বচনশতেনা-
 পীতি । দৃষ্টার্থস্যানুষ্ঠানে প্রত্যয়বিবহাৎ কেবলেচ্ছাধীনত্বেন তত্র
 বচনস্যাকিকিংকরত্বাদিতি ভাবঃ । এবমুক্তনিয়মপক্ষঃ দৃষ্যতি তদা
 চেতি । অবরাদ্ধমিতি । অবরাদ্ধং নিকৃষ্টাবধিৰ্ঘস্য তাদৃশং তেন গ্রাসা-
 ন্যনমিত্যর্থঃ । বহুকুংসবাচীতি । বহুনাং শ্রাদ্ধশেষদ্রব্যানাং কুংসবাচী-
 ত্যর্থঃ । ইষ্যত এবেতি । অম্বাবাস্যাষ্টকাদৌ শ্রাদ্ধশেষমাংসভোজন-
 মিস্যত এবেত্যর্থঃ । দৃষ্টার্থেতি । পৰ্ব্বণি মাংসভোজননিষেধবিধিরসং-
 রাগপ্রাপ্তমাংসভক্ষণবিষয়ো ন ত্বদৃষ্টার্থশ্রাদ্ধশেষমাংসভক্ষণবিষয়ঃ । যথা
 বা হিংস্যাং সৰ্ব্বা ভূতানীতি । হিংসানিষেধবিধির্ন যোগাঙ্গঃ অদৃষ্টার্থকপশু-
 হিংসাবিষয়ঃ কিন্তু তদিতরহিংসাবিষয়ঃ সামান্যবিশেষণায়ৈন সামান্যস্য
 তদিতরবিশেষপরত্বেন সঙ্কোচাত্তদর্থত্যাগঃ । যাবজ্জীবতি । অত্রাপি
 মাংসভোজনাভ্যুপগমে ব্রতভঙ্গপ্রসঙ্গ ইতি ভাবঃ । প্রাধান্যাদাবশ্য-
 কত্বাৎ । তদসম্ভবাৎ মাংসদানাসম্ভবাৎ । নহু অপি বা স্থানীপাকঃ

श्राद्धे तदामिषेण कर्तव्यमिति मनुवचनादर्शे चोपवस-
थिकमन्नं दम्पती भुञ्जीयातामिति गोभिलोक्तभोजने
नियमदर्शनात् । उच्यते । भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्-
किञ्चिद् पच्यते गृहे । न भोक्तव्यं पितॄणां तदनिवेद्यं
कथञ्चन ॥ यत्किञ्चिद् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यम-
थापि वा । अनिवेद्यं न भुञ्जीत पित्रुमूले कथञ्चन ॥ इति
यमशब्दाभ्यां पितृसेवितनेव भुञ्जीत इत्यवगमात् तदे-
कवाक्यतया परिसंख्याविधिरयम् ॥ १२५ ॥

नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकम्पनाप्रसङ्गात् क्रिया-
न्तरकम्पनाभियां गङ्गाघोनादावस्वार्थपरत्वस्य स्वार्थहानेश्च
कुर्वीतेति गोभिलेन मांससम्भवे श्वालीपाकस्यापि विधानात् कृत-
तथाविधप्रहेन श्वालीपाकेनैवाष्टकाश्राद्धं कर्तव्यं न मांसेन इत्यत
आह सांगेरिति । तथाच मनुना सांगेरमावासाश्राद्धे मांसदाननियमि-
तत्वे तद्वानावश्यकत्वादित्यर्थः । ननु शेषभोजननियमः सांगीतरपर
एवास्तु अतः कृतसमांसश्राद्धस्य सांगेः शेषमांसभोजनाभावेऽपि न
क्षतिरत आह दर्शे चेति । उपवसथिकेति । संस्कृतान्निशालासमीपं
ग्रहमुपवसथं तद्वमन्नं अर्थादर्शश्राद्धशेषानम् । तथाच सांगेरपि श्राद्ध-
शेषभोजनं मनुना नियमितं अतो न शेषभोजननियमस्य सांगीतर-
परत्वसम्भव इति कृततादृशप्रतिष्ठस्य सांगेः श्राद्धशेषमांसभक्षणं निर-
मपक्षे ह्यनिवारमेवेति भावः । भक्ष्यं मोदकादि भोज्यमन्नादीति
मिश्राः । यमशब्दाभ्यामिति । आभ्यां पितृसेवितानिभिरुक्तभोजनस्य
प्रतिपादितत्वात् इति भावः । एतद्वृत्तैकवाक्यतया भुञ्जीत पितृसेवित-
मित्यापि परिसंख्याविधिरित्यर्थः ॥ १२५ ॥

ननु उक्तव्यादिवचने कूर्तमभिधानात् परिसंख्यास्तु मनुवचनञ्च नियम-
परमेव नियमसम्भवे दोषत्रयदुष्टायाः परिसंख्याया अनाश्रयणीयत्वादि-

দৃষ্টত্বাৎ । অতএব রাগপ্রাপ্তবাধেহপি নাত্র দূষণং বচনান্তরেণাপি বোধিতত্বাৎ । প্রোক্ষিতং ভক্ষয়েন্মাংসমিতিবৎ তত্র হি । নাদ্যাদবিধিনা মাংসং বিধিজ্ঞো নাপদি বিজঃ । ইতি বচনৈকবাক্যতয়া প্রোক্ষিতমেব মাংসং ভোজ্যং নান্যদिति পরিসংখ্যোক্তা । অতএব স্বদারনিরতঃ সদেত্যপি পরদারাম গচ্ছেদিত্যেকবাক্যতয়া পরিসংখ্যোক্তা । অস্ত্ব বা নিয়মবিধিঃ । তথাপি ভক্ষণস্যোপযুক্তশেষপ্রতিপত্তিরূপত্বাৎ । প্রতিপত্তেশ্চ সত্যেহবশেষেহস্তুবিধানাৎ । 'ততশ্চোপবাসবাসরে পৰ্বণি চ যাবজ্জীবনিরামিষ প্রতিজ্ঞায়াং চোপবাসাদিধর্ম্মানুরোধাৎ অন্নমাংসাদীনাং তথোপযোগঃ ন কর্তব্যঃ । যথা শ্রীদ্ধিমিত্তেভোজ্যং নিষ্পাদ্যাপরং কিঞ্চিৎ ভক্ষণার্থং নাবশিষ্যতে । ভক্ষণরূপপ্রতিপত্ত্যানুরোধাৎ শেষমপি স্থাপ্যমিতি চেন । ন হি প্রতিপত্তিঃ প্রতিপাদ্যং

তত্রাহ নিয়মবিধাবিতি । মূলভূতেতি । যমবচনবলাৎ পরিসংখ্যাশ্রুতিকল্পনারামাবশ্যকত্বাৎ নিয়মস্যাভ্যুপগমে তন্মূলভূতনিয়মশ্রুত্যস্তরকল্পনাশ্রমঙ্গাদিত্যর্থঃ । বাক্যভেদতির্য স্বার্থহান্যস্বার্থপরত্বাভ্যুপগমে দৃষ্টান্তমাহ ক্রিয়াস্তরেতি । অতএব বক্ষ্যমাণহেতোরেব । বচনান্তবেগৈবেতি । যমশঙ্খাদিবচনে নৈবেত্যর্থঃ । বোধিতত্বাদिति । তথাচ তত্র শ্রুতিভেদকল্পনায়া আবশ্যকত্বমিতি ভাবঃ । বচনান্তরৈকবাক্যতয়া পরিসংখ্যাভ্যুপগমে দৃষ্টান্তমাহ প্রোক্ষিতমিতি । অত্র হি প্রোক্ষিতং ভক্ষয়েদিত্যত্র হি । ননু যমাদিবচনমপি শ্রীদ্ধদিনে কুটম্বাদিভোজনার্থং পৃথক্ ষৎ পঠ্যতে তস্য কিঞ্চিদ্ভাগং পিতৃভ্যোহনিবেদ্য ন ভুঞ্জীতেতি রাগপ্রাপ্তভোজননিষেধ এব গেহ ইত্যুপাদানাৎ অন্যথা তদ্বৈয়র্থ্যাপাতাৎ তৎ কথমুক্তযুক্ত্যা পরিসংখ্যেত্যত আহ অস্ত্ব বেতি । তথাপীতি । ন নিয়মপক্ষোক্তদোষ ইতি শেষঃ । দোষাভাবে হেতুমাহ ভক্ষণ-

প্রয়োজয়তি প্রতিপাদ্যগুণভূতত্বাৎ প্রতিপত্তেওঁর্নস্য চ
 প্রধানাপ্রয়োজকত্বাৎ । অতএবাগ্নীষোমীয়ে পশৌ শকু-
 নিরস্যতি লোহিতং নিরস্যতি ওঁদেনোপযজতীত্যাदीনাং
 উপযুক্তশেষপ্রতিপত্তিরূপাণাং দৈবাল্লোহিতাদীনাং বিনাশে
 লোহিতাদ্যর্থং পশ্বন্তুরালভনপ্রয়োজকত্বং নিরস্তম্ । এবং
 ভক্ষণরূপস্যাপ্তস্য হানিঃ স্যাদিতি চেন্ন যদি কারারোপেণাপ্ত-
 ত্ববোধনাৎ । যদ্যবশিষ্যেৎ তদা কিং কর্তব্যমিত্যপেক্ষায়াং
 প্রতিপত্তিবিধানাৎ । ততশ্চ যদি রথন্তরসামা সোমঃ
 স্যাত্তদা ঐন্দ্রবায়ব্যান্ গ্রহান্ গৃহ্নাতীতি বন্যাপ্তহানিঃ । যদি-
 কারোরোপেণ চ বিধানানিয়মবিধিরপ্যাপন্ন ইতি ॥ ১২৬ ॥

স্যেতি । সত্যেব শেষে ইতি । শ্রাদ্ধশেষঃ কিং কর্তব্য ইত্যাকাঙ্ক্ষায়া-
 মেব ভুক্তীর্থেতি বিদ্যুখানাং সতি শেষ এব ভোজনস্যাপ্তত্বপ্রাপ্তেরিতি
 ভাবঃ । শেষাসত্ত্বে ভোজনাভাবো ন দোষায়ৈতি স্থিতে সত্যাহ ততশ্চেতি
 শেষসত্ত্ব এব ভোজনস্যাপ্তত্বাচ্ছেত্যর্থঃ । আশঙ্কতে ভক্ষণরূপেতি ।
 প্রতিপাদ্যগুণভূতেতি সতি প্রতিপাদ্যে কিং কর্তব্যমিত্যাকাঙ্ক্ষায়াং
 প্রতিপত্তিবিধানাৎ প্রতিপাদ্যাভাবে তদ্বিধেরপ্রবৃত্তস্তত্র প্রতিপত্তেঃ
 প্রশক্ত্যভাবাদিতি ভাবঃ । অতএব প্রতিপত্তেঃ প্রতিপাদ্যাপ্রয়োজকত্বা-
 দেব । শকুং পুরীষম্ । লোহিতং রক্তম্ । উপযুক্তশেষেতি । যজ্ঞোপযুক্তাৎ
 শেষস্য প্রতিপত্তিরূপাণামঙ্গানাং লোহিতনিরাসাদীনাং দৈবাৎ প্রতি-
 পাদ্যানাং লোহিতাদীনাং বিনাশে প্রতিপাদ্যগুণভূতলোহিতাদীনাং বিনাশে
 পশ্বন্তুরালভনপ্রয়োজকত্বং নিরস্তমিত্যর্থঃ । অন্যথা তত্রাপি প্রতিপত্তি-
 রূপাঙ্গানুরোধাৎ লোহিতাদ্যর্থং পশ্বন্তুরালভনমপি স্যাদিতি ভাবঃ । যদি
 করোতি বিধৌ যদি কারোপাদানাদিত্যর্থঃ । যদি রথন্তরেতি । রথন্তরাখ্যং
 সাম গীয়তে যত্র তাদৃশঃ সোমযোগো যদি স্যাত্তদা ঐন্দ্রবায়ুদেবতাকানি
 বক্ষপাত্রাণি হোমার্থং গৃহ্নাতীত্যর্থঃ । নাপ্তহানিরিত্যত্র । যথা সোমস্য-
 তাদৃশত্বে ঐন্দ্রবায়ুদেবতানাং গ্রহাণামনুপাদানে তেষাং ন সোমাপ্তত্ব-

अथामश्राद्धम् । मन्त्रपुराणे । आमश्राद्धं यदा
 कुर्याद्विद्विजः श्राद्धदः सूतः । तेनाग्नौकरणं कुर्यात्
 पिण्डांस्तैवैव निर्वपेत् ॥ तेनाग्नेनैव न तु पक्वा-
 ग्नेन । नवामश्राद्धस्य तीर्थोपरागादिनिमित्तेन विधानात्
 आमन्नः पिण्डेऽपि प्राप्तः पिण्डानस्यापि श्राद्धत्वात्
 तेनैव कानर्थकम् । सर्वत्रापि प्रकृतान्नात् पिण्डान्मधुति-
 लाश्रितान् । इत्यादिवचनैः प्रकृतान्नात्प्राप्तेश्च । न यदेत्य-
 शक्तिपरम् अतो ब्राह्मणभोजनार्थं प्रचुरतरान्नपाकस-
 मर्थेन पिण्डानार्थमप्यपाकसमर्थेनापि पाकाङ्गाबाधाय
 पिण्डार्थं पाको न कर्तव्य इति तात्पर्यम् । आमश्राद्धं
 कदा कार्यमित्याह उशनाः । आत्मानो देशकालानां
 विप्लवे समुपस्थिते । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण
 तु सदैव हि ॥ आत्माविप्लवः पाककारणापाटवम् । देश-

हानिस्तद्वदितार्थः । ननु । दन्तधावनतामूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् । भुक्ति-
 दयं परान्नं श्राद्धकृतं परिवर्जयेत् ॥ इति वचनात् श्राद्धदिने नोपवास
 इति वाच्यं अत्राभोजनपदस्य कामक्रोधादिमूलकानियतोपवासपर-
 त्वात् नित्यनैमित्तिकोपवासस्य तु तद्विधितो बलवदनिष्ठान्नुवक्त्रौष्ठमा-
 धनत्वावगमेन तद्विरोधात् निषेधेन तस्य बलवदनिष्ठान्नुवक्त्रौष्ठमा-
 नासम्भवात् । श्राद्धाङ्गत्र विषये । उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमि-
 त्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाद्यत्र पितृसेवितम् ॥ इति वचनं
 पठन्ति ॥ १२७ ॥

अथामश्राद्धम् । पिण्डदानस्यापीति । श्राद्धत्वात् श्राद्धाङ्गत्वात् ।
 नवमश्राद्धेऽपि कथं तत्रामश्राद्धं हि श्राद्धाङ्गस्य श्राद्धद्रव्यकनियमो-
 र्थादौ व्यभिचारदित्यत आह सर्वत्रापि । अथवा श्राद्धत्वादिति । यथा
 क्रतुर्थकमेव पूर्वोक्तयथाश्रितश्राद्धलक्षणव्यापनादित्याशयात् । नवम-

विप्लवोहतिरुक्त्यादिना । कालविप्लवः परचक्रादितयेन
 पाककालात्ययः । एतेन युष्यदुत्तश्राद्धानुरोधतयास-
 द्भूतपाकबाधः प्रकृतावपि वचनादित्युक्तम् । व्यासः ।
 यद्दद्यात्तु विप्रेभ्यः शृतं वा यदि वाशृतम् । तेना-
 ग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तैर्नैव निर्वपेत् ॥ आम-
 श्राद्धं वदा कुर्याद्विधिञ्जः श्राद्धदन्तथा । हस्तेह्नीकरणं
 कुर्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः ॥ हस्ते विप्रहस्ते । एतच्च
 साग्निकविषयम् । निरग्नेर्बिप्रपाणावेव होमस्य प्राप्नुवात् ।
 तथा मनुः । अग्न्याभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेहपि वा ।
 एतदशक्तवानामविधानमतिदिक्तेमपि ऐकोदिकेन कार्या-
 मित्याह लघुहारीतः । श्राद्धविधौ विजातीनामामश्राद्धं
 प्रकीर्तितम् । अमावास्यादिनियतं मानसंवत्सरदृते ॥
 ऐकोदिकस्तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे
 पाकपात्राणां तदहः समुपोषणम् ॥ अमावास्यादिनियतं

दानमेव श्राद्धं पिण्डदानादिकं दृष्टमेव न श्राद्धमिति नानावचनार्थपर्या-
 लोचनासिद्धं ग्रहकृद्भुक्तश्राद्धलक्षणस्यापि स एव तां पर्यार्थस्तु
 कथं श्राद्धेन पिण्डे आमप्राप्तिसम्भव इत्यत आह सर्वस्यादिति ।
 प्रकृताविति । तथाच प्रकृतिवद्विकृतिरिति ज्ञानेन विकृतावप्यामवि-
 हिते तीर्थश्राद्धादौ तत्प्राप्तमिति भावः । अशक्तिपरमिति । अत्र
 मित्राः आमस्य पक्वस्थाने विधानात् आमश्राद्धे पक्वनिवृत्तिः तेनामश्राद्धे
 मोदकादि निवृत्तिरित्याहः । तन्न तीर्थश्राद्धे शक्त्यादिविधानात् । यथा
 देवीपुराणे । तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव पक्वान्नोपयोजयेत् । शक्तुः
 पिण्डदानकं संघातैः पायसेन च । कर्तव्यमृषितिर्दृष्टं पिण्याकेन श्रद्धेन
 च ॥ इति । एवञ्च आमश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि । इत्य-
 नेन पक्वान्नस्य उदनस्यैव निषेधो न तु मोदकादेरतः श्रद्धेनापि

প্রোষিতে সহচারিণী । পত্যা তু কারয়েন্নিত্যম্ অশ্বে-
 নাপ্যুজ্জিগাদিনা ॥ অমাবাস্যাদীত্যাदिशकः समस्तपार्ष-
 णकालपरः । माससंबन्धसरादिभ्योकोद्विष्टमात्रप्रदर्शनार्थ-
 मित्याह एकोद्विष्टन्त्रित्यादि । अत्राविशेषितद्वিজाति-
 ग्रहणां ब्राह्मणकर्तृयवैशेष्यः साग्निनिरग्निसाधारणैर्बिभ्र-
 विना पाकात्समेव पार्षणश्राद्धं कर्तव्यमिति प्रतीयते ।
 हलायुधस्तु प्रचेतोवचनदर्शनां साग्निविषयनिदम् । निरग्निना
 तु सर्वदामान्नेनैव त्वं कर्तव्यम् । यथा बृहৎप्रचेताः ।
 आपद्यग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं
 द्वিজैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥ अत्र ह्यनग्रावति
 अग्राभावे आमन्नविधिरवगम्यते । ततश्च द्वিজातीनामिति
 साग्निपरत्वात् एकोद्विष्टः तु कर्तव्यमित्यपि साग्निपर-

मोदकादि देयमेव । अतएव श्राद्धविषये सूक्तः । गोरसकैव
 शक्तुं च तिलपिण्याकमेव च । अपूपान् भক্ষयेच्छूद्रো यच्छात्र-
 कृतम् ॥ इति । अतएव च । कल्पकं नैहपकं पायसं दधिशक्तवः ।
 एतान् शूद्रान् भुज्जो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥ इति । हारीतेनापि सामा-
 न्यत एवातिहितमिति । निरग্নेरिति । निरग्नेः सर्वदैव पाणिप्राप्ते-
 रामश्राद्धे हस्तविधानस्य वैयर्थ्यादिति भावः । श्राद्धविधौ इति । विद्वो-
 हत्र पाकस्य न तु श्राद्धस्य आमश्राद्धविधानात् । स च आग्रनो देश-
 कालादेरित्याह्यशनसोक्तो बोध्यः । श्राद्धं नित्यं काम्यं तत्र
 काम्यं तावन्नामेन कार्यं सर्वशक्त्याधिकरणे सर्वान्छोपेतस्यैव काम्य-
 फलजनकत्वव्यवहितेः प्रतिनिधौ चाग्रहानेरावश्यकत्वात् अत उक्तममा-
 वस्यादिनियतमित्यर्थः । एकोद्विष्टमात्रप्रदर्शनार्थमिति । तथाच मास-
 पदं न मासिकमात्रपरं किन्तु प्रेतश्राद्धमात्रोपलक्षणमन्यथाद्याग्निसक-
 श्राद्धानामनंग्रहः स्यादिति भावः । अतएव हारीतेन एकोद्विष्ट

मेव । निरग्निना तु पार्ष्णमेकोद्दिष्टकामान्नेनैव कर्तव्यम् । साग्निना तु शक्तौ पाकाङ्गमेव पार्ष्णमेकोद्दिष्टं पाकेनैवेति । कम्पतरौ तु पाकाङ्गं श्राद्धं भुङ्क्ता । एतच्छानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासश्चापि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥ इति मत्स्यपुराणवचनादेतच्छ्रुत्वा प्रकृतवाचिनः सन्निहितपाकाङ्गश्राद्धप्रतीतेः । अत्र चानुपनीतभार्याविरहितप्रवासस्थानामधिकारबोधनात् निरग्निनापि पाकाङ्गमेव श्राद्धं कर्तव्यम् ॥ १२१ ॥

अनग्नाविति । पाकसामर्थ्याग्न्यभावपरमिति व्याख्या-

कर्तव्यमित्यनेन एकोद्दिष्टसामान्यस्य पाकेनैव कर्तव्यतोक्तेति इत्याहेति । अन्यथा माससांख्यसरादृते इत्यनेनैव तत्र पाके सिद्धे एकोद्दिष्टव्यतिथिभित्तिस्य पौनरुक्त्यापत्तेरिति भावः । एकोद्दिष्टपदं यद्यपि प्रेतश्राद्धमात्रे शक्तं तथापि अत्राङ्गहन्स्वार्थलक्षणया सांख्यसरिकपरमपि । अतएवामावास्यादिमरणनिमित्तकस्य साधिकर्तव्यस्य च विकृतपार्ष्णस्य संग्रहः । सदा स्वयमिति । स्वयमेवेत्यर्थः । पाकेनैवेति । तेनैकोद्दिष्टे आमन्नव्यवच्छेदः । पाकाङ्गश्राद्धं साग्निपरमेव । निरग्निना तु आमन्नेनैव पार्ष्णमेकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति हलायुधमतं दूषयितुं प्रयत्नयति हलायुधस्त्विति । इदं एकोद्दिष्टं कर्तव्यमिति वचनम् । अग्न्यभावे संस्कृत्याग्न्यभावे कर्तुं निरग्निहेतु इति भावः । ततश्चेति । निरग्नेः सर्वदेवामश्राद्धे लक्ष्णे सतीत्यर्थः । सन्निहितपाकाङ्गश्राद्धप्रतीतेर्निरग्निनापि पाकाङ्गमेव श्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १२१ ॥

पाकसामर्थ्येति । चाण्डालाग्नेः श्रुतिकान्तेरनेध्याग्नेश्च कर्हिचित् ।

नं तदसङ्गतम् आपदीत्यनेनैव लक्ष्म्यां अनग्नावित्यर्थ-
कतापत्तेः । किञ्च एतदिति श्राद्धसमानाधिकरणतया पाक-
परत्वात्वात् पाकश्च श्राद्धशब्दानर्थकत्वात् । वस्तुतस्तु
विष्णादिनिमित्तेनामश्राद्धं द्विजैः कार्यमित्युक्त्या नोवचन-
प्रचेतोवचनयोः श्राद्धविशेषे द्विजातीनामिति हारीत-
वचने चाविशेषितद्विजातिग्रहणात् । पाकाङ्गश्राद्धमभिधाय
अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरक्ष्येह निर्व्वपेदिति मत्स्यपु-
राणवचनाच्च निरग्नेरपि पाकाङ्गमेव श्राद्धम् । अतएवानु-
पनीतानां सर्वेषामेव पाकाङ्गकश्राद्धप्राप्तौ शूद्रस्यापि
पाकाङ्गप्रशक्तौ तस्यैव निषेधो दर्शितो मत्स्यपुराणे ।
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं बुद्धिश्राद्धञ्च सर्वदा । नमस्का-

पतितान्नेश्चितान्नेश्च न शिष्टेर्ग्रहणं स्यात् ॥ इति देवलोकान्नि-
पककभिन्नोद्दिष्टः पाकसमर्थ इत्यर्थः । आपदीत्यनेनैवेति । सिद्धात्ते
तु आपत्पदं न पाकापदमभिधत्ते किञ्च पाकविलम्बेन कालात्ययादि-
रूपश्राद्धपदमेवेति एतत्शब्दात् प्रकृतवाचिन इति यदुक्तं तद्वृत्ति
किञ्चेति । श्राद्धसमानाधिकरणतया श्राद्धमिति श्राद्धमिति पदसमानाधिक-
रणतया अग्निशेषितेति साग्निपरत्वे द्विजातिपदस्य सङ्कोचः स्यादिति
भावः । अतएव शूद्रेण तु सर्वदेव हीत्यपि सङ्गच्छते । अन्यथा निवग्निना
सर्वदेव हीति सामान्याभिधानमेव उचितं स्यादिति । एवं शूद्रेऽपीति ।
सामान्यं यत्किञ्चिद्दशाहिकपिण्डदानदेवतादेवद्यादिकं बुद्धिश्राद्ध-
पदं श्राद्धमात्रोपलक्षणम् । अतएव नमस्कारेणेति सार्थकमन्यथा बुद्धि-
श्राद्धे सर्वेषामेव वर्णानां नमस्कारस्य प्राप्त्वात् तदनर्थकं स्यादिति ।
सर्वदा आपदनापदि च । न विरोध इति अनग्नावित्यस्य न वैयर्थ्य-
मित्यर्थः । यद्यपि सामान्यविशेषभावे विशेषवैयर्थ्यं तथापि मत्स्य-
पुराणात् निरग्नेरपि पाके निर्णीतेहन्यथानुपपत्त्या सामान्यविशेषभाव

রেণ সন্ত্রেণ কুৰ্যাদামান্নবদ্বুধঃ ॥ প্রচেতোবচনে ত্বনগ্নি-
 শব্দঃ পাকসামগ্র্যভাবপরঃ । আপদীতি সম্ভবত্যপি পাকে
 কালাত্যয়াৎ শ্রাদ্ধপদমভিগতে অতো ন বিরোধঃ । এতেন
 নরিগ্নিনাপি বিঘ্নাদ্যভাবে পকান্নেনৈব পার্বণমেকোদ্দি-
 ষ্টঞ্চ কৰ্ত্তব্যম্ । শূদ্রেণ ত্বামান্নেনৈব দাশাহিকপিণ্ডদান-
 দেবতা নৈবেদ্যাদিকমপ্যামান্নেনৈব তুল্যন্তয়াৎ । আমং
 শূদ্রস্য পকান্নং পকযুচ্ছিষ্টমুচ্যতে । ইতি বচনাচ্চ । জাত-
 শ্রাদ্ধস্তু দ্বিজাতিনাপি আমান্নেনৈব কৰ্ত্তব্যম্ । জাতশ্রাদ্ধে
 ন দদ্যাৎ তু পকান্নং ব্রাহ্মণেষু পীত্যাদিপুরাণবচনাৎ আম-
 শ্রাদ্ধমিতি সমাখ্যানাচ্চ । তথা বিষ্ণুঃ । আমশ্রাদ্ধেষু সৰ্বেষু

এব নায ইতি ভাবঃ । একেৎ কল্পতরুব্যাখ্যানমপি যুক্তমিতি প্রতি-
 ভাতি । আমং শূদ্রস্য পকান্নমিত্যত্র চ ষষ্ঠী সম্বন্ধার্থে । সম্বন্ধঃ
 দ্বিবিধঃ স্বামিহাখ্যঃ কৰ্ত্তৃহাখ্যঃ । তেন শূদ্রস্বামিবস্য ব্রাহ্মণেন পকস্য
 ব্রাহ্মণস্বামিকস্য চ শূদ্রেণ পকস্য দানাদিনিষেধ ইতি সম্প্রদায়ঃ ।
 স্মার্ত্তাস্তু কৰ্ত্তৃত্বমেব ষষ্ঠ্যর্থঃ । তেন শূদ্রেণ পকস্যেব নিষেধো ন তু শূদ্র-
 স্বামিকস্য ব্রাহ্মণদ্বারা পকস্যাপি । অতঃ শূদ্রস্বামিকস্যাপি ব্রাহ্মণেন
 পকস্য চরোরনাদেচ্চ বুযোৎসর্গাদৌ হবনীয়তা দেবার্চনাদৌ নৈবেদ্য-
 বিধয়া দেয়তা চ ইত্যাহঃ । অত্র চ সহজকঠিনানামগ্নিতাপিতানাং ক্লিন্নত্বং
 পাকস্তদযুক্তং তেন লাজাদীনাং জলাদিসম্পর্কে ক্লিন্নতাযোগাৎ পকত্বং
 ছুঙ্কাদীনাং কঠিনত্বাভাভাৎ ন পকত্বং গুড়শর্করাদীনামেব মূলত্বেন সহজ-
 কঠিনত্বাভাভাৎ । পুনরগ্নিসংযোগেহপি ঘৃতবন্ন পকত্বং অতো ছুঙ্কাদীনাং
 মোদকাদীনাঞ্চ শূদ্রেণ পকানাং ন নিষেধঃ । এবঞ্চ নাপ্রোক্ষিতং স্পৃশেৎ
 কিকিৎ দৈবে পিত্রে কথঞ্চন । ইতি বায়ুপুরাণাৎ প্রোক্ষিতানাং
 শ্রাদ্ধদেয়ত্বাৎ লাজচিনিটকাদীনাঞ্চ জলস্পর্শে ক্লিন্নত্বান্নাজাদিকং শূদ্রেণ
 শ্রাদ্ধে ন দেয়মিতি সাম্প্রদায়িকাঃ । সমাখ্যানাদিতি । সমাখ্যানং

প্রথমপঞ্চকেনাগ্নিঃ হুত্বা ইত্যাদি । অত্রামশ্রাদ্ধং জাতশ্রাদ্ধমিতি ব্যাখ্যাতম্ । অভাবে পাকপাত্রাগ্নিমিতি । পাকপাত্রাণাং স্থাল্যাदीनाम् । এতৎ সকলপাকসামগ্র্যভাবোপলক্ষণম্ । তদহঃ সমুপোষণমিতি পাকপাত্রাভাবে পাকাভবাচ্ছ্রাদ্ধলোপে বিহিতাতিক্রমজনিতপাপক্ষয়ার্থং প্রায়শ্চিত্তরূপং স্বয়মিত্যনেনৈকোদ্দিক্টিং স্বয়মেব কার্যং নান্যদ্বারা অমাবাস্তাদিনিয়তস্তু পার্বণং সহচারিণী পত্নী প্রোষিতে পত্যো ঋত্বিগাদিद्वारा कुर्यात् । आदिशब्दात् । ঋত্বিক্পুলো গুরুভ্রাতা ভাগিনেয়োহথ বিটপতিঃ । এতিরেব হুতং যৎ তু তদ্ধুতং স্বয়মেব হি ॥ ইতি বচনাৎ পুত্রাদয় উহাঃ । স্বয়মশক্তাবেকোদ্দিক্টিং গোত্রজদ্বারা

সংজ্ঞা আমেন শ্রাদ্ধমামশ্রাদ্ধমিতি সংজ্ঞা ব্যুৎপত্তিঃ তস্যাঃ পকানকৃত-জাতশ্রাদ্ধেসম্ভবাৎ । জাতশ্রাদ্ধস্য বিষ্কৃতামশ্রাদ্ধসংজ্ঞানুপপত্তিঃ স্যাদিতি ভাবঃ । অভাবে পাকপাত্রাগ্নিমিত্যভিধানাৎ শ্রাদ্ধবিন্ধ ইত্যাদিনা তচ্ছ্রাদ্ধস্য একাদশ্যাং কর্তব্যতোপদেশাচ্চ । উপোষণং ন শ্রাদ্ধস্থানীয়ং কিন্তু তদহঃপাকসামগ্র্যসম্পাদনজনিতপাপক্ষয়ার্থং প্রায়শ্চিত্তরূপমেব ইত্যাহ তদহরिति । অতএব উপোষণং শ্রাদ্ধস্থানীয়মেব তেন যথা নিত্যস্য শ্রাদ্ধস্য করণত্বাৎ প্রত্যবায়পরীহারঃ । তথোপোষণাদপীতি মৈথিলমতমসৎ তথাহে অভাবে পাকপাত্রাগ্নিমিতি বিশেষাভিধানং ন স্যাৎ শ্রাদ্ধাভাবে ইত্যেব বক্তুমুচিতত্বাৎ । একাদশ্যাং তচ্ছ্রাদ্ধবিধায়কবচনেন সহ বিরোধাৎ বিকল্পাপত্তেঃ । প্রেতশ্রাদ্ধকরণে বোড়শশ্রাদ্ধানামজাতত্বাৎ পিতৃঃ প্রেতত্বপরীহারানুপপত্তেঃ । তত্রোপোষণস্যাপি বৈকল্পিককারণহোপগমে চ মহাগৌরবং স্যাৎ । অতো লাঘবাৎ তৎকালীনপাকসামগ্র্যসম্পাদনজন্যায়াদেকস্য এব পাপব্যক্তেঃ । কল্পয়িত্বমুচিতভেদে তন্নাশার্থমেবোপোষণস্য যুক্তত্বাদিতি ভাব্যম্ । স্বয়মশক্তা-

कार्यम् । यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य ब्रह्मपुराणम् । न कदाचिद् सगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैः । अत्र हि न्नगोत्रजस्य साक्षात्कर्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रायेत्य-
सम्बन्धापत्तेः । तस्मादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न कर्तव्यमित्यस्यार्थः । तदा च पर्युदासपक्षे सगोत्रज-
द्वारेणैव कर्तव्यमिति स्फुटमेव । असज्यपक्षेऽगोत्रज-
विशेषणस्वरसां गोत्रजलाभः । प्रेतश्राद्धधर्मग्राहित्रां
सांबंसरिकमपि तथा । पार्ष्णस्तु गोत्रजखात्रिगादिद्वा-
रापि कर्तव्यमेवेत्यामावास्यादिवचनस्यार्थः ॥ १२८ ॥

अथ जीवंपितृकश्राद्धम् । तत्र मनुः । धियमापे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । विप्रवदापि तं श्राद्धे

विति । नष्टेव सदा ग्रहणमनुपपन्नं तथाच सदा स्वयं विधानां कथ-
मन्यकर्तृत्वमिति चेत् अत्र केचिन् सदा पाकेनैव इत्यस्वयं वर्णयन्ति ।
उदसं पाकेनैव इत्येवकारेणैव तदर्थलाभात् वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्म-
तस्तु न कदाचिद् सगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैरिति । प्रथमोप-
स्थितत्वात् सन्निधानाच्च सगोत्रायेत्यनेन नष्टेः सम्बन्धेऽसगोत्रायाः
सगोत्रजैर्द्वारभूतैरपि देयमित्यर्थे सिद्धेमातामहादीनामसगोत्राणां
श्राद्धं अगोत्रजद्वारकमपीति तत्र स्वयं कर्तृत्वानियमः । सगोत्रपि-
त्रादिश्राद्धस्तु सदा स्वयमित्यर्थः सामान्यविशेषणायदिति प्रतीमः । कल-
तकृकारादस्तु स्वगोत्रायेति पठन्ति व्याख्यां कुर्वन्ति च । स्वं गोत्रं विद्या-
मानं वस्य तस्मै अगोत्रजैर्न देयम् । तेन स्वगोत्रसत्त्वेऽसगोत्रस्य
न श्राद्धाधिकार इति । पर्युदासपक्ष इति अगोत्रजेतरेः श्राद्धं कार्य-
मित्येवंपर्युदासपक्षे इत्यर्थः । प्रेतश्राद्धेति । एकप्रेतो-
द्देश्यकश्राद्धस्यैव एकोद्दिष्टत्वादिति भावः ॥ १२८ ॥

अथ जीवंपितृकश्राद्धम् । पितामहो वेति । तच्छ्राद्धं श्राद्धा

श्वकं पितरमाशयेत् ॥ पिता यश्च तु वृत्तः श्राद्धजीवे-
 चापि पितामहः । पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्तयेत्
 प्रपितामहम् ॥ पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यत्र-
 वीमनुः । कामं वा तदनुष्ठातः स्वयमेव समाचरेत् ॥
 तथा । त्रयाणामुदकं कार्यां त्रिषु पित्रुः प्रवर्तते ।
 चतुर्थः सम्प्रदातेषां पक्षो नोपपद्यते ॥ धियमागे
 जीवतीत्यर्थः । पूर्वेषां पितुः पूर्वेषां पुरुषत्रयाणा-
 मित्यर्थः । अथवा श्वकं पितरं भोजयेत् । विप्रवदिति
 गण्ढार्चनपूर्वकमित्यर्थः । तेन जीवन्तमेव पितरं
 आदितो भोजयित्वा पुरुषद्वयस्य श्राद्धं कर्तव्यमिति
 अपरः पक्षः । न तु श्वकं पितरमादितो भोजयित्वा

दीयते च तत्रथेति श्राद्धोदव्यमित्यर्थः । पक्षात्तरं पूर्वेषां निर्व-
 णपक्षादिति शेषः । त्रिषु जीवन्सिति । यद्यपि नैतादृशं सूत्रं
 किञ्च पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यादित्येव ।
 तथापि विष्णुवचनम् । त्रितयोद्देश्यकश्राद्धमात्रोपलक्षणं तं प्रति-
 पादनार्थं तथाभिधानमन्यथा मातामहादित्रिकजीवने तंपक्षश्राद्धस्य
 मात्रादित्रितयजीवने तामामाभ्युदयिकार्दो मातृपक्षश्राद्धसा चासंग्रहः
 स्यादिति भाव इति सम्प्रदायः । वस्तुतस्तु अतएवेति । यत एव पितरि
 जीवतीति पितृमात्रजीवनपरं न तु पितृपदस्य तदादित्रितयोपलक्ष-
 तया पित्रादित्रितयजीवनपरमतएवेत्यर्थः । त्रिष्विति । पितरि पितामहे
 प्रपितामहे च जीवतीत्यस्य सूत्रस्यार्थो निर्विकरोध इति शेषः इति ।
 त्रिषु मातामहादिस्विति । एतच्च त्रितयोद्देश्यकश्राद्धमात्रोपलक्षणं न
 जीवन्मति दद्यादिति सामान्यश्रुतिमूलत्वात् अन्यथा मातामहादित्रितय-
 जीवने शास्त्रार्थव्यवस्था न स्यात् । न्यायानुसारेणेति । न्यायमेवाह

তদৃদ্ধং পুরুষত্রয়স্য শ্রাদ্ধং কর্তব্যমিতি হলায়ুধব্যাক্ষ্যান-
 মাদরণীয়ম্ । পিতরং ভোজয়িত্বা তু পিতৃণো নিষ্কৃণুয়াৎ
 পরো । ইতি যজ্ঞপাঠ্যপরিশিষ্টবচনাৎ । পিতা যস্য
 ত্বিতি । পিতর্যাবিদ্যमानে পিতামহে জীবতি পক্ষদ্বয়ম্ ।
 নামকীৰ্ত্তনং শ্রাদ্ধোপলক্ষণম্ । কীৰ্ত্তয়েৎ প্রপিতামহ-
 মিত্যত্র বৃদ্ধপ্রপিতামহকীৰ্ত্তনমপি জ্ঞেয়ম্ । যস্য পিতা
 প্রপিতামহশ্চ প্রেতৌ স্মাতাং স পিত্রে পিতৃণং নিধায়
 পিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যাং দদ্যাৎ দিতি বিষ্ণুবচনাৎ । কাম্যং
 বেতি । তদনুজ্ঞাতঃ পিতামহানুজ্ঞাতঃ । কামমভিল-
 ষিতং সমাচরেৎ । ভোজনপক্ষাৎ পক্ষান্তরমিদম্ । যদা
 পূৰ্বেষাং তদা ক্রিয়তামিত্যপেক্ষায়ামাহ ত্রয়াণামুদক-
 ম্বিতি । বিষ্ণুঃ । পিতরি জীবতি যঃ শ্রাদ্ধং কুর্যাদৃষেযাং
 পিতা কুর্যাতেষাং কুর্যাৎ পিতরি পিতামহে চ জীবতি
 যেষাং পিতামহঃ পিতরি পিতামহে চ প্রপিতামহে চ
 জীবতি নৈব কুর্যাৎ । যস্য পিতা প্রেতঃ স্মাৎ স পিত্রে
 পিতৃণং নিধায় পিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যাং দদ্যাৎ । যস্য
 পিতা পিতামহশ্চ প্রেতৌ স্মাতাং স তাভ্যাং পিতৃণো দত্ত্বা
 পিতামহপিতামহায় পিতৃণং দদ্যাৎ । যস্য পিতামহঃ
 প্রেতঃ স্মাৎ স তস্মৈ পিতৃণং নিধায় প্রপিতামহাৎ পরং
 দৃষ্টার্থো হীতি । অয়মর্থঃ । দৃষ্টার্থমন্ত্রস্য হি ভ্রূব্যাং দেবতাকর্ষ্মপ্রকাশনং
 কলম্ । তথাচ যস্য মন্ত্রস্য প্রকৃতৌ মুখ্যয়া বৃত্ত্যা সমবেতার্থতা তস্য
 ষিকৃতাবপি সমবেতার্থতয়া আবশ্যকত্বাৎ মুখ্যয়া তদসম্ভবে সমবেতা-
 র্থকপদান্তরোহেন সা কর্তব্যা । যথা বলিদানমন্ত্রাদৌ নরাদিপদস্থানে
 ছাগাদিপদোহ এবিতি । যস্য মন্ত্রস্য লক্ষণয়া প্রকৃতৌ সমবেতার্থতা তস্য

দ্বাভ্যাং দদ্যাৎ । যস্ত পিতা প্রপিতামহশ্চ প্রেতৌ
 স্মাতাং স পিত্রে পিতৃং নিধায় পিতামহাং পরং দ্বাভ্যাং
 দদ্যাৎ । মাতামহানাংপেব্যং শ্রাদ্ধং কুর্যাদ্বিচক্ষণঃ ।
 মন্ত্রোহেন যথান্যায়ং শেষাণাং মন্ত্রবর্জিতম্ ॥ পিতরি
 জীবতীতি সাবধারণোহয়ং নির্দেশঃ পিতর্যেব জীবতী-
 ত্যর্থঃ । অতএব ত্রিষু জীবৎসু নৈব কুর্যাদিত্যুক্তম্ । এব-
 মন্যত্রাপি । যঃ শ্রাদ্ধমিতি । যচ্ছকোপাদানসামর্থ্যাদকর-
 ণপক্ষোহপি সূচিতঃ । মাতামহানাংপেব্যমিতি । যথা
 পিতরি জীবতি যেমাং পিতা কুর্যাত্তেমাং কুর্যাত্তথা
 মাতামহে জীবতি যেমাং মাতামহঃ যথা পিত্রাদিষু ত্রিষু
 জীবৎসু নৈব কুর্যাত্তথা মাতামহাদিষু ত্রিষু জীবৎসু
 মাতামহাদিপক্ষং নৈব কুর্যাদিত্যাদি সর্বমতিদেশ্যং কিন্তু
 পিতৃপদবন্ধনে পিতৃপদস্থানে মাতামহাদিপদোহঃ কার্যঃ
 ইতি বিশেষঃ । যথান্যায়নिति । উহোহপি ক্রিয়মাণো
 ন্যানুসারেণ কার্যঃ । দৃষ্টার্থো হি মন্ত্রোহসমবেতার্থপ-
 দবন্ধয়া প্রযুক্ত্যমানো দৃষ্টার্থো ন ভবেৎ । অতঃ সমবে-

বিকৃতাবপি লক্ষণয়া সমবেতার্থত্বেনোহঃ । যথা এতদ্বঃ পিতরো বাস
 ইত্যত্র বাসঃপদস্য সূত্রে লক্ষণয়া প্রকৃতৌ পার্কণে সমবেতার্থত্বাৎ বিকৃতা-
 বেকোদ্দিষ্টেহপি তথাত্বাৎ । তত্র নোহঃ প্রকৃতিবিকৃতিভাবাভাবে ত্
 নোহঃ । যথানরং পঞ্চত্বমাগতমিত্যাদৌ নরাদিপদস্থানে ন নারীদাহাদৌ
 নার্যাদিপদোহঃ । অত এতদেনং সংশয়াদস্মাদ্ধর্ম্মতস্তাত্তুমহতীতি ।
 দিব্যমন্ত্রে স্ত্রীকর্তৃক দিব্যমন্ত্রে ন লিঙ্গোহোহপি । তুল্যবদিকল্পে তু একার্থ-
 প্রকাশকমন্ত্রস্যান্যার্থপক্ষে সমবেতার্থত্বে বাধ এব । যথা ব্রীহিমন্ত্রস্য

তার্থপদপ্রক্ষেপেণ প্রযোজ্যঃ । যথাগুণে ত্বাজুষ্ঠং নির্ব-
পামীতি মন্ত্রঃ সৌর্যো চরৌ সূর্য্যপদপ্রক্ষেপেণ প্রযুক্ত্যত
ইতি উহাধিকরণন্যায়ঃ । তদনুসারেণাত্ৰাপি শুক্লস্তাং
পিতরঃ শুক্লস্তাং পিতামহাঃ শুক্লস্তাং প্রপিতামহা ইতি
মন্ত্রস্য পিত্রাদিপদস্থানে মাতামহাদিপদোহঃ কার্য্যঃ
॥ ১২৯ ॥

নশ্বেবমমীমদন্ত পিতর ইত্যাদাবুহপ্রসঙ্গঃ । ন বেধা
পিতৃপদব্যাবৃত্তিঃ জনকত্বোপাধিনা পিতৃলোকপ্রাপ্ত্যা
চ দৃশ্যতে । যথা বিষ্ণুপুরাণম্ । প্রেতে পিতৃত্বমাপন্যে
সপিণ্ডীকরণাদনু । ইতি । তথা লঘুহারীতঃ । ততঃ
প্রভৃতি বৈ প্রেতঃ পিতৃসামান্যমাপ্নুয়াৎ । তদত্র মাতা-
মহাদীনামপি সপিণ্ডীকরণেন পিতৃলোকপ্রাপ্তেজ্জাত-

যবোপাদানপক্ষে বাধঃ । যস্য চ মন্ত্রস্য প্রকৃতাভেব অসমবেতার্থতা
তস্য বিকৃতাভপি তথা এবেতি তত্র নোহঃ । যথা পার্কণে এতদ্বঃ পিতরো
বাস ইতি জল্পন্ পৃথক্ পৃথক্ ইত্যত্রৈকমেকং প্রতি বহুবচনান্তপিতৃ-
শব্দস্যাসমবেতার্থত্বাদেকোদ্বিষ্টেহপি গোড়মতেনোহঃ । অত্র বীজং
অর্থপ্রকাশনাখ্যদৃষ্টপ্রয়োজনস্যাসম্ববাৎ । মন্ত্রস্যাদৃষ্টার্থকত্বমিতি । অতএব
স্থিতিঃ পাশং প্রমুমোক্তুস্থিতিঃ পাশান্ প্রমুমোক্তু ইতি মন্ত্রস্য এক-
পাশিকার্যাং প্রকৃতৌ একবচনান্তপাশশব্দস্য সমবেতার্থত্বাৎ দ্বিপাশিকার্যাং
বজ্জৌ বিকৃতিভূতারাং দ্বিবচনান্তপাশপদে নোহঃ বহুবচনান্তপাশশব্দস্য
তু নোহঃ তস্যাপ্রকৃতাভেবাসমবেতার্থত্বাদিত্যাদাবিতি ॥ ১২৯ ॥

নশ্বেবমিতি । অমীমদন্ত পিতর ইতি মন্ত্রে পিতৃপদস্থানে মাতামহ-
পদপ্রসঙ্গ ইত্যর্থঃ । পিতৃলোকপ্রাপ্ত্যা চেত্যত্র পিতৃলোকপাপ্ত্যুপাধিনা
বর্তমানোহপি পিতৃশব্দঃ ষট্ পুরুষেষেব বর্ততে ন তু ভাতৃপিতৃব্যাদি-

द्वां पितृलोकप्राप्त्युपाधिना पितृपदस्य समवेतार्थत्व-
मेव । शुक्रस्तां पितर इत्यादौ तु जनकत्वोपाधिर्नैव
पितृपदप्रवृत्तिः । पितृलोकप्राप्त्युपाधिना प्रवृत्तौ
शुक्रस्तां पितामहा इत्यनर्थकं स्यात् । न च पितृभ्यः
स्वधोच्यतामित्यादौ स्वधावाचनमन्त्रे माहामहादिपदोह
इति व्याख्यानं युक्तम् । मातामहेभ्यः स्वधोच्यतामिति
कात्यायनगोभिलादिभिरभिधानात् । न च श्रुतस्य पदोहः
सम्भवति । न च पितरेतन्नेर्घ्यं पितामहेतन्नेर्घ्यं
प्रपितामहेतन्नेर्घ्यमित्यादौ मातामहपदोह इति
वाच्यम् एतस्याभिलापत्वेन मन्त्रत्वात्त्वात् न मन्त्रे च शेषाणां
मन्त्रवर्जितमित्युत्सर्गवाक्यस्यापि वर्जनप्रसङ्गात् । अयमेव
विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । इति ब्राह्मपुराण-
वचनेन शूद्राणां उत्सर्गवाक्यनिषेधापत्तेश्च । तस्मादपौ-
रुषेयप्रश्नविशेष एव मन्त्रशब्दो मुख्याहन्त्यत्र गौणः ।

स्थिति प्राक् । तन्न पतिते प्रवृत्तिते वा पित्रादित्रिके वृद्धप्रपिता-
महादिश्राद्धे वृद्धप्रपितामहादिष्वपि पितृशकस्य वर्तनात् । काश्यादिमृतानां
मुक्तानां पितृलोकप्राप्त्युपाध्यापत्तेश्च प्राप्त्युपाधिना पितृशक्यतावच्छेद-
कस्य भ्रात्रादिसर्कसाधारण्ये तद्व्यावर्तनस्यासम्भवयुक्तिकत्वात् । पार्कणो-
द्देश्यकत्वमेव पितृत्वमित्यन्ये । तदपि तदत्र मातामहादीनामपि इत्या-
द्युत्तरग्रहणबलोकनेनैव वस्तुतः पितृदेहप्राप्तिरेव पितृलोकप्राप्ति-
पदार्थः । दिवि ये च मूर्त्ता इत्यादिना पितृणां देहस्य प्रतिपादितत्वात्
पितृदेहप्राप्तेर्भ्रात्रादिसर्कसाधारणत्वात् सर्कानेव पितृपदं बोधयतीति
न तद्व्यावृत्तिरिति भाव्यम् । तस्मादपौरुषेयेति । इदं स्वमतेनाभि-

শেষাণাং মন্ত্রবর্জিতমিতি । শেষাণাং পিতৃব্যমাতৃলা-
 দীনাংমেকোদ্দিষ্টে পিত্রুহযোগ্যপদবন্মন্ত্র এব ন প্রযো-
 জ্যে ন তুহঃ কর্তব্যঃ । ন তু পিতৃপদরহিতোহপ্যপ্রযো-
 জ্যেহ প্রকৃতত্বাৎ । ছন্দোগপরিশিষ্টম্ । স পিতুঃ পিতৃ-
 কৃত্যেষু অধিকারো ন বিদ্যতে । ন জীবন্তমতিক্রম্য
 কিঞ্চিদদ্যাদিতি শ্রুতিঃ ॥ পিতামহে ধ্রিয়মাণে পিতুঃ
 প্রেতস্য নির্বপেৎ । পিতৃস্তস্য চ বৃত্তস্য জীবচ্ছেৎ প্রপি-
 তামহঃ ॥ পিতুঃ পিতুঃ পিতৃশ্চৈব তস্মাপি পিতুরেব চ ।
 কুর্যাৎ পিতৃত্রয়ং যস্য সংস্থিতঃ প্রপিতামহঃ ॥ জীবন্ত-
 মতি দদ্যাৎ প্রেতাযান্নোদকে দ্বিজঃ । পিতুঃ পিতৃভ্যো
 দদ্যাৎ সপিতেত্যপরা শ্রুতিঃ ॥ পিতৃকৃত্যেষু পিতৃ-
 পিতৃযজ্ঞপার্বণতর্পণাদিষু জীবৎপিতৃকস্মাধিকারো নাস্তি ।
 হেতুমাং ন জীবন্তমিতি । জীবতোহদভ্যা কিঞ্চিন্ন দেয়-
 মিত্যেতাৎদৃশী যতঃ শ্রুতিরস্তুি । পিতামহে ধ্রিয়মাণ ইতি
 সাবধারণো নির্দেশঃ পিতামহ এব ধ্রিয়মাণ ইত্যর্থঃ ।
 পিতুঃ প্রেতস্য নির্বপেৎ পিতুরেব ন জীবন্তং পিতামহ-
 মতিক্রম্য প্রপিতামহস্মাপীত্যর্থঃ । তথা হারীতঃ ।

হিতং নৈরায়িকমতে বৈদিকমন্ত্রস্যাপি পৌরুষেষুত্বাৎ । গ্রন্থবিশেষঃ
 অভিযুক্তানাং মন্ত্রত্বেন ব্যবহারবিষয়ো গ্রন্থঃ । অন্যত্র পৌরাণিকাদৌ
 বস্তুতোহপৌরুষেষুত্ববিশেষণে প্রমাণাভাবাৎ । পৌরাণিকাদাবপি মন্ত্র-
 পদং মুখ্যমেব । অতএব বেদমন্ত্রবর্জং শূদ্রস্যেত্যত্র বেদেতি বিশেষণং
 পৌরাণিকমন্ত্রব্যাবর্তকতয়া সার্থকমন্যাথা মন্ত্রপদেনৈব তদ্ব্যবর্তনে
 বেদেতি ব্যর্থং স্যাদিতি ভাব্যম্ । একোদ্দিষ্টেতি । পিতৃব্যাদীনাং

পিতামহে জীবতি বৈ পিতর্যেব সমাচরৈৎ । পিতুর্জ্ঞান-
কশ্চ । পিতুঃ পিতুঃ পিতামহশ্চ । তস্মাপি পিতুঃ প্রপি-
তামহশ্চেত্যর্থঃ । তেনাজীবৎ পিত্রাদিত্রিক এব পিতু-
ত্রয়ং কুর্যাদিতি পক্ষঃ । পক্ষান্তরমাহ জীবন্তমত-
দদ্যাংদেতি হেতুমাহ । স পিতা পিতুঃ পিতৃভ্যো বা
দদ্যাাদিত্যপরা শ্রুতিরস্তি যতঃ । অতএব হারীতঃ । জীবে
পিতরি বৈ পুত্রঃ শ্রাদ্ধকালং বিবর্জ্জয়েৎ । যেষাং বাপি
পিতা কুর্য্যাভেষামেকে প্রচক্ষতে ॥ ১৩০ ॥

নম্বেবং বিরোধঃ স্যাৎ । উচ্যতে । পূর্ববচনং নিত্য্যধি-
কারনিষেধার্থম্ উত্তরবচনমুপকারকত্বেনাবশ্যককর্তব্যতা-
পরম্ অথবা পতিতপ্রব্রজিতজীবৎপিতৃকবিষয়মুত্তরবচনম্ ।

পার্বণাভাবাৎ একোদ্दिष्ट ইত্যুক্তং । উহযোগ্যেতি । প্রাণ্ডভাৎ
পিত্রাদিপুরুষষট্কাৎ শেষাণাং পিতৃব্যমাতৃমাতুলাদীনাং শ্রাদ্ধে উহ-
যোগ্যপিতৃবগ্নস্তঃ শুদ্ধস্তাং পিতর ইত্যাদিরূপেণ প্রযোজ্যঃ ন তু পিতৃ-
ব্যাদিপদোহেন প্রযোজ্য ইত্যর্থঃ । পিতৃপদবগ্নস্ত ইত্যভিধানাৎ বৃদ্ধি-
শ্রাদ্ধে ভিলোহসীতি মন্ত্রে যবোহসীতি উহশ্চ কর্তব্য ইত্যুক্তম্ । উহ-
যোগ্যতা চ পিতৃপদস্য জনকপুংস্তেন জনকপরত্বমেব । অতো দেবতাভাঃ
পিতৃভ্যশ্চেত্যাদিমন্ত্রঃ প্রযোজ্য এব তত্র পিতৃপদস্য দিব্যপিতৃপদস্য
দিব্যপিতৃপরত্বেন উহাযোগাৎ । পিতৃব্যাদিশ্রাদ্ধে পিতৃপদবৎ তচ্ছ-
ন্যস্য বা মন্ত্রসামান্যস্যেব বর্জ্জনমিতি শ্রীদত্তমতং দৃশ্যতি ন ত্বিতি ।
অপ্রকৃতিত্বাদিতি । মাতামহপক্ষে উহমানমন্ত্রদেসাব প্রকৃতিত্বাদিতি
ভাবঃ । অতএব মন্ত্রবর্জ্জিতমাবাহনাদিমন্ত্রবর্জ্জিতমিতি কল্পতরুব্যাখ্যান-
মপি নিরস্তম্ । তস্য চেতি । পিতামহস্য চেত্যর্থঃ । নির্বপেদিত্যনে-
নাশয়ঃ । এতেন দ্বৈপুত্রিকশ্রাদ্ধমুক্তম্ ॥ ১৩০ ॥

বিরোধঃ স্যাাদিতি । ন জীবন্তমতিক্রম্যেতি । জীবন্তমতি দদ্যা-

অতএব কাত্যারনঃ । ব্রাহ্মণাদিহতে তাতে পতিতে
 সঙ্গবর্জিতে । ব্যৎক্রমাচ্চ মৃতে দেয়ং যেভ্য এব দদা-
 ত্যমৌ ॥ আদিশকাচ্চাণ্ডালাদীনাং গ্রহণম্ । পতিতে
 তাতে জীবত্যপি সঙ্গবর্জিতে প্রব্রজিতে জীবত্যপীত্যর্থঃ ।
 ব্যৎক্রমাচ্ছদরভেদাদিনা মৃতে । পুত্রজন্মানিনিমিত্তবৃদ্ধি-
 শ্রাদ্ধবিষয়ং নোত্তরবচনং ন তু পিতুরশক্তৌ তদনুজ্ঞাবিষ-
 যমুত্তরবচনমিতি ব্যাখ্যানং যুক্তম্ । তদানীমৃত্বিক্তুল্যত্বে-
 নাধিকারঃ । এবং পিতুরাজ্ঞাপক্ষে পিতুরেব মাতামহা-
 দিপক্ষঃ স্বাধিকারপক্ষে স্বমাতামহাদিপক্ষ ইতি বিশেষঃ ।
 হারীতঃ । জীবে পিতরি বৈ পুত্রঃ শ্রাদ্ধকালং বিবর্জয়েৎ ।
 যেমাং বাপি পিতা দদ্যাভেষামেকে প্রচক্ষতে ॥ পিতামহে

দিত্যেতয়োৰ্বিরোধঃ স্যাদিত্যর্থঃ । উপকারত্বেন স্মৃতসংস্কারমঠাদি-
 প্রতিষ্ঠাঙ্গত্বেন । ননু জীবন্তমতিদদ্যাদিত্যুত্তরবচনস্য পতিতপ্রব্রজিত-
 পিতৃবিষয়ত্বে পৌনরুক্ত্যাপত্তিঃ । ছন্দোগপরিশিষ্টকৃতঃ কাত্যারন-
 স্যৈব ব্রাহ্মণাদিহতে তাতে ইতি বচনান্তরেণৈব তদর্থস্য সিদ্ধ-
 ত্বাৎ । অত আহ পুত্রজন্মানিমিত্তেতি । প্রথমকল্পস্যাস্তভূতবৃদ্ধিশ্রাদ্ধ-
 বিষয়ত্বং উত্তরকল্পস্য তু নৈমিত্তিকপ্রধানীভূতবৃদ্ধিশ্রাদ্ধবিষয়ত্বমিতি
 ভেদঃ । ইদানীং পিতুরনুজ্ঞাকালে হোমাস্ত ইতি জীবৎপিতৃবিষয়ে
 চত্বারঃ কল্পাঃ ক্রমেণোক্তাঃ । একো হোমাস্তঃ । পিতরং ভোজয়িত্বা
 ইতি দ্বিতীয়ঃ । যেভ্যঃ পিণ্ডানিতি তৃতীয়ঃ । ন জীবন্তমতীতি
 চতুর্থঃ । পিতৃমাত্রমরণমাত্রবিষয়ে কল্পদ্বয়মাহ জীবেৎ পিতামহ ইতি ।
 পিতুরেকস্য ইত্যেকঃ । ত্রীন্ বা পিণ্ডানিতি দ্বিতীয়ঃ । ত্রীনिति প্রপিতা-
 মহস্যাপি মরণবিষয়ং অন্যথা তস্যাপি ভোজনং পিতামহতুল্যান্যায়াদিতি ।
 পিণ্ডান্ শ্রাদ্ধীয়ান্নাদিভব্যাপি । তথাচ পুরুষত্রয়স্য পৃথকৃপৃথগন্নাদিকং
 সম্পাদ্যতে নৈকেনান্নাদীনাং মধ্যমং পিতামহং ভোজয়েদিত্যর্থঃ । হৌ

जीवति वै पितर्येव समापयेत् । उदकाञ्जलिः प्रदीपकः
 अञ्जनकः प्रयत्नतः ॥ व्याख्यातार्थमिदम् । उदकाञ्जलिमिति
 पिण्डसामग्री प्रदर्शनार्थम् । यज्जपार्थपरिशिष्टम् । होमान्तः
 पितृयज्जः श्राद्धावे पितरि नामतः । पितरं भोज-
 यित्वा वा पिण्डो निघ्नं गुयात् परो ॥ येष्यः पिण्डान् पिता
 दद्यात्तेभ्यः पुत्रोऽपि दापयेत् । न जीवन्तमति दद्या-
 दित्येषा नैगमौ ऋतिः ॥ जीवेत् पितामहो यश्च
 पिता चाञ्जुरितो भवेत् । पितुरेकश्च दातव्यमेतदाह-
 न्मन्नीषिणः ॥ त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन
 भोजयेत् । द्वौ पिण्डो ब्राह्मणे दद्यादग्नावस्तुमि वा
 क्षिपेत् ॥ उर्ध्वो यदि व्यतीतो तू जीवेच्छेत् प्रपिता-
 महः । पिण्डो निघ्नं गुयात् पूर्वो भोजयेत् प्रपिता-
 महम् ॥ होमो जीवत्पित्रादिनाम्ना तदनुष्ठानमात्रं
 कर्तव्यं नान्नात्सर्गपिण्डानादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । व्यक्त-
 मपरम् । निगमः । यो वा जीवति पितृणां तं भोज-
 येत् पिण्डस्थाने इत्येके । जीवतामजीवताकं देय-
 मेवेति हिरण्यकेतुः । तथा एकस्मिन्नपि जीवत्यादान-

पिण्डाविति पितृपितामहयोर्यथाविधि श्राद्धं कृत्वा तदुत्तरीयानादिद्वयं
 ब्राह्मणाय दद्यात् अथो जले वा क्षिपेदित्यर्थः । उर्ध्वो पितृपितामहो
 अर्थात् प्रपिताहे जीवतीत्यर्थः । इति कात्यायन इत्यन्तं निगमश्रुतं
 व्याचष्टे पिण्डस्थानितीति । जीवतामित्यनेनेति । पिण्डादिकं श्राद्धीय-
 द्रव्यं तद्विधिनोऽस्य जीवते देयमजीवताकं ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति
 हिरण्यकेतुराह इत्यर्थः । जीवतः श्राद्धस्य एकमात्रजीवने श्राद्धात्तदस्य

मिति कात्यायनः । पिण्डस्थान इत्यनेन पिण्डो न देयः
 तदस्थाने भोजनमात्रं विधीयते । जीवतामित्यनेन
 जीवतामपि पिण्डादिकमुत्सृज्य देयमिति हिरण्यकेतु-
 राह । एतच्च शाखिभेदव्यवस्थितम् । एकस्मिन् जीवतादान-
 मित्यपि शाखिभेदव्यवस्थितमेव । पितृपितामहप्रपिता-
 महाधिकारे आश्वलायनसूत्रम् । न परेभ्योऽनधिकारान्न
 प्रत्यक्षः न जीवेभ्योऽपि निष्कृष्यात् न जीवान्तरि-
 तेभ्योऽज्जुह्याज्जीवेभ्यः सर्वहृतं सर्वजीविनो नामान्य-
 विद्वांसुत्पितृपितामहप्रपितामह इति । न परेभ्यो
 जीवतः पितृादेः परेभ्यः न प्रत्यक्षं जीवद्वय इत्यर्थः ।
 न जीवेभ्यो निष्कृष्यान्न जीवान्तरितेभ्य इति श्रुति-
 मिति शेषः । कर्तव्यमाह जुह्याज्जीवेभ्यः जीवतां होमः
 कर्तव्य इत्यर्थः । सर्वजीविनः पितृादित्रिकजीविनः ।
 सर्वहृतं द्रयाणां होमः कर्तव्यः नान्मोहज्ज्ञानेह्युक
 पितृपितामहप्रपितामहेति कृत्वा दद्यात् विष्कृष्यान्निकर्ष-
 पेत् । तदेष संक्षेपः । पितरि जीवति चत्वारः
 पक्षाः । एकः पितृकृत्यानिधिकारः । पितामहादीनां
 दातव्यमित्यपरः । पितरं भोजयित्वा पितामहप्रपि-
 तामहयोर्देयमित्यपरः । होममात्रं वा कर्तव्यम् ।

च छन्दोगपरिशिष्टादिविरुद्धत्वादह एतच्छेति । अनधिकारादिति । त्रियु
 जीवत्सु नैव कुर्यादिति मनुवचनादित्यर्थः । न प्रत्यक्षमित्यत्र हेतु-
 माह न जीवद्वय इति । नाम्नां जीवतां होमः कार्यः । नामाङ्गान्मे कथं
 स्यादत आह नामान्यविद्वानिति । पितृपितामहयोरेव यदापि जीव-

পিতৃমাত্রোপরতাবপি চত্বারঃ পক্ষাঃ । পিতুরেব দেয়-
মিত্যেকঃ । পিত্রে দত্ত্বা পিতামহপ্রপিতামহৌ ভোজন-
নীয়ো হোমো বা পিত্রে দত্ত্বা প্রপিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যাং
দেয়মিত্যান্যঃ । পিতৃপিতামহমাত্রোপরতাবপি চত্বারঃ
পক্ষাঃ । পিতৃপিতামহয়োরেব দেয়মিত্যেকঃ । তয়ো-
র্দত্ত্বা প্রপিতামহো ভোজনীয়ঃ হোমো বা তয়োর্দত্ত্বা
প্রপিতামহপিত্রে দেয়মিত্যান্যঃ । পিতামহমাত্রে জীব-
ত্যপি চত্বারঃ । পিতৃপ্রপিতামহয়োরেব দেয়ং পিতৃ-
প্রপিতামহয়োর্দত্ত্বা পিতামহো বা ভোজনীয়ঃ তয়োর্দত্ত্বা
প্রপিতামহপিত্রে বা দেয়ং হোমো বা পিতামহশ্চ
ইত্যন্যঃ ॥ ১৩১ ॥

অথ বিপিতৃকশ্রাদ্ধম্ । বিপিতৃকমাহ বৌধায়নঃ ।
মৃতশ্চ চ প্রসূতো যঃ ক্লীবস্য ব্যাধিতস্য বা । অন্তোনানুম-
তেনাপি স্বে ক্ষেত্রে ক্ষেত্রজঃ স্মৃতঃ । স এব বিপিতা দ্বিগো-

দতিক্রমেণ দানে ত্রৈপুরুষিকমেব প্রাপ্নোতি ন তু দ্বৈপুরুষিকম্ । অত-
এব কীর্তয়েৎ প্রপিতামহমিত্যত্র বৃদ্ধপ্রপিতামহকীর্তনমপি জ্যেয়মিতি
স্বয়মেব প্রাপ্তম্ । ততশ্চ পিতুরেব দাতব্যং ত্রৈপুরুষিকং বা কর্তব্য-
মিত্যেব বক্তুমুচিতম্ । পিতামহে ধিরমাণে পিতর্ঘ্যেব সমাপয়েৎ । ইতি
বচনাৎ স্বপিত্রে পিতৃং নিধায় প্রপিতামহাৎ পরং দ্বাভ্যাং দদ্যাদिति
বিষ্ণুসূত্রাস্ত । তথাপি দ্বৈপুরুষিকমিদং পক্ষান্তরমুক্তম্ । কামং বা তদনু-
জ্ঞাতঃ স্বয়মেব ইতি মনুনা ত্রৈপুরুষিকাদতিরিক্তশ্চ দ্বৈপুরুষিকস্যাপ্য-
ভিহিতত্বাদिति ॥ ১৩১ ॥

অথ বিপিতৃকশ্রাদ্ধম্ । মৃতস্যেতি । মৃতস্য ক্ষেত্রে গুরুণানুমতে-
নান্যেন প্রসূতো জনিতঃ ক্লীবব্যাধিতয়োর্কা ক্ষেত্রে তেনৈবানুমতে-

दृशत् । विशेषयति हारीतः । जीवति क्षेत्रजमाह्वरश्वत-
 त्त्यां यते द्यामुष्यायणमण्डुपुवीजत्वां जीवत्यपि क्रिया-
 द्युपगमां । द्विपितृकमाह मनुः । क्रियाद्युपगमां ह्येवं
 बीजार्थं यं प्रदीयते । तस्मैह भागिनो दृष्टौ बीजी
 क्षेत्रिक एव च ॥ अपुत्राभ्यां बीजिक्षेत्रिभ्यां मम क्षेत्रं
 तव बीजं यदपत्यमुपपद्यते तस्य दावपि बीजिक्षेत्रिको
 पितृभूभागिनो भवत इत्येवंप्रकारः क्रियाद्युपगमः ।
 शाङ्खारनसूत्रम् । पित्रान् यथावनेजनं निधायोभावे-
 कस्मिन् पितृभेदेन जीवतः पितुरस्ति न जीवान्तरिताय
 षेभ्यो वापि पिता तेभ्यः पुत्रो होमास्तुं वा । पितृ-
 भेदे एकस्मिन् पित्रे उभौ बीजिक्षेत्रिकौ कौर्त्वेदिति
 शेषः । न जीवतः पितुरित्यादि प्रागेव व्याख्यातम् ।
 प्रवराध्यायः । अथ यदि पितृव्येण ज्ञातिना वैकका-

नान्येन प्रसूतो षः स क्षेत्रज इत्यर्थः । जीवतीति । क्षेत्रिणीत्यर्थः ।
 अश्वतत्त्यादिति । क्षेत्रस्येति शेषः । अणुपुवीजत्वादिति । गुरु-
 नियोगविषयमिदम् । यदिति क्रियाविशेषणम् । यं क्षेत्रदानं तस्य
 फलभागिनावित्यर्थः । क्रियाद्युपगमं व्याचष्टे अपुत्राभ्यामिति ।
 इत्येवंप्रकारः इत्येवंप्रकारः । द्विपितृकर्तृव्यश्राद्धपरिपाटीं
 दर्शयति शांख्यायनेति । यथावनेजनमिति । निधाय प्रत्यवनेजनं
 दद्यादिति शेषः । पितृभेदे द्विपितृकत्वे प्रकारान्तरमाह षेभ्यो
 वापीति । होमास्तुमिति तृतीयः प्रकारः । प्रवराध्याय इति । आह-
 तीयां पुरुषादित्यस्तुं प्रवराध्यायसूत्रम् । एककार्षेयेति । एकस्य
 क्षेत्रिकस्य कार्षेया यस्य तेन जाता जनिता इत्यर्थः । एतेभ्यः
 पितृव्यादिभ्यः । यद्यपि स्यादिति पितृव्यादीनां श्वसु भार्यासु यद्यपत्या-

যেণ জাতান্তে পরিগ্রহীতুরেব ভবন্তি । অথ যদেষমাং
স্বাস্থ ভাৰ্যাস্থ অপত্যং ন শ্রাদৃক্থং হরেদ্যঃ পিণ্ডং
চৈভ্যস্ত্রিপুরুষং দদ্যুঃ যদ্যপি শ্রাদৃভাভ্যামেব দদ্যুরি-
ত্যাচার্য্যবচনম্ । হে শ্রাদ্ধে কুৰ্য্যাৎ একশ্রাদ্ধে বা পৃথগ-
নুদ্दिशु एकपिण्डे द्वावनुकীर्तयेत् । পরিগ্রহীতারং
চোৎপাদয়িতারম্ । আতৃতীয়াৎ পুরুষাৎ পরিগ্রহীতুঃ
ক্ষেত্রিকশ্চ ন বীজিনঃ ক্রিয়ানিয়মাতাবঃ ॥ ১৩২ ॥

ইদমেমাং পিতৃব্যাদীনাং স্বভাৰ্য্যাস্থপত্যাভাববিষ-
য়ঞ্চ । যদ্যপি শ্রাদিত্যেনেনাপত্যসদ্বাবে দ্বিপিতৃকৃত্বং
ক্রিয়ানিয়মে জ্ঞেয়ম্ । অতঃ শ্রাদ্ধভেদাভেদয়োৰ্বিকল্পঃ ।
ভেদপক্ষে ফলভূমা কল্পনীয়ঃ । হারীতঃ । নাবীজং
ক্ষেত্রং ফলতি নাক্ষেত্রং বীজং প্ররোহতি । উভয়দর্শ-

স্তরং স্যাৎ তদাপি ক্রিয়াভ্যুপগমপক্ষে উভাভ্যাং বীজিক্ষেত্রিত্যাং
পিণ্ডং দদ্যুরিত্যর্থঃ । আচার্য্যবচনমিতি প্রামাণ্যাবধারণার্থম্ । হে শ্রাদ্ধে
ইতি । একস্মিন্বেব প্রয়োগে মাতামহশ্রাদ্ধবৎ দ্বয়োঃ পিত্রোঃ শ্রাদ্ধয়ং
কুৰ্য্যাদিত্যর্থঃ । পৃথগ্নির্दिशेति । দ্বয়োগোত্রসম্বন্ধসামান্যমিত্যত্রৈ-
কাভিলাপেনৈবান্নাত্যংসর্গং কুৰ্য্যাদিত্যর্থঃ । পিণ্ডদানমপি তথৈব
ইত্যাহ একপিণ্ড ইতি । প্রধানীভূতগয়পিণ্ডে শ্রাদ্ধাপিণ্ডে চেত্যর্থঃ ।
ব্যাচষ্টে পরিগ্রহীতুরিতি । ক্রিয়ানিয়মাতাব ইতি । ক্রিয়াভ্যুপগমে
তু তদপত্যস্য উভয়ীয়ত্বাদিতি ভাবঃ ॥ ১৩২ ॥

ইদমিতি । ইদং অথेत্যাদিনোক্তম্ । বীজিনাং পিণ্ডদানং ধনগ্রহ-
ণঞ্চ ন কেবলং ক্রিয়াভ্যুপগমাৎ অপিতু বীজিনোহনপত্যাস্তরাভাবে ক্রিয়া-
ভ্যুপগমাতাবে পীত্যর্থঃ । উভয়দর্শনাদিতি । উভয়োরন্যতরাভাবে ফলা-
ভাবদর্শনাদিত্যর্থঃ । অপরে ইতি । প্রামাণ্যার্থং নিরূপে শ্রাদ্ধে পিণ্ডানা-

নাভুভয়োরপত্যমিত্যপরে । তেষামুৎপাদয়িতুঃ প্রথমং
 প্রবরো ভবতি । দ্বৌ দ্বৌ পিণ্ডৌ নির্বপেৎ দদুঃ
 একপিণ্ডে বা দ্বাবনুকীৰ্ত্তয়েৎ দ্বিতীয়ে পুত্রস্তৃতীয়ে পৌত্রঃ
 লেপিনস্ত্রীন্ বাচক্ষাণঃ আসপ্তমাদিত্যেকৈ । উভয়োর-
 পত্যমিতি ক্রিয়ানিয়মে বোদ্ধব্যং মৃতক্ষেত্রিকবিষয়ং বা ।
 তেষাং বীজিক্ষেত্রিকাণাং মধ্যে বীজিনঃ প্রথমমার্ঘ্যেয়ং
 ক্ষেত্রিণো দ্বিতীয়মিতি দ্বিপ্রবরতাক্রম্বে চার্ঘ্যবরণে
 একপিণ্ডে বেত্যত্র বীপ্সাধ্যাহারঃ । যদি দ্বিপিতা স্মাদে-
 কৈকস্মিন্বেব দ্বৌ দ্বাবুপলক্ষয়েদিত্যাপস্তম্বচনাৎ দ্বিতী-
 য়ে পিতামহপিণ্ডে পুত্রো দ্ব্যামুষ্যায়ণশ্চ দ্বাবনুকীৰ্ত্তয়েদি-
 ত্যনুষঙ্গঃ । এবং তৃতীয়ে প্রপিতামহপিণ্ডেহপি পৌত্রো
 দ্ব্যামুষ্যায়ণশ্চ । এবং লেপভাগিনঃ ত্রীন্ বা আচক্ষাণঃ
 পিণ্ডাননুবদন্ দ্বিপিভুকত্বং নিয়োগাদিতি । বিশেষয়তি
 নারদঃ । দ্ব্যামুষ্যায়ণকা দদুঃদ্বাভ্যাং পিণ্ডোদকে
 পৃথক্ । ঋক্থাদর্দ্ধাংশম্বাদদুঃবীজিক্ষেত্রিকরোস্তথা ॥ পৃ-
 থগিতি ফলাতিশয়ার্থঃ । দ্বিপিভুকং নিয়োগাদিতি ।
 যাজ্ঞবল্ক্যঃ । অপুত্রোণ পরক্ষেত্রে নিয়োগাৎপাদিতঃ
 স্তৃতঃ । উভয়োরপ্যসাবুক্থী পিণ্ডদাতা চ ধর্ম্মতঃ ॥

দ্বির্বিধানাং শ্রীদ্ধয়ং পৃথক্ কর্তব্যমিতি প্রতিপাদিতম্ । মৃতক্ষেত্রি-
 কবিষয়ং বেতি । ক্ষেত্রিণি মৃতে বীজিনোহপত্যান্তরাভাবে বা ক্রিয়া
 নিয়মভাবেহপি বোদ্ধব্যমিত্যর্থঃ । দ্বিপ্রবরতেতি । যাগাদৌ ঋত্বিকু-
 ত্বেন বরণে প্রবরদ্বয়োল্লেখঃ কর্তব্য ইত্যর্থঃ । বীপ্সাধ্যাহার ইতি ।
 ত্রেনৈকপিণ্ডে ইত্যর্থঃ । দ্বিতীয়ে পিতামহপিণ্ডে ইতি । ইদমুপলক্ষণং

মরীচিঃ । সগোত্রাদন্যগোত্রাদ্বা যো ভবেৎ বিধবাস্ততঃ ।
 পিণ্ডং শ্রীদ্ধিবিধানঞ্চ ক্ষেত্রিণে প্রাক্ প্রদাপয়েৎ ॥ বীজিনে
 তু ততঃ পশ্চাৎ ক্ষেত্রী জীবতি চেৎ কচিৎ । বীজিনে
 দদ্যুরাদৌ তু মৃতে পশ্চাৎ প্রদীয়তে ॥ উভৌ যদি মৃতৌ
 স্মাতাং বীজিন্যাদৌ তদা দদৎ । ক্ষেত্রিণ্যাদৌ ন দত্তং
 স্মাদ্বীজিনে নোপতিষ্ঠতে ॥ যদি ক্ষেত্রী প্রথমং মৃত-
 স্তদা ক্ষেত্রিণে প্রথমং দেয়ং যদি বীজী তদা বীজিনে ।
 এতেনান্যতরোপরতাবপি দ্বিপিতৃকস্ম পার্বণং দর্শিতম্ ।
 যদ্যুভৌ মৃতৌ তদাদৌ বীজিনে দদ্যাৎ পশ্চাৎ ক্ষেত্রিণে ।
 ক্ষত্রিণোহগ্রতো দানে দত্তমপি ন দত্তং স্মাৎ । অনিয়ো-
 গজাতে ব্যবস্থামাহ নারদঃ । জাতা যে ত্বনিযুক্তায়ামে-
 কেন বহুভিস্তথা । অথকথভাজস্তে সর্বে বীজিনামেব
 তে স্মতাঃ ॥ দদ্যুস্তে বীজিনে পিণ্ডং মাতা চেৎ শুক্ল-
 তো হতা । অশুক্লোপহতায়ান্তু পিণ্ডদা বোঢ়রেব তে ॥

প্রপিতামহপিণ্ডেহপি দ্বাবনুকীর্তয়েদिति च बोद्धवाम् । लेपिनस्त्रीन्
 वा आचक्ष्ण इत्यस्यार्थमाह पित्रादीति । पित्रादिपिण्डाननु लक्ष्मीकृत्य
 लेपिनस्त्रीन् वदन् उद्दिश्य दद्यादित्यर्थः । नारद इत्यस्य पूर्व्वं द्विपितृ-
 कृत्यं नियोगादिति विशेषयतीति पार्थः कचिं पुस्तके तिष्ठति । अ पुन-
 रशुद्ध एव वचनस्यातदर्थत्वात् किन्तु याज्ञवल्क्यस्य पूर्व्वमेवेति । अकथादर्कात्
 शमिति पुत्रान्तरसङ्घावे बोध्यम् । न च क्षेत्रिणः पुत्रान्तरसङ्घे क्षेत्र-
 ज्ञोत्पादनस्याविहितत्वेन तस्य चाध्वन्यत्वात् धनग्राहित्वमेव नास्ति कुतो-
 हर्कहरत्वमिति वाच्यं क्रियानियोगात् क्षेत्रजपुत्रे जाते पश्चात् स्वयमु-
 पादिते पुत्रान्तरे अकथादर्कहरत्वसम्भवादिति सम्प्रदायः । मरীचिरिति ।
 तच्च क्षेत्रिपित्रादिना सह वीजिनः किंवाह्यपगमविषयम् । क्षेত্রী जीवति

চিৎ । আগর্ভমথবা শুক্লমুক্তা দত্তা বরায় বা । যুতে
 পিতরি বা দত্তা সা বিজ্ঞেয়া চ পুত্রিকা ॥ এতেন চতু-
 র্বিধপুত্রিকা দর্শিতা । বাক্কৃত্য অভিসন্ধিকৃত্য আগর্ভ-
 শুক্লমুক্তা দত্তা পিত্রোরুপরতো এতশ্চাং যদপত্যং তদে-
 তৎ পিতুরিত্যুক্তা বাক্কবৈদত্তা । শঙ্খলিখিতো । পুত্রি-
 কা হি পুত্রবদিতি । প্রাচেতসঃ । তস্মা অপত্যং পুত্রি-
 কাসুতো মাতামহপিতামহানাং পিণ্ডঃ পুত্রদৌহিত্রয়ো-
 ন বিশেষোহস্ত্যনুগ্রহে । মাতামহপিতামহানামিতি বংশ-
 দ্বয়োপলক্ষণম্ । পুত্রদৌহিত্রয়োরোরসপুত্রপুত্রিকাপুত্র-
 যোঃ । অনুগ্রহে পার্শ্বগদ্বারা নরকোদ্ধারাদিরূপে ।
 বিশেষাভাবঃ পুত্রবদিত্যশ্চ হেতুরুক্তঃ । এতচ্চোভয়-
 পিণ্ডদাতৃত্বম্ উভয়াপেক্ষত্বাদিতি মাতামহত্রাক্ষণোপবে-
 শনপ্রকণেহ্ভিহিতম্ । জনকরিক্খগ্রহণাদপীত্যা হি মনুঃ ।
 দৌহিত্রো হৃথিলং রিক্খমপুত্রশ্চ পিতুর্হরেৎ । স এব
 দদ্যাৎ দৌ পিণ্ডো পিত্রে মাতামহায় চ ॥ মাতুঃ প্রথমতঃ
 পিণ্ডং নির্বপেৎ পুত্রিকাসুতঃ । দ্বিতীয়ন্তু পিতুস্তশ্চা-
 স্তৃতীয়ন্তু পিতুঃ পিতুঃ ॥ দৌহিত্রোহত্র প্রকরণাৎ পুত্রি-
 কাপুত্রঃ । মোহপুত্রশ্চ পুত্রান্তররহিতশ্চ জনকস্য রিক্খং

উভয়পিণ্ডদাতৃত্বমিতি । মাতামহবর্গপিতৃবর্গোভয়পিণ্ডদাতৃত্বমিত্যর্থঃ ।
 জনকেতি । উভয়পিণ্ডদাতৃত্বমিতি পূর্বেণাস্বয়ঃ । লক্ষণাপত্তেরিতি ।
 জনকশক্তস্য পিতৃপদস্য মাতৃজনকত্বেন বোধনে লক্ষণাপত্তেরিত্যর্থঃ ।
 ননু কথমত্র লক্ষণা পিতৃপদস্য জনকমাত্রবচনত্বাৎ মাতৃজনকস্যাপি জন-
 কত্বাৎ । তথাচ পিতৃপদস্য জনকত্ববিশিষ্ট এবার্থঃ । পিতৃপদস্য চ স

হরেৎ । স এব রিক্তহারী পুত্রিকাপুত্রঃ পিত্রে পিণ্ডং
দদ্যামান্যঃ । অত্র পিতুর্জননী পিতুর্মাতামহস্য ইতি
কম্পতরুকারপ্রভৃতয়ঃ । তদসঙ্গতং পিতৃশব্দন্যামুখ্যার্থ-
স্থাপতেঃ । পিত্রে মাতামহার চেতি স্ববাক্যে পিতৃপদস্য
জনকপরত্বাচ্চ । এতস্য পিণ্ডদানপরিপাটীমাহ মাতুরিতি ।
পুত্রিকায়া মাতামহপুত্রত্বেন পিতৃতুল্যত্বাদিতি ॥১৩৪॥

অথৈকোদ্দিক্তম্ । তস্য কালমাহ ছন্দোগপরিশিষ্টে
কাত্যায়নঃ । শ্রাদ্ধমগ্নিমতঃ কার্যং দাহাদেকাদশেহহনি ।
ধ্রুবাণি তু প্রকুর্ক্বীত প্রমীতাহনি সর্বদা ॥ দ্বাদশ প্রতি-
মাশ্রানি আদ্যং ষাণ্মাসিকে তথা । সপিণ্ডীকরণৈকৈব
ইত্যেতৎ শ্রাদ্ধষোড়শম্ ॥ একাহেন তু ষণ্মাসা যদা
স্ম্যরপিবা ত্রিভিঃ । ন্যূনাঃ সংবৎসরশ্চৈব স্যাতাং ষাণ্মা-
সিকে তদা ॥ অগ্নিমতঃ শ্রৌতগ্নিমতঃ । দাহাদেকাদ-

সম্বন্ধিকতয়া স্বসম্বন্ধ্যুপস্থাপকত্বাৎ তাৎপর্যবশাৎ মাতুরেবোপস্থাপকত্বাৎ
লক্ষণাৎ বিনৈব মাতৃজনকবোধস্য স্মৃষ্টত্বাদত আহ পিত্রে মাতামহার
চেতি ॥ ১৩৪ ॥

অথৈকোদ্দিক্তম্ । শ্রাদ্ধমগ্নিমত ইতি । অগ্নিমৎসম্প্রদানকং শ্রাদ্ধং
তস্য দাহাদেকাদশেহহনি নিরগ্নিনাপি কার্যং সাগ্নে নির্গ্নেরপি দাহা-
বধোবাশৌচপ্রবণাৎ । একাদশেহহনীত্যত্রাহঃপদং সাবনদিনপরং ন তু
তিথিপরম্ । স্মৃতকাদিपरिच्छेदো দিনমাসাকপাস্তথা । ইত্যশৌচবিহিত-
সাবনমাসসম্বন্ধসম্বন্ধানাৎ একাদশাহপদস্য দশাহোত্তরদিনত্বেন বোধ-
কত্বাৎ । ধ্রুবাণি আবশ্যকানি আদ্যাতিসপিণ্ডনাস্তানি ষোড়শশ্রাদ্ধানি ।
প্রমীতাহনীতি মরণনিক্রুপ্যতিথাবিত্যর্থঃ । আদ্যশ্রাদ্ধস্য ষাণ্মাসিক-
দয়স্য চ ষোড়শান্তত্বেন তেষাং মৃতাহাকর্তব্যত্বাৎ ষথাক্তাসঙ্গতেঃ ।

হহনি শ্রাদ্ধং কার্যং তদবধিনা তস্যার্শৌচস্মরণাৎ অর্শৌ-
চান্তে চ শ্রাদ্ধবিধানাৎ স্মার্ত্তাগ্নিমতো নিরশ্বেচ স্মরণাদে-
কাদশেহহনীতি বোদ্ধব্যম্ । তয়োঃস্মরণাদবধেরশৌচবি-
ধানাৎ । যথা শঙ্খঃ । স্মরণাদেব কর্ত্তব্যং সংযোগো যস্য
নাগ্নিনা । দাহাদূর্দ্ধমশৌচং স্যাৎ যস্য বৈতানিকো
বিধিঃ ॥ অত্রাগ্নিপদং বৈতানিকগ্রহণাৎ শ্রোতাগ্নিপদম্ ।
বৈতানিকঃ শ্রোতো হোমঃ । একাদশেহহনীতি অর্শৌ-
চান্তোপলক্ষণম্ । অথার্শৌচব্যপগমে স্মৃনাত ইত্যাদি
বিষ্ণুবচনম্ । ক্ষত্রাদিঃ সূতকান্তে তু ভোজয়েদযুজো দ্বিজা-
নिति মৎস্যপুরাণবচনাত্যামেকবাক্যত্বাৎ । অতঃ ক্ষত্রা-
দীনাং শৌচান্তু এব শ্রাদ্ধং কর্ত্তব্যং নৈকাদশাহে । এবং
বক্ষ্যমাণান্যপ্যেকাদশাহশ্রাদ্ধবিধায়কানি বচনান্যশৌচা-

সর্ষদেতি । তেন স্বেচ্ছয়া নোৎকর্ষাপকর্ষৌ কার্যাবিতি তাৎপর্যম্ ।
ক্রবাণি গণয়তি দ্বাদশেতি । শ্রাদ্ধষোড়শমিতি ক্রবমিতি শেষঃ । ষাণ্মা-
সিকদ্বয়োঃ কালমাহ একাহেন ত্বিতি । অত্র অহঃপদং তিথিপদম্ । চান্দ্র-
মাসসম্বন্ধিতয়োপন্যস্তস্যাহঃপদস্য তিথিপদত্বনিয়মাদহোরাত্রস্য চান্দ্র-
মাসষটকত্বাৎ যুতাহসাহচর্যাচ্চ । তেনৈকস্মিন্ দিনে তিথিদ্বয়লাভে
ষাণ্মাসিকং ষষ্ঠমাসিকঞ্চ কার্যম্ । সংবৎসরশ্চেতি পৃথগুপাদানং তদ্বর্ষে-
হধিমাসপাতে ত্রয়োদশে মাসি দ্বিতীয়ষাণ্মাসিককরণার্থং অন্যথা তদ্যর্থং
স্যাৎ । এবঞ্চ প্রথমষাণ্মাসাভ্যন্তরে মলমাসপাতেহপি প্রথমষাণ্মাসিকস্য
ষষ্ঠমাসিকমৃততিথিপূর্কতিথিরেব কালঃ । দ্বিতীয়ষাণ্মাসিকস্য তু সপ্তমমাসি-
কমৃততিথিপূর্কতিথিঃ । নষেবং সপ্তমে মাসি ক্রিয়মাণত্বাৎ দ্বিতীয়ষাণ্মা-
সিকত্বমনুপপন্নং তত্র ষাণ্মাসিকপদস্য ভাঙত্বাৎ দ্বিতীয়ষাণ্মাসাভ্যন্তরে
মলমাসপাতে ভাঙত্বস্যাবশ্যকত্বাৎ । বৈতানিকপদমিতি । স্মরণাদেব
কর্ত্তব্যং সংযোগো যস্য নাগ্নিনা । দাহাদূর্দ্ধমশৌচং স্যাৎ যস্য বৈতা-

স্তপরাণ্যেব । প্রমীতাহনীতি মৃততিথাবপরাণ্যপি শ্রাদ্ধা-
নি কর্তব্যানি । তানি ধ্রুবাণি নিত্যানি প্রমীতাহনি
সর্বদা ইত্যনেন প্রেতসংস্কারকাণি শ্রাদ্ধানি স্বকাল এব
কার্য্যাণীতি দর্শয়তি । প্রেতসংস্কারকাণি শোড়শশ্রা-
দ্ধানি গণয়তি দ্বাদশ প্রতিমাস্যানীতি । ননু মাসি ভবং
মাস্যং ন চ মাসিকশ্রাদ্ধং তথা অতীতে মাস্যেকত্রিংশ-
দিনে মৃতাহে ক্রিয়মাণত্বাৎ । অতএব একোদ্দিষ্টশ্রাদ্ধ-
মভিধায়াহ বিষ্ণুঃ । এবং মৃতাহে প্রতিমাসং-কুর্ঘ্যাৎ অত্র
কেচিন্মাসেন নিমিত্তেন অনন্তরতিথৌ ক্রিয়ত ইতি মাস্য-
পদব্যুৎপত্তিঃ ॥ ১৩৫ ॥

নিকো বিধিঃ ॥ ইত্যত্র উত্তরার্কে বৈতানিকাগ্নিমৃত এব দাহাবধ্যশৌচ-
প্রতিপত্তেরিতি ভাবঃ । অশৌচান্তপরাণ্যেবেতি । অশৌচান্তদিনপরাণ্যে-
বেত্যর্থঃ । এতানি ধ্রুবাণি নিত্যানীতি । অতঃ সিদ্ধং ষোড়শশ্রাদ্ধানাং
নিত্যত্বম্ । এতেন পিতুঃ প্রেতলোকত্যাগপিতৃলোকপ্রাপ্তিফলকত্বাৎ
কাম্যত্বমেব শ্রাদ্ধষোড়শমিতি পাশ্চাত্যমতমপাস্তম্ । যে তু । ষসৈত্যানি
ন দীয়ন্তে প্রেতশ্রাদ্ধানি ষোড়শ । পিশাচত্বং ধ্রুবং তস্য দষ্টেঃ শ্রাদ্ধ-
শতৈরপি ॥ ইতি বচনং তন্নিত্যত্বে প্রমাণমাহঃ তে শাস্ত্রার্থানভিজ্ঞা
এব পিতৃগতনিদার্ত্ববাদেন নিত্যত্বাসিদ্ধেঃ । ষদকরণে প্রত্যবায় ইত্যত্র
প্রত্যবায়পদস্য স্বগতপ্রত্যবায়পরত্বাৎ । অকুর্ক্বন্ বিহিতং কস্মি নরো
নরকমৃচ্ছতি । ইত্যত্র সামানাধিকরণ্যাবগমাৎ । ন চ প্রত্যবায়ঃ স্বগত এব
তেনৈব পিতুঃ পিশাচত্বমিতি বাচ্যং তৎপিশাচত্বস্য প্রাগেব জাতত্বাৎ ।
ষোড়শশ্রাদ্ধাকরণে তস্মাদনিষ্কৃতিমাত্রস্য বচনার্থত্বাৎ ত্রিংশদহোরাত্রাঙ্গ-
কদাবনমাসাতিপ্রায়োণাশঙ্কতে নথিতি । ন তু প্রথমমাসিকং তথৈত্যর্থঃ ।
মৃতাহকর্তব্যতায়াং প্রমাণমাহ অতএবেতি । ত্রিংশদিনাভ্যন্তরে মৃতাহ-

এবং ত্রৈপক্ষিকসংবৎসরিকাদীনাং ন এবমেকাহেন
তু ষাণ্মাসা ইত্যেনেন মৃতাহপূর্ব্বদিনে ষাণ্মাসিকত্বানুপ-
পত্তেঃ । অন্তে তু মৃতাহে প্রতিমাসং কুর্যাৎ ইতি বিষ্ণু-
বচনে মৃতাহনি তু কর্তব্যং প্রতিমাসং তু বৎসরমিতি
বাজ্রবল্ল্যবচনে চৈকাদিনাধিকে মাসসংবৎসরপদপ্রয়ো-
গাদ্ভিন্যায়াদজহৎস্বার্থলক্ষণয়া একাদিনাধিকমাসসংবৎ-
সরপরত্বং মাসসংবৎসরপদয়োৱিতি তচ্ছিন্ত্যং দ্বিতীয়া-
দিমাসানাং একাদিনাধিকত্বাসম্ভবাৎ তিথিবৃদ্ধিহ্রাসাভ্যাং
ন্যুনাধিকত্বসম্ভবাচ্চ । উচ্যতে । নাত্র ত্রিংশদহোৱাত্রা-
ত্বকঃ সাবনো মাসোহঙ্গং তিথিবৃদ্ধিহ্রাসাভ্যাং তদসম্ভবাৎ
কিন্তু ত্রিংশত্তিথ্যাঙ্কশ্চাস্ত্র এব । তথাচ সূর্য্যসিদ্ধান্তে ।
তৎত্রিংশতা ভবেন্মাসঃ সাবনোহর্কোদয়ৈস্তথা । ঐন্দ্র-
হাপ্রাপ্তোরিতি ভাবঃ । নিমিত্তেন পূর্ব্ববর্ত্তিত্বাদনন্তরতিথিজ্ঞাপকেন
॥ ১৩৫ ॥

এবমিতি । এতেন ত্রৈপক্ষিকশ্রীকস্য ত্রিপক্ষানন্তরমৃতাহকর্ত্তব্যত্ব-
মুক্তম্ । অতএব উক্তং ত্রিপক্ষাদ্ব্যচ্ছ্রীকং মৃতাহন্যেব তন্তবেদিত্যাদি
সঙ্গচ্ছতে । এতেন সাবনব্যবস্থয়া পঞ্চচত্বারিংশদিনে শ্রীকমিতি কেষাকি-
ম্বতং নিরস্তম্ । পঞ্চচত্বারিংশদিনেতিথিপ্রাপ্ত্যনিয়মাৎ দণ্ডিন্যয়া-
দিত্তি । যথা দণ্ডিনো গচ্ছন্তীত্যত্র তাৎপর্য্যবলাদ্ভিন্দ্রপদমজহৎস্বার্থ-
লক্ষণয়া দণ্ড্যদণ্ডিসমুদায়পরং তথা মাসপদমপি একাদিনাধিকসমুদায়-
পরমিত্যর্থঃ । দ্বিতীয়াদিমাসানামিতি । অন্ত্যমৃতাহেন পূর্ব্বমাসসমাপ্তে
তদন্তরত্রিংশদন্তিমদিন এব মৃতাহপাতস্যোৎসর্গিকত্বাদিতি ভাবঃ ।
তিথিবৃদ্ধিহ্রাসাভ্যামিতি । তথাচ প্রথমমাসেহপি কদাচিত্তিথিবৃদ্ধ্যা
একত্রিংশদিনোত্তরমপি মৃতাহপাতাৎ তিথিহ্রাসেন চ ত্রিংশদভ্যন্তরে-
হপি মৃতাহপাতন্ন নিস্তার ইতি ভাবঃ । কিন্তু ত্রিংশত্তিথ্যাঙ্ক ইতি ।

वस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥ अतएव तिथिनैकेन दिवसश्चांद्रमाने प्रकीर्तित इति प्राग्-
 क्रमः । तेन मृततिथेर्मृततिथिं यावच्छांद्रः । मृततिथे-
 रित्यवधौ पक्षमी । एवं मृताहे प्रतिमासमिति वचना-
 दन्तमृततिथेः पूर्वमासशब्दार्थत्वं न पूर्वमृततिथेरुत्तर-
 मासशब्दार्थता अतो न विरोधः । आद्यमेकादशाह-
 श्राद्धं षाण्मासिककालमाह एकाहेन द्विति । एकाह-
 न्याने षाण्मासशब्दो गौणः । एवं चतुर्थाहत्रैपार्श्विक-
 द्वादशाहानां न सोऽशान्तुर्भावः । त्रैपार्श्विकमुक्तं ब्रह्म-
 पुराणे । मृतकान्ते षुह श्राद्धमेकोदकं प्रचक्षते ।

तथाच मृताहे प्रतिमासं कुर्यादित्यादिना मृततिथौ श्राद्धस्य निर्विवा-
 दतया तत्र तिथिवृद्धिह्याभावात् न कश्चिद्दोष इति भावः । तत्रिंश-
 तेति । पूर्वप्रक्रान्त्यष्टिदशान्त्रिकाहोरात्रत्रिंशता नाक्षत्रो मासो भवे
 दित्यर्थः । तथा त्रिंशतार्कोदरैः सावनमास इत्यर्थः । त्रैलोक्यश्राद्धः ।
 तद्वत् त्रिंशता । ननु पूर्वमृततिथिमादाय त्रिंशत्तिथ्यात्प्रमासगणने
 आगामिमृततिथिपूर्वतिथावेव मासपूर्तेः प्रथममासे मृततिथ्याप्राप्त्या
 प्रथममासिकलोपः स्यात् । किञ्च । एकाहेन तु षण्मासा यदा सूर्यपि व-
 त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥ इत्यनेन
 एकाहोऽष्टमासे मृततिथिपूर्वतिथौ षाण्मासिकश्राद्धं विहितं तद्वि-
 रोध इत्यत आह एतेनेति । त्रिंशत्तिथ्यात्प्रमासपरिग्रहादेवे-
 त्यर्थः । मृततिथेर्मृततिथिरिति । यद्यपि । चांद्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावन-
 त्रिंशता दिनैः । तथा । तत्र पक्षावुत्तौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि ।
 इत्यादिनानावचनबलात् शुक्लादिदर्शान्त एव चांद्रपदं मुख्यम् । अतएव
 अशुक्लापि मलमासनिरूपणे ईश्राद्धी वत्र हूयेते इति वचनव्याख्यावसरे
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासशब्दार्थः चांद्रोऽहपयमेव इत्यादिहितं

দ্বাদশেহহনি মাসে চ ত্রিপক্ষে চ ততঃ পরম্ । ত্রৈপক্ষিকগ্রহণে শ্রায়শ্চিত্তস্বরগাচ্চ তৎসিদ্ধিঃ । যথা শঙ্খাঃ । চান্দ্রায়ণং নবশ্রাদ্ধে পরাকৌ মাসিকে মতঃ । ত্রিপক্ষে চাতিকৃচ্ছুঃ শ্রাৎ ষণ্মাসে কৃচ্ছু এব হি । আদিকে পাদকৃচ্ছুঃ শ্রাদেকাহঃ পুনরাদিকে ॥ তথাচ পঠন্তি । ত্রৈপক্ষিকং ত্রিপক্ষে তু বৃত্তে শ্রাদ্ধদনন্তরম্ । ব্রহ্মপুরাণে । নৃগান্ত ত্যক্তদেহানাং শ্রাদ্ধাঃ ষোড়শসংখ্যয়া । চতুর্থে পঞ্চমে চৈব নবমৈকাদশে তথা ॥ ততো দ্বাদশ-

তথাপ্যত্র ষৎকিকিং তিথিপ্রচরে চান্দ্রশকৌ গোণঃ । এবঞ্চ । মুখ্যং শ্রাদ্ধং মাসি মাসি অপৰ্য্যাপ্তাবৃত্তং প্রতি । ইত্যাদৌ মাসত্ব শকৌ গোণাবেবেতি বোধ্যম্ । অবধৌ পঞ্চমীতি । তথাচ পূৰ্বমৃততিথেরবধিভূতত্বেন উপলক্ষকত্বমাত্রং ন তু মাসঘটকত্বং মাসঘটিকা ভূতরতিথিরেব ইত্যর্থঃ । ন বিরোধ ইতি । ন প্রথমমাসিকলোপাৎ মৃতাহে প্রতিমাসং কুৰ্ব্যাদিত্যা-
দিনা তদ্বিধানবিরোধঃ । ন বা মৃতাহপূৰ্ব্বেদ্যুঃ ষাণ্মাসিকবিধানবিরোধঃ আগামিমৃততিথিমা দাতৈব পূৰ্বমাসসমাপ্তেরিতি ভাবঃ । এতেন পূৰ্ব-
মৃততিথিমা দায় মাসবর্ষগণনা মৈথিলোক্তা হেয়া । গোণ ইতি । ষাণ্মাসিকপদান্তর্গতষণ্মাসশকৌ গোণ ইত্যর্থঃ । চতুর্থাহেতি । এবকৈষণং নিত্যত্বে প্রমাণাভাবাৎ কাম্যত্বমিতি ভাবঃ । মৃতকান্ত ইতি । অশৌ-
চান্তদ্বিতীয়দিন ইত্যর্থঃ । গৃহেতি সম্বোধনম্ । গৃহেতি পাঠে দশাহাভ্য-
ন্তরীণশ্রাদ্ধপিণ্ডানাং বহির্বিধানাৎ তৎপরশ্রাদ্ধস্য গৃহে ক্রিয়মাণ-
ত্বাৎ গৃহশ্রাদ্ধব্যপদেশঃ । নবশ্রাদ্ধং ষমবচনে বক্ষ্যমাণং কৃচ্ছুং প্রাজাপত্যং আদিকং সপিণ্ডীকরণং পুনরাদিকং সপিণ্ডীকরণানন্তরং পুনঃ ক্রিয়মাণং প্রথমসাংবৎসরিকম্ । অত্রাপি পিতুঃ প্রেতত্বাভাবেহপি বচনাদৌষঃ প্রথমাক্বেহ্নশ্রাদ্ধাভাবাৎ । ত্রৈপক্ষিকমিতি । মরণতিথিমা-
দায় ত্রিপক্ষে বৃত্তে পঞ্চান্তরীণমৃততিথাবিত্যর্থঃ । তেষাং ত্যক্তদেহানাম্ ।

तिर्गामैः श्राद्धाद्वादशसंख्या । कर्तव्याः शुचिभिस्तुवां
तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥ श्राद्ध इति पुंलिङ्गं छान्द-
सम् । एतच्च षोडशश्राद्धं शाधिभेदव्यवहितम् । बोधा-
यनः । एकादशां द्वादशां वा श्राद्धकर्तुं प्रचक्ष्यते । वा-
शक्येह त्र समुच्चयार्थः । एकादशाहश्राद्धमभिधाय । द्विती-
येह हि पुनस्तद्वदेकोद्विष्टं समाचरेदिति वक्ष्यमाणमंशु-
पुराणवचनात् ॥ १७७ ॥

अतो मज्जिकनेनोक्तं विकल्पार्थोऽयं वाशकः ।
अतएव श्राद्धमेकं दिनद्वय इति पठन्तीति प्रत्युक्तम् ।
पैठीनसिः । मृतस्य मासि मासि श्राद्धं कुर्यात् संवत्स-
त्र श्राद्धचित्तमणिः । यस्यावीरापारशवादेः सपिण्डनं निषिद्धं तस्य
ब्रह्मपुराणोक्तं षोडशश्राद्धं शाधिभेदेन व्यवहितकल्पने गौरवादि-
त्याह । न च । यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु
देयानि अपुत्रायाश्च षोडशः ॥ इति धर्मप्रदीपवचनेनापुत्रायाश्च पञ्च-
दशश्राद्धविधानां शाधिभेदव्यवहैव श्रेयसीतिवाच्यम् । आद्यानि पञ्च-
दशश्राद्धानि यानि यानि चेतराणि प्रेतश्राद्धसमाप्येत्सुरक्रियमाण
श्राद्धानि तान्यपुत्रस्यापुत्रायाश्च एकस्यैव एकमुद्दिश्यैव देयानीति वच-
नार्थे तस्य पञ्चदशश्राद्धविधायकत्वाभावादिति चेन्न चतुर्थे पञ्चमे चैवेति
यमवचनम् । यस्मिन्नेवे पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे । आसुरं तद-
वेच्छ्राद्धं वृथलं मग्नवर्जितम् ॥ इत्याश्वयनवचनयोरैकवाक्यतया
शाधिभेदव्यवहितत्वस्यैव सिद्धेः सामयजुषोर्नवश्राद्धादेः विश्वदेव-
विरहात् । एतेन ब्रह्मपुराणीयकले देवमाप्यायतमिति बोध्यम् ॥ १७७ ॥

विकल्पार्थ इति । एकादशाहे तदसञ्जवे द्वादशेहनीति व्यवहित-
विकल्पार्थ इत्यर्थः । मृतस्य मासि मासि । तेन मरणानन्तरं बंसर-
पर्याप्तं प्रतिमासं कुर्यादित्यर्थः । मरणतिथेस्तु पूर्वमासीयत्वात् तस्य

रास्ते विसर्जनं नवममाश्रमित्येके । विसर्जनं सपिण्डी-
करणं नवमे मासि च सपिण्डीकरणमशक्तविषयम् । यमः ।
चतुर्थे पक्षमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते
जस्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥ अश्विनसंक्रयनादर्वागाहिताग्ने-
द्विजन्मनः । अयुगान् भोजयेद्विप्रांसुन्नवश्राद्धमुच्यते ॥
पक्षमे नवमे श्राद्धं प्रेतोपकारार्थमनावश्यकं नव-
श्राद्धसंज्ञा एतद्ग्रहणे प्रारश्चित्तुविशेषज्ञापनार्थं आहि-
ताग्नेस्तुश्विनसंक्रयनादर्वागपि श्राद्धासुरमस्तीति दर्शितम् ।
षोडशश्राद्धानां प्रमाणमभिहितम् । फलमाह देवलः ।
एकादशादिभिः श्राद्धैर्मृत्याप्यायनं भवेत् । सम्यक्
संवत्सरे पूर्णे पितृणां स्थानमुच्छति ॥ आप्यायनं तृष्टिः
प्रेतद्वपरीहारः संवत्सरे पूर्ण इति संवत्सरे विहित-
सपिण्डीनस्य पितृद्वप्राप्तिफलमित्यर्थः । एतेन प्रेतद्व-

च मरणानन्तरद्वाभावात् तत्राकरणे दिनवीप्साबाधः । अशक्तविषय-
मिति । अशक्तिश्च भाव्यशक्तिनिश्चयः । प्रेतोपकारार्थमिति । शशि-
भेदे प्रेतोपकारार्थमित्यर्थः । तृष्टिसृष्टिरेव तस्याश्च प्रेतद्वदशया-
मसम्भवादाह प्रेतद्वपरीहार इति । ननु कथं सपिण्डीनस्य प्रेतद्व-
परीहारः फलं देवलवचने तस्य पितृलोकप्राप्त्यभिधानादत आह
व्यक्तमाहेति । यम इति । एतेन पक्षदशश्राद्धानां प्रेतद्वपरीहार-
मात्रं फलम् । सपिण्डीनस्य तु प्रेतद्वपरीहारः पितृलोकप्राप्तिश्च इत्यु-
क्तं फलमित्युक्तम् । इत्थं षोडशश्राद्धैः षोडशकलिकापूर्वाणि
जन्यन्ते । तैश्च परमापूर्वमेकं तस्यां प्रेतद्वपरीहारः । सपिण्डी-
नेन च पृथक् परमापूर्वात्तरं जन्यते । तेन पितृद्वप्राप्तिर्जायते ।
अन्वया एकस्यैव परमापूर्वन्या उभयजनकत्वाभिधाने पक्षदशश्राद्धाना-

পরীহারঃ ষোড়শশ্রাদ্ধফলং পিতৃলোকপ্রাপ্তিঃ সপিওন-
 স্ত্র্যতুল্যম্ । প্রেতত্বপরীহারঃ ফলমিতি ব্যক্তমাহ যমঃ ।
 যস্মৈতানি ন দীয়ন্তে প্রেতশ্রাদ্ধানি ষোড়শ । পিশা-
 চত্বং ধ্রুবং তস্ম দত্তৈঃ শ্রাদ্ধশতৈরপি ॥ শঙ্কঃ । ততঃ
 শ্রাদ্ধমশুদ্ধৌ তু কুর্যাদেকাদশে তথা । কর্ত্বুস্তাংকালিকী
 শুদ্ধিরশুদ্ধঃ পুনরেব সঃ ॥ অশুদ্ধৌ চতুর্থাহাদৌ তথা
 একাদশে শ্রাদ্ধং কর্তব্যম্ । কথমশুদ্ধৌ শ্রাদ্ধং শৌচস্রাধি-

মপি পিতৃত্বপ্রাপ্তিফলকত্বাপত্তেরিতি বোধ্যম্ । শ্রাদ্ধবিধানাক্ষেপাদিতি ।
 তাংকালিকীত্যত্র তৎপদেন বিধেয়স্য শ্রাদ্ধস্য প্রক্রান্তস্য পরামর্শাদি-
 ত্যর্থঃ । তন্মান্ননিষ্ঠেতি । শ্রাদ্ধং শ্রাদ্ধাধিকরণসময়মাত্রে শুদ্ধিরি-
 ত্যর্থঃ । কস্মাত্তরে ইতি । কস্মাত্তরে ক্রিয়মাণে তৎকালস্য শ্রাদ্ধাধি-
 করণভিন্নকালতয়া তদানীমশুদ্ধেঃ স্থিরত্বাদিতি ভাবঃ । কেচিৎ তু
 শ্রাদ্ধবিধানাক্ষেপাৎ শ্রাদ্ধবিধায়কবাক্যস্যাক্ষেপাৎ বৈয়র্থ্যাদিতি যাব-
 দিত্যাহঃ । অত্র সাম্প্রদায়িকাঃ । এতেন তুল্যন্যায়াদেকাহরুষোৎসর্গে
 পূর্বদিনেহশৌচসত্ত্বেহপ্যধিবাসঃ কার্য ইত্যয়াতৎ ন চান্নদা রুষোৎসর্গ
 এবাধিবাসোহঙ্গং ন তদানীমিতি চেৎ একাদশাহরুষোৎসর্গবিধিঃ কিং
 নিরঙ্গং রুষোৎসর্গং বিদধাতি উত সাক্ষং বা । আদ্যে অঙ্গান্তরেহপি
 দত্তোহঞ্জলিঃ । দ্বিতীয়েহশৌচান্তদ্বিতীয়দিনে রুষোৎসর্গঃ কার্য ইতি বিধি-
 রেবাঙ্গান্তরবদধিবাসং বিদধাতি একাদশাহশ্রাদ্ধপূর্বদিনে নিমজ্জনবৎ
 প্রাচীনাচারোহপ্যেতাদৃশ এব ইতি বদন্তি । তদসৎ প্রধানাধিকারশ্চৈ-
 বাঙ্গাধিকারতয়া প্রধানাধিকারশ্চ শৌচস্য পূর্বদিনেহতাবাৎ কথং তদ-
 ঙ্গাধিবাসানুষ্ঠানং অন্তথা তুল্যন্যায়ং নৈমিত্তিকে প্রধানাধিকারস্য
 নিমিত্তনিশ্চয়স্তাভাবেহপি ক্যান্নিষ্টেজ্যাবিধিবলাৎ । তত্র তদঙ্গ-
 পূর্বদিনাবাহনমপি স্যাৎ । যচ্চোক্তং বিধিরেবাধিবাসং বোধয়তীতি ।
 তদপ্যসৎ । ন হি রুষোৎসর্গং কুর্বাতি ইত্যাদিবিধয়ঃ সাক্ষরুষোৎসর্গং

কারি বিশেষণত্বাৎ কালাশৌচাধিকরণে দর্শিতমিত্যাহ
 কর্তৃ স্তাৎ কালিকীতি । শ্রাদ্ধবিধানাপেক্ষয়া তাবন্মাত্র-
 নিষ্ঠাশুদ্ধিঃ কল্প্যতে । স পুনরশুদ্ধ এব কৰ্ম্মান্তর ইতি
 শেষঃ । ব্যাঘ্রঃ । একাদশে চতুর্থে চ মাসি মাসি চ বৎস-
 রম্ । প্রতিসংবৎসরক্লেবমেকোদ্দিষ্টং যুতাহনি ॥ বৎসরং
 ব্যাপ্য মাসি মাসি কার্যমিতি সম্বন্ধঃ । মৎস্যপুরাণে ।
 তত একাদশাহে তু দ্বিজানেকাদশৈব তু । ক্ষত্রাদিঃ সূত-
 কান্তে তু ভোজয়েদযুজো দ্বিজান্ । দ্বিতীয়েহহি পুনস্ত-
 দ্বদেকোদ্দিষ্টং সমাচরেৎ ॥ একাদশদ্বিজভোজনং ফলা-

বোধয়ন্তি লক্ষণাপত্তেঃ অঙ্গবিধানবৈয়র্থ্যাপত্তেশ্চ । জীবৎপিতৃকশ্চেব
 পিতামহাদিভ্যঃ তুল্যন্যায়াৎ বুদ্ধিশ্রাদ্ধাপত্তেশ্চ কিন্তু । প্রধানবিধিতঃ
 প্রধানমাত্রবোধঃ । অনন্তরং কিং কেন কথমিত্যাকাঙ্ক্ষারামঙ্গবিধয়ঃ প্রব-
 ত্তন্তে তেভ্য এব তত্তদঙ্গাবগতেঃ । অত্র চাধিবাসবিধির্যোৎসর্গ-
 সামান্ত্রবিষয়ঃ ন তু বিশিষ্ট্যেকাদশাহবুযোৎসর্গবিষয়ঃ । সামান্ত্রস্য চ
 তদিতরত্র চরিতার্থত্বেন শৌচাধিকারবিধেঃ অশৌচে কৰ্ম্মনিষেধকবিধেশ্চ
 বাধাসামর্থ্যাৎ । একাদশাহীয়শ্রাদ্ধনিমন্ত্রণস্য চ প্রাতরেব তদ্দিনে
 স্নানোত্তরং কর্তব্যত্বাৎ পূর্বদিনাসম্ভব এব প্রাতর্নিমন্ত্রণবিধানাদিতি
 সংক্ষেপঃ । তত্র একাদশাহ ইতি । মরণদিনাদেকাদশাহে ইত্যর্থঃ ।
 ব্রাহ্মণমাত্রবিষয়মেতৎ । সমীপবচন ইতি । ন ত্ববয়বার্থকঃ আদ্যমেকাদ-
 শেহহনীত্যাদিনা সঠৈকবাক্যতয়া দশমেহহনি অরণ্যং গতা কৃতশ্মশ্র-
 কৰ্ম্মাণ ইত্যপক্রম্য শ্বোভূতে একোদ্দিষ্টং কুৰ্যাদিতি হারীতবচনেন
 উক্তং দশম্যাঃ পরেছ্যস্তচ্ছ্রাদ্ধমিতি বৈজবাপবচনেন সঠৈকবাক্যতয়া চ
 অশৌচান্তদ্বিতীয়দিনস্যেব নিমিত্তত্বাদিতি ভাবঃ । এতেনাশৌচব্যপ-
 গমে ইতি বিষ্ণুসূত্রাদশৌচব্যপগম এব নিমিত্তম্ । ব্যপগমশ্চ নাশৌচ-

তিশয়ার্থম্ । একাদশাহশ্রাদ্ধং ন ক্ষত্রাদিবিষয়মিত্যাহ
 ক্ষত্রাদিরিতি । ক্ষত্রাদিঃ পুনরশৌচান্তে শ্রাদ্ধং
 কুর্যাৎ । অন্তশব্দঃ সমীপবচনঃ । অতএব বিষ্ণুঃ ।
 অশৌচব্যপগম ইতি । এবকৈকাদশাহশ্রাদ্ধবিধায়-
 কানি যানি বোধায়নবচনানি তানি ব্রাহ্মণবিষয়কানি
 অশৌচান্তোপলক্ষকানি বা মৎস্যপুরাণবিষ্ণুবচনৈকবাক্য-
 ত্বাৎ ন তু মুখ্যৈকাদশাহে চাতুর্বর্ণ্যশ্রাদ্ধবিষয়ানি মৎস্য-
 পুরাণবিষ্ণুবচনবিরোধাত্চ ॥ ১৩৭ ॥

কিঞ্চ । রাজ্ঞাঞ্চ দশমঃ পিণ্ডো দ্বাদশেহহনি দীয়তে ।

ধ্বংসমাত্রং তস্যানন্তত্বেনাতিপ্রসঙ্গাৎ কিন্তু তদুৎপত্তিঃ তৎসম্বন্ধিদিন-
 মিত্তি যাবৎ । এবঞ্চ সদ্যঃশৌচে তদ্দিন এবাদ্যশ্রাদ্ধং বৃষোৎসর্গাদিকঞ্চ
 কার্যমিতি হৈতনির্ণয়োক্তমসং রাত্ৰৌ সদ্যঃশৌচজ্ঞানে শ্রাদ্ধাদিনিবে-
 ধাৎ পরদিনে চাশৌচব্যপগমরূপনিমিত্তাভাবাৎ বৃষোৎসর্গাদীনাং
 লোপপ্রসঙ্গাৎ শ্রাদ্ধস্য চ কৃষ্ণৈকাদশ্যাৎ করণপ্রসঙ্গাৎ ইষ্টাপত্তৌ সক-
 লেষ্টব্যবহারবিরোধাৎ উক্তহারীতবচনবিরোধাত্চ । এতেন চ শুদ্ধি-
 প্রথমদিনত্বেন নিমিত্তমিত্যপি নিরস্তম্ । তথাহেতু বাক্যে তথোল্লেখ-
 প্রসঙ্গাত্চ তস্মাৎ সদ্যঃশৌচেহপি পরদিন এব শ্রাদ্ধং বৃষোৎসর্গাদিকঞ্চ
 সর্বং কার্যমিতি মতং সাধীযঃ । অতএব । মিত্রাণাং তদপত্যানাং
 শ্রোত্রিয়ানাং গুরোস্তুথা । ভাগিনেরশুতানাঞ্চ সর্বেষাং ত্বপরেহহনি ॥
 শ্রাদ্ধং কার্যঞ্চ প্রথমে স্নাত্ব কৃত্বা জলক্রিয়াম্ । ইত্যাদিপুরণে সদ্যঃশৌচ-
 স্থানেহপি দ্বিতীয়দিনে শ্রাদ্ধাদিকং স্পষ্টমেবোক্তং ব্যাখ্যাস্যতে চ স্বয়ং
 বস্য যাবদশৌচং তস্মাদপরদিনে ইতি ॥ ১৩৭ ॥

মাসে পূর্ণেহহনীতি । অত্র মাসপদং সাবনপরং সূতকাদিপরিচ্ছেদ
 ইত্যুক্তবচনাৎ । দিনান্ত্ৰষ্টাবিতি । অত্র পক্ষে পিণ্ডদ্বয়ং মাসশেষে দেয়ম্ ।

বৈশ্বশ্রু পঞ্চদশমে জ্যৈষ্ঠমাসে দশমস্তথা । শূদ্রশ্রু দশমঃ
 পিতৃণা মাসে পূর্ণেহি দীয়তে ॥ ইত্যাদিপুৰাণবচনাত্ ।
 পিতৃণাঃ শূদ্রায় দাতব্যো দিনান্ত্যকৌ নবাধবা । সম্পূর্ণে
 ছু ততো মাসে পিতৃশেষং সমাপয়েৎ ॥ ইতি প্রচেতো-
 বচনাচ্চ । দ্বাদশপঞ্চদশত্রিংশদিনেষু ক্ষত্রিয়বৈশ্বশূদ্রাণাং
 দশমপিণ্ডদানাবগতেস্তেষামপ্যশৌচান্তু এব শ্রাদ্ধং যুজ্যতে
 এবঞ্চ একাদশাহশ্রুতেশৌচান্তোপলক্ষকত্বে ত্র্যহৈকা-
 হাশৌচেহপ্যশৌচান্তু এব শ্রাদ্ধম্ । এতেন মুখ্যদশাহ
 এব দশমপিণ্ডদানং সমাপ্য চতুর্ভিরেব বর্নৈঃ সম্পূর্ণত্র্যহ
 একাহাশৌচিভিরেকাদশাহ এব শ্রাদ্ধং নিবর্ত্যত ইতি
 প্রাচীনাচারো দুরাচার এব । ইদানীমেকোদিক্কেতি-
 কর্তব্যতামাহ শাতাতপঃ । একোদিক্কলু যচ্ছ্রাদ্ধং তন্মৈ-
 মিত্তিকমুচ্যতে । তদপ্যদৈবং কর্তব্যমযুগ্মানাশয়েদ্বিজান্ ॥

যুজ্যত ইতি । পিণ্ডদানান্তরমেব শ্রাদ্ধবিধানাৎ তথৈব পিণ্ডদানস্য
 পূর্বক্রিয়াত্বস্য শ্রাদ্ধস্য মধ্যমক্রিয়াত্বশ্চোপপন্নত্বাচ্ছেতি ভাবঃ । একা-
 হাশৌচেতি । দ্বিতীয়দিন এব শ্রাদ্ধং যুক্তং হারীতাদিবচনাদিতি
 বোধ্যম্ । দীক্ষণীয়াদিষ্টি । প্রযাজাখ্যাছতিপঞ্চকস্য দর্শপৌর্ণমা-
 সাস্তভূতস্য দীক্ষণীয়াদিষ্টিষু নিষেধানুপপত্ত্যা তাসু দর্শপৌর্ণমাসধর্ম্মা-
 তিদেশস্তত্র কল্প্যতে তদ্বদিহাপীত্যর্থঃ । অত্রাতিদেশঃ পঞ্চবিধঃ শাস্ত্র-
 কার্যনিমিত্তব্যপদেশরূপভেদাৎ । শাস্ত্রেণাতিদেশো যথা ক্রতো সমান-
 মিতরং শ্যেনেনেতি । অত্র সমানপদেনাতিদেশঃ । স্মৃতাবপি নিত্যেন
 তুল্যাৎ শেষং স্যাদিতি । অত্র তুল্যাশকেনাতিদেশঃ । কার্যেণাতিদেশো যথা
 অপ্রযাজাস্তা ইত্যত্রাতিদেশস্য কার্যেণ নিষেধেন দর্শপৌর্ণমাসধর্ম্মাতি-
 দেশঃ । নিমিত্তভেদেনাতিদেশো যথা মৌদগং চরুং নিৰ্ব্বপেৎ শ্রীকাম ইতি

अदैवः कर्तव्यमित्यप्राप्तुदेवश्राद्धनिषेधानुपपत्त्या पार्व-
 नेतिकर्तव्यतातिदेशः कल्प्यते । दीर्घगीयादिषु अप्र-
 याज्या इति निषेधानुपपत्त्या दर्शपूर्णमासधर्मातिदेश-
 वत् । कात्यायनः । एकोर्घ्य एकं पवित्रं एकः
 पिण्डो नावाहनं नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदित-
 मिति तृप्तिप्रश्नः स्वदितमित्यनुष्ठानं उपतिष्ठतामिता-
 क्तव्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोहभिरताः स्य इत्य-
 परे । नन्वेकं पवित्रमित्यात्र न पवित्रविधिः अतिदे-
 शात्तुप्राप्तेः । अप्राप्तुप्रापकलक्षणस्य विधित्वश्रावणात्
 अतिदेशतः प्राप्तेर्विलम्बितत्वादत्र एव उपदेशस्य
 विकृतौ श्रूयते । अत्र प्राकृतत्रीहिधर्माः प्रोक्त्वाद्ये मूलाचरो
 कल्प्यन्ते । न वेति सन्देहे सिद्धान्तः त्रीहिकार्यकारिणि मूला त्रीहिकार्य-
 निमित्तत्वात् त्रीहिधर्माः प्रोक्त्वाद्यः सूरिति व्यापदेशेनातिदेशो यथा
 ऋतो मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । अत्र माससाध्यायनाथ्यवागेहग्नि-
 होत्रपदव्यापदेशादग्निहोत्रधर्मातिदेशः । रूपेण तदन्तुत्वरूपेणातिदेशो
 यथा वज्रमानादन्यो रूप इति ऋतो मूले वज्रमानादन्तुत्वरूपवगमय वज-
 मानधर्मस्य तदीयपरिमाणस्यातिदेशः । प्रकृते च कार्यातिदेशः
 कार्येण तदप्यदैवः कर्तव्यमिति दैवनिषेधेन अतिदेशसा कार्येण
 पार्वणधर्मातिदेशात् । नावाहनमिति । अयथावाहननिषेधः श्राद्धा-
 र्थावाहनविषयः श्राद्धस्यैवोपस्थितत्वात् । न तु पिण्डार्थावाहनस्येति
 स्मार्त्ताः । विलम्बितत्वादिति । नावाहनमित्यादिना निषेधावगतौ तद-
 न्तुथानुपपत्त्या अतिदेशकल्पना अनन्तरमतिदेशात् पवित्रप्राप्तिरिति
 विलम्बितत्वात् तदपेक्षयात्र एवोपदेशविधित्वबोधकत्वमित्यर्थः । तद-
 र्थेति विधार्थशास्त्रेत्यर्थः । ननु प्राप्तुप्रापकेत्यत्र निर्णानिर्देशात् पश्चात्
 प्राप्तिमुक्त्वपि विधित्वं न्यादाह अप्राप्तुप्रापक इति । अविवक्षि-

বিধিত্বমিতি চেন্ন যত্র তদ্বিধিত্বমনপেক্ষ্যান্মতঃ প্রাপ্তিঃ
 পশ্চাদপি স্থান্ন তত্র বিধিত্বমিতি তদর্থশাস্ত্রাধিকরণে
 দর্শিতত্বাৎ অপ্রাপ্তপ্রাপকো বিধিরিত্যত্রোক্তপ্রত্যয়শ্চা-
 বিবক্ষিতভূতকালত্বাৎ । ন চাতিদেশাৎ পবিত্রষট্প্রাপ্তা-
 বেকত্ববিধিঃ এককরণসাধ্যৈ একোদ্দিষ্টাপূর্বে এককরণ-
 ধর্ম্মাকাঙ্ক্ষায়ৈকশ্চৈব পবিত্রশ্চাতিদেশতো লাভাৎ । অত-
 এনাটমিকবিকৃত্যাধিকরণে সৌর্য্যধরুৎ নির্বপেৎ ব্রহ্ম-
 বর্চসকাম ইত্যত্র ষট্ করণসাদ্যদর্শপৌর্ণমাসাপূর্ব্বশ্চ এক-
 করণধর্ম্মাতিদেশ উক্তঃ ॥ ১৩৮ ॥

তেতি । বিধিপ্রতিপাদ্যার্থস্য প্রকারান্তরেণ প্রাপ্তিসত্ত্ব এব বিধৈর্কৈ-
 যর্থ্যৎ অতঃ প্রাপ্তিযোগ্যতামাত্রং বিবক্ষিতং ন তৃতীতপ্রাপ্তিরিতি ভাবঃ ।
 একো পূর্ব্ব ইতি । অয়মর্থঃ । গুরুমতে কৃতিসাধ্যাপূর্ব্বং লিঙর্থঃ । তত্রৈব
 চ প্রকৃত্যর্থযাগাদেঃ কারণত্বেনাশ্বয়ঃ । তথাচোক্তম্ । কৃতিতৎসাধ্য-
 মধ্যশ্চো যাগাদিন্মধ্যশ্চো মতঃ । কার্য্যে সংঘটিতাকারে করণত্বেন
 সম্মতঃ ॥ ইতি কারিকার্থস্ত কৃত্যা তৎসাধ্যৈ কার্য্যে পরমাপূর্বে জন-
 নীয়ে যাগাদিমধ্যশ্চো দ্বারভূতঃ সংঘটিতাকারে কৃতিসাধ্যত্ববিশিষ্টে
 কার্য্যে করণত্বেনাবেতীতি সম্মতঃ ইতি । অতএব দর্শপৌর্ণমাসাত্যাৎ
 যজ্ঞেতেত্যত্র তৃতীয়ার্থঃ করণতা তদ্বারা দর্শপৌর্ণমাসয়োর্বিধ্যর্থকার্য্যে
 শ্বয়ঃ । তথাচৈকোদ্দিষ্টং কুর্ধ্যাদিতি বিধেঃ একোদ্দিষ্টকরণং কৃতি-
 সাধ্যং কার্য্যং ইতি বোধঃ । একোদ্দিষ্টশ্রাদ্ধসাধ্যাপূর্ব্বজ্ঞানান্তরমে-
 কোদ্দিষ্টশ্রাদ্ধধর্ম্মাকাঙ্ক্ষাদয়াৎ তদ্বলেনাতিদেশাদেকপবিত্রলাভ ইত্য-
 ত্রানুকপং দৃষ্টাশ্চমাহ অতএবেতি । অষ্টমেহধ্যায়ৈ ইত্যর্থঃ । বিকৃতি-
 ভূতঃ সূর্য্যযাগ একঃ তৎসাধ্যাপূর্বে ষড়্ যাগসাধ্যাপূর্ব্বকরণস্যেকন্য এক-
 যাগন্যাতিদেশ উক্তো ন তু ষ্ণামনাকাঙ্ক্ষিতত্বাৎ তদত্রাপীত্যর্থঃ ॥ ১৩৮ ॥

एतत्सिद्धान्तानुयायमूला पवित्रैकत्वस्युत्तिरिति चेन्न
तथाप्यर्थैकत्वात् । पवित्रैकत्वप्राप्तौ विधित्वं न स्यात् ।
न च पवित्रशब्देन स्वावयवभूतदललक्षणा कार्या अनुपप-
त्त्यभावात् । न च दले मुख्यत्वं विशिष्टद्विदलवाचित्वात्
पवित्रशब्दस्य । यथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
अनन्तर्गर्भिणः साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचिद् ॥ उच्यते । यत एव
वैयर्थ्यं स्यादत एव पवित्रशब्दे दललक्षणोच्यते । किञ्च

विधित्वं न स्यादिति । यद्यपि न्यायमूलत्वेऽपि विधित्वं नास्ति तथा-
पीत्यभिर्भिन्नक्रमे तेन तथा न्यायमूलतया अर्थैक्यात् पवित्रैक्यप्राप्ता-
वपि विधित्वं न स्यादित्यर्थः । अत्र श्राद्धचित्तमणिः । श्रुतिप्राप्ते-
हर्षे प्रकरणादीनामनवकाशादेकं पवित्रमिति सार्थकं अत्रुथा एको-
द्विष्टत्वादर्थैकस्यपि लाभात् एकोऽर्थ इत्यपि व्यर्थं स्यादित्याह । तद-
सं तथापि विधिवैयर्थ्यानुद्धारात् । न चेति । विशिष्टद्विदलवाचिपवित्र
शकस्य स्वावयवभूतेऽर्थैकदेशे विशिष्टैकदले लक्षणा कार्या इति न
चेत्यर्थः । अनुपपत्त्याभावादिति । गन्धारां बोध इत्यादिरिवाश्रयानु-
पपत्त्याभावादित्यर्थः । वैयर्थ्यरूपानुपपत्तिः स्वयमेव वक्ष्यते सिद्धान्ते ।
अनन्तर्गर्भिणमिति । अन्तर्गर्भवदलेतरदलमित्यर्थः । तेन तृतीयादि-
दलग्रहणमिति साम्प्रदायिकाः । अन्तर्गर्भस्य भेदरूपोऽभावः अनन्त-
र्गर्भं तदयुक्तमन्तर्गर्भभिन्नमित्यर्थः । तेन द्वितीयादिदलग्रहणमिति श्राद्धाः
तदसं अन्तःपदवैयर्थ्यापत्तेः । मिश्रास्तु अन्तःपदं सार्थकीकृत्य गर्भ-
प्रथमं गर्भिद्वितीयं अनन्तर्गर्भीति तृतीयं अन्तर्गर्भोऽस्यस्यीति द्वा-
पत्तेः उच्यते तेन चतुर्थादिदलग्रहणमिति प्राहः । कौशमित्यनेन
कुशपदस्य ग्रहे शक्तिर्दिशिता । ननु लक्षणैव इत्यत आह किञ्चेति
प्रकृत्याविति । प्रकृतीभूतयागे विधिमन्त्रयोर्दले प्रवृत्तत्वात् प्रवृत्तत्वा-

किञ्च प्रकृतौ विधौ मन्त्रे च पवित्रशकस्य दले प्रवृत्तशान्ति-
 क्रमलक्षणम् । निरुत्तलक्षणा च मुख्यतुल्येत्युक्तं सर्वपि-
 ष्ठाधिकरणे । तथाच प्रकृतौ गोभिलः । तत एव बर्हिषः
 प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते षधीमन्तुर्काय छिनन्ति न
 नथेन पवित्रेऽहो वैषव्याविति अथेने अन्तिरनुमार्ष्टि
 विषेणान्मना पूतेऽह इत्यत्रापि साङ्केतिकपवित्रपरत्व-
 मिति चेन्न पवित्रे कुरुत इति विधौ छेदनादिमन्त्रे च
 द्विवचनानुपपत्तेः प्रादेशविधानानर्थक्यात् । पारस्करो-
 हपि । अथवदुपस्तौर्य पवित्रे कुरुतेति । दर्भपरतैव

दित्यर्थः । निरुत्तेति । निरुत्तलक्षणा च न दूषणावहेति भावः । सर्व-
 पिष्ठाधिकरण इति । तद्वथा सर्वपिष्टं मिथुनेन पेषणीयमिति श्रूयते ।
 अत्र मिथुनशकस्य सपुत्रपाषाणपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् मिथुनपदेन स्त्रीपु-
 रुषावेवोक्तौ इति पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रम् । निरुत्तत्वादिति । निरु-
 त्तलक्षणा शक्तितुल्या शक्तिवत्तस्या अपि वाटित्युपस्थापकत्वात् । तेन मिथुन-
 शकस्य सपुत्रपेषणपाषाणे निरुत्तत्वात् । अत्र सपुत्रपाषाण एवार्थः ।
 अत्रथा कुत्र पेषणीयमित्यनध्यवसायः स्यात् । पेषणे त्रिणा अप्यवयवः
 स्यादिति । अतएवेति । तत आसृत्वर्हिष इत्यर्थः । न नथेनेति ।
 नथमात्रनिषेधान्दोषविधानाप्रकारात्तरेणापि छेदनमवगमयति छेदना-
 दीत्यादिना मार्जनग्रहणम् । अर्थास्तु साङ्केतिकपवित्रपरतैव । अतो
 न द्विवचनानुपपत्तिरत आह प्रादेशविधानेति । न च प्रादेशविधान-
 मितरविशेषनिरासार्थमिति वाच्यं परिसंख्याप्रसङ्गात् । तथापि
 पवित्रपदलक्षणया दुष्परिहारत्वात् । दर्भपरतैवेति । अत्र कुशं
 कुशो दर्भः पवित्रमथ इति लिङ्गानुशासनात् । दर्भाः पवित्रमित्युक्तेः
 पवित्रशकस्य कुशञ्छेहपि शक्यत्वात् न तु साङ्केतिकपवित्रैकदलपरता

কুতো ন ভবতীতি চেন্ন বর্হিব ইতি বর্ষ্ঠ্যা। অবয়বাবয়ব-
সম্বন্ধপ্রতীতেঃ । অনন্তর্গর্ভিত্বসাগ্রহাদয়ঃ পরিশিষ্টবচনা-
ল্লভ্যন্তে । হোমপ্রকরণপঠিতমিদম্ । পার্বণে তু পাত্রেষু
পবিত্রান্তর্হিতেষিতে্যেতাবন্মাত্রমেব শ্রয়তে ইতি চেন্ন ।
আকাঙ্ক্ষয়া পার্বণে হোমাঙ্গপবিত্রধর্ম্মাতিদেশাৎ ।
ইतरथा तत्र सांकेतिकपवित्रधर्ममात्रानुষ্ঠाने मार्जन-
मन्त्रচ্ছেदनमন্ত্রादीनामनुষ্ঠानं न श्यात् ॥ १७९ ॥

লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিতি ভাবঃ । অবয়বাবয়ববিসম্বন্ধেতি । তথাচ কুশগুচ্ছ-
রূপদর্ভপরত্বে তত্র কুশগুচ্ছস্য বর্হিষোহবয়বাবয়ববিসম্বন্ধাভাবাদনস্বয়ঃ
স্যাাদিতি দলপরত্বেব পবিত্রশব্দস্যেতি ভাবঃ । ন চাস্তৃতবর্হিষো দর্ভ-
ছয়মুপাদায় ইত্যধ্যাহারেণ ব্যাখ্যেয়ং শ্রুতশকার্থে সম্ভবত্যশ্রুতাদ্যা-
হারস্যান্ভাযত্বাৎ । ননু শ্রুতত্বাৎ প্রাদেশমাত্রদলং গোভিলার্থঃ স্যাৎ
ন ত্বনন্তর্গর্ভিত্বাদয়োহত্র স্থ্যরিত্যত আহ অনন্তর্গর্ভিত্বেতি । পরিশিষ্ট-
বচনাদিতি । তথাচ গোভিলে । প্রাদেশবিধিরূপলক্ষণং পরিশিষ্টে
বত্র কুত্রচিদিত্যভিধানাদিতি ভাবঃ । এতেন পবিত্রশব্দস্য বিশিষ্ট-
দ্বিদলে একস্মিন্নপি দলে প্রয়োগদর্শনমভ্বেহপি একদল এব লঘুত্বাকুরি-
প্রয়োগাক্ত শক্তিঃ অন্তত্র লক্ষণেতি নিরস্তম্ । সঙ্কেতশাস্ত্রস্য শক্তি-
গ্রাহকতয়া বলবত্ত্বাৎ প্রয়োগস্য লক্ষণয়াপ্যুপপত্তেরিতি । হোমপ্রকর-
ণেতি । গোভিলবচনং হোমপ্রকরণে পঠিতম্ । অত্রৈব চ ছেদন-
মার্জনমন্ত্রশ্রুতিঃ পার্বণে তু পবিত্রমাত্রশ্রবণাৎ সাংকেতিকপবিত্রমাত্র-
প্রাপ্তেঃ কথং তত্র ছেদনমন্ত্রমার্জনমন্ত্রাণাং প্রাপ্তোরিত্যাশঙ্কার্থঃ । আকা-
ঙ্ক্ষয়েতি । হোমীয়পবিত্রস্য ছেদনাদৌ মন্ত্রদর্শনাৎ পার্বণেহপি প্রাদেশ-
করণার্থং ছেদনে মার্জনে চ মন্ত্রাকাঙ্ক্ষাদয়াদিতি ভাবঃ । অনুষ্ঠানং
ন স্যাাদিতি । তথাচ সকলপ্রামাণিকব্যবহারবিরোধঃ স্যাাদিতি ভাবঃ
॥ ১৩৯ ॥

তস্মাদতিদেশপরম্পরাগতদ্বিদলরূপপবিত্রপ্রাপ্তৌ
তদ্বিত্ত্বশ্রীপি প্রাপ্তহাৎ । তদ্বাধেন দলগতৈকত্বমেকো-
দ্বিষ্টে বিধীয়তে । মহাভারতে । পার্বণেষু তু সর্কেষু
পবিত্রং দ্বিদলং স্মৃতম্ । একোদ্বিষ্টে তু সম্প্রাপ্তে দ্বিদলং
নৈব কারয়েৎ ॥ কেচিৎ তু মধুপর্কাদৌ পবিত্রমন্তরে-
ণার্য্যশব্দপ্রয়োগাজ্জলকুম্ভমগন্ধাদিযুক্ত এবার্য্যশব্দার্থঃ ।
তথা কাত্যায়নঃ । সপবিত্রেষু হস্তেষিত্যভিধায়ামাবেষ তে-
হর্য্য ইতি পবিত্ররহিতমেবার্য্যমাহ । অতঃ কথং পবিত্রৈক-
ত্বপ্রাপ্তিঃ । তন্ন অষ্টাঙ্গৈহর্য্যে গন্ধপুষ্পং বিনাপ্যার্য্যশব্দপ্র-
য়োগাৎ । যথা ব্রহ্মপুরাণে । এষ তেহর্য্য ইতি প্রোক্তা
তেভ্যো দদ্যাৎযথাক্রমাৎ । জলং ক্ষীরং দধি স্নতং তিল-
তণ্ডুলসর্ষপান্ । কুশাগ্রাণি চ পুষ্পাণি দস্ত্রাচামেত্ততঃ
পরম্ ॥ ভবিষ্যপুরাণে । আপঃ ক্ষীরং কুশাগ্রাণি
দধ্যাজ্যমধুতণ্ডুলাঃ । তিলাশ্চ সর্ষপাশ্চৈব অর্য্যোহষ্টাঙ্গঃ

উপসংহরতি তস্মাদিতি । অতিদেশপরম্পরা ইতি । পার্বণে
হোমাস্তপবিত্রাতিদেশঃ পার্বণধর্মাতিদেশশ্চ একোদ্বিষ্টে ইত্যতিদেশ-
পরম্পরেত্যর্থঃ । অত্র কেচিৎ পবিত্রাণাং তথা জপ্যে ইতি বিষ্ণুবচনাৎ
পবিত্রশব্দস্য মন্ত্রবাচিত্বাৎ অত্রাপি মন্ত্রবাচকতা ততশ্চৈকবচনবস্তু-
নৃহেতৈকোদ্বিষ্টে ইত্যনেন সমানার্থকমেকং পবিত্রমিতি বাক্যং অতো
নানার্থকমিত্যাহঃ । তদসৎ একপদশ্চ একবচনান্তপদবতি আধুনিকলক্ষ-
ণাপেক্ষয়া একদলে নিরুঢ়লক্ষণায় বলীয়ত্বাৎ । মধুপর্কাদাবিতি ।
বরণাদৌ মধুপর্কাদিদানে ইত্যর্থঃ । অতঃ কথমিতি । যেন বৈয়র্থ্যং
স্যাৎসিদ্ধি শेषঃ । আপঃ ক্ষীরমিতি । আপো মুখ্যাঃ ক্ষীরাদ্যষ্টকমঙ্গ-
মিত্যর্থঃ । অন্তথানঙ্গত্বাপত্তেঃ । বিকৃতাবেকোদ্বিষ্টে ইত্যতিদেশ-

প্রকীৰ্তিতঃ ॥ তস্মাদন্যভিচারাজ্জনমেবাহর্গাহৈদ্রব্যসচি-
 তমর্ঘ্যশব্দার্থঃ । তচ্চ দ্রবাং বিধানানুসারাল্লভ্যম্ । পার্বণে
 চ পবিত্রবিধানাং সপবিত্র এবার্ঘ্যোহুতিদেশপ্রাপ্তো
 বিকৃতাবনুদ্যতে প্রাপ্ত্যানুসারিত্বাদনুবাদস্ত । অন্যথা নিত্য-
 শ্রাদ্ধমদৈবং শ্রাদ্ধস্যপি গুবিবর্জিতমিত্যেনেনার্ঘ্যবাধে পবি-
 ত্রবাধো ন শ্রাৎ । সপবিত্রেষু হস্তেষিত্যত্র হস্তস্পপবি-
 ত্রসহিতশ্চৈবার্ঘ্যস্যোৎসর্গঃ ॥ অভিরতাস্ম ইত্যপরে ভো-
 ক্ত্বাক্রমা ক্রয়ুরিতি শেষঃ । ষোড়শশ্রাদ্ধাধিকারে ব্রহ্ম-
 পুরাণে । ভবদ্ভিঃ স্বদিতং কচ্ছিদিতি চাগন্ত্রয়েদ্বিজান্ ।
 উচুঃ সুস্বদিতং বিপ্রাঃ প্রেতারাক্ষ্যামস্থিতি ॥ স্বদিত-
 মिति তৃপ্তাস্থ প্রশস্থানে কার্য্যমেকোদ্ভিন্তে । মৎস্ম-
 পুরাণে । স্বদিতং বিকিরে ক্রয়াদ্বিসর্গে চাভিরম্যতাম্
 ॥ ১৪০ ॥

প্রাপ্তদানুবাদঃ এককরণসাধ্যত্বেন পবিত্রৈক্যানুবাদশ্চ অতো বৈয়র্ঘ্য-
 ভিয়াপবিত্রশব্দস্য দললক্ষণৈব একোদ্ভিষ্টে সাধীরসীতি ভাবঃ । অন্যথেনি ।
 অর্ঘ্যাং পবিত্রস্ত পৃথক্বে ইত্যর্থঃ । হস্তস্বেতি । তথাচ পবিত্রং নার্ঘ্যাং
 পৃথগিতি ভাবঃ । অনিচ্ছভট্টেন সামগানাং প্রেতাবাহনং এহি
 প্রেতেতি একবচনোহেন যল্লিখিতং তৎ প্রমাদকৃতমেব অবিশেষণে দ্রয়ো-
 রেবাবাহনয়োর্নিষেধাৎ । ন চৈকঃ পিণ্ডো নাবাহনং নার্গৌকরণমিতি
 গোস্তিলসূত্রেহর্গৌকরণাং প্রাগাবাহননির্দেশাৎ তৎপ্রাকুকালীনাবাহন-
 স্যৈব নিষেধো ন তৃত্তরকালীনস্য পিণ্ডার্থাবাহনস্যেতি স্মার্ত্তোক্তং যুক্ত-
 মिति বাচ্যম্ । একঃ পিণ্ড ইত্যস্য পরতোহুতিধানাং পিণ্ডাবাহনস্যৈব
 নিষেধো ন শ্রাদ্ধার্থাবাহনস্যেতি বিপরীতস্যাপি সুবচনাত্ । নৈবার্গো-

বিকরে বিকরণে সতীত্যর্থঃ । আশ্বলায়নগৃহপরি-
শিষ্টম্ । প্রেতশ্রীক্লেষু সর্বেষু ন স্বধা নাভিরম্যতাম্ ।
শস্ত্যস্তু বিসৃজেদেবং সক্রৎ প্রণববর্জিতম্ ॥ একোদি-
ষ্টস্ত পিণ্ডে তু অনুশব্দো ন যুজ্যতে । পিতৃশব্দং ন যুঞ্জীত
পিতৃহা চোপজায়তে ॥ ন স্বধেতি স্বধাবাচং ন কুর্ধ্যাদি-
ত্যর্থঃ । ন তু হবিস্ত্যাগাদিবাক্যে স্বধাপদনিষেধ ইতি
হলায়ুধবচনমাদরণীয়ম্ । স্বধোচ্যতামিতি বাক্যং বিসৃজে-
দিত্যাশ্বলায়নোক্তেঃ । নাভিরম্যতামিতি । বহুচধর্ম্মোহয়ং
বহুচানাগেব প্রাপ্তভ্বেন নিষেধোপপত্তেঃ । তথা পার্শ্বণে
হারীতঃ । অভিরম্যতামিত্যেকে । অভিরম্যতামিতি বিসর্গ
ইতি কাत्याয়নবিরোধাত্ । প্রেতৈকোদিষ্টবিষয়মিদং ।

করণং তত্র তচ্চাবাহনবর্জিতমিতি ব্রহ্মপুরাণেহর্গ্নো করণাং পরমাবাহ-
ননিষেধাত্ । অতো বিনিগমনাবিরহাং দ্বয়োরেব নিষেধঃ । কল্পতরু-
কারাদীনামপি সম্মতমেতৎ । প্রেতায়াক্ষয়মস্ত্বিতি শাখিতেদব্যবস্থি-
তম্ ॥ ১৪০ ॥

বিকরণে সতীতি । তেন বিকরণানন্তরমিত্যর্থঃ । এতচ্চ সামগেতর-
বিষয়ং সামগানাং প্রকৃতৌ পার্শ্বণতৃপ্তিপ্ৰশ্নানন্তরবিকরণবিধানাং । ন
চ বৈকৃতবিশেষোপদেশেন সর্বশাখিনামেব বিকরণানন্তরং তৃপ্তি প্রম্নো
ভবতু । ন চৈকোদিষ্টে বিকরণানন্তরং স্বদিতমিতি পৃচ্ছেৎ ইতি বৈকৃত-
বিধেঃ সামগেতরপরত্বে সঙ্কোচদূষণং উক্তবিধিকল্পনে বিধ্যনুবাদাপত্তেঃ ।
তথাহি পারশ্বরাণাং প্রকৃতৌ প্রাপ্তভ্বেনানুবাদঃ সামগানান্তপ্রাপ্তভ্বেন
বিধিরিতি । তস্মাদেকোদিষ্টে স্বদিতমিতি পৃচ্ছেদিত্যেব বিধিঃ ন ত্বত্রান-
ন্তর্য্যান্তর্ভাবঃ কালস্ত যৎ শাখিনাং যথা প্রকৃতীতি বিভাব্যম্ । আশ্ব-
লায়নোক্তেরিতি । আদ্যশ্রীকবিষয়ে আশ্বলায়নোক্তস্য স্বধাবাচননিষে-

পরিশিষ্টবচনম্ । কাত্যায়নাদিবচনমিতরৈকোদ্দিষ্টবিষয়-
মিতি কল্পতরুঃ । তদসং অভিরম্যতামিতি বিসর্জন-
মিত্যভিধায় এতৎ প্রেতশ্রাদ্ধমিতি গোভিলেনাভিধা-
নাৎ । কিঞ্চ বহুচানাংমেব পার্বণেহভিরম্যতামিত্যনেন
বিসর্জনস্য প্রাপ্তত্বাৎ সর্কশাখিগোচরনিষেধানুপপত্তেঃ ।
অতঃ শাখিভেদব্যবস্থিতোহয়ং প্রেতশ্রাদ্ধেষ্টিত্যাভিধা-
নাৎ । কথং সাংবৎসরিকাদৌ নিষেধ ইতি চেৎ অতি-
দেশাদিতি ক্রমঃ । এবং স্বধাবাচননিষেধোহপি । অনুশব্দো
যে চাত্র ত্বামিতি মন্ত্রোপলক্ষণার্থঃ । পিতৃশব্দং ন যুঞ্জী-
তেতি সম্বন্ধকীর্তননিষেধপরমিতি কশ্চিত্ । নৈবম্ অনু-

ধস্য তৎপরিশিষ্টকৃত্য প্রেতশ্রাদ্ধেযু সর্কেষ্টিত্যনেন বিকৃতত্বাৎ ইতি
ভাবঃ । এতেন হবিস্ত্যাগবাক্যে স্বধাপদং দেয়মেবৈতি প্রতিপাদিতম্ ।
অন্যথা সাংবৎসরিকেহপি তৎপ্রাপ্তির্ন স্যাৎ । অত্র কেচিৎ স্বধাপিতৃ-
হবির্দান ইত্যভিধানকোষাৎ । প্রেতানাং পিতৃত্বাভাবাৎ তৎশ্রাদ্ধে
স্বধাপদনিষেধং বদন্তি । তদসং অত্র পিতরো দেবতাঃ পিত্রেযু তু দ্বিগুণা
দর্ভা ইত্যাদিবচনাৎ অত্র পিতৃপদস্য মৃতমাত্রপরত্বাৎ । অন্যথা গঙ্গাদি-
মৃতানাং মুক্তানাং পিতৃত্বপ্রাপ্ত্যভাবাৎ তেষাং শ্রাদ্ধে স্বধাপদপ্রয়োগো ন
স্যাৎ । অতএব ন স্বধাঞ্চ প্রযুঞ্জীত প্রেতপিণ্ডে দশাহিকে । ইতি
দশাহিকবিশেষণাৎ দশাহিকপিণ্ডদানমাত্রে স্বধাপদনিষেধাৎ । অন্য-
ত্রার্ঘ্যাদৌ প্রেতশ্রাদ্ধেহপি স্বধাপদং দেয়মিতি স্মার্ত্তেনাপুক্তম্ । অত-
এবানিরুদ্ধভট্টাদিভিরপ্যত্র স্বধাপদং লিখিতমিতি । ননু গোভিলীয়ে-
তরেষামেব বিধিনিষেধয়োরুক্তব্যবস্থা ভবতু ইত্যশঙ্ক্যাহ কিঞ্চিতি ।
সর্কশাখীতি । তথা সতি বহুচানাং নিষেধস্যাপ্রাপ্তত্বেন তদংশে
বিধিত্বম্ । অন্তেষাঞ্চ বিধ্যভাবেনৈব নিষেধস্য সিদ্ধের্বিধ্যানুবাদাপত্তে-
সিতি ভাবঃ । কথং সাংবৎসরিকাদাবিতি প্রেতশ্রাদ্ধে এব একোদ্দিষ্ট-

শব্দবৎ সাংবৎসরিকে পিতৃপদনিষেধাপত্তেঃ । প্রেত-
শ্রাদ্ধে পিতৃপদবন্মন্ত্রপ্রয়োগো ন কার্য ইতি হলায়ুধঃ ।
ন অতিদেশাৎ সাংবৎসরিকেহপি তন্নিষেধাপত্তেঃ । বস্তু-
তস্ত্ব এতৎ প্রেতশ্রাদ্ধমিতি বচনাৎ প্রেতপদবত্ত্বেন দেব-
তাত্বাৎ পিতৃপদস্থানে প্রেতপদবিধানাৎ উৎসর্গবাক্যে
মন্ত্রে চ পিতৃপদনিবৃত্তিরিতি ন্যায়মূলমিদং বচনম্ । অতো
ন সাংবৎসরিকে তৎপ্রসঙ্গঃ । অতএব প্রেতপিণ্ডোহপি
বিষয়োহস্মি । বিষ্ণুঃ । অশৌচব্যপগমে স্নানাতঃ স্নপ্র-
ক্ষালিতপাণিপাদঃ আচান্তস্ত্বেবংবিধান্ ব্রাহ্মণান্ যথাশ-
ক্ত্যুদঙ্গুখান্ গন্ধমাল্যবস্ত্রালঙ্কারাদিভিঃ পূজিতান্ ভো-
জয়েৎ । একবন্মন্ত্রানুহেতৈকোদ্দিষ্টে উচ্ছিষ্টসন্নিধাবেক-
মেব তন্নামগোত্রাভ্যাং পিণ্ডং নির্বপেৎ ভুক্তবৎস্ব ব্রাহ্ম-
ণেষু দক্ষিণয়াভিপূজিতেষু প্রেতনামগোত্রাভ্যাং দত্তা-

পদস্য মুখ্যত্বাদিতি ভাবঃ । অতএব গোভিলেন মুখ্যৈকোদ্দিষ্টমেকো-
হর্ঘ্য একং পবিত্রমিত্যাদ্যভিধায় এতৎ প্রেতশ্রাদ্ধমিত্যুক্তম্ । আদি-
পদাৎ শস্ত্রহতভ্রাতাদীনামেকোদ্দিষ্টবিধিকচতুর্দশীশ্রাদ্ধপরিগ্রহঃ । এতেন
একোদ্দিষ্টং মৃতাহনীত্যাদাবেকোদ্দিষ্টপদং সাংবৎসরিকে গোঁণং তদ্বর্ষ-
প্রাপ্ত্যর্থমিতি সিদ্ধম্ । এতেনৈকমুদ্दिश्य यद्दीयते ইতি ব্যুৎপত্ত্যা
সাংবৎসরিকেহপি একোদ্দিষ্টপদং মুখ্যমিতি মৈথিলোক্তং নিরস্তম্ । এক-
পুরুষীযপার্কণেহতিব্যাপ্তেঃ । তথাত্ৰ দৈবমস্তীতি চেৎ তথাপি আশ্বলায়-
নীয়ানাং সর্দৈবৈকোদ্दिष्टेहव्याप्तुः । উপলক্ষণার্থ ইতি । ন চোপলক্ষ-
ণত্বে মানাভাব ইতি বাচ্যং অনুশব্দমানাভাবেহ্বরানুপপত্তেঃ । বস্তুত-
ত্ত্বিতি । অয়ং ভাবঃ । এতৎ প্রেতশ্রাদ্ধমিতি । গোভিলেন প্রেতো-
দ্দেশ্যকত্বাভিধানাৎ অসপিণ্ডীকৃতং প্রেতমেকোদ্दिष्टेन ইত্যভিধানাচ্চ ।
তথা প্রেতায়াক্ষয়মস্ত্বিতি ব্রহ্মপুরাণাৎ ত্রীণি পিতৃণামেকং প্রেতস্যেতি

कस्योदकेषु चतुरस्रपृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधःखाता वित्त-
 स्त्रायतास्तिस्रः कसुः कुर्यात् । कसुसमीपे चाग्नित्रय-
 युपसमाधाय परित्तीर्या तत्रैकैकस्मिन् बह्वित्त्रयं जुहू-
 यात् ; सोमाय पितृमते स्वधा नमः । अग्नये कव्यवाहनाय
 स्वधा नमः । यमायाग्निरसे स्वधा नमः । स्थानत्रये प्राथं
 पिण्डत्रयनिर्वपनं कुर्यात् । ततो दधिघृतमधुमांग्नैः
 कसुत्रयं पूरयित्वा एतत्त इति जपेत् । एवं मृताहे प्रति-
 मानं कुर्यात् । अशोचव्यापगम इति सर्वेषामेव वर्णा-
 नामेकाहाद्यशोचेहपि । अशोचान्त एव श्राद्धं दर्शयति ।
 स्नानातः शिरःस्नातः । एवंविधान् पङ्क्तिपावनादीन्मन्त्रान्
 बह्वचनान्तान् एकवदेकवचनवदूहेत विकृतान् कुर्यात्
 एकस्मिन् पितरि बह्वचनश्रासमवेतार्थत्वात् । प्रकृतावर्थ-
 श्रकाशनाद्यदृष्टप्रयोजनश्र मन्त्रश्र विकृतौ बह्वचनस्थाने
 एकवचनोहः कर्तव्य इति ॥ १४१ ॥

सपिण्डने पितृतेदेन उपादानात् प्रेतय पिण्डमित्यादिपुराणात् ।
 पितृपदवत्त्वेन देवतात्वे निर्णयतेहतिदेशप्राप्तुं पितृपदवत्त्वेन देव-
 तात्वं अर्थात् पराहतम् । अतएव प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामिति ब्रह्म-
 पुराणे प्रेततर्पणं सम्यक्पदं विनैवाभिहितमिति । अतएव श्राय-
 मूलत्वादेव । अस्येति । पितृपदनिषेधस्येत्यर्थः । तत्रापि प्रेत-
 पदवत्त्वेनैव देवतात्वाद्ब्रह्मश्रायाविशेषादित भावः । अत्र मैथिलाः
 पितृपदस्थाने प्रेतपदातिधाने प्रमाणात्वात् पितृपदं प्रेतपदक
 युगपदिच्छन्ति । नान्दीमुखश्राद्धे नान्दीमुखादिवदिति पितृपदनिषेधस्त
 नमो वः पितर इत्यादिमन्त्रपर इत्याहः । तदसं नान्दीमुखश्राद्धे
 पितृपदनिषेधात्वात्वेन दृष्टान्तवैषम्यात् । पितृशकं न युञ्जीत इत्यस्य

শ্রীমূলমিদং বচনম্ । অতএব এতদ্বঃ পিতরো বাস
ইতি মন্ত্রস্য বহুবচনস্থানে নৈকবচনোহঃ প্রকৃতাবেকৈ-
কত্র পিত্রাদৌ প্রযুক্তস্য এতশ্চানর্থকত্বাৎ । তথা ব্রহ্মপু-
রাণম্ । এতদ্বঃ পিতরো বাস ইতি জম্পান্ পৃথক্ পৃথক্
ইতি । অতএব দৈক্ষে পশৌ একবচনান্তঃ পাশমন্ত্ৰে বহু-
বচনান্তুষ্ট শ্রুতঃ । তত্রৈকবচনান্তস্য প্রকৃতাবর্থবত্বাৎ ।
দ্বিপাশিকায়াং বিকৃতৌ দ্বিবচনোহঃ কার্য্যঃ । বহুবচনা-
ন্তস্য প্রকৃতাবনর্থকত্বাৎ বিকৃতাবপি নোহঃ কিন্তু বহুবচ-
নান্তস্যৈব প্রয়োগ ইত্যুক্তম্ । বৃহস্পতিঃ । একোদিকট-
বিধানেন যদৈকস্য প্রদীয়তে । আবাহনাত্মৌ করণরহিতং

নমো বঃ পিতর ইত্যেতাৎনাত্রপরত্বে শপুথ্যতিরিক্তপ্রমাণাভাবাৎ ।
স্মার্তেন তু সর্বে শবস্পর্শিনঃ পিতৃপদস্থানে প্রেতপদোহেন তর্পয়েয়ুরিতি
বচনেনৈব পিতৃপদস্থানে প্রেতপদোহঃ ক্ষুট এবোতি প্রতিপাদিত ইতি ।
প্রেতনামগোত্রাভ্যামিতি তেন সম্বন্ধবাচকপিত্রাদিপদনিষেধঃ । চতু-
রঙ্গুলপৃষ্ঠা চতুরঙ্গুলবিস্তারা পৃথিবী । বহুবচনস্যেতি । প্রকৃতৌ পার্কণে
শ্রুতস্য বহুবচনস্যেত্যর্থঃ ॥ ১৪১ ॥

একবচনোহঃ কর্তব্য ইতি । বহুবচনস্য বাধিতার্থকত্বেনার্থপ্রকাশ-
নাসমর্থত্বাদিতি ভাবঃ । অতএবেতি । অর্থপ্রকাশনার্থাদৃষ্টপ্রয়োজন-
মন্ত্র এব উহো ন দৃষ্টার্থকমন্ত্ৰেহপীতি যতোহত ইত্যর্থঃ । অনর্থকত্বা-
দিতি । তথাচ দৃষ্টপ্রয়োজনাসম্ভবাদদৃষ্টার্থক এব এতমন্ত্রপাঠ ইতি
ভাবঃ । অত্র দৃষ্টান্তমাহ অতএবেতি । দৈক্ষে দীক্ষায়াগসম্বন্ধিনি পশৌ
একপাশিকায়াং রজ্জৌ সূধিতিঃ পাশং প্রমুমোক্তুঃ সূধিতিঃ পশৌ
প্রমুমোক্তুরিতি মন্ত্রাবুপদিষ্টৌ । তত্রৈকপাশিকায়ামেকবচনস্যার্থবত্ত্বেন
বিকৃতৌ দ্বিপাশিকায়াং দ্বিবচনোহঃ অন্যথানব্রূয়ান্তেঃ । বহুবচনান্তস্য

दैववर्जितम् ॥ वज्रालङ्कारशय्याद्यः पि तूर्ध्वदाहनायुधम् ।
 गङ्गामाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे तदर्पयेत् ॥ भोज-
 नक्षानेकविधं कारयेद्यज्जनानि च । यथाशक्त्या प्रदद्याच्च
 गोडूहेमादिकस्तथा ॥ श्रोत्रिया भोजनीयास्तु नव सप्त
 त्रयोदश । ज्ञातयो वाक्कवा निःस्वास्तथाचातिथयो-
 हपरे ॥ प्रदद्यादक्षिणास्तुषां सर्वेषामनुरूपतः । हत-
 मश्रोत्रियं श्राद्धं हतो वज्रस्रदक्षिणः ॥ तस्मात् पणं
 काकिनीं वा फलं पुष्पमथापि वा । प्रदद्यादक्षिणां
 यजेत् तया न सफलो भवेत् ॥ गोडूहेमादिकमिति
 श्राद्धदक्षिणा । श्रोत्रिया भोजनीयास्तित्यनेन भोज्य-
 दानमुक्तम् । प्रदद्यादक्षिणामित्यनेन दक्षिणा भोज्ये-
 हन्निहिता । काकिनी पणस्य तुरीयांशः । फलं पुष्पमथापि
 वेत्यनेन यद्यप्यानतिकरौ दक्षिणा तथापि तदशक्ताव-
 दुक्तार्था दक्षिणापि देयेति दर्शितम् ॥ १४२ ॥

तु नोहः प्रकृतावसमवेतार्थकतया विकृतावपि तथैव न्याय्यत्वादित्यर्थः ।
 एवञ्च क्वचिन् प्रकृतेरुहः क्वचिन् प्रत्ययस्य क्वचिदुभयस्य क्वचिन्नोभयो-
 रिद्वयम् । प्रकृतेर्यथा एतद्गः पितरो वास इति बहवचनस्य तु नोहः
 प्रकृतावेवासमवेतार्थत्वादित्युक्तमेव । प्रत्यये यथा सांवत्सरिके
 अमीमदन्त इत्यत्र अमीमदं पिता यथाभागमिति । यथाभागमावृषायिषत
 इत्यत्र यथाभागमावृषारश्चेति । तथा नमो व इत्यत्र नमस्तु इति षष्ठांश
 तर्पणत मे पितृन् इत्यत्र पितरमिति च प्रेतश्राद्धेषु सर्वत्र एषेव मन्त्रेषु
 अमीमदं प्रेत इत्यादिरूपः प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरैवोहः । देव-
 ताभ्य इत्यत्र तु नोभयोः अग्निष्वात्तादिगणपरत्वेन पितृपदस्य बहवच-
 नस्य च सर्वत्रावाधितत्वादिति । श्राद्धभोक्त्रेत्यत्र मैथिलाः । एक-

एकोद्दिष्टश्राद्धमभिधाय वराहपुराणम् । अयमेव
विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रश्च तु शूद्रश्च
विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥ अयमेव श्राद्धविधिः शूद्राणामुक्तः
किन्तु मन्त्ररहितो मन्त्रजन्यादृक्तेमिद्विस्तु सामान्यप्राप्तनम-
स्कारात् । यथा शूद्राधिकारे गौतमः । अनुमतोऽस्य
नमस्कारो मन्त्रः अनुष्ठेयार्थप्रकाशनस्तु ब्राह्मणपठितमन्त्रा-
दित्याह । विप्रो मन्त्रेण गृह्यते सम्बध्यत इत्यर्थः ।
अमन्त्रश्च तु शूद्रश्चेति परिभाषेयं न तु परिभाषाप्रक-
रणेन नियम्यते । तेन शूद्रश्च स्नानदानादावपि ब्राह्मणेन
मन्त्रः पठनीय इति । अन्यथा प्रकरणादेकोद्दिष्ट एव

वचनादेकस्मिन्नेव ब्राह्मणे एकोद्दिष्टश्राद्धं न तु बहवुः । अतएव वराह-
पुराणे । विप्र इमहं निमन्त्रये इत्येकवचनमुक्तमित्याहः । तदसत् ।
एकोद्दिष्टं क्वच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैव्यं कर्तव्यमयुष्मा-
नाशयेद्विजान् ॥ इति भविष्यपुराणविवोधात् एकवचनस्य तु एकब्राह्मण
एवोपपन्नतया पार्श्वनातिदेशप्राप्तब्राह्मणानामेकवृत्तबाधस्यान्यावात्तात् ।
भोज्यदानमुक्तमिति । श्राद्धात् परतोऽभिधानादिति भावः । अदृ-
ष्टार्थः अदृष्टमात्रार्थः आनतिकर्या अपि अदृष्टार्थकत्वात् अत्र पदं पुष्प-
स्यानतिरूपदृष्टप्रयोजनाभावादिति भावः ॥ १४२ ॥

तुल्यत्वादादिति । स्त्रिया अपि अमन्त्रत्वाविशेषात् अमन्त्रा हि स्त्रियो
मता इत्युक्तेः । अनुपनीतेन तु श्राद्धे मन्त्राः पठनीयाः । नाभिव्याहारये-
द्व्रह्म स्वधानिनयनादृते । इति मनुना प्रतिप्रसवात् । अर्थक्रमस्येति ।
मन्त्रवर्णानामिति शेषः । उपविष्टब्राह्मणेनेति । श्राद्धतोऽङ्गब्राह्मणे-
नेत्यर्थः । पुरोहितस्य द्विवाश्रवणादिति भावः । विना विप्रमिति ।
तेन विप्रद्वारा श्रोतव्यमिति भावः । न्यायमपि खण्डयति धनं ददा-
विति । दानकेदं ब्राह्मणे प्रतिपत्तिरूपमेव दानस्य पूर्वानुविधेयत्वात्

ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठः श्राद्धं पार्वणान्तो । अतएव पितृत्र्ये तु
 द्विगुणा दर्भा इति कात्यायनवचनं प्रकरणस्य श्राद्धमात्र-
 विषयः किन्तु परिभाषात्वात् पितृकृत्यमात्रविषयम् । अम-
 न्त्रश्रेति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रं प्राप्यर्थम् । तेन
 श्रिया अपि क्रियमाणे ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठः तुल्यन्यायत्वात् ।
 षडार्थप्रकाशनाख्यं दृष्टमर्थक्रमस्य ध्यानादिना भवति तदा
 मन्त्रपाठेऽपि न कदाचिद् कृतिः । ब्राह्मणपठितमन्त्रस्य दृष्ट-
 मात्रजनकत्वात् अदृष्टस्य नमस्कारेण जनितत्वात् । विप्रा
 मन्त्रेण गृह्यत इति पाठे उपविष्टब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
 नीयः । ब्राह्मणान्तरपाठस्तु प्रतिनिधिनेति । अत्र कश्चिद्
 वैदिकमन्त्रपाठनिषेधोऽयं पौराणिकमन्त्रस्तु शूद्रेण पठ-
 नीयः । यथा पद्मपुराणम् । सूत उवाच । न हि वेदे-
 षधिकारः क्वचिद् शूद्रेषु विद्यते । पुराणेष्वधिकारो मे
 दर्शितो ब्राह्मणैरिह ॥ नैतस्य सूताधिकारप्रतिपादक-
 त्वात् सूतस्य सङ्करजातित्वेन शूद्रान्यजातित्वात् । यथा याज्ञ-
 वल्क्यः । ब्राह्मण्यां कृत्रियां सूत इति । यत्र प्रति-
 लोमजश्राधिकारस्तत्र शूद्रस्य सूतरामिति न्यायात् शूद्राधि-

इति श्राद्धोत्तरकं दानं निष्कलत्वायेतीति दाननिषेधात् । त्रयोदशाह-
 विधेरमिति । कृत्रियस्य द्वादशाहशौचविधानादिति भावः । शेषं
 प्राप्यति । पुनःशकस्य स्वरमादिति भावः । वस्तुतो ब्राह्मणेभ्यः
 समुत्सृजेदित्यभिधानात् प्रेतश्राद्धशेषस्यामात्मलिकत्वात् । शेषपर्याप्तं
 सर्वमेव ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् पुनःशकस्यर्थः । स्वयं मङ्गलतो जनमेव
 कुर्व्याच्छेत्यर्थः । अतएव श्राद्धोत्तरः । प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे

কার ইতি চেন্ন বচনান্যায়স্য দুর্বলত্বাৎ । যথা পুরাণ-
মধিকৃত্য ভবিষ্যে । অথোতব্যং ন চান্যে ন ত্রাক্ষণং
ক্ষত্রিয়ং বিনা । শ্রোতব্যমিহ শূদ্রেণ নাথ্যেতব্যং কদা-
চন ॥ তথা । শ্রোতং স্মার্তং হি বৈ ধর্ম্যং প্রোক্তমগ্নিম্-
পোক্তম । তস্মাচ্ছূদ্রেবি'না বিপ্রং ন শ্রোতব্যং কদা-
চন ॥ কিঞ্চ প্রতিলোমজাতত্বে'পি সূতস্য বিশিষ্টতে-
জোময়ত্বাৎ অধিকারো যুক্তঃ । অতএব শূদ্রাপুত্রস্যাপি
বিচরস্য ধর্ম্মোপদেশকত্বং ধর্ম্মাবতারদেহত্বাদুপপন্নম্ ।
তপোবলহীনানাং দুর্বাচাং সঙ্করজাতানাং শূদ্রাণাং বা
কথমধিকারো ভবতু । তথাপস্তুম্বঃ । তেষাং তেজোবিশে-
সেণ প্রত্যবায়ো ন বিদ্যতে । তদন্বীক্ষ্য প্রযুজ্ঞানঃ সীদ-
ত্যবরজোহ'বলঃ ॥ তেষাং পূর্বেষাম্ । অবরজোহ'র্বাচীনঃ

পর্যাসিতক যৎ । দম্পত্যোভূ'ক্শেষক ন ভুঞ্জীত কদাচন ॥ ইতি ।
উচ্ছিষ্টং শ্রাদ্ধশেষং পাকপাত্রমিত্যর্থঃ । ব্যবহারোহ'প্যেতাৎগেব ।
তদঙ্গতি । হৃতশেষদানাঙ্গিত্যর্থঃ । উপনীয় গায়ত্রীমুপদিশ্য ন ত্বান-
ত্তর্ঘ্যমেব ভূ'র্থঃ । ন ত্বঙ্গত্বং ভুক্ত্বা ব্রজতীত্যা'দৌ ব্যভিচারাৎ । অত্রথা
ত্রিব্রতা সূত্রেণ যুপং পরিধীয় সর্বনীয়ং পশু'মুপাকরোতীত্যত্র যুপপরি-
ধানস্যাপি শূ'পাকরণাপত্তেঃ । উপনীয়াধ্যাপয়েদিত্যত্র তু উপনীতসা
বেদানধিকারাৎ । উপনয়নস্যাদিকাররূপতয়া অঙ্গত্বং কল্যমেব ন
তু ভূ' বোধ্যম্ । প্রকৃতে প্রধানীভূতে শ্রাদ্ধে হৃতশেষদানং পাত্রালস্ত-
নক দ্বয়মেবাজম্ । কথং তৎ হৃতশেষদানবাধাৎ পাত্রালস্তনবাধ ইত্যত
আহ তথেন্তি । ননু পৃথিবী তে পাত্রমিত্যন্নমমৃতং চিন্তয়েৎ । পঠন্নিত্তি
ব্রহ্মপুরাণানুসারাৎ মন্ত্রস্থা মৃতপদস্যামৃততুল্যে লক্ষণা ন তু ষজ্জশেষপর-
তেতি বাচ্যং হৃতশেষস্যেব সুধাহেন চিন্তয়া ব্রহ্মপুরাণার্থত্বাৎ । সংশ্রব-

ইতি । শ্রীরামাঙ্গণে । সমতীতে দশাহে তু কৃতশৌচো
 বিধানতঃ । চক্রে দ্বাদশিকং শ্রাদ্ধং ত্রয়োদশিকমেব চ ॥
 ততশ্চোদ্दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ । महार्हानि
 च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥ यानानि दामীर्दासांश्च
 वेश्मानि সুমহান্তি চ । ভূষণানি চ মুখ্যানি রাজ্ঞস্তস্যোর্দ্ধ-
 দেহিকে ॥ দশাহগ্রহণমশৌচকালোপলক্ষণার্থম্ । দ্বাদ-
 শিকং , দ্বাদশাহেন নিবৃত্তং ত্রয়োদশাহবিধেয়মিত্যর্থঃ ।
 এবং ত্রয়োদশিকং চতুর্দশাহবিধেয়ম্ । ঔর্দ্ধদেহিকে
 শ্রাদ্ধে । অতএব রাজধর্ম্মে বশিষ্ঠঃ । রাজনি তু প্রেতে
 দদ্যাৎ প্রাসঙ্গিকম্ । এতেন মাতাপিতৃবৃদ্ধিব্যাখ্যাতা ।
 প্রসঙ্গো বিময়োপভোগঃ তদর্থং শয্যাসনাদিকং প্রাসঙ্গি-
 কম্ । মাতাপিতৃবৃদ্ধিস্মাতাপিত্রোরপি শ্রাদ্ধং প্রাসঙ্গিক-
 শয্যাসনাদিদানেন বর্দ্ধয়িতব্যম্ । দেবলঃ । একোদ্দিষ্টস্য
 শেষস্ত ব্রাহ্মণেভ্যঃ সমুৎসৃজেৎ । পশ্চাৎ স্বয়ঞ্চ ভুঞ্জীত
 পুনর্শ্নানভোজনম্ ॥ একোদ্দিষ্টশেষং প্রাপ্য পুনঃ
 পাকান্তুরেণ ভোক্তব্যং প্রেতশ্রাদ্ধপাকাবশেষস্যামাঙ্গলি-
 কত্বাৎ । অত্রৈকোদ্দিষ্টে হৃতশেষশ্রাভাবাৎ তদঙ্গসম-

গ্রহণন্যুক্তীকরণে ইতি । প্রথমে পাত্রে সংশ্রবানু সমবনীয় ইতি পার-
 ঞ্চরচনাৎ পিতৃপাত্রে সংশ্রবগ্রহণং তস্য চ সংশ্রবস্য ন্যুক্তং পাত্রং
 করোত্যধ ইতি বাজ্রবল্ক্যেক্তেঃ । প্রপিতামহপাত্রেণ পিতায় প্রতিষ্ঠাপর-
 তীতি শৌনকেক্তেঃ । প্রপিতামহপাত্রেণ পিধানমুক্তং তৎপ্রয়োজনক
 সংশ্রবজলে পিতরক্ষণমেব । আবৃতাস্তত্র তিষ্ঠন্তি পিতরঃ শৌনকোহব্রবী-
 দিত্যাবল্যায়নবচনাৎ । প্রকৃতে চ পিধানাভাবেন ন্যুক্তীকরণাভাবাদাবরণা-

স্ত্রকপাত্রালঙ্কনবাধঃ । অঙ্গত্বঞ্চ কাত্যায়নগোতিলয়োহু-
তশেষং দত্ত্বা পাত্রমালভ্য জপতীতি কৃত্বা শ্রুতিদর্শনাৎ
উপনীয়াধাপয়েদিতিবৎ । তথামৃতং জুহোমীতি মন্ত্র-
লিঙ্গাচ্ছ্রুতশেষাঙ্গত্বমমৃতং ছ্রুতশেষমিত্যর্থঃ । সংশ্রবগ্রহ-
ণন্যুক্তীকরণে চ ন কার্য্যে পিধানপাত্রাভাবেন সংশ্রবর-
ক্ষণশ্চ কার্য্যশ্চাভাবাৎ । ন পাত্রমালভ্য জপতি নাশিষঃ
প্রার্থয়েদिति প্রচেতোনাম্মা লিখিতবচনাম্মাশিঃপ্রার্থন-
মिति বদন্তি ॥ ১৪৩ ॥

অথানুঘটশ্রাদ্ধম্ । হারীতঃ । মৃতে পিতরি বৈ পুত্রঃ
পিণ্ডমদং সমাচরেৎ । অন্নং কুম্ভঞ্চ বিপ্রায় শ্রেতনির্দে-
শধর্ম্মতঃ ॥ পিণ্ডদানমিদং শাখিভেদব্যবস্থিতম্ । পিণ্ডম-

ভাবেন সংশ্রবরক্ষণস্যাজাতত্বাদুভয়মেব ন কর্তব্যমिति ভাবঃ । মৈথি-
লমতে তুভয়মেব কর্তব্যং তৈঃ সংশ্রবরক্ষণাভ্যুপগমেন তদর্থং পিধানা-
নুভেঃ । শৌনকোক্তপিধানানন্তরন্যুক্তীকরণস্য বহু চমাত্রীয়ত্বাৎ যাজ্ঞ-
বল্ক্যোক্তাধঃস্বস্য চ ন্যুক্তীকৃতপাত্রস্যৈব । পৈতৃকং প্রথমং পাত্রং
ভস্মিন্ পৈতামহং ন্যসেৎ । প্রপিতামহং ততো ন্যস্য নোক্তরেন্ণ চ
চালয়েৎ ॥ ইতি ঘমবচনাৎ । এতচ্চ প্রাগেব বিবৃতম্ । বদন্তীতি
বচনস্যামূলত্বাদেবাস্বরসঃ । তস্মাদতিদেশপ্রাপ্তত্বাদাশিঃপ্রার্থনং কর্ত-
ব্যমেব । অনুগ্রহা সাংবৎসরিকেহপি তল্লাভো ন স্যাদिति । অত উর্জ্জং
বহন্তীত্যঞ্জলিদানং ন কর্তব্যং স্বধাবাচননিবৃত্ত্যা তন্নিবৃত্তেঃ । তথাহি
স্বধাবাচনীয়ান্ দর্ভানাস্তীর্ঘ্য স্বধাং বাচয়িষ্যে ইতি পৃচ্ছতীতু্যপক্রমস্য
এষপো নিষিক্তি উর্জ্জং বহন্তীরিত্যনেন স্বধাবাচনার্গমাস্তৃতদর্ভেষু
সেকবিধানাৎ তদভাবাত্তদভাবঃ সিদ্ধান্ত ইতি বদন্তি ॥ ১৪৩ ॥

অথানুঘটশ্রাদ্ধম্ । মৃতে পিতরীত্যত্রাকপদং কিঞ্চিন্ম্যনাকপরম্ ।

प्याके निष्पत्तीति पारस्करवचनात् । कुम्भमुदककुम्भः
 ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यादिति पारस्करवचनात् । प्रेत-
 निर्देशधर्म्यत इति । प्रेतशक्योच्चारणं कर्तव्यमिति
 हलायुधव्याख्यानमयुक्तं सपिण्डीकरणानुद्धात् प्रेतकृत्यञ्च
 प्रेतशक्योच्चारणञ्च प्राप्नुवात् । वस्तुतस्तु प्रेतनिर्देशः
 प्रेतैकोदिकैः तद्वर्णितः तद्वर्णातिदेशः कार्यमित्यर्थः ।
 नमिति । प्राप्नुवात्वात्तः कृतः पिण्डनिषेधादर्थनिषेध
 इति चेन्न हेतुभावात् मघाश्राद्धेऽप्यर्थनिषेधापत्तेः ।
 नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् इति
 मंशुपुराणवचनात् । नित्यश्राद्धमदैवः श्राद्धर्घ्यापिण्डविष-
 र्जितम् इति बृहस्पतिवचनाच्च नित्यश्राद्धेऽर्घ्यापिण्डनिषे-

अशौचाश्राद्धितीयेऽह्नौत्युपक्रम्या । उदकुम्भश्च दातव्यो तस्यभोज्य-
 समन्वितः । यावदक्षं नरप्रेष्ठं सतिलोदकपुरितः ॥ इति मंशुपुरा-
 णेशौचाश्राद्धितीयदिनावधितद्वानाभिधानात् । एतच्च श्राद्धं सावनाहेन
 कर्तव्यं न तु तिथिकार्यं अहरहरममैश्च ब्राह्मणाय इति वक्ष्यमाणपार-
 स्करवचने निरुपाधिप्रयुक्ताहःपदञ्च सावनदिनबोधकत्वात् । अतएवाहर-
 हर्द्धदातीत्यत्र तथा सिद्धाश्रितम् । अतएव च । कुम्भेऽप्येत्यहं तत्र
 भवतो भृगुनन्दन । इति वक्ष्यमाणवचनं सङ्गच्छते । कुम्भं कुर्यात्ति-
 थिनियम्यत्वासम्भवात् । वस्तुतस्तु इति । एतच्च न समीचीनं पूर्वोक्ते
 श्राद्धलक्षणाक्रान्तया क्वचित् पिण्डविधानेन चाश्राद्धे सिद्धे । अस-
 पिण्डीकृतं प्रेतमेकोदिकैः तर्पयेत् । तथा प्रेतयानसमायुक्तमिति
 मंशुपुराणे प्रेतदैवतत्वाभिधानाच्च एकोदिकैर्मैव प्राप्नुवेत् प्रेत-
 निर्देशधर्म्यत इत्यस्य वैयर्थ्यादवश्यात् । वस्तुतो हलायुधमतमेव युक्तं
 बृहस्पतिवचनकाले अर्घ्याक् सपिण्डीकरणमिति वक्ष्यमाणवचनात् पश्चा-

धात् । अश्वु घटश्राद्धमपि नित्यश्राद्धमेव अहरहःक्रियमाण-
 द्वात् । यथा भविष्यपुराणम् । अहन्तुहनि यत् श्राद्धं तस्मि-
 त्प्रतिधीयते । ये अश्वु घटश्राद्धश्च श्राद्धद्वयं नेच्छन्ति
 ते निरस्ताः । हारीतपारस्करादिभिः श्राद्धप्रकरणे
 पठितद्वात् प्राञ्जलश्राद्धलक्षणक्रान्तद्वात् पिण्डदानश्रे-
 तेश्चात्र च सर्वेष्वेव वचनेषु अश्वुघटश्राद्धश्च च स्वात-
 न्त्र्येणोपादानात् । स्वतन्त्रयोरेवोत्सर्गवाक्ये निवेशः ।
 एषोऽश्वु घट एतदन्वित्येवंप्रकारः सर्वत्रैवाश्वु घटश्राद्ध-
 प्युत्सर्गः । पारस्करः । अहरहरमममैश्च ब्राह्मणायोदकुम्भं
 च दद्यात् । पिण्डमप्येके निष्पृणन्ति ददतीत्यर्थः । अश्वु-
 घटश्राद्धफलमाह मन्त्रपुराणे । यावदकं यो दद्यात्तुद-
 कुम्भं विमत्सरः । प्रेतान्नसमायुक्तं सोऽश्वमेधफलं
 लभेत् ॥ तथा पठन्ति । प्रेतलोके च वसति नृणां
 वर्षं प्रकीर्तिता । श्रुत्वा प्रेत्यहं तत्र भवतो भृश-
 मन्दन । तदर्थमिह दातव्यं जलमन्नं च वत्सरम् ॥ याजु-
 ब्रह्मणः । अर्वाक् सपिण्डीकरणं यश्च संवत्सरान्तुवेत् ।
 तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥ संवत्-

दपि वर्षपर्यान्तमश्वुघटश्राद्धे कर्तव्ये पूर्वोक्तक्रमेण पितृशक्रे प्राञ्जे
 तन्निरस्य तत्रस्थाने प्रेतविधायकत्वेन प्रेतनिर्देशधर्म्यत् इत्यस्य तन्नत
 एव सार्थकत्वात् प्राञ्जपितृलोके प्रेतशकप्रयोगश्च गङ्गादिमृतानां
 मुक्तानां षोडशश्राद्धवत् उपपादनीयः । एवञ्च सपिण्डप्रार्थितश्राद्धे
 प्रेतवत्त्वेन देवतात्वं तत्परविहितश्राद्धे च पितृपदवत्त्वमिति पर्याव-
 सितोऽर्थः । निरासे हेतुमाह हारीतेति । अहरहरममिति । अमैश्च
 प्रेतान्नं प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणाय दद्यादित्यर्थः । यावदकंकेति ।

सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं वृद्धादिनिमित्तेनेति वक्ष्यति ।
 सपिण्डीकरणान्तरे तत्राह्नापकर्षे म्याप्यपकर्षप्राप्तौ व-
 चनम् । उशनाः । एकोद्विष्टं न कुर्यात् न्यासिनाकैव
 सर्वदा । अह्नोकादशे प्राप्ते पार्वणस्तु विधीयते ॥
 सपिण्डीकरणेऽपि न कर्तव्यं स्युतेन वै । त्रिदशग्रहणा-
 देव प्रेतद्वयं नैव जायते ॥ १४४ ॥

अत्र प्राक् । व्यासोक्तनारायणवलिदानं यतीनां
 कार्यम् उदकानर्हाणां चाणालादिहतानां व्यासेन तथा-
 विधानां यतेरप्युदकानर्हाणां । तथा मनुः । वृथा सक-
 रजातानां प्रव्रज्याश्च च तिष्ठताम् । आत्नस्त्याग्निना-
 कैव निवर्तेतोदकक्रिया ॥ आदिपुराणे । त्रयाणामा-

यावदकानुष्ठानस्य कर्तृगतान्धमेधफलजनकत्वं उद्दिश्यगतस्तुष्टौ षोडश-
 मस्तु प्रात्याहिकानुष्ठानस्यैवेति बोध्यम् । सपिण्डीकरणेति । सपिण्डी-
 करणान्तरे तु ज्ञेया प्रेतक्रिया वृद्धेः । इत्यनेन प्रेतश्राद्धसामान्यैश्चैव
 सपिण्डीकरणान्तरे सपिण्डीकरणपकर्षे प्रेतश्राद्धान्तर्गतस्यानुष्टौ श्राद्ध-
 श्रापकर्षप्राप्तौ तन्निषेधार्थं वचनमित्यर्थः । न च वाञ्छवक्ष्यवचनशक्ति-
 कृतापकर्षविषयम् । तत्रैव वर्षपर्यायत्वं प्रेतद्वयसम्भवे तच्छ्राद्धात्तद्वृ-
 द्धाणां । न तु वृद्धनिमित्तापकर्षविषयं तद्वृत्तं प्रेतद्वयात्तद्विधि वाच्यं
 काम्यश्राप्यनुष्टौ श्राद्धस्य कृतसकलत्वेन नित्यतया वृद्धानन्तरमप्यवश्यं
 कर्तव्यत्वात् । एतच्च श्राद्धं मध्येऽर्शोचपाते न कार्यमनिकारात्
 अधिकारिण एवाहरहः कर्तव्यत्वाभिधानात् सक्यादिवत् नाप्यर्शोचान्तरे
 पतिततत्करणं मृताहकर्तव्यश्राद्धस्यैवार्शोचान्तरे कर्तव्यतोपदेशात्
 ॥ १४४ ॥

उदकानर्हाण्यमिति । यतेरप्युदकानर्हाणां दिति भावः । तस्योद-

শ্রমাণাঞ্চ কুর্যাদ্দাহাদিকাং ক্রিয়াম্ । যতেঃ কিঞ্চিন্
 কর্তব্যং ন চান্বেষাং কেরোতি সঃ ॥ বলিদানমাহ ব্যাসঃ ।
 শুক্লেকাদশ্যাং দশপিণ্ডান্ দত্ত্বা দ্বাদশ্যাং নারায়ণাদিদেব-
 তানাং প্রেতস্য চ দৈবপূর্বং শ্রাদ্ধং কৃত্বা পঞ্চপিণ্ডান্
 দদ্যাৎ । তদুযথা । প্রথমং বিষ্ণবে দদ্যাৎ ত্রয়স্বপ্নে চ
 শিবায় চ । যমায় পরিবারায় চতুর্থং পিণ্ডমুৎসৃজেৎ ॥
 যুতং সঙ্কীর্ত্য মনসা গোত্রপূর্বমতঃ পরম্ । ইতি । তন্ন
 উশনোবচনেন ন্যাসিনাং বিশেষতঃ পার্শ্বগবিধানাৎ উদ-
 কানহঁতাসাম্যে নারায়ণবলিদানকল্পনাযোগাৎ । কিঞ্চ
 যতেদ্বাহাদিক্রিয়ানিষেধাৎ আদিশব্দেন দশপিণ্ডনিষেধাচ্চ
 প্রেতত্বাভাবেন চ প্রেতশরীরপূরকপিণ্ডদানাযোগাচ্চ ।
 ননু । নৈষ্ঠিকানাং বনস্থানাং যতীনাং নিয়তাজ্ঞানাম্ ।
 নাশৌচং কীর্ত্যতে সদ্ভিঃ পতিতে চ তথা যুতে ॥ ইতি
 কুর্শ্মপুরাণবচনেনাশৌচাভাবাৎ একাদশে শ্রাদ্ধং নিযু-
 ক্তিকম্ । সত্যং যতীনাং বচনাদেবেতি ক্রমঃ । অতএব ।
 সদ্যঃশৌচেহপি কর্তব্যং শ্রাদ্ধমেকাদশেহহনীতি । পঠিত-
 মেতদ্বিষয়মেব । অস্মাদেব বচনাৎ প্রত্যাব্দিকমপি যতীনাং

কানহঁত্বে শ্রমাণমাহ তথা মনুরিতি । পরিবারায় সপরিবারায় । ননু
 কালভেদান্নোভয়োর্কাধ্যবধকভাবঃ । উশনসা মরণাদেকাদশাহে
 পার্শ্বগং বিধীয়তে ব্যাসেন তু শুক্লেকাদশ্যাং দশপিণ্ডদানং দ্বাদশ্যাং
 পার্শ্বগং বিহিতমিতি সন্ন্যাসিনাং দ্বয়মেবাস্তিত্যত আহ কিঞ্চিতি ।
 আদিশব্দেনেতি । আদিপুরাণবচনে ইতি শেষঃ । অস্মাদেবেতি ।
 উশনোবচনাদিত্যর্থঃ । তত্র সৰ্বদাপদাৎ বিশিষ্য সপিণ্ডীকরণনিষে-

পার্বণবিধিনৈব কার্যম্। ননু প্রব্রজিতস্য পার্বণনিষেধঃ
 শ্রয়তে। যথা ছন্দোগপরিশিষ্টে কাত্যায়নঃ। ব্রাহ্ম-
 ণাদিহতে তাতে পতিতে সঙ্গবর্জিতে। ব্যৎক্রমাচ্চ
 মৃত্যুতে দেয়ং যেভ্য এব দদাত্যসৌ ॥ সঙ্গবর্জিতে প্রব্র-
 জিতে পিতরি মৃত্যুতে যেভ্যঃ পিতা দদ্যাতেভ্যো দদ্যান্ন
 তস্মায়িতি তস্যার্থঃ। ন ত্রিদণ্ডগ্রহণাদুশনোবচনস্য
 ত্রিদণ্ডবিষয়ত্বং কাত্যায়নবচনস্যৈকদণ্ডবিষয়ত্বমিত্যবি-
 রোধঃ। সপিণ্ডনাকরণে হেতুমাহ ত্রিদণ্ডগ্রহণাদেবেতি।
 প্রেতত্বস্যাপ্রাপ্তত্বান্ন তৎপরিহারার্থং সপিণ্ডনং কার্যমি-
 ত্যর্থঃ। লঘুহারীতঃ। সপিণ্ডীকরণং যাবৎ প্রেতশ্রাদ্ধানি
 ষোড়শ। পৃথক্ নৈব স্মৃতাঃ কুর্যুঃ পৃথগ্দ্বেব্যা অপি
 কচিৎ ॥ প্রেতসংস্কারকর্মাণি যানি শ্রাদ্ধানি ষোড়শ। যথা-
 কালস্তু কার্য্যাণি নান্যথা মুচ্যতে ততঃ ॥ সপিণ্ডীকরণা-
 ন্তানি ষোড়শ শ্রাদ্ধানি পৃথক্ নৈব অপি পৃথগ্ন্ কুর্যুঃ
 কিন্তু মিলিত্বা একং শ্রাদ্ধং কুর্যুঃ পয়ুর্দাসপরত্বান্নত্রঃ
 প্রসহপক্ষেহপি বিশেষণস্বরসাৎ অপৃথগেব কুর্যুঃ। তত্র
 জ্যেষ্ঠস্য সাক্ষাৎকর্তৃত্বমন্তেষাং দেব্যার্পণানুমত্যাদিদ্বারে-
 ত্যধিকারিপ্রকরণে মরীচিবচনে বক্ষ্যতে। প্রেতসংস্কার-
 কর্ম্মাণীতি। যথাকালমেকাদশাহমাসষষ্ঠাসসংবৎসরে-
 ষ্টিত্যর্থঃ। ননু বিধানসামর্থ্যাৎ প্রাপ্তোরনর্থকমিদম্
 উৎকর্ষাপকর্ষনিষেধার্থমিদমিতি চেন্ন। তদ্বিধিবিরোধে।

ধাচ্চ। পঞ্চদশশ্রাদ্ধানাং সাংবৎসরিকস্য চ ত্রিদণ্ডিনাং পার্বণবিধিনৈব
 কর্তব্যত্বপ্রতীতিত্বিত্যর্থঃ। একোদ্বিষ্টে বিশেষমাহ লঘুহারীত ইতি।

সপিণ্ডনাপকর্ষে মাসিকাপকর্ষে ন কার্য ইতি চেন্ন
ষোড়শান্তর্গতসপিণ্ডীকরণস্য যথাকালবিধানানর্থকত্বাৎ ।
ষোড়শশব্দে সঙ্কোচ ইতি চেৎ অনভিজ্ঞো ভবান্ সঙ্কোচ-
শব্দার্থস্য সামান্যশব্দস্য হি বিশেষনিষ্ঠত্বং সঙ্কোচঃ । স্বর্গ-
কামপদস্যেব সমর্থনরপরত্বম্ । ন চাত্ৰ তথা কিল্বেকদেশ-
পরতয়া লক্ষণৈব সাৎ ॥ ১৪৫ ॥

পুরোডাশকপালবৎ উচ্যতে শক্তৌ সত্যাং যথাকালং
কার্য্যণীত্যর্থঃ । অশক্তৌ সত্যাং কালান্তরমপি দ্রষ্টব্যমিতি
তাৎপর্য্যার্থঃ । এতেন পূর্বেুক্তকালানাং মুখ্যত্বং দর্শি-
তম্ । অথবা নাবশ্যকবুদ্ধিনিমিত্তেন ষোড়শাপকর্ষে ন
কার্য্য ইতি তাৎপর্য্যম্ । মরীচিঃ । মুখ্যং শ্রীক্লং মাসি
মাসি অপব্যাপ্তারত্বুং প্রাতি । দ্বাদশাহেন বা কুৰ্যাদেকাহে

উৎকর্ষাপকর্ষ ইতি । যথোক্তকালান্তরকালকরণমুৎকর্ষঃ তৎপূর্বকাল-
করণমপকর্ষশ্চ । তদ্বিরোধাদিতি । অপর্ধ্যারত্বং প্রতীত্যাভ্যুৎকর্ষবিধে-
র্কিরোধাদিত্যর্থঃ । সমর্থনরপরত্বমিতি । যজমানেক্ষিতং হবির্জুহো-
তীতি যজমানঃ শৃণোতীত্যঙ্গবিধিবলাৎ স্বর্গকামপদস্যাক্রবধিরেতরস্বর্গ-
কামপরত্বং যথেষ্ট্যর্থঃ । ন চাত্ৰ তথেতি ষোড়শশব্দস্য ন সামান্যত্বং
তস্য ষোড়শপর্য্যাপ্ত্যবচ্ছিন্নবাচকত্বেন পঞ্চদশবাচকত্বাভাবাৎ । তস্মাৎ
ষোড়শপর্য্যাপ্ত্যধিকরণীভূতপঞ্চদশপরত্বে লক্ষণৈব সাংদিত্যর্থঃ ॥ ১৪৫ ॥

পুরোডাশকপালবদिति । পুরোডাশকপালেন তুষানাবপতীতি
বাক্যেনাঘাতজনিতরীহিতুষাণাং পুরোডাশকপালেনাবাপো বিধীয়তে ।
তত্র চ পুরোডাশপ্রবণপ্রয়োজকত্বেনোপস্থিতকপালেনাবাপপ্রয়োজনা-
কাজ্ঞা ন হমুকপ্রয়োজনস্য চৈত্রস্য কিং প্রয়োজনমিত্যাকাজ্ঞা ভবতি ।
অতঃ পুরোডাশপদে তদনুষ্ঠানকপালে লক্ষণা ন তু পুরোডাশপ্রয়কপাল-
সম্বন্ধিকপালান্তরেণেতি বোধ ইতি সম্প্রদায়ঃ । ননু একপ্রয়োজনব-

द्वादशश्राद्धाः ॥ मासि मासि श्राद्धं कर्तव्यमिति मुख्याः
 कल्पः । अपर्ष्याश्रावसामर्थ्ये ऋतुं प्रति ऋतुर्मासद्वयं
 तेन प्रतिमासं श्राद्धकरणासमर्थेन मासद्वयेन श्राद्धं
 कर्तव्यम् । तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशश्राद्धानि
 कार्यानि । तदसम्भवे एकस्मिन्नेव दिने द्वादशश्राद्धस-
 माप्तिः । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । पितामहः
 पितुः पश्चात् पञ्चतुं यदि गच्छति । पौत्रेणैकदशा-
 हादि कर्तव्यं श्राद्धसोऽशम् ॥ नैतत् पौत्रेण कर्तव्यं
 पुत्रवांश्च पितामहः ॥ पितृमरणात् पश्चात् यदा पिता-
 महमरणं भवति तदा पौत्रेणैकदशाहादि श्राद्धसोऽशम्

त्वेन उपस्थिते प्रयोजनकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । न हि षट्प्रयो-
 जनेन दण्डेन गां निवारय इत्यत्र निराकाङ्क्षत्वम् । किञ्च अधिष्ठान-
 लक्षणां विनापि पुरोडाशस्य कपालेनेति यज्ञीसमासेनैवोपपत्तावे-
 कप्रयोजनवत्त्वेनोपस्थित्यभावात् । न च प्रथमोपस्थितत्वेन चतुर्थीसमास-
 स्यैव उचितेनाधिष्ठानलक्षणावश्याकीर्ति वाचां प्रथमोपस्थितेरेवा-
 भावात् । न हि चतुर्थ्युपस्थितिं विना षष्ठ्युपस्थितिः प्रमाणाभावात् ।
 वस्तुतस्तु पुरोडाशं अपर्येदिति विधौ कथञ्चावाकाङ्क्षायां त्रीहीना-
 वहस्ति त्रिस्तु तुलान फलीकरोति पुरोडाशकपाले तुषानावपतीत्याद्यङ्ग-
 विधयः प्रवर्तन्ते । ततः पुरोडाशाङ्गत्वमत्राप्यस्य सिद्धम् । उपरागे च
 पुरोडाशकपालाङ्गत्वे चावच्छेदकपुरोडाशस्याप्यङ्गत्वं स्यात् । तथाच
 एकं प्रति एकस्य प्रधानत्वमङ्गत्वं विरुद्धम् । अयमेव च विनियुक्त-
 विनियोगविरोधः पदार्थः । तं प्रति अङ्गत्वेन विनियुक्तस्य तं प्रतोव
 प्रधानत्वेन विनियोगविरोध इत्यस्यैव तदर्थत्वात् यथाश्रुतस्तु न सङ्ग-
 छते । श्राद्धेऽर्थे विनियुक्तस्य तदाधानपात्रस्य न्युञ्जीकरणार्थो पुन-

কার্যাম্ । ষোড়শমিতি বিশেষণং জীবত্যপি পিতরি
 পিতামহমরণে ষোড়শবহিভূতপার্বণাভানুজ্ঞানার্থম্ ।
 তেন উভয়ত্বেব পৌত্রস্য পার্বণাধিকারঃ ষোড়শশ্রাদ্ধাধি-
 কারে তু বিশেষঃ । ননু পিতৃমরণানন্তরং পিতামহে মৃতে
 ষোড়শশ্রাদ্ধাধিকারঃ প্রাপ্তঃ । পুত্রবত্যাপ্রাপ্তত্বাৎ নৈতৎ
 পৌত্রেণেতি নিষেধোহনুপপন্নঃ । পয়ূদাসোহপ্যনুপপন্ন
 এব । স হুজীবৎপুত্রস্য পৌত্রেণ ষোড়শশ্রাদ্ধং কর্তব্য-
 ির্কনিয়োগদর্শনাৎ । অতঃ পুরোডাশপদে তদধিষ্ঠানকপালে লক্ষণা ইতি
 পুরোডাশাধিষ্ঠানকপালস্য কপালেনেত্যর্থঃ । ষষ্ঠ্যর্থোহত্র সম্বন্ধঃ
 সাদৃশ্যাৎ তচ্চ পরিমাণসংস্কারাদীতি । এরক পুরোডাশাশ্রয়কপালে
 সমপরিমাণসংস্কারবতা কপালেন তুষানাবপত্তীত্যর্থঃ পর্য্যবসিত ইতি
 বাচ্যাৎ পূর্বোক্তকালানাং মুখ্যাৎ শ্রাদ্ধং মাসি মাসীতি পূর্ণে সংবৎসরে
 সপিণ্ডীকরণমিত্যাভ্যুক্তকানাম্ । ননু তথাপি বচনবৈয়র্থ্যমেব তত্তৎকাল-
 কর্তব্যতাবোধকবিধিভিরেব তথাত্মস্য প্রতিপাদনাদিত্যাহ অথবেতি ।
 অনাবশ্যকং সম্ভবৎকালান্তরং তচ্চ নবগৃহপ্রবেশমঠপ্রতিষ্ঠাদি । অপ-
 কর্ষপ্রসঙ্গাৎ তৎকালং দর্শয়তি মরীচিরিতি । ঋতুশ্রাসদ্বয়মিতি । তেনাত্র
 কল্পে দ্বিতীয়মাসিকদিনে প্রথমমাসিকং দ্বিতীয়মাসিকং শ্রাদ্ধদ্বয়ং কার্য-
 মেবং চতুর্থমাসিকদিনে তৃতীয়মাসিকচতুর্থমাসিকশ্রাদ্ধে কার্ষ্যে ইত্যেবং
 ক্রমঃ ষষ্ঠমাসিকদিনে চ পঞ্চমমাসিকং অনন্তরং প্রথমষাণ্মাসিকং তদন-
 ত্তরঞ্চ ষষ্ঠমাসিকমিতি শ্রাদ্ধত্রয়ং কার্যম্ । ষষ্ঠাত্র মিশ্রণাভিহিতং
 একাহেন ষষ্ঠমাসে ষাণ্মাসিকং কৃত্বা মৃততিথৌ পঞ্চমমাসিকং ষষ্ঠমাসি-
 কঞ্চ কার্যমিতি । তদ্ব্যয়ং তদাদিন্যায়েন পঞ্চমমাসিকোৎকর্ষে তদাদি-
 কস্য ষাণ্মাসিকস্যোৎকর্ষ এব ন্যাব্যো। যতঃ অতএব পঞ্চমমাসিকান-
 ত্তরং প্রথমষাণ্মাসিকমিতি ক্রমস্যাপ্যবাধঃ । ক্রমরূপাঙ্গবাধাপেক্ষয়া একা-
 হেন তু ষাণ্মাসা ইত্যস্য মুখ্যকল্পবিষয়ত্বেন সঙ্কোচন্যেব ন্যায্যত্বাৎ । এবং
 দ্বাদশদিনকল্পেহপি ষষ্ঠমাসস্থানীয়ে ষষ্ঠদিনে উক্তক্রমেণ ষাণ্মাসিকং

मित्येवंगणः । न च प्राप्त्या न विधेः । उच्यते
पितृव्यसद्भावे पौत्रस्य षोडशश्राद्धानधिकारज्ञापनार्थ-
मिदमिति सर्वमुपपन्नम् ॥ १४७ ॥

अथ सपिण्डीकरणम् । श्रातातपः । संवत्सरे तु
विज्ञेयं सपिण्डीकरणञ्चिह्नं । सपिण्डीकरणञ्चा तु ज्ञेया
प्रेतक्रिया वृधेः ॥ संवत्सरशक्रेऽत्र संवत्सरास्तुदिव-
सपरः । संवत्सरास्तु प्रेतयेति विष्णुवचनात् । अत्र
जिकनः । अस्त्यमृताहेहस्त्यमासिकं कृत्वापरदिने सपि-
ण्डीकरणं कार्यम् । पूर्णे संवत्सरे इति गोभिलवचनात् ।
मासिकश्राद्धविधानानन्तरं ततः संवत्सरे पूर्णे इति

षष्ठमासिकं कार्यम् । जीवत्यपीति षोडशश्राद्धनिषेधात् पार्श्वगत्या कर्त-
व्यत्प्रतीतेरिति भावः । एतेन मृतकपोलस्य पितृव्यसत्त्वेऽपि
पितामहस्य सांवत्सरिकाधिकारः सिद्धः । तस्यापि षोडशश्राद्धवहि-
र्भूतत्वादिति बोध्यम् । उच्यते । मृते जीवति वा पितरीत्यर्थः ।
आदौ पितरि मृते पितामहे जीवति पितामहे मृते पितरि जीवति
च इति वार्थः । विशेषः पितृमरणान्तर्यानियमः । पुत्रवत्यप्राप्त्या-
दिति । पितृमरणानन्तरं पितामहमरण एव पौत्रेण कर्तव्यमिति विधा-
नात् जीवति पितर्याप्राप्त्यादित्यर्थः । न चेति । पितामहः पितुः
पश्चादिति पूर्ववचनेन प्राप्त्यादित्यर्थः ॥ १४७ ॥

अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरास्तुदिनपर इति । तस्यापि पूर्व-
मृततिथिं विहायपरमृतिथिमादाय मासवर्षगणनया संवत्सरास्तुर्गतत्वेन
सांवत्सरिकत्वादिति भावः । न च विष्णुवचनात् संवत्सरात् परदिन एव
क्रियताम् एतदेकवाक्यतया संवत्सरे तिथिः । सति सप्तम्येवास्ति
वाच्यं संवत्सरात् सपिण्डीकरणञ्चात् संवत्सरे तु विज्ञेयमित्यादि-

कात्यायनवचने तत इत्यापदानां । अथ सपिण्डीकरणं
संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिशु समाप्ते वत्सरे चत्वार्युदपा-
त्राणीति वैजवापगृह्यदर्शनात् । एतेनास्त्यमृताहस्य संवत्-
सरवहिर्भूतत्वान्मृताहां प्रागेव संवत्सरसमाप्तेमृताह
एव सपिण्डीकरणं युज्यते । अतएवास्त्यमृताहपूर्व-
दिने श्राद्धमादिकम् अस्त्यमृताहविहितं द्वादशमासिक-
श्राद्धं पुनरादिकं वदन्तीति निरस्तम् । संवत्सरमेकं
पिण्डमनुद्दिशेत्यादिवचनैरजहंस्वार्थलक्षणया संवत्सर-
पदस्य मृताहसहितसंवत्सरत्वावधारणां । तन्न संवत्सरे
तु विज्ञेयम् । ततः संवत्सरे पूर्णे पूर्णं संवत्सरे
समाप्ते संवत्सरे इति शातातपकात्यायनगोभिलवै-
जवापगृह्यवचनेषु संवत्सरस्याधिकरणत्वेनाङ्गत्वावधारणां
अनन्तरदिनस्य चाशब्दार्थत्वां । तदनुपपत्त्या पूर्णसमाप्तशब्द-

वक्ष्यामि वचनैः संवत्सरस्याधिकरणत्वावगमां सर्वत्र सति सप्तमी पक्षे
सप्तम्या लक्षणाप्रसङ्गां । अतएवोक्तमुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्ग्री-
यसीति । विष्णुवचनेहस्तशब्दोऽवयवार्थक एव न तु समीपार्थकः । वक्ष्यते
चैतदनुपपदमेव । जिकन एव मतान्तरं दूषयति एतेनेति । निरस्त-
मित्यग्रेणाश्रयः । संवत्सरमुद्दिशु इत्यत्र संवत्सरपदेनास्त्यमृताहग्रह-
णां तत्रैव द्वादशमासिकविधानां तदनन्तरं समाप्ते संवत्सरे इत्या-
दिना सपिण्डीनाभिधानेन निरस्तमित्यर्थः । अतएवेति । अस्त्यमृताहस्य
संवत्सरवहिर्भूतत्वादेवेत्यर्थः । आदिकं द्वितीयशास्त्रासिकम् । अस्त्य-
मृताहविहितं पुनरादिकाथं सपिण्डीमित्यर्थः । संवत्सरमेकमित्या-
दावेव विवृतमेतत् । संवत्सरपदस्येति । वैजवापगृह्यानुसारेण पूर्व-
मृततिथिमादाय वत्सरगणनयास्त्यमृताहस्य वत्सरवहिर्भूतत्वेन तत्सहित-

য়োঃ । সংপূর্ণে তু ততো মাসে পিণ্ডশেষং সমাপয়েৎ ।
 শূদ্রস্য দশমঃ পিণ্ডো মাসে পূর্ণেহহি দীয়তে ॥ ইতি-
 বদীষদসমাপ্তিপরত্বম্ একদিবসো ন সংবৎসরব্যবচ্ছেদক-
 পরত্বঞ্চ । সম্যকসমাপ্তিপরত্বেহন্ত্যকলায়াঃ শ্রাদ্ধাঙ্গত্বাসম্ভ-
 বাৎ । অতএব সংবৎসরান্তে প্রেতায়ৈতি বিষ্ণুপুরাণবচন-
 মুপপদ্যতে । অন্তশব্দশ্রাবয়বার্থত্বাৎ । দশান্তঃ পট ইতিবৎ
 বদ্যপি দশাহান্তে পুনঃ ক্রিয়েত্যত্র সমীপার্থোহন্ত্যকো
 দৃশ্যতে । তথাপি নানামুনিবচনেষু সংবৎসরপদে লক্ষণা-
 প্রসঙ্গাৎ অবয়বার্থ এবায়মন্ত্যশব্দঃ ॥ ১৪৭ ॥

তস্মাদন্ত্যমৃতাহ এব সপিণ্ডনামিতি স্থিতম্ । এতেন
 যৎ পঠন্তি । পিতুঃ পিতৃত্বপ্রাপ্ত্যর্থং পূর্ণে সংবৎসরে
 সতি । মৃতাহাৎ পরতঃ কুৰ্ব্যাৎ সপিণ্ডীকরণং বুধঃ ॥

সংবৎসরে সংবৎসরপদস্য লাক্ষণিকত্বাদিতি ভাবঃ । অবধারণাদিতি
 একোদ্ধিষ্টপ্রকরণ ইতি শেষঃ । অশকার্থত্বাদিতি । মৃততিথেমৃততিথিং
 ষাবচ্চান্দ্র ইত্যুক্তদিশাহন্ত্যমৃতাহস্য সংবৎসরাবয়বত্বাৎ তদনন্তরদিনস্য
 সংবৎসরপদবাচ্যত্বাদিত্যর্থঃ । তদনুপপত্ত্যা অধিকরণত্বানুপপত্ত্যা ।
 শ্রাদ্ধাঙ্গত্বাভাবাদিতি স্মৃশ্চেন তত্র শ্রাদ্ধনিষ্পত্ত্যসম্ভবাদিতি ভাবঃ ।
 নানামুনিবচনেষু । সংবৎসরে তু বিজ্ঞেয়মিতি শাতাতপাদিবচনেষু
 সংবৎসরোত্তরদিনপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিত্যর্থঃ । ন চ ভবন্মতেহপি সম্পূর্ণ-
 সমাপ্তপদয়োরীষদসমাপ্তিপরত্বেন লক্ষণাবশুকীতি বাচ্যং মন্মতে মুনি-
 প্রয়োগদর্শনান্নিরূঢ়লক্ষণা । সা চ শক্তিতুল্যা ন দোষাবহা । তন্মতে তু
 একদিনাধিকসংবৎসরলক্ষণাধুনিকী দৃষণাবহেতি বিশেষঃ ॥ ১৪৭ ॥

তস্মাদিতি । বস্তুতস্ত সপিণ্ডীকরণং কুৰ্ব্যাৎ পূর্ণেহকে তৎক্ষয়েহহ-
 নীতি । গরুড়পুরাণবচনমেবাত্র স্কূটপ্রমাণমস্তি । অতএব চাত্র মাস-

इति । तदनाकरम् । अत्र च । अर्वाक्संवत्सराद्ब्रह्मो
 पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेता न
 तेषाम् पृथक् क्रिया ॥ इति शातातपवचनम् । ब्रह्मो
 निमित्तौत्तयायामर्वाक् सपिण्डीकृतवद्ब्रह्मनिमित्तं प्रागपि
 सपिण्डीकृतीति ज्ञापयति । चतुरवत्तं जुहोतीति होमा-
 नुवाद इव होमादिविधिम् । तदा च ब्रह्मनिमित्तेन सपिण्डी-
 करणापकर्षे वचनाभावान्न मासिकापकर्ष इति जिकन-
 प्रभृतीनां सम्यतम् । अथ तदादितदन्तुन्यायादपकर्षः ।
 यथा दैर्घ्ये पशो तिष्ठन्तं पशुं प्रयजतीति वाक्यबलात्
 प्रयाजापकर्षे तदन्तुकर्मापकर्षः । न तत्र प्रकृतौ

वर्षगणना पूर्ववत्ततिथिं विहाय परवत्ततिथिमादाय सिद्धम् । अन्यथा-
 ह्यन्तुताहस्य संवत्सरावहिर्भूतत्वेन तत्र सपिण्डीकृतं संवत्सरावहि-
 विधिविरोधापत्तेरिति बोध्यम् । चतुरवत्तमिति । दोहवत्तुने इत्य-
 स्यावत्तमिति रूपम् । अत्रि घृतश्रवमेकं दत्त्वा चरोश्चेत्तुनेनावदाय थु-
 द्धरं द्विर्दत्त्वा तदुपरि पुनर्घृतश्रवं दद्यादिति चतुरवत्तं भृगुगोत्रस्य
 मध्ये वारत्रयं चरुथुदानमिति पक्षावत्तं चतुरवत्तं पक्षावत्तं जुहो-
 तीत्यत्र जुहोतीत्यनुवादे । यथा चतुरवत्तं पक्षावत्तं वा जुह्यादिति
 होमविधिं ज्ञापयति तथात्रापि अर्वाक् संवत्सराद्ब्रह्मो ये सपिण्डीकृता
 इति ब्रह्मनिमित्तकमपि सपिण्डीकृतानुवादः । ब्रह्मनिमित्तेन संवत्सराद-
 र्वाक् सपिण्डीकरणं कुर्यादिति अपकर्षविधिं ज्ञापयतीत्यर्थः । ब्रह्म-
 निमित्तेनेति । तथाचैतन्मते महाश्वरो प्रेतीभूते कथं ब्रह्मिर्भवेति
 आकाङ्क्षायां नोक्तपकर्षविधिः किन्तु वाचनिक एवात्रापि सपिण्डीकृत-
 कर्ष इति बोध्यम् । तदादितदन्तेति । उभयत्रैव बह्वीहिः । तेन स
 आदिर्घस्येति तदादिन्यायः सः अन्ते । यस्येति तदन्तुन्याय इति न्यायः*

ক্রমস্য রুপ্ত্বাৎ রুপ্ত্বক্রমানুরোধাৎ ভবত্বপকর্ষঃ । ন
 চেহ মাসিকসপিণ্ডনয়োঃ ক্রমরুপ্ত্বিরস্তি । কণ্প্যতা-
 মিতি চেম প্রয়োগবিধৈক্যে হি ক্রমকণ্পনা ইত্যুক্তং
 পঞ্চমাধ্যায়ে । এতয়োস্তু ভিন্নকলত্বেন প্রয়োগবিধি-
 ভেদাৎ মাসিকশ্রাদ্ধানাং শ্রেতত্ববিমুক্তিমাত্রং ফলম্ ।
 সপিণ্ডনস্তু শ্রেতত্ববিমুক্তিপূর্বকপিতৃদেহপ্রাপ্তিঃ । তত্র
 ষোড়শশ্রাদ্ধানাং শ্রেতত্ববিমুক্তিঃ ফলমিতি প্রাগেব যমবচনে
 দর্শিতম্ । সপিণ্ডনস্তু পিতৃদেহপ্রাপ্তিঃ ফলমিত্যাহ বিষ্ণু-
 ধর্মোত্তরে মার্কণ্ডেয়ঃ । কৃতে সপিণ্ডীকরণে নরঃ সংবৎ-
 সরাৎ পরম্ । শ্রেতদেহং পরিত্যজ্য ভোগদেহং প্রপ-
 দ্যতে ॥ ভোগদেহঃ পিতৃদেহঃ । তথা বিষ্ণুপুরাণে ।

হয়ং তত্রোৎকর্ষে তদাদিত্যায়ো যথা অগ্নিমারুতাদৃঙ্কং অনুযাজৈশ্চরন্তী-
 তাত্র । সর্বত্র হি ষাণ্ডে আগচ্ছকহোমাৎ প্রাগনুযাজাহতয়ঃ । অনন্তরঞ্চ
 প্রযাজাহতয়ঃ ষাণ্ডবিশেষেচাগ্নিমারুতাদৃঙ্কমিত্যেনেচাগ্নিমারুতাহতিক্রপ-
 স্যাগচ্ছকস্য পরতোবিধানাৎ । অনুযাজোৎকর্ষে তদাদিকস্য প্রযাজাদে-
 রুৎকর্ষঃ । অপকর্ষে তদন্তন্যায়ো যথা পশুযাগে তিষ্ঠন্তং পশুং প্রযজ-
 তীত্যত্র । ষাণ্ডান্তরে হি পশ্চাদালন্তনাদিক্রিয়াকলাপাদনন্তরং প্রযা-
 জাহতয়ঃ পশুযাগে চ তিষ্ঠন্তং পশুমিত্যেনেচ পশুলান্তনাৎ প্রাক্
 প্রযাজবিধানাগচ্ছকহোমাৎ প্রাক্কর্তব্যতাকপৎ তদপকর্ষং বোধয়তি ।
 বেদঃ প্রযাজাপকর্ষে চ তদন্তস্য হবিরাসাদনাদেবপকর্ষঃ । প্রকৃতে চ
 মাসিকানাং সপিণ্ডীকরণান্তত্বাৎ তদন্তন্যায়েন সপিণ্ডীকরণাপকর্ষে
 মাসিকাপকর্ষঃ স্যাদিত্যর্থঃ । তত্রৈতি । হবিরাসাদনাদেঃ প্রযাজ-
 পূর্বভাবিতস্য বাচনিকত্বাদন্ত তত্র তথা । ইহ তু তাদৃশবচনাভাবাৎ
 * মাসিকসপিণ্ডীকরণয়োর্ন ক্রমঃ রুপ্ত্বঃ । যেন তদনুরোধাৎ সপিণ্ডনাপ-

प्रेते पि तृत्तमापने सपिण्डीकरणान्नू । इति । सपि-
ण्डीकरणानन्तरं हारी तः । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृ-
सामान्यमाप्नु यात् । विन्दते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं
प्रवर्तते ॥ इति ॥ १४८ ॥

अतः फलभेदेनाधिकारिभेदात् । प्रयोगविधिभेदे
कथं क्रमकल्पना । अतः सपिण्डीकरणे न मासिकपर्य
इत्यत्राह सपिण्डीकरणान्ता त्विति । सर्वेषु प्रेतक्रिया सपि-
ण्डीकरणान्तेति प्रतिपादनात् द्वयोरपि साधिकारयोर्वाच-
निक एव क्रमः दर्शपूर्णमासाविष्टा सोमेन यजेतेति-
वत् । अतः कृतमासिकस्य सपिण्डीकरणद्विचानिकक्र-
मस्य मासिकपर्यः स्यादित्यर्थः । आशङ्कते कल्पयामिति । प्रयोग-
विधौक्ये हीति । प्रयोगविधिरपूर्वम् । अत्रायमर्थः । यत्राङ्गि-
भावोपपन्नानां पृथक्प्रधानानां दर्शपूर्णमासवत् कान्तिरूपाणां वा एक-
मेव परमापूर्वमुपपद्यते तदर्थेनैके नैवाधिकारिणां सर्वेषां तेषां
कर्तव्यतया युगपत् कर्तुं शक्यत्वात् क्रमाकाङ्क्षायां पाठक्रमानुष्ठान-
क्रमः कल्पनीयः । यत्र तु नानाप्रधानानां विभिन्नपरमापूर्वफलकत्वं
तत्राधिकारिभेदात् सर्वेषामेकाधिकारिकर्तव्यत्वाभावात् क्रमाकाङ्क्षा-
विरहान्न क्रमकल्पनेति । एतयोर्मासिकसपिण्डीकरणयोर्भिन्नफलत्वेन
प्रेतत्वविमुक्त्यादिरूपभिन्नफलत्वेन । प्रयोगविधिभेदात् परमापूर्व-
भेदात् । फलभेदं दर्शयति मासिकश्राद्धानामिति । पितृसामान्यं
पितृत्वम् ॥ १४८ ॥

अधिकारभेदादिति । अतःफलकामनारूपस्याधिकारस्य भेदेन
कर्तुं भेदादित्यर्थः । अत इति । क्रमकल्पनाविरहेण क्रमाभावात्
मासिकानां सपिण्डीकरणं पश्चादपि कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । साधि-
कारयोरिति । पृथक् साधिकारयोर्मासिकसपिण्डीकरणयोरित्यर्थः ।

মানুরোধাৎ সপিণ্ডনাপকর্ষে মাসিকাপকর্ষঃ । কল্পতরৌ
তু প্রেতক্রিয়া প্রেতশব্দোল্লেখেন ক্রিয়া সপিণ্ডীকরণান্তা
অতোহপকর্ষে সপিণ্ডীকরণেহস্মু ঘটশ্রাদ্ধং ন প্রেতশব্দেন
কার্যং কিন্তু পিতৃশব্দেনেত্যুক্তম্ । তন্ন প্রেতসম্বন্ধিনী
ক্রিয়া প্রেতক্রিয়া ন তু প্রেতশব্দেন লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ
শব্দস্য স্বরূপবাচকত্বাভাবাৎ । তস্মাদুক্তমেব ব্যাখ্যানং
যুক্তম্ । কিঞ্চ সপিণ্ডনাপকর্ষে যদি সকলপ্রেতশ্রাদ্ধা-
পকর্ষো ন প্রামাণিকস্তদা সপিণ্ডনাপকর্ষপক্ষেহস্মু ঘট-
শ্রাদ্ধস্য স্বকাল এব প্রাপ্তত্বাৎ পূর্নাকর্ষধানমনর্থকং স্মাৎ ।
যথা বাজ্রবল্ক্যঃ । অর্কাক্ সপিণ্ডীকরণং যত্র সংবৎসরা-
দ্ভবেৎ । তস্মাপ্যন্নঃ সোদকুলুং দদ্যাৎ সংবৎসরং দ্বিজৈ ॥

বাচনিক এব ক্রম ইতি । তথা ক্রমকল্পনা মাস্ত্ব কিন্তু বাচনিক এব
ক্রম ইতি ভাবঃ । অতএব ষোড়শশ্রাদ্ধগণনেহপি একাদশাহশ্রাদ্ধস্যা-
দ্যত্ববিধানাৎ স্কৃট এব ক্রম উক্তঃ । দশপৌর্নমাসাবিতি । অত্র যথা-
শ্রুতের্বাচনিকঃ ক্রমস্তথা প্রকৃতেহপীত্যর্থঃ । অতঃ কৃতমাসিকস্যেতি ।
এবমাদ্যশ্রাদ্ধস্য দৈবাদশৌচান্তদিনাকরণেহতুরাক্ষৈকাদশ্যা অলাভে
মাসিকদিনে ক্তব্যতা তথা দ্বিতীয়মাসিকাদেৱপি দৈবাৎ তৃতীয়-
মাসিকাদেঃ প্রাগকরণে তৃতীয়মাসিকাদিদিনে ক্তব্যতা । তেয়াৎ
তত্র বিধানাভাবেহপি ক্রমরূপাঙ্গানুরোধাৎ অকৃততৎপূর্কশ্রাদ্ধস্য
তচ্ছ্রাদ্ধাধিকারিত্বাচ্চ । ন তু পতিতশ্রাদ্ধস্য গৌণকালানুরোধাৎ
মাসিকশ্রাদ্ধস্য মুখ্যকালবাধোহন্যব্যভাৎ । লক্ষণাপ্রসঙ্গাদিতি ।
যদ্যপি তৎপুরুষপক্ষেহপি পূর্কপদে ষষ্ঠ্যর্থসম্বন্ধে লক্ষণা তথাপি সা
নিকটেতি বিশেষঃ । এতেনাস্মু ঘটশ্রাদ্ধমুপপদ্যতে । অপকৃষ্য সপিণ্ডী-
করণেনস্তবমপি প্রেতশব্দোল্লেখেন কার্যমিতি কল্পতরমতনিরাসাৎ প্রতি-

किञ्च । अर्वाक् संवत्सरादूर्द्ध्वो पूर्णे संवत्सरेहपि
 वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेतान् न तेषास्तु पृथक् क्रिया ॥
 इति शातातपवचनमपकृत्य सपिण्डीकरणपक्षेहपि पृथक्-
 क्रियामेकोदिक्रियां प्रत्यादिकक्रियाव्यतिरिक्तां
 निरस्यति । यतः । ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागा-
 दिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेच्छ्रुद्धमेकोदिकेः मृताहनि ॥
 इति मत्स्यपुराणवचनं सपिण्डीनादूर्द्ध्वं मृताहनि प्रत्यादि-
 कक्रियामेकोदिकेविधिना विदधाति । किञ्चापकृत्यापि
 सपिण्डने कृते प्रेतद्वनिस्तारपूर्वा पितृलोकप्राप्तिरव-
 गम्यते । प्रेतद्वनिस्तारश्च षोडशश्राद्धसाध्य इति
 कथं मासिकानपकर्षः ॥ १४९ ॥

परम् । सपिण्डीकरणपकर्षानन्तरमनुष्यैः श्राद्धं अर्वाक् संवत्सरादूर्द्ध्वं
 इति वाक्यवचनानां सिद्धम् । ननु पदानां अपरत्वेहपि लक्षणा
 निरुद्धैव शस्त्रादेवश्च विप्रस्येत्यादौ शस्त्रादेवादिपदानां स्वस्मिन् मुनि-
 प्रयोगानां दर्शनात् । तथाच विनिगमक इत्येतो मुक्त्यान्तरमाह किञ्चेति ।
 ननु । यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे निषोद्धयेत् । विधिस्तु न
 भवति पितृहा चोपजायते ॥ इति वचनात् निषेधप्रशक्त्यावन्नुष्यैः श्राद्धसा-
 प्रतिप्रसवार्थमुक्तवचनार्थवद्विषयतीति अत आह किञ्चेति । प्रत्यादि-
 कव्यतिरिक्तमित्याह हेतुमाह यत इति । विदधातीत्युक्तं यतोऽहं
 प्रत्यादिकव्यतिरिक्तां निरस्यतीत्यर्थः । तथाच सपिण्डीकरणानन्तरं
 निषेधान्मासिकश्राद्धस्य कर्तव्यता न श्चादिति भावः । ननु मा भवतु तत्र
 मासिकश्राद्धं केवलसपिण्डीकरणान्ते प्रेतद्विमुक्तिरित्यनुपपत्त्याभावा-
 दित्यत आह किञ्चापकृत्यापि । षोडशश्राद्धमधो इति । षट्स्येतानि
 न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश । पिशाचतुं क्वेवं तस्य दत्तः श्राद्ध-
 शतैरपि ॥ इत्यादिवचनादित्यर्थः ॥ १४९ ॥

यथा अर्वाक् संवत्सराद्बुद्धौ इत्यनेन सपिण्डना-
पकर्षमभिधायान् शतान्तपः । न पृथक् पिण्डानिस्तु तन्ना-
दूर्क्षं विधीयते । प्रेतानामिह सर्केषां ये मल्लेश्च
निवोजिताः ॥ प्रेतत्वाच्चेह निस्तूर्णाः प्राप्ताः पितृगण-
स्तु ते । ननु । कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥ इति
विष्णुधर्मोत्तरवचनमपकृत्य सपिण्डने कृते संवत्सरा-
न्तरमेव पितृत्वप्राप्तिं बोधयति । अन्यथा संवत्सरात्
परमिति व्यर्थं स्यात् । तथापिपुराणे । अर्वाक् संवत्-
सराद्बुद्धौ सपिण्डीकरणं भवेत् । प्रेतत्वमिह तस्यापि

सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्ष इत्यत्र स्फुटमेव प्रमाणमाह वथेति ।
न पृथक् पिण्डानिस्तुति । तथाच मासिकानां प्रेतत्वपरिहारार्थमाव-
श्यकतरा सपिण्डानन्तरं तन्निषेधे तत्पूर्वकं तत्करणं स्फुटमेवोक्त-
मिति भावः । एवञ्च वस्य मासिकानि सन्वाण्येव श्राद्धानि पतितानि
सपिण्डनकालश्च गतः तत्र सपिण्डनात् पूर्वकं तानि कृत्वा सपिण्डनं
कार्यम् । अतएव मित्राक्षराणां वस्य मासिकादीनि विष्णुविस्मरणादिना
पतितानि तस्यापि तन्निवृत्तौ कृत्वाकादश्यात् वत्सरात्समताहे वा कार्या-
णीति लिखितम् । ननु सपिण्डीकरणपकर्षेऽपि संवत्सरपर्याप्तं न प्रेत-
त्वपरिहार इति वचनसिद्धम् । तत्र च बीजं मासिकानामकरणमेवान्यथा
योऽश्राद्धसम्पत्तौ सामग्रीसत्त्वादनन्तरमेव प्रेतत्वपरिहारस्य त्स्निवार-
त्वात् । तत् कथं सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्ष इत्याशङ्कते नयिति । ननु
भवतु सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षः तथापि वत्सरात्तरमेव प्रेतत्व-
परिहारात् कथं तन्मध्ये वृत्तिकर्मसम्भवः । महाश्वरौ प्रेतीभूते वृत्ति-
कर्म न युज्यते । इत्युक्तेरत्र आह तन्नादिश्रुति । शतान्तपवचनाच्चेति ।

জ্ঞেয়ং সংবৎসরং নৃপ ॥ তন্ন এতয়োরেব মাসিকাপকর্ষে
 প্রমাণত্বাৎ । অন্যথা প্রেতত্বপরিহারকাৰণাভাবাদেব
 প্রেতত্বসিদ্ধিরনর্থকত্বাপত্তেঃ । তস্মাদশক্ত্যা ষোড়শাপ-
 কর্ষবিষয়মিদং বচনদ্বয়ম্ । বুদ্ধিনিবন্ধনে ত্বপকর্ষেহনন্তর-
 মেব প্রেতত্বপরিহারঃ তদর্থমেবাপকর্ষাৎ শাতাতপবচ-
 নাচ্চ । কিঞ্চ মাসিকানাপকর্ষে তৎসাধ্যস্তু প্রেতদেহ-
 পরিহারস্তাজাতত্বাৎ । তদভাবে পিতৃদেহপ্রাপ্তোরপ্যজা-
 তত্বাৎ । কথং নান্দীমুখে পিতৃপদপ্রয়োগঃ । কিঞ্চ । সপি-
 গ্নীকরণাদূর্দ্ধং ন দদ্যাৎ প্রতিমাসিকম্ । একোদ্বিক্তবিধা-
 নেন দদ্যাদিত্যাং শৌনকঃ ॥ ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টবচন-
 বিরোধঃ । অপকর্ষপক্ষে সপিগ্নীকরণাদূর্দ্ধং প্রতিমাসমে-
 কোদ্বিক্তবিধানেন ন দদ্যাৎ কিন্তু পার্বণবিধানেন ইত্যর্থো
 বক্ষ্যতে । অতঃ সপিগ্নীকরণপক্ষে মাসিকাপকর্ষ ইতি
 সিদ্ধম্ । যৎ তু । যস্তু সংবৎসরাদর্শ্বাক্ সপিগ্নীকরণং
 ভবেৎ । মাসিকঞ্চোদকুন্তুঞ্চ দদ্যাৎ সংবৎসরং দ্বিজঃ ॥
 ইতি লোকাঙ্কিনান্না বচনং লিখিতম্ । তদনাকরং সমু-

অর্শ্বাক্ সংবৎসরাদিতি । শাতাতপবচনে বুদ্ধিনিমিত্তমপকর্ষং বিদ-
 ধতা তদানীং প্রেতত্বপরিহারোহপি প্রতিপাদিতঃ । অন্যথা মহাশুরোঃ
 প্রেতীভাবে বৃদ্ধ্যানুপপত্তেরিতি ভাবঃ । মুক্ত্যন্তরমপ্যাহ কিক্কেতি ।
 কথং নান্দীমুখেতি । অত্র হি নান্দীমুখবিশেষণবিশিষ্টপিতৃপরত্বেনৈব
 দেবতাত্বাৎ নান্দীমুখাঃ পিতর ইত্যাদ্যভিধানাদিতি ভাবঃ । বিরোধং
 দর্শয়তি অপকর্ষপক্ষে ইতি । অয়ঞ্চ কিক্কেত্যাদিপাঠো গ্রন্থকৃদসম্মতো
 ভ্রান্তপৰম্পরাপ্রাপ্ত এব । গ্রন্থকৃতৈতদ্বচনস্যান্যথাব্যাখ্যাস্যমানত্বাদিতি

लत्वेह्यप्राप्तुप्रेतविसयं वेति वक्ताते । तथा पठ-
 न्ति । श्राद्धानि षोडशादद्धान न तु कुर्यात् सपिण्डताम् ।
 तद्धानो च कृते प्रेतः पितृत्वं न पुपद्यते ॥ श्राद्धानि
 षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डताम् । पितुः पुत्रो विधा-
 नञ्च इति पौराणिका विदुः ॥ गोभिलः । पूर्णे संवत्सरे
 मन्वासे त्रिपक्षे वा यदहर्कं वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्यु-
 दकपात्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि त्रीणि पितृणामेकं
 प्रेतञ्च प्रेतपात्रं पितृपात्रेषामिच्छति ये समाना इति
 द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यातः । पूर्णे संवत्सर इति
 मुख्यः कल्पः । तदशक्तेः संवत्सरान्ते विसर्जनं नवम-
 नाश्रमित्येक इति । पैठीनसिबचनान्नवमो मासः । तद-
 शक्तेः षष्ठो मासः । तत्राप्यशक्तेः त्रिपक्षः ॥ १५० ॥

बोधायम् । उपसंहरति अत इति । एवं दशाहिकपिण्डदानमासि-
 करोरपि समाख्याबलात् क्रमसिद्धिः । पूर्वक्रिया मध्यमा च तथाचैवोत्तरा
 क्रिया । इति विष्णुपुराणे दशाहिकपिण्डदानादेः पूर्वक्रियात्सुत्याद्यादि-
 नामिकानां मध्यमत्वाभिधानाच्च । साकरत्वेहपीति । अयमाशयः ।
 मन्वादिमृतानामप्राप्तुप्रेतभावत्वात् केवलं नित्यत्वेन प्रत्यवायपरीहा-
 रार्थं षोडशश्राद्धानां कर्तव्यात्वे वृद्धिश्राद्धे पितृपदेन देवतात्सिद्धये
 सपिण्डनापकर्षः । एतत् षोडशश्राद्धानां प्रेतक्रियात्वाभावात् । सपिण्डी-
 करणान्तु तु ज्ञेया प्रेतक्रिया वृद्धेः । इति वचनाविषयत्वेन तदन्तन्याया-
 नवसरात् । अत्र सपिण्डनापकर्षेण मासिकापकर्षः प्रमाणात्वात् । अतः
 सपिण्डनान्तुरं मासिकानि कर्तव्यानीति । श्राद्धानि षोडशेति ।
 अन्नात्सर्गस्य श्राद्धत्वाभ्युपगमात् तद्गणानि षोडश श्राद्धानि अकृत्वा

তত্রাপ্যশক্তৌ প্রথমমাসস্যশৌচাপগমে দ্বাদশভি-
 দ্বিনৈর্দ্বাদশমাসিকশ্রাদ্ধানি নির্বর্ত্য ত্রয়োদশাহঃ সপি-
 গ্নীকরণকালঃ । শূদ্রস্য দ্বাদশাহ এব মাসিকার্থবৎ দ্বাদ-
 শাহঃ শ্রাদ্ধং কৃত্বা ত্রয়োদশেহহি বা কুর্য্যাৎ । মন্ত্রবর্জ-
 হি শূদ্রাণাং দ্বাদশেহহনীতি । বক্ষ্যমাণবিষ্ণুবচনাৎ ।
 প্রথমমাসিকবিষয়ত্বং বিষ্ণুবচনশ্চেতি নিযুক্তিকং ষণ্মাস-

সপিগ্ননং পিণ্ডমিশ্রণং ন কুর্যাদিত্যর্থঃ । সপি গ্ননপদস্য সপিগ্নীকরণ-
 শ্রাদ্ধপরত্বে তস্য ষোড়শশ্রাদ্ধানন্তর্ব্যবাধাৎ ॥ ১৫০ ॥

প্রথমমাসসৌচি । দ্বিজাতিপ্রায়েণ শূদ্রস্য তু অশৌচব্যপগম এবেতি
 বোধ্যম্ । দ্বাদশভিদ্ধিনৈরিতি । অত্র দ্বাদশাহাদিদ্ধাদশভিদ্ধিনৈরি-
 ত্যর্থঃ । একাদশাহস্যাদ্যশ্রাদ্ধাবরুদ্ধত্বাদিতি বদতি গোবিন্দানন্দঃ । তদ-
 সৎ প্রমাণাভাবাৎ ক্রমার্থমাদ্যশ্রাদ্ধানন্তরং তদিনারস্তেহপি ক্ষতিবির-
 হাৎ । অতএব গ্রন্থকৃতাপি অশৌচব্যপগম ইত্যেবাভিহিতম্ । তত্ত্বা-
 দ্যশ্রাদ্ধদিনব্যপগমে ইতি । শূদ্রস্য বিশেষমাহ শূদ্রস্য ত্বিতি । দ্বাদ-
 শাহ এবেতি । সপিগ্ননকাল ইতি পূর্বেণাময়ঃ । মাসিকার্থরুদিতি ।
 মাসিকস্যার্থঃ প্রয়োজনং শ্রেতাপ্যায়নাদি তদযুক্তং দ্বাদশভিদ্ধিনৈর্দ্বা-
 দশশ্রাদ্ধং কৃত্বা ইত্যর্থঃ । দ্বাদশেহহনীতি । তেযাং ত্রিংশদ্বিবসাসৌচ-
 বিধানাদাদ্যশ্রাদ্ধদিনে প্রথমমাসিকস্য কৃতত্বেন তদনন্তরৈকাদশদিব-
 সেষু একাদশমাসিকানি কৃত্বা চরমে দ্বাদশদিনে সপিগ্ননং কুর্যাদি-
 ত্যর্থঃ । যদি ত্বশৌচমধো মৃতাহপাতস্তদশৌচান্ত এব প্রথমমাসিকস্ত
 কর্তব্যত্বাৎ তদ্দিনাবধি দ্বাদশদিনেষু দ্বাদশমাসিকানি চরমদিনে চ সপি-
 গ্ননমিতি প্রথমমাসস্য একাহ এবেতি । মৈথিলাস্ত দ্বাদশপূরণদিন এব
 সপিগ্ননম্ । অস্থিতেশ্চ শরীরস্য দ্বাদশাহঃ প্রশস্যতে । ইতি ব্যাঘ্রবচ-
 নৈকবাক্যত্বাৎ ইতি বদন্তি । তদসৎ ব্যাঘ্রবচনস্য দ্বাদশাহেন বা কুর্যা-
 দেকাহে ইতি মরীচ্যুক্তদ্বাদশাহেনৈকবাক্যত্বকল্পনাসম্ভবাৎ । ন চ

त्रिपक्षविषयतयैव कुतो न भवेदिति चेन्न । प्रथममासिक
 एव द्वादशमासिकापकर्षसंज्ञवात् । तत्राप्यशक्तौ प्रथम-
 मासस्यैकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकालः ।
 एकाहे द्वादशाथवेति पूर्वोक्तमरीचिवचनात् । कल्पतरौ
 तूत्तरस्मिन् मासि वृद्धौ निश्चितायामेव नवमश्रमासादयः
 सपिण्डीकरणपकर्षकाला इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । यदहर्षा
 वृद्धिरापन्ना सन्निहिता भवति सोऽपि सपिण्डीकरणकालः ।
 एतेनेदं निरस्तम् । कथं वृद्धिदिने सपिण्डीकरणं वृद्धि-

एकाहे द्वादशाथवेति तदुत्तरकल्पेन सहेकवाक्यत्वं कल्पनामादाय विनि-
 गमनाविरहः । एकाहे द्वादशाथवेत्यनेन एकवाक्यत्वं कल्पने द्वादशाह-
 पदस्य च पूर्वोक्तस्यार्थान्तरात् । अत्रोक्तं च तृतीयदिनपरतः नानुहं स्वार्थलक्ष-
 णापत्तेः । अस्मन्मते तु द्वादशदिनसमुदायपरत्वं लक्षणेति विनिगमनयोः
 क्लृप्त्वात् । यद्यपि मरीचिवचने द्वादशमासिकानामेव काल उक्तः
 तथापि सपिण्डीकरणकालानुत्तरानभिधानात् सपिण्डीकरणस्यापि स एव कालः ।
 श्रौतप्रभृतयोऽप्येवम् । तच्चिन्त्यमिति प्रमाणाभावादिति शेषः । सन्नि-
 हिता भवतीति । सन्निधानं वृद्ध्याव्यवहितपूर्वदिनमेव । अन्यथा वृद्ध्या-
 वित्यानेनैव सिद्धेरुद्धिरापद्येत इत्यभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत
 आसन्नपूर्वदिनलाभार्थमेव तदुपादानमिति भावः । एतेनेति । सपि-
 ण्डीकरणसम्बन्धिपूर्वदिनकर्तव्यत्वेनेत्यर्थः । पार्श्वनातिदेशेनेति । एतेन
 सपिण्डीकरणस्यापराहः काल इति क्लृप्तमुक्तम् । अतिदेशः नित्येन
 कृत्यात् शेषं स्यादिति भविष्यपुराणादिवचनेन नित्यपदस्यावश्यक-
 पार्श्वनातिकोद्दिष्टोत्तरपरतया यथा पार्श्वविधानातिदेशादपराहूष्वापि-
 ष्ठैकोद्दिष्टविधानातिदेशात् मध्याह्नस्यापीति वाच्यम् । सन्देहे
 सदैवकवह्नेदेवताकपार्श्वधर्मातिदेशस्यैव न्यायत्वात् । अतो बहू-
 नामनुरोधात् पार्श्वकालग्रहणं न त्वेकदिष्टकालग्रहणम् । अयमर्थः ।

শ্রাদ্ধস্য প্রাতর্বিধানাৎ সপিণ্ডনস্য পার্কণবিধানাতিদে-
শেনাপরান্নপ্রাপ্তোরিতি । অতো ন বৃদ্ধিদিনে সপিণ্ডনং
কিন্তু বৃদ্ধিসম্বিহিতপূর্বদিন ইতি । ইতিকর্তব্যতামাহ
তদহরিতি উদকপাত্রাণ্যর্ঘ্যপাত্রাণি ত্রীণি পিতৃণামেকং
প্রেতশ্চেতি ॥ ১৫১ ॥

পাঠক্রমাদনুষ্ঠানক্রমঃ কণ্ঠ্যঃ । একং প্রেতশ্চে-

ছন্দোগানাং বৃষোৎসর্গচরৌ ততুলপিষ্টরৌরুপাদানসন্দেহে । ষদ্যপ্য-
দত্তকঃ পূষা পৈষ্টমত্তি সদা চক্রম্ । অগ্নীশ্রেণ্বরসামান্যাতুলোহত্র
বিধীয়তে ॥ ইতি ছন্দোগপরিশিষ্টেন বহুদেবতাকততুলোপদেশাদব-
সীংগতে । অতএব জৈমিনিরপি বিরুদ্ধধর্মসমবায়ৈ ভূয়সাং স্যাৎ
সধর্মকত্বমিতি বিদধে । শ্রাদ্ধচিত্তামণিস্ত প্রেতোপাধিনা পিতৃশ্রাদ্ধ-
করণাদেকোদ্দিষ্টমেব প্রধানং অতস্তত্র মধ্যাহ্নতরঃ প্রশস্ত ইতি সপিণ্ডী-
করণে মধ্যাহ্ন এব কাল ইত্যাহ । বস্তুতস্ত আংশিকপার্কণৈকোদ্দি-
ষ্টোভয়রূপতয়া নরসিংহাকারং সপিণ্ডীকরণং ন পার্কণং নাপ্যেকোদ্দিষ্টং
কিন্তু তাভ্যাং পৃথক্ । অতস্তত্র কালবিশেষানভিধানাৎ কালাকাজ্ঞায়াং
সর্কশ্রাদ্ধপ্রকৃতিভেদেন পার্কণস্যেব কালোহ্বেতীতি বোধ্যম্ । গোবিন্দা-
বন্দরঘুনন্দনাভ্যাঙ্ক । সপিণ্ডীকরণং বক্ষ্যে পূর্বেইদে তৎক্ষয়েইহনি ।
সপিণ্ডীকরণং কুর্ঘ্যাদপরাহে তু পূর্ববৎ ॥ ইতি গরুড়পুরাণবচনমেব
সপিণ্ডনশ্রাপরাহ্নিকত্বে প্রমাণমিত্যুক্তম্ । আচার্য্যচূড়ামণিস্ত অপরাহ্নে
তু পৈতৃকমিত্যৎসর্গঃ । তথাচাপবাদকাজ্ঞায়াং উৎসর্গে এব সপিণ্ডনে-
হপরান্নপ্রাপ্তির্ন ত্বতিদেশাদিত্যাহ পূর্বদিনে ইতি । মিত্যস্ত বৃদ্ধি-
দিন এবাবশিষ্টমাসিকানামপকর্ষ ইত্যাহ ॥ ইতি চ শ্রেণীর উক্তবাধভেদেই
সপিণ্ডনদিনে সাংবৎসরিকবাধ ইত্যুক্তা বুদ্ধৌ কিস্মিতি বাধং বিস্ময়-
ন বিদ্বাঃ ॥ ১৫১ ॥

পাঠক্রমাদিতি । তথাচাদৌ পিতৃপক্ষানুষ্ঠানং পশ্চাৎ প্রেতপক্ষানুষ্ঠান-

तत्र प्रेतशब्दोऽचिरप्रमीतं जनकमाह । अत्र कश्चित्
 प्रकर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या प्रेतपदं चिरप्र-
 मीतरुद्धप्रपितामहपरतया व्याख्यातवान् । अतस्तु श्वेव
 पिण्डपात्रजलयोः समर्पितत्वान्निरुद्धिः । यथा शान्ता-
 तपः । अर्वाक् संवत्सराद् रुद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सर्पिणीकृताः प्रेता न तेषाम् पृथक् क्रिया ॥
 न पृथक् पिण्डदानस्तु तस्माद्दृक् विधीयते । प्रेताना-
 मिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ॥ तथा । यः
 सर्पिणीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधि-
 म्बन्धेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ सर्पिणीकृतस्य
 पार्श्वेणैकोद्विष्टे च पृथक् पिण्डदाननिषेधोऽवग-
 म्यते । स च रुद्धप्रपितामहश्चैव घटते । तथा मत्स्यपु-
 राणम् । ये समाना इति द्वाभ्यामादास्तु विभजेत्त्रिधा ।

मित्यर्थः । अथ मैथिलाः । सर्पिणीकरणश्राद्धं देवपूर्वकं नियोजयेदिति
 वचनादादौ देवपक्षः प्रेतसर्पिणीकरणार्थमेव पितामहादिश्राद्धविधेः
 प्रेतप्राधान्यादादौ प्रेतार दत्त्वा पश्चात् पितामहादिभ्यो दद्यात् । अत-
 एव । संवत्सरास्तु प्रेतार तत्पित्रे तत्पितामहाय इति विष्णुवचने ।
 तथा चत्वार्युदकपात्राणि एकं प्रेतार त्रीणि पितृभ्य इति वैजवापगृहे
 च प्रेतारोत्पादावुक्तम् । ब्रह्मपुराणे च । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतु-
 र्भागं जलं क्षिपेत् । ततः पितामहादिभ्यश्च मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ॥
 इति सूक्तमेव प्रेतपूर्वकत्वं कर्मत्याजः । तन्न पूर्वदेवदाने पार्श्व-
 णस्योपक्रान्तत्वात् तन्मध्ये प्रेतश्राद्धस्यान्यायात् ॥ पितृनेवाशयेत्तत्र
 पुनः प्रेतकं निर्दिशेत् । इति शान्तातपेन श्राद्धकर्मस्य कूटाभिधानाच्च ।
 बलवच्छाकक्रमावबोधेन च विष्णुवैजवापयोः पार्श्वक्रमस्यानुपादेयत्वात्

চতুর্থশ্চ পুনঃ কার্যং ন কদাচিদ্বতো ভবেৎ ॥ ততঃ
 পিতৃভ্রমাপন্নঃ স চতুর্থস্তদা পুমান্ । অগ্নিষাভাদিমধ্যস্ত
 প্রাপ্নোত্যয়তমুত্তমম্ ॥ সপিণ্ডীকরণাদূর্দ্ধং তস্মৈ তস্মান্ন
 দীয়তে । পিতৃষেব তু দাতব্যং তৎপিণ্ডো যেষু সংস্থি-
 তঃ ॥ তথা । ত্রিভিঃ সপিণ্ডীকরণৈরাসেকত্রিতয়ং পিতা ।
 যদা প্রাপ্নোতি কালেন তদা মুচ্যেত বন্ধনাৎ । মুক্তো-
 হপি লেপভাগিত্বং প্রাপ্নোতি কুশমার্জনাৎ ॥ ইতি ।
 আদ্যমাদ্যপুরুষনস্বকাদৃদ্ধপ্রপিতামহপিণ্ডমিত্যর্থঃ । তথা
 চতুর্থশ্চ বৃদ্ধপ্রপিতামহশ্চাগ্নিষাভাদিপদপ্রাপ্ত্যা বন্ধনবি-
 মোচনাৎ পিণ্ডদানে কার্যং নাস্তি । অতস্তৎপিণ্ডং
 ত্রিধা বিভজ্য প্রপিতামহাদিপিণ্ডেষু সমর্পয়েৎ । বৃদ্ধ-
 প্রপিতামহপিণ্ডো যেষু সমর্পিতস্তেভ্য এব তদূর্দ্ধং
 দদ্যাৎ । বৃদ্ধস্ত মুক্তোহপি লেপমাত্রভাগীতি তদস-
 স্ততং ব্রহ্মপুরাণবিরোধাৎ । যথা ব্রহ্মপুরাণম্ । প্রেত-
 বিপ্রশ্চ হস্তে তু চতুর্ভাগং জলং ক্ষিপেৎ ॥ ততঃ
 পিতামহাদিভ্যস্তন্মন্ত্রৈশ্চ পৃথক্ পৃথক্ ॥ যেষু সমানা

কল্পনীয়ত্বেন তস্য শাক্কক্রমাপেক্ষয়া দুর্বলত্বাৎ ; অতএব হরিশর্মনারা-
 যনোপাখ্যায়াদিভির্ধৃতং পুরাণবচনম্ । শ্রাদ্ধসমুপক্রম্য বিদধীত সপি-
 ণ্ডতাম্ । তয়োঃ পার্শ্বগবৎ পূর্বমেকোদ্দিষ্টমথাপরম্ ॥ ইতি । অতঃ
 পিতৃপূর্বকমেব সপিণ্ডীকরণং কিন্তু অর্ঘ্যদানমাত্রে প্রেতপূর্বকতা
 লিখিতা ব্রহ্মপুরাণে বিশেষ্যশাক্কক্রমাভিধানাৎ । তত্রাপি গন্ধপুষ্প-
 প্রক্ষেপপর্যন্তং পিতৃপূর্বকতৈব কেবলোৎসর্গে তু প্রেতপূর্বকত্বম্ । ক্রমঃ
 পৌর্ষাপর্ঘ্যম্ । তচ্চ ষড়্বিধং শ্রুত্যর্থপঠনস্থানমুখ্যাপ্রাবর্তিকাঃ ক্রমাঃ

इति द्वाभ्यां तज्जलस्तु समर्पयेत् । अथ तेनैव विधिना
 दर्भमुलेह्वनेजनम् ॥ पितुर्दत्त्वा तु तं पिण्डं दद्या-
 त्तुल्या तु पूर्ववत् । दत्त्वा पिण्डमथाक्ताङ्गं ध्यात्वा तं
 सुभास्वरम् ॥ स्वर्णरूपदर्भस्तु तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ।
 कृत्वा पितामहादिभ्यः पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत् ॥ अत्र
 पितामहादिजलपिण्डयोः पितृजलपिण्डसमर्पणमवगम्यते ।
 तथा । मृते पितरि षष्ठाथ विद्यते च पिता-
 महः । तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ।
 तेभ्यश्च पैतृकः पिण्डो निबोक्तव्यस्तु पूर्ववत् ॥
 अत्रापि पितृपिण्डसमर्पणमवगम्यते । तथा विष्णुः । स-
 नसरांस्तु प्रेतारं तंपित्रे तंपितामहारं तं-
 प्रपितामहारं च ब्राह्मणान् दैवपूर्वान् भोजयेत् ।
 अत्र तच्छ्रद्धां प्रेतस्य पितृपितामहप्रपितामहानामव-
 गमात् प्रेतशब्दादचिरप्रमीत एवावगम्यते । न च स
 पिता षष्ठ्यति बह्व्रीहिः न ऋतश्चेति बह्व्रीहो नित्यं
 कप्रत्ययविधानात् तंपितृकार्येति श्रां । तथाश्वलायन-
 गृह्यम् । चत्वार्युदपात्राणि एकं मृतस्य त्रीणीतरेषाम् ।

इत्युक्तेः । तत्र श्रोतः शब्दः क्रमो यथा उपसृष्टिश्चरित्वा मासमग्नि-
 होत्रं जुहोतीत्यादौ । अत्र कृत्वाश्रुतेरुपसदाथ्यागत्रयमासमग्नि-
 होत्रयोः क्रमः शब्दः । अर्थक्रमो यथा अग्निहोत्रं जुहोति षवाण्डं
 पठति इत्यत्र अग्निहोत्रार्थत्वात् प्राग्धवाण्डपाकः । पाठक्रमो यथा समिधो
 यजति ईडो यजति बर्हिर्धजति स्वाहाकारं यजति तनूनपातं यजति
 इत्यत्र प्रयाजाथ्याहृतिपक्के पाठक्रमो देव क्रमः । स्नानक्रमो यथा दर्श-
 षोर्णमासविकृतिभूतारामिद्धौ प्रकृतिविकृतिरिति न्यायेन प्रकृतिधर्माणां

অত্র যুতশব্দাদ্ধিচিরপ্রমীত এবাবগম্যতে । কিঞ্চ গোভি-
লেনৈকোদ্ধিষ্টমভিধায় এতৎ প্রেতশ্রাদ্ধিমিত্যুক্তং । সপি-
ণ্ডনবিধাষেকং প্রেতশ্চেত্যুক্তম্ ॥ ১৫২ ॥

অত্রাপি প্রেতশব্দাৎ পূর্বপ্রেতশব্দোক্তাচিরপ্রমীত
এব প্রতীয়তে তদবরুদ্ধবুদ্ধিহাৎ । শাতাতপবচনে তু প্রেত-
শ্চ সপিণ্ডনাদৃষ্টং পৃথক্ সপিণ্ডননিষেধ একোদ্ধিষ্টবিষয়ে ।
ন পিণ্ডনমাত্রবিষয়ঃ পৃথক্ পদানর্থক্যাপত্তেঃ । আদ্যত্বস্ত
অধোগণনয়া পিতুরূপপদ্যত এব । মৎস্রপুরাণেহপি ।
সপিণ্ডীকরণশ্রাদ্ধং দেবপূর্বং নিযোজয়েৎ । পিতৃনেবাশ-
য়েভত্র পুনঃ প্রেতঞ্চ নির্दिशेৎ ॥ ইত্যচিরপ্রমীতমভিধায় ।
গন্ধোদকর্তিলৈযুক্তং কুর্ঘ্যাৎ পাত্রচতুষ্টিয়ম্ । অর্ঘ্যার্থং
পিতৃপাত্রেষু প্রেতপাত্রং প্রসেচয়েৎ ॥ ইত্যত্রাপি স এব
প্রেতপদাদবগম্যতে । ননু কথং ত্রিধা বিভাগঃ পিতামহপ্র-

তদঙ্গকপালানাং প্রযাজাদীনাং প্রাপ্তৌ প্রকৃতৌ ষম্বিন্ স্থানে ক্রিয়তে
তেন যেষাং অঙ্গানাং প্রকৃতৌ প্রধানস্য প্রাক্কর্তব্যতা যেষাঞ্চ পশ্চাৎ-
কর্তব্যতা বিকৃতাষপি তেষাং তথৈব কর্তব্যতা তেন কদা কর্তব্যমিতি
নানধ্যবসায়ঃ স্থানপদেন চাদিমধ্যাবসানমুচ্যতে । মুখ্যক্রমো যথা
গ্রহযোগেহধিদৈবতপ্রত্যধিদৈবতঞ্চ যাজেতেতি শ্রুয়তে । তত্র ক্রমা-
কাজ্জায়াং মুখ্যযোগানন্তরমেব তদুভয়যজনং উৎপত্তিবিধৌ মুখ্যস্য প্রথ-
মোপস্থিতত্বাদিতি ॥ ১৫২ ॥

অচিরপ্রমীতেতি । জনকশব্দোহত্র হস্তাদাঘাতঃ । তথাবিধানাং
পিতামহাদীনামপি বোধকত্বাৎ । প্রেতশব্দস্য বুদ্ধপ্রপিতামহপরতয়েতি ।
এতন্মতে পৃথক্ ক্রিয়া পুনঃ শ্রাদ্ধম্ । প্রেতরিপ্রস্যা হস্তে ত্বিতি । অত্র
প্রেতপদমচিরপ্রমীতপরং পরতঃ ততঃ পিতামহাদিত্য ইত্যভিধানাৎ ।

पितामहाभ्यामेव पार्ष्णेह पृथक् पिण्डदानात् । अतो
 द्वेषेव विभागो युक्तः । इत्यत्रोक्तं चतुर्थस्य पुनः कार्य-
 मिति तृतीयविभागसमर्पणेनैव चतुर्थस्य विसर्जनं भवती-
 त्यर्थः । अतएव त्रिभिः सपिण्डीकरणैरासैकत्रितयं
 पिता । इति पितुरेवासैकत्रितयमित्यवगम्यते । अथा-
 त्रासन्तोषः तदा शाखिभेदव्यवस्थितोऽयं प्रकारः । प्रकृ-
 तमभिधीयते । एतेन पिण्डो व्याख्यात इति पिण्डमित्री-
 करण अर्घ्यपात्रमित्रीकरणपरिपाटी बोद्धव्या । विष्णुः । सं-
 वत्सरांस्तु प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपि-
 तामहाय त्राक्कणान् देवपूर्कान् भोजयेत् । अत्रार्थोकरण-
 मावाहनं पाद्यमर्घ्यं दद्यात् संसृजेत्तदा पृथिवीसमानाधत्
 इति प्रेतपात्रं पात्रत्रये योजयेत् उच्छिष्टसन्निधौ पिण्ड-
 चतुष्टयं कुर्यात् त्राक्कणांश्चात्तान् दत्तदक्षिणांश्चानुव्रज्य
 विसर्जयेत् । ततः प्रेतपिण्डमर्घ्यपात्रोदकवत् पिण्डत्रये
 निदध्यात् । कर्षुत्रयसन्निकर्षेहप्येवं सपिण्डं मासिका-

चतुर्भागं चतुर्थभागं तदवकृद्वृद्धिद्वयमिति प्रेतशकात् प्राक् तयैवोप-
 हितत्वादिति भावः । एकोद्दिष्टविषय इति । सांवत्सरिकं नैको-
 द्दिष्टं किन्तु तद्वर्षाग्रहि पृथक्तेन तद्व्यावृत्तिः । आद्यक्त विभजेन्नि-
 धेति । व्याचष्टे आद्यञ्जिति । स एवेति । अचिरप्रमीत एवेत्यर्थः ।
 चतुर्थस्य पुनः कार्यमिति व्याख्यातुमाह निति । अथात्रा-
 सन्तोष इति । तत्पिण्डो येषां संस्थित इत्यत्र गत्यभावादसन्तोष
 इत्यर्थः । विष्णुरित्यत्र प्रेतयानुक्तं । तत्पित्रे इत्यभिधानात् । कृत-
 सपिण्डस्य पितुः पश्चादपि पितामहमरणे तत्पित्रादिभिरेव कृत-
 सपिण्डनैरकृतसपिण्डनैर्का तस्य सपिण्डं कार्यं न तु स्वपित्रा सह-

थवत् द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेहहि वा कुर्यात् ।
 मन्त्रवर्जं हि शूद्राणां द्वादशेहहि संवत्सराभावान्तरे वद्य-
 धिमासको भवेत् तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत् ।
 ततः प्रेतपिण्डमिति । विसर्जनानन्तरं पिण्डमित्रीकरणं
 बह्वृचानाम् । कर्षुत्रयसन्निकर्षेहप्येवमिति प्रेतैकोदि-
 ष्टमघ्निकर्षुत्रयसन्निहितेषु पितामहादिपिण्डेषु संसृजे-
 दित्यर्थः । अपकर्षमाह मासिकार्थवदिति । मासिकप्रयो-
 जनं प्रेतस्थाप्यायनादि तेन युक्तानि श्राद्धानि अशोचा-
 पगने द्वादशसहस्रं कृत्वा त्रयोदशेहहि सपिण्डीकरणं
 कुर्यादित्यर्थः । आद्यमेकोदिष्टमशोचान्त एव ॥ १५० ॥

तुक्तम् । कर्षुत्रयसन्निकर्षेहप्येव सपिण्डमिति । सपिण्डं पिण्ड-
 मिश्रणमित्यर्थः । अतएव संसृजेदित्यर्थ इति व्याख्यास्यते मन्त्रवर्ज-
 मिति । एतेन । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये
 समाना इति स्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डम् ॥ इति भविष्यपुराणे
 समन्तकश्राद्धसपिण्डपदसंज्ञेताः । तत्राधिकारबोधकविधिवलादेव स्त्रीशू-
 द्रयोर्धे समाना इति मन्त्रद्वयपार्थेहधिकारः कल्प्यते रथकारन्यायादिति
 ब्रह्मो निरस्तः । मन्त्रवर्जमित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः शास्त्रापेक्षया न्यायश्च
 दुर्बलत्वात् । न च तदुभयान्त्रमन्त्रनिषेध इति वाच्यम् । ये समाना इति
 स्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोदिष्टं स्त्रिया
 अपि ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । ये समाना इति मन्त्रद्वयवत् सपिण्ड-
 नाश्रयास्तुराणामपि शक्येतसिद्धेः । किञ्च स्त्रीशूद्रयोर्भ्रज्यादृष्टिसिद्धि-
 र्मन्त्रादेवानुमतः अस्य नमस्कारो मन्त्र इत्युक्तेः । अर्थप्रकाशनाध्या-
 दृष्टप्रयोजनार्थमेवायं मन्त्रान्तरपार्थः । अर्थप्रकाशनस्य च ब्राह्मणपठित-
 मन्त्रादेव सिद्धेर्न शूद्रस्य स्त्रिया वा मन्त्रपार्थाधिकारकल्पनेति । अत्र कल्पे
 आद्यादिश्राद्धानां काललोपात् आद्यमेकोदिष्टमिति ॥ १५० ॥

षाण्मासिकद्वयस्तु षष्ठद्वादशयोरेवेत्यग्निं पक्षे षोडशश्राद्धकरणपरिपाटी । एतच्च त्रैपक्षिकपर्याप्तुं सपिण्डीकरणसामर्थ्यं इति प्रागेव व्याख्यातम् । संवत्सराभ्यन्तर इति । संवत्सरमध्येह्यधिमासपाते एकं श्राद्धदिनं वर्द्धयेत् । तेन त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश श्राद्धानि कृत्वा चतुर्दशे सपिण्डीकरणम् । एतेन संवत्सरमध्येह्यधिमासे त्रयोद-

षष्ठद्वादशयोरेवेति । दिनयोरित्यर्थः । एतेन एकाहेन तु षण्मासा इति वचनात् षष्ठमासिकपूर्वदिने षाण्मासिकप्राप्तेश्च पञ्चमदिने एव षाण्मासिकमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । द्वादशदिनानां द्वादशमासस्थानीयतरा पञ्चममासस्थलाये पञ्चमदिने षष्ठमासविहितषाण्मासिकस्याप्रशङ्केः । एवं श्राद्धदिनमिति । श्राद्धस्य विशेषणतया तत्करणसिद्धिः । अत्र मलमासस्थलीये श्राद्धद्वयस्यैव वृद्धेर्न दिनस्यापीति मिश्रमतम् । तेनेति । एकपक्षे त्रयोदशदिने द्वितीयषाण्मासिकम् । अहितेऽपि शरीरस्येत्यस्य विवरणं परचक्रादीति षोडशश्राद्धापकर्षकाल इति । षोडशपदेनाद्यश्राद्धपरं तस्य षकालकृतत्वेन सर्वथैवापकर्षासम्भवात् । पुत्रसमुत्तरार्थ इति । पूर्वं तस्यापि प्रक्रान्तत्वादिति भावः । एतेन संस्कारकस्यापि महाशुभे प्रेतीभूतेऽपकर्षेण षपुत्रादेश्चूडादिकं कार्थ्यमिति प्रतिपन्नम् । सपिण्डी इत्यनेनैव सिद्धे भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पृथग्पदानं तयोरसत्त्वं एवान्यसपिण्डीधिकारार्थम् । पुत्रकन्यादेरित्यादिपदात् पुंसवनसीमन्तोन्नयनार्थं पत्न्या अपि ग्रहणं तयोरप्यभ्युदयपदार्थत्वात् पत्न्यर्ह्याशुभोः प्रेतत्वात् तदगर्भसंस्कारार्थमपकर्षस्यावश्यकत्वात् । विवाहादित्यादिपदात् पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणनिक्रमणान्प्रशानानां ग्रहणं । चूडादिवदेवामभ्युदयशकार्थानां संस्काराणामावशाकत्वात् । अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्या वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥ इति वृद्धशतत-

शत्रु मासेषु त्रयोदश श्राद्धानि भवन्तीति ज्ञापितम् ।
अतः सपिण्डीकरणपकर्षे सर्वत्र मासिकापकर्ष इति
सिद्धम् । अपकर्षनिमित्तमाह व्याख्येयः । आनन्त्यां कुलधर्माणां
पुंसान्कैवायुषः क्रयात् । अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः
प्रशस्यते ॥ कुलधर्मज्योतिरागमादिसिद्धान्तुरभाविविना-
शपरचक्रादिभयोऽपन्नलेच्छदेशगमनादिभिर्निमित्तैरशौ-
चापगमे द्वादशदिनानि षोडशश्राद्धापकर्षकालः । लघु-
हारौतः । भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव

पेन नियमविधानात् । अत्र कालान्तरासहिष्णुनामेव चूडादीनामपकर्ष-
निमित्तत्वम् । षथाकालस्य कार्याणि नान्प्रथामुच्यते ततः । इत्युक्तेः । अत-
एव यदहर्का वृद्धिरापद्येत इत्यावश्यकवृद्धिपदमित्युक्तम् । गर्भाधान-
संस्कारार्थक नापकर्षः । विदेशगमनकैव तीर्थयात्राक मैथुनम् । महा-
गुरुनिपाते तु वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥ इति कूर्मपुराणे मैथुननिषेधात् ।
अग्रथा प्रतिमास ऋतुकाले गर्भाधानस्यावश्यकत्वात् सर्वदैवापकर्षप्रसङ्गे
मैथुनविषेधो व्यर्थः स्यादिति । एवं जातकर्मार्थं नापकर्षः प्राक्
पुत्रजन्मरूपनिमित्तनिश्चयाभावात् । एवञ्च जातकर्मगर्भाधानव्यतिरिक्ताः
पुंसवनादिविवाहास्ता वृद्धिपदार्था अर्पेण संस्कारा असंभवा च
कालान्तरा महागुरुनिपातेऽपकर्षनिमित्तानीति निर्गलितार्थः । वृद्धि-
पदार्थश्च वृद्धिश्राद्धयुक्तपुंसवनादिकर्मेति भानुभट्टादयः । ननु यत्र
वृद्धिं निश्चित्य पुरदिने सपिण्डनं कृतं परदिने च विद्येन वृद्ध्याभाव-
स्तत्र कीदृशी व्यवस्था इति चेत् तत्र पुनः सपिण्डीकरणं न कर्तव्यमिति
व्यवस्था वृद्धिनिश्चयवदधिकारिकृतत्वेन तस्य शास्त्रबोधितत्वात् शास्त्रबोधित-
सपिण्डीकरणस्यैव प्रेतत्वविमुक्तिहेतुत्वात् । ननु तथापि । कृते
सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोग-
देहं प्रपद्यते ॥ इति वचनात् सपिण्डनापकर्षपक्षेऽपि संवत्सरपूर्वा-

বা । সহ পিণ্ডক্রিয়াং কৃত্বা কুর্যাদভ্যুদয়ন্ততঃ ॥ তৎ...
 কাম্যং যৎ কৰ্ম্ম বৎসরাৎ প্রথমাদৃতে ॥ অভ্যুদয়ো বিবা-
 হাদিঃ । বাশব্দঃ পুত্রনমুচ্চয়ার্থঃ । তেন মৃতস্ত পুত্র-
 ভ্রাত্ৰাদিভিঃ সপিণ্ডনং কৃত্বা মৃতপিতৃকস্ত পুত্রকন্যাদেশচ-
 ড়াকরণোপনয়নবিবাহাদি কার্য্যম্ । কাম্যমনাবশ্যকং কৰ্ম্ম
 ইষ্টপূৰ্ত্তব্রতদানাদি । তথৈব সপিণ্ডনানন্তরমেব কার্য্যং
 কিন্তু প্রথমসংবৎসরং বিনেতি বিশেষঃ । অপকর্ষানমি-
 ত্ত্বং কাম্যস্ত নাস্তীত্যর্থঃ ॥ ১৫৪ ॥

বেব প্রেতত্ববিমুক্তিঃ । তৎ কথমপকর্ষানন্তরং সংবৎসরাভ্যন্তরে বুদ্ধি-
 সম্ভবঃ মহাগুরোঃ প্রেতীভাবতাদবস্থ্যাং । সপিণ্ডীকরণজন্তাদৃষ্টেন
 প্রেতত্ববিমুক্তাবুৎপাদ্যানাং যথা পূর্ণসংবৎসরকালসহকারী তথা বুদ্ধা-
 রন্তপ্রাক্কালোহপি পৃথক্ সহকারীতি কল্প্যতে । অন্যথা বুদ্ধিনিমিত্তে-
 নাপকর্ষবিধানমনর্থকং স্যাৎ । কৃতেহপ্যপকর্ষে মহাগুরোঃ প্রেতত্বমত্তে
 ন বুদ্ধিসম্ভবাৎ । অতএব যদা কর্ত্তুরশক্ত্যা তদপকর্ষঃ তদাপি বর্ষমধ্যে
 ন বুদ্ধানুপপত্তিঃ তদারম্ভপ্রাক্কালসহকারেণৈব প্রেতত্ববিমুক্তেঃ । কৃতে
 সপিণ্ডীকরণে ইতি বচনশক্তিকৃতসপিণ্ডনাপকর্ষবিষয়মিতি । অত্র
 কেচিৎ চূড়োপনয়নবিবাহাস্তয় এতাপকর্ষনিমিত্তানি ন ত্বন্নপ্রাশনান্ত-
 সংস্কারাঃ । যথাকালক্ কার্য্যাণীতি বচনানুরোধাৎ । অত্রথানুপপদ্যমান-
 বুদ্ধার্থমেবাপকর্ষবিধানং অন্নপ্রাশনান্তান্ত । নৈমিত্তিকানি কাম্যানি
 নিপতন্তি যথা যথা । তথা তথৈব কার্য্যাণি ন কালস্ত বিধীয়তে ॥ ইতি
 বচনাৎ তন্মধ্যে করণাদন্যথোপপন্ন। এবেতাতো বুদ্ধিশ্রাদ্ধং বিনৈব
 তানি কার্য্যাণীত্যাছঃ । তদসং সংস্করণমাগতকনিমিত্তজন্যহা-
 ভাবাৎ কাম্যত্বাভাবাচ্চ নৈমিত্তিকানীত্বুক্তবচনাবিষয়ত্বাৎ । শাস্ত্যর্থং
 পুস্তারনকার্য্যাণীনাং তদ্বচনবিষয়ত্বাৎ । অত্রথা তুল্যগ্ৰায়া-
 চ্চূড়াদয়োহপ্যন্তথোপপন্ন। এবেতি তেষামপি তন্মধ্যে করণপ্রসঙ্গে
 যদহর্ষা বুদ্ধিরাপদ্যেতেতি নির্বিষয়ং স্যাৎ । কাম্যমনাবশ্যক-

এতে নাবশ্যকং কৰ্ম চূড়াকরণাদি সপিওনমপকৃষ্য
 কার্যম্ । নেষ্ঠাপূর্তাদিনির্মিত্তান্তুরেণ ত্বপকর্ষে কৃতে বৎ-
 সরমধ্যেহপি কাম্যং কৰ্ত্তব্যমেব । এবমপকৃষ্যে সপি-
 ওনে পার্বণমপি সংবৎসরমধ্যে কৰ্ত্তব্যমেব । অবিশে-
 ষেণ সপিওনানন্তরতয়া বোধিতত্বাৎ নিষেধাভাবাৎ পে-
 তত্বপবিহারপূৰ্ব্বকপিতৃলোকপ্ৰাপ্তেজ্জাতত্বাচ্চ । অন্যথা
 সাগ্নেঃ পিওপিতৃযজ্ঞোহপি ন স্মাৎ পার্বণতুল্যত্বাৎ ।
 তথা যৎশ্রুপুরাণে । সপিওীকরণাদূৰ্দ্ধং পেতঃ পার্বণ-
 মিত্তি । যৎ কৰ্ম কালান্তরে কৰ্ত্তুং শক্যতে তদনাবশ্যকম্ । অপকর্ষ-
 নিমিত্তত্বমিত্তি । প্রথমাদ্বৎসরাদৃতে ইত্যনেন কাম্যাত্ত্যদয়স্যেষ্ঠাপূর্তাদেঃ
 প্রথমবৎসরাদ্বহিরেব কৰ্ত্তব্যতোদেশেন নিমিত্তাপকর্ষাভাবপ্রতিপাদ-
 নাদিত্তি ভাবঃ ॥ ১৫৪ ॥

এতেনেতি । আবশ্যকমসস্তবৎকালান্তরং কৰ্ম । এতেন সস্তবৎ-
 কালান্তরস্য বৃদ্ধ্যভাবাচ্চূড়াদেবপিনাপকর্ষনিমিত্তত্বমিত্তি প্রতিপাদিতম্ ।
 নিমিত্তান্তুরেণ দ্বিতীয়নিমিত্তান্তরং বৃদ্ধিঃ সাগ্নেঃ পিওপিতৃযজ্ঞঃ তত্র
 তদানীং পিতৃত্বপ্রাপ্ত্যভাবাৎ কিন্তু বৎসরপূর্তাবেবেতি । অশক্ত্যাপ-
 কর্ষে বর্ষমধ্যে পার্বণং কাম্যকৰ্ম চ ন কৰ্ত্তব্যমেবেতি । কাম্যে কৰ্ত্তব্য-
 মেবেতি । মৈথিলাস্ত তথৈব কাম্যাত্ত্যদয়িকযুক্তকাম্যং তেন যস্মিন্
 কাম্যে ত্তাত্ত্যদয়িকমস্তি তন্ন কার্যমন্যত্বকাম্যং কার্যমেবেত্যাহঃ । তন্ন
 বৃদ্ধীপূর্তযোগ্যশ্চ গৃহশ্চ ততো ভবেৎ । ইত্যনেনাত্ত্যদয়িকরহিত-
 স্যাপি নিষেধপ্রতীতেঃ । অবিশেষেণেতি । সপিওীকরণাদূৰ্দ্ধমিত্তি
 বক্ষ্যমাণমংস্যপুরাণবচনেনেতি শেষঃ । প্রেতত্বপরীহারেতি । পিতুঃ
 প্রেতত্বমস্ত এব পার্বণানধিকারাৎ তদভাবে পার্বণাধিকারস্য সিদ্ধত্বা-
 দিত্তি ভাবঃ । এতেন বৃদ্ধিনিমিত্তকাপকর্ষেহপি কাম্যং ন বৎসরাত্ত্যন্তরে
 কার্যম্ । প্রথমাদ্বৎসরাদৃতে ইতি বচনাদিত্তি কেবাঞ্চিদ্ভ্রমো নিরস্তঃ ।
 অন্যথেতি । নিমিত্তান্তুরেণ কৃতে সপিওীকরণে পিওপিতৃযজ্ঞোহপি ন

भूगृभवेत् । वृक्षीष्ठापूर्तवोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥
 तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्या-
 न्मासानुमासिकम् । मासानुमासिकं पार्वणम् । सपिण्डम-
 भिधायान् हारीतः । ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्य-
 माप्नुयात् । विन्दते पितृलोकम् ततः श्राद्धं पुवर्तते ॥
 ननु । सपिण्डीकरणदूर्द्धं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥ इति छन्दोगप-
 रिश्लेष्ठा विरोधः । अपकृष्टसपिण्डीकरणदूर्द्धं प्रति-
 मासिकमेकोदिष्टविधानेन दद्यादित्याभिधानादर्थतः पा-
 र्वणायाप्रतिमासिकनिषेधः । न दद्यात् प्रतिमासिक-
 मेकोदिष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेन एकोदिष्टस्यापकृष्टसपिण्डनादूर्द्धं विकल्पा
 दर्शितः । स चाप्राप्तप्रेतभावविषयः । तथा पद्मपुरा-

स्यादित्यर्थः । गृहस्थश्च ततो भवेदिति । महागुरुनिपातीति शेषः ।
 सपिण्डीकरणदूर्द्धं गार्हस्थ्यधर्मवान् भवेदित्यर्थः । गार्हस्थ्यधर्मः पञ्चमहा-
 यज्ञस्तुतिगमनादिः । तथाच कालिकापुराणम् । महागुरुनिपाती तु
 काम्यं किञ्चिन् चाचरेत् । आर्त्विज्यं ब्रह्मचर्यात् श्राद्धं देवयुतम् यत् ॥
 महागुरुनिपाती संस्कार्यः संस्कारको वा सपिण्डनात् पूर्वम् काम्यमित्या-
 द्युक्तकर्माणि नाचरेदित्यर्थः । अतएव देवीपुराणे । प्रमीर्तो पितरौ
 षम्य देहस्तस्याञ्जुचिर्भवेत् । नापि दैवम् न वा पैत्र्यं यावत् पूर्णो न
 वत्सरः ॥ इति । अत्र वत्सरपदं पितृत्वप्रापककालोपलक्षणम् ।
 अस्येति । पार्वणस्य निषेध इत्यर्थः । निषेधं विवृणोति अपकृष्टेति ।
 उक्तार्द्धे एकोदिष्टविधानात् पूर्वार्द्धे पार्वणनिषेध इत्यर्थः । स
 चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति प्रागेव विवृतमेतत् । एतच्च सपिण्डना-
 नन्तरं मासिकदानाभिधानं ब्रह्मपुराणवचनानवलोकनेन । वक्तव्यम् ।

ধম্ । শুক্রাঙ্গারকযুক্তা চ চতুর্থী জায়তে যদা । শ্রদ্ধয়া
শ্রাদ্ধকৃৎপ্রো ন প্রেতো জায়তে মৃতঃ ॥ ননু ভ্রাতৃদয়ঃ
সপিণ্ডনং কৃত্বাভ্যাদয়ং কুৰ্যুরিতি সামান্যতোহ্ভিধানাৎ
স্বপুত্রচূড়াকরণাদাবপি সপিণ্ডনাপকর্ষঃ স্মাৎ ॥ ১৫৫ ॥

তন্ন মৃতস্য সংস্কার্যপুত্রচূড়াকৃত্বিষয়ত্বাদভ্যাদয়শব্দস্য
মহাগুরৌ প্রেতীভূতে কথমভ্যাদয়কর্ম্মে ত্যাকাঙ্ক্ষায়ামপ-
কর্ষবচনম্ । ন চ ভ্রাতৃভ্রাতৃ মহাগুরুঃ সপিণ্ডস্য বা সপি-
ণ্ডঃ । ননু বুদ্ধৌ বুদ্ধিশ্রাদ্ধমিচ্ছার্থং সপিণ্ডনাপকর্ষঃ পিতৃ-
ত্বাভাবেন তৎপিতৃপদেন দেবতাত্বাভাবাৎ । তদা চ
মাতৃসপিণ্ডনাপকর্ষো নিযুক্তিকঃ । ছন্দোগব্যতিরিক্তানাং
মাতুরপি বুদ্ধিশ্রাদ্ধেহন্তর্ভাবোহস্তীতি চেন্ন ছন্দোগানামন-

মাসি মাসি চ কর্তব্যং যাবৎ সংবৎসরং বিজ । অতঃ পরস্ত কর্তব্যং
সপিণ্ডীকরণং ক্রমাৎ ॥ ইতি ব্রহ্মপুরাণে সামান্যতস্তদন্তত্ৰায়স্য বোধি-
তত্বাৎ সপিণ্ডনাপকর্ষাৎ সামান্যত এব মাসিকাপকর্ষা ইতি ন সপিণ্ডনো-
ক্তরং কুত্রাপি মাসিকৈকোদ্দিষ্টদানং নিরুক্তবচনস্যায়মর্গঃ । অশক্তকৃত্য-
পকর্ষে প্রেতভ্রমস্তবাৎ । পার্শ্বনাথ্যং মাসিকং ন কুৰ্যাদিতি কাত্যায়-
নাদিমতম্ । শৌনকস্ত বর্ষমধ্যে একোদ্দিষ্টবিধানেন দদ্যাদিত্যাহ ।
তচ্চ শৌনকীয়দ্বাদশচবিষয়মিতি । সপিণ্ডনাপকর্ষঃ ন্যাদিতি ভ্রাতৃদী-
নামিতি শেষঃ ॥ ১৫৫ ॥

স্বপুত্রচূড়াকৃত্বিষয়ত্বে হেতুমাহ মহাগুরাবিতি । প্রমীতো পিতরৌ
যস্যেতি লিখিতদেবীপুরাণবচনাৎ মহাগুরুনিপাতীতি কালিকাপুরাণ-
বচনাচ্চ আবশ্যকবুদ্ধার্থং তত্রৈবাকাজ্জ্ঞাদয়াদিতি ভাবঃ । ভ্রাতৃভ্রা-
তেতি । তথাচ তত্র নাকাজ্জ্ঞাদয় ইতি ভাবঃ । তদয়ং ব্যবস্থানিকর্ষঃ ।
সংস্কারকস্য বুদ্ধাধিকারিণো মহাগুরুনিপাতে স্বমাতাপিত্রোঃ সপিণ্ডনা-

পকর্ষপ্রসঙ্গাৎ । ন । মহাগুরৌ প্রেতীভূতে বুদ্ধিকৰ্ম্ম ন
 যুজ্যতে । ইতি বুদ্ধার্থমেব সপিওনাপকর্ষঃ পূর্বেবাক্তগো-
 ভিলশাতাতপলযুহারীতবচনেষবগম্যতে ন বুদ্ধিশ্রাদ্ধার্থম্ ।
 কিঞ্চ । একাদশাহং নির্কর্ত্য অর্কবাগদর্গাদ্যথাবিধি । প্রকু-
 র্বীতাগ্নিমান্ পুত্রো মাতাপিত্রোঃ সপিওনম্ ॥ ইতি ছন্দো-
 গপরিশিষ্টবচনে পিওপিতৃযজ্ঞার্থং মাতৃসপিওনাপকর্ষো-
 হবগম্যতে । অতঃ সিদ্ধং বুদ্ধার্থং মাতাপিত্রোঃ সপিওনাপ-
 কর্ষ ইতি । মাগ্নেঃ পুত্রস্ত পিওপিতৃযজ্ঞোহপ্যপকর্ষনিমিত্ত-
 মিত্যাহ জাবালঃ । নামপিওয়াগ্নিমান্ পুত্রঃ পিতৃযজ্ঞং
 সমাচরেৎ । পাপী ভবত্যকুর্ষন হি পিতৃহা চোপজায়তে ॥
 সপিওকরণং কুর্ঘ্যাৎ পূর্বেদর্শেহগ্নিমান্ স্মৃতঃ । পরতো
 দশরাত্রস্ত পূর্ণে হৃদে তথৈতরঃ ॥ অকরণে নিন্দাৎ বদন্

কর্ষঃ । সংস্কারস্য মহাগুরুনিপাতে তদীয়মাতাপিত্রোরপকর্ষঃ । তয়ো-
 স্তমহাগুরুনিপাতে দ্বয়োরৈবাপকর্ষঃ । এবং কনিষ্ঠভাতৃকর্তব্যাবশ্যক-
 যপুত্রকন্তাবুদ্ধৌ জ্যেষ্ঠেন পিতুঃ সপিওনাপকর্ষঃ কার্য্যঃ গ্ৰায়তোল্যাৎ ।
 ন চ সপিওনক্রিয়াং কৃত্তেতি জ্ঞানির্দেশাৎ সমানকর্তৃকবুদ্ধাবেবাপকর্ষঃ
 ইতি বাচ্যং কনিষ্ঠস্যাপ্যসপিওিতমহাগুরুত্বাৎ । বুদ্ধিকৰ্ম্মযোগ্যত্বে তৎ-
 পুত্রাদেবাবশ্যকবুদ্ধিঃ কথং স্যাদিত্যাকাঙ্ক্ষায়াং গ্ৰায়তোল্যেন তদর্থাপ-
 কর্ষস্যাবশ্যকত্বে মতি শ্রুতাবানতুর্ঘ্যমাতে ক্রিয়াং কৃত্তেতি তাৎপর্যাৎ ন
 তু সমানকর্তৃকৃত্তেহপি । অন্তথা জ্যেষ্ঠপুত্রঃ স্মমাতৃসপিওনাধিকারী পিতা
 চ কনিষ্ঠভাতৃভগিন্ণোরূদ্ধাধিকারী তত্র কা গতিঃ । তথা পত্নী সপিওনা-
 ধিকারিণী পিতামহঃ কন্তাদাতা তস্যাস্চাবশ্যকবিবাহঃ কথং স্যাদিতি ।
 নৈখিলাস্ত সপিওনানধিকারিণা কনিষ্ঠেন অপুত্রবুদ্ধাদৌ পিতামহাদীনা-
 মেবাভ্যাদয়িকং কার্য্যং ন চ স্বপিতৃভ্যাঃ পিতা দদ্যাদিত্যেনৈব বিরোধঃ

पितृव्यश्रावणकर्तव्यतामाह पापी भवतीति । अशौचा-
पगमे दर्शां प्राक् सपिण्डनं साग्निना सूतेन कार्यमित्याह
सपिण्डीकरणमिति । इतरौहनग्निः पूर्णहृदे कुर्यात् ।
वैजवापः । अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरमेकं पिण्डमनुद्दिशु
समाप्ते संवत्सरे चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति । तत्रैकं
प्रेताय त्रीणि पितृभ्यः त्रै प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसि-
कृति । ये समाना इति द्वाभ्यामेव पिण्डानां अथा-
भिमुषति । एष बोहनुगतः प्रेतः पितरस्तुं दधामि वः ।
शिवमस्ति शेषाणां जायन्तां चिरजीविनः ॥ समानीव
आकृतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा

पितरि श्राद्धाद्योग्ये पितामहादीनामेव सपितृत्वात् पितृपदस्य प्राप्तपितृ-
लोकपरत्वावश्यकत्वात् प्रव्रजितपितृकवदित्याहः । तदसं वृद्धीष्ठापूर्त-
योग्याश्च गृह्यश्च ततो भवेत् । इति सामान्यतो वृद्धिनिषेधावगमात्
प्रमातेो पितरो षन्येति निषेधात् । अन्यथा ज्येष्ठस्य निरग्नित्वे
सपिण्डनं विनापि साग्निकनिष्ठस्य पिण्डपितृव्यज्जाधिकारः स्यात् । प्रव्रजिते
पितरि तु । ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमात्
नृते देयं येष्य एव ददात्यसौ ॥ इति विशेषवचनादेव पिताम-
हादिश्राद्धम् ईह तु वचनाभावात् न तद्गृह्यते इति । वृद्धार्थमेवेति ।
व्रतादिक्रपाद्भ्युदयार्थमित्यर्थः । पूर्वोक्तेति । यदहर्षा वृद्धिरापद्येतेति
गोतिलसूत्रे अर्षाक् संवत्सरान्द्रव्याविति शातातपवचने सह पिण्ड-
क्रियां कृतेति लघुहारीवचने च वृद्धेरेव निमित्तत्वावगमादिति भावः ।
अतः सिद्धमिति । एतेन षेषामवीरादीनां सपिण्डनिषेधस्तेषामपि पुत्र-
कन्याभ्युदयार्थं पञ्चदशश्राद्धापकर्ष इत्यपि सिद्धं श्रायसाम्यादिति । जाबाल
इति । असपिण्डः अकृतपितृमातृसपिण्डनोहग्निमान् पुत्रः पितृव्यज्जं न
समाचरेत् पितृव्यज्जकाकुर्वन् पापी भवति पितृहा च भवतीत्यर्थः । तदा

वः सुसमाहितः ॥ इति । सप्तच्छवः संवदध्वः शं वो
गनांसि जानताम् । देवभोगं वथा पूर्वे सज्जानाना
उपासते ॥ १५७ ॥

इत्यभिशस्तपतितक्रग्नः स्त्रीषाभिचारिणीं नातिदि-
शेत् । श्वर्ध्वम् । शतातपः । सपिण्डीकरणश्राद्धं देव-
पूर्वं निवोजयेत् । पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतक्ष
निदिशेत् ॥ निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।
ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यस्तु विभजेत्त्रिधा ॥ एव एव
विधिः पूर्वमर्घ्यापात्रचतुष्टये । आसिक्केत् पितृपात्राणि

किं कर्तव्यमत्राह सपिण्डीकरणं कुर्यादिति । दर्शात् पूर्वदिने सपिण्डनं
कुर्यादित्यर्थः । अत्र पूर्वे दर्शे इत्यधिकरणसप्तमीनिर्देशात् दर्शदिने
सपिण्डनमिति श्राद्धचित्तामणिः । तत्र एकादशाहं निर्वृत्य अर्वाक् दर्शा-
द्वयाविधि । इति प्रागुक्तपरिशिष्टवचनविरोधात् । एवकाशौचास्तुरं
दर्शात् प्राक् त्रयोदशदिनलाभे द्वादशदिने द्वादशमासिकानि त्रयो-
दशदिने एकस्मिन्नपि दिने द्वादशमासिकानि कृत्वा तस्मिन्नेव दिने वा
दर्शपूर्वदिने वा साग्निना सपिण्डनापकर्षः कार्य इति ॥ १५७ ॥

नातिदिशेत् सपिण्डयेदित्यर्थः । एवं पिण्डनामिति । एकं प्रेत-
पिण्डं पितृपिण्डेषु योजयित्वा तानभिषिक्त्ये एकैकृत्य निश्चाति तेष्वेव
इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः । देवपूर्वमिति । वदोक्तस्य सपिण्डीकरणस्य
पार्श्वभागे देवपूर्वकत्वादिति भावः । ये समाना इति द्वाभ्यामित्यत्र
विभागेऽपि मन्त्रद्वयस्य करणत्वं स्फुटमभिहितम् । अत्र ऋतिभेदकल्पन-
त्रिधा विभजेदित्यस्य विभागपूर्वकं समर्पयेदित्यर्थं व्याख्याय वे
समाना इति द्वाभ्यां तज्जलस्तु समर्पयेदिति ब्रह्मपुराणैकवाक्यतरा
समर्पणमात्रे मन्त्रारयो न विभागे इति गोविन्दानन्देन यदभिहितं

প্রেতপাত্রেণ মন্ত্রবৎ ॥ পিতৃনেবেত্যেবকারো মাতাম-
হাদিব্যারভ্যর্থঃ । পুনঃ প্রেতঞ্চ নির্দেশেদিতি ব্রাহ্মণা-
ন্তরমুপাদায় প্রেতশ্রাদ্ধং কর্তব্যমিত্যর্থঃ । পুনঃশব্দস্বর-
মাৎ পিত্রাদিব্রাহ্মণ এব প্রেতনির্দেশঃ কার্য্য ইতি
কশ্চিৎ । তদসঙ্গতং প্রেতবিপ্রশ্চ হস্তে তু চতুর্ভাগং
জলং ক্ষিপেৎ । ইতি ব্রহ্মপুরাণবিরোধাৎ পুনঃশব্দশ্চ
কা গতিরিতি চেৎ শ্রাদ্ধার্থনির্দেশমাত্রস্মারভিরিতি
ক্রমঃ । বিশেষশ্চ প্রেতশ্রাদ্ধস্মারভিঃ পক্ষান্তরে নাস্তি ।
আশ্বলায়নগৃহ্ম । অথ সপিণ্ডীকরণং চত্বায়ুর্দকপাত্রা-
ণ্যেকং প্রেতস্য ত্রীণীতরেষাং প্রথমং পাত্রং ত্রিষু পাত্রেষু
নিবোজয়েৎ সমানীব আকৃতিরিত্যেবমেবং প্রথমং পিণ্ডং
ত্রিষু পিণ্ডেষু নিবোজয়েৎ । মধুমতীভিঃ সঙ্গচ্ছধ্বমিতি
দ্বাভ্যামেবঞ্চতুর্থোহনুজ্ঞাপিতো ভবতি । ন চাত্র দৈবং
যোজয়েৎ প্রাগেব দৈবেহর্ঘ্যমন্নাদ্যঞ্চ দত্ত্বা গন্ধমাল্যৈঃ
পাত্রমর্চ্ছিত্বা হৃতশেবং পিতৃভ্যঃ পানিষু দদ্যাৎ । চতুর্থো

তদসং লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ । অন্যথা ব্রহ্মপুরাণে এব সমর্পয়েদিত্যস্য সম-
র্পণার্থং বিভজেদিতি ব্যাখ্যানেন শাতাতপৈকবাক্যতয়া বিভাগমাত্রে
মন্ত্রায়রো ন সমর্পণে ইতি বৈপরীত্যস্যাপি সম্ভবাৎ । পুনঃশব্দস্বরসাদিতি ।
পিতৃব্রাহ্মণে প্রেতশ্রাদ্ধান্তবার্থমেব পুনঃশব্দঃ প্রেতব্রাহ্মণস্য পৃথক্ভে
তদ্যর্থং স্মাদিতি বক্তুরাশয়ঃ । শ্রাদ্ধার্থনির্দেশমাত্রস্যেতি । তথাচ
পুনঃশব্দস্য ন ব্রাহ্মণৈক্যমর্থঃ । কিন্তুারভিরেব তস্যাস্চ শ্রাদ্ধার্থনির্দে-
শস্য শ্রাদ্ধদ্বয়ে বারদ্বয়ং জাতত্বাৎ তত্রৈব যোগ্যভূত্বাৎ ইতি ভাবঃ ।
পক্ষান্তরেহপীতি । পিতৃসম্বন্ধিব্রাহ্মণে প্রেতশ্রাদ্ধকরণপক্ষেহপীত্যর্থঃ ।
নাস্তীতি । প্রেতশ্রাদ্ধস্য বারদ্বয়াকরণাদিত্যর্থঃ । আশ্বলায়নগৃহ্মমিতি ।

रुद्रप्रपितामहोऽनुष्ठापितो विसर्जित इत्यर्थः । न
चात्र दैवः योजयेदिति । प्रेतसम्पत्कृत्या दैवः न यो-
जयेदिति हलायुधः । पितृादीनामासनदानादि ॥१५९॥

पदार्थकाण्डे देवासनादिपदार्थसंस्कारं न कुर्यादिति
कल्पतरुः । हारीतः । समाप्तेह्रके पशुश्राद्धं विधि-
वत् प्रतिपादयेत् । चतुरो निर्वपेत् पिण्डान् प्रथमं
तेषु निर्वपेत् ॥ वपां पशुं चरुं चैव हवदानानि यानि
च । ह्वा तानि विधानेन शेषान् पिण्डान् समापयेत् ॥
ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृनामान्शुभांशु यात् । विन्दते
पितृलोकं ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥ पशुश्राद्धं पशु-

पितृभ्यः पात्रेषु दद्यादित्यन्तं सूत्रं समानीवाकृतिरिति मन्त्रेणार्थनि-
योजनं मधुमतीति संगच्छामिति मन्त्रद्वयेन पिण्डनियोजनमित्यर्थः ।
प्रेतसम्पत्कृतयेति । न च प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टनियमात् न तत्र
विश्वेदेवा इति कूटनियेधाच्च निषेधसिद्धयर्थमेतदिति वाच्यं वाक्-
नानामेकोद्दिष्टे विश्वेदेवसङ्घात् एतन्निषेधार्थवद्वात् । पितृादीना-
मिति । वैश्वार्थमाशङ्क्य कल्पतरुवैश्वार्थित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पदार्थकाण्डेनेति । श्राद्धं त्रिकाण्डं गन्नादिदानपर्यन्तमेकः अन्नोऽ-
सर्गास्तो द्वितीयः विसर्जनान्तस्तृतीयः । तत्र देवकाण्डं समाप्य पितृ-
काण्डरुद्र इति याज्ञवल्क्यमतं दैवे एकपदार्थं समाप्य तत्पदार्थं
पितृपक्षे कुर्यादिति पारश्वरादीनां सम्मतम् । तत्सपिण्डे एकं
काण्डं समाप्यैव पितृकाण्डरुद्रः कार्यो न तु पदार्थसंस्कारः कार्य इत्यर्थः ।
श्रीदत्तोपाध्यायस्तु प्रागेव दैवेहर्ष्यमन्नाद्यं दत्तेति सूत्रादन्नोऽसर्ग-
पर्यन्तमेवात्र काण्ड इत्याह । मिश्रसम्पत्कृतयेति पिण्डनिर्वपणप्रका-
रमाह वपां पशुमिति । ह्नेदस्तु वपा वसेत्यमरः । पितृसमानता-

মাংসেন শ্রাদ্ধম্ । পশুং পশোরবভুং মাংসান্তুরমিত্যর্থঃ ।
 অবদানানি সূপশাকা দীনি । সপিণ্ডনকলমাহ ততঃ প্রভৃ-
 তীতি । পিতৃসামান্যং পিতৃসমানতাম্ । ততঃ শ্রাদ্ধং
 পার্শ্বণমিত্যর্থঃ । ব্রহ্মপুরাণে । চতুর্ভ্যশ্চার্য্যপাত্রেভ্য
 একং বামেণ পাণিনা । গৃহীত্বা দক্ষিণেনৈব পাণিনা চ
 তিলোদকম্ ॥ সন্মার্জ্জয়িত্বা পৃথিবীং যে সমানা ইতি
 স্মরন্ । প্রেতবিপ্রশ্চ হস্তে তু চতুর্ভাগং জলং ক্ষিপেৎ ॥
 ততঃ পিতামহাদিভ্যস্তন্মত্নৈশ্চ পৃথক্ পৃথক্ । যে সমানা
 ইতি দ্বাভ্যাং তজ্জলন্তু সমর্পয়েৎ ॥ অর্ঘ্যং তেনৈব বিধিনা
 প্রেতপাত্রাচ্চ পূর্ব্ববৎ । তেভ্যশ্চার্য্যং নিবেদ্যেব পশ্চাচ্চ
 স্বয়মাচমেৎ ॥ তথা । অথ তেনৈব বিধিনা দর্ভমূলেহবনে-

মিতি । পিতামহাদিবৎ পার্শ্বণোদ্দেশ্যত্বেন পিতৃপদনির্দেশ্যতামিত্যর্থঃ ।
 এতচ্চ পিতৃসমানতারূপং সপিণ্ডনস্য ফলং প্রাপ্তাপ্রাপ্তপ্রেতভাবসাধা-
 রণং ততঃ প্রভৃতীত্যত্র প্রেতপদঞ্চ মৃতমাত্রপরং পিতৃলোকপ্রাপ্তিরূপ-
 ফলঞ্চ প্রাপ্তপ্রেতভাবানামেব গঙ্গাদিমৃতানামপ্রাপ্তপ্রেতভাবানাং
 মুক্তানাং তদসম্বাৎ । গৃহীত্বা দক্ষিণেনৈবেতি । তিলোদকযুক্তমেকমর্ঘ্য-
 পাত্রং গৃহীত্বৈত্যর্থঃ । যে সমানা ইতি স্মরন্নীতি । প্রেতার্থমর্ঘ্যজলমুৎ-
 প্লভ্য যে সমানা ইতি মন্ত্রদ্বয়েন প্রেতার্ঘ্যজলং স্তব্ধরূপ্যদর্ভেন চতুর্দ্বা
 বিভজ্য ভাগমেকং প্রেতবিপ্রহস্তে ক্ষিপেদিত্যর্থঃ । তত ইতি । পিতামহা-
 দীনুদ্দিশ্য তন্মত্নৈঃ পিতামহাদিভেদেন ত্রিরাবৃত্তৈর্বা দিব্যা ইতি মত্নৈশ্চ-
 কারাদুৎসর্গবাক্যৈশ্চ যথাবহুৎসজেৎ তেনৈব বিধিনা যে সমানা ইতি
 দ্বাভ্যাং তজ্জলং প্রেতপাত্রস্থজলং ভাগত্রয়রূপং পিতামহাদ্যর্ঘ্যপাত্রেষু
 ত্রিষু পৃথক্ পৃথক্ সমর্পয়েৎ মিশ্রয়েদিত্যর্থঃ । ন কেবলং জলমাত্রসমর্পণং
 অপিতু তদর্ঘ্যসম্বন্ধিগন্ধপুষ্পাদিভাগসমর্পণমপীত্যত্র নানার্ঘ্যমিতি

जनम् । पितुर्दत्त्वा तु पिण्डं दद्याद्भक्त्या च पूर्ववत् ॥
 दत्त्वा पिण्डमथास्त्रं ध्यात्वा तत्र सुतस्वरम् । सुवर्णरूप्य-
 दर्भैस्तु तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा । कृत्वा पितामहादिभ्यः
 पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत् ॥ संसृजतु त्वा पृथिवी वायुरग्निः
 प्रजापतिः ॥ एतन्मन्त्रं जपेद्भक्त्या समानावर्तमेव च ।
 ये समाना इति द्वाभ्यां पितृभ्यः प्रेतमर्चयेत् ॥ सुव-
 र्तुलांस्ततस्तांस्त्रीन् पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् । अर्घ्यपु-
 ष्पैस्तथा धूपैर्दीपगङ्गानुलेपनैः । मुख्यं पितरं कृत्वा
 पुनस्तृणान् वथाक्रमम् ॥ १५८ ॥

शुपातम् । तेभ्य इति पितामहादिभ्यः तानुद्दिश्य समुंसृष्टे अर्घ्यं
 निवेद्य तंसम्बन्धिराक्षरहस्ते पृथक् पृथक् प्रक्षिप्य पश्चात् स्वयमाचमनं
 कुर्व्यादित्यर्थः । एतेनादौ प्रेतार्घ्यमुंसृज्य चतुर्भागं कृत्वा भागमेकं
 प्रेतव्राक्षरहस्ते प्रक्षिप्यावशिष्टभागत्रयमुंसृष्टेपितामहाद्यर्घ्यपात्रत्रयेषु
 मिश्रीकर्तव्यमिति समुंसृष्टेन समुंसृष्टानां समन्वयः प्रतिपादितः । अत-
 एवानुंसृष्टे समन्वयः पितृदयितोक्तो निरस्तः । उक्तब्रह्मपुराणे प्रेत-
 विप्रहस्ते चतुर्भागजलक्षेपाभिधानेनादावेव प्रेतार्घ्यस्योसर्गसिद्धेः
 पितामहाद्यर्घ्यानामपि प्रेतार्घ्यमिश्रणानुसरं निवेदनमात्राभिधानेन
 प्राणुंसर्गलाभाच्च । अतएव चोसृष्टप्रेतार्घ्यसमर्पणानुसरं पिता-
 महाद्यर्घ्योसर्ग इति मतमपि निरस्तं उंसृष्टस्य पुनरुंसर्गप्रसङ्गाच्च ।
 अतएव च संश्रवसमन्वयो मैथिलोक्तमपि निरस्तम् । सर्वत्र ब्रह्मपुराण-
 विरोधात् । अथ तेनैव इति । ब्रह्मपुराण एव पूर्वोक्तपार्षण-
 विधिना स्वधाकरणकुशास्तुरणक्रमेण दर्भमूलेहवनेजनं दत्त्वा पितुः प्रेतस्तु
 पिण्डं दत्त्वा पूर्ववत् पितामहादिभ्यः पिण्डान् भक्त्या दद्यात् । दत्त्वाहनानुसरं
 तस्मिन् प्रेतपिण्डे पितरं भास्वरं ध्यात्वा वचनानुसरप्राप्त्याभ्यां ये
 समाना इति मन्त्राभ्यां ततस्तुपिण्डं पितामहादिरूपपितृत्वं तेषां
 पिण्डेषु मिश्रणार्थं संमार्ज्जयित्वा पृथिवीं तेन मन्त्रेण गङ्गादिना प्रेतमर्च-

মৃত্যে পিতরি যশ্যথ বিদ্যতে তু পিতামহঃ । তেন
 দেয়াস্তরঃ পিণ্ডাঃ প্রপিতামহপূর্বকাঃ ॥ তেভ্যশ্চ পৈতৃ-
 কঃ পিণ্ডো নিযোক্তব্যস্ত পূর্ববৎ । মাতর্যথ মৃতারাস্তু
 বিদ্যতে চ পিতামহী । প্রপিতামহীপূর্বকস্তু কার্যস্তত্রা-
 প্যয়ং বিধিঃ ॥ একং প্রেতপাত্রং বামেনানন্তরং দক্ষি-
 ণেন গৃহীত্বৈতি সন্থকঃ । যে সমানা ইতি মন্ত্রদ্বয়ং পঠন্
 প্রেতব্রাহ্মণহস্তে প্রেতপাত্রস্থজলং চতুর্ভাগং দদ্যাৎ ।
 তদনন্তং পিতামহাদ্যৎসর্গবাক্যৈঃ যে সমানা ইতি
 দ্বাভ্যাং মন্ত্রাভ্যাং প্রেতপাত্রস্থভাগত্রয়জলং পিতামহা-

রেৎ । ততো যে সমানা ইতি মন্ত্রাভ্যাং ততস্ত পিণ্ডং পিতামহাদিরূপং
 পিত্রর্থং তেমাং পিণ্ডেষু ভাগত্রয়রূপং প্রেতমর্পয়েৎ মিশ্রয়েৎ । অর্চয়ে-
 দিতি পার্শ্বেহর্চনপূর্বকং নিঃক্ষিপেদিত্যর্থঃ । পুনঃ পূজামাহ সুবর্তু লানা-
 নिति । একৈকভাগেন সহ তান্ পিণ্ডান্ পৃথক্ পৃথক্ভেদেন নির্মায় আদৌ
 পিতরমনস্তরমন্যান্ পিতামহাদীংশ্চ যথাক্রমং অর্ঘ্যপুষ্পাদৈর্দ্যৈঃ প্রপূ-
 জয়েৎ । তেষু পিণ্ডেষু তানুদ্দিশ্য অর্ঘ্যপুষ্পাদীনি দদ্যাদিত্যর্থঃ ॥ ১৫৮ ॥

পিতামহে জীবতি পিতুঃ সপিণ্ডনপ্রকারমাহ মৃত্যে পিতরীতি ।
 পিতরি জীবতি মাতৃসপিণ্ডনপ্রকারমাহ মাতর্যথৈতি । ব্যাচষ্টে এক-
 মিত্যাঙ্কি । পিতামহাদ্যর্ঘ্যজলেষ্বিতি । সমুৎসৃষ্টেষ্ণু ভেদিত্যর্থঃ ।
 তত্রাদৌ পিতা মৃতঃ পিতামহঃ প্রপিতামহো বা পুত্রান্তরহিতঃ বা
 সংবৎসরাভ্যন্তরে পশ্চান্ন তন্তত্র পিতুঃ সপিণ্ডনব্যবস্থামাহ পিতুঃ সপি-
 ণ্ডনামিতি । অসংস্কৃতাৰিতি । তেন পিতামহাদেরপুত্রত্বং সিদ্ধম্ ।
 অন্যথা । পিতামহঃ পিতুঃ পশ্চাৎ প্রেতত্বং যদি গচ্ছতি । পৌত্রেনৈকাদ-
 শাহাদি কর্তব্যং শ্রীকৃষ্ণোড়শম্ । নৈতৎ পৌত্রেন কর্তব্যং পুত্রবাংশ্চেৎ
 পিতামহঃ ॥ ইত্যনেন পুত্রসত্ত্বে পৌত্রাদেঃ পিতামহাদিসপিণ্ডনানধি-
 কারাৎ । প্রেতীভূতয়োরপীতি । প্রেতীভূতয়োঃ পিতামহপ্রপিতামহয়োঃ

दिपात्रेषु मिश्रीकृत्य पितामहादिभ्यस्तिलोदकं दद्यात् ।
 अर्घ्यमपि पुष्पोदकं तेनैव विधिर्नैवेति । एतेन प्रेत-
 ब्राह्मणहस्ते उंसज्य दत्तशैवार्घ्याजलस्य भागद्वयं पिता-
 महादार्घ्याजलेषु मिश्रीकर्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव
 दत्तशैव प्रेतपिण्डस्य मिश्रीभावं वक्ष्यति । व्यक्तमपरम् ।
 छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । पितुः सपिण्डतां कृत्वा
 कुर्यान्मासानुमासिकम् । असंस्कृतो न संस्कार्यो पूर्वो
 पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र संस्कुर्यादिति कात्या-
 यनोह्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि
 वा ॥ पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ।
 पितुः सपिण्डतां कृत्वेव प्रेतीभूतयोरपि पितामह-
 प्रपितामहयोर्मासानुमासिकं प्रतिमासविहितपार्श्वणं
 कर्तव्यम् । न तु तयोः सपिण्डनप्रतीक्षा कार्या । ननु अस-

सतोरपि तत्पूर्वपुरुषद्वयमादाय मासानुमासिकं प्रतिमासिकं कर्तव्य-
 मित्यर्थः । केचिं तु पितुः सपिण्डतां कृत्वा पितुः पार्श्वणं प्रेतीभूत-
 पितामहप्रपितामहाभ्यां सदैव कार्यमिति ग्रन्थकृदभिप्रायं वर्णयति ।
 तदसत् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्श्वणभुग्भवेत् । ततः श्राद्धं प्रव-
 र्तेतेत्यादिमंस्यपुराणहारीतादिभिः प्रेतस्य पार्श्वणनिषेधात् । न च
 तथाप्येकपुरुषिकमेव पार्श्वणमास्तां कथं पूर्वपुरुषद्वयास्तुर्भाव इति
 वाच्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र द्वयं कुर्या-
 दूर्ध्वरिक्ता मृताहनि ॥ इति शब्दादिभिस्तैपुरुषिकत्वविधानात् । पिता-
 महजीवन् एव एकपुरुषपार्श्वणस्य । पितामहे तु जीवे वै पितर्येव
 समापयेदिति । हारीतादिभिरभिहितत्वात् । न च । ब्राह्मणादिहते ताते
 पतिते ननुवर्जिते । व्यङ्क्रमाच्च मृते देयं येद्य एव ददात्यसौ ॥

पिण्डनेनासंस्कृताभ्यां द्वाभ्यां सह पितुः कथं सपिण्ड-
नाथ्यः संस्कारः । तस्मात्तदर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्ष-
णीयं पितुरेव वा सपिण्डमूककष्टव्यमित्यात आह असं-
स्कृताविति । असंस्कृतौ न संस्कार्यो इति पाठेहपा-
संस्कारीकृतावमिश्रीकृतौ असपिण्डीकृताविति प्राशस्त्य-
वार्थः । 'उत्कर्षापकर्षो न कार्य्यावित्यनेन वचनेनो-
क्तम् । कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यात्राह पापिष्ठम-
पीति । पापिष्ठमकृतसपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृत-
सपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता वाहकृतसपिण्डने-
नापि शुद्धं कुर्यादिति शास्त्रे विनिश्चयः ॥ १५९ ॥

अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्यम् । संस्कुर्या-
दित्यपपाठः । अन्ये तु संपाठं कृतार्थं वर्णयन्ति ।

इति वचनाविषयत्वात् । कथं प्रेतमतिक्रम्य तत्पूर्वयोः श्राद्धमिति
वाच्यां श्राद्धानाहे पितरि कथं पार्श्वणमित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्ततया तद्व-
चने पतितादिपदानां श्राद्धानर्हपितुरूपलक्षणत्वात् पतितादिभेदेन
नानाश्रुतिकल्पनापेक्षया श्राद्धानर्हपितरि पूर्वेषां दद्यादित्येकस्या
एव तन्मूलश्रुतेः कल्पनाया लघुत्वात् । अत्राथा जीवंपितृकेण पुत्रेण
स्वपुत्रचूडाकरणदावनुष्ठीयमाने प्रेतस्य पार्श्वणनिषेधात् प्रेतीभूतं
पितामहं विहाय तत्पूर्वेषां वृद्धिश्राद्धं न स्यात् । उत्कर्षव्यमिति ।
स्वकाले पितामहादिसपिण्डने अकृते परतः कृत्वाकादश्यात् पितुः
सपिण्डमोत्कर्षः कर्तव्यो वा इत्यर्थः । अकृतसपिण्डनेनापीति । पापिष्ठ-
मपीति । पापवतास्योहन्यथा वैयर्थ्यादिति भावः । श्राद्धं कुर्यादिति ।
पितरमिति पूर्वेषांश्रयः ॥ १५९ ॥

अतो वचनादिति । प्रेतीभूतस्योरपि पितामहप्रपितामहयोः

शुद्धमपि संस्कारादिति यज्ञादिनाहंप्राप्तप्रेतत्वमपि
 मपि गुणैर्दित्यर्थः । तथाच विष्णुधर्मोत्तरप्रथमकाण्डम् ।
 यैरिष्टं विविधैर्ब्रह्मैः पूजितो यैश्च केशवः । प्रेत-
 लोकं न ते वाञ्छन्ति तथा वे समरे हताः ॥ इत्याप्रे-
 तीभूतस्य प्रेतत्वविमुक्तिफलार्थं कथं सपिण्डमिति चेन्न
 नित्यत्वादिति क्रमः । नित्यादपि फलसिद्धिरानुषङ्गिकी

सपिण्डने पार्श्वविधिकश्राद्धाददोष इत्यर्थः । केचिं तु प्रेतीभूतेन
 सह सपिण्डने तस्यैकोद्दिष्टमेव कार्यं न पार्श्वम् । असपिण्डीकृतं प्रेत-
 नैकोद्दिष्टेन तर्पयेदिति । वचनस्य सक्लोचे हेतुत्वादित्याहः । तन्न ।
 श्राद्धयमुपक्रम्य कुर्वीत सह पिण्डताम् । तयोः पार्श्ववत् पूर्वमेको-
 द्दिष्टमथापरम् ॥ इत्यादिनानावचनैः सपिण्डस्य प्रेतांशे एकोद्दिष्ट-
 त्वस्य इतरांशे पार्श्वत्वस्य सिद्धेः । उक्तवचनेन च प्रेतेन सह सपिण्डने
 बोधिते तद्विरोधादसपिण्डीकृतं प्रेतमिति वचनस्य तदितरपरत्वे
 सक्लोचात् अन्यथा वचनात् प्रेतीभूतपुरुषत्रयेण सपिण्डने क्रियमाणे
 संस्कारेणैवेकोद्दिष्टे सति सपिण्डस्य नित्येन तुल्यं शेषं स्यादित्या-
 ह्यस्य पार्श्वतुल्यत्वस्य व्याघातश्च स्यात् । अपपार्थ इति । शुद्धपदे-
 नैव संस्कारलाभे पुनः संस्काराभिधानानङ्गतेरिति भावः । अप्राप्त-
 प्रेतत्वं दर्शयति तथेति । नित्यत्वादिति । तथाच पुल्लेण स्वप्रत्यय-
 परिहारार्थमेव सपिण्डनं तत्र क्रियते न तु प्रेतत्वविमुक्तिफलार्थमिति
 भावः । ननु नित्यत्वे कथं फलश्रुतिरित्यत आह नित्यादपीति । पक्ष-
 यज्ञादिवदिति । पक्षयज्ञादित्य इव प्रत्ययपरिहारपापक्ष्यादिफल-
 मित्यर्थः । क्वरं केचित्प्राप्तस्य इति नित्यकर्म्मणोति शेषः । अनु-
 पतिमिति । प्रत्ययप्रतिभावपालनमित्यर्थः इति सम्प्रदायः । वस्तु-
 तस्तु विहितस्याननुष्ठानादित्यादिवचनात् नित्यकर्म्मकरणमेव प्रत्यय-
 साधनम् । कर्म्मणामनुष्ठितेन तद्विषयमात्रं तेन सामग्राभावात् न

पक्षयज्जादिवत् प्रत्यवारपरिहारपापक्षयादि । तथा भवि-
ष्यपुराणम् । क्वयं केचिदुपास्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुपपत्तिं तथा चान्ते प्रत्यवारस्य मन्वते । नित्यक्रियां
तथाचान्ते ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम् ॥ तच्चिन्त्यं प्रेतगत-
संस्काराभावे संस्कार्यादित्यनन्वयापत्तेः । सपिण्डस्य
नित्यत्वे प्रमाणाभावात् । किञ्च नित्येन काम्यस्य प्रस-

प्रत्यवायोत्पत्तिरिति भावः । तथाच प्रत्यवारस्यानुपपत्तिं प्रति प्रत्य-
वारसामग्रीविषटनमित्यर्थः । अन्यथा प्रागभावस्य च प्रतिषेधिव्याप्यत्व-
नियमेन नित्यकर्मणि कृतेहपुत्रकालं प्रत्यवायोत्पत्त्यापत्तेरिति
बोद्धव्यम् । नित्यक्रियामिति । नित्या क्रिया यस्या इति व्युत्पत्त्या नित्य-
कर्मबोधिकां श्रुतिं प्राप्यानुषङ्गफलमानुषङ्गिकं फलमेव प्रयोजनमाह-
रित्यर्थः । फलामिति पाठे श्रुतिं प्राप्य नित्यक्रियामानुषङ्गिकफलामि-
त्यर्थः । प्रेतगतसंस्काराभावे इति । अप्राप्तप्रेतभावस्य प्रेतगतप्रे-
तत्वविमुक्तिरूपसंस्काराभावे इत्यर्थः । ननु सपिण्डीकरणदृक्त्वं प्रेतः
पार्श्वगतत्वात्तद्वेदित्याहुः । पार्श्वगतत्वरूपः संस्कारोऽस्त्येव तं
कथं मनस्य इत्यत आह सपिण्डस्येति । संस्कारफलकतयेति शेषः ।
नित्यकाम्ययोरैकविध्यबोधित्वादिति प्राक् स्वयमभिहितम् । तथाच
यत् काम्यं संस्कारफलकं तत् कथं नित्यमिति भावः । ननु मासु नित्य-
काम्ययोरैकविध्यबोध्यत्वं तथापि क्ववापि तु प्रकुर्यात् इत्युक्तं । तन्मध्ये
सपिण्डस्यपि गणितत्वात् क्वत्वेन सपिण्डस्य नित्यत्वं पृथग्विध्यबोध्यमेव
भविष्यतीत्यत आह किञ्चेति । काम्यस्य फलस्य प्रसङ्गसिद्ध्युत्पत्तये
अनिर्णोक्तेति । नित्यकर्मणि न्युक्तेरपि अधिकारात् तत्राप्यानुषङ्गिक-
फलभोगार्थं जन्म आवश्यकत्वे मोक्षो न स्यादिति भावः । नवानुष-
ङ्गिकभोगानन्तरमेव मोक्षो भविष्यति क्व निर्णोक्तः प्रसङ्गः प्रकृते च
फलस्य पितृगतत्वेन वैयधिकरण्यात् न तत्र प्रसङ्गलेशोऽपीत्याह

সেইনির্মোক্ষপ্রসঙ্গঃ । কিঞ্চ নিত্যে কৰ্ম্মণি কথং কাম্যস্য
 প্রসঙ্গঃ কামিনঃ কৰ্ত্তুরভাবেন কাম্যফলসামগ্র্যভাবাৎ
 ॥ ১৬০ ॥

অতএব কাম্যো নৈমিত্তিকো বার্থো নিত্যমর্থং বিকৃত-
 ভাবিনিবিশতে ন নিত্য ইত্যুক্তং দ্বাদশাধ্যায়ে । তস্মাদ্ভ-
 বিষ্যপুরাণে যম্মিত্যশ্রানুযঙ্গিকফলত্বমুক্তং তৎকীর্ত্যাদি-
 দৃষ্টফলাপেক্ষয়েতি । মাতুঃ সপিণ্ডীকরণং কথং কৰ্ত্তব্য-
 মিত্যাহ বৃদ্ধশাতাতপঃ । মাতুঃ সপিণ্ডীকরণং কথং
 কার্য্যং স্মৃতেভিরেৎ । পিতামহা সইবাস্র্যাঃ সপিণ্ডীক-
 রণং স্মৃতম্ ॥ এতৎ তু ভর্তৃসদ্বাবে । তস্মিন্ সতি স্মৃতাঃ
 কুৰ্য্যুঃ পিতামহা সইব হিতি । বক্ষ্যমাণলঘুহারীতবচ-
 নাৎ । তথাচ পঠন্তি । পিতামহাদিভিঃ স্ত্রীতিস্মাতরক্ত

কিঞ্চেতি । কামিন ইতি । নিত্যে কৰ্ম্মণি অকামঃ কৰ্ত্তাধিকারী কাম্যে তু
 কামনাবান্ কৰ্ত্তা । তথাচানুযঙ্গিকফলে কামনাবিরহাৎ কামনাবৎ কৰ্ত্তুর-
 ভাবেনানধিকারিকৃতকৰ্ম্মণানুযঙ্গিকফলসিদ্ধিরিত্যর্থঃ । ননু তর্হি ব্রহ্ম-
 বধপ্রায়শ্চিত্তেন প্রসঙ্গতঃ পাপান্তরনাশ ইতি সিদ্ধান্তঃ কথং সংগচ্ছতে
 তত্রাপি তৎকামনাবিরহাৎ ইতি চেদপসিদ্ধান্ত এবায়মপরিশীলিতমীমাং-
 সকবচনত্বাৎ এতস্য পরন্তু বধপ্রায়শ্চিত্তাদ্ভবগোরণপাপক্ষয়ঃ । অব-
 গোরণস্যাপি মরণানুকূলত্বেন বধরূপতয়া তৎপাপক্ষয়স্যাপি তত্র কামনা-
 বিষয়ত্বাৎ ইতি রহস্যম্ ॥ ১৬০ ॥

অতএবেতি । যত এব নিত্যেন প্রসঙ্গফলসিদ্ধিরতএবেত্যর্থঃ ।
 কাম্যো নৈমিত্তিকো বার্থো নিত্যমর্থং বিকৃত্য নিত্যত্বং বিকাররূপেণ
 বাধিত্বাহভিনিবিশতে জায়তে সোহর্থো নৈমিত্তিকঃ কাম্যো বা ভবতি
 ন তু তস্য নিত্যত্বমিত্যর্থঃ । নিত্যে নিকামোহধিকারী কাম্যে তু কাম-

सपिण्डयेत् । पितरि धियमाणे तु तेनैवोपरते सति ॥
 छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । मातुः सपिण्डीकरणं
 पितामहा सहोदितम् । यथोक्तैर्नैव कल्पेन पुल्लि-
 काया न चेत् सूतः ॥ पितामहेति सावधारणोऽयं
 निर्देशः । यथोक्तेन कल्पेन पूर्णे संवत्सरे यथासौ
 द्विपक्षे वेत्यादिगोतिलोक्तेन । एतच्च पुल्लिकापुत्र-
 व्यतिरिक्तस्य पुल्लिकापुत्रस्य विशेषमाह उशनाः । पितुः
 पितामहे वद्वत् पूर्णे संवत्सरे सूतैः । मातुर्मातामहे
 तद्वदेवा कार्या सपिण्डता ॥ पितामह इति पितामह-
 त्रिकोपलक्षणं मातामह इत्यत्रापि तथा । बोधायन-
 वज्रपाशौ । आदिशेत् प्रथमे पित्रे मातरं पुल्लिका-
 सूतः । द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम् ॥
 न च पार्ष्वणविषयमिदं पार्ष्वणमुखेन सपिण्डनश्राप्यानेन
 दर्शितत्वात् अन्यथैव विषयपार्ष्वणानुपपत्तेः । सूते पित-
 रि मातृसपिण्डनमाह बृहस्पतिः । स्येन भर्त्रा सह श्राद्धं
 माता भुङ्क्ते स्वधामयम् । पितामही च स्येनैव स्येनैव

नावान् नैमित्तिके च निमित्तनिश्चयवानधिकारी इत्यधिकारिभेदेन
 कर्मणो भेदादिति भावः । सावधारण इति । पितामहैव साहचर्यः ।
 तेन पितामहादिभिसृष्टिः सपिण्डनेऽपि मातुः पिण्डमिश्रणं पिता-
 महीपिण्डमात्र एवेति प्रतिपादितम् । अतएव तस्याः क्व तु जीवत्यां
 तस्याः स्वप्ने ति निश्चयः । इत्यनेन पञ्चाजीवन एव तस्याः स्वप्ने व युक्तम् ।
 एतच्च परे त्विति कृत्वा स्वयमेव वक्ष्यति स्फुटमिति । तथेति । माता-
 महादिक्रिकोपलक्षणमित्यर्थः । पार्ष्वणमुखेनेति । प्रकृतिवद्विकृति-

সেইনির্মোক্ষপ্রসঙ্গঃ । কিঞ্চ নিত্যে কৰ্ম্মণি কথং কাৰ্য্যস্য
 প্রসঙ্গঃ কাৰ্ম্মিনঃ কৰ্ত্তুরভাবেন কাৰ্য্যফলসামগ্র্যভাবাৎ
 ॥ ১৬০ ॥

অতএব কাৰ্য্যো নৈমিত্তিকো বার্থো নিত্যমর্থং বিকৃ-
 ত্ত্বাভিনিবিশতে ন নিত্য ইত্যুক্তং দ্বাদশাধ্যায়ে । তস্মাদ্ভু-
 বিষ্যপুরাণে যন্মিত্যস্মানুষ্ণিকফলত্বমুক্তং তৎকীর্ত্যাদি-
 বাপ্যেত্র ভিত্ত্বা । গতঃ সপিণ্ডীকরণং কথং কৰ্ত্তব্য-
 তথাপি মাতৃপিতামহীপ্রপিতামহানপিণ্ডীকরণং কথং
 ভোক্তৃত্বস্য তৎপিণ্ডৈকত্বফলাদগম্যতে । এতচ্চ স-
 পিণ্ডাংশভোক্তৃত্বস্য সপিণ্ডনফলত্বং লঘুহারীতবচনে স্ফুটী-
 ভবিষ্যতি । তথা ভৰ্ত্তৃগোত্রেণ পিণ্ডোদকদানং ভৰ্ত্তৃগো-
 ত্রভাগিত্বং ভৰ্ত্তৃশরীরভেদপ্রতিপাদনঞ্চ ভক্ত্রা । সহ সপি-
 ণ্ডনকরণতয়োপন্যস্তম্ । এতচ্চ স্ফুটীকরোতি লঘুহা-
 রীতঃ । স্মেন ভক্ত্রা সহৈবাস্মাঃ সপিণ্ডীকরণং স্ত্রিয়াঃ ।
 একত্বং সা গতা যস্মাচ্চকুমন্ত্রাহিতিক্রতৈঃ ॥ তস্মিন্ সতি
 স্ততাঃ কুৰ্য্যঃ পিতামহ্যা সহৈব তু । তস্মাকৈব তু জীব-

ন্যাদিতি ভাবঃ । অন্যথেতি । সপিণ্ডনৈকদেশীভূতপার্কণানুপ-
 ত্তৈরিত্যর্থঃ । পিতামহপিতৃভ্যামিতি । পিতামহতৎপিতৃভ্যামিত্যর্থঃ ।
 স্মেন স্মেন গোত্রেণ ইত্যর্থঃ ॥ ১৬১ ॥

ষদ্যপ্যত্রৈতি স্মেন ভক্ত্রা সহৈত্যেনেন পিত্রাদিভ্যো দানে মাত্রাদী-
 নামংশভাগিত্বস্যৈব প্রতিপাদনাদিতি ভাবঃ । উপন্যস্তমিতি । গাণি-
 গ্রহণিকা মন্ত্রা ইত্যাদিনেতি শেষঃ । ব্রাহ্মণাদিবিবাহবিষয়ে গোত্রং
 ব্যবস্থাপ্যাসুরাদিনিন্দিতবিবাহবিষয়ে ব্যবস্থামাহ সংস্থিতাস্তিতি ।
 ত্রিকোপলক্ষণার্থমিতি । স্মেন ভক্ত্রাদিপিণ্ডেষু ত্রিষেব বিভক্ত্য মাতুঃ

সপিণ্ডয়েৎ । পিতরি প্রিয়মাণে তু তেনৈবোপরতে সতি ॥
 ছন্দোগপরিশিষ্টে কল্পনঃ । মাতুঃ সপিণ্ডীকরণং
 পিতামহে <sup>এতচ্ছ পুত্রিকাপ্রা-
 কায়া ন চেৎ</sup> পিতামহে ^{থাভ্যে কল্পন} পুত্রিক-
 নির্দেশঃ । যথোক্তেন কল্পেন পূর্বে <sup>সংবৎসা-
 সাবধা</sup> ত্রিপক্ষে বেত্যাদিগোভিলোক্তেন । বর্ষেষ্ংশহরা ^{গাহয়ং}
 ব্যতিরিক্তস্য পুত্রিকাপুত্রস্য বিংশতি ভর্তরি জীবতি । অত্র
 পিতামহে বহুৎ পূর্নহাত শ্রবণং ভর্তাদিত্রিকপিতামহ্যা-
 তদ্ব্রুকোপলক্ষণার্থমিতি হলায়ুধকল্পতরুকারপ্রভৃতয়ঃ ।
 অপরে তু ভর্তা সইব পিতামহ্যা সইবেত্যেবকার-
 শ্রবণাৎ পূর্বোক্তব্রুকশাতাতপবচনে চেবকারশ্রুতেঃ ।
 পিতামহী চ স্মেনৈব স্মেনৈব প্রপিতামহীতি । ব্রহ্মপতি-
 বচনাচ্চ । ভর্তৃপিতামহ্যোরেব পিণ্ডে মাতৃপিণ্ডমিত্রী-
 করণমিতি বদন্তি । স্বশ্বাদিভিরিতি পৈতীনসিবচনে চাদি-

পিণ্ডমিশ্রণমিত্যর্থঃ । হলায়ুধকল্পতরুকারপ্রভৃতয় ইত্যনেন স্থানভিমতত্বং
 স্মৃতিতং তদ্বীজক স্বশ্বরস্যাগ্রতো বস্মাদিত্যাদিনা স্বশ্বাদিপিণ্ডে মাতুঃ
 পিণ্ডমিশ্রণনিষেধবিরোধঃ । স্থাভিমতং নারায়ণোপাধ্যায়মতমাহ
 অপরে স্মৃতি । এতন্মতমেবোপপাদয়তি স্বশ্বাদিভিরিতি । অন্যথেনিতি ।
 তস্যাপি পিতামহ্যামজীবন্ত্যামপি যদি তস্যঃ স্বশ্বা সহ মাতুঃ সপিণ্ডনং
 তদা জীবন্ত্যামিতি বিশেষণমব্যাবর্তকতয়া ব্যর্থং স্যাৎসিতি ভাবঃ ।
 গোবিন্দানন্দাদয়ন্ত ব্রহ্মপুরাণে । তেভ্যশ্চ পৈতৃকঃ পিণ্ডো নিষোক্ত-
 ব্যশ্চ পূর্ববদিত্যনেন ত্রিভিঃ সপিণ্ডনমুক্তা । প্রপিতামহীপূর্বকৃত জ্ঞেয়স্ত-

॥ टीकरोति तस्या-
 मन्थया जीवन्त्यामिति
 ष्टि । पतिनैकेन
 मृतपि हि नीते-

क्यं चरुमन्त्राहतिब्रूतेः ॥ मातुः सपिण्डीकरणं पत्या
 सार्द्धं विधीयते । तस्यां पतिव्रतानास्तु सैव सप्तति-
 रिषद्वेत् ॥ १७२ ॥

ननु वं पितामहप्रपितामहयोस्तथा प्रपितामहीवृद्धप्र-
 पितामह्याः सपिण्डनश्राद्धान्तर्भावः कुतः । तन्न यथोक्ते-
 नैव कल्पेनेति ह्येदो गपरिशिष्टकृता गोभिलोक्तस्य
 चत्वार्युदकपात्राणीत्यतिदेशात् एतत्सपिण्डीकरणमेको-
 दिष्टं स्त्रिया अपीति याञ्जवक्त्रावचने च पूर्वोक्तपात्रच-
 त्तुष्टययुक्तसपिण्डीकरणैश्चैकोदिष्टस्य एकदशहोदिश्राद्ध-
 करणस्य चातिदेशात् । किञ्च । मातर्याथ मृतयान्तु विद्यते
 च पितामही । प्रपितामहीपूर्वस्तु ज्ञेयस्तद्वाप्ययं विधिः ॥
 इति ब्रह्मपुराणवचने प्रपितामहीपूर्वपिण्डव्रतदानावगमात् ।

त्वाप्ययं विधिरित्यतिदेशात् । यथा मातृसपिण्डने प्रपितामहादिश्राद्ध-
 लाभस्तथा तासां पिण्डव्रतेषु पिण्डमिश्रणमपि लभ्यते । अतो हलायुधा-
 दिमतमेव सार्धैः । अतएव ग्रन्थकृता वदन्तीत्यनेन अपरे तु मते-
 हस्वरस्यो दर्शित इत्याहः ॥ १७२ ॥

सपिण्डान्तर्भावः कुत इति । मातृसपिण्डनेहभावः कुतस्तेषां
 सपिण्डेषु मातृपिण्डमिश्रणाभावादित्यर्थः । आशुरादीति । अतएव
 शब्धवचनम् । . . ब्राह्म्यादियु विवाहेषु वा चापि कन्याका भवेत् । तर्तु-
 ष्योत्रेण कर्तव्यास्तस्याः पिण्डोदकक्रियाः । आशुरादिविवाहेषु पिण्ड-

তিলোকমিতি সমস্তৌর্দ্ধদেহিকোপলক্ষণার্থং পিতৃগো-
 ত্রভজনশাস্ত্রাদিনিন্দিতবিবাহোঢ়া বিষয়মিতি স্মৃতিমঞ্জ-
 রীকারপ্রভৃতয়ঃ। উর্দ্ধলু পতিপৈতৃকমিত্যত্র হেতুরেক-
 মূর্ত্তিত্বমিতি। এতেনাস্ত্রানি নিন্দিতবিবাহোঢ়ায়া এক-
 মূর্ত্তিত্বমেকগোত্রত্বঞ্চ ন চতুর্থী হোমাদিকলং কিন্তু সপিগুন-
 ফলমিতি দর্শিতম্। সকলস্ত্রীসাধারণং সপিগুনফলম্।
 ভর্তৃপিণ্ডাংশহরত্বমিত্যাং সপিগুণীকরণাদূর্দ্ধমিতি। ধর্ম্মেষু
 ধর্ম্মশাস্ত্রেষু। নন্থেবং প্রথমং পিতামহ্যা সহ সপি-
 গুনে পশ্চান্মৃতে ভর্তৃরি তেনাপি সহ সপিগুনং কার্য্যম্।
 অন্যথা ভর্তৃপিণ্ডাংশহরত্বানুপপত্তেঃ তস্য ভর্তৃপিগুমিশ্রী-
 করণফলত্বাৎ। ন। তস্মিন্ সতি সূতাঃ কুযুটঃ পিতামহ্যা
 সহৈব তু। ইত্যনেন ভর্তৃ সহ সপিগুনস্য স্থলে পিতা-
 মহ্যা সহ সপিগুনবিধানাৎ তৎফলপিতৃলোকপ্রাপ্তেঃ
 ভর্তৃপিণ্ডাংশহরত্বসাধনত্বাবগতেঃ। প্রাজাপত্যত্রতস্থান-
 বিহিতধেনুদানশ্চৈব শরীরগতপাপক্ষয়জনকত্বমদৃকফল-

গোত্রেন ধর্ম্মবিৎ ॥ ইতি। তস্মেতি। ভর্তৃপিণ্ডাংশহরত্বস্যেত্যর্থঃ।
 তৎফলেতি। তৎফলস্য ভর্তৃ সহ সপিগুনফলস্য পিতৃলোকপ্রাপ্তেঃ
 ভর্তৃপিণ্ডাংশহরত্বস্য চ সাধনত্বং পিতামহ্যা সহ সপিগুনস্তাবগমাদি-
 ত্যর্থঃ। কথমেকেন সহ সপিগুনা দন্যপিণ্ডাংশহরত্বমাত্রাদ্যদৃষ্টফলভেদেনেতি
 মাতুঃ পিত্রা সহ সপিগুনাং পিতামহ্যা সহ সপিগুনং কস্মান্তরমিত্যভ্যু-
 পগমেন সমাধায় কস্মৈকোন সমাদধাতি। কিক্কেতি। সাধনান্তর-
 বিধিরিতি। একস্মিন্মাতৃসপিগুনে পিতামহীপিগুমিশ্রণং সাধনান্তর-
 বিধিন্ তু পিতামহ্যা সহ সপিগুনাখ্যঃ কস্মান্তরবিধিঃ স্বতন্ত্রবিধিকল্পনে
 গোববাৎ সপিগুনঘটকতামাত্রকল্পনে লাঘবাৎ। অতঃ কস্মণ এক্যাৎ

हेन बाधकाभावात् । किञ्च पितामह्या सहेति नाथवात्
 साधनान्तरविधिरयं न कर्मान्तरविधिः तदा च कथं फलभेदः ।
 अन्यथा जीवति पितामहे प्रपितामहादिना सपिण्डने
 कृते पश्चान्मृते तस्मिन् पार्ष्वणे पितृस्तृपिण्डभोज्ज्व-
 फलार्थं सपिण्डनावृत्तिः स्यात् पूर्वसपिण्डनक्रिया विनक्ता ।
 मृते भर्तृरि कालान्तरे कथं भर्तृपिण्डभोज्ज्वमिति चेत्
 अदृष्टद्वारेति क्रमः । अतः कृते सपिण्डने पश्चात् मृते
 भर्तृरि पुनः सपिण्डनं न कार्यमिति स्थितम् । मृते भर्तृरि
 प्रेतीभूतेह कृतसपिण्डने सति मातुः सपिण्डनं प्रेती-
 भूतेनैव भर्त्रा सहेति । पापिष्ठमपि शुद्धेनेत्यनेन
 तुल्यन्यायसिद्धम् । सपिण्डनफलमाह हारीतः । ततः
 प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् । विन्दते पितृ-
 लोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्तते ॥ इति । सामान्यं समा-
 नतां श्राद्धं प्रवर्तते पार्ष्वणादिकामत्यर्थः ॥ १७७ ॥

कथमुक्तफलानुपपत्तिरिति भावः । तस्मिन् मृते इति । पितामहे
 मृते तंपिण्डभोज्ज्वफलार्थमित्यर्थः । अत्र किञ्चिद् श्राद्धान्तरं
 ज्येष्ठस्य मरणदिनानधिकारेह वशिष्ठश्राद्धाधिकारिणा कनिष्ठपुत्रादिना
 समापनीयानि । न च षोडशश्राद्धानामेककर्तृकत्वनियमः अधिकारिकृत-
 षोडशश्राद्धस्यैव प्रेतत्वविमुक्तिहेतुत्वात् । ननु एकाधिकारिकृतत्वेन
 गौरवात् अधिकारिञ्च ज्येष्ठान्यभावे कनिष्ठादेरपि । न च सपिण्डीकरणं
 मासिकार्थवत् द्वादशाहं कृत्वा त्रयोदशेह हि कुर्यादिति विष्णुवचने
 कृत्वाश्रितेः समानकर्तृकत्वनियम इति वाच्यं तस्य कालाकाङ्क्षायां प्रवृत्त-
 तया तत्परत्वेन समानकर्तृत्वे तात्पर्याभावात् समानकर्तृकत्वस्य च पक्ष-
 श्राप्त्यानुवादमात्रमिति मित्राः ॥ १७७ ॥

अथ सपिण्डनोत्तरश्राद्धम् । शतातिपः । प्रधानं
 यत्र यत्रैवां सपिण्डीकरणे परम् । तत्र पार्ष्णवत्
 श्राद्धं ज्ञेयमभूदयादृते ॥ अथैव संवत्सराद्द्वौ
 पूर्णे संवत्सरेहपि वा । ये सपिण्डीकृताः प्रेतान्
 तेषां पृथक् क्रिया ॥ न पृथक् पिण्डानस्तु तस्यादृक्त्वं
 विधीयते । प्रेतानामिह सर्कषां ये मन्त्रैश्च नियो-
 जिताः । कृतार्थास्तु तु संरुद्धाः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतहाचेह निस्तर्णाः प्राप्ताः पितृगणस्तु ते । यः सपि-
 ण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिज्ञेन
 भवति पितृहा चोपजायते ॥ यत्र यत्रैति वीप्सा सपि-
 ण्डनोत्तरसकलश्राद्धव्याप्त्यर्था । पार्ष्णवदमावास्याश्राद्ध-
 वदित्यर्थः । अनेन सम्पूर्णं त्रैपुरुषिकपार्ष्णश्राद्धविधान-
 मतिदिश्यते । तथा मन्त्रपुराणम् । एतदग्निमतः प्रोक्त-

अथ सपिण्डनोत्तरश्राद्धम् । अथ सपिण्डनिकपणानुत्तरं क्रमप्राप्त-
 तया तदुत्तरं श्राद्धं निरूप्यते इति शेषः । सकलश्राद्धव्याप्त्यर्थेति ।
 अत्र मृताहेतरेति विशेषणीयं अग्निग्रन्थे तथैवाभिधानम्यामानत्वात् ।
 अनेनेति । त्रैपुरुषिकपार्ष्णश्राद्धेति कर्तव्यतातिदिश्यते इत्यर्थः ।
 प्रधानस्यानतिदेशात् यथाश्रुतासङ्गतेः । ततश्चेति । मन्त्रपुराण-
 वचनात् प्रत्याक्षिकमप्याग्निमता त्रैपुरुषिकं कार्यमित्यर्थः । निरग्निना
 तु प्रत्याक्षिकमेकोद्दिष्टमेव कार्यं शतातिपवचनसा मृताहेतरपरत्वे-
 नाग्रे उपसंहरणीयत्वात् । अतएवेति । सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षो
 न कार्य इति मतं प्रागेव सपिण्डनप्रकरणे दूषितं पुनरपि असङ्गदूषि-
 तम् । तेन सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षो ऋव एवेति तात्पर्यम् । पूर्णे
 संवत्सरे सपिण्डने मासिकानां प्रागेव कृतत्वात् सपिण्डीकरणानुत्तरं

मन्वाहार्थं पार्वणम् । यथेन्द्रसञ्जये तद्वद्यत्रापि निग-
 द्यते ॥ अद्भ्युदयादृत इति अद्भ्युदये न सम्पूर्णं पार्वणम्
 इतिकर्तव्यताभेदात् । ततश्च प्रत्यादिकश्राद्धमपि
 त्रैपुरुषिकमिति तात्पर्यम् । अपकृष्टमपि गुनान्तुर-
 मेकोदिके न कार्यमित्याह अर्वाक् संवत्सरार्द्धा-
 विति । अतएवापकृष्ट्य कृते सपिण्डे मासिकश्राद्धं न
 स्वकाले कर्तव्यमित्युक्तम् । पूर्णे संवत्सरे पतितं
 मासिकश्राद्धं सपिण्डान्तुरं न कार्यम् । तथा पूर्वदिने
 मध्याह्नाप्राप्तवत्तरत्र मध्याह्नाप्राप्तवपि सपिण्डान्तुरं
 न कार्यम् । हेतुमाह । यस्मात् सपिण्डेन कृतार्थीकृताः
 प्रेतहान्तिर्णाः पितृलोकं प्राप्तवन्तः तस्मात्तेऽपृथक्
 कार्याः । पृथक् करणे निन्दामाह यः सपिण्डीकृतमिति ।
 लघुहारीतः । सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते ।
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता ॥ पुनः

पुनस्तथा प्रशक्त्यभावात् । पूर्णे संवत्सरेऽपि वेति तन्निषेधवैय-
 र्थ्यमाशङ्क्याह पूर्ण इति । पतितं मासिकश्राद्धमिति । सपिण्डान्तुरं न
 कार्यमित्यग्रेणारण्यः । अनेन पूर्णे संवत्सरे सपिण्डान्तरं परं पतित-
 मासिकस्य गौणकालकृष्णकदाश्यां करणप्रशक्तिर्दिशिता । अपतितस्य
 द्वादशमासिकस्य पतितस्य पूर्वमासिकस्य च द्वयोरेव पूर्णे संवत्सरे
 सपिण्डान्तुरकरणप्रशक्तिमाह तथेति । उक्तं मध्याह्ने प्राप्तावपि
 मासिकं न कार्यमित्यर्थः । अनेन च मृततिथेः पूर्वदिनेऽपराह्ण एव
 प्राप्तेः परदिने च मध्याह्नाप्राप्तेः अपराह्णिकत्वेन सपिण्डस्य पूर्वदिने
 कर्तव्यतया परदिने मध्याह्नानुरोधात् मासिकश्राद्धकरणप्रशक्तिर्दिशिता ।
 तथाऽतन्निषेधार्थं पूर्णे संवत्सरेऽपि वा इति सार्थकमिति भावः ।

সপিণ্ডীকরণেহ নিষ্ঠপ্রদর্শনাদিয়মপি একোদ্ভিষ্টনিন্দৈব ।
জাবালঃ । পিতৃযজ্ঞন্তু নির্বর্ত্য মাসিকে শ্রাদ্ধ এব চ ।
শ্রাদ্ধং প্রতিরুচৌ চৈব মাতাশিত্রোয়ু তাহনি ॥ অস-
পিণ্ডীকৃতং প্রেতমেকোদ্ভিক্টেন তর্পয়েৎ । সপিণ্ডী-
করণাদূর্দ্ধং ত্রিভিঃ সামান্যমিষ্যতে ॥ ঔরসক্ষেত্রজো
পুল্লো বিধিনা পার্বণেন তু । প্রত্যকমিতরে কুর্ষুরে-
কোদ্ভিষ্টং সূতা দশ ॥ পিতৃযজ্ঞং তর্পণং নির্বর্ত্য ক্রিয়-
মাণে শ্রাদ্ধেহরহঃ ক্রিয়মাণ ইত্যর্থঃ ॥ ১৬৪ ॥

তেনাম্বুষটশ্রাদ্ধে তথা । সূতাহনি বিহিতে মাসিকে
তথা বিশিষ্টতীর্থদ্রব্যাদিপ্রাপ্তৌ প্রেতশ্রাদ্ধকরণেচ্ছায়া-
মসপিণ্ডীকৃতং প্রেতমেকোদ্ভিক্টেন তর্পয়েৎ । ত্রিভিঃ
সামান্যমিতি । ত্রয়াণাং পুরুষাণাং সামান্যং ত্রেপুরুষিকমি-
ত্যর্থঃ । বিশেষমাহ ঔরসক্ষেত্রজাবিতি । মৎস্যপুরাণে ।
ততঃ প্রভৃতি সংক্রান্তাবুপরাগাদিপর্বস্ব । ত্রিপিণ্ডমাচরেৎ

এতেন পতিতাপতিতমাসিকমাত্রং সপিণ্ডনাং প্রাক্ তদ্দিননিষিদ্ধেতর-
কালান্তরে তিথ্যন্তরেহপি কার্যং নতু সপিণ্ডনাং পরত ইতি প্রতিপাদি-
তম্ । ষদ্যপি তদন্তন্যায়সিদ্ধমেবৈতৎ তথাপি শ্রায়মূলমেবেদং বচনমিতি
ভাবঃ । ন চ তথাপি মাসিকানুরোধাৎ পরদিন এব মধ্যাহ্নে মাসিকং
সপিণ্ডীকরণক কিং ন স্মাতামিতি বাচ্যং প্রথমোপস্থিতসপিণ্ডনস্য কাল-
পরিত্যাগে হেতুভাবাৎ একোদ্ভিষ্টকালবাধেন বহুদৈবতসপিণ্ডনকাল-
পরিগ্রহস্যৈব শ্রায়ত্বাচ্চ ॥ ১৬৪ ॥

তেনাম্বুষটশ্রাদ্ধে ইতি । তেন পিতৃযজ্ঞং নির্বর্ত্য ক্রিয়মাণে মাসিকে
দর্শবিহিতে ইতি ব্যাখ্যায় দর্শনিমিত্তকত্বেন প্রেতমেকোদ্ভিষ্টেন তর্প-
য়েদিতি কর্কোপাধ্যায়মতং নিরস্তম্ । প্রাপ্তশ্রাদ্ধ এব একোদ্ভিষ্টবিধি-

শ্রীদ্ধমেকোদ্দিক্টং মৃতাহনি ॥ একোদ্দিক্টং পরিত্যজ্য
 পার্বণং যঃ সমাচরেৎ । সদৈব পিতৃহা স স্ত্রান্নাতৃভ্রাতৃ-
 বিনাশকঃ ॥ মৃতাহে পার্বণং কুর্বন্নধোহনো বাতি মান-
 বঃ । সম্পূর্ণেষাকুলীভাবঃ প্রেতেষু তু যতো ভবেৎ ॥
 তথা । যত্র যত্র প্রদাতবাং সপিণ্ডীকরণাৎ পরম্ ।
 পার্বণেন বিধানেন দেয়মগ্নিমতা সদা ॥ অত্র মহার্ণব-
 প্রকাশকারঃ । প্রত্যকং মৃতাহনি পার্বণৈকোদ্দিক্টয়ো-
 স্তুল্যবদ্বিকল্পে প্রাপ্তে ব্যবস্থা । যথা ঔরসঃ ক্ষেত্রজশ্চ
 যঃ সাগ্নিঃ স প্রত্যকমেব মৃতাহে পার্বণং কুর্ধ্যাদিতি ।
 ঔরসক্ষেত্রজৌ পুত্রৌ বিধিনা পার্বণেন তু । পার্বণেন
 বিধানেন দেয়মগ্নিমতা সদেতি জাবালমৎশ্চ পুরাণবচন-
 দর্শনাৎ । নিরগ্নিকাবৌরসক্ষেত্রজাবিতরে দশ পুত্রাঃ
 সাগ্নয়ো নিরগ্নয়শ্চ প্রত্যকং মৃতাহে একোদ্দিক্টং কুর্য়ু-
 রিতি । তচ্ছিন্ত্যম্ । ঔরসক্ষেত্রজাবিত্যসাগ্নিমদ্বচনদর্শনাৎ ।
 বিশেষপরত্বং নির্বাসনম্ । সামান্যবচনশ্চ বিশেষবচনদর্শ-

কতস্য বচনার্থত্বাৎ নামাবাস্যাশ্রাঙ্কে তস্য পার্বণত্বাবধারণাৎ তত্র
 পৃথক্ প্রেতৈকোদ্দিক্টবিধিকল্পনে তু গৌরবাৎ বিশিষ্টতীর্থেত্যাদি ইচ্ছে-
 দিতি হেতুন্নাত্রোপলক্ষণং সম্পূর্ণেষু মৃতাহনিমিত্তেষু প্রেতেষু মতেষু
 অত্রৈতি উক্তশাতাতপাদিবচনাৎ । পরম্পরবিরোধমাশঙ্ক্য প্রকাশকারাঃ
 মৃতাহে একোদ্দিক্টং কুর্য়ুরিত্যস্তমাহুরিতি শেষঃ । বিকল্পে প্রাপ্ত ইতি ।
 শাতাতপাদিনা সপিণ্ডনাৎ পরং মৃতাহে পার্বণপ্রতিপাদনাৎ । তত্র
 পৃথক্ প্রেতৈকোদ্দিক্টবিধিকল্পনে তু গৌরবাৎ । বিশিষ্টতীর্থেত্যাদি হেতু-
 ন্নাত্রোপলক্ষণম্ । সম্পূর্ণেষু মৃতাহনিমিত্তেষু অত্রৈতি উক্তশাতাতপবচ-
 নানাৎ পরম্পরবিবোধমাশঙ্ক্য প্রকাশকারাঃ । মৃতাহে একোদ্দিক্টং

नाद्विशेषपरत्वं भवतीति चेन्न । अस्यापि निर्युक्तिकत्वाद्वा-
क्यभेदे श्रुतिभेदकम्पनागौरवञ्च श्रुतिदिति चेन्न । विशेष-
सामान्यश्रुतिमूलत्वं ननु । श्रुतिभेदकम्पनानुप-
पत्तेः । शास्त्रं हि शास्त्रान्तरमुपोद्वलयति स्वर्गकामश्रुते-
रिवाध्ययनविधिलक्षविद्यैत्रैवर्णिकपरत्वं इति चेन्न । स्वर्गकाम-
श्रुतेतैत्रैवर्णिकपरत्वे कल्पनालाघवस्य कारणत्वात् । सामान्य-
परत्वे शूद्रस्य विद्याप्रयुक्तिकम्पनागौरवापत्तेः ॥ १७५ ॥

न चात्र तथा विशेषणार्थक्यपरिहारार्थं सामान्यञ्च
विशेषपरत्वं इति चेन्न । साग्निः सदा पार्ष्णं कुर्यात् निर-
ग्निश्छया न नित्यमित्येतावतापि विशेषणोपपत्तेः ।
किष्काग्निमतेत्यस्य ऋतसक्तेद्रजपुत्रविशेषकत्वे कारण-

कुर्यादित्युक्तमाहुरिति शेषः । विकले प्राप्ते इति शातातपादिना
सगिष्णत्वं परं मृताहे पार्ष्णविधानात् । अत्र मंस्यपुराणे चैको-
दिष्टविधानाद्विकले प्राप्ते इत्यर्थः । वचनादिति । वचनद्वारेणैकवाक्यत्वात् ।
साग्निकोरसक्तेद्रजलाभादिति भावः । तद्विस्तृत्यमिति । व्याख्यानमात्र-
द्वयमिदं व्यवस्था तदुल्लेख्यमिति बोध्यम् । निर्यासनं निर्युक्तिकं विशेष-
नस्य सामान्यपरत्वे न श्रुतिभेद इत्यर्थः । उपोद्वलयति विशेषणार्थं
स्वर्गकामश्रुतेरिव इति यजमानोऽहरहः साध्यायमधीयीतेत्यादौ-
विधानशास्त्रं शास्त्रान्तरं स्वर्गकामो यजेतेति सामान्यशास्त्रं त्रैवर्ण-
िकपरत्वात् विशेषयति यथेत्यर्थः ॥ १७५ ॥

न चात्रेति । विशेषस्य सामान्यपरत्वेऽप्यात्र न कल्पनागौरव-
मित्यर्थः । विशेषणार्थक्येति । विशेषस्य सामान्यपरत्वेऽग्निमद्विशेष-
णार्थक्यपरत्वरतः सामान्यस्य विधिरित्यर्थः । न हेवस्य विधेः साग्नि-
विषये नित्यवधिधारकत्वं निरग्निविषये चानित्यवधिधारकत्वं न सम्भवति

भावात् दशविधपुत्रविशेषकत्वमेव न कृतः । किंकार्वाक्
संबन्धाद् द्वावित्यस्य शातातपवचनस्य यदि साग्निपरत्वं
तदा पूर्णे संबन्धसरेहपि वेत्यसङ्गतं स्यात् साग्नेः पूर्ण-
संबन्धसरे सपिण्डनाभावात् । अथ निरग्निपरत्वं तदा
तस्यापि पार्श्वगमश्चेत्तन्निमित्तेति विशेषणमनर्थकमेवा-
पतितम् । निरग्निना चैकोद्दिष्टं कार्यमित्यप्यसङ्भवमेव
भवेत् । इदं पुनरुच्यते । मृताहनि तु कर्तव्यं प्रति-
मासस्तु वत्सरम् । प्रतिसंबन्धैकैवमाद्यमेकादशेह-
हनि ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् । एकादशे चतुर्थे च मासि
मासि च वत्सरम् । प्रतिसंबन्धैकैव एकोद्दिष्टः

नित्यमित्यस्येति विदितं यथा १. १. ३। वाक्यभेदापत्तिरत आह किञ्चेति ।
अग्निमतेत्यस्येति । तथाचाग्निमद्विशेषणं किमोरसक्लेत्रज्योः किंवा
द्वादशविधपुत्राणामित्यत्र विनिगमकाभावात् दशविधपुत्रेण साग्निकेन
पार्श्वगतं कार्यं उरसक्लेत्रजाभ्यास्तु साग्निनिरग्निसाधारणाभ्यां पार्श्वगतं
कार्यं एकोद्दिष्टं सूत्रादनेति जावालवचनस्तु निरग्निपरमेव किं न
स्यात् एवमप्याग्निमद्विशेषणमनर्थक्यादिति भावः । नर्योरसक्लेत्रज्योः पुत्रो
विधिना पार्श्वेन तु । इत्यनेन तयोः पार्श्वगत्य श्रुतत्वात् तयोरेव
देयमग्निमत् । सदेत्यनेनाग्निमद्विशेषणं न्याय्यं तस्य दशविधपुत्रविषय-
कत्वे तेषामश्रुतपार्श्वकल्पने गौरवात् । किञ्चैव साग्नयो दशविधाः
पुत्राः पार्श्वगतं कुर्यात् तर्ह्योरसक्लेत्रज्योः पार्श्वगतं कुर्यातात् तथा निरग्नयो
दशविधपुत्रा एकोद्दिष्टं कुर्यादिति विधित्प्रकरणेनाश्रुत्वात् । मन्मते तु साग्नि-
कौवसक्लेत्रज्योः पार्श्वगतं कुर्यातात् साग्निर्कौरसक्लेत्रजपुत्रातिशया एको-
द्दिष्टं कुर्यादिति विधित्प्रकरणेनैवेत्यत आह किञ्चेति अर्वागिति । अर्वाक्
संबन्धसरादिति शातातपवचनमेकोद्दिष्टनिषेधकं तं किं साग्निपरं
निरग्निपरं वा । आद्ये पूर्णे संबन्धसरेहपि वा इत्यसङ्गतं साधेदर्शात्

মৃতাহনি ॥ ইতি ব্যাখ্যবচনাৎ । ততঃ প্রভৃতি সংক্রা-
স্তাবুপরাগাদিপৰ্বসু । ত্রিপিণ্ডমাচরেৎ শ্রাদ্ধমেকো-
দ্দিক্ৰুৎ মৃতাহনি ॥ ইতি মৎস্মপুরাণবচনাচ্চ । শাতা-
তপলঘুহারীতজাবালবচনানাং সপিণ্ডনোত্তরকালং সৰ্বত্র
পার্বণবিধায়কানাং সামান্যবিশেষণায়াৎ মৃতাহেতরপ-
রত্বম্ একোদ্দিক্ৰুৎ পরিত্যজ্যেতি বিশেষনিন্দাশ্রবণাচ্চ ।
তদেব ব্যক্তং বক্ষ্যতি শঙ্কঃ । সপিণ্ডীকরণাদূর্দ্ধং যত্র যত্র
প্রদীয়তে । তত্র তত্র ত্রয়ং কুর্যাদ্বর্জয়িত্বা মৃতাহনি ॥
মৃতাহশব্দোহত্র নিরূপপদো মাসবিশেষাঙ্কিততিথিবিশে-

প্রাণেব সপিণ্ডনবিধানেন পূর্ণসংবৎসরে তদভাবাৎ । দ্বিতীয়ে একো-
দ্দিক্ৰুৎনিষেধান্নিরঞ্জেতপি পার্বণসম্বন্ধে সিদ্ধেহন্নিম্নবিশেষণমনর্থকম-
ব্যাবর্ত্তকত্বাদিত্যর্থঃ । নিরঞ্জিনাচেতি । ইতরে দশবিধপুত্রাঃ সাগ্নয়ো
নিরঞ্জরৈশ্চকোদ্দিক্ৰুৎ কুর্যাদিত্যনেন নিরঞ্জিনৈকোদ্দিক্ৰুৎ কার্যমিতিষৎ
স্বয়মুক্তং তদপ্যাসম্বন্ধং নিৰ্কিয়মেব ভবেদিত্যর্থঃ । পরোক্তব্যাখ্যান-
মসৎ কুড়া স্বয়ং ব্যাচষ্টে ইদং পুনরিত্যাদি । মৃতাহনীতি । বৎসরং
ব্যাপ্য প্রতিমাসমিত্যর্থঃ । যদ্যপ্যত্র ন সাক্ষাদেকোদ্দিক্ৰুৎপ্রতীতিঃ
তথাপি মাসিকাদিসাহচর্য্যানুদবগতিরিত্যিতি ভাবঃ । শাতাতপেতি । প্রদানং
যত্র যত্র যামিতি শাতাতপবচনম্ । সপিণ্ডীকরণে বৃদ্ধে ইতি লঘুহারীত-
বচনম্ । সপিণ্ডীকরণাদূর্দ্ধং ত্রিভিঃ সামান্যমিতি জাবালবচনং এষা-
মিত্যর্থঃ । তদিতরপরত্বং মৃতাহেতরপরত্বম্ । ননু বর্জয়িত্বা মৃতাহনীতি
অপকৃষ্টসপিণ্ডীকরণাদূর্দ্ধং প্রতিমাসি মৃতাহে একোদ্দিক্ৰুৎবিধায়কত্বিত্যত
আহ মৃতাহনীতি । অত ইতি । সপিণ্ডনোত্তরপার্বণবিধায়কং শাতা-
তপাদিবচনং সামান্যং একোদ্দিক্ৰুৎ মৃতাহনীতি বচনং বিশেষঃ । তথাচ
সামান্যবিশেষণোরতুল্যবলতয়া বিকল্পাপ্রশক্তেৰ্ম্মহাৰ্ণবোক্তং তুল্যবহি-
ক্ৰমে প্রাপ্তে ইত্যসদিত্যিতি ভাবঃ । ননু শাতাতপীয়েন প্রদানং যত্র যত্র-

ষপরঃ । উপপদাৎ তু কচিভিধি বিশেষমাত্রপরঃ । যথা
 এবং স্মৃতাং প্রতিমাসং কুর্ষ্যাদিত্যাদৌ । অতো ন সামা-
 ন্যবিশেষয়োস্তুল্যবদ্বিকল্পাঃ । তেন প্রত্যাদিকেতরপর-
 ত্তাদর্কাক্সংবৎসাদৃদ্ধাবিতি শাতাতপবচনং নিরগ্নেশ্বা-
 সিকা পর্ষবিষয়তয়োপপন্নং পূর্ণে সংবৎসরেইপি বেতি
 পতিতমাসিকনিষেধপরতয়েতি । এবং স্মৃতাংহেতরপার্বণ-
 নিয়মে কৃতে স্মৃতাং সর্বেষাং পুত্রাণামেকোদ্दिष्टप्रश-
 ভৌ জাবালবচনাৎ ঔরসক্ষেত্রজয়োঃ পার্বণাধিকারঃ
 ॥ ১৬৬ ॥

তো চ দেয়মগ্নিসতা স্দেতি বচনাৎ সাগ্নিকা বিতি
 বিশেষণীয়ৌ । অন্যথা বিশেষণানর্থক্যাৎ । ন চ সাগ্নিকা-

নামতি প্রথমবচনেইব স্মৃতাংহেতরত্র সর্ষত্র পার্বণপ্রাপ্তৌ তদীয়সর্ষক
 সংবৎসনাদিতি দ্বিতীয়বচনং ব্যর্থমিত্যাহ তেনেতি । প্রত্যাদিকেতরপর-
 ত্তাদিতি । প্রথমবচনশ্চেতি শেষঃ । সপিণ্ডীকরণাস্তা তু ক্ষেয়া প্রেত-
 ক্রিয়া বুটঃ । ইতি শাতাতপীয়বচনাস্তরৈণেতদর্থসিদ্ধেবৈরণ্যতাদবশ্য-
 নেবেতি বাচ্যম্ । প্রেতক্রিয়ায়া এষ সপিণ্ডীকরণাস্তহস্য তদ্বচনেনোক-
 ত্তাপ্রাপ্তপ্রেতভাবস্য ক্রিয়ায়াস্তদবিষয়ত্বাদত এব তদস্ত্যয়াবিষয়ত্বাচ্চ
 তদপকর্ষবিষয়কতয়া বচনস্যার্থবদ্ধাৎ । নস্ববৎ সপিণ্ডীকরণে একো-
 দ্दिष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकेः । ইতি বচনস্য একোद्दिष्टस्यैरा-
 পকৃষ্টসপিণ্ডীকরণাদৃক্কং বিকল্পো দর্শিতঃ । স চাপ্রাপ্তপ্রেতভাববিষয় ইতি
 প্রকৃষ্টস্যাত্ম্যানবিরোধঃ তস্যাপ্রাপ্তপ্রেতভাবসাগ্নিবিষয়ত্বাৎ । অতএবা-
 হোল্লং নিরগ্নেতি । পতিতমাসিকেতি । তেনৈতদ্বচনং নিরগ্নিবিষয়মে-
 বেতি ন সাগ্নিনিরগ্নিকল্পে ন পূর্কোক্তদোষাবকাশ ইতি ভাবঃ ॥ ১৬৬ ॥

তো চেতি ঔরসক্ষেত্রজৌ । সাগ্নিকা বিতি বিশেষণীরাবিত্যর্থঃ ।

तामौरसक्त्रजात्यां नित्यम् अनग्निकात्यामिच्छया
विकल्पेनेति वाच्यं नित्यानित्यसंबोगेन विधिवैष-
म्यां वाक्यभेदापत्तेः । न च दशविधपुत्रविशेषकत्वमे-
वाश्रयं न कृत इति वाच्यम् । तेषां पार्ष्णाधिकारप्रतिपा-
दकवचनाभावात् ऋसक्त्रजाविति जाबालवचनैकवाक-
तया ऋसक्त्रजाविशेषकत्वप्रतीतेः । किञ्च ऋसक्त्र-
जायोः साग्निनिर्गमिसाधारणयोः पार्ष्णाधिकारः दशविध-
पुत्राणां साग्निकानां पार्ष्णं विधेयम् अन्वेषामेको-
दिष्टमिति श्रुतित्रयकल्पनापत्तेः । मत्पक्षे तु साग्निको-
रसक्त्रजायोः पार्ष्णमन्वेषामेकोदिष्टमिति श्रुतिद्वयं
कल्पनीयम् । किञ्च एवमेकोदिष्टप्रतिपादकानां वच-

विशेषणीयमिति पार्श्वे तौ साग्निकाविति जाबालवचनं विशेषणीयमि-
त्यर्थः । अनाथेति । साग्निनिर्गमिसाधारणोरसक्त्रजां साग्निकाविति
विशेषणीयोरसक्त्रजापरत्वेऽग्निमद्विशेषणं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । महा-
र्षवमतोक्तदोषानाशङ्क्य उद्धरति न चेत्यादि । नित्यादि चेति ।
प्रागेव विवृतमेतत् । ऋसक्त्रजां विशेषयति । अग्निमद्वचनां
अग्निमदोरसक्त्रजाप्रतीतेरित्यर्थः । द्वयोरैव पार्ष्णविधायकतया
दुल्यविषयत्वादिति भावः । ननु निरग्नयो दशविधपुत्रा एकोदिष्टं कुर्यात्स-
दितरे पार्ष्णं कुर्यादिति तदितरे पार्ष्णं कुर्यादिति मन्मते तु श्रु-
तिद्वयमेवेत्यत आह किञ्चैवमिति । मुख्यपुत्रेति । मुख्यपुत्रस्योरसस्य
भवन्मते मृताहे पार्ष्णमैव विधानादिति भावः । उपलक्षणमेतत् अन्या-
नानतिप्रशक्तदशविधपुत्रसाधारणैकरूपत्वात् । प्रत्येकविधिपर्यव-
साने निरग्निपदार्थस्याभावानुप्रवेशेन विधिकल्पने च महार्गोरवात्
लाघवेन ऋसक्त्रजां साग्निको पार्ष्णं कुर्यातामित्यभावप्रवेशेन
विधिकल्पनाया एवोचित्यात् इत्यपि बोधायम् । शब्द इति । त्रयं त्रैपु-

नानां मुख्यपुत्रपरत्वं न श्चां क्षेत्रजादीनाममुख्यपुत्र-
 द्वां । तथा मनुः । क्षेत्रजादीन् श्रुतानेतानेकादश
 यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहः क्रियालोपान्मनी-
 षिणः ॥ तस्यादौरसक्षेत्रजयोः साग्न्योरेव श्रुताहे
 पार्ष्णधिकारः । निरग्न्योरेकोदिकृताधिकारः । औरस-
 क्षेत्रजव्यतिरिक्तानास्तु साग्निनिरग्निसाधारणमेकोदिकृ-
 तमिति सिद्धम् । अमावास्याप्रोष्ठपद्यूक्तं कृष्णपक्षश्रुताहे
 निरग्निनापि पार्ष्णविधिना प्रत्यादिकं कार्यं तदितर-
 श्रुताहे एकोदिकृतिमिति आह शङ्खः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्यात् वर्जयित्वा
 श्रुताहनि ॥ अमावास्यां कुर्यात् यत्र प्रेतपक्षेऽथवा
 पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तश्चोक्तः पार्ष्णो विधिः ॥
 प्रेतपक्षेऽत्र प्रोष्ठपद्यूक्तं कृष्णपक्षः न कृष्णपक्षमा-
 त्रम् अमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः ॥ १७१ ॥

कश्चिदित्यर्थः । किञ्च श्रुताहं वर्जयित्वा तत्रैकोदिकृतेमेवेत्यर्थः ।
 नृताहे निषिक्तस्य पार्ष्णस्य प्रतिप्रसवमाह अमावास्यामिति । प्रेत-
 पक्षः अश्वयुक्कृष्णपक्षः । तमधिकृत्य प्रारूढतो यमः । प्रेतान् विस-
 र्जयतीति ब्रह्मपुराणां तस्यैव प्रेतसम्बन्धित्वात् । एतेनामावास्या-
 व्यतिरिक्तमलमासे भाद्रकृष्णपक्षश्रुतस्य प्रत्यादिकमेकोदिकृतिविधिनैव
 कार्यं न पार्ष्णविधिना तस्य प्रेतपक्षे श्रुतत्वाभावात् । नतो वाथ
 नभस्ये वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु
 पक्षमः ॥ इत्यनेन मलमासभाद्रकृष्णपक्षस्य प्रेतपक्षत्वनिरासात् । न
 कृष्णपक्षमात्रमिति । प्रेतपदस्य श्रुतपरतया तत्सम्बन्धिकृष्णपक्षमात्रं
 नैवार्थः ॥ १७१ ॥

एतच्च प्रत्यादिकं त्रैपुरुषिकमेव कार्यं न षाट्-
पौरुषिकम् । कर्षु समन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् ।
प्रत्यादिकं शेषेषु पिण्डाः श्यः षडिति स्थितिः ॥ इति
छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्यादिकव्यातिरेकेण षट्सं-
ख्यानियमां । कर्षु समन्वितमन्वष्टकाश्राद्धम् । आद्यमेकाद-

त्रैपुरुषिकमेव कार्यमिति । अतएवास्य कालोत्प्यपराहुः पार्श्व-
ण्ड्यां । अत्र प्रदीपकारपारिजातरत्नाकरश्रीदत्तादयः । तस्योक्तः
पार्श्वणो विधिरिति एकवचनाद्यस्य मृताहस्तस्यैव पार्श्वणधर्मातिदेशात्
पितामहादिश्राद्धं प्रधानस्यानतिदेशात् । विश्वदेवास्तिति पार्श्वणेतिक-
र्तव्यतायुक्तमेकोद्दिष्टमेव कार्यं न पार्श्वणमिति श्राहः । न चास्य मते
अमावास्यां ऋणो यस्य इत्यस्य पूर्ववचनोक्तपार्श्वणप्रतिप्रसव-
रूपतया अमावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहं वर्जयित्वा सर्वत्र त्रयं कुर्यात् ।
तथा अमावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहे एकोद्दिष्टं कुर्यादिति विधिद्वयम् ।
प्रदीपकारादिमते तु मृताहेतरत्र पार्श्वणं कुर्यात् । अमावास्याप्रेत-
पक्षेतरमृताहे एकोद्दिष्टं कुर्यात् । अमावास्याप्रेतपक्षमृताहे
पार्श्वणं कुर्यात् । अमावास्याप्रेतपक्षमृताहे पार्श्वणविधिकेकोद्दिष्टं
कुर्यादिति विधिद्वयमत्रो गौरवमिति वाच्यम् । नानाभेदद्वयितगुरु-
शरीरपार्श्वणविधिकेकोद्दिष्टविध्याः कलनापेक्षया मृताहे एकोद्दिष्टं
कुर्यादित्येकेनैव विधिना प्राप्तं अमावास्यादिमृताह एकोद्दिष्ट-
मनूद्य अमावास्यां ऋणो यस्येत्यस्य पार्श्वणेतिकर्तव्यतारूपविधेः
कलना एव लघुत्वात् । अमावास्याप्रेतपक्षभेदयोरेकत्र निवेशेन तद्वि-
शेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विधिद्वयस्य भवन्मतेहप्यावशा-
कत्वात् । युक्तकैतत् अन्यथा अमावास्यादिमृताहे मातृश्राद्धं पार्श्वणं
कथं न स्यात् मातृपार्श्वणस्य पूर्ववचनाप्राप्तत्वेन प्रतिप्रसवास्पर्शात् ।
तदर्थकापरपार्श्वणविधिकल्पने तन्नत एव विधिचतुष्टयापत्त्या महागौर-
वात् तादृशवचनाभावेन तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । तन्मात् मृता-

शाहादि श्राद्धम् अथवाद्यं पार्ष्णश्रादिभूतं षोडशानां
पूरणं सपिण्डमित्यर्थः ॥ १७८ ॥

अग्यादिनिमित्तेन प्रत्यादिकं पार्ष्णं मातुरपी-
त्याहापस्तम्भः । अपुत्रा ये मृताः केचिं स्त्रियो वा
पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं श्रादेकोद्दिष्टं न
पार्ष्णम् ॥ मित्रवक्त्रु सपिण्डेभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।
दद्याद्वै मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतो ह्यन्यथा ॥ अत्रा-

हेतरत्र पार्ष्णं कुर्यात् । मृताहे एकौद्दिष्टं कुर्यादिति स्वतन्त्रविधि-
द्वयं अमावास्यादिमृताह एकौद्दिष्टविधिना कुर्यादिति अङ्गविधिरित्येव
साधीय इति सूधीतिर्किंभाव्यम् । अतएव विकृतिपार्ष्णेन पार्ष्णश्राद्ध-
सिद्धिः पितामहादिप्रधानश्राद्धानां तत्रानिष्पत्तेः । षट्संख्यानियमा-
दिति । उक्तव्यतिरिक्तपितृश्राद्धे मातामहादिश्राद्धनियमादित्यर्थः । अथै-
कपुरुषिकपार्ष्णे षट्संख्याभावान्नियमानुपपत्तेः । अतएवामावास्यादि-
मृताह एकौद्दिष्टाभ्युपगमे तत्र मातामहश्राद्धे तावतापि षट्संख्या-
नियमविरोधादित्यपि प्रत्युक्तं उक्तवचनेनैव मृताहाद्युक्तव्यतिरिक्त
एव मातामहश्राद्धनियमनां तदा तस्यैकोद्दिष्टत्वव्याघातात् । न
येकादशाहादिश्राद्धानामेकोद्दिष्टत्वादेव षट्संख्याप्राप्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ
इत्याशङ्क्याह अथवेति । अग्यादीति । आहिताग्निम् अनिमित्तेने-
त्यर्थः । आदिपदादमावास्याप्रैतपङ्करोग्रहणम् ॥ १७८ ॥

अपुत्रा ये इति । स्त्रियो वा पुरुषो वा ये जना अपुत्रा मृता इत्यर्थः ।
अन्यथा स्त्रियो ये इत्यवयवानुपपत्तेः । प्रमृता षोडशोऽपि वा इति
द्वितीयचनस्थाने पाठो दायभागसम्मतः । मृताहप्रकरणम् ताह इत्यभि-
धानात् । प्रत्यादिकश्राद्धविषयं वचनमिदं येषां मृताहे पार्ष्णं विहि-
तम् । तेषामेवापुत्राणां पार्ष्णं निषिद्ध्येकोद्दिष्टं विधीयते । अत-
एवाहुः पार्ष्णमिति । अपुत्रा इति । पुत्रभिन्नाधिकानिगमूपलङ्घयति

পুত্রা ইতি বিশেষণোপাদানং সপুত্রাণাং পার্শ্বণাত্যনু-
জ্ঞানার্থম্ । একোদ্দিষ্টমভিধায় ন পার্শ্বণমিতি নিষেধা-
নুবাদোহত্যন্তনিন্দার্থঃ । এতচ্চ মাত্রে পিতামহেই প্রপিত-
মহে চ শ্রাদ্ধগান্ ভোজয়িত্বৈত্যনুষ্টকায়াম্ দর্শনাৎ । মাতৃ-
ত্রিতয়দৈবতং কার্যং পিতুরিব মাতুরমাবাস্তাদৌ পার্শ্বণং
শ্রাদ্ধমিতি চেন্ন । ন খল্বিদং শ্রাদ্ধবিধায়কং কিন্তু বচনা-
ন্তরপ্রাপ্তং শ্রাদ্ধমনূদ্য তস্য পার্শ্বণত্বমেকোদ্দিষ্টত্বং বা
বিদধাতি অন্যথা বিধিগৌরবাপত্তেঃ । ন চ মাতুঃ শ্রাদ্ধ-
মেকাদশাহবদমাবাস্তাদৌ প্রাপ্তং যত এষামেকোদ্দিষ্টং দে যং
দানাহমত একোদ্দিষ্টং দদ্যাদিত্যাহ মিত্রবন্ধু সপিণ্ডেভ্য
ইতি । স্ত্রী পরিণীতা পুত্রশূন্যা । কুমারী অনূঢ়া । এষাং

তেন কন্যাপৌত্রদৌহিত্রাদিতিস্তেষাং পুত্রত্বমপি একোদ্দিষ্টমেব কার্যং
ন পার্শ্বণম্ । অতএবোক্তং পিত্রোরিব হি পার্শ্বণমিতি । তথাচ পঠন্তি ।
অমাবাস্যাম্ প্রমীতস্য পৌত্রঃ সংবৎসরং প্রতি । পিতামহার চেদদ্যাদে-
কোদ্দিষ্টঃ ন পার্শ্বণম্ ॥ ইতি । মিত্রং মাতুলভাগিনেয়াদিবন্ধুবান্ধব-
মাতুলপুত্রাদিঃ । বিশেষোপাদানং ক্ষেত্রজাদিপরং উভয়পরত্বে বৃদ্ধিহর-
বিরোধাত্ । তেনৌরসসন্ত এব পার্শ্বণং ন ক্ষেত্রজাদিসত্ত্ব ইতি কেচিৎ ।
তন্ন পুত্রামনরকত্রাণকর্তৃপুরুষত্বস্য উভয়সাধারণস্য লক্ষণতাবচ্ছেদকত্বে
বৃদ্ধিহরবিরোধাতাভাৎ । ভবত্ব বা ঔরসপুত্রপরত্বং তথাপি ক্ষেত্রজাদিযু
পুত্রধর্ম্মাতিদেশেন তেষামপি পার্শ্বণাধিকারাসিদ্ধেঃ । বচনান্তরপ্রাপ্ত-
মিতি । প্রতিসংবৎসরকৈবেত্যাদিবচনপ্রাপ্তমিতার্থঃ । ন চেতি । অনেক
বচনমিদং মৃতাহশ্রাদ্ধবিষয়ং ইত্যুক্তম্ । অত উক্তমিতি সংবৎসরং
পরং যগ্নাসিকং তৎপ্রকারেণেত্যর্থঃ । তদেব বিবৃণোতি ন পার্শ্বণ-
বিধিনেতি । অত্রৈকেন কেবলমপুত্রাণাং মৃতাহে পার্শ্বণং ন দেয়ম-
পিতৃমাবাস্তাদাবপি । অমিত্রেত্যাди এতৎ সর্কমপুত্রোপলক্ষণম্ ।

মাসিকশ্রাদ্ধং সংবৎসরপর্যন্তং দেয়ম্ । অত উর্দ্ধমন্থথা ন
 মাসিকপ্রকারেণ । ন পার্শ্বণবিধিনা কিন্তু সাংবৎসরিকমে-
 কোদিক্ট প্রকারেণ । মৃতাহাজ্ঞানে কুত্র শ্রাদ্ধমিত্যাহ
 প্রচেতাঃ । অবিজ্ঞাতমূতেহমা বাস্মায়াং শ্রবণদিবসে বা ।
 মৃতশব্দোহত্র মৃতাহপরঃ । অনিশ্চিতমরণশ্চৌর্দ্ধদেহিকাভা-
 বাৎ । মাসবিশেষজ্ঞানে তিথিবিশেষাজ্ঞানে তন্মাসস্মামা বা-
 স্মা বক্ষ্যমাণা বা তন্মাসকৃষ্ণৈকাদশী গ্রাহ্যা । মাসবিশেষা-
 জ্ঞানে শ্রবণদিবস ইতি ব্যবস্থা । মাসজ্ঞানেহপি শ্রবণদি-
 বসবিধৌ মানান্তরে কৰ্ম্মপ্রসঙ্গাৎ । তিথ্যজ্ঞানে তু তিথ্য-
 স্তরবিধিবুজ্যতে এব । এবঞ্চ . সংবৎসরবিশেষাজ্ঞানে
 শ্রবণদিনাদারভ্য সংবৎসরপর্যন্তং যথাক্রমং প্রেতকৃত্যং
 সমাপ্য শ্রবণদিনে আদিকং প্রত্যাদিকঞ্চ করণীয়ম্ ।

এবকারো ভিন্নক্রমে এভ্যঃ সংবৎসরং বাপ্য তদেব দদ্যাৎ । অতঃ-
 প্তরং সংবৎসরাৎ পরং মাসিকামা বাস্মাদিবিহিতং পার্শ্বণমন্থথা ন দদ্যা-
 দিতি বচনার্থং বর্ণয়ন্তি । বক্ষ্যমাণো বেতি । শ্রাদ্ধবিধৌ সমুৎপন্নৈহপি
 বক্ষ্যমাণবচনাদিতি শেষঃ । আদিকং প্রত্যাদিকঞ্চৈতি । আদিকং
 সপিণ্ডীকরণং প্রত্যাদিকং আগামিসাংবৎসরিকং প্রত্যাদিকঞ্চ
 কৃতেতি । এতেন পতিতসাংবৎসরিকং বৎসরান্তরেণ কর্তব্যমিতি কস্য-
 চিৎ ভ্রমো নিরস্তঃ । অমা বাস্মায়ামেকাদশ্যাৎ বেতি বর্তমানাদিকং
 করণীয়মিতি পূর্বেণাবয়ঃ । শ্রুতাহাদিতি পতিতং প্রেতকৃত্যং মাসি-
 কাदिश्रাদ्धं শ্রুতাহাবিধিপ্রপঞ্চাক্ত দর্শ এব সমাপয়েৎ শেষং সাংবৎস-
 রিকং যথাকালং বচনান্তরপ্রাপ্তশ্রবণদিনে কুর্যাদিত্যর্থঃ । তেন স্তোত্রম্
 সংবৎসরপর্যন্তম্ ॥ যথাক্রমমিত্যনেন সংবৎসরপর্যন্তং প্রতিমাসশ্রব-
 ণদিবসে মাসিককরণসা কৃষ্ণৈকাদশ্যাৎ পতিতমাসিককরণস্য চ বিরোধঃ ।

সংবৎসরবিশেষজ্ঞানে তু শ্রবণদিনাদারভ্য যাবদশৌচং
পিণ্ডং সমাপ্যশৌচান্তে আদ্যশ্রাদ্ধং কৃত্বা কৃষ্ণৈকাদশ্যাং
পতিতমাসিকাদিকপ্রত্যাদিকং কৃত্বা বর্তমানমাদিকং
শ্রবণদিনে প্রাপ্তে কর্তব্যম্ । মাসবিশেষজ্ঞানে তু তথৈব
সর্বং সমাপ্য তন্মাসশ্রামাবাস্রায়ামেকাদশ্যাং বেতি
শাস্ত্রার্থঃ । যৎ তু পঠন্তি । শ্রুতাহাৎ প্রেতকৃত্যন্তু
অত্রিপক্ষং সমাচরেৎ । দর্শে তু পতিতং শ্রাদ্ধং যথা-
কালং সমাচরেৎ ॥ তদনাকরম্ । শ্রবণদিনমবধারণদিনো-
পলক্ষণম্ । যথা পঠন্তি । গতশ্চ ন ভবেদ্বার্তা যাবদ্বাদশ-
বার্ষিকী । প্রেতাবধারণং তস্মৈ কর্তব্যং স্মৃতবান্ধবৈঃ ॥
ইতি । লঘুহারীতঃ । শ্রাদ্ধবিঘ্নে সমুৎপন্নে মৃতাহে-

গতস্যেতি । দূরতিদেশগতস্যেত্যর্থঃ । তত্রাবধারণশ্রুতেঃ সর্বত্রৈবাবধা-
রণমেবেত্যর্থঃ । শ্রাদ্ধবিঘ্নে ইতি । অত্র বিশেষ ইতি শ্রবণাৎ শুক্লৈকাদ-
শ্যামপি শ্রাদ্ধমিতি শ্রাদ্ধচিন্তামনিঃ । তন্ন একাদশীমাত্রে কুব্বীত কৃষ্ণ-
কাদশ্যাং বিশেষতঃ । কুব্বীতেতি শ্রুতিদ্বয়কল্পনাপেক্ষয়া অমাবাস্যাপেক্ষয়া
বিশেষতঃ কৃষ্ণকাদশ্যাং কুব্বীতেত্যেকস্যৈব বিধেঃ কল্পয়িতুমুচিতত্বাৎ পৃথ-
গমাবাস্যাবিশেষে বচনান্তরসিদ্ধত্বেন ভবনম্ভেদপ্যাবশ্যকত্বাৎ । সপিণ্ড-
নবিঘ্নশ্চেতি চকারাৎ সাংবৎসরিকবিঘ্নশ্চেতি । মৃতাহসন্নিধানাৎ ইতি ।
যস্যৈব শ্রাদ্ধস্য মৃতাহেৎবিদিতে কৃষ্ণকাদশ্যাং বিধিস্তস্যৈব শ্রাদ্ধবিঘ্নে
তত্র বিধিরূপস্থিতত্বাৎ ন তুল্যপস্থিতপার্কণম্ ইতি ভাবঃ । অভএবেতি ।
মৃতাহসন্নিধিশ্রাদ্ধবিঘ্নত্বাদেবেত্যর্থঃ । তর্হি মৃতাহেতরক্রিয়মাণানাং
আপ্যমাসিকশ্রাদ্ধানাং কথং বিঘ্নে কৃষ্ণকাদশ্যাং করণম্ । অত্র
কেচিং মৃতাহসন্নিধিত্বং মৃতাহেৎবিদিতত্বং তচ্চ মৃতাহাবধিকত্বাৎ একাদ-
শাহশ্রাদ্ধে ষাণ্মাসিকদ্বয়েহ্যপ্যস্তীতি বদন্তি । ওদসৎ পর্ণনরদাহে

हविदिते तथा । एकदश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेष-
 षतः ॥ विस्त्रोहत्र द्रव्याद्यसम्पत्तिकृतः । न चैको-
 दिष्टविषयः नपिपुनविषयश्च न पार्वणविषयः मृताहसन्नि-
 धानां । अतएव मृताहे पार्वणविधिना क्रियमाणस्यापि
 श्राद्धस्य करणमेकदश्यामविरुद्धम् ॥ १७९ ॥

अशौचेन श्राद्धविस्त्रोहशौचास्तु कर्तव्यतामाह ऋष्य-
 शुङ्गः । देये पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि ।
 तदशौचव्यतीते वै तेनां श्राद्धं विधीयते ॥ शुची-
 भूतेन दातव्यं वा तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथि-
 सुशु कर्तव्या न ह्यन्या वै कदाचन ॥ अत्रैके वचनार्थं

सांशेच दाहादारभ्याशौचविधाना वदशौचास्तुश्राद्धसंग्रहात् । अत्रे तु
 सांशेचसरिकव्यतिरिक्तपार्वणविधिकश्राद्धेतरश्राद्धमात्रविवक्षितं, एतद-
 षिप्रान्नेनैव ग्रहकृता मृताहसन्निहयोपशुशुमिति श्राद्धः ॥ १७९ ॥

अशौचेनेति । सामान्यविशेषवन्त्यानां न तु कृष्णकदशीविधिः
 प्रवर्तते इति भावः । अत्राशौचास्तुदिने षडशौचास्तुप्रातस्तदा द्विती-
 याशौचास्तुदिनेहपि श्राद्धं न च मुख्याश्राद्धदिनेहशौच एव अशौचास्तु-
 विधिर्नाशौचास्तुरे प्रवर्तते इति वाच्यं मुख्यागौणसाधारणश्राद्धदिन
 एव शौचे तदत्रे श्राद्धस्याभिधानकदां वचनं श्राद्धदिने मुख्यास्तु-
 र्भावे गौणवां मानाभावाच्च । अत्राशौचास्तुदिने मुख्यादिन एव विस्त्रे
 कृष्णकदशीविधानां कृष्णकदशां पुनर्विस्त्रे कृष्णकदशास्तुरेहपि
 श्राद्धं न श्रां । देये इति । सामान्यविस्त्रेहप्यवश्यां देयत्रया हारीतोक्ते
 इत्यर्थो वक्ष्यते । श्राद्धविस्त्रे समुपपन्नेहसुरा मृतशुतके । इत्यत्र मृत-
 शुतकपदोपादानां तदैकवाक्यत्रयाशौचपदमत्र मृतशुतकोत्तरपरमेव
 अतः कदास्तु श्रिया रजोयोगास्तु च तत्र पतितं श्राद्धं कर्तव्यमिति

বর্ণয়ন্তি । একোদ্দিশ্চবিষয়মিদম্ । অশৌচমধ্যেহপি একো-
দ্দিশ্চ বিধিব্যবিহিতত্বেন দেয়ত্বাৎ একোদ্দিশ্চেতর-
শ্রাদ্ধানাং শব্দেন পর্য্যদস্তত্বাৎ । তথা শব্দঃ । দানং
প্রতিগ্রহো হোমঃ স্বাধ্যায়ং পিতৃকৰ্ম চ । প্রেতপিণ্ড-
ক্রিয়াবর্জ্ঞঃ সূতকে বিনিবর্ত্ততে ॥ সৰ্ব্বেষামেব সামান্য-
শাস্ত্রপ্রাপ্তশাস্ত্রীয়নিষেধানাং পর্য্যদাস্ত্বং নঞর্থবিচারে
দর্শিতম্ । প্রেতপিণ্ডক্রিয়া প্রেতৈকোদ্দিশ্চৈতৎ তদ্ব্য-
গ্রাহিত্বাৎ প্রতিসাংবৎসরিকমপি । পিণ্ডদানমেব কুতো
ন ভবতীতি চেন্ন তদৈকোদ্দিশ্চাপি পর্য্যদস্তত্বেনাদেয়-
ত্বাৎ দেয়ে পিতৃণামিতি নির্কিসয়ং স্মাৎ । অশৌচমধ্যে

মৈখিলমতং নিরস্তম্ । তস্মাৎ ক্ষত্রাদিনা পতিতশ্রাদ্ধং কৃষ্ণৈকাদশ্যামন-
বাস্যারাং বা কভব্যম্ । নবশৌচব্যপগমে ঘট্যাং কস্যাকিং তিথৌ কর-
প্রসঙ্গ ইত্যত্রাহ শুচীভূতেনেতি । দাতব্যং দানার্হং প্রশস্তমধ্যাহ্নাদি-
কালং প্রাপ্য প্রশস্তকালোপলক্ষিতা যা তিথিঃ প্রতিপদ্যতে সা তিথিঃ
কভব্যেত্যর্থঃ । তেনাশৌচান্তদিনে সম্ভবাত্মান্তরতিথৌ ন শ্রাদ্ধং কিন্তু তদ-
ন্তরমধ্যাহ্নাদিসম্বন্ধিতিথাবেব । যদি তু দৈবাত্তত্র মধ্যাহ্নাদিশ্রশস্তকালো-
হতীতস্তদপি তৎতিথিঞ্চ এবা প্রশস্তকালান্তরেহপি শ্রাদ্ধং নিয়মবলাৎ ।
ন চ তত্তিথেঃ পরদিনেহপি মধ্যাহ্নাদিসম্বন্ধে পরদিনেহপি ন কথং
তত্তিথিমাত্রসৈব নিয়মনাদিতি বাচ্যং শুচীভূতেনেতাভিধানেন শৌচ-
ব্যবহিতদিনসম্বন্ধিতিথিঞ্চ নিয়মসৈব্যবোক্তত্বাৎ । অতএব পক্ষিণ্যশৌচে
রাত্রৌ শ্রাদ্ধনিষেধাৎ তত্তিথেঃ পরদিনেহলাভেহপি তৎপরতিথৌ শ্রাদ্ধ-
মবিকৃত্বং অশৌচান্ততিথের্দানার্হকালাসম্বন্ধিত্বাৎ । নবষমশৌচানস্তরং
মলমাসপাতে তদনস্তরং প্রতিপাদি শ্রাদ্ধপ্রসঙ্গঃ । ন চেষ্টাপত্তিমালাসাম-
ন্যাপ্তকৃষ্ণৈকাদশ্যামেব তচ্ছ্রাদ্ধস্য গ্রহকৃতা পূৰ্ব্বং ব্যবস্থাপিতত্বেন

দেয়ত্বে কুতো নানুষ্ঠানমিতি চেন্ন । তদশৌচে ব্যতীতে তু
 তেষাং শ্রাদ্ধং বিধীয়তে । ইতি ঋষ্যশৃঙ্গবিরোধাৎ । বিকল্পঃ
 কুতো ন ভবতীতি চেন্ন সামান্যবিশেষয়োরতুল্যত্বেন
 বিকল্পাযোগাৎ অশৌচেতরকালেহপ্যেকোদ্দষ্টবিধিবা-
 ক্যানাং চরিতার্থত্বাৎ । অতএব গোতমঃ । তুল্যবল-
 বিরোধে বিকল্পাঃ অশৌচে নিত্যমনুষ্ঠানাৎ । অশৌচে
 দেয়ত্বপ্রতিপাদকং শাস্ত্রমপ্রমাণং স্মাদিতি চেন্ন । সামান্য-
 জ্ঞানসৈক্যদেশে সত্যত্বেহপি প্রমাণত্বাৎ । কৃষ্ণলে নিত্যম-
 নুষ্ঠানে হস্তেত্রীহিকার্য্যকরণমবহন্যাদিতি শাস্ত্রশ্চেব এবং
 তর্হি সামান্যবিশেষন্যায়াৎ পদাহবনীয়বৎ সামান্যশাস্ত্রশ্চ

তদ্বিরোধাৎ অতএব ন ত্বন্যাবে কদাচন ইতি নিসেধাৎ । তচ্ছ্রাদ্ধস্যাস-
 স্ত্রবৎকালান্তরকর্তব্যাত্তরারশ্যকত্বেন প্রতিপ্রসবাৎ মসমাস এব তত্তিথৌ
 শ্রাদ্ধমিতি নারায়ণোপাধ্যায়মতমপ্যপাস্তম্ । বিদ্বান্তরপতিতশ্রাদ্ধস্য
 কৃষ্ণকাদশ্যাং বিধানাৎ তত্র কপলাধিকরণন্যায়েনাবাবহিতকৃষ্ণকাদশ্যা
 এব প্রাপ্তত্বাৎ মলমাসেহপি তচ্ছ্রাদ্ধপ্রসঙ্গাৎ তস্যাপ্যসস্ত্রবৎকালান্তর-
 কর্তব্যত্বস্য তুল্যত্বাচ্চ । এবং পক্ষিণ্যশৌচে তত্তিথেঃ পরদিনাপ্রাপ্তৌ
 শ্রাদ্ধলোপাপত্তেচ্চ । মৈবনশৌচান্ততিথেষু খাত্তনাত্রপরত্বাৎ বচনস্য ন তু
 নিরমপরতমন্তথা তত্তিথৌ রক্তশ্রাবাদিবিদ্বান্তরপাতে শ্রাদ্ধলোপ এব স্যাৎ
 ততশ্চাশৌচান্তরতিথৌ ন শ্রাদ্ধস্য দেয়তয়া তত্র মলমাসাদিবিদ্বৈ বিদ্বা-
 স্তরপতিতত্বাৎ কৃষ্ণকাদশ্যাং করণস্যেব শাস্ত্রার্থত্বাৎ অতঃ কৃষ্ণকাদশ্যাৎ
 তচ্ছ্রাদ্ধকরণং সম্যগেবোক্তমিতি । অদ্য তংতিথিপদমত্র দিনপরং তেন
 স্ত্রীভূতেন সত্য যদিহং প্রাপ্যতে অশৌচান্তরিত্রীয়দিনমিত্যর্থঃ । অতঃ
 ন পক্ষিণ্যশৌচে পরদিনে শ্রাদ্ধানুপপত্তিরিত্যাভঃ । অটরকে ইতি ।
 অনিরুদ্ধভট্টপ্রভৃতা ইত্যর্থঃ । বিধিবাক্যবিহিতত্বেনেতি । একোদ্দষ্টঃ

তদিতরপরতৈব শ্রাৎ ন পযুঁদন্তশ্রাপযুঁদন্তশ্র চ দ্বয়ো-
 রেব বিধোস্তদিতরপরত্বে প্রেতপিণ্ডক্রিয়াবর্জমিতি দেয়ে
 পিতৃণামিত্যনর্থকং শ্রাৎ । পদাহবনীরাদৌ তু বাধকা-
 ভাবাদ্ভবতু তদিতরপরত্বং তস্মান্নৈকোদ্দিষ্টবিধীনাংশৌ-
 চেতরপরত্বং নাপ্যশৌচमध्येহনুষ্ঠানং ঋষ্যশৃঙ্গবচন-
 বিরোধাদিতি স্থিতম্ । অশৌচে ব্যতীতে কশ্রাৎ তিথৌ
 ক্রিয়তাং ইত্যাহ শুচীভূতেনেতি । শুচীভূতেন যা তিথিঃ
 প্রাপ্যতে তস্যাং কর্তব্যং ন তু মুখ্যকালে পতিতত্বাৎ ।

মৃতাহনীত্যাদিবিধিবাক্যেন সামান্ত্রতো বিহিতত্বেনেত্যর্থঃ । নব-
 শৌচপযুঁদাসঃ সঙ্গবিধিষনুগতঃ তং কথমশৌচमध्ये তচ্ছাদস্য
 বিধিবাক্যবিহিতত্বমত আহ একোদ্দিষ্টেতরশ্রাদ্ধানামিতি । তাই সাং-
 বৎসরিকস্য কুতো দেয়ত্বমত আহ তদ্বর্ষগ্রাহিত্বাদিতি । প্রেতশ্রাদ্ধৈস্যে-
 নৈকোদ্দিষ্টপদাভিধেয়ত্বস্য উক্তত্বেন সাংবৎসরিকসৈকোদ্দিষ্টত্বা-
 ভাবাৎ তদ্বর্ষগ্রাহিত্বাদিত্যর্থঃ । তথাচ মাস্ত্ব বচনাদেয়ত্বং তস্য তথাপ্য-
 তিদেশাদেব ভবিষ্যতীত্যর্থঃ । পিণ্ডদানমপীতি । প্রেতপিণ্ডক্রিয়াবর্জ-
 মিত্যত্র প্রেতপিণ্ডপদং পূরকপিণ্ডপরমেব কুতো ন ভবতীত্যর্থঃ ।
 তদেতি । তথা চ বচনান্যানুপপত্ত্যা প্রেতপিণ্ডপদং প্রেতৈকোদ্দিষ্টপর-
 মিতি ভাবঃ কুতো নানুষ্ঠানমিতি পযুঁদাসাভাবাদিতি ভাবঃ । সামান্ত্র-
 বিশেষরোরিতি । একোদ্দিষ্টং মৃতাহনীতি সামান্ত্রবিধিঃ তদশৌচব্যতীত
 ইতি বিশেষবিধিঃ তরোরিত্যর্থঃ । অতুল্যবলত্বে হেতুর্মাহ অশৌচেতর-
 কাল ইতি । অতএবেতি । তুল্যবলত্বমন্যূনানতিরিক্তবিষয়কত্বেন অশৌচ-
 দেয়ত্বপ্রতিপাদকমিতি একোদ্দিষ্টং মৃতাহনীত্যাদি সামান্যশাস্ত্রম-
 শৌচেহপি দেয়ত্বপ্রতিপাদকমপ্রমাণং স্যাদিত্যর্থঃ । সামান্ত্রজ্ঞানসোতি ।
 মৃতাহনাত্রং সামান্যং তজ্জ্ঞানস্যশৌচেতরমৃতাহে একদেশে প্রামা-
 ণ্যেহপি প্রামাণ্যাদিত্যর্থঃ । কৃষ্ণল ইতি । কৃষ্ণলঃ সুবর্ণমাষঃ হস্তেরব-

कृत्वा दश्यादिवचनावकाश इत्याह न ह्यन्या वै कदाचनेति ।
तदेतच्छिष्याम् । अमावास्यादिमृताहकर्तव्यस्य साग्नि-
कर्तव्यस्य च प्रत्यादिकश्राद्धस्य पार्वणविधिना क्रियमाण-
श्राप्यशौचपतितस्य एकोद्विष्टधर्मानतिदेशात् । अशौ-
चापगमे नानुष्ठानं श्रात् किञ्च अमावास्याश्राद्धधर्मग्राहि-
त्वात् नित्यश्राद्धवल्लोप एव स्यात् । तदा च सकलशिष्टा-
चारविरोधः श्रात् । किञ्च प्रेतश्राद्धेतरसकलश्राद्धानां
सूतके पशुदसुत्वात् सांवत्सरिकस्याप्युपदेशात् एव
सूतकपशुदसुत्वात् ज्ञाते तद्विरोधात् कथमतिदेशात् सूतके

यातसा कृष्णे वैतुष्यरूपद्वारवाधेन नित्यमनुष्ठाने इत्यर्थः । त्रीहि-
कार्थ्येति । अयमर्थः । त्रीहीन् वहतीति श्रुतेः त्रीहिपदे यवादिनाधार-
णार्थं नियोगसाधनद्रव्यत्वेन लक्षणा नियोगसाधनस्य कृष्णत्वं अपरेदिति
दिदिनि । कृष्णमपि तत्र च द्वारवाधान्नित्यमवधातवाधेऽपि त्रीहीन् वहतीति
सामान्यशास्त्रस्य त्रीहियवादावेकदेशे प्रामाण्यात् प्रामाण्यम् । यथेति
पदावहनीयेति यवादिति पदे जुहोतीति विशेषविधिना यज्जुहोति
तदावहनीये इति सामान्यशास्त्रस्यार्थो हवनसामान्याबोधकसा सामान्या-
विशेषन्यायात् पददहनेतरहवनविषयकत्वं यथा तथात्रापि देये
पितृणां श्राद्धे त्रिति विशेषविधेर्माहे एकोद्विष्टविधारकस्य
सामान्यशास्त्रस्य शौचेतरपरमस्य तत् कृतस्यशौचे देयत्वमित्यर्थः ।
पशुदसुत्स्येति । अमावास्यादिपार्वणविधिः पशुदसुत्विधिः प्रेतपिण्ड-
क्रियावर्जमित्यनेन एकोद्विष्टं मृताहनीति अपशुदसुत्विधिः । तथा
द्वयोरेवाशौचेतरपरत्वे प्रेतपिण्डक्रियावर्जमित्यनर्थकं स्यात् मृताह-
कोद्विष्टविधेरशौचेतरपरत्वेन सर्वदैवाप्राप्तेः । भवन्मते प्रति-
प्रसददैकल्यात् एवं तन्मूलकं देय इति विशेषणमप्यनर्थकं स्यादित्यर्थः ।

সাংবৎসরিকস্য দেয়তা । কিঞ্চ শ্রেতপিণ্ডক্রিয়াপদং
 শ্রেতপিণ্ডদান এব মুখ্যং শ্রাদ্ধপরত্বে লক্ষণাপ্রসঙ্গাৎ ।
 দেয়ে পিতৃণামিত্যান্থথা ব্যাখ্যাস্যামঃ । সূতকमध्ये দেয়-
 মপ্যদেয়মিতি ন নির্বন্ধসহম্ । ইদং পুনরুচ্যতে । দেয়
 ইতি বিশেষণবলাৎ বিঘ্নে চাবিঘ্নেহপ্যবশ্যদেয়শ্রাদ্ধে
 যদাশৌচাত্ম্যো বিঘ্ন উৎপন্নস্তদা তদশৌচান্তে তিথৌ
 দেয়ং ন ক্বৈকাদশী প্রতীক্ষণীয়া । অতএব ন ত্বন্যা বৈ
 কদাচনেতি প্রতিমেধঃ । অন্তথাহপ্রাপ্তত্বেন নিষেধানু-
 পপত্তেঃ । বিঘ্নে চ যুতাহসম্বন্ধিশ্রাদ্ধস্ত দেয়তা লঘুহারী-
 তেনোক্তা নামাবান্তাদিশ্রাদ্ধস্যেতি সৰ্ব্বমনবদ্যম্ ॥ ১৭০ ॥

অথ শ্রাদ্ধাধিকারিণঃ । মরীচিঃ । যুতে পিতরি

ঋষ্যশৃঙ্গবচনবিরোধাদিতি । তদশৌচে ব্যতীতে ত্বিত্যনেন বিরোধাদি-
 ত্যর্থঃ । ন ত্বন্যা বৈ কদাচনেতীতি বর্ণয়ন্তীতি পূৰ্ব্বোক্তেনাঘরঃ ।
 নিত্যশ্রাদ্ধবদিতি । অহরহঃক্রিয়মাণশ্রাদ্ধবদিত্যর্থঃ । ননু দেয়বচনান্তথা-
 নুপপত্ত্যা লক্ষণাহবশ্যং বাচ্যেত্যত আহ দেয়ে পিতৃণামিতি । ন নির্বন্ধ-
 সহমিতি । ন বিচারসহমিত্যর্থঃ । তথাহি ভবন্নতে সামান্যশাস্ত্রাণা-
 শৌচমধোহপি দেয়ত্বে বোধিতে তদশৌচে ব্যতীতে ত্বিত্যনেন দেয়ত্ব-
 প্রতিপাদনং ন সম্ভবতি বিরোধাৎ । অশৌচमध्ये চ নিত্যমনুষ্ঠানে
 সামান্যশাস্ত্রাণাং তদংশে সামান্যশাস্ত্রস্য বজ্রলেপত্বাচ্ছেতি । কেচিৎ
 তু দেয়ে পিতৃণামিতি বচনে দেয়ত্বান্যথানুপপত্তিরেব প্রাপ্তক্ৰব্যাখ্যান-
 বীজমুক্তং তন্ন বক্ষ্যমাণরীত্যন্যথানুপপত্তে তদা সৰ্বমেব পূৰ্ব্বোক্ত-
 ব্যাখ্যানমপাস্তমিতি ব্যাচখ্যুঃ । অবশ্যং দেয় ইতি আবশ্যকার্থে
 প্রকৃতিপ্রত্যয়বিধানাদিতি ভাবঃ । লঘুহারীতেনোক্তেতি । শ্রাদ্ধবিঘ্নে
 সমুৎপন্নে ইতি লঘুহারীতেনোক্তেত্যর্থঃ ॥ ১৭০ ॥

শ্রেতশ্রাদ্ধপ্রসঙ্গাৎ তদধিকারিণো নিরূপয়তি অথেতি । প্রমীতশ্চেতি ।

পুত্রেন ক্রিয়া কার্য্যা বিধানতঃ । বহবঃ সূর্যেদা পুত্রাঃ
 পিতুরেকত্র বাসিনঃ ॥ সর্বেষাম্তু মতং কৃত্বা জ্যেষ্ঠেনৈব
 তু ষৎ কৃতম্ । দ্রব্যেণ চাবিভক্তেন সর্বেষেব কৃতং
 ভবেৎ ॥ পুত্রেণেত্যবিশেষাৎ সর্বেষামধিকারঃ । পুত্রে-
 ণেত্যেকবচনমবিবক্ষিতম্ । প্রমীতস্য পিতুঃ পুত্রৈঃ শ্রাদ্ধং
 দেয়ং প্রযত্নত ইতি । বক্ষ্যমাণবৃহস্পতিবচনাৎ । সর্বেষাং
 পৃথগনুষ্ঠানপ্রাপ্তাবাহু বহবঃ স্মরিতি । একত্র বাসিনো-

অত্র প্রযত্নত ইত্যভিধানাৎ প্রেতকৃত্যেবু সপিণ্ডীকরণান্তেষু পুত্রস্য নিত্যা-
 ধিকার ইত্যুক্তমিতিসংপ্রদায়ঃ । তদসং সপিণ্ডনোত্তরপার্কণাদাবপি পুত্রস্য
 নিত্যাধিকারাৎ বিশেষাভিধানবৈফল্যাৎ কিন্তু প্রযত্নতঃ প্রকর্ষণেত্যর্থঃ ।
 এবঞ্চ যত্রৈতি এতেন জ্যেষ্ঠেন সপিণ্ডনাস্তুকৃত্যেবু বিদেশস্থকনিষ্ঠেন কৃত-
 দ্রব্যার্পণানুমতিনা পুনঃ পিণ্ডদানমারভ্য সর্কং কৰ্ম্ম কার্য্যমিত্যুক্তম্ । ন চ
 প্রেতত্বাভাবাৎ কথং প্রেতকর্মেতি বাচ্যং পুত্রস্য নিত্যাধিকারাৎ ।
 অকরণে প্রত্যবায়ং অপ্রাপ্তপ্রেতভাবানামিবাৰশ্যানুষ্ঠেয়ত্বাৎ । ষৎ তু ।
 প্রথমেহহনিষো দদ্যাৎ প্রেতারান্নোদকে দ্বিজঃ । যত্নানবসু চান্নেষু স এব
 প্রদদাত্যপি ॥ ইতি বচনম্ । তত্রৈবকারোহপিকারশ্চাভিন্নক্রমে সোহপি
 দদ্যাদেবেত্যর্থঃ । অন্তথাপি সর্কবৈয়র্থ্যাৎ । অতএব বাশিষ্ঠমহর্ষিণাধিষ্টি-
 তেন ভরতেন দত্তেহপি পুরকপিণ্ডে শ্রীরামেণ পুনঃ পিণ্ডো দত্ত ইতি রামা-
 রণে বাণ্মীকিমহর্ষিবচনং সঙ্গচ্ছতে যথা । ঐন্দ্রং বদরোমিশ্রং পিণ্ডাকং
 দর্ভসম্ভবে । ন্যূপ্য পিণ্ডাংস্ততো রাম ইদং বচনমব্রবীৎ ॥ ইদং ভুংক্ষু
 মহারাজ প্রীতো যদশনা বসম্ । যদন্নপুরুষো রাজংস্তদন্নঃ পিতৃদেবতাঃ ॥
 ইতি । এবঞ্চ জ্যেষ্ঠস্যাপাটবাদিনাহশক্তৌ তদানীমধিকারিণা কনিষ্ঠেন
 সপিণ্ডনাস্তুকৃত্যেবু অনুমতিদ্রব্যার্পণবিধানাভাবাৎ প্রত্যবায়পরীহা-
 রার্থং জ্যেষ্ঠেনাপি ন পুনঃ সর্কং কৰ্ম্ম ক ও ব্যমেবেতি সম্প্রদায়ঃ । স্মার্তাজ্ঞ ।
 দেশান্তরাদাবন্নমিতি দ্রব্যার্পণয়োরাভাবেহপি ন পৃথক্ শ্রাদ্ধম্ । পৃথদ্টৈনব

इविभक्तधनाः । एकत्र वासिन इत्यनेन प्राप्ते द्रव्येण
 चाविभक्तेनेति ग्रहणं विभक्तधनानामपि श्राद्धीयद्रव्ये-
 णाविभक्तेन पुनः कृतसंश्लेषेणापृथगेव श्राद्धं दर्शितम् ।
 अतएव शब्दः । यद्येकजाता बहवः पृथक् क्षेत्राः
 पृथक् धनाः । एकपिण्डाः पृथक् शोचाः पिण्डस्त्वावर्तते
 त्रिषु ॥ पृथक्क्षेत्रा विजातीयमातृजाताः । एकपिण्डा
 एकमेव पिण्डं दह्यारित्यर्थः । पृथक्शोचा विजातीय-
 मातृसम्बन्धेन पृथक्शोचभागिनः । पिण्डस्त्वावर्तते त्रिष्विति
 सपिण्डता त्रिषु पुरुषेष्वेव भवतीत्यर्थः । ततश्चावि-
 भक्तधनानां पुत्राणां सर्वानुमत्या विभक्तधनानामपि
 श्राद्धीयद्रव्यसंश्लेषेण ज्येष्ठ एव श्राद्धं कुर्यात् । नन्वेवं
 कनीयसामप्याधिकारादकरणे प्रत्यवायः आदित्यत्राह ।
 सर्वैरेव कृतं भवेदिति सर्वेषामेवानुमतिद्रव्यार्पणद्वारा

श्रुताः कुर्याः पृथग्द्रव्या अपि कर्त्तव्यं ॥ तथा । प्रवर्तयति यो मोहात्
 क्रियामनाप्रवर्तिताम् । विधिभ्रमेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ तस्मात्
 प्रेतक्रिया येन केनापि च कृतो यदि । न तां प्रवर्तयेत् प्राज्ञः सतां
 धर्ममनुस्मरन् ॥ इत्यादिना पृथक् करणनिषेधात् । सर्वैवास्तु मृतं कृतेति
 द्रव्येण चाविभक्तेन च तेषामेतदेव कर्तव्यमिति प्रतिपादितं न तत्रद-
 तावे पृथक्श्राद्धं विधातुरकलनापत्तेः । अतएव संवत्सरप्रदीपे
 हलायुधेनोक्तं यदि वैमात्रेयः कनिष्ठोऽग्निमान् ज्येष्ठश्च निरग्निस्तदा
 दर्शादवर्त्तु कनिष्ठेन सपिण्डेन कृते सपिण्डेन ज्येष्ठेन पुनर्नावर्तनीयं
 पृथक्करणनिषेधात् । एवं कनिष्ठस्य वृक्ष्युपनिपातेऽपि बोद्धव्यम् ।
 एतच्च ज्येष्ठस्य विदेशश्चेत् कनिष्ठे स्वदेशस्थिते तद्द्वारेव सपिण्डेन
 कारयितव्यमिति । श्राद्धचिन्तामणावपि यद्यपि । अकृत्वा प्रेतकार्याणि

श्राद्धनिष्पादनेन प्रत्यावायपरिहारादिकलसिद्धिः । सत्या-
 प्याधिकारे न पृथगनुष्ठानं वचनादित्यर्थः । एवञ्च यत्र
 देशान्तरादावनुमतिद्रव्यसंग्लेषयोरभावस्तत्र पृथगेव
 श्राद्धं अन्यथा प्रत्यावायपरिहारो न स्यात् । एतच्चा-
 पृथगनुष्ठानं सपिण्डीकरणपर्यन्तं तदूर्कं अविभक्तानाम-
 नियमो विभक्तानां पृथगेव । यथा लघुहारीतः । सपि-
 ण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश । पृथङ् नैव सूताः
 कुर्याः पृथग्द्रव्या अपि क्वचिद् ॥ सपिण्डीकरणान्तानीति
 विशेषणं सपिण्डीकरणदूर्कं पृथक् श्राद्धं विभक्ताना-
 मविभक्तानाञ्च दर्शयति । अतएव व्यासनान्ना वचनं
 पठ्यते । अर्वाक् संवत्सराज्जेयर्थः श्राद्धं कुर्यात्
 समेत्य च । उर्कं सपिण्डीकरणं सर्वे कुर्याः पृथक्
 पृथक् ॥ १११ ॥

प्रेतस्य धनहारकः । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं नियतकरेत् ॥
 इति शब्दवचनेन सर्वेषामेव पुत्राणां प्रेतश्राद्धकरणमायाति तथापि
 स्त्रीस्त्रीयधनद्वारा तत्कारयितव्यम् । सर्वेषाञ्च मतं कृत्वेति लघुहारीतवच-
 नादित्युक्तमिति प्राहः । एवञ्चेतन्मते बालकब्राह्मुरिव विदेशशुभ्राद्रीनां
 प्रत्यावायपरिहारः स्वयमनुध्याय सपिण्डीकरणं कर्तव्यमिति । प्राक्च चिर-
 कालीनापाटवसंस्तानां द्रव्यार्पणानुमती विधाय कालद्वारा ज्येष्ठेनापि
 सपिण्डीकरणं कारयितव्यम् । ततः पश्चात् पाटवे सति पुनर्नावर्तनीय-
 मिति प्राहः । ननु मरौचिवचने सामान्यतोऽभिधानां प्रेतक्रियावत्
 सपिण्डीकरणोऽपि प्राणामेवापृथक् कर्तव्यमस्त्वित्याशङ्क्याह एतच्चेति । सपि-
 ण्डीकरणं पृथगनुष्ठाने प्रमाणमाह यथेति । सपिण्डीकरणान्तानीति
 अन्यथा सपिण्डीकरणश्राद्धानामप्यपृथगनुष्ठाने तद्विशेषणोपादानमव्याव-

নম্ববিভক্তানামপৃথগেব দৈবপিত্র্যকৃত্যমাহ বৃহস্পতিঃ ।
 একপাকেন বসতাং পিতৃদেব দ্বিজার্চনম্ । একং ভবে-
 দ্বিভক্তানাং তদেব স্যাৎ গৃহে গৃহে ॥ তথাচ মনুঃ । এবং
 সহ বসেয়ুর্বা পৃথগ্বা ধর্মকাম্যায়া । পৃথগ্বিবর্ধতে ধর্মস্তু-
 স্মাদ্ধর্ম্যা পৃথক্ ক্রিয়া ॥ অত্র বিভাগস্য পৃথগ্ধর্মনিমিত্ততা-
 প্রতীতেরবিভাগে পৃথক্ভং নাস্তীত্যবগম্যতে । সত্যং
 বিভাগে পৃথগনুষ্ঠানং নিয়তং অবিভাগে চানিয়তমি-
 ত্যেৎপরমিদং বচনদ্বয়ম্ । ততশ্চাবিভক্তানাং সপিণ্ডনা-

র্ভকতয়া ব্যর্থং স্যাদिति ভাবঃ । তথাচ সপিণ্ডীকরণান্তু বিশেষপরলঘু-
 হারীতৈকবাক্যতয়া সামান্যমপি মরীচিবচনং সপিণ্ডীকরণান্তুকৃত্য-
 বিশেষপরমিতি ভাবঃ । অবিভক্তানামনিয়মশ্চাগ্রে বক্ষ্যতে ॥ ১৭১ ॥

একপাকেন বসতামিতি । অবিভক্তানামিত্যর্থঃ । পৃথগ্বিবর্ধতে ইতি ।
 যদিপি সহবাসেহপোকেনৈব কর্মণা ধর্মোৎপত্ত্যা পার্থক্যে ধর্মবৃদ্ধির-
 নুপপন্না তথাপি পার্থক্যে স্বস্থাসাধারণধনেন ধর্মকর্মকরণাদতিশয়-
 ধর্মপ্রাপ্তিরেব ধর্মবৃদ্ধিঃ । পৃথগনুষ্ঠানে ফলাতিশয় ইতি । নব্যাস্ত বৃহ-
 স্পতিবচনে বিভক্তা ইতি বিশেষাভিধানাৎ অবিভক্তানামপৃথগেব শ্রীক্বেৎ
 বিভক্তানাঙ্ক পৃথগেবেতি । তথাচ শঙ্কঃ । বিভক্তা অবিভক্তা বা কুযু যঃ
 শ্রীক্বেৎদৈবকম্ । মঘাস্ত চ তথান্যত্র নাধিকারঃ পৃথগ্বিনা ॥ অদৈবকং
 সাংবৎসরিকং মঘাশ্রীক্বেৎ পৃথগেব সর্বে কুযু যঃ । অন্যত্রোম্যাসা-
 শ্রীক্বেদৌ পৃথগ্বিনা নাধিকারোহতোহ পৃথগেব কুযু যরিত্যর্থঃ । একো-
 দ্বিষ্টস্য তু বিভক্তাবিভক্তসাধারণং পৃথক্কারণম্ । একোদ্বিষ্টস্ত কৰ্ত্তব্যং
 পাকেনৈব সদা স্বয়ম্ । ইতি লঘুহারীতেনাপি স্বয়মেবেত্যেনান্যদ্বারা
 নিষেধাৎ । যস্ত সপিণ্ডীকরণান্তানীতি বিশেষণাৎ পৃথগনুষ্ঠানস্বরসঃ ।
 স বিভক্তবিষয় এবেতি । শ্রীক্বেচ্চিত্তামণ্যাদিসম্মতমপ্যেতৎ শিষ্টাচারো-

दूष्कर्मपृथगनुष्ठानेऽपि धर्मसिद्धिः पृथगनुष्ठाने फलाति-
शयः । विभक्तानां पृथगनुष्ठानमेव सपिण्डीकरणान्तानीति
विशेषणस्वरसां सिद्धम् । ज्येष्ठश्चात्र सकलपुत्रापेक्ष-
यात्रोत्पन्ने । आहो । दैवर्षिपितृर्णपरिहारकत्वेन
तस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वात् । अतएव विभागं प्रक्रम्य
मनुः । ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितामनुष्यैश्च स तस्माल्लक्ष्मणमर्हति । एवं भूतज्येष्ठा-
भावेऽपि विभक्तानामविभक्तानां सपिण्डीकरणान्तम-
पृथगेव श्राद्धं लघुहारीतवचनात् किञ्च कर्तुरनियमः ।

हप्येतादृशेवेति व्याचक्षुः । कर्तुरनियम इति । स्वप्नेत्रे संश्रुतारोक्त
स्वयमुत्पादयेत् त्वं यम् । तमोरसं विजानीयात् पुत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
ऋतसो धर्मपत्नीञ्ज इत्यादिशब्दाश्च ब्रह्म्यादिचरणात् सर्वेषां पुत्रस्य
तुल्यत्वात् । ज्येष्ठस्य तु सर्वेषां मत्तं कृतेति मरीचिवचनात् सर्वदा
वाधिकार इति भावः । अतएव ज्येष्ठस्य कृतादिनानधिकारे निरन्तरकाल-
कर्तव्येण मोक्षश्राद्धेण कनीयसाप्याधिकार इति कर्तव्येणोप्युक्तम् ।
वस्तुतस्तु ज्येष्ठाभावे जीवदपेक्ष्य ज्येष्ठस्यैवाधिकारः । अथवा ज्येष्ठस्य
करणेनैव सर्वेषां प्रत्यवारपरिहारात् तदभावे सर्वेषां पृथगनु-
ष्ठानं स्यादकर्तव्यं प्रत्यवायो वा स्यादतो मरीचिवचने ज्येष्ठपदं
जीवदपेक्ष्यज्येष्ठसाधारणपुत्रपरमेव सकलज्येष्ठाभावे तु सर्वकनिष्ठे-
नापि कर्तव्यं पुरहेन तस्याप्याधिकारिज्ञादिति सूधीभिर्विभाव्यम् ।
प्रचेतोवचने क्रमेणोक्तः केवलं पिण्ड एवोक्तः । तत्र क्रमव्यवस्थामाह
व्यवस्थानाहेति पुत्रेषु विद्यमानेष्विति । अत्र स्वधापदं सपिण्डीकरणान्त-
कर्णपरम् । अतएव पुत्रेष्विद्येत्तद्वचनानन्तरम् । अपुत्रस्य च वा पुत्री सापि
पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दर्शयैतानेकाहेनैव निर्वर्षेत् ॥ इत्यु-
क्तम् । अतएव । नैतत् पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांशेच पितामहः । इति

ভ্রাতাদীনাংমধিকারমাহ প্রচেতাঃ । পুত্রো ভ্রাতা পিতা
 বাপি মাতুলো গুরুরেব চ । এতে পিণ্ডপ্রদা জ্ঞেয়াঃ
 সগোত্রাশ্চৈব বান্ধবাঃ ॥ বান্ধবাঃ মপিণ্ডাঃ । ব্যবস্থা-
 মাহ গোতমঃ । পুত্রাভাবে মপিণ্ডা মাতৃমপিণ্ডা বা
 শিষ্যাশ্চ দ্যুতধস্তদভাবে ঋত্বিগাচার্যো । এতেন পুত্রসদ্বা-
 বেহন্যস্যানধিকারঃ । অতএব ঋত্বিশৃঙ্গঃ । পুত্রেষু বিদ্যা-
 মানেষু নান্যৎ বৈ কারয়েৎ স্বধাম্ । বহুবচনাৎ সকল-
 পুত্রাধিকারঃ । মাতৃমপিণ্ডা মাতুলাদয়ো বাশব্দাৎ মপি-

বচনে এতৎপদস্বরসাৎ । তদুত্তরক্রিয়াসু পুত্রসদ্বেহপি পৌত্রাদ্যধিকার
 ইতি ধর্ম্মশ্রীপঃ । অতএব দ্বিত্বাদীনাংমপি সাংবৎসরিকাচরণং
 লোকে দৃশ্যতে । অত্র চ পুত্রার্থিত বহুবচনাৎ দ্বাদশবিধপুত্রগ্রহণম্ ।
 এষামধিকারক্রমমাহ বাজ্রবক্ষ্যঃ । ঔরসো ধর্ম্মপত্নীজস্তুৎসমঃ পুত্রিকা-
 স্মৃতঃ । ক্ষেত্রজঃ ক্ষেত্রজাতস্ত সগোত্রেণেতরেণ বা । গৃহে প্রচ্ছন্ন উৎ-
 পন্নো গৃহজস্তু স্মৃতঃ স্মৃতঃ । কালীনঃ কন্যকাজাতে মাতামহস্মৃতে মতঃ ।
 অক্ষতায়ান্ ক্ষতায়ান্ বা জাতঃ পৌনর্ভবঃ স্মৃতঃ । পিণ্ডদোহংশহর-
 শ্চৈবাৎ পুর্স্বাভাবে পরঃ পরঃ । সজাতীয়ে স্বয়ং প্রোক্তস্তনয়েষু ময়া
 বিধিঃ ॥ ইতি । অত্র পরিণীতক্রিয়াদিপুত্রাণামৌরসদেহপি নাধিকারঃ ।
 সজাতীয়ে স্বয়ং প্রোক্ত ইত্যপসংহারাত্ । পুত্রিকাস্মৃত ইতি পুত্রিকারঃ
 স্মৃত ইতি নার্থঃ । তস্য পৌত্রত্বাৎ কিন্তু পুত্রিকৈব স্মৃত ইত্যর্থঃ । অত-
 এব । আজ্যং বিনা যথা তৈলং সক্তিঃ প্রতিনিধীকৃতম্ । তথৈকাদশ পুত্রাঃ
 স্যুঃ পুত্রিকৌরসয়োবি'না ॥ ইতি বৃহস্পতিনা একাদশপুত্রাদৌ পুত্রিকারা
 এবাধিকার উক্তঃ । ধৌ বিহারৈকাদশত্বক্ পারশবেন ত্রয়োদশপুত্রেণ
 সহ । তথাচোক্তম্ । ষং ব্রাহ্মণস্ত শূদ্রায়ান্ কামাতুংপাদরেৎ স্মৃতম্ । স
 পরিব্রেশবস্তস্মাৎ পারশবঃ স্মৃতঃ ॥ ইতি । মাতামহস্মৃত ইতি । অদত্তায়াক্ত
 নো জাতো দৈবযোগাৎ পিতৃগৃহে । ন কালীনস্মৃতস্তস্য বস্য সা দীয়তে

पुत्राभावे ज्येष्ठाः । तदभावे शिष्यस्तदभावे श्वश्रुक् तद-
भावे आचार्याः पुत्राभावे सपिण्डा इत्यत्र पत्न्याभावे
सहोदराभावे इति बोधायम् । सहोदराधिकार उक्तः ।
आदिपुराणे । भ्रातृभ्राता श्वश्रुक्रे तद्वार्या चेन्न
विद्यते । तस्य भ्रातृश्वश्रुक्रे वस्य नास्ति सहोदरः ॥
अत्र भ्राता कनिष्ठो ज्येष्ठश्चाविशेषात् नानुजस्य तथाग्रज
इति ह्येतादृशपरिशिष्टे कनिष्ठभ्रातृसद्व्यवधिष्यत् एवम्
भ्रातृरभावे भ्रातृपुत्रोऽधिकारीति दर्शितम् ॥ ११२ ॥

पुत्रः ॥ अकृतारामिति । अकृतयोन्यात् कृतयोन्यात् वा पुनरुदात्तात्
कृतो जनकस्य श्रुत इत्यर्थः । क्रीत इति । पुत्रार्थः क्रीत इत्यर्थः ।
एषां सजातीयानामेव पुत्राणां श्राद्धाधिकारे क्रमोऽयमुक्तः । देवा-
र्पणानुमितिद्वारा तु सजातीयानां विजातीयानां सर्वेषामेव द्युगपदे-
वाधिकारः ऋषयश्चरुहस्पतिवचनयोः पुत्रत्वाविशेषेण प्रतिपादकत्वात्
बहवचनत्वात् । एवमभावे एषां पुत्राणां तदभावे पौत्राणां क्रमेणाधि-
कारः । पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वेति वक्ष्यमाणविष्णुपुराणवचनाकन-
हारिहृत् । सहोदराभावे चेति । भ्रातृपुत्राभावे इत्यपि बोधायम् ।
तस्य भ्रातृश्वश्रुक्रे वस्य नास्ति सहोदर इत्यनेन सहोदराभावे भ्रातृ-
पुत्राधिकारबोधनात् । नास्ति सहोदर इत्यत्र वैमात्रेराभावोऽपि
बोद्धव्यः । एतेन सहोदरपदोपादानात् सहोदरासङ्घ एववैमा-
त्रेरसङ्घेऽपि सोदरपुत्राधिकार इति हारिलभोक्तुं निरस्तम् । वैमात्रेय-
स्यापि भ्रातृपदार्थत्वेन भ्रातृभ्राता श्वश्रुक्रे इत्यनेन वैमात्रेयाधि-
कारस्यापि प्रागुक्तस्तदनुबोधेन उक्तार्थे सोदरपदस्य वैमात्रेयो-
पलङ्ककत्वात् । एतेन स्मृत्पर्यायत्वाभावे वैमात्रेयाधिकार इति मिश्रमत-
मप्यपास्तम् । पत्न्याभावे भ्रातृरधिकारात् वैमात्रेयस्यापि भ्रातृपदार्थ-
त्वात् । अविशेषादिति । अगुथा भ्रातृपदस्य संज्ञाचापत्तेः । कनिष्ठाभा-

অত্র সোদরাভাবে সাপত্ন্যভ্রাতা সোদরভ্রাতৃপুত্রা-
 ভাবে সাপত্ন্যভ্রাতৃপুত্রঃ তয়োরপি ভ্রাতৃভ্রাতৃপুত্রশব্দার্থ-
 ত্বাৎ । পত্ন্যভাবে সহোদর ইত্যত্র দুহিত্রভাবেহপি বোদ্ধ-
 ব্যাঃ । যথা ঋষ্যশৃঙ্গঃ । অপুত্রস্য চ যা পুত্রী সৈব পিণ্ড-
 প্রদা ভবেৎ । তথা মনুঃ । অঙ্গাদঙ্গাৎ সম্ভবতি পুত্রব-
 দ্ধুহিতা নৃণাম্ । তস্ম্যামানি তিষ্ঠন্ত্যাং কথমন্তো ধনং
 হরেৎ ॥ ননু পুত্রাভাবে দ্বয়োরধিকারপ্রতিপাদনাৎ পত্ন্য-
 ভাবে দুহিতুরিতি কথং লভ্যতে । উচ্যতে । পুত্রাভাবে
 পত্ন্যা ধনগ্রহণাধিকারাৎ তস্ম্য চোপকারকত্বব্যাপ্তত্বাৎ ।
 পিণ্ডদানাদিকক্ষেপকারঃ । অতঃ পত্ন্যা দুহিতৃতো মুখ্যং
 পিণ্ডদাতৃত্বম্ । তথা যাঞ্জুবন্ধাঃ । পত্নী দুহিতরশ্চৈব
 পিতরৌ ভ্রাতরস্তথা । তৎসত্তো গোত্রজো বন্ধুঃ শিষ্যঃ
 মন্ত্রক্চারিণঃ ॥ এমামভাবে পুত্রস্য ধনভাগুভরোত্তরঃ ।

বেহপি জ্যেষ্ঠস্যানধিকারাপত্তেষ্চ তদধিকারপ্রতিপাদকবিশেষবচনা-
 ভাবাদিতি ভাবঃ ॥ ১৭২ ॥

অত্রোক্তি । সহোদরাভাবে সাপত্ন্যভ্রাতা তদভাবে সহোদরভ্রাতৃপুত্র-
 স্তদভাবে চ সাপত্ন্যভ্রাতৃপুত্র ইত্যর্থঃ । এতেন সোদরভ্রাতৃপুত্রাভাবে
 ইতি হারলতোক্তং নিরসম্ । আদিপুরাণে সামান্যতঃ সোদরাভাব এব
 ভ্রাতৃপুত্রাধিকারস্যোক্তত্বাৎ উপকারাতিশয়েন প্রাক্ তদধিকারসৈব-
 যুক্তত্বাচ্চ । দুহিত্রভাবেহপীতি । তেন পত্ন্যভাবে দুহিতা তত্রাপ্যাদাব-
 দত্তা মগোক্তত্বাৎ ততো বাগ্দত্তা তদনন্তরং পরিণীতেতি ক্রমঃ । দ্বয়োরধি-
 কারেতি । শব্দবচনে পুত্রাভাবেপত্ন্যা ঋষ্যশৃঙ্গেন চ পুত্রাভাবে দুহিতুরধি-
 কারস্য প্রতিপাদনাৎ । পত্ন্যভাবে দুহিতুরিতি ক্রমঃ কথং ন লভ্যতে
 ইত্যর্থঃ । অত্র নব্যাঃ । ভ্রাতুঃ প্রাক্ দুহিতুশ্চ পশ্চাৎ দৌহিত্রস্যাধি-

স্বর্জাতস্য হপুত্রস্য সর্ববর্ণেষু বিধিঃ ॥ ননু পুত্রসদ্বা-
বেহপি পত্নীদুহিত্রোরধিকারঃ প্রবর্ততে । যথা । অপুত্রা
স্ত্রী যথা পুত্রঃ পুত্রবত্যপি ভর্তরি । দদ্যাৎ পিণ্ডং জল-
কৈব জলমাত্রস্ত পুত্রিণী ॥ দুহিতা পুত্রবৎ কুর্যান্মাতা-
পিত্রোস্তু সংস্কৃতা । অশৌচমুদকং পিণ্ডমেকোদিকং
সদা তয়োঃ ॥ তন্ন এতয়োরমূলত্বাৎ সমূলত্বেহপি বাল-
দেশান্তরিতপুত্রসদ্বাববিষয়ঃ পত্ন্যাধিকারঃ দুহিত্রাধিকারশ্চ
পুত্রপত্ন্যভাববিষয়ো ভবিষ্যতি । ভ্রাত্ৰাদীনামনধিকারার্থঃ ।
ভ্রাতৃপুত্রাভাবে পিতা । পুত্রো ভ্রাতা পিতা বাপীতি
প্রচেতোবচনাৎ । তুল্যান্যায়তয়া মাতাপি । ন পুত্রস্য পিতা
দদ্যাতি চন্দোগপরিশিষ্টং ভ্রাতৃপুত্রসদ্বাববিষয়ম্ ।
স্ত্রিয়াশ্চ পুত্রাভাবে দুহিতা । অপুত্রস্য তু বা পুত্রীতি
স্ত্রীপুংসাধারণত্বাৎ ঋক্খগ্রহণাধিকারাস্ত । তদভাবে

কারঃ পার্শ্বপিণ্ডদাতৃত্বেন ভ্রাত্ৰাদিত্যে বালবৎসাদিত্যাহঃ । শ্রীদ্ধিচিন্তা-
মণৌ চ সকুল্যাভাবে দৌহিত্রাধিকারঃ । পার্শ্বপিণ্ডদাতৃত্বস্য পত্নী-
দুহিত্রবদকিকিংকরত্বেন তদন্যতয়া সম্বন্ধোৎকর্ষাদিত্যুক্তম্ । যুক্তমেতৎ ।
মাতামহানাং দৌহিত্রাঃ কুর্ষন্ত্যহনি চাপরে । তেহপি তেষাং প্রকুবন্তি
দ্বিতীয়েহহনি সর্বদা ॥ ইত্যাদিপুুরাণে মাতামহতুল্যতয়া দৌহিত্রস্য
প্রতিপাদনাৎ সকুল্যাভাবে দৌহিত্রাধিকারস্য স্ফুটত্বাদতত্রব কে-
নাপি মুনিম্বা সকুল্যাদেবাদৌ দৌহিত্রাধিকারো বিশিষ্য নাভিহিতঃ ।
পুত্রো ভ্রাতা পিতাপীতি । যদ্যপ্যত্র ভ্রাতৃপুত্রোন্মথো নাস্তি তথাপি তস্য
ভ্রাতৃশূতশ্চক্রে যস্য নাস্তি সহোদর ইতি বচনেনৈকবাক্যতয়া ভ্রাতৃ-
পদস্য ভ্রাতৃপুত্রোপলক্ষকত্বেন পুত্রো ভ্রাতা পিতা বাপীতি উক্তম্ ।
ভ্রাতৃপুত্রস্য পুত্রীতিদেশেন বলবত্বাচ্ছেতি মন্তব্যম্ । তুল্যান্যায়তয়েতি ।

सपत्नीपुत्रः तस्यापि पुत्रत्वस्वरणात् । यथा मनुः । बह्वी-
नामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वासुस्तान्तेन
पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्ननुः ॥ तदभावे पतिः । तदभावे
स्नुषा । यथा पुत्राभावे शङ्खः । भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्
भर्त्रे भार्या तथैव च । श्वशुरादेश्च स्नुषा चैव तदभावे
द्विजोक्तमः ॥ न भार्यायाः पतिर्दद्यादिति छन्दोगपरि-
शिक्तः दुहितृसपत्नीपुत्रसद्भावविषयम् । आदिग्रहणात्
श्वशुराः श्वशुरश्च च । तदभावे सपिण्डसमानोदकसगोत्र-
पितृवंशमातृवंशजाः । तदभावेऽसम्बन्धी द्विजोक्तमोहधि-
कारी । विष्णुपुराणे । पुत्रः पोत्रः प्रपोत्रो वा तद्वद्वा
ब्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जाय-

जनकत्वाविशेषादित्यर्थः । स्त्रीपुंससाधारणत्वादिति । षट्पद्यात्पुत्रस्येति
पुंलिङ्गनिर्देशोऽस्ति तथापि अद्वादद्वात् संभवतीत्यनेनैकवाक्य-
तराद्दोषवत्त्वेन दुहितुः पुत्रतुल्यातया पुंस्त्वमविवक्षितमिति भावः ।
ननु सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वस्वरणात् कथं दुहितुः पश्चात् तुल्याधिकार इत्या-
त्राह ऋक्थग्रहेणेति । कन्यायाः सपिण्डीपुत्रस्य च द्वयोरेव पुत्रत्वाति-
देशतोऽप्येवमपि कन्याया ऋक्थग्राहित्वेन बलवत्त्वात् प्रागधिकार इति
भावः । एकपत्नीनामिति । एकस्य पत्नीनामित्यर्थः । तदभावे पतिरिति
सपत्नीपुत्रस्य पुत्रातिदेशेन बलवत्त्वादिति भावः । हरिनाथोपाध्याया-
दयस्तु भार्यापिण्डं पतिर्दद्यादिति वाक्यस्योपदेशरूपस्य शीघ्रप्रवृ-
त्तिकतया बलवत्त्वात् बह्वीनामिति वाक्यस्य चातिदेशरूपतया बिलम्बप्रवृत्ति-
कत्वेन दुर्बलत्वात् सपत्नीपुत्रात् प्राक् पत्युर्धिकार इत्याहः । मिश्रमत-
मप्येतत् । तदसत् । पत्युर्धिकारे पुत्राभावस्यावश्यमधिकारितावच्छेद-
कतया तत्रातिदेशानुरोधात् आतिदेशिकसाधारणपुत्राभावस्यैव तद-

তে ॥ এষাগভাবে সর্বেষাং সমানোদকসন্ততিঃ । মাতৃ-
 পক্ষস্য পিণ্ডেন সস্বন্ধা যে জলেন বা ॥ কুলরয়েহপি
 চোচ্ছনে স্ত্রীতিঃ কার্য্যা ক্রিয়া নৃপ । সংঘাতান্তর্গতৈ-
 র্বাপি কার্য্যা প্রেতস্য সংক্রিয়া ॥ উচ্ছন্নবন্ধু ঋক্থাদা
 কারয়েদবনীপতিঃ । পূর্বক্রিয়া মধ্যমাশ্চ তথ্যৈচবোত্তরাঃ
 ক্রিয়াঃ । ত্রিপ্রকারাঃ ক্রিয়া প্রোতাস্তাসাং ভেদান্ শৃণুস্ব
 মে ॥ আদাহবার্য্যায়ুধাদিস্পর্শাদ্যন্তাশ্চ যাঃ ক্রিয়াঃ ।
 তাঃ পূর্বা মধ্যমা মাসি মাস্যেকোদিক্চসংজিতাঃ ॥
 প্রেতে পিতৃভূমাপন্ন সপিণ্ডীকরণাদনু । ক্রিয়ন্তে যাঃ
 ক্রিয়াঃ পিত্র্যাঃ প্রোচান্তে তা নৃপোত্তরাঃ ॥ পিতৃমাতৃ-
 সপিণ্ডৈশ্চ সমানসলিলৈর্নৃপ । সংঘাতান্তর্গতৈর্বাপি
 বাহ্না বা ধনহারিণা ॥ পূর্বাঃ ক্রিয়াস্তু কর্তব্য্যাঃ পুত্রাদৈ-

নচ্ছেদকভোপগমাং অন্যথা । পত্ন্যরনন্তরং সপত্নীপুত্রাধিকারো ভবেদভিম-
 য়েহপি ন স্যাৎ কিন্তু পশুরাদেশ্চ নৃপাচৈবেভোপদেশসা বলবত্ত্বাং স্মৃয়া
 এবাদাবধিকারপ্রাপ্তেঃ । এবমাত্মদেশিকপুত্রিকাপুত্রসত্ত্বেহপি পুত্র্যা এব
 পুংপ্রাক্লেহপ্যধিকারাপত্তেঃ । পুত্রাদ্যধিকারে তু মুখ্যপুত্রভাবস্যেবাব-
 ছেদকতাভঙ্গাদঙ্গাং সম্ভবতীতি মনুনাঙ্গোত্তবৎসেন বলবত্ত্বোক্তেঃ । অত-
 এব যদি সাম্যবলো ন স্যাৎ স্ততো দৌহিত্র এব বা । ইতি বৃহস্পতি-
 বচনব্যাখ্যানেন ঔরসপদেন পুত্রদৌহিত্রোরূপাদানম্ । স্তপদেন সপত্নী-
 পুত্রস্যোপাদানং অনয়োঃ প সত্বেন সৎসংস্কারকেন ইত্যুক্তম্ । জীমূত-
 বাহনেনাপীতি । স্মার্তাস্ত পুত্রপৌত্রপ্রপৌত্রাভাবে পত্নী তদভাবে দৌহিত্রা
 তদভাবে দৌহিত্রঃ তদভাবে সপত্নীপুত্রঃ তদভাবে পতিঃ তদভাবে স্মৃষেতি
 ক্রমমাত্তঃ । তদভাবে সপিণ্ডেতি । স্মৃষাভাবে সস্বন্ধসন্নির্কর্ষতারতম্যেন
 সপিণ্ডাস্তদভাবে সমানোদকাস্তদভাবে পিতৃবংশজা ভগিনীপুত্রাদয়ঃ ।

রেব চোত্তরাঃ । দৌহিত্রৈর্বা নরশ্রেষ্ঠ কার্যাস্তত্তনরৈ-
স্তথা ॥ যত্নানি তু কর্তব্যঃ স্ত্রীণামপুত্রাঃ ক্রিয়াঃ ।
প্রতিসংবৎসরং রাজনৈকোদ্দিক্টিবিধানতঃ ॥ বাশকঃ
পুত্রাভাবে পৌত্রস্ত তদভাবে প্রপৌত্রশ্রাধিকারার্থঃ ।
এতদপি সপিণ্ডনপর্য্যন্তং তদূর্দ্ধং তুল্যবদেব পুত্রপৌত্র-
প্রপৌত্রাণামধিকার ইতি । পিতামহঃ পিতুঃ পশ্চাদিতি
বচনে নিরূপিতম্ ॥ ১৭৩ ॥

যদ্যপি পুত্রাভাবে পত্নীদুহিত্রোরধিকার উক্ত তথাপি
পৌত্রপ্রপৌত্রয়োরভাবে বোদ্ধব্যঃ । পার্শ্বণপিণ্ডদাত্ত্বেন
তয়োরগ্রে রিক্ণহরত্বাৎ । তদ্বরা ভ্রাতৃসন্ততিরिति ।

মাতৃবংশজা মাতুলপুত্রাদয় ইত্যর্থঃ । তদভাবে সপিণ্ডেত্যাদ্যন্তে
প্রমাণমাহ বিষ্ণুপুরাণে ইতি । ব্যাচষ্টে । বাশক ইত্যাদি পুত্রাভাবে ইতি ।
তথাচ ব্যবস্থিতবিকল্পার্থ এবাত্র বাশকো ন ত্বেচ্ছিকবিকল্পার্থঃ । নৈতৎ
পৌত্রেণ কর্তব্যং পুত্রবাংশেৎ পিতামহঃ । ইতি পরিশিষ্টবচনাৎ ইতি
ভাবঃ । তদূর্দ্ধং সপিণ্ডনাং পবতঃ । তুল্যবদেবেতি পিতুঃ পিতামহাদী-
নাক্ শ্রাদ্ধে পিতৃব্যভ্রাতৃপুত্রাদীনাং তুল্যবদেবাধিকার ইত্যর্থঃ । পিত্রা
সহ পুত্রস্য তু ন পিতামহাদিশ্রাদ্ধে তুল্যবদধিকারঃ । সপিতুঃ
পিতৃকৃত্যেযু অধিকারো ন বিদ্যতে । ইতি বচনাৎ ॥ ১৭৩ ॥

যদ্যপীতি । তদভাবে তু পত্নীসাদিতি । অপুত্রস্য চ যা পুত্রীতি । শক্-
ঋক্খহাৰিত্তিরধিকার উক্ত ইত্যর্থঃ । ঋক্খহাৰিত্তাদিতি । পুত্রঃ পৌত্রঃ
প্রপৌত্রো বেতি বিষ্ণুপুরাণাচ্ছেত্যপি বোধাম্ । অতএব ন সংশয়ঃ ।
ঋক্খহাৰিত্তেন পৌত্রপ্রপৌত্রয়োৰ্বলবত্বাদিতি ভাবঃ । তদভাবেহস-
বর্ণা ইতি । সৰ্বণায়ান্ত প্রপৌত্রানন্তরমেবাধিকারবদিত্তি ভাবঃ । গৌত-
মেনোক্তা ইতি । শিষ্যা দ্যুস্তদভাবে ঋক্খিগাচার্য্যাবিত্তি গৌতমে-
নোক্তা ইত্যর্থঃ । তদভাবে ইতি । সতীর্থৈকতীর্থিনোরপ্যভাবে ইত্যপি

यथा पुत्राभावे पुत्रसन्ततिस्तथा भ्रातुरभावे भ्रातृसन्तति-
रिति प्रागप्युक्तम् । एवं सपिण्डाभावे सपिण्डसन्ततिः
समानोदक इत्यर्थः । एवं समानोदकाभावे समानो-
दकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः । एवमभावे मातृपक्षश्च मा-
तामहपक्षश्च पिण्डेन सम्बन्धाः सपिण्डा इत्यर्थः । तदभावे
मातृपक्षश्च जलेन सम्बन्धाः समानोदका इत्यर्थः । तद-
भावेऽसवर्णा परिणीता स्त्री । तदभावेऽपरिणीता । तद-

बोधम् । क्रमेणाचार्यनच्छिष्यधर्मभ्रातृकतीर्थिनः । इत्यनेन तयोरपि
धनग्राहित्वेन सञ्जातान्तर्गतापेक्षया बलवत्त्वात् । शब्दोक्त इति । तदभावे
द्विजोत्रम् इति शब्दोक्त इत्यर्थः । अधिकारिक्रम इति । आदावौ-
रसः ततः पुत्रिका ततः क्षेत्रजाद्याः सवर्णा याञ्जवक्त्याञ्जक्रमेणाधि-
कारिणः । एवमभावे तु । एषां पुत्रश्च पौत्रश्च पत्न्यपुत्रा च पुत्रिणी ।
अदत्ता द्रुहिता दत्तानुजो ज्येष्ठसुरोः सूतः ॥ वैमात्रेयोश्च तत्पुत्रः
पिता माता विमातरः । पितामहः स्त्रुषा चैव सपिण्डाः सन्निकर्षतः ।
सकुल्यगोत्रो द्रोहित्रो मातामहोश्च मातुलः । मातामहसपिण्डास्तु तत्-
समानोदकास्ततः ॥ भागिनेरोश्च जामाता श्वशुरः शिष्यश्चद्विजो ।
आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः । सपत्नीतनयः स्वामी स्त्रुषा-
पुत्रश्च परे सूताः ॥ इति सूत्र्युक्ताधिकारिणामुक्तक्रमेणाधिकारिक्रम
इत्यर्थः । अत्रापुत्रा पुत्रिणी अपुत्रिका द्रुहितेत्यर्थः । अदत्ता दत्तेति
द्रुहित्वात् क्रम उक्तः । वैमात्रेयोश्चेति तयोः सूत इत्यनन्तरं
षोडश्या पूर्वोक्तक्रमानुरोधात् । सपत्नीतनय इति तु कन्यापर्व्यास्ताभावे
स्त्रीश्राद्धाधिकारिण उक्ताः । पुत्रवदिति स्त्रुषापर्व्यास्तानामभावे पुरुषवदेव
स्त्रिया अप्याधिकारिक्रम इत्यर्थः । आगृधादित्यादिपदात् अग्यादीनां
ग्रहणं स्पर्शादित्यादिपदात् विष्णुनामकीर्तनादिसंग्रहः । पितृमातृसपि-
ण्डानय इति । उक्तक्रमेण प्राप्ताधिकारोऽवश्यं कुर्यादित्यर्थः । अवश्या-

ভাবে শিষ্যত্বিগাচার্য্যাঃ গোতমোক্তাঃ । তদভাবে সংঘা-
 তান্তর্গতঃ মঠব্রাহ্মণঃ । তদভাবেহসম্বন্ধী দ্বিজোত্তমঃ
 শঙ্খোক্তঃ । তদভাবে চোচ্ছন্নবন্ধোর্থনেন দ্বারা নৃপতিঃ
 কারয়েদিত্যধিকারিক্রমঃ । ক্রিয়াভেদে নাধিকারিনিয়ম-
 মাহ পূর্বাঃ ক্রিয়া ইতি । আদাহেতি । দাহাবধেরশৌ-
 চান্তবিহিতা বার্যায়ুধাদিস্পর্শাদ্যন্তাঃ বাস্তাঃ পূর্বাঃ ।
 মাসি মাসীত্যেকাদশাহাদিসপিণ্ডনান্তপ্রেক্রিয়োপলক্ষ-
 ণম্ । এতদ্ব্যক্তীকরোতি প্রেতে পিতৃহমাপনে সপিণ্ডীক-

করণলাভঞ্চ পূর্ববচনেনাধিকারসিদ্ধাবপি পুনশ্চারস্তাৎ সিদ্ধৌ সত্য-
 মারস্তোনিয়মায়েতি ন্যায়াৎ । অনিয়ম ইতি । পুনরারস্তাৎ পুত্রাদৈ-
 রেব চেতি । অত্র চকারস্য উত্তরাশ্চেতি ভিন্নক্রমেণ যোজনয়া তৎসমু-
 চ্চিতমধ্যমক্রিয়াস্বপি তেষাং নিয়তাধিকার ইতি বোধ্যম্ । ভ্রাতৃসন্ততি-
 পর্যন্তা ইতি । পুত্রাদৈরেবেত্যেকারণে পূর্বোক্তবচনোক্তাধিকারিণাং
 মধ্যে পূর্বক্রিয়াধিকারনিয়তানাং পিতৃমাতৃসপিণ্ডাদীনাং বাবর্ত্তনা-
 দিতি ভাবঃ । সমুচ্চয়ার্থ ইতি । অনুক্তত্বিত্রাদিসমুচ্চয়ার্থ ইত্যর্থঃ । তেন
 পুত্রসত্ত্বৈপি দৌহিত্রস্য পার্শ্বণৈকোদ্দিষ্টরোরধিকারঃ সিদ্ধ এব । বাশ-
 কসমুচ্চিতানাং দুহিত্রাদীনাং ভ্রাতৃদীনাঞ্চ একোদ্দিষ্টমাত্রাধিকার ইত্যাহ
 ভ্রাতৃসন্ততীতি । দৌহিত্রসন্ততয় ইতি । তত্তনয়ৈস্তথেষ্যেনেন উক্তা
 ইত্যর্থঃ । অত্র দৌহিত্রসন্ততেঃ পিণ্ডবহির্ভাবাৎ পুত্রিকাপুত্ররূপদৌহিত্র-
 সন্ততিপরমিত্যর্থ ইতি কল্পতরুঃ । তদসং পুত্রিকাপুত্রসন্ততেঃ প্রপৌত্র-
 ত্বেন পার্শ্বণৈহপ্যাধিকারাৎ একোদ্দিষ্টং কুযু্য ইতি গ্রহাসঙ্গতেঃ । অন্যৎ
 তু স তনয়ো যস্যোতি বহুব্রীহিণা তত্তনয়ৈরপতোদুহিত্তিরিত্যর্থ
 ইত্যাহঃ । তদপ্যসং দুহিত্তদৌহিত্রসন্ততয় ইতি গ্রহবিরোধাৎ । বস্ততস্ত
 দৌহিত্রসন্ততেরপি বচনাদধিকারঃ কিন্তু তস্য নিত্যত্বে প্রমাণাতাভাৎ
 কাম্যত্বমিতি বিশেষঃ । অত্র পুত্রমৃতপিতৃপৌত্রপ্রপৌত্রদৌহিত্রাণাং

रणान्नु इति । सपिण्डनोत्तराः पार्ष्णदिक्रिया उत्तराः ।
पितृमातृसपिण्डैश्चित्यत्र पितृमातृसपिण्डादयः पूर्वां
क्रियामवशं कुर्याः । मध्यमायामनियमः । उत्तरायां
पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्यास्ता नियताः । दोहितै-
र्वेति । वाशकः समुच्चयार्थः । भ्रातृ भ्रातृसन्ततिदुहितृदु-
हितृसन्ततयः एकोद्दिष्टं कुर्याः पार्ष्णनिषेधात् ॥११४॥

स्त्रीणामप्युत्तरक्रियारामधिकारः किन्तु प्रतिसंवत्सर-
विहितैकोद्दिष्टक्रियारामेव न पार्ष्णवृद्धिश्राद्धादौ
सपिण्डनस्य मध्यमायामनुर्भावान्न तत्र स्त्रीणामधिकारप्रति-
षेधः । मार्कण्डेयपुराणे । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्याः

पार्ष्णसांवत्सरिकयोर्युगपत् अधिकारः । षोडशश्राद्धे तु पूर्वोक्त-
क्रमेणेति विशेषः । अधिकारिण्याः पत्नीदुहित्रोत्त्रेकोद्दिष्ट एव
नियताधिकारः । स्त्रीणां पार्ष्णनिषेधात् । एवमधिकारिणो भ्रात्रादे-
रपि एकोद्दिष्टमात्रे । गोविन्दानन्दस्य पुत्रसन्भावे मृतपितृकपोत्रस्य
दुहितृदोहितृस्य च नियताधिकाराभावात् गौरवातिशयेन त्रैहिकमेव
सांवत्सरिकानुष्ठानम् । न च काम्याधिकारत्वे किं मानमिति वाच्यं अनि-
युक्तविवरे तृप्तिकामनैव प्रमाणम् । शिष्टाचारोत्पत्त्यादृश एवेत्याह ।
स्त्रियास्तु पुत्रदुहितृपतिस्सुभावात् आद्यसांवत्सरिकाद्येकोद्दिष्टमात्रे
नियताधिकाराः । परस्तु षोडशश्राद्धे क्रमेणेति विशेषः ॥ ११४ ॥

मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तरक्रियाः । इत्यत्र स्त्रीणामिति कर्तुरि-
यतीत्याह स्त्रीणामपीति अधिकारिप्रकरणादिति भावः । स्त्रीणां पत्नी-
दुहितृसुभावामित्यर्थः । सपिण्डनसाप्यांशे पार्ष्णत्वात् स्त्रीणामधिकार-
निषेधः स्यादित्याशङ्कयामाह सपिण्डनस्य त्विति । मध्यमायामिति । एतेन
स्त्रीणामुत्तरक्रियारामेव अधिकारव्यवृत्तिः मध्यमक्रियारामधिकार एवेति

স্বভর্তৃণামমন্ত্রকম্ । তদভাবে তু নৃপতিঃ কারয়েৎ স্বকু-
 ট্বেষবৎ ॥ তথা । স্ত্রীণামপ্যেবমেবৈতদেকোদ্দিষ্টমুদা-
 হতম্ । সপিণ্ডীকরণং তাসাং পুত্রাভাবে ন বিদ্যতে ॥
 প্রতিসংবৎসরং কার্য্যমেকোদ্দিষ্টং স্ত্রিয়াঃ নরৈঃ । মৃত্যু-
 হনি বথান্যায়ং নৃণাং যদ্বদিহোদিতম্ ॥ স্ত্রিয়োহসবর্ণা
 ইতি প্রাগেব ব্যাখ্যাতম্ । এবমেব অমন্ত্রকমিত্যর্থঃ ।
 তাসামিতি গ্রহণাৎ পুরুষস্য পুত্রাভাবেহপি সপিণ্ডনং
 সূচিতম্ । কথং সপিণ্ডনাভাবে পিতৃলোকপ্রাপ্তোরভা-
 বাৎ প্রত্যক্ষিকমিত্যাহ প্রতিসংবৎসরমিতিবচনাৎ
 পঞ্চদশভিরেব শ্রীক্লৈঃ পিতৃলোকপ্রাপ্তিঃ । যথা পুরো-
 ডাশাভ্যামেব সোমযাজিনং বাজয়েদिति বচনাদাজ্যং
 বিনা পুরোডাশাভ্যামেব দর্শপোর্ণমাসধর্ম্মসিদ্ধিঃ । নৃণাং
 পুংসাং সপিণ্ডনাধিকারিশূন্যানাং যদৎ । লঘুহারীতঃ ।
 পুত্রৈর্নৈব তু কর্তব্যং সপিণ্ডীকরণং স্ত্রিয়াঃ । পুরুষস্য

স্কুটমভিহিতম্ । তথা স্ত্রীণামিতি । অত্র সম্প্রদানে ষষ্ঠী প্রাগেব ব্যাখ্যা-
 তমিতি । কুলদ্বয়েহপি চোচ্ছ্নে ইতি বিষ্ণুপুরাণবচনব্যাখ্যানেহসবর্ণা
 পরিণীতেতি ব্যাখ্যাতমিত্যর্থঃ । অমন্ত্রকমিত্যর্থ ইতি । অত্র । মৃত্যুহনি তু
 কর্তব্যমেকোদ্দিষ্টং শৃণুস্ব তৎ । দেবহীনং তথা কার্য্যং তথার্থৈকপবিত্র-
 কম্ ॥ ইত্যাদিনা সমন্ত্রকপুরুষৈকোদ্দিষ্টমভিধায় । সপিণ্ডীকরণং কার্য্যং
 তস্যাপি বিধিরুচ্যতে । গন্ধোদকতিলৈযুক্তং তত্র পাত্রচতুষ্টয়ম্ ॥ কুর্ঘ্যাৎ
 পিতৃণামেকস্ত কুর্ঘ্যাৎ প্রেতস্য পুত্রকঃ । পাত্রত্রয়ে প্রেতপাত্রমর্ঘ্যাকৈব
 প্রবেচয়েৎ । যে সমানা ইতি বদনু শেষং পূর্ব্ববদাচরেৎ । স্ত্রীণামপ্যেব-
 মেবৈতদেকোদ্দিষ্টমুদাহতম্ ॥ ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণে সমস্তৈকোদ্দিষ্টস্য

पुनश्चोऽपि भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये ॥ भ्रातृपुत्रादयः । भ्राता
 वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । इति लघुशारी-
 तोक्त्याः । ननु । यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रोत्तरा-
 ण्यपि । एकैश्चैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च बोधितः ॥ इति
 छन्दोगपरिशिष्टोक्त्यवरोधः । उच्यते यथा । अपुत्रस्य
 तु या पुत्रीति पत्न्याभावे व्याख्यातम् । यथा । सपिण्डी-
 करणं तासां पुत्राभावे न विद्यते । इति । पत्न्याभावे
 व्याख्यायते । तथा । यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रोत्तरा-
 ण्यपीति । भ्रातृभ्रातृपुत्राद्यभावे व्याख्यायते न
 पितृसमानोदकसगोत्रमातृसपिण्डसमानोदकानिभिः पञ्च-
 दशैव श्राद्धानि कार्याणि । न सपिण्डमिति न विरोधः ।
 सपिण्डाभावेऽपि सपिण्डोत्तरश्राद्धानि कार्याणीत्याह
 इतराण्यपीति एकैश्चैव तु दातव्यमिति । एकोद्विष्टविधि-
 नैव नानि प्राप्त्वानि प्रत्यादिश्राद्धानि तान्येव कार्या-

स्त्रीणामप्यतिदेशात् । समस्तैकोद्विष्टमेव सर्वस्त्रीणाममन्त्रकस्तु सर्व-
 स्त्रीणामेवेति व्यवस्था । अतएव सर्वाभावे स्त्रिय इत्यनेन सर्वा-
 भावे अधिकारिण्येऽसर्वस्त्री रूक्तानुपदमेव स्त्रीणामप्येवमेवैत-
 दित्युक्तम् । व्यवहारोऽप्येवमेव । स्त्रीमात्रस्यैकोद्विष्टममन्त्रक-
 मिति सामान्याः । अनिरुद्धभट्टस्तु स्त्रीसम्प्रदानकश्राद्धमात्रमेवामन्त्रकमि-
 त्याह द्रयमपि मार्कण्डेयपुराणदर्शनात् । यदपि । स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा
 शूद्रास्तस्य च । प्राग्द्विजातेऽत्रादेशात् श्राद्धं कुर्यात्सुखैव हि । इति
 गोविन्दराजशङ्करादिभिर्भूतं मरीचिवचनं तदप्यसर्वस्त्रीविषयमे-
 वेति । वचनादिति । अस्यादेव वचनादित्यर्थः । एवञ्च सपिण्डानधिकारि-
 कृतपञ्चदशश्राद्धानां प्रेतहविर्मुक्तिपूर्वकपितृहृत्प्रार्थिः फलम् । सपि-

নীত্যর্থঃ । নামাবাস্যাদিশ্রাদ্ধানি ইतरানীতি ব্যক্তি-
ভেদেন বহুবচনং ব্যক্তমপরম্ । অন্তে তু ভ্রাতা বা ভ্রাতৃ-
পুত্রো বা সপিণ্ডঃ শিষ্য এব বা । সহ পিণ্ডক্রিয়াং কৃত্বা
কুৰ্যাদভ্যুদয়ন্ততঃ ॥ ইতি বচনাদপুত্রস্য মৃতশ্চ কন্যাবি-
বাহাভ্যুদয়নিমিত্তেন ভ্রাতাদিভিঃ সপিণ্ডনং কার্যম্ ।
অনুথা পঞ্চদশশ্রাদ্ধানীতি ব্যবস্থামাহুঃ । তন্ন উক্তপ্র-
কারেণ ব্যবস্থাবিরোধপরিহারসম্ভবে ভ্রাতৃপুত্রাদীনামধি-
কারসঙ্কোচে হেতুভাবাৎ । বচ্তেतराण्यपीति अमावा-
स्यादिश्रान्दान्यपुत्रनैकैर्दिक्ताविधिना भ्रात्रादिभिः का-
र्याणीति व्याख्यानं तदसङ्गतम् । एतस्यैकोद्विष्टश्रा-
द्धानुवादेन भ्रात्राद्यधिकारमात्रप्रतिपादकत्वात् । अनुथा
गौरवापत्तेः ॥ १७५ ॥

পৈঠীনাসিঃ । অপুত্রায়াং মৃতায়ান্ত পতিঃ কুৰ্য্যাৎ
সপিণ্ডতাম্ । শ্বশ্রুাদিভিঃ সহৈবাস্যাঃ সপিণ্ডীকরণং

পুনাধিকারিকৃতানাঞ্চ পঞ্চদশানাং শ্রেতত্বপরিহারমাত্রফলম্ । সপিণ্ড-
নস্য তু শ্রেতত্বপরিহারঃ পিতৃত্বপ্রাপ্তিশ্চ ফলমিতি ভাবঃ । পুরোডাশা-
ভ্যামেবেতি । দর্শপৌর্ণমাসে আগ্নেয় ষ্টাকপালাগ্নীসোমীয়েকাদশকপালৌ
দ্বৌ পুরোডাশসাধ্যৌইतराण्येषांशुপ্রভृतयश्चत्वारः सन्नायसाध्याः ।
তত্র পুরোডাশাভ্যামেব ইতেবকারাং সন্নায্যং বিনাপি কেবলপুরো-
ডাশাভ্যং যথা দর্শপৌর্ণমাসফলসিদ্ধিরিত্যর্থঃ । পুত্রৈণেব ত্বিতি এব-
কারঃ পতিভিন্নব্যাবৃত্যর্থঃ ॥ ১৭৫ ॥

অপুত্রায়াং মৃতায়ং ত্বিতি বক্ষ্যমাণবচনাং অতোবালদেশান্তরস্থ
পুত্রসম্ভাবেঃপ্যন্যেন কার্যম্ । অত্র মৈথিলাঃ । বহ্নীনামেকপত্নীনা-

भवेत् ॥ व्याख्यातार्थमिदम् । एतेन षः पुत्राभावे सपित्री-
 करणनिषेध उक्तः स पत्यभावे बोद्धव्यः । सपित्रीकर-
 णादूर्ध्वं पुत्रैरपि मृतहव्यतिरेकेण योषितां श्राद्धं
 न देयमित्याह । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । न
 योषिद्ध्याः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिण्डमात्रा-
 भास्तु पितृनां वतः स्मृता ॥ प्रागेव व्याख्यातार्थं छन्दो-
 गविवरणेदं वक्ष्यमाणशब्दवचने मृतहव्यतिरेकेणापि
 मातृश्राद्धविधानात् । यथा शब्दः । पित्रादित्रयपत्नीषु
 भोज्या मातः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद्वश्या-
 न्मातृश्राद्धमिहोच्यते ॥ अथुक्त्वा तथा मातृश्राद्धैरेव
 मृताहनि । एकोद्दिष्टं सदा मुक्त्वा त्रिषु नात्र्यं पृथग्-
 भवेत् ॥ वृद्धिश्राद्धे मातृः प्रति द्विजा भोज्या इति
 ब्रह्मिहितं तं पित्रादित्रयपत्नीषुति बोद्धव्यम् । वतः

मेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तान्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीम नूः ॥
 इत्यनेन पुत्रत्वमतिदिश्य पुत्रकार्याविवादात् । सपिण्डस्य च पुत्र-
 कार्यात्वात् सपत्नीपुत्राणामपि स्त्रीणां सपिण्डनं कार्यामित्याहः । पुत्रे-
 णैवेत्यत्र पुत्रपदं मुख्यपुत्रपरमेव । अवशिष्टपुत्रसाधारणपुत्रपरत्वे
 पुंसोः भ्रातृपुत्रेऽपि पुत्रह्यतिदेशात् उत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रेऽन्यत्रोक्ते-
 ह्युपपत्तेरिति स्मार्त्ताः । तत्रच पतिह्यिन्द्रादयोः सत्वे ह्यिन्द्रो ह्यिन्द्र-
 सपत्नीपुत्रैः पञ्चदशश्राद्धेषु कृतेषु पतिः सपिण्डनं कुर्यात् षोडश-
 श्राद्धानामेकाधिकारिकत्वनियमतोऽस्य प्रागेवाभिहितत्वादिति बोध्यम् ।
 आदिपदग्राहान् विवृणोति भ्रातृपुत्रादयस्त्रिति । अत्र चाविशेषात् सपि-
 ण्डपदेन स्त्रीपुंसोऽत्र ह्येव अदत्तह्यि ह्यपत्नीसूयादीनां पुंसः सपिण्ड-
 नाधिकारः । तेन समानोदकदत्तह्यिन्द्रादीनां न सपिण्डनाधिकारः ।

স্ত্রীণামেব তচ্ছ্রাদ্ধমতো। মাতৃশ্রাদ্ধমুচ্যতে। অশ্বক্কা মাতৃ-
শ্রাদ্ধং যুতাহে একোদ্ধিক্তম্ এতেষু ত্রিষু কালেষু শ্রাদ্ধং
মুক্তা। নান্যৎ স্ত্রীণাং পৃথক্ শ্রাদ্ধং ভবেৎ। অশ্বক্কা-
শ্রাদ্ধং স্ত্রীণামিত্যাহ বিষ্ণুঃ। অশ্বক্কাৎ দৈবপূর্বং শাক-
মাংসাপূর্নৈঃ শ্রাদ্ধং কৃত্বাশ্বক্কাশ্বক্কাবদগ্নৌ হুত্বা। দৈব-
পূর্বমেব মাত্রে পিতামহে প্রপিতামহে চ পূর্ববৎ
শ্রাদ্ধগান্ ভোজয়িত্বা দক্ষিণাভিশ্চাত্যর্চ্যানুভ্রজ্য বিস-
র্জ্জয়েৎ। ততঃ ষট্ কষুঃ কুৰ্য্যাৎ। তন্মূলে চ প্রাথদ-
গ্ন্যুপসমাধানং কৃত্বা হুত্বা চ পিণ্ডত্রয়নির্কৰ্পণং প্রত্যেক-
মেকৈকগ্নিন্ কষু মূলে কুৰ্য্যাৎ। কষু ত্রয়ং পুরুষাণাং কষু-
ত্রয়ং স্ত্রীণাং পুরুষকষু ত্রয়ং সান্নোদকেন পূরয়েৎ। স্ত্রী

অত্র কেচিৎ দৌহিত্রস্যোত্তরক্রিয়ায়ামধিকারাৎ সপিণ্ডনেহপ্যাধিকার-
মাত্তঃ। তন্ন লঘুহারীতেনৈবকারাৎ ভ্রাতাদিভ্যোহন্যেবাৎ পশু্যদস্তত্বাৎ।
ন চ সপিণ্ডনাধিকারিণ এব উত্তরক্রিয়াধিকারিনিয়মঃ। স্ত্রিয়াশ্চ
সপিণ্ডনানধিকারিনোহপি দুহিতৃদৌহিত্রাদেৰুত্তরক্রিয়ায়ামধিকারাৎ।
ছন্দোগপরিশিষ্টবিরোধ ইতি। পুত্রাভাব এব পঞ্চদশশ্রাদ্ধোক্ত্যা
সপিণ্ডননিষেধাৎ বিরোধ ইত্যর্থঃ। ভ্রাতৃপুত্রাভাবে ব্যাখ্যেয়মিতি
সপিণ্ডনকার্ষ্যভাবে ব্যাখ্যেয়মিত্যর্থঃ। সাংবৎসরিকসৈকত্বাদ্বত-
বচনানুপপত্তেরাহ ব্যক্তিভেদেনেতি। ন চ তর্হি অপুত্রস্য কণ্ঠাপুত্রবৃকৌ
বৃদ্ধিশ্রাদ্ধাকরণপ্রসঙ্গঃ। তত্র বৃদ্ধিশ্রাদ্ধস্য কৰ্ম্মাদ্ধেহন তদিতরশ্রাদ্ধ-
সৈব একসৈবেতেব্যকারণেণ পশু্যদাসাৎ অন্তথা কৰ্ম্মবৈগুণ্যপ্রসঙ্গাৎ
অতঃ সপিণ্ডনানধিকারেণাপি বৃদ্ধিশ্রাদ্ধং কৰ্ত্তব্যমেবেতি। শ্রাদ্ধচিত্তা-
মনিমতমপ্যেতৎ। অন্তথা গৌরবাপত্তেরিতি ভ্রাতাদীনামমাবাস্যাদি-
নিমিত্তেনৈকোদ্দিষ্টতদ্বিধিকল্পনাগৌরবপত্তেরিত্যর্থঃ। মন্যতে তু প্রাপ্তৈ-
কোদ্দিষ্টমনুদ্য ভ্রাতাদেৰধিকারমাত্র কল্পনমিতি লাক্ষ্যমিতি ভাবঃ।

कषू त्रयं सामेन पयसा दध्ना मांसेन प्रत्येकं कषू-
 त्रयं पूरयित्वा जपेत् । भवतीभ्योहस्तु चाक्षयं शक-
 मांसापूपैर्यथाक्रममित्यर्थः । पुरुषकषू त्रयमिति करणात्
 पितृणामप्यत्र श्राद्धम् । अन्नकृत्वा पितृणां नित्यमेव विधी-
 यते । इति वचनात् । मातामहानामप्यत्र श्राद्धम् । पितरो
 यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहाङ्गवामिति । सामान्यतः प्राप्नु-
 ह्यात् । कषूसमन्वितः मुक्तेति वचनेन षट्पिण्डदाननिषे-
 धात् । अत्रापि छन्दोगैश्चात्श्राद्धं न कार्यं छन्दोग-
 परिशिष्टविरोधात् । मातामहश्राद्धं न कार्यं षट्पिण्ड-
 दाननिषेधात् किन्तु त्रैपुरुषिकम् । अग्निमाध्यत्रान्नात्त निर-
 ग्नेरधिकार इति जिकनः । तदसङ्गतम् । अग्न्याभावे विप्र-
 पाण्यादौ पार्वणे होमविधानात् । तद्धर्मग्राहित्वादत्रापि
 साधेर्नियमः । किञ्च एतच्छानुपनीतोहपीति मत्स्यपु-

पुत्रैरपीत्यपिना पौत्रादिपरिग्रहः । न बोधित्य इति सपिण्डी-
 करणोत्तरश्राद्धविवरकैतद्वचनम् । तेन नैकादशाह्यादिश्राद्धपर्यु-
 दासः । छन्दोगविवरककेदमिति । न चैवं मातुः सपिण्डीकरणे
 छन्दोगानां कथं पितामहादिश्राद्धमिति वाच्यम् । छन्दोगपरिशिष्टे-
 नैव विशेष्य तदभिधानात् । यथा । मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा
 सहोदितमिति केचित् । किञ्च विद्वपतितश्राद्धानुपपत्त्याहवसानदिनपद-
 मवसानदिननिमित्तकश्राद्धपरमवश्यात् वाच्यं तथाच सपिण्डीकरणस्याप्य-
 वसानदिननिमित्तकत्वात् न तत्र पितामहादिश्राद्धपर्युदास इति ।
 पित्रादित्रयपत्नीमिति सप्तमी द्वितीयार्थे तेन पित्रादित्रयपत्नीः मातुः
 प्रतिविजा भोक्त्या इत्यर्थः । पित्रादित्रयपत्नीस्त्रित्येव पाठः त्रीदश-
 मन्वतः । अत्र कृत्वा पुनरन्यथा व्याख्या न्यात् । अस्तु चाक्षयमित्युक्तं विष्णु-

রাণে সৰ্ব্ববৰ্ণগোচরত্বেনানুপনীতশূদ্রাণামধিকারপ্রতি-
পাদনাৎ । কথমনগ্নেরনধিকারঃ । অতঃ শূদ্রস্ত্যাপ্যধি-
কার ইতি সিদ্ধম্ ॥ ১৭৬ ॥

অথ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধম্ । বিষ্ণুপুরাণে । কন্যাপুত্রবিবাহেষু
প্রবেশে নববেশ্মনঃ । নামকৰ্ম্মণি বালানাং চূড়াকৰ্ম্মা-
দিকে তথা ॥ সীমন্তোন্নয়নে চৈব পুত্রাদিমুখদর্শনে ।
নান্দীমুখং পিতৃগণং পূজয়েৎ প্রয়তো গৃহী ॥ যুগ্মাংস্তু
প্রাঙ্ঘুগান্ বিপ্রান্ ভোজয়েৎ মনুজেশ্বর ॥ চূড়াকৰ্ম্মাদিক
ইত্যাদিশকাৎ উপনয়নাদীনাং গ্রহণম্ । সীমন্তোন্নয়নে
চেতি চকারাৎ গৰ্ভাধানপুংসবনাদীনাং গ্রহণম্ ।

সূত্রং যথাক্রমমিত্যর্থঃ । কৰ্ম্মগমম্বিতমিতি কৰ্ম্মপলক্ষিতমম্বষ্টকশ্রাদ্ধ-
মিত্যর্থঃ । যট্ পিওদাননিষেধাচ্ছেতি তত্র মাতামহানাং শ্রাদ্ধাকরণাৎ
মাত্রাদিত্রিকপিত্রাদিত্রিকরোঃ যট্ পিওদানপ্রশক্ত্যা নিষেধঃ স্যাদিতি
ভাবঃ ॥ ১৭৬ ॥

অথ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধম্ ॥ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধবিধায়কবাক্যমাহ কন্যাপুত্রবিবাহেষ্টিতি ।
নানিষ্ট্য । তু পিতৃন্ শ্রাদ্ধৈঃ কৰ্ম্ম বৈদিকমারভেদিত্যনেন বিবাহাদাবপি-
প্রাপ্তং শ্রাদ্ধমনুদ্য বিবাহাদিকন্যাপুত্রসংস্কারকৰ্ম্মসু তত্র পিতুরধিকার-
মাত্রবিধায়কমিদং বচনং ন তু পিতৃকর্তৃকশ্রাদ্ধান্তরবিধিঃ গৌরবাৎ ।
ইথঞ্চ । নানিষ্ট্য । তু পিতৃনিত্যত্র জ্ঞাপদমানস্তর্ঘ্যমাত্রপরং ন তু সমান-
কর্তৃকত্বপরমপি অতএব কৰ্ম্মাদিযু চ সৰ্ব্বৈষ্টিতি বক্ষ্যমাণবচনে প্রাক্-
কত্তব্যতামাত্রমুক্তং ন তু সমান কর্তৃকত্বমপি । ইথঞ্চ । কৰ্ম্মাদিযু চ সৰ্ব্বৈ-
ষ্টিতি সামান্ত্যবিধিবলাৎ প্রাপ্তং বিবাহকর্তৃকত্বং শ্রাদ্ধং বিশেষবচনেন
বাধ্যতে তেন বাধকস্য পিতুরসত্ত্বে বিদেশস্বত্ত্বে বা পিতৃব্যাদিসত্ত্বেহপি
বিবাহকর্তৃঃ পুত্রস্যৈব শ্রাদ্ধাধিকারঃ সামান্যবিধিবলাৎ কন্যাবিবাহে তু
দাতুরেব তেনৈব সামান্ত্যবিধিনাপ্রাপ্তত্বাৎ । অথঞ্চ পিত্রাধিকারঃ পুত্রস্য

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रश्रादिमुखदर्शने इत्यर्थः । न त्वादि-
 शब्दात् पौत्रप्रपौत्राणां ग्रहणमिति हलायुधव्याख्यानं
 युक्तम् । मुखदर्शनारतो श्राद्धारतिप्रसङ्गात् विवाहवत्
 व्यक्तमपरम् । अत्र विवाहादेर्भाविनो निमित्तत्वम् । नानि-
 ष्ट्वा तु पितृन् श्राद्धैः कर्मवैदिकमारभेदिति । शतात्-
 पवचनात् । अत्रैके वैदिकग्रहणात् पुत्रमुखदर्शनगृहप्र-
 वेशनस्यैव रागप्राप्तत्वेनावैदिकत्वान्न भाविनोनिमित्तत्वं
 किन्तु भयोः प्राक् सत एव निमित्तत्वात् विवाहादौ
 वचनादगत्या भाविनो निमित्तमुपचारात् । तच्चिन्त्यम् ।

विवाह एव स्वपितृभ्याः पिता दद्यात् सूतसंस्कारकर्मस्थिति वचनात् तस्मैव
 च संस्कारकर्मत्वात् द्वितीयविवाहस्य तु न संस्कारकर्मत्वं संस्कारवति-
 विरोधेन तादृशसंस्कारान्तराजनकत्वात् किन्तु द्वितीयविवाहस्यापि
 वैदिककर्मतया नानिष्ट्वा तु पितृन् श्राद्धैरिति वचनात् विवाहकत्रां स्व-
 मेव बुद्धिश्राद्धं कर्तव्यमिति । नामकर्मणीति अत्र नामकर्मणीत्यनन्तरं
 चूडाकर्मदिके इत्यनन्तरमादिपदोपादानात् मयायोनिक्रमणप्रश-
 नयोनं बुद्धिश्राद्धमिति मिश्राः । तन्न । सर्वाद्येधवावाहार्थावस्तौति गोति-
 लेन तन्नोरपि श्राद्धप्राप्तेः । अतएव स्वपितृभ्याः पिता दद्यात् सूत-
 संस्कारकर्मस्थिति संस्कारमात्र एव श्राद्धमुक्तम् । अतः स्वसमात्रसा-
 किञ्चिन्करत्वेनादिपदस्य प्रकारमात्रवाचित्वात् । अतएव सर्वमैथिल
 मूर्द्धाव्येन चण्डेखरेण धृतं राजमार्तं उवचनम् । सूतोऽपतो तथा
 श्राद्धमन्नप्रशानिके तथा । चूडाकार्गेयं त्रते चैव नाम्नि पुंसवने तथे-
 त्यादि । शौनकवचनम् । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दक्षिमन्वाज्यद्वयकम् ।
 अन्नप्रशारेदन्नपात्र इत्यभिहितमिति । उपनयनादीनामिति आदि-
 पदेन निक्रमणप्रशानवेदारश्च समावर्तनानां ग्रहणम् । अथान्नप्रश-

नरकनिस्तारकारणत्वावगते रागप्राप्त्युत्थदर्शनस्यापि निय-
मविधेर्वैदिकत्वात् । यथा ब्रह्मपतिः । पुनान्नो नरकाद्
यस्याज्जायते पितरं सूतः । मुखसन्दर्शनेनापि तद्वत्पत्नौ

नस्य गोतिलगृहानुक्तत्वात् कथं सामगानामन्नप्राशनप्राप्तिः कथं वा
तत्र तेषां श्राद्धप्राप्तिरिति चेत् । अन्नप्राशनस्य पारश्वरोक्तत्वेन
परोरुक्तमविरोधि चेति वचनात्तेषामप्यन्नप्राशनप्राप्तिवैदिककर्मत्वे-
न लिखितराज्यमार्तुशौनकवचनाभ्याम् तत्र श्राद्धस्यापि प्राप्तिरिति ।
अतएव तोजनस्य रागप्राप्त्युत्थात् लौकिकत्वेनालौकिकं लौकिके-
नाङ्गमिति तद्वत्त्वविरोधात् श्राद्धस्य तदङ्गत्वाभावेन नैमित्तिकमेव
तत्र श्राद्धं नैमित्तिकस्य च निमित्तोत्तरताविद्यात् अन्नप्राशनात् पश्चा-
देव श्राद्धमिति ज्ञेयमपि निरस्तः । शौनकवचने प्राक् कर्तव्यतोक्तेः
वक्ष्यते चैतद्ग्रन्थरुतेव । प्रतिष्ठादीनां गृहानुक्तत्वेऽपि कूर्मपुराण-
वचनान्देव तत्श्राद्धप्राप्तिः । यथा । अन्नप्राशे च सीमन्ते पुत्रोऽपत्तिनिमि-
त्तः । पुंसवने निषेके च नववेश्याप्रवेशने । सेतुबृहज्जलादीनां
प्रतिष्ठान् विषेयतः । तीर्थयात्रा वृषोऽसर्गे वृद्धिश्राद्धं विधीयते । इति ।
पुंसवनादीनामित्यादिना प्रतिष्ठादीनां ग्रहणम् । निषेककाले सोमे
च सीमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमिष्यते ।
इत्येकवाक्यमिति भावः । निषेकोगर्भाधानम् । अत्र श्राद्धाः । निषेक-
काल इति सामगेतरपरम् । विवाहादिः कर्मणोऽव उक्तो गर्भाधानं शुक्रम
यस्य चात्ते । विवाहादावेकमेवात्र श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यादिति ।
छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् । अन्तश्च समावयववाचिन्नेन तत्श्राद्धनिषेधा-
दतः सामगानां गर्भाधाने श्राद्धं नास्तीत्याहः । तदस्य दशहास्ते पुनः
क्रियेतिवत् अन्तश्च समावयववाचिन्नेन निषेककाल इत्यस्य
सङ्कोचे वृक्ष्यतावात् तस्यां सर्वैरेव गर्भाधाने श्राद्धं कार्यमिति
ग्रन्थकृता सामान्तेन उक्तमेव साधीयः । मिश्रोऽप्येवमेवाह विवाहवदिति
विवाहारुतौ श्राद्धवृत्तिवदित्यर्थः । वैदिकमिति वेदप्रमाणमात्रगम्यमि-

যতেত সঃ ॥ অতএব পুত্রমুখদর্শনানুষ্ঠাননিয়মো দৃশ্যতে ।
রাগতোহপি নিয়মাসম্ভবাৎ গৃহপ্রবেশনশ্চ তু বিশেষ-
খ্যাপকপ্রমাণাভাবাদ্বেবিসংক্রান্তিবৎ দ্বিধৈব নিমিত্তত্বং ন

ত্যাৰ্থঃ । অনিষ্টা । নারভেৎ ইষ্টা । বারভেদিত্যাৰ্থঃ । ন চাস্য বচনস্য বৈদিক-
কৰ্মসামান্যে শ্রাদ্ধবিধায়কতাদ্ধাঙ্গান্নানুর্গোৎসবাদাবপি শ্রাদ্ধং স্যাদিতি
বাচ্যম্ । কন্থাপুত্রবিবাহেহিতি বিষ্ণুপুৰাণাৎ প্রতিষ্ঠাদৌ লিখিতবচনাদি-
তশ্চ যত্র যত্র বৈদিককৰ্মণি শ্রাদ্ধং প্রাপ্তং তত্র তত্র তৎপ্রাক্ কৰ্তব্যতা-
মাত্রবিধায়কত্বাৎ এতদ্বচনস্য লাঘবাৎ । ন চৈবম্ । নাষ্টকাসু ভবেৎশ্রাদ্ধং
ন শ্রাদ্ধে শ্রাদ্ধমিষ্যতে । ইতি নিষেধোহনুপপন্নঃ সামান্যবিধাভাবেন
তত্র শ্রাদ্ধপ্রশক্তাভাবাদিতি চেন্ন । সৰ্বান্যেবাহার্যাবত্তীতি । গোভি-
লেন স্কোলকৰ্মসামান্য এবাহার্যশ্রাদ্ধস্যোক্তত্বাৎ । তন্মধ্যে চাষ্ট-
কাদেৱপি পঠিতত্বাৎ শ্রাদ্ধপ্রশক্ত্যা নিষেধোপপত্তেঃ । অহাহার্যমুক্তং
গৃহপরিশিষ্টে । যচ্ছ্রাদ্ধং কৰ্মণামাদৌ যাচাত্তে দক্ষিণা ভবেৎ । অমা-
বান্যাৎ দ্বিতীয়ং যদহাহার্যং বিজুৰুধা ইতি । আধুনিকাসু বৈদিকপদং
সচনৈবদাক্যতয়া গৃহোক্তকৰ্মপৰমিত্যাহঃ । তন্মন্দং গৃহোক্তে চ যত্র
বজ্জপ্রতিষ্ঠাদৌ পরতঃ শ্রাদ্ধস্য কৰ্তব্যত্বাপদেঃ । যজ্ঞপ্রতিষ্ঠাদিযু শ্রাদ্ধ-
প্রাপ্তিস্ত যজ্ঞোহাহাদিমঙ্গলে ইতি মৎস্যপুৰাণবচনাৎ । স্নানসঙ্ক্যেয়োনি-
ষেধাভাবো ন শ্রাদ্ধাধিকারসম্পাদকতসাহনবস্থাপত্ত্যা ন তত্র শ্রাদ্ধম্ ।
স্নাতোহধিকারী ভবত্তীতি অনর্হঃ কৰ্মণাং বিপ্রঃ সঙ্ক্যাহীনো যতঃ
স্মৃত ইত্যাদিবচনাৎ । কাম্যস্নানস্য গৃহানুকৃত্ত্বাৎ বচনান্তরাভাষাচ ন
তত্র শ্রাদ্ধম্ । এবমাচমনেহপ্যাধিকাররূপে আচাত্তোদকেন কৃত্যমিতি
গোন্ধিল গৃহোক্তেহপি ন শ্রাদ্ধমনবস্থাপাতাদিতি । অত্রৈকে ইতি নারা-
য়ণোপাধ্যায় ইত্যর্থঃ । নরকনিস্তারেতি নরকনিস্তারকারণত্বাৎ পুত্র-
মুখমদশ্যং পশ্যেদিতি নিয়মবিধিঃ । মুখদর্শনস্য রাগপ্রাপ্তত্বেহপি
গৰ্ভাপানবদাবশ্যকত্ববিধেবৈদিকত্বমিতিভাবঃ । নরকনিস্তারকত্বে প্রমাণ-
মাত্র দর্শ্যেতি তথাচ মুখদর্শনাৎ প্রাগেব শ্রাদ্ধমিতি ভাবঃ । বস্ত-

हि गृहप्रवेशनक्रियायाः परमार्थतो निमित्तत्वं लाक्षणिक-
त्वेन श्राद्धकाले तदसम्भवात् ॥ १११ ॥

किन्तु तद्वद्वेनिमित्तत्वादौपचारिकम् । तच्च भावि-
नोऽपि समानं नान्दीमुखं पितृगणमित्यानेन नान्दीमुख-
विशेषणवतः पितृादेर्देवतात्वं मातादीनामपि तथैव
देवतात्वात् लक्ष्मपुराणम् । प्रपितामहसंज्ञाश्च नान्दी-
मुख्यश्च माता^{नां} । मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीवत्त्वेभ्य
एव च ॥ नान्दी^{तर}पदश्च च पितृपदात् पूर्वैः प्रयोग-
नियमः । नान्दी^{तर}पितृ^{तर}ललातयायनौ । नान्दीमुखान् पितृना-
स्तुतिं काले

अस्तुदनु श्राद्धदान

तस्य मुखं स्वजनकादीनां वचनात् तथाहि । जाते पुत्रेपितुः स्नानं
सचेलक विधीयते । जातकस्य ततः कुर्यात् श्राद्धमभ्युदयात्प्रकर्मिणि ।
विष्णुपुराणे स्नानान्तुरश्राद्धमुक्तम् । स्नानं मुखदर्शनान्तुरम् । यथा
ब्राह्मे । सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानं
शुद्धो भवति तत्कृणादिति । व्यवहारोऽप्येवम् । ननु निमित्तत्वं कारणत्वं
तत्र प्राक् सत एव तत् कथं भाविने । गृहप्रवेशस्य निमित्तत्वमत आह
न हीति ॥ १११ ॥

दौपचारिकमिति । निमित्तत्वं तद्वद्वेनिमित्तत्वात् गृहप्रवेशेऽपि निमित्त-
त्वं भाक्तमित्यर्थः । तत्रेदं बोध्यः संक्रान्तौ वाचनिकमेव पूजापव-
कालग्रहणं ईह तु न तथा प्रत्युत्प्रवेशे नववेशान इति वाक्ये न
प्रवेशसैव निमित्तत्वमुक्तम् । सप्रमी तिमिन्नतायामिति सूत्रात् तच्च निमित्त-
त्वं गृहप्रवेशस्य वृत्तस्यैवोपपदात्ते इति तदनुत्थानुपपत्त्या निश्च-
योद्धारत्वेन कालात् न तु प्रवेशपदतन्निश्चये लक्षणा प्रमाणाभावात् ।
अतो गृहप्रवेशान्तुरमेव श्राद्धमुक्तम् । अतएव मदनपारिजात-
स्तत् वचनमपि । नव गृहं प्रविश्येत् तन्मध्ये पूजयेच्छिवम् । वृद्धिश्राद्धं

বাহয়িষ্যে ইতি পৃচ্ছতি । নান্দীমুখাঃ পিতরঃ পিতামহাঃ
 প্রাপিতামহাশ্চ প্রীয়ন্তামিত্যক্ষয়স্থানে ইত্যাদি প্রাজ্ঞুখা-
 ন্নিতি ছন্দোগব্যতিরিক্তবিষয়মিতি বক্ষ্যতে । নিমিত্তান্তুর-
 মিতি বক্ষ্যতে । নিমিত্তান্তুরমুক্তং মৎশ্রুপুরাণে । উৎসবা-
 নন্দসন্তানে যজ্ঞোদ্ধাহাদিমঙ্গলে । মাতরঃ প্রথমং পূজ্যাঃ
 পিতরস্তদনস্তুরম্ ॥ ততো মাতামহা রাজনু বিশ্বেদেবাস্ত-
 থৈব চ । উৎসবঃ পুত্রজন্ম । আনন্দঃ পুং^{তে}ভানা^{দিঃ} । যজ্ঞো
 জ্যোতিষ্ঠোমা^{দিঃ} । মাতরঃ প্রথমমিদি নাটুতাং পিত্রাদি-
 শ্রাদ্ধা^{গ্রতঃ} শ্রাদ্ধং কৰ্ত্তব্যম্ । বিশ্বেগ্নঃ সামানি । ন ক্রম-
 পরং মাতৃশ্রাদ্ধং ছন্দোগব্যতিরিক্ত^{বান্নাহার্যবস্তীতি ।} ১৮ম্ ।
 ব্রহ্মপুরাণে । পিতা পিতামহশ্চ^{ন্যাক্তত্বাৎ । তদ্ব্যপেক্ষ}মিতঃ ।
^{ধাপপত্তেঃ । অযাহ}

ততঃ কৃৎয়া ব্রাহ্মণানপি তর্পয়েদिति । নান্দীমুখপদমিতি ইতি ন তু
 প্রেতশ্রাদ্ধবৎ সম্বন্ধার্থকপিত্রাদিপদস্থানে নান্দীমুখপদমিতি ভাবঃ ।
 অত্র আগক্তকানামন্ত্রে নিবেশ ইতি ন্যায়াৎ পিতৃপদাৎ পরং নান্দীমুখ-
 পদমিতি মৈথিলমতম্ । তদসৎ । স্বধাবতি পদস্থানে পুষ্টিশব্দো বদেদिति ।
 পিতৃনিতি পদাৎ পূর্কং বদেন্নান্দীমুখানিতি । মিত্রাদিলিখিতবচনবিরো-
 ধাৎ । মাতামহেভ্য ইতিবহুবচনাৎ মাতামহাদিভ্য ইত্যর্থঃ । প্রাজ্ঞুখা-
 ন্নীতি বিষ্ণুপুরাণে প্রাজ্ঞুখানিত্যর্থঃ । উদ্ধাহাদীত্যা^{দি}পদান্নামকরণনিকু-
 মনাদীনাং গ্রহণম্ । বিশ্বেদেবাস্তথৈব চেতি ইদং ন ক্রমবিধায়কং
 প্রদদ্যাদেবপূর্ককমিতি বক্ষ্যমাণশাতাতপবচনাৎ কিন্তু বিশ্বেদেব-
 শ্রাদ্ধমাত্রবোধকম্ । পুংসবনাদীত্যা^{দি}পদাৎ গর্ভাধান সীমন্তোন্নয়নয়ো-
 গ্রহণম্ । মিত্রৈশ্চ উৎসবানন্দহেতো সন্তানপুত্রোৎপত্তাদাবিতি ব্যাখ্যা-
 তম্ । প্রাগেবোক্তমিতি ছন্দোগানাং অবসানদিনাতিরিক্তে মাতৃ-
 শ্রাদ্ধাভাবস্য প্রাজ্ঞুখাদিতি ভাবঃ । অত্র ব্রাহ্মণোপবেশনক্রমস্ত-
 নির্ণয়ামৃতলিখিতভবিষ্যপুরাণাৎ জ্ঞেয়ঃ । যথা । সর্বাদৌ দক্ষিণে দেবা

ত্রয়ো হুশ্রমুখাশ্চৈতে পিতরঃ পরিকীৰ্ত্তিতাঃ ॥ তেভ্যঃ
 পূৰ্বতরা যে চ প্রজাবন্তঃ মুখেষিতাঃ । তে তু নান্দীমুখা
 নান্দী সম্বন্ধিরিতি কথ্যতে ॥ কৰ্ম্মণ্যথাভ্যুদয়িকে মঙ্গল্য-
 বতি শোভনে । জন্মশ্রুথোপনয়নে বিবাহে পুত্রকশ্চ
 চ । পিতৃনান্দীমুখান্নাম তৰ্পয়েদ্বিধিপূৰ্বকম্ ॥ অত্র কশ্চিৎ
 তেভ্যঃ পূৰ্বতরা ইত্যনেন পিতামহপুত্রাদিত্রিকশ্চ নান্দী-
 মুখসংজ্ঞাবিধানং বৃদ্ধিশ্রাদ্ধে দেবতাহুপ্রদর্শনার্থম্ । ননু
 নান্দীমুখাঃ পিতরঃ পিতামহাঃ প্রপিতামহাশ্চ প্রীয়ন্তাং
 নান্দীমুখেভ্যঃ পিতৃভ্যঃ পিতামহেভ্যঃ প্রপিতামহেভ্যশ্চ
 প্রীয়ন্তামিতি কাत्याয়নগোভিলয়োদর্শনাৎ । ষড্ভ্যঃ
 পিতৃভ্যস্তদনু শ্রাদ্ধদানমুপক্রমেদिति । ছন্দোগপরিশিষ্ট-
 দর্শনাচ্চ স্বজনকাদীনাং দেবতাভ্যে সিন্ধে প্রপিতামহপি-
 ত্রাদিত্রিকশ্চ নান্দীমুখসংজ্ঞাবিধানসমাশ্রায়াৎ পিতরঃ

মাতৃগাং তদুত্তরে । পিত্রাদীনামুদক্ তস্মাৎ ততো মাতামহদ্বিজাঃ । ইতি ।
 অত্র দক্ষিণশকঃ পশ্চিমদিশেভ্য দক্ষিণদিগ্ভাগপরঃ উত্তরবাকো তদু-
 ত্তর ইতি স্বরমাৎ । এতেন পার্শ্বণে দেববিপ্রদক্ষিণে পিত্রাদ্যবস্থানাদ-
 ত্রাপি তথা । তেন পশ্চিমদিশি দক্ষিণভাগে মাতৃপক্ষঃ তদুত্তরে পিতৃ-
 পক্ষঃ সৰ্বোত্তরে দেবপক্ষঃ । কিন্তু প্রদদ্যাৎদৈবপূৰ্বকমিত্যনুরোধাৎ
 প্রদক্ষিণমুপচার ইত্যনুরোধাচ্চ দৈবে দত্তাপ্রদক্ষিণাবর্তেন পরাবৃত্যমাত্র-
 দিষ্ট্যা দদ্যাাদিতিক্রম ইতি কেষাকিম্মতং নিরস্তম্ । উক্তবচনেনৈব সৰ্ব-
 দক্ষিণে দেবপক্ষস্য প্রতিপাদনাৎ সাংদৃষ্টিকন্যায়স্যাকিকিংকরত্বাৎ পার্শ্ব-
 ণাপেক্ষয়া বহুশোভৈলক্ষণস্য বৃদ্ধিশ্রাদ্ধে দর্শনাচ্চ । অথাক্রমো ষজুর্বে-
 দিনামেব তেষামেব প্রাঙ্মুখত্রাঙ্কণোপবেশনাৎ । সামগানান্ত্রন্যথা-
 ক্রমো বক্ষ্যতে । কৰ্ম্মণ্যথাভ্যুদয়িকে ইতি ষজ্জপ্রতিষ্ঠাদাবিত্যর্থঃ ।

पृज्या नान्दीमुखा अपीति कन्यागतापरपक्षविषयम् । रुद्रि-
 श्राद्धे तु नान्दीमुखशब्दो गौण इति । तन्न । नान्दीमुखसं-
 ज्ञामभिधाय । कर्मण्यथाभ्यादायिके मङ्गल्यवति शोभने ।
 पितृनान्दीमुखानाम तर्पयेद्विधिपूर्वकमिति । ब्रह्मपुराण
 एव कृतनान्दीमुखसंज्ञानां रुद्रिश्राद्धे देवताह्वप्रतीतेः ।
 किञ्च । ये स्यः पितामहादूर्कं ते स्यन् न्दीमुखान्त्विति ।
 ब्रह्मपुराण एव कन्यागतापरपक्षविषये नान्दीमुखसंज्ञा-
 विधानात् इदं तत्रैव । पृथक् संज्ञाविधानं रुद्रिश्राद्धार्थ-
 मेवावतिष्ठते इतरथा वैवर्थापत्तेः ॥ ११८ ॥

किञ्च कात्यायनगोत्रिलसूत्रेऽपि पितृपितामहादि-
 पदं नान्दीमुखविशेषणसम्बन्धान् स्वजनकादिपरम् । सम्ब-
 द्धिशब्दानां स्वसम्बन्धिपरत्वनियम इति चेन्न । तत्रैव पिता
 इत्यादौ व्यभिचारात् । उपपदान्तत्र तथाभावे प्रक-

प्रदर्शनार्थमिति तेन जनकादिसंस्थान्मुखा न रुद्रिश्राद्धार्हाः । किन्तु
 रुद्रप्रपितामहाद्याः पूर्वतरास्त्रय एव उक्तब्रह्मपुराणादिति पूर्वपक्षः ।
 नन्विति प्रीयतामिति द्वास्तं कात्यायनगोत्रिलसूत्रद्वयं स्वधावाचन-
 विषयं स्वजनकादीनामिति स्वधां न च तद्विधायात्वेऽपि तद्विधेः सान्नि-
 ध्यात्पितृादीनामेव सूत्रस्वपितृादिपदबोधनादिति भावः । ननु-
 प्रपितामहादीनामेव नान्दीमुखसंज्ञकत्वे कथं रुद्रिश्राद्धे पित्रादीनां
 नान्दीमुखत्वेन निर्देश इत्यत्र आह रुद्रिश्राद्धे त्विति गौण इति कात्या-
 यनवचनवलादिति भावः । तत्रैवेति ब्रह्मपुराण एवेतार्थः ॥ ११८ ॥

तर्हि कात्यायनगोत्रिलवचनयोः का गतिवित्यत्र आह किञ्च कात्या-
 यनेति । न स्वजनकादिपरमिति किन्तु पितामहजनकादिपरमेवेति
 शेषः । आशङ्कते सम्बन्धिशब्दानामिति स्वसम्बन्धाति सम्बन्धिपितृादि-

তেহপি তুল্যং গোণং নান্দীমুখপদমস্থিতি চেন্ন । অনু-
পপত্ত্যভাবাৎ পিতৃপদমমুখ্যং স্মাদিতি চেন্ন তস্ম জনক-
মাত্রে মুখ্যত্বাৎ । ভবতু বা পিতৃপদমমুখ্যম্ উপপদস্বর-
সাৎ । নাগৃহীত বিশেষণন্যায় এব শরণম্ । ক্ষেত্রজাদয়ঃ
পুত্রা ইতিবৎ ষড্ভ্যঃ পিতৃভ্য ইত্যত্রাপ্যেকবাক্যতয়া
পিতৃপদং প্রপিতামহপিত্রাদিত্রিকপরম্ । অতএব কাत्या-
য়নাদিনূত্রেভ্যঃ স্বজনকাদীনাং দেবতাত্বাবগতেঃ । ব্রহ্ম-
পুরাণীয়দেবতাপক্ষঃ শাখিভেদব্যবস্থিত ইতি হলায়ুধ-
ব্যখ্যা নিরস্তা । কল্পাতরৌ তু স্বজনকাদীনাং দেবতাত্ব-
প্রতীতেঃ । ব্রহ্মপুরাণীয়প্রপিতামহপিত্রাদিত্রিকপক্ষে
জীবৎপিত্রাদিত্রিকযজমানাবিবয় ইত্যুক্তম্ । যস্য ত্রয়ো
জীবন্তি ম নৈব কুর্যাদিতি । বিষ্ণু ত্তানিষেধো বৃদ্ধিশ্রাদ্ধে-
হপ্যতিদেশাৎ প্রাপ্ত ইতি চেন্ন । উপদেশেনাতিদেশ-

পদানামুচ্চারয়িত্রপিত্রাদিবোধকত্বনিয়ম ইত্যর্থঃ । উপপদাদিতি চৈত্র-
সোত্ব্যপদাদিত্যর্থঃ । তুল্যমিতি স্বজনকে চৈত্রস্যেত্যবয়ববাধাৎ যথা
চৈত্রস্য পিতেত্যত্র পিতৃপদং ন স্বজনকপরং কিন্তু চৈত্রপিতৃপরং তথা
নান্দীমুখবিশেষণস্য স্বজনকাদাবয়ববোধাৎ স্বকৃতগোতিলাদিসূত্রেহপি-
পিত্রাদিপদং ন স্বজনকাদিপরং কিন্তু প্রপিতামহপিত্রাদিপরমিতি
তুল্যমিত্যর্থঃ । অনুপপত্তিমাহ পিতৃপদমমুখ্যত্বানুপপত্তিরেব নান্দীমুখ-
পদস্য গোণত্বে বীজমিত্যর্থঃ । ননু জনকত্বমাত্রস্য শক্যতাবচ্ছেদকত্বে
পিতৃপদাৎ স্বপিত্রধীনার্থঃ স্যাদতঃ স্বাংশস্য পিতৃশক্যতাবচ্ছেদককোটি-
প্রবিষ্টত্বং বাচ্যং তৎ কথং প্রপিতামহপিতরি তন্মুখ্যং ক্রমে ইত্যত
আহ ভবতু বেতি বাক্যরোহস্বদসমূচনায় বস্তুতঃ স্বান্তর্ভাবেন শক্তি-
কল্পনে স্বশক্তিভেদেন শক্ত্যানন্ত্যপ্রসঙ্গাৎ জনকত্ববিশিষ্ট এব পিতৃ-

बाधाः । तत्र उक्तयुक्तेः स्वजनकादीनां देवतात्वनव-
 गमाः । उच्यते । स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्का-
 रकर्त्तुम् । इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । यदा त्रयः
 पितृद्वयो मृतान्तदा पितृद्वित्रिकश्च बृहिश्राद्धम् । यदा
 तु त्रयो जीवन्ति तदा त्रैपुत्रिकं न कर्तव्यमिति विष्णु-
 दितिरुक्तम् । यदा तु त्रयः पुरुषाः प्रव्रजिताः पतिता वा
 मृतान्तदा कथं बृहिश्राद्धं कर्तव्यमित्यत्रेदं ब्रह्मपुराणव-
 चनम् । हि शक्यो यस्यादर्थे । यदा स्वजनकादयः पतितत्वा-
 दिना श्राद्धानर्हत्वेनाश्रमूखा अप्रसन्नमूखा भवन्ति तदा तेभ्यः
 पूर्वतराः पुरुषाः श्राद्धानर्हत्वेन प्रसन्नमुखत्वान्दाम्नीमूखाः ।
 पार्वणमपि तेषां विष्णुदितिरनिमित्तमेव । इतरथा
 जनकादय एव श्राद्धानर्हत्वे प्रसन्नमुखत्वान्दाम्नीमुखसंज्ञां
 लभन्ते । प्रसन्नमुखत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य विद्यमानत्वात् ।

पदस्य शक्तिः स्वांशलाभस्तु ऋतपदान्तरादध्याहारतेति भावः । यदि च
 जनकत्वं नैकमथञ्च तदा जनकताष्टकपदार्थसार्थक एव षण्शक्तिः
 भावप्रत्ययभाववत् भावप्रत्ययवदेव च तेषामेकपदोपात्तानामपि पर-
 स्परान्तरबोध इति बोध्यम् । उपपदस्वरसां नाम्नीमुख इति विशे-
 षणपदस्वरसात् । ननु विशेष्यपितृपदस्वरसात् विशेषणान्दाम्नीमुखपर-
 मेव कुतो नाम्नीमुख्यं स्याद्विनिगमनाविरहादित्यत आह नागृहीतेति तथा
 च नागृहीतविशेषणन्यायेन नाम्नीमुखविशेषणस्य प्रथमोपस्थितत्वेन
 तत् प्रतीत्यनुरोधात् चरमोपस्थितविशेष्याद्ये तद्वाधात् विशेष्यपद-
 स्यैव मुख्यार्थत्यागो नाय इति भावः । विशेषणान्तरबाधात् विशेष्य-
 पदस्य मुख्यार्थत्यागे दृष्टान्तमाह क्षेत्रज्ञादय इति । अत्र क्षेत्रज्ञविशेष-
 णान्तरबाधात् पुत्रपदमुख्यार्थस्यैवास्य त्यागः । एकवाक्यतयेति नाम्नी-

ন. প্রপিতামহপিত্রাদয়ঃ তেষামেব শ্রাদ্ধানর্হৎসেনাপ্রমু-
খত্বাৎ । তস্মাৎ শ্রাদ্ধার্হপিত্রাদিত্রিকস্য যজমানস্য বৃদ্ধি-
শ্রাদ্ধে পিত্রাদিত্রয় এব নান্দীমুখাঃ শ্রাদ্ধানর্হপিত্রাদিত্রি-
কস্য প্রপিতামহপিত্রাদয়ঃ । কন্যাগতে পুনর্নান্দীমুখসংজ্ঞা-
বিধানসামর্থ্যাৎ । শ্রাদ্ধার্হপিত্রাদিত্রিকস্যাপি প্রপিতা-
মহপিত্রাদয়ো নান্দীমুখা ইতি সর্বমুপপন্নম্ । মঙ্গল্য-
বতি মঙ্গল্যকর্মাঙ্গকে তদেব দর্শয়তি জন্মস্থথোপনয়ন
ইতি । শাতাৎপঃ । নানিষ্টা তু পিতৃন্ শ্রাদ্ধৈঃ কৰ্ম্ম
বৈদিকমারভেৎ । তিস্রোহপি মাতরঃ পূর্বং পূজনীয়াঃ
প্রযত্নতঃ ॥ অকৃত্বা মাতৃযাগন্তু যঃ শ্রাদ্ধং পরিবেশয়েৎ ।
তস্য ক্রোধসমাবিষ্টা হিংসাং কুর্বন্তি মাতরঃ ॥ তথা ।
পূর্বাঙ্কে দৈবিকং শ্রাদ্ধং কার্যমভ্যুদয়ার্থিনা । সবে্যন
চোপবীতেন ঋজুর্ভেগ ধীমতা ॥ অপসবে্যন যো দদ্যাৎ
বৃদ্ধিশ্রাদ্ধমিতক্রমাৎ । ন তস্য দেবাঃ স্তৃপ্যন্তি পিতরশ্চ

মুখং পিতৃগণমিত্যাদ্যেকবাক্যতয়েত্যর্থঃ । অতএবেতি কাत्याয়নাদি-
বচনে পিত্রাদিপদস্য প্রপিতামহপিত্রাদি পরত্বাদেবেত্যর্থঃ । কল্পতরু-
রেব কণ্টকোদ্ধারায়াক্ষতে যথেনি । অতিদেশাৎ প্রাপ্ত ইতি জীবং
পিত্রাদিত্রিকস্য প্রকৃতৌ পার্শ্বণেপ্রাপ্তোবিকৃতৌ বৃদ্ধিশ্রাদ্ধেহপ্যতিদেশাৎ
প্রাপ্ত ইত্যর্থঃ । উপদেশেনেতি ব্রহ্মপুরাণে প্রপিতামহপিত্রাদীনাং
নান্দীমুখ সংজ্ঞাভিধানপূর্বকতচ্ছ্রাদ্ধোপদেশেনেত্যর্থঃ । উক্তাদ্ভুক্ত-
বিত্তি উপপদস্বরসাদিত্যুক্ত্যুক্তিরিত্যর্থঃ । ইদং বচনমিতি প্রপিতামহ-
পিত্রাদি শ্রাদ্ধবিধায়কমুক্তব্রহ্মপুরাণবচনমিত্যর্থঃ । প্রসন্নমুখত্বস্যেতি
তেন শ্রাদ্ধার্হৎসেন প্রসন্নমুখত্বং নান্দীমুখপদপ্রবৃতিনিমিত্তমিত্যুক্তম্ ।
ননু কন্যাগতে পুনর্নান্দীমুখসংজ্ঞাভিধানস্য কা গতিরিত্যত্রাহ কন্যা-

यथाविधि ॥ पितॄणां रूपमास्थाय देवा ह्यन्नं समश्नुते ।
 तस्मात् सव्येन दातव्यं बुद्धिश्राद्धेषु नित्यशः ॥ युग्मांस्तु
 भोजयेद्बुद्धौ ब्राह्मणानियतः शुचिः । नान्दीमुखश्च
 पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ॥ मातृश्राद्धस्तु पूर्व्वं श्रात्
 पितॄणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च बुद्धौ श्राद्ध-
 त्रयं भवेत् ॥ त्रिषप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेत् ब्राह्मणान्
 शुचिः । प्रदक्षिणस्तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्व्वकम् ॥ श्राद्धं
 कुर्व्वेव वैदिकं कर्म्म कर्त्तव्यमिति नञ्प्रद्वयश्रार्थः । तिस्रो
 मातर इति मातृश्राद्धमुक्तम् । मातृयागो गौर्यादिमातृपूजा ।
 दैविकमित्यस्योपपत्तिमाह पितॄणां रूपमास्थायेति ।
 सव्येन दक्षिणेन । वाचयेदक्षयस्थान इति शेषः । दैव-
 पूर्व्वकमिति । मातृश्राद्धेऽपि दैवपूर्व्वकता दर्शिता ।
 लघुहारीतः । मातृश्राद्धस्तु युग्मैः श्रात् सदैवंप्राङ्मुखैः
 पृथक् । पृथक् सदैवंप्रदक्ष्यं देवश्राद्धं पृथक्

गते इति श्राद्धार्हपित्रादित्रिकस्य पुंसः प्रपितामहपित्रादीनां लेप-
 भागित्वेन श्राद्धानर्हाणां पुनर्नान्दीमुखसंज्ञाभिधानेन श्राद्धार्ह-
 प्रतिपादनां प्रसन्नमुखत्वप्रवृत्तिनिमित्तसम्भवात् तेऽपि नान्दीमुखा उच्यन्ते
 तेन पुनः संज्ञाविधेस्तेषामपि श्राद्धं कञ्चागते श्राद्धार्हपित्रा-
 दित्रिकेणापि पुंसो कार्यमित्युक्तम् । मङ्गल्यकर्म्मार्थके इति मङ्गल्य-
 कर्म्मार्थमातृपूजादि अङ्गं यस्य उपनयनादेस्तन्मित्यर्थः । तदेव दर्शय-
 तीति यद्यपि पुत्रादिजन्मनिमित्तकं मातृपूजादि नाङ्गं अलौकिकं
 लौकिके नाङ्गमिति तन्मन्त्रविरोधेनालौकिकस्य लौकिकाङ्गत्वा-
 त्वात् । किञ्च नैमित्तिकं प्रधानमेव तथापि उपनयनाद्यपेक्षया
 यमाङ्गोक्तिरिति बोध्यम् । अतिक्रमादिति विधिमतिक्रम्येत्यर्थः ।

কর্তব্যমিত্যর্থঃ । মার্কণ্ডেয়পুরাণে । বৈশ্বদেববিহীনং তৎ
কেচিদিচ্ছন্তি সন্তমাঃ । পৃথক্ বৈশ্বদেববিহীনমিত্যর্থঃ ।
এতেন তন্তুতা দর্শিতা । আবৃত্তৌ তু ফলভূমা কল্পনীয়ঃ ।
॥ ১৭৯ ॥

হলায়ুধস্তু মাতৃশ্রাদ্ধং দৈবরহিতমেব কার্যমিত্যাহ
কাত্যায়নঃ । আভ্যুদয়িকে প্রদক্ষিণমুপচারঃ পিত্র্য-
মন্ত্রবর্জ্জং জপঃ ঋজবো দর্ভাঃ যবৈস্তিলার্থঃ স্তম্পন্নমিতি
তৃপ্তিপ্রশ্নঃ দধিবদরাজ্যাক্তমিশ্রাঃ পিণ্ডাঃ নান্দীমুখান্
পিতৃনাবাহয়িষ্যে ইতি পৃচ্ছতি । নান্দীমুখাঃ পিতরঃ
প্রীয়ন্তামিত্যক্ষয়স্থলে নান্দীমুখান্ পিতৃন্ আবাহয়িষ্যে
ইতি পৃচ্ছতি । নান্দীমুখাঃ পিতরঃ পিতামহাঃ প্রপিতামহা

নঞদ্বয়স্যার্থ ইতি নানিষ্টেতি নঞদ্বয়স্টিতবাক্যপর্যবসিতার্থ ইত্যর্থঃ ।
দেবশ্রাদ্ধং পৃথক্ কর্তব্যমিতি মাতৃপক্ষে পৃথগ্দেবশ্রাদ্ধং কর্তব্যমিত্যর্থঃ ।
তন্তুতা দর্শিতা ইতি মাত্রাদিপক্ষত্রয়েষেকমেব বিশ্বদেবশ্রাদ্ধং কার্য-
মিত্যর্থঃ । দেবরহিতমেবেতি উক্তমার্কণ্ডেয়পুরাণাদিতি শেষঃ ।
আহেত্যঙ্গরসস্থচনার তদ্বীজক্ সদৈবকং মাতৃশ্রাদ্ধপ্রতিপাদকলঘুহারীত-
বচনম্ ॥ ১৭৯ ॥

আভ্যুদয়িকে ইতি অভ্যুদয়সাধনে নান্দীমুখশ্রাদ্ধে ইত্যর্থঃ । পিত্র-
বর্জ্জমিতি ভোজনকালে যোজপঃ স পিতৃস্বকাশকমন্ত্রং বর্জ্জয়িত্বা কার্য
ইত্যর্থঃ । দধিবদরেতি দধাদীনাং প্রাশস্ত্যমাত্রং নত্বাবশ্যকতা প্রীয়-
ন্তামিত্যক্ষয়স্থানে ইতি পার্শ্বগোক্তাক্ষয়্যোদকদানবাক্যস্য প্রকারান্তর-
বিধিরয়ং একোদ্दिষ্টে উপতিষ্ঠতামিত্যক্ষয়স্থানে ইতিবৎ এতেনাক্ষ-
য়্যোদকদানাং কৰ্ম্মান্তরবিধিরয়মিতি শ্রীদত্তমতমপান্তম্ । অত্রৈকেহ-
ক্ষয়স্থানে এতাবমাত্রং সৰ্ব্বানুদ্দিশ্য স্কৃদেব কর্তব্যং নত্বাবৃতিমিত্যাহঃ ।
তদসৎ । অর্ঘ্যেহক্ষয়্যোদকে চৈব পিণ্ডদানেহবনেজনে । তন্তস্য বিনি-

मातामहाश्च प्रीयन्तां न स्वधां प्रयुञ्जीत युष्मानाशयेत् ।
 न स्वधामिति स्वधाशकप्रयोगो न कार्यः । आश्वलायनगृ-
 ह्यम् । आभ्युदयिके युष्मा ब्राह्मणाः समूलदर्भाः प्राङ्मुखेभ्यः
 उदङ्मुखो दद्यात् उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखः द्वा दर्भो
 पवित्रे सोपषामानि पात्राणि चत्वारि शन्नोदेवीरित्यनु-
 मन्त्रिताश्चप्सु यवानावपति । यवोऽसि सोमदैवतोऽपि
 गौसवो देवनिर्म्मितः । प्रथमद्विः पृक्तः पुमृत्या नान्दी-
 मुखान् पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामित्यापां प्रतिग्रहणं विसर्जनम् । एवम्-

रतिः स्यात् स्वधावाचन एव चेति । तद्वतानिषेधात् । न च बहवचनबलात्
 तद्वताविकिरेवेदमिति वाच्यं बहवचनस्य स्वधावाचनवत् अदृष्टार्थकत्वे-
 नान्याथासिद्धतया निषेधवाधाक्रमत्वात् । न च स्वधावाचने पितृभ्यः स्वधो-
 चात्तां पितामहेभ्यः स्वधोच्यतामित्यादि पृथङ्निर्देशाददृष्टार्थकतां
 ईह तु न पृथङ्निर्देश इति वाच्यं अत्र नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः
 प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामिति कात्यायनादिभिः पृथङ्निर्दिष्टत्वात् । एवम्-
 पितर इति सम्बन्धार्थकपदस्य प्रथमाबहवचनान्तनिर्देशात् तद्युगनक-
 बाहिनोर्गोत्रनाम्नोरपि प्रथमाबहवचनान्तता सिद्धा नाम्युक्तगोत्रस्य पितृ-
 रनुकदेवशर्मणो दत्तेतदन्नपानादिकमन्वयमस्त्विति गरुडपुराणोक्तान्क-
 ष्योदकदानवाक्येप्राप्तस्य गोत्रनाम्नां षष्ठ्यकवचनस्य स्थाने प्रथमा-
 बहवचनं अन्वयमस्त्वितिस्थाने प्रीयन्तामिति चानेन विधीयते तत्रो-
 त्तपानादिकमिति प्रथमान्तस्य प्रीयन्तामिति वृद्धावन्वयोदकदानवाक्यात्
 सिद्धं एवं पितामह प्रपितामहयोर्मात्रादिपक्षे मातामहादिपक्षे च
 बहवचनान्तगोत्रादितत्पदप्रक्षेपः कार्यः । सामगानां पुनरत्रापि
 पार्श्ववत् षष्ठ्यन्तमेव वाक्यं वक्ष्यते । स्वधावाचनं पार्श्वे पृथक्-
 वाक्यमाह नान्दीमुखान् पितॄन् इति अत्र मात्रादिपक्षे वाक्याकाङ्क्षायां

উর্যোরপি পিতামহপ্রপিতামহয়োশ্চ নিত্যঞ্চায়ৌকরণং
 স্বাহাকারেণ হোমশ্চাতো দেবা অবন্ত ন ইত্যঙ্গুষ্ঠগ্রহণং
 ইদং বিষ্ণুর্বিচক্রমে ইত্যত্র পাবমানী শাশ্বতী ঐন্দ্রী চ প্র-
 তিরথঞ্চ শ্রাবয়েৎ ভুক্তাশয়েষু পিণ্ডদানমাশয়ান্ গোময়ে-
 নোপলিপ্য তেষু শ্রাগগ্রান্ কুশানাস্তীর্ঘ্যালঙ্কৃত্য পৃষদা-
 জামিশ্রতদম্নো তবিঃ সর্বত্র তস্মাৎকেন দে দে আজ্যাহৃতী-
 জুহুয়াৎ । নান্দীমুখাঃ পিতরঃ প্রীয়ন্তামিতি বিসৃজেৎ ।
 প্রদক্ষিণমুপচারো যবৈস্তিলার্থঃ সর্বং দ্বিধিরিতি শ্রাজু-

পিত্রাদি দৃষ্টমেব বাক্যং পিত্রাদিপদস্থানে মাত্রাদিপদপ্রক্ষেপে
 বোধাম্ । প্রতিবচনক্ সঙ্গত্রেব প্রীয়ন্তামিতি । ন চাক্ষব্যবৎ স্বধাবাচ-
 নেহপি গোত্রনামানুকীর্ণনং বধং ন ক্রিয়তে ইতি বাচ্যং প্রকৃতৌ
 স্বধাবাচনে তথা হু ক্রু হাং অক্রয়ো হু প্রকৃতৌ তথৈবোক্তহাং । যথা
 পারস্করঃ । অর্ঘ্যদানেহন্ন সংস্কারে পিণ্ডদানে তথাক্ষরে । গোত্র-
 সম্বন্ধনামানি স্বধাবৎ প্রতিপাদয়েদिति । অরঞ্চ প্রথমান্তপ্রয়োগে-
 বাকুবে দিকাদীনাম্ । সামগানাক্ প্রথমাস্থানে চতুর্থী বাচনিকী । যথা
 গোভিলঃ । নান্দীমুখাঃ প্রীয়ন্তামিতি দৈবে বাচয়িত্বা নান্দীমুখেভ্যঃ
 পিত্রভ্যঃ পিতামহেভ্যঃ প্রপিতামহেভ্যঃ মাতামহেভ্যঃ প্রমাতামহেভ্যঃ
 ব্রহ্মপ্রমাতামহেভ্যঃ প্রীয়ন্তামিতি । অত্র দৈবপক্ষে নান্দীমুখাঃ পিতরঃ
 প্রীয়ন্তামিতি পিতৃপ্রীতিবচনং সামগানাং পার্শ্বাদধিকং স্বধাবাচন-
 প্রসঙ্গ গোভিলেনানুকোহপি কাত্যায়নোকোগ্রাহঃ । পরোক্রমবিরোধি
 চেতি বচনাদিতি সম্প্রদায়ঃ । ন স্বধামিতি সর্বত্র মন্ত্রনাক্যে চ স্বধা-
 পদপ্রয়োগো ন কর্তব্য ইত্যর্থঃ । বক্ষ্যমাণাশ্বলায়নশূত্রে যবানিতি
 মন্ত্রে স্বধাপদস্থানে পুষ্টিপদপ্রয়োগদর্শনাৎ সর্ব্বেষেব মন্ত্রেষু স্বধাস্থানে
 পুষ্টিপ্রয়োগঃ কার্যঃ । বাক্যে হু পুষ্টিপদস্য নানর্থকত্বাভাवाৎ তদ-
 যোগে চতুর্থ্যানুসংগে চ । সদা পরিচরেদুভক্ত্যা পিতৃনপাত্র দেববদি-

खेत्तु उदङ्गु खो दद्यादिति । छन्दोगव्यतिरिक्तविषयम् ।
 उदङ्गु खेत्तुः प्राङ्गु खो दद्यादिति छन्दोगविषयम् । प्राङ्गु ख-
 त्सु छन्दोगपरिशिष्टकृतोक्तत्वात् । यथा । सर्वस्मादनमू-
 कृत्य बाङ्गनैरुपदिच्य च । संयोज्य षवकर्कन्दुं दधिभिः
 प्राङ्गु खस्ततः ॥ अवेनेजनवत् पिशुान् दत्त्वा बिल्वप्रमा-
 णकान् । इति वक्ष्यते । ब्रह्मपुराणे । नान्दीमुखानां
 कर्तव्यं पितृकार्यार्थसिद्धये । सषवैश्च तथजुर्भिर्दुर्दैः
 पूर्वमथस्थितः ॥ शतातपः । प्रदद्यात् प्राङ्गु खः पिशु-

तादिदेशात् दैवे दृष्टं नमःपदमेव प्रयोक्तव्यम् । न तु श्रीदत्तमिश्रा-
 दितिरुक्तं स्वाहापदं उक्ताभिदेशेन नमःपदस्यैव प्राप्तेः । दैवे-
 नमोविशेषेभ्यां देवेभ्य इत्यादिना नमःपदस्यैवोपदेशात् । अपां
 ग्रहणमिति संश्रवग्रहणमित्यर्थः । विमर्जनं साधारसंश्रवन्युज्जी-
 करणरूपं न तु नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यानेन पितृविमर्जन-
 मिति गोविन्दानन्दव्याख्यानं युक्तम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
 विश्वेतिहृत्प्रशेषांशेन सह पौनरुक्त्यापत्तेः । एवमपि उक्तयोः
 पितामह प्रपितामहवोरपि नान्दीमुखाः पितामहाः प्रीयन्तामित्यादि
 पितामहादिपदोहेनापां ग्रहणं कार्यमित्यर्थः । नित्यमिति अग्नौ
 कर्षणं पार्श्वणोक्तं नित्यवृत्तिश्राद्धेऽप्यभिनिष्टं न तु तत्र नान्दीमुखदि-
 शेषणवत्तया पितृपदप्रयोग इत्यर्थः । अतो देवा इति तेन ईदं विष्णु-
 रिति द्विजाङ्गुष्ठनिवेशनसमयोऽतो देवा इति मन्त्रे न द्विजाङ्गु-
 ष्टः पार्श्वणादधिकः । कुशानास्त्यीर्येति कुशानास्त्यीर्या तान् पुष्पतो-
 यादिरलंकृत्य पिशुदानमिति पार्श्वणारण्यः । पृथदायामिति सर्वात्र
 अत्रोत्सर्गे पिशु च दद्याज्यामिश्रोदनोहविरित्यर्थः । प्रागग्नौकरण-
 होम उक्तः । तस्य परिपातिमाह तस्यार्द्धेनेति । तस्य पृथदाज्यामिश्रोद-
 नस्यार्द्धेन किञ्चिद्भागैनाग्नये कव्यवाहनार्य स्वाहेत्यादि मन्त्रेण आहती-

নেভ্যঃ সবে্যন বাগ্‌যতঃ । প্রাগ্‌গ্রেষথ দর্ভেষু পিণ্ডান্
দদ্যাৎ‌ষথাবিধি ॥ অত্র কর্ত্ত্বুঃ প্রাঙ্‌মুখত্বে ব্রাহ্মণানাম-
পু্যদঙ্‌মুখত্বেমেকবিধিনির্দেশাৎ । তথা । দধ্যক্ষতৈঃ সব-
দরৈঃ প্রাঙ্‌মুখোদঙ্‌মুখোহপি বা ॥ ১৮০ ॥

দেবতীর্থেন বৈ পিণ্ডং দদ্যাৎ‌ কায়েন বা নৃপঃ ॥

ইতি বিষ্ণুপুরাণোক্ততীর্থবিকল্পশ্চন্দোগব্যতিরিক্তবি-
ষয়ঃ । নাত্রাপনব্যকরণং ন পিত্র্যং তীর্থমিষ্যতে । পাত্রা-
ণাং পূরণাদীনি দৈবেনৈব হি কারয়েৎ ॥ ইতি ছন্দোগ-
পরিশিষ্টকৃত্তা এবকারেণ তীর্থান্তরনিষেধাৎ । কায়েন
প্রাজাপত্যম্ । এবঞ্চ । নান্দীমুখানাং কুব্বীত প্রাঙ্‌ঃ
পিণ্ডোদকক্রিয়াম্ । প্রাজাপত্যেন তীর্থেন যচ্চ কিঞ্চিৎ
প্রাজাপতেঃ ॥ ইতি মার্কণ্ডেয়পুরাণবচনং শাখিভেদব্যব-
স্থিতম্ । সৌ দর্ভাবিতি দর্ভদ্বয়মাত্রমত্র পিত্রিমিত্যর্থঃ ।

পাশ্চাত্যেনৈব মন্ত্রেণ দে অজ্যাহতী চ জুহুয়াদিত্যর্থঃ । এদদ্যাদিতি
পূর্কার্কে কর্ত্ত্বুঃ প্রাঙ্‌মুখত্বে উত্তরাদে তু প্রাগ্‌প্রকুশাস্তরণমাত্রবিধীয়তে ।
একবিধিদর্শনাদিতি । উদঙ্‌মুখেভ্যঃ প্রাঙ্‌মুখোদদ্যাাদিত্যাশ্বলায়ান কর্ত্ত্বুঃ
প্রাঙ্‌মুখত্বনিধৌ ব্রাহ্মণানামুদঙ্‌মুখত্বদর্শনাদিত্যর্থঃ । অভ্যক্ষতৈরতি
প্রাশস্ত্যাং ন ত্বাবশ্যকত্বার্থম্ । প্রাঙ্‌মুখোদঙ্‌মুখোহপি বিকল্পঃ । সাম-
গতদিতরভেদেন ব্যবস্থিতঃ । আশ্বলায়নশ্চন্দোগপরিশিষ্টকব্যাক্যভাৎ
ন ত্বৈচ্ছিকঃ । তদুভয়বিরোধাৎ অষ্টদোষগ্রাসাচ্চ ॥ ১৮০ ॥

কায়েন বোতি তীর্থবিকল্পোহপি বেতাদিনা দেবতীর্থস্যাববোধবিষয়ে
ব্যবস্থিত এব । শাখিভেদেতি সামগেতর ব্যবস্থিতমিত্যর্থঃ । দর্ভদ্বয়মাত্র-
মিতি তেন প্রাদেশমাত্রত্বাদীনামনিয়মঃ । দেবসহিতেতি দেবপক্ষে এবং
পিতাদিত্রয়ে ত্রয়ং মিলিত্বা চত্বার্বাৰ্ঘ্যপাত্রাণি এবং বিধেদেবসহিতে মাতৃ-

সোপযামানি সকুশানি চত্বারি পবিত্রপাত্ৰাণীতি দেবন-
 হিতপুরুষত্রয়বিষয়তয়া জ্ঞেয়ম্ । একৈকপুরুষাপেক্ষয়েতি
 হলায়ুধঃ । ভুক্তাশয়েষু ভুক্তসমীপদেশেধিত্যর্থঃ । পৃথ-
 দাজ্যং সদধ্যাজ্যম্ । সৰ্ব্বং দ্বিধি রিতি । সৰ্ব্বমেব যবা-
 দিবিকরণং হবিস্ত্যাগাদিবাক্যঞ্চ দ্বিরাবর্তনীয়ম্ । ছন্দো-
 গপরিশিষ্টে কাত্যায়নঃ । কৰ্ম্মাদিষু তু সৰ্ব্বেষু মাতরঃ
 সগণাধিপাঃ । পূজনীয়াঃ প্রয়ত্নেন পূজিতাঃ পূজয়ন্তি
 তাঃ ॥ প্রাতিমাস্ত্ৰ চ শুভ্রাস্ত্ৰ লিখিতা বা পটাদিষু ।
 অপি বাক্তপুঞ্জেষু নৈবেদ্যৈশ্চ পৃথগ্বিধৈঃ ॥ কুড্যালগ্নাং
 বসোর্বারাং সপ্তবারান্ যতেন তু । কারয়েৎ পঞ্চবারান্
 বা নাতি নাচাং ন চোশ্চুতান্ ॥ আয়ুৰ্য্যানি চ শান্ত্যর্থং
 জপ্ত্বা তত্র সমাহিতঃ । ষড়্ভ্যঃ পিতৃভ্যস্তদনু শ্রাদ্ধ-
 দানমুপক্রমেৎ ॥ বশিষ্ঠোক্তোক্তোবাধঃ কুৎসো দ্রষ্টব্যোহত্র
 নিরানিষঃ । অতঃপরং প্রবক্ষ্যামি বিশেষ ইহ যো ভবেৎ ॥

পক্ষে মাতামহপক্ষে চ চত্বারি চত্বারি ইতি দ্বাদশার্ণ্যপাত্ৰাণি বিশ্বেদেব-
 তন্ত্রতাপক্ষে তু দশার্ণ্যপাত্ৰাণীতি বোধাম্ । একৈকপুরুষাপেক্ষয়েতি
 পিত্রাদ্যেকৈকং প্রতি চত্বারি চত্বারীতি হলায়ুধ আহ ইত্যর্থঃ । ব্যাচষ্টে-
 কৰ্ম্মাদিষু বৈদিককৰ্ম্মাদিষু তথা চাত্র কৰ্ম্মপদং দেবপ্রতিষ্ঠানুষ্ঠাদি-
 সাধারণবৈদিককৰ্ম্মসামান্যপরমের ন তু প্রকরণং গৃহোক্তকৰ্ম্মমাত্র
 পবং গৃহানুষ্ঠেহপি দেবপ্রতিষ্ঠাদৌ মাতৃপূজায়া উক্তত্বাং তত্র মাতৃ-
 পূজায়াং প্রমাণমাহ বৈদিককৰ্ম্মদাবিতি শ্রাদ্ধপ্রাপ্ত্যা কথং মাতৃপূজাপ্রা-
 প্তিরিত্যর্থঃ । আহ যত্র যত্র ইতি ন চ তর্হি কৰ্ম্মাদিষু শ্রাদ্ধবৎ কৰ্ম্মাদি-
 ষু পৰ্য্যবগিতোহর্থঃ । তথাচ যত্র যত্র ইতি বচনব্যর্থমিতিবাচ্যম্ । এত-

প্রাতরামন্ত্রিতান্ বিপ্রান্ যুগ্মানুভরতস্তথা । উপবেশ্য
কুশান্ দদ্যাদৃজুনৈব হি পানিনা ॥ তথা । নিপাতো ন
হি সব্যস্ত জ্ঞানুনো বিদ্যতে কাচিৎ । সদা পরিচরেদ্ভুক্ত্যা
পিতৃনপ্যত্র দেববৎ ॥ পিতৃভ্য ইতি দত্তেষ্ণু উপবেশ্য
কুশেষু তান্ । গোত্রনামভিরামন্ত্র্য পিতৃনর্ঘ্যং প্রদাপ-
য়েৎ ॥ নাত্রাপসব্যকরণং ন পিত্র্যং তীর্থমিষাতে ।
পাত্রাণাং পূরণাদীনি দৈবে নৈব হি কারয়েৎ ॥ জ্যেষ্ঠো-
ভরকরান্ যুগ্মান্ করাগ্রাপবিত্রকান্ । কৃত্বার্য্যং সংপ্র-
দাতব্যং নৈকৈকশ্চাত্র দীয়তে ॥ তথা । মধুগন্ধিতি
যহত্র ত্রিজ্জপোহশিতুমিচ্ছতাম্ । গায়ত্র্যানন্তরং সো-
হত্র মধুগন্ধবিবর্জিতঃ ॥ ন চাশ্বৎসু জপেদত্র কদাচিৎ
পিতৃসংহিতাম্ । অন্য এব জপঃ কার্য্যঃ সোমসামাদিকঃ
শুভঃ ॥ যস্তত্র প্রকরোহনস্ত তিলবদ্যববভুথা । উচ্ছি-
ষ্টমন্নিধৌ সোহত্র তৃপ্তেষু বিপরীতকঃ ॥ সম্পন্নমিতি

দ্বাক্যস্য শ্রাদ্ধবৎকর্ম্মসামান্যবিষয়কস্য উপসংহারবাক্যত্বেন উপক্রম-
বাক্যস্যাপি শ্রাদ্ধবৎকর্ম্মসামান্যবিষয়ত্বাবগমকতয়া সার্থকত্বাৎ উপ-
ক্রমোপসংহারয়োঃ সমানবিষয়ত্বনিয়মাৎ । গৌরী পদ্বৈতি অত্র
মাতরো লোকমাতর ইতি বিশেষণদ্বয়ং নতু পৃথগ্দেবতে । আত্মদেবতা-
কুলদেবতা চ দেবতাদ্বয়ম্ । তেন মাতরঃ পঞ্চদশ ইতি ছনোগপরিশিষ্ট-
দীপিকায়াং শূলপানিনা স্বয়মেব বিবৃতম্ । শান্তিঃ পুষ্টিধৃতিস্তৃষ্টিরিত্য-
নিরুদ্ধভট্টাদিসম্মতঃ পাঠঃ । তন্মতেহপি মাতরো লোকমাতর ইতি বিশে-
ষণমেব আত্মকুলদেবতাদ্বয়ং তেন ষোড়শ মাতরঃ । শ্রীদত্তস্ত । ছষ্টিঃ
পুষ্টিস্তথা তুষ্টিরন্তে চ কুলদেবতা । এতাবমাত্রং পঠিত্বা মাতরো লোক-
মাতর ইতি দেবতাদ্বয়ং আত্মদেবতা কুলদেবতা চৈকেতি ষোড়শেত্যাহ ।

दृष्टाः सः प्रथमस्थाने विधीयते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते
 शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ प्रागग्रेषु दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य
 पूर्ववत् । अपः क्षिणेनूलक्षेपे हवने निक्षेपति निक्षि-
 लाः ॥ द्वितीयं तृतीयं मध्यदेशाग्रदेशयोः । माता-
 महप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥ सर्वस्वादन्नमुक्तं तं
 व्यञ्जनैरुपसिच्य च । संयोज्या यवकर्कन्दुदधिभिः प्राङ्मु-
 खस्ततः ॥ अवेनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान् ।
 तत्पत्रिकालनेनाथ पुनरप्यवेनेजयेत् ॥ उन्नरोन्नर-
 दानेन पिण्डानामुन्नरोन्नरः । तवेदधश्चाचरणादधरः
 श्राद्धकर्त्तुम् ॥ तस्यां श्राद्धेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु
 च । मूलमध्याग्रदेशेषु ऋषेः शक्तांश्च निर्वपेत् ॥ गन्धा-
 दीन्निक्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेद्द्विजान् । अन्यत्राप्येष
 एव श्राद्धयवादिरहितो विधिः ॥ दक्षिणप्लवने देशे
 दक्षिणाभिमुखेन तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एमोह्यत्र
 विधिः स्मृतः ॥ अधाग्रभूमिसामिक्केः सुशुश्रूक्षितमस्तिति ।

कृष्टिः पुष्टिश्च वा तूष्टिः आञ्जकुलदेवतया सहेति मिश्रसम्मतः पाठः । एत-
 न्मतेऽपि श्रीदण्डोक्तवन्मातरः षोडश आञ्जकुलदेवतयाः एकत्वात् ।
 अकृतपुञ्जेष्विति यवपुञ्जेष्वित्यर्थः । अकृतस्तु यवाः प्रोक्ताधानाभूर्धो
 भवन्ति ते । इति गोभिलभाष्यालिखितवचनात् । अत्र बहवचनात् पृथक्
 पृथक् पुञ्जे एकैकस्याः पूजातिहित्वा । फलातिशय इति न तु पूर्वा-
 भावे उन्नरावधि । अभावान्न प्रवेशेन विधौ गौरवात् । अनुकल्पहे-
 हङ्गवाधापत्तेश्चेति भावः । वसुधृत्तमिति घृतेनेत्यभिधानात् वसुपदस्य
 घृतएव तात्पर्यकल्पनादिति भावः । नखेवत् वसुपदं व्यर्थं धारात्
 घृतेन दद्यादित्यत्र प्रकृतार्थनिर्वाहात् घृतपरत्वे पुञ्जानुपपत्तिश्चे-

শিবা আপঃ সঙ্ঘিতি চ যুগ্মানেবোদকেন তু ॥ সৌমনশ্চ-
 মঙ্ঘিতি চ পুষ্পদানমনস্তরম্ । অক্ষতকারিষ্কণাস্তিত্যক্ষ-
 তানপি দাপয়েৎ ॥ অক্ষব্যোদকদানস্তু অর্ঘ্যদানবদিষ্যতে ।
 ষষ্ঠ্যৈব নিত্যং তৎ কুর্যাম্ চতুর্থ্যা কদাচন ॥ প্রাথনাস্তু
 প্রতিপ্রোক্তে সর্বাশ্চৈব দ্বিজোভমৈঃ । পবিত্রাস্তুর্হিতান্
 পিণ্ডান্ সিক্কেদুত্তান্ পাত্রকুৎ ॥ যুগ্মানেব স্বস্তিবাচ্যান-
 স্তু ষষ্ঠ্যং সদা । কৃত্বা ধূম্রাশ্চ বিপ্রশ্চ প্রণম্যানুব্রজে-
 ততঃ ॥ কর্মাণ্যেব বৈদিককর্মাণ্যাদিষ্যত্যাঃ । বৈদিকক-
 র্মাদৌ শ্রীক্বেশ্যোক্তত্বাৎ । যত্র যত্র ভবেৎ শ্রীক্বেশ্যং তত্র

ভ্যত আহ উদ্দেশ্যোহপীতি । বস্ত তস্ত বসোধারেতি কর্মাণো নাম অনু-
 ক্বেষ্ঠীদমাসঃ । তথাচ ভানুভট্টশ্রুতং দেবীপুরাণবচনম্ । বসুভব্যং
 স্মৃতকাজ্যং অমৃতং ভুবি কামিকম্ । তেন ধারা সদা দেয়া বসোধারেতি
 সা মতা । অতএব যজ্ঞেষু জুহ্বতং বিপ্রৈর্বসোধারাং মহাত্মভিরিতি ।
 মহাভারতবচনে বরদানসময় এব বসোধারামিত্যুক্তম্ । তদানীন্তু ন
 ধারায় বসুভ্যে কৃত্বস্য প্রাগসিদ্ধত্বেন যৌগিকব্যুৎপত্ত্যসম্ভবাৎ ।
 অতএব বসোধারাপদস্য স্মৃতধারাভেদাবোধকত্বাৎ স্মৃতেনেতি সার্থকম্ ।
 কেচিৎ তু স্মৃত ইতি ব্যাখ্যায় সপ্ত পঞ্চ ধারা পৃথগ্দেশ্য ন তু ধারোপরি-
 ধারা ইত্যর্থমাহঃ । তন্ন তু শব্দবৈয়র্থ্যাপাতাৎ তৃতীয়ান্তব্যাখ্যানে তু
 স্মৃতেনৈবেতি । তৈলাদিব্যবচ্ছেদার্থকতয়া বৈয়র্থ্যাবাভাৎ । গোবিন্দা-
 নন্দস্ত বসুভূতমিতিপাঠং ধৃত্বা প্রমাদলিখিতমিদং বচনে স্মৃতেনেত্য-
 ভিধানাদিত্যাহ তদ্বয়ম্ । উক্তদেবীপুরাণাদিবচনাপরিজ্ঞানমূলকত্বাৎ ।
 যজ্ঞেষু জুহ্বতামিতি বিপ্রৈর্দ্বারভূতৈঃ জুহ্বতাং যজমানানামিত্যর্থঃ ।
 অস্পৃশদিত্তি স্পৃশস্তিত্যর্থঃ । স্কুৎপিপাসাভাবে হেতুমাং বসোধারেতি
 পাতং দানং তেনৈব বসোধারায়ঃ পানং যস্যেতি বহুব্রীহিণা বসোধারং
 পাতমিত্বা ইত্যর্থঃ । বসুধারাদানমন্ত্রস্ত ওৎসোঃ পবিত্রমসীত্যাদি বসু-

तत्र तु मातरः । इति मातृपूजाश्राद्धयोरव्यतिचारां
मातरशेचान्ताः यथा बह्वृचगृहपरिशिष्टम् । गौरी पद्मा
शची मेधा सारित्री विजया जया । देवसेना स्वधा साहा
मातरो लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तृष्टिरात्रुदेवतय
सह । आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥ पूज-
यन्ति प्रीणयन्त्युदयदानेनेत्यर्थः । अक्षतपुञ्जेषु पूजनीया
इत्यर्थः । प्रतिमा लेख्याक्षतपुञ्जेषु पूर्व्वं पूर्व्वं फलाति-
शयः । बह्वृत्तम् । उद्दिश्याहपि चेदिराजो बह्वरेव । यथा
महाभारते मोक्षधर्म्ये बह्वं प्रति देववाक्यम् । एकस्र-
नुग्रहं तुभ्यं ददामि नृपसन्तम । यावन्तुं शापदोषेण
कालमासिष्यतेहनघ ॥ भूमैर्क्विवरणो ह्यत्र तावन्तुं
कालनापदि । वज्रेषु खजूतां विप्रैर्क्विसोर्धारां महा-
त्नाभिः । पाञ्चनेहस्यदनुध्यानाम् । च त्वां ग्लानिरन्पुंशे ॥
न कुं पिपामे राजेन्द्र भूमेश्छिन्दे भविष्यतः ॥ वसो-
र्धाराभिपातेन तेजसाप्यायतेन च । सदेवोहस्यद्वरः
प्रीतो ब्रह्मलोकं नयिष्यति ॥ आयुष्याणि आयुषे हि-
तानि । तद्विधि क्रमविशेषार्थः । षड्भ्य इति मातृश्राद्ध-

धाराप्रकाशको षड्भवेदिक एव । ततश्चान्याशाधिनां मन्त्रान्तरानुप-
देशां सर्कशाधिभिरयमेव मन्त्रो नियोज्यः । परोक्तमविरोधि चेति
वचनां । मन्त्रस्य च सकृदेव पाठो न द्वारदिः । वीजाभावादिति मिश्रप्र-
त्तयः । बह्वृत्तस्य प्रधानारुद्धो गुणारुद्धेषु क्तुत्वात्प्रवृत्तिरेव समुचितेति
वैतीमः । क्रमविशेषार्थ इति कृतमातृवागमैर्यत्र श्राद्धेहधिकार इति
विशेषः । तेन मातृवागां पूर्व्वनेकदैव तन्त्रेण रक्षिश्राद्धस्यापि सकृन्नो

নিষেধার্থম্ ইতরথা বৈরর্থ্যাপত্তেঃ । বশিষ্ঠোক্তশ্চন্দোগ-
গৃহ্যপরিশিষ্টে । পার্বণে যো বিধিরুক্তঃ সোহত্রোগিষবা-
দাসেন বোদ্ধব্যঃ । অত্রৈকনিয়োগশিষ্টত্বান্মাংসনিষেধাৎ
মধুনিষেধ ইতি কশ্চিৎ । তদযুক্তম্ ॥ ১৮১ ॥

শাল্যন্নং দধিমধ্বল্পং বদরাণি যবাংস্তথা । ইতি
বক্ষ্যমাণত্রয়পুরাণবচনাৎ । প্রাতরামস্ত্রিতানিতি । পূর্ব-
দিননিমন্ত্রণনিষেধার্থঃ । যুগ্মোপবেশনং হস্তধাজুহ্মিত্যা-
দি পার্বণা বিশেষঃ । উভয়তঃ পিতৃপক্ষে মাতামহপক্ষে
চেত্যর্থঃ । দৈবে যুগ্মশ্চ প্রাপ্তভ্বেন বিশেষত্বাসম্ভবাৎ ।
তথোপবেশ্য পার্বণবদুদঙ্ মুখা ক্ত্যেত্যর্থঃ । দেববদিতি ।

ভূরাচার এব । তস্মাৎ কৰ্ম্মণাং ভিন্ন ভিন্ন গাং মাতৃষাগে বসুধারাদিন
আয়ুষ্যমন্ত্রজপে শ্রাদ্ধে চ পৃথগেব সঙ্কল্পঃ । আয়ুষ্যমন্ত্রজপশ্চ সামগান-
মেব । মাতৃশ্রাদ্ধনিষেধার্থমিতি ছন্দোগানামেবেতি শেষঃ । ন ষোড়-
শভ্যঃ পৃথগ্দদ্যাদিত্যনেনৈকমূলত্বাদিতি ভাবঃ । ষড়ভ্য ইতি মাত্ৰা-
দীনামপ্যপলক্ষণম্ । মাতৃশ্রাদ্ধ পূৰ্ব্বং স্যাৎ পিতৃণাং তদনন্তরম্ । ততো
মাতামহানাঞ্চ বৃদ্ধোশ্রাদ্ধত্রয়ং স্মৃতমিতি । মাতাতপবচনেনৈকমূলকত্ব-
কল্পনালাঘবাদিতি কল্পতরুঃ । জীবন্মাত্ৰাদিত্রিকপরমিতি পিতৃভক্তিঃ ।
একনিয়োগশিষ্টত্বাদিতি ত্রয়চৰ্ঘ্যাঙ্গিগোচরো যত্র মাসনিষেধঃ তত্রৈব
মধুনিষেধস্যাপ্যুক্তত্বাদিত্যর্থঃ ॥ ১৮১ ॥

শাল্যন্নমিতি । বদ্যপীদং পিণ্ডএব মধুবিধাকং ন তু শ্রাদ্ধে তথাপি
সৰ্ব্বমন্নমেকত্রোক্তভেতি গোভিলেন শ্রাদ্ধশেষদ্রব্যেন পিণ্ডদানবিধা-
নাৎ । পিণ্ডস্য শ্রাদ্ধশেষদ্রব্যকর্তব্যতয়া শ্রাদ্ধেহপি মধুদানপ্রাপ্তি-
রिति । শ্রাদ্ধসংপ্রদায়োহপ্যেবম্ । অতএব প্রোক্তাতুণাং কলচমসং
ভক্ষ্যং দদাতীত্যনেন ঋত্বিজাং কলচমসং ভক্ষণপ্রাপ্তযোগেহপি কল-
চমসপ্রাপ্তিঃ বাগশেষদ্রব্যস্যেব ঋত্বিগ্ভক্ষ্যত্বোক্তেঃ । এতেন পিণ্ডাৎ

दक्षिणजानुपातादिना परिचरेदिति पितृभ्य इति इति
 प्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु तान् द्विजानुपवे-
 श्येति किं गोत्रनामभिरामन्त्र्य इति प्रक्रमंश्रमान इति
 शकः । एवकारः प्राजापत्यतीर्थव्यवच्छेदार्थः । ज्येष्ठो-
 त्तरकरानिति ज्येष्ठश्च करोपरि करो येषां ते
 तथा । कराग्राग्रपवित्रकानिति कराग्रेहग्रपवित्रकं पवि-
 त्राग्रं येषां ते तथा । तांस्तथा कृतार्थं देयमित्यर्थः ।
 पार्ष्णवन्नैकैकस्यात्र दीयते यतः । मधुमक्षिति यस्तत्र

दक्षिणजानुपातादिना वचनेन पित्रानां मधुमुक्तस्यैव प्रतिपादनात् मधुनः
 पित्रुषट्कत्वाभावेन नीतफलचमन्यायेन श्राद्धे मधुप्राप्तिरिति मिश्र-
 मत्तं निरस्तम् । ब्रह्मपुराणवचने मधुनः पित्रुषट्कत्वावगमात् । अतः
 एव मधुमक्षिति यस्तत्रेति वचने मधुमन्त्रनिषेधात् मधुनोनिवृत्तिर्नास्तीत्य-
 वगम्यते इतिवक्ष्यते ग्रन्थकृतापि । पूर्वदिनामन्त्रणनिषेधार्थं इति
 न चामन्त्रितान् विप्रान् प्रतुपवेश्येत्यन्वयो वाच्यः । तथात्वेतिदेशा-
 देवामन्त्रणप्राप्तेरामन्त्रितान् इत्यस्य वैयर्थ्यादतः सन्निधानात्त प्राप्ति-
 पदस्यामन्त्रणवरे पूर्वदिननिमन्त्रणव्यावृत्तिरित्यर्थः । दैवे युग्यस्येति
 प्राप्तेनातिदेशप्राप्तेन विषयासम्भवात् विशेषप्रतिष्ठाविषयत्वा-
 सम्भवात् । दैवे न युग्यविधिरयमिति शेषः । साहित्येन देवतास्य
 प्राप्तिरस्तत्त्वात् । पितृभ्य इत्यस्य त्यागवाक्याकारत्वासम्भवात् अन्यथा
 आचष्टे पितृभ्य इतीति इति प्रकारेणेति तथा चेतिशक्या गोत्र-
 नामभिरामन्त्र्येति प्रक्रम्यमानाविर्भावकतया तत्प्रकारेण पितृभ्यो-
 दत्तेषु कुशेषु तानुपवेश्येति वचनार्थ इत्यर्थः । ज्येष्ठस्येति ज्येष्ठस्य
 पश्चिन्मूर्त्तिस्य कर उत्तर उपस्थितः करस्तवकरसमूहे येषामित्यर्थः ।
 अत्र नैकैकस्यात्र दीयते इत्यपसंहारात् ज्येष्ठोत्तरकरमात्रं
 विशेषः । कराग्राग्रपवित्रकस्तु पार्ष्णवन्नैकैकस्येति मन्त्रव्याम् । पार्ष्णविशेषणेह-

পার্বণে ভোক্তু মিচ্ছতাম্ । ব্রাহ্মণানাং শ্রাব্যত্বেন মধুম-
 ক্ষিত্বি ত্রির্জপঃ মধুবাতেতি মন্ত্রসহিতো গায়ত্রীজপা-
 নন্তরং ক্রিয়তে সোহত্র মধুবাতেতি মন্ত্রবর্জিতঃ । এতেন
 ভোজনকালে মধুমন্ত্রপাঠো ন নিষিদ্ধঃ মধুমন্ত্রনিষেধাচ্চ
 মধুনো নিবৃত্তিন স্তীত্যবগম্যতে । অন্যথা প্রধাননিবৃত্তৌ
 গুণনিবৃত্তেরপ্যর্থসিদ্ধত্বেন বিধাতুমশক্যাৎ । ন চ গুণ-
 নিবৃত্তাবপি প্রধাননিবৃত্তিঃ গুণলোপেন মুখ্যশ্চেতি ন্যায়-

ভিধানাদিহাবিশেষণোক্তম্ তত্র বান্যত্রাপ্যেষ এব স্যাদিতি বক্ষ্যতে ।
 তেন পার্বণেহপি পবিত্রাণামুত্তরাগ্রত্বং ব্রাহ্মণানামুদঙ্মুখত্বং বাচ্যং মিশ্র-
 মতসম্মতমপোতদেব । জ্যেষ্ঠোত্তরকরত্বং করাগ্রাপবিত্রকত্বঞ্চ ছয়মেব
 পার্বণাদিশেষঃ । নৈকৈকস্যাত্র দীয়তে ইত্যভিধানাচ্চ পার্বণবৎ
 পিত্রাদীনামেকৈকস্যাৰ্ঘ্যদাননিষেধেন পিত্রাদিত্রয়ব্রাহ্মণানাং মিলিত-
 হস্তোপরি দানং লাভার্থং অতএব পিতৃব্রাহ্মণয়োঃ যোজ্যে য়েষ্ঠোত্তরহস্তো-
 পরি উত্তরাগ্রং কৃত্বা পবিত্রং দত্ত্বা সমুৎসজেৎ । এবমেব পিতামহাদি-
 পঞ্চানামেকৈকশোদ্বয়োঃ যোত্র ব্রাহ্মণয়োঃ পৃথক্ পৃথগদ্যাদিতি পিতৃ-
 দয়িতোক্তং নিরস্তম্ । তথাহে নৈকৈকস্যাত্রদীয়ত ইতি ব্যর্থমিতি
 তেন পার্বণে পবিত্রাণাং দক্ষিণাগ্রত্বমেব কুশাসনাৰ্ঘ্যার্থাস্তুতকুশানাং
 তথাহেন সাংদৃষ্টিকন্যাদিতিস্মার্তমতম্ । তদসং বিপ্রানিতি বহুবচন-
 বলাদেব পিত্রাদিত্রয়ং ব্রাহ্মণানাং লাভেনৈকৈকস্যেত্যস্য বৈর্থ্যতা-
 দবহৃত্যাং তস্মাদস্মাক্তমেব যুক্তম্ । মধুমক্ষিতীতিবচনং মধুমক্ষিত্যস্য
 ত্রির্জপে ষড়্ভূতিপ্রসঙ্গঃ । গায়ত্রীং ত্রিঃসকৃদ্বাপি জপেদ্যাহুতিপূৰ্বিকাম্ ।
 মধুবাতা ইতি ত্র্যচঃ মক্ষিত্যেত্যত্রিকং জপেদিতি । মিতাক্ষরালিখিত-
 পারস্করবচনে মক্ষিত্যেত্যাবন্মাত্রক্রতেঃ । তদেকবাক্যতয়া মধুমক্ষিত্য-
 ত্রাপি প্রথমমধুপদস্য জব্যপরত্বম্ । তেন মধুপ্রকাশকমক্ষিত্যর্থ ইতি
 স্বতঃ । অন্যথেনি প্রধানস্য মধুদানস্য নিবৃত্তৌ গুণস্যাহস্য তন্মন্ত্র-

বিরোধাৎ । মধুমধ্বিত্তি জপাত্যনুজ্ঞানঞ্চ ন স্যাৎ । পিতৃ-
সংহিতামিতি । পিতৃপ্রকাশকমন্ত্রমাত্রোপলক্ষণার্থম্ ।
অতএব কাত্যায়নঃ । পিতৃত্যমন্ত্রবর্জঃ জপঃ । এবং
রুচিস্তব পাঠোহপি । যন্তুত্রেতি অন্ত্র প্রকরঃ অন্ত্রবিক-
রণং তিলযুক্তং কৃতং তদত্র যবযুক্তং কার্যম্ । অপরন্তু
তত্র তৃপ্তেষু ব্রাহ্মণেষু কৃতম্ । অত্র বিপরীতমতৃপ্তেষু এষ
দৈবতীর্থাদিনা দানপ্রকারেণেতি বিপরীতস্মার্থ ইতি কল্প-
তরুঃ । তন্ন দৈবতীর্থস্য পূর্বেত্ত্বাহাৎ । প্রাগগ্রেষিতি ।
আদ্যং পুরুষং পূর্ববৎ গোত্রপূর্বনামভিরিত্যর্থঃ । প্রাগগ্র-
হুতিলশূন্যত্বে বিশেষঃ । দ্বিতীয়ং তৃতীয়ং পুরুষমানন্ত্ৰেতি

পাঠস্য নিবৃত্তেরর্থসিদ্ধত্বেনাপ্রাপ্তপ্রাপকাত্বাৎ মন্ত্রনিষেধস্য বিধাতুম-
শক্যত্বাদিত্যর্থঃ । ন চেতি গুণরুত্তিবিধানাৎ প্রধানস্যাপি নিবৃত্তি-
বশাদাগতেতি ভাবঃ । হেতুস্তরমাহ মধুমধ্বিত্তি যদি মধুনিবৃত্তি-
র্ভবিষ্যতি তদা মধুনাভূতমধ্বিত্তি ত্রিজপাত্যনুজ্ঞানং ন স্যাদিত্যর্থঃ ।
এবঞ্চেনিতি পিতৃপ্রকাশকমন্ত্রসামান্যস্যৈব নিষেধে সতীত্যর্থঃ । ন
কৃতীতি তস্যাপি পিতৃপ্রকাশকত্বাদিতি ভাবঃ । তিলযুক্তং কৃতমিতি
তিলবদ্ধবদিত্তি ক্রিয়াবিশেষণং তেন বোহন্নস্য প্রকরঃ তিলবৎ যথা
স্যাৎ তথা তত্র পার্কণে কৃতঃ সোহত্র যববদৃশ্বা স্যাৎ তথা কার্য
ইত্যর্থঃ । অপরমিতি বৈলক্ষণ্যমিতি শেষঃ । তদেবাহ তদিত্তি অন্ত্রপ্রক-
রমিত্যর্থঃ । তৃপ্তিযু উক্তবৎসু অতৃপ্তিযু ভগ্নানেষু । তেন পার্কণে
প্রত্যাপোহশনাৎ প্রাক্কাল এবান্ত্রপ্রকরঃ । ইহ তু ভোজনকালমাত্র ইতি
বিপরীতকঃ বিপরীতকালকঃ প্রকর ইতি সম্বন্ধঃ । মতান্তরমাহ দেবতী-
র্থেতি আদিনা দক্ষিণজাল্পাতনাদীনাং গ্রহণম্ । পার্কণে পিতৃপ্রকারেণ
ইহ তু দেব প্রকারেণেতি বৈপরীত্যং কল্পকুমতমিত্যর্থঃ । মতকৈতদ-

सम्बन्धः । अथादेशाग्रदेशयोर्दुर्भ्रं अपः क्षिपेदिति
सम्बन्धः । एतेषां पिण्डस्थाने आवाहितानां पित्रादीनां
त्रयाणां वामतो दक्षिणस्यां दिशि यथा दक्षिणोपचारो
भवति । एतेन पार्ष्वणे पितृदक्षिणे मातामहोपवेशनं
लभ्यते । मातामहप्रभृतीनामन्त्र्य दर्भेषुपः क्षिपेदि-
तान्तरः । उन्नरोन्नरदानेन पिण्डानां मूलादिक्रमेणो-
पर्यापरि दानेन दाताप्युर्द्ध्वगतिर्भवतीति स्तुतिः ।
इतरेषु पार्ष्वणादिषु ॥ १८२ ॥

ऋषेः शक्तान् ऋषिगणान् । तृतीयमिति । पिण्डे गन्नादि-
दानमन्त्रनिर्देशः । अग्रभूमिं ब्राह्मणश्चेत्यर्थः । अर्घ्यादा-
नवदिति । ज्येष्ठोन्नरकरत्नातिदेशार्थः न तु तद्वता-
निरुद्धिरतिदिश्याते । अर्घ्योहकव्योदके चैव पिण्डदाने-

सः । तृप्तेष्विति नैरुर्ध्याः । नात्रापसव्यकरणं नापित्र्यां तीर्थमिष्यते ।
प्रात्राणां पूतादीनि दैनेनैव हि कारयेदिति । प्राणुक्तवचनेन प्राणु-
त्वादनुवादकतापत्तेः । वचने सम्पन्ने इति पार्ष्वणे तृष्ठाः स इह सम्पन्न-
मिति प्रश्न इत्यर्थः । प्राग्ग्रेष्विति एतच्छन्दोगानामेव अक्षर्युनाक्त
शुक्लाबुद्धमुख्याः उदगग्रहमेवेति सम्प्रदायः । पिण्डस्थाने आवाहितानां
पित्रादीनामिति प्रत्यङ्मुखानामिति शेषः । दक्षिणस्यां दिशीति प्राङ्-
मुखस्य कर्तुं दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः । एतेनेति यतः पार्ष्वणवृद्धौ दक्षि-
णोपचारविशेषः । एतेन पार्ष्वणे वामोपचारात् पितृदक्षिणे माता-
महोपवेशनं लभ्यते इत्यर्थः । वचनेऽवनेजनवदिति अवनेजन-
दानक्रमेण मूलमध्याग्रदेशेष्वित्यर्थः ॥ १८२ ॥

ऋषेः शक्तानिति । परस्परमौषधान् पिण्डानित्यर्थः । अनाद-
प्याश्च एव म इति प्राप्तयेऽप्येष एव विधिः किञ्च यवादिभिरिति तिल-

इवनेजने । तन्नस्य विनिवृत्तिः श्रां स्वधावाचन एव च ॥
 इति प्राशुत्वां षष्ठीविधानमामल्लग्नस्थले न चतुर्थीस्थाने
 तंस्थाने विधानादेव निषेधप्राप्तेः न चतुर्थ्या कदाच-
 नेति निषेधवैयर्थ्यात् । तस्यान्न चतुर्थ्या कदाचनेति
 चतुर्थ्यास्तस्य तस्यै इत्यस्य निषेधः । अकव्यविधानात् स्वधा-
 निषेधः । उक्तराक्षसिदं पार्वणविषयकं । अतएव
 गोत्राभिलः । गोत्रश्राकव्यकर्म्मणि । पितुरकव्यकाले तु ।
 शर्मणोश्कव्यकालेष्विति । प्रार्थनासु सूत्रप्रोक्तमित्या-
 दिषु प्रतिप्रोक्तसु सत्त्वित्यादिप्रतिवचने कृतेहर्ष्य-
 पात्रसन्नक्तिपवित्राच्छादितान् पिण्डान् उर्ज्जं वत्स्योरिति
 सिद्धेत् । स्वधावाचनकं न कार्यम् । न स्वधाकं प्रयुञ्जीतेति

सहित इत्यर्थः । अतदेव विवृणोति दक्षिणाप्रवनेति अत्र भूमिः
 आकणस्येति गन्धादीनिष्पिपेतुष्टीमित्यन्तेन पिण्डविधिं समाप्य तत
 अचामरेद्विजानित्यनेनात्रकणां प्रकृतत्वापिति भावः । तंस्थाने-
 तद्विधानादेवेति यदि चतुर्थीस्थाने षष्ठीविधानं स्यात् तदा तद्वलादेव
 चतुर्थीनिषेधे सिद्धेन चतुर्थेति निषेधोव्यर्थः स्यादित्यर्थः । ननु
 आमल्लग्नस्य षष्ठीविधानेऽपि न चतुर्थेति व्यर्थमेव वक्तव्येन सत्
 चतुर्थ्यास्तस्यास्यसत्त्वेनार्थतः चतुर्थीनिषेधसिद्धेरत आह तस्यादिति
 चतुर्थ्यास्तस्येति ते तस्यै इत्यस्य चतुर्थ्यास्तपदद्वयस्य निषेध इत्यर्थः ।
 तेन चतुर्थ्यास्तपदयुक्तस्य मल्लस्यैव निषेधः । एकोद्विष्टस्य पिण्डे तु
 अमुशक्ते न युज्यते । इत्यत्रानुमिषेधात् तद्विद्वन्मल्लनिषेधवत् । तर्हि
 स्वधापदस्य त्यागः कुतो लभ्यत इत्यत्र आह अकव्यविधानादिति ।
 नासं त्यागः किन्तु तद्विद्वन्मल्लस्यैव निषेधमात्रबोधान्नत्यागार्थकस्वधा-
 पदप्रयोग इति केचित् । तदसं अकव्योदकदानस्तु अर्घदान-

निषेधात् । अनन्तरं न्युञ्जीकृतमर्घ्यापात्रमुत्तानं कृत्वा
 वक्ष्यामाणं कर्म कुर्वीत । धूर्ध्याश्च पण्डित्तिमुर्द्धन्याश्चानङ्गुष्ठ-
 पाणिं गृहीत्वा प्रणम्यानुगच्छेत् । ब्रह्मपुराणे । रक्षो-
 व्रीजूं ह्यदादग्नौ समिदर्थे महोषधीः । अन्नं दद्याच्च
 दैवेन तीर्थेनैव जपन् स्वयम् ॥ कश्चिद्दं सम्पन्नमेतान्
 तानपृच्छेच्च प्रहर्षितान् । सुसम्पन्नकं ते क्रयुः सर्वं
 सिद्धं ततः क्षिपेत् ॥ नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षयामिदमस्त्विति
 संजपन् । प्राङ्मुखान्स्वयं दर्भास्तु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ॥
 दत्त्वा नान्दीमुखेभ्यश्च प्राचींश्छेद्दिशं क्रमात् । शाल्यन्नं
 दधिमेध्वक्त्रं बदराणि यवांस्तथा ॥ मिश्रीकृत्य च चत्वारि

वदिम्यते । ईत्रात्राक्षयोदकस्यापि दानशक्तिः स्वपादस्यावाधितार्थकत्वात्
 कृतएव स्नानादिसङ्गलवाकानिरूपणप्रकरणेऽक्षयोदकदाने तु षष्ठ्यन्तता-
 माहेति ग्रन्थकृतापि लिखितम् । वस्तुतस्तु अक्षयविधानात् षष्ठ्यन्तताक्ष-
 यविधानात् स्वधानिषेध इत्यर्थः । अत्रुथा नमः प्राप्तुं स्वाहा स्वधेत्यादि-
 श्रुत्रेण स्वधायोगे चतुर्थाविधानेन षष्ठानुपपत्तेरिति भावः । उन्तराक्ष-
 मिदमिति । षष्ठ्येव नित्यं तत्र कुर्व्यादित्यान्तराक्षमित्यर्थः । पार्ष्णविषयम-
 पीति नित्यमात्रस्य सकलश्राद्धप्राप्तार्थकतयैवाथकत्वात् । अत्रुथा तद्व-
 यर्थ्यापत्तेरिति भावः । अपरमपि हेत्माह अतएवेति गोतिनेन
 सामान्यत एवाभिधानादिति भावः । तेन न केवलं प्रकरणात् नाना-
 मुखमात्रे किञ्च पार्ष्णदावपि सामगानां षष्ठात्तेनाक्षयोदकमिति
 भावः । पवित्रात्तर्हितान् पिण्डानिति वचनं व्याचष्टे अर्घ्यापात्रमसृक्चि
 पवित्राच्छादितानिति अर्घ्यापात्रमसृक्चिपवित्रसहितकुशात्तवेणाच्छादितानि-
 नीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम् । अर्घ्यापात्रस्य पिण्डानामन्तरे सपवित्र-
 कान् । अप उर्ज्जं वहतीति कुशात्तेश्चोवमथाक्षिपेदिति । अस्यार्थः पात्रस्य
 पवित्रेण सहितान् कुशान् पिण्डानामुपरि निःक्षिप्य उर्ज्जं वहतीति

पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् । दद्यान्नान्दीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो
 विधिपूर्वकम् ॥ अर्घ्यं पुष्पकं धूपकं प्रशस्तमनुलेपनम् ।
 वामश्चाप्याहतं शुभ्रं देयं च सदशं समम् ॥ द्राक्कामल-
 कमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्नेव दक्षिणार्थस्तु
 दद्याद्विधेषु सर्वदा ॥ अथाक्वव्योदकस्थाने दत्त्वा क्कीर-
 यवोदकम् । प्रपितामहसंक्राश्च नान्दीमुख्यश्च मातरः ॥
 मातामहः पितामहः प्रपितामह एव च । मातामहे-
 भ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ॥ प्रमातामहसंज्ञेभ्यो
 भुवन्दिश्च स्वधोच्यताम् । अस्तु स्वधेति ते तत्र जपन्ति
 प्रह्माः शुभम् ॥ विधेदेवाश्च प्रायश्चामिति दाता ब्रवीति

मन्त्रेण तोयं निष्क्रियेदिति । एतेन पवित्रास्तुरेणैव पिण्डाच्छादनम् ।
 न तृषपात्रसम्पत्तिपवित्रेण विनियुक्तविनियोगापत्तेरिति मैथिलमतं निर-
 स्तम् । उक्तस्तानां पुनरुत्सर्गसैव विनियुक्तविनियोगपदार्थत्वेन पिण्डो-
 परिप्रक्षेपमाहस्य तथात्वाप्रशक्तेश्च । अन्यथा दत्तपिण्डादीनां गवा-
 दिसृत्राप्रतिपत्तिरपि विनियुक्तविनियोगापत्तेः । स्वधावाचनस्तु न कार्या-
 मिति । यद्यपि नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दी-
 मुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमाता-
 महेभ्यः वृक्षप्रमातामहेभ्यः प्रीयन्तां न स्वधाक प्रयुञ्जीत । इति गोभि-
 लेन स्वधावाचनस्थाने प्रकारास्तुरमुक्त्वा न स्वधाक प्रयुञ्जीतेति पृथगभि-
 धानां वाक्ये मन्त्रे च स्वधापदनिषेध उक्त इति व्याख्यातं तं कथं
 स्वधावाचननिषेधे न स्वधाक प्रयुञ्जीतेति प्रमाणतरोपन्यास्तुं तथाप्यर-
 मर्षः स्वधाम्वाचयिष्यो इति प्रश्नवाक्यां गोभिलेनोक्तं किञ्च पार्श्वपाति-
 देशवलादेव प्रशक्तं तच्चात्र नास्ति न स्वधाक प्रयुञ्जीतेति गोभिलेन
 सामान्यतो निसेधां किञ्च नान्दीमुखान् पितॄन् आवाहयिष्ये इति स्वधा-
 पदशान्यां कात्यायनेनोक्तप्रश्नवाक्यामेवात्र ग्राह्यम् । परोक्तमविरोधि

८ । प्रीता भवस्तु ते तत्र जपन्ति मधुराकरम् ॥ ये
 यशवादिनमिति पठंस्तान्स्तु विमर्जयेत् । जपन् स्वधामिति
 शाधिभेदव्यवस्थितम् । न स्वधाक् प्रवृञ्जीतेति कात्या-
 यनगोभिलदर्शनात् । सर्व्वं सिद्धं ततः क्षिपेदिति अन्न-
 विकरणमुक्तम् । नान्दीमुखेभ्यश्चाक्षयमित्यपि शाधिभे-
 दव्यवस्थितम् । नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति कात्याय-
 नदर्शनात् । क्षीरमवनेजनमिति फलातिशयार्थम् । अपः
 क्षिपेन्मूलदेशे इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात् । मूलमा-
 ढ्रकादि । एतदपि फलातिशयार्थम् । मातामहीशब्देन
 माता लक्ष्यते । स्वधोच्यतामस्तु स्वधेति स्वधावाचनं
 शाधिभेदव्यवस्थितम् । नान्दीमुखान् पितॄन् आवाहयिष्ये इति
 पृच्छति नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च

चेति वचनादिति वक्ष्यमाणं कर्म इति तथाच युष्मानेव स्वस्तिवाच्ये-
 त्यादि वक्ष्यमाणकर्म्मण्येव उक्त्वा न पात्रकदित्यस्य कर्त्तृत्वेनावयो न तु
 वाक्यार्थेति पिण्डमेकानुसरमेव पात्रोत्तानीकृतं करणं वशिष्ठेन पार्श्वे
 तथैवाभिधानादिति भावः । अनङ्गुष्ठमिति अङ्गुष्ठातिरिक्तदेशे पाणिं
 गृहीत्वा इत्यर्थः । एतच्च वृद्धाविव पार्श्वगादावपि बोध्यं सदेति श्रवणा-
 निति भाव्यम् । रक्षोप्लीमहोषधीर्षवानित्यर्थः । तान् समिदार्थं अग्रे
 जुहुरादित्यर्थः । इदमपि ऋवेणाग्नौकरणं शाधिभेदव्यवस्थितम् । छन्दो-
 गादीनां घृताक्तश्रुतत्वात्तत्रैव तद्विधानात् । नान्दीमुखेभ्य इति नान्दीमुखे-
 भ्यश्चाक्षयमित्यिति सङ्गपन् अक्षय्योदकं दद्यादित्यध्याज्ञत्याशयः । इत्थ-
 मेव वक्ष्यमाणक्षय्योदकदाने चतुर्थश्रुतवाक्यसा शाधिभेदव्यवस्था ग्रन्थकृतः
 साधु सङ्गते तत्र प्रथमाश्रुतवाक्यबोधककात्यायनवचनस्य हेतुत्वेनैवोप-
 न्यासात् एतच्छाक्षय्योदकदानवाक्यमात्राभिधारकम् । अथाक्षय्योदक-

प्रीयन्तामिति न स्वधाकं प्रयुञ्जीतेति कात्यायनदर्शनात् ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । असकृद्धानि कर्माणि क्रियेरन् कर्म-
 कारिणा । प्रतिप्रयोगं नैव स्मृत्यातरः श्राद्धमेव च ॥
 आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च । बलिकर्माणि
 दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञेषु यज्ञज्ञा वद-
 न्त्यान्ते मनीषिणः । एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक्
 पृथक् ॥ नाष्टकात् भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
 न शोष्यन्ती जातकर्म प्रोषितागतकर्मत् ॥ विवाहादिः
 कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रूषं यश्च चाक्षे । विवा-
 हादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणः
 श्रात् ॥ प्रदोषे श्राद्धमेकं श्रात् गोनिक्रामप्रवे-
 शयोः । न श्राद्धं युज्यते कर्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥
 हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
 प्रतिप्रयोगमन्येष्वादावेककं कारयेत् ॥ बृहत्पत्र-
 क्रुद्रपशुस्यस्त्यर्थं परिविश्येत्ताः । सूर्येन्द्याः कर्माणि ये

स्थाने इति वक्ष्यमाणवचनक तत्र स्त्रीरादि द्रव्याविधायकमित्यपुनरुक्तिः ।
 तत्रायेति श्रवणादत्राक्षर्योदकदानपार्थक्यमो न ग्राहः । किञ्च पिण्ड-
 दानानन्तरमेवाक्षर्योदकदानमिति बोध्यम् । दद्वेति नान्दीमुखेत्थोह-
 वनेजनं दद्यात् पिण्डनिर्माणार्थं प्राचीं दिशं गच्छेदित्यर्थः । मन्वक्तुं
 दधीत्येकतमश्चत्वारित्यर्थः । वासोवाससूत्रं आहतं नवीनं दशासहितं
 वस्तुकं समं देयमित्यर्थः । सममित्यनेन मातृपितृमातामहादिभ्या
 वस्त्रादिदाने वैश्वम्यं कार्यमिति प्रतिपादितम् । द्राक्वेति फलाति-
 शयार्थम् । तानीति नपुंसकनिर्देशादेवकाराच्च द्राक्कामलकमूलानामेव
 ग्रहणं न तु षडानाम् । अतएव षवांश्चार्थे पृथङ्निर्देशः । सर्वदेत्यनेन

তু ভয়োঃ শ্রাদ্ধং ন বিদ্যতে ॥ ন দশাগ্রস্থিকেনৈব বিব-
বদৃষ্টকর্মণি । ক্রমিদৃষ্টাচিকৎসায়ানং নৈব শেষেষু বিদ্যতে ॥
গণশঃ ক্রিয়মাণে তু মাতৃভ্যঃ পূজনং সক্রুৎ । সক্রুদেব ভবেৎ
শ্রাদ্ধমাদৌ ন পৃথগাদিষু । যত্র যত্র ভবেৎ শ্রাদ্ধং তত্র
তত্র তু মাতরঃ । প্রাসঙ্গিকনিদং প্রোক্তমতঃ প্রকৃত-
মুচ্যতে । তথা ॥ স্বপিতৃভ্যঃ পিতা দদ্যাৎ স্মৃতসংস্কারক-
র্মসু ॥ পিতৃনোহুহনাভেষাং তস্মাভাবেহপি তৎ ক্রমাৎ ॥
অসকৃদিতি প্রতিদিনং প্রতিমাসং প্রতিসংবৎসরঞ্চ যানি
ক্রিয়ন্তে তানি বৈশ্বদেববলিকর্ম দর্শপৌর্ণমাসশ্রাবণ্যাগ্রায়-
ণ্যাदीনি তেষু প্রথমপ্রয়োগ এব শ্রাদ্ধং মাতৃপূজা চ ॥ ১৮৩ ॥

প্রত্যকমেব যেন পশুযাগাদি ক্রিয়তে তেনাপি প্রথম-
প্রয়োগ এব শ্রাদ্ধং কাব্যম্ । বিশেষান্তুরমাহ আধানে ইতি ।
হোময়োঃ সায়ং প্রাতর্হোময়োঃ । নবযজ্ঞশ্চাগ্রয়ণেষ্টিঃ ।

ব্রাহ্মণাভাবে জলাদিপ্রক্ষেপপক্ষেহপি ব্রাহ্মণায়ৈব দক্ষিণা দেয়া ন তু
তস্যাপি জলাদিপ্রক্ষেপ ইত্যুক্তম্ । শ্রাদ্ধোদেশ্যানাহ প্রপিতামহসংজ্ঞা-
শ্চেতি বহুবচনাৎ প্রপিতামহপিত্রাদয় ইত্যর্থঃ । প্রপিতামহান্তেভ্যঃ
পিত্রাদিত্য ইত্যর্থঃ । চকারামাত্রাদিত্যশ্চ । তে ব্রাহ্মণাঃ মাতৃপূজাত্য-
দয়িকাবাহ ছন্দোগপরিশিষ্টে কাত্যায়ন ইতি । বচনানি ক্রমেণ ব্যাচষ্টে
অসকৃদিত্যাди প্রথমপ্রয়োগ এব শ্রাদ্ধং মাতৃপূজা চেতি । ননু নৈমি-
ত্নিকে পুনরুপনয়নে দ্বিতীয়বিবাহাদৌ চ পুনঃ শ্রাদ্ধমাতৃপূজে ন স্যা-
তাম্ । ন তত্রাবৃত্তেরবৈধত্বাৎ যত্রাবৃত্তেবৈধত্বং তত্রৈব সক্রুত্ত্বিধা-
নাৎ ॥ ১৮৩ ॥

প্রত্যকমেবেতি । প্রতিবর্ষং চরেৎ সোমং পশুপ্রত্যয়নং তথা । ইতি
যাজ্ঞবল্ক্যাৎ তত্রাপ্যাবৃত্তেবৈধত্বাদিত্যি ভাবঃ । কস্মাদহেন প্রাপ্ত-

এতেষাখানাदिषु प्रतिप्रयोगमिव श्रितिकर्मणि श्राद्धं
 न कार्यं किञ्चाधानादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं श्राद्धं ।
 तेनान्त्र श्रावण्यাদौ श्रितिकर्मैव श्राद्धमित्युक्तम् । अप-
 बादमाह नाष्टकास्थिति । अष्टकेष्टिषु तिस्रसु श्राद्धे पार्क-
 णादौ आसनप्रसवाया वधाः सुखप्रसवार्थं शोभ्यन्ती
 होमे गोभिलोक्ते त्रौहिवपिक्तेन कुमारस्य जिह्वामार्ज-
 नाथे जातकर्मणि गोभिलोक्ते प्रवासदागतस्य गृह-
 पतेः कुमारमृदाभिस्त्राणरूपे प्रेषितागतकर्मणि गोभि-

श्राद्धस्यापवादमाहेत्यर्थः । विवाहादादिति अत्र वचनेऽनुशब्दः
 समीपार्थेनद्वयवार्थः । तेन सामगानामपि गर्भाधाने श्राद्धमस्तौ
 गोविन्दानन्दादयः मिश्रसम्भ्रतमप्येतत् । अतएव श्राद्धचित्तमणिः । केचि-
 तु गर्भाधानमपि गणास्तुनि विष्य तत्रापि श्राद्धप्रतिषेधं वर्णयन्ति । तन्न ।
 निबेककाले सोमे चेत्यादिना गर्भाधानोपक्रमे श्राद्धविधानादित्याह ।
 श्राद्धं अतुशब्दग्यावयवार्थमभ्यापेत् गर्भाधाने मासगैः श्राद्धं न
 कार्यमिति वदन्ति । तदसं अतुशब्दस्य समीपार्थकहेनैव उपपत्तौ
 अवयवार्थ परतामभ्यापेत् निबेककाले सोमे चेत्यस्य संज्ञाचकन्ननाया
 अन्यायात्वात् । प्रदोषे प्रवेशनादौ तद्वेगैकं श्राद्धमिति । प्रदोषे
 प्रवेशनस्यैव संभ्रवादिति भावः । यद्यपि गोनिःसरणप्रवेशनयो-
 र्भिन्नकालतया न तन्तुसंभ्रवः तथापि वचनात् तथा मन्त्रव्यम् । प्रवपनपन-
 पर्यायानां गोभिलसूत्रोक्तानामर्गमाह प्रवपनं वीजवपनमित्यादि ।
 प्रतिषोणं प्रत्याहमितार्थः । गोभिल इति रक्ष इवेत्यादयः पक्ष-
 ऋचस्तासां मध्ये द्वितीयया ऋचा प्रकृते कर्मणि आदित्ये परिविद्यमाने
 सति चूते पत्राणां हस्त्यादिवाहनानां सस्यरनकामोहकृतततुलान
 जुह्यादित्यर्थः । तथा चाङ्गे परिविद्यमाने सति पक्षऋचां मध्ये
 द्वितीयया ऋचा मूत्रपशूनामजाव्यादीनां सस्यरनकामास्तिलततुलान् जुह-

লোকে শ্রাদ্ধং ন কার্যম্ । বিবাহাদিরিতি সমশনীয়চ-
 রুহোমগৃহপ্রবেশনযানারোহণচতুঃপথামন্ত্রণাক্ষভঙ্গসমাধা-
 নার্থহোমচতুর্থীহোমানামাদিশক্লেন গ্রহণম্ । এষু বিবা-
 হাদিগর্ভাধানান্তুকর্ষ্মশ্বেকমেব শ্রাদ্ধং কার্যম্ । প্রদোষে
 শ্রাদ্ধমিতি । গোনিঃসরণপ্রবেশনকর্ষ্মণোগোভিলোক্ত-
 যোরঙ্গত্বেন প্রদোষে প্রবেশনাদৌ তন্ত্রেণ একং শ্রাদ্ধম্ ।
 গবাং পুষ্টিকর্ষ্মত্রেয়ো গোভিলোক্তে প্রথমপুষ্টিকর্ষ্মণি শ্রাদ্ধং
 ন কার্যম্ । হলাভিযোগেন হলাভিমুখেন যোগঃ
 পক্ষেষু ধাত্বেষু দীতায়জ্ঞঃ কৃষ্ণক্ষেত্রমধ্যে হলাভিঃ প্রব-
 পণং বীজপবনং প্রলবনং ধান্যচ্ছেদনং পর্য্যর্পণং ধান্যানাং
 গৃহগমনং এষু হলাভিযোগাদিষু ষট্ কর্ষ্মশ্বেকককর্ষ্মণি
 পৃথক্ পৃথক্ প্রতিপ্রয়োগঞ্চ শ্রাদ্ধং কার্যম্ । অন্তেষাং
 শ্রাবণীকর্ষ্মাদীনাং আদাবেকং শ্রাদ্ধং কারয়েৎ । বৃহৎপ-
 ত্রেতি । বৃহৎপত্রং হস্ত্যশ্বাদিঃ । ক্ষুদ্রপশুঃ অজাব্যাдиঃ ।
 তয়োঃ স্বস্ত্যর্থং পরিবিশ্যমানয়োঃ । সূর্যোন্দ্বার্ষে কর্ষ্মণী
 গোভিলোক্তে তয়োঃ শ্রাদ্ধং ন কার্যম্ । যথা গোভিলঃ ।
 বৃক্ষ ইবেতি । পঞ্চর্চ ইতি । প্রকৃতে দ্বিতীয়য়া আদিত্যে
 পরিবিশ্যমানেহক্ষততগুলান্ জুহুয়াৎ । বৃহৎপত্রস্বস্ত্য-
 যনকামঃ । তৃতীয়য়া চন্দ্রমসি তিলতগুলান্ ক্ষুদ্রপশু-
 স্বস্ত্যয়নকামঃ । এতেন বহুক্লং কেনচিৎ ছন্দোগবাজ-
 দিত্যর্থঃ । এতেনেতি ষৎকেনচিচ্ছক্লং তদ্বয়্যাপরামর্শাদেবোক্তমিত্য-
 ষয়ঃ । গৃহায়াং গৃহ ইত্যর্থঃ । এতেন নিষ্ক্রমণে শ্রাদ্ধং নিবিবাদমেবেতি
 গ্রন্থকৃতা দর্শিতম্ । প্রতিভয়ে ইতি পথি তঙ্করাডিভয়ে সতি বসনবতো-

সমৈয়িনোনিষ্কুম্ভণ কৰ্ম্মণি গৃহ্যায়াং চন্দ্রদৰ্শনাদিত্যদৰ্শন-
য়োৰ্বিহিতত্বাৎ । সূৰ্য্যেন্দু কৰ্ম্মণা নিষ্কুম্ভণকৰ্ম্মগ্রঃ গং তং-

বস্ত্রযুক্তানর্থীস্তীতানুপেত্য স্বাহাকারান্তাভিশ্চতহতিঃ প্রকৃতভিঃ ঋগ্ভিঃ
বস্ত্রদশানাং গ্রহিষ্ণয়ং বধীতেত্যেকং সূত্রম্ । বিববতা দষ্টমুদ্বিরভ্যঙ্গণ-
মাতৈষীৰ্মামরিষ্যসীতি মন্ত্রং জপেদিতি বিধিবদষ্টচিকিৎসার্থমিতি দ্বিতীয়ং
সূত্রম্ । তথা কৃমিদষ্টদেশমদ্বিরভ্যঙ্গণহতশ্চেহত্রিণা কৃমিরিতি মন্ত্রং
জপেদিতি তৃতীয়ম্ । কৃমিদষ্টচিকিৎসার্থং সূত্রযুক্তম্ । গণশ ইতি একাদি-
ক্রিয়মাণে নানাকার্য্যেষু ত্যর্থঃ । তদর্শয়তি যথেনি বজ্রনীয়ে ইতি ষাণা-
ধিকরণেহহনীত্যর্থঃ । তত্র সামান্যাভিধানাং একদিনেনেনেকপুত্র-
সংস্কারেষুপি সকৃদেব শ্রাদ্ধং গণত্বাবিশেষাৎ । দিনভেদে তু কালভেদান্ন-
তন্ত্রতা বদ্যপ্যঙ্গানাং তন্ত্রতেতি সিকান্তস্তথাপি তস্যোপলক্ষণত্বমেব
শ্চেন প্রধানানাংপি দেশকালকত্রাদিভেদস্য বাধকস্যাভাবে তন্ত্রতেতি
অতএব তন্ত্রতাবিচারে গ্রন্থকৃদাহ সতি বাধকে লক্ষ্যমেব তন্ত্রতান্যায়ে
বুঞ্জিরিতি সামান্যত এবাভিহিতং ন তু তত্রাজ্ঞানমিত্যুক্তম্ । শ্রা-
দ্ধবিবেকেহপি হেতুশ্চ তন্ত্রতায়াঃ কালদেশকত্রাদিনামেকত্ববিশ্লে-
ষণগ্রহ ইতি সামান্যত এবোক্তমিতি পুত্রজন্মাদাবিত্যাदिशब्दाद्ভৌকি-
কগ্রহপ্রবেশাগ্রহণম্ । নামকরণাদিষু জাতকৰ্ম্মণি ন সৌম্যস্তী-
জাতকৰ্ম্মেত্যনেন শ্রাদ্ধনিষেধাৎ তং ত্যাগঃ । জাতস্যোতি পুংস্বমনি-
ক্ষিতম্ । তৃক্ষীমেতাঃ ক্রিয়াঃ স্ত্রীণাং বিবাহস্ত সমব্রুক ইত্যনেন স্ত্রীণা-
মপি সংস্কারপ্রাপ্তেঃ । ততশ্চ কন্যাসংস্কারেষুপি শ্রাদ্ধং কর্তব্যমুক্তবিস্মু-
পুরাণাৎ । অতএব স্ত্রীসংস্কারীং মন্ত্রেণ তু হোম ইতি গোভিলসূত্র-
ব্যখ্যানে তুল্যত্বাদ্ধ্ৰিপ্রাদ্ধমপি স্ত্রীসংস্কারে সমব্রুকমিতি শূলপাণ্যপা-
ধ্যায়ঃ । গোবিন্দানন্দস্ত সূতসংস্কারকৰ্ম্মস্বিত্যনেন কন্যাসংস্কারে শ্রাদ্ধং
নাস্তীতি সূচিতম্ । বিষ্ণুপুরাণেষুপি কন্যাপুত্রবিবাহেষু স্ত্রীণামনি-
বিবাহে বিশেষ্যশ্রাদ্ধস্যোক্তা অন্যেষু কন্যাসংস্কারেষু শ্রাদ্ধং নাস্তীতি
কুটুম্ভিহিতম্ । অন্যথা চূড়াকৰ্ম্মাদিকে ইত্যনেন বিবাহস্যপি শ্রাদ্ধৌ

পরিবিশ্রুতঃ সূর্যোন্দোরিতি অন্নয়াপরামর্শাৎ গোভিল-
সূত্রার্থাপরিজ্ঞানাচ্চ । ন দশা গ্রন্থিক ইতি । প্রতি-
ভয়েহধ্বনি বস্তুদশায়াং গ্রন্থীন্ বধীয়াৎ উপেত্য বসন-
বতঃ স্বাহাকারান্তাভির্মা ভৈবীন মরিষ্যসীতি বিষবতা
দক্ষদেশমন্দিরভুক্ত্য জপেৎ । ইত্যন্তেহত্রিণা ক্রমি-
রিতি ক্রমিসম্বন্ধং দেশমন্দিরভুক্ত্যজপেদিতি গোভিল-
সূত্রত্রয়োক্তে কর্মত্রয়ে । শেষেষিতি । অর্হণীয়ত্রিগা-
দীনাং পাদ্যার্ঘ্যবিকটরমধপর্কদানাদিযু শ্রাদ্ধং নাস্তি । গণশ
ইতি । যথা যজনীয়েহধ্বনি নবযজ্ঞবাস্তুযজন গমনগো-
যজ্ঞাশ্চ যজ্ঞেষু সমুদায়েন ক্রিয়মাণেষু মাতৃপূজা শ্রাদ্ধঞ্চ

কন্যাপুত্রবিবাহেষিতি ব্যর্থং স্যাৎ । গোভিলেন পুত্রজন্মোপক্রমস্য জাত-
কর্মাদিসংস্কারাভিধানাৎ । কন্যাসংস্কারস্য গৃহানুক্তত্বাৎ কুতঃ শ্রাদ্ধ-
প্রাপ্তিঃ কুতস্তর্হি কন্যার্নাঃ সংস্কারপ্রাপ্তিরিতি চেৎ । তুষ্ণীমেতাঃ ক্রিয়াঃ
শ্রীণামিতি স্বাক্ষরক্যবচনাদিত্যাহ । কার্যায়রানুরোধেনেতি কার্যং সম-
ভিব্যাহৃতক্রিয়া তদনয়ানুরোধেনেত্যর্থঃ । তথাহি আঙোহভিবিধ্যর্থত্বে-
সমভিব্যাহৃতক্রিয়ায়াং পিতৃদানানুরূপায়ামুদ্বাহস্যাপ্যঘরঃ স্যাৎ । মর্য্যা-
দার্থত্বে তু উদ্বাহস্যোপলক্ষণত্বান্নোক্তক্রিয়ায়ামঘরঃ । যথা পাটলিপুত্রাৎ
বৃষ্টোদেব ইত্যত্র আঙোহভিবিধ্যর্থত্বে পাটলিপুত্রমভিব্যাপ্য বৃষ্টো-
দেব ইত্যনয়বোধাত্ বৃষ্টিক্রিয়ায়াং পাটলিপুত্রস্যাপ্যঘরঃ । মর্য্যাদার্থত্বে
তু পাটলিপুত্রং বিহায় বৃষ্টোদেব ইত্যনয়্যাৎ পাটলিপুত্রস্য বৃষ্টিক্রি-
য়ায়াং নাঘর ইতি । দৃষ্টান্তমাহ বিশেষণেতি যথা নৃত্যন্তং পশ্যন্তী-
ত্যত্র নৃত্যং বিশেষণমুপলক্ষণং যেতি সন্দেহে উপলক্ষণত্বে দর্শন-
ক্রিয়ায়াং ইত্যস্যানয়্যাৎ । বিশেষণত্বে তু তত্র তদনয়্যাৎ বিশেষণত্ব-
ম্যেবাত্ত্যপগমস্যোষ্টত্বাদিত্যর্থঃ । মৃতমাতামহাদীতি স্বশব্দাভাবে শ্রুত-

सकृदेव गणादौ न कर्मसंख्यानुसारेण । यत्र यत्रेति ।
 ननु कर्मादौ षड्भ्यः पितृभ्य इत्यनेन श्राद्धं विहितं
 कर्मादिषु तु सर्वेक्षिति अनेन मातृपूजा विहितेति
 पुनरुक्तिः । न कर्मादौ मातृपूजा पूर्वमुक्ता । अनेन
 पुत्रजन्मादौ कर्मादिद्वाभावेऽपि श्राद्धनिमित्तत्वादेव
 विधीयते । अथवा यत्र यत्र श्राद्धं भवेत्तत्र तत्रैव मात्र
 इति वचनार्थः । तेनाऽऽकृतादौ श्राद्धनिषेधे मातृपूजा-
 निषेधः । स्वपितृभ्य इति । सूतसंस्कारकर्मसु नाम-
 करणादिषु पिता श्राद्धं दद्यात् । यथा विष्णुपुराणे ।
 जातस्य जातकर्मादि क्रियाकाण्डमशेषतः । पुत्रस्य कुर्वीत
 पिता श्राद्धं ऋद्ध्यादयार्थकम् । आउद्वहनादिति । अतिविधा-
 बाङ्गार्यादातिविधिसंशये कार्यानुयानुरोधेनातिविधे-

संस्कारकर्मणि पितृभ्यः पिता दद्यादित्यत्र सूतस्य पितृभ्य इति बोधः
 स्यात् । न तु पितुः पितृभ्य इति पितृपदस्य जनकपरत्वेन जन्य-
 साकाङ्क्षतया सूतपदस्य जन्यवचनत्वात् तेनैवाङ्गस्योचित्यात् जनक-
 वचनयोः पितृपदयोः न तु परस्परान्वयस्यानौचित्यात् । अशब्दोपा-
 दानात् पितृपदयोरेवोपपत्त्या परस्परान्वयलाभादिति तावः । तस्या-
 भावेऽन्यः क इत्याकाङ्क्षयाऽह संस्कार्यः अपि षादिवेति यद्यपि
 बुद्धिश्राद्धसंस्कारकर्माणोरङ्गादिनाः समानकर्तृकत्वसिद्धेन संस्कार्यस्य
 बुद्धिश्राद्धेऽधिकारः । अतएव उपनयनकर्तृत्वेऽपि श्राद्धाधिकारो न तु
 संस्कार्यस्य समानकर्तृकत्ववाधादिति पितृभ्यः । तथा संस्कार्य इति
 विवाहकर्त्रेति बोध्यम् । नान्दीमुखेत्यः श्राद्धस्तु पितृभ्यः कार्या-
 मङ्गले । ततोऽविवाहः कर्तव्यः शुद्धः शुभसूतप्रद इति । ब्रह्मपुराण-
 वचनेन विवाहकर्तृः श्राद्धकर्तृत्वप्रतिपादनात् । किञ्च अथमविवाहे

ব্যক্তাৎ । বিশেষণোপলক্ষণসন্দেহে বিশেষণবৎ ।

পুত্রবিবাহেষু বচনাচ্চ স্বশব্দঃ স্তৃতমাতামহাদি-
হৃদার্থঃ । তস্মাত্ভাবে পিতুরভাবেহন্যঃ সংস্কার্য্যঃ

াদিক্বা তৎক্রমাৎ সংস্কার্য্যপুত্রহিতৃপিতৃক্রমা-

পিতৃগাং দদ্যাদিত্যর্থঃ । তেন । ভ্রাতা বা ভ্রাতৃ-

বা সপিণ্ডঃ শিম্য এব বা । সহপিণ্ডক্রিয়াং কৃত্বা

ভূয়ন্ততঃ । ইতি লঘুহারীতবচনেন সপিণ্ডপুত্র-

ংস্কারকন্মণি সপিণ্ডাদীনাং বুদ্ধিশ্রাদ্ধাধিকারে

ত্র কন্যাপিতৃপক্ষমাতামহপক্ষয়োরেব শ্রাদ্ধং কার্য্যং

তৃপক্ষস্ত ন বা সংস্কার্য্যপিতুঃ পিতৃগণমাতামহ-

তৎক্রমাদিত্যানুপপত্তেঃ । অতএব কন্যাপুত্র-

স্থিতি বিষ্ণুপুরাণবচনাৎ । উৎসবানন্দসন্তানে

বাহাদিমঙ্গলে । ইতি মৎস্যপুরাণবচনাচ্চ । বিবাহে

তুকন্যাপিতৃগামেব বুদ্ধিশ্রাদ্ধাধিকার ইতি নিরস্তম্ ।

শ্রাদ্ধপং বিশেষবচনাৎ পিতৃসঙ্ঘে পিতুরধিকার ইতি বিশেষঃ ।

পিতুরভাবে বিবাহে স্বয়মেব শ্রাদ্ধং কুর্যাদিতি পিতৃভক্তিঃ ।

চ পিতুরভাবে বরো নান্দীমুখশ্রাদ্ধং কার্য্যমিতি ছন্দোগপরি-

কা । সপিণ্ডাদিবেতি নামকরণাদৌ যৎ তু নারায়ণোপাধ্যা-
করণাদৌ জাতস্য বালত্বেনাধিকারাভাবাদন্যত্রাধিকার ইত্য-

তেন সংস্কার্য্যস্য কর্তৃত্বসম্ভবে তস্মৈবাধিকার ইতি তন্মতং

সপিণ্ডপুত্রকন্যাপিতৃপক্ষমাতামহপক্ষয়োরেবেতি সংস্কার্য্য-
মাতামহগণয়োরেবেত্যর্থঃ । ন সপিতৃপক্ষস্যেতি ন সংস্কর্তৃপিতৃ-
ত্যর্থঃ । তৎক্রমাদিত্যানুপপত্তোরিতি তথাহি আদ্যে সংস্কর্তৃর-

পিতুরভাবে সংস্কারকন্মণি অন্যস্বাধিকারপ্রতিপাদ
অতোহপি ন বরপিতৃকন্যাপিত্রোরেবাধিকার ইতি ॥

অথ নিত্যশ্রাদ্ধম্ । মনুঃ । দদ্যাদহরহঃ শ্রাদ্ধমন্মাত্রে
নোদকেন বা । পয়োমূলফলৈর্বাপি পিতৃভ্যঃ
মাবহনু ॥ পিতৃভ্য ইতি বহুবচনাৎ ষাট্পুরুষিকগি
তথাপি পুরাণম্ । অপ্যেকং ভোজয়েদ্বিপ্রং ষণ্মামপ্য
গৃহী । অতুপ্তাঃ শ্রহরন্ত্যশ্চৈ চক্রৈগৈতে ষড়শ্রিণা ।
কাদিশ্রাদ্ধকথা কৰ্ত্তব্যম্ । যথা ছন্দোগপরিশি
পিতৃভ্য ইতি তু্যক্তা স্বধাকারমুদীরয়েৎ । হস্ত
মনুষ্যেভ্যস্তদন্তে িনয়েদপঃ ॥ ব্রহ্মপুরাণে । নিত্যং
মদৈবং স্ত্রান্ননুষ্যৈঃ সহ গীরতে । বাজুবল্ক্যঃ ।
পিতৃমনুষ্যেভ্যো দেয়মপ্যবহং জলম্ । কাঞ্চাজি
দর্ভাংশৈচবাসনে দদ্যন্ন তু পাণৌ কদাচন । পি
মনুষ্যাণামেবং তৃপ্তিহি শাশ্বতী ॥ অর্ঘ্যপিণ্ডদৈবর
কার্যম্ । যথা হারীতঃ । নিত্যশ্রাদ্ধমদৈবং স্ত্রাদর্ঘ্য
বিবর্জিতম্ । মৎস্তপুরাণে । নিত্যং তাবৎ প্রব

প্রক্রান্তেভ্যে তৎপাদেন তৎপরামর্শাসম্ভবঃ দ্বিতীয়ে
সংস্কার্যপিতুঃ পিতৃগণমাতামহগণয়োঃ শ্রাদ্ধস্য প্রাপ্ত্যা তৎ
ব্যর্থমেবেত্যভয়পক্ষএব তৎক্রমাদিত্যস্যানুপপত্তিরিতি । তেন
পদেন প্রক্রান্তস্য সংস্কার্যস্য তৎপদেন পরামর্শাৎ তস্যাতাবে
ভাবে তৎক্রমাৎ সংস্কার্যক্রমাৎ পিতৃগাৎ পিতৃগান্ শ্রাদ্ধমনো
বচনার্থঃ ॥ ১৮৪ ॥

তম্ । অদৈবং তদ্বিজানীয়াৎ পার্বণং
 তম্ ॥ অর্ঘ্যাদিনিষেধানুপপত্ত্যা পার্বণধর্ম্মা-

অপ্রজাস্তা ইতি নিষেধানুপপত্ত্যা দীক্ষ-
 দর্শপৌর্ণমাসধর্ম্মাতিদেশবৎ । নিত্যশ্রাদ্ধং পিণ্ড-

ক্লিতমিতি লিখিতজাতুকর্ণবচনাদগ্নৌকরণহোম-

ইতি বদন্তি । হোমবাধে হৃতশেষাঙ্গত্বাৎ পাত্ৰা-

আশীঃপ্রার্থনবাধস্তু চিন্তনীয়ঃ । শ্রাদ্ধাশক্তা-

কর্তব্য ইত্যাহ ছন্দোগপরিশিষ্টে কাত্যায়নঃ ।

শায়েদ্বিপ্রং পিতৃষজ্জার্থসিদ্ধয়ে । অদৈবং নাস্তি

ভোক্তা ভোজ্যমথাপি বা ॥ অভ্যুদ্যত্য যথা-

কিঞ্চিদন্নং যথাবিধি । পিতৃভ্যোহথ মনুষ্যেভ্যো

হর্ষিজঃ ॥ অত্র অথশব্দাৎ পিত্রনন্তরং মনুষ্যা-

স্তয়ম্ । বাক্যরচনামাহ স এব । পিতৃভ্য ইদ-

স্বধাকারমুদীরয়েৎ । হস্তকারং মনুষ্যেভ্যস্ত-

য়েদপঃ ॥ পিতৃনুদ্दिशेदमित্যুক্তা স্বধাকার-

। মনুষ্যানুद्दिशेदमित্যুক্তা হস্তকারমুদীর-

উদ্দেশশ্চ পার্বণোক্তপ্রকারেণ বাক্যাবসানে

জ্ঞেৎ । একে তু পিতৃভ্য ইদমন্নং স্বধা মনুষ্যেভ্য-

স্ত ইতি বাক্যং বর্ণয়ন্তি । তচ্চিত্ত্যং অন্নসঙ্ক-

মূলভূতশ্ৰুতিভেদকম্পনাপত্তেঃ । ন চ পৃথ-

নানুপপত্ত্যা শ্ৰুতিভেদঃ কম্পনীয়ঃ । পরি-

পার্বণাদাবন্নসঙ্কম্পবাক্যবিধানাৎ । মনুষ্যেভ্য-

হস্তযোগে চতুর্থ্যানুপপত্তেশ্চ । অতঃ পূর্বে-

तैव योजना कर्ष्या । पार्ष्णामसुरं नित्य
 विकल्प उक्तः मार्कण्डेयपुराणे । नित्यक्रियां
 सप्तमाः । न पितृणां तथैवाद्ये
 पूर्ववदाचरेत् ॥ नित्यक्रियामिति पितृ प्रकार्थं
 नम् । न पितृणामित्यावश्यकनिषेधपरमिति
 पार्ष्णैनेव पितृप्रीतेर्ज्ञातत्वात् प्रत्यवार्षि
 सिद्धत्वात् । पूर्वार्द्धात् पितृणामिति प्राप्त्वा न पि
 तृत्वं पुनः पितृणां ग्रहणं मनकादीनामन्येत्स
 ज्ञानार्थं मनकादिभूषेः पार्ष्णैनाज्ञातत्वात् । न
 श्राद्धरत्नं मनकादिश्राद्धमत्तं प्रमाणाभावात् ।
 पितृकले सप्तव्याधोपस्थाने सप्तानां भ्रातृणां
 सम्पादनमाहात्म्यकथनप्रकारे मत्स्यपुराणे । द्वे
 भ्रातरौ कृत्वा पितरोः त्रीणीत्यनुक्रमात् । तथैक
 कृत्वा श्राद्धः श्रमेव तु ॥ चकार मन्त्रवत् श्राद्ध
 पितृपरारणः । तथैकमतिथिं कृत्वेति स
 श्राद्धविशेषं नातिथिविच्छेदपरं श्राद्धप्रकरणात्
 लोत्कर्षकथनात् । अन्ये तु । साग्निना नित्या
 कर्तव्या निरग्निना तु कर्तव्येति व्यवहामाह ॥
 युक्तिकं साग्नेरिव निरग्नेरपि पार्ष्णैनेव पितृत्वं
 तत्त्वात् । तस्मात् पूर्वैरितैव व्यवहृति ।
 विधिपाठञ्चानफलश्रुतिः । हारीतः । इत्यं
 पुन्यं कुर्वान्वापि पाठेत् तु यः । स सर्वका
 ल्यमश्नुते विन्दति ॥ बृहस्पतिः । व एवम् ॥

